

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

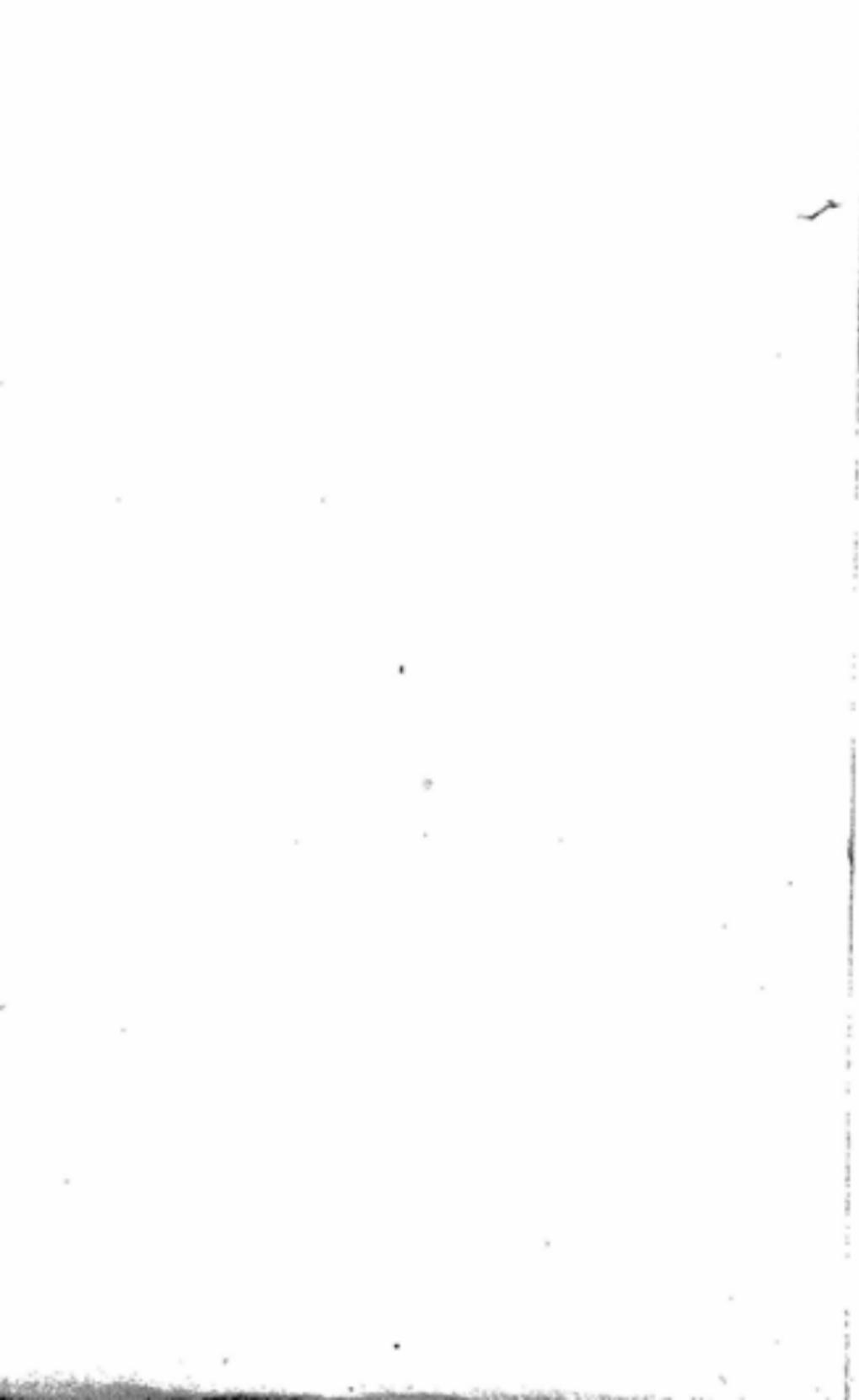
CLASS _____

4466

CALL No. Sa8N Jay-Sha

D.G.A. 79.

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
SANSKRIT & HINDI BOOK-SELLERS
NAI SARAK, DELHI.

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

२०

Prasannarāghava

महाकविश्रीजयदेवविरचितं Jayadeva

प्रसन्नराघवम्

‘चन्द्रकला’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

स्वास्थ्याकारा

4456

साहित्यसुधाकर-काव्यतीर्थ-प्राप्तापक—

पण्डितश्रीशेषराजशर्मा शास्त्री

Shesharajit

Sharma

Sa8N
Jay Sha

चौसठा विद्याभवन, बनारस-१

सं॰ २०१२]

MUNSHI RAM MANOHAR LAL [₹ १५०

SANHITA & HINDI BOOK-SELLERS
NAI SARAK, DELHI-6.

प्रकाशक
चौखम्बा विद्या भवन
चौक, बनारस-१

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

The Chowkhamba Vidya Bhawan
Chowk, Banaras.

(INDIA)

1956

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 4466
Date 7. 3. 56
Call No. Sa 8 N Jay J Sha

मुद्रक
विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

उदाहारः

अथि गीर्वाणवाणीपरिचरणपरायनाः सत्साहित्यपरिशीलनया पितक्षणा वैचक्षण्य-
चणा विलक्षणभावाऽवगाहनपूतुविषया महाऽनुभावाः ! तत्रभवतां भवतां श्रीमताम-
सिरोहित एवोऽयों यदाकस्य कोहरां स्थानमिति ।

नाटकं नाम काव्यविशेषः । काव्यं खलु कविकर्म । कविशब्दस्य कोऽर्थं हति
विविक्तसायां प्रकाशितायां कवते कौति कुत्रते=शब्दायत हति कविरिति वैचक्षणी
निहक्तिः । 'कुल् शब्दे' हति भौवादिकात्तीदादिकादा 'कुशब्द' इत्यादिकादातोः 'अच
इ'रिति सूत्रेण इप्रत्यये कुते कविपदसिद्धिः । अत्र शब्दकर्तरि वर्णनकर्तरि वा यत्र
कुत्रापि कविभ्यपदेशस्याऽतिप्रसक्तो योगस्त्वा कलापूर्णशीलमवलम्बय यः शब्दायते
वर्णपति वा स कविरिति लक्षणं कर्तुं पार्वते । उपनिषदिं च परमात्मनः कुते 'कविर्मनीषी
परिभूः स्वयम्भूरिति वर्णनं हस्यते । गुरुं चैताङ्गोकोलप्रतिभाऽन्वितस्य वैदस्यस्य
शब्ददराशीः सन्यादकत्वेन जगदीक्षर एवाऽस्मिन्द्वनादौ संसारे पुरातनतमोऽनुपमः कविः ।

तत्र कविकर्मरूपं काव्यं द्विविधं हस्यं अव्यं चेति । तस्य चाऽभिनीवमानस्य
हस्यकाव्यस्य पुना रूपकोपरूपकमेदेन हृविधं विलोक्यते । तत्र रूपकं नाटकादिभेदेन
दशविधमुपरूपकं च नाटिकादिभेदेनाऽष्टादशविधम् ।

अलौकिकसारस्वतप्रभारते सकलमूखग्नलुभ्यम्भास्ते पुरातनभारते स्मरणा-
उत्तीतकालादेव नाटकं लब्धप्रचारमित्यर्थं केऽपि दुष्ववरा द्वापरपरा न भविष्यन्ती-
स्याशासेऽहम् ।

'जप्राह पाव्यमूरवेदासामभ्यो गीतमेव च । यजुर्वेदादभिनयान् रसानायर्थणादपि ॥'

इर्थं नाव्यशाङ्के भरतमुनिर्वेदनकुष्ठयाज्ञानाऽपकरण निर्माणं स्फुटीचकार ।
तत्रैव—शिवस्ताप्त्वमृतं भवानी लास्यं विश्लुचं नाव्यरीतिं प्रददौ, भरतमुनिष्व
नाव्यशाङ्कं प्रणीय नरलोकेऽस्य प्रचारमन्तीकरदिति वर्जितं चर्तते । इत्यमन्यान्य-
प्रमाणनिकरपर्यालोचनयाऽपि नाटके भरतस्याऽध्यमर्णत्वं यवनदेशस्य चौत्तमर्णत्वं
यत्सिद्धाधिविधितं तदशानविजृमितमिति पक्षपातरहितानां तत्त्वग्रहणप्रवणानां विचक्ष-
णानां पुरतो भासमानमेव । अतोऽन्नाऽयों नाऽस्माभिर्वहु प्रयत्यते ।

प्रकारद्वयसमन्विते काव्ये नाटक एवाऽभिनीयमानत्वेन गदापद्मव्यत्वेन संगीत-
समन्वितात्वेन च काव्यद्वयस्यैवाऽस्वादोऽनुभूयते । तत्राऽप्यभिनेयाऽर्थस्य लोचन-
गोचरत्वेन केवलश्रव्याऽर्थमयाद्वृक्ष्यकाव्याज्ञाटकस्यैव प्रमाणे प्रत्यक्षस्येव प्रभाव-
विशेषोत्पादकस्वम् । एतदैपरीत्येन अव्यक्ताव्ये तु मुत्तिमात्रविषयत्वेनाऽनुमानस्येव न
तथाविषयप्रभावाऽतिशयव्यञ्जकत्वमास्वादते । अत एवोक्तं स्वेकविशुद्धतैरभियुक्ते—
‘काव्येषु नाटकं रम्य’मिति ।

संस्कृतवाङ्मये मर्यादापुरुषोत्तमस्याऽनुपमस्य जननायकस्य भगवतः श्रीराम-
चन्द्रस्य लोकोत्तरं पवित्रं चरित्रमवलम्ब्य सन्ति भूयांसि नाटकानि । तानि यथा—
महावीरचरितमुलतरामचरितं, कुन्दमालाऽनर्धराघवं, बालरामायणं चेत्यादीनि ।
तेष्वेवाऽप्य प्रसन्नराघवाऽभिधानस्य नाटकस्याऽन्यतमे स्थानम् । अत्र कमनीयः
कव्यपनाकौशलमसमानं रसनिवेशनं च कस्य सहस्रस्य हृष्टयं नाऽस्वर्जयति । यथो-
त्तररामचरिते चित्रदर्शनद्वारा रामवनवासचरितं प्रदर्शितं तथैवाऽत्राऽपि वालिमुक्ती-
कथा गङ्गायमुनासरयूसंवादतो निवदा, रामचन्द्रकर्तृकं हिरण्यहरिणाऽनुसरणं हंसवर्ण-
नतो निर्दर्शितम् । एवं च योद्वावरीसामरसंलापप्रसङ्गतो जानकीहरणं अटायुहनन-
मृध्यमूकपर्वते मैथिलीकृतं भूषणमोचनं च सूचितम् ।

अस्य नाटकस्य भावकलाऽभिष्ययोरुभयोरपि पक्षयोः परमरमणीयत्वेनोत्तर-
कालोद्भूतैः कलाकारैरालङ्घारिकैषाऽनुकरणोद्भूतणकरणैः स्वस्वकृतयः समलङ्घकृता-
इत्यर्थं विषयः साहित्यपरिशीलनविमलप्रतिभावतां धीमतामतिरोहितः । तथाऽपि
द्वित्रैरहरणैरस्याऽसाधारणताऽन्त स्फुटीक्रियते ।

लोकोत्तरप्रतिभाप्रकाशोन रामचरितमानसकारेण तुलसीदासेन बहुषु स्थलेष्य-
स्याऽनुकरणं व्यधायि । तथया—पुष्पवाटिकाया सीतारामयोर्मिथः साक्षात्कारो
भार्गवलङ्घमणयोरुक्तिप्रत्युक्तयः । एवमेव पदोऽपि द्रुयोर्प्रन्थयोरुपजीवकभाव-
कुत्रचिद्दृश्यते ।

यथा प्रसन्नराघवे—

‘चन्द्रहास ! हर मे परितापं, रामचन्द्रविरहाऽनलजातम् ।

त्वं हि कान्तिजितमौर्फिकचूर्णैः, धारया वहसि शीतलमम्भः ॥ ६-३३ ॥
रामचरितमानसे—

चन्द्रहास ! हर मम तापं, रघुपतिविरह अनल संजातम् ।

शीत निशा तव असिवरधारा, कह सीता हर मम दुखभारा ॥

प्रसन्नराघवे—

‘ठदकैभूतिमिच्छुद्दिः सद्ग्रिः खलु न हरयते ।

चतुर्थीचन्द्रलेखे व परखीभालपट्टिका’ ॥ ७-१ ।

रामचरितमालसे—

‘सों परनारि लिलार गोसाई, तजहु चौथ चन्दा की नाई’ ।

एतच दिग्दर्शनमात्रं, बहुपु काव्येष्वस्य प्रभावो व्यापकरूपेण विततः परं समुचिताऽवकाशाभावेनाऽत्र बाहुल्येन न प्रत्यन्यते । साहित्यदर्पणकारेण विश्वास्य-कविराजेनाऽयाँन्तरसंक्षिप्तवाच्यस्य अनेकदाहरणात्मेन प्रसन्नराघवस्य—

‘कदली कदली करमः करमः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनश्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूलयुगं न चमूरुदशः ॥’ १-३७ ।

‘श्लोकोऽयमुदाहृतः । इत्यमेव शार्झधरपदतौ रसाऽर्थवस्तुधारे चाऽस्य बहुनि पश्यन्त्युद्दृश्यतानि । अत एतैरुदाहरणैरस्य महाकवेलोऽप्रियकृतौ संशयलब्धोऽपि नाऽन्तस्य-यते । तदस्य प्रथिततमस्य प्रतिभाप्रभोऽद्वासितस्य नाटकस्य प्रणेता हिमभिष्ठानः कहिमन्समये प्राकुरभृक्ततमं च जनपदं स्वजनुषा समवायकारेति संशोषिती संवेपेण चयोपलब्धं कवित्समाधिराषीयते ।

प्रसन्नराघवस्य प्रणेता सुशृह्णीतनामधेयो जयदेवकविः । सुरगवीसमुपासका-नामन्येयो बहूनां विदुषामिषाऽस्याऽपि सविस्तरः संस्तवोऽनवबोधगङ्गरग्नम्पतित एव संलक्ष्यते । तत्र संस्कृतसाहित्ये जयदेवनामधेयभाजो बहवो विपक्षितः संजाताः । तत्रैकस्तावद्वीतीयोद्यिन्दक्षरो जयदेवः, स चोत्कल्पेशीय आसीत् । अयं काव्यकारः सेवयंशाऽप्यत्सस्य लक्ष्मणसेनस्य सभास्तार आसीदित्यमयं लिपयो निम्नस्थपशा-द्यसीयते—

‘गोवर्द्धनव शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजब्र. रहनानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इति ।

बहूनां लक्ष्मणीना संरक्षणेन विश्रुतोऽयं लक्ष्मणसेनो बङ्गाऽधिप आसीत् । अयं विक्रमस्य ग्रामशाशातकैभूदिति प्रकृतस्वविचक्षणाना परामर्शः । एतेन गीतगो-विन्दक्षारस्य जयदेवस्याऽप्ययमेव काल आपतति । अस्य भावा रामादेवी-पिता च भोजदेवाऽभिषेय आसीदित्यस्य निम्नपश्यादवस्थाप्ते ।

‘श्रीभोजदेवप्रभवस्य ॥ रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकष्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्यमस्तु ॥’ इति ।

द्वितीयो जयदेवः श्रीज्ञारमाधवीयचम्पूप्रणेताऽङ्गातपितृनामकः कृष्णदासेत्युप-
दविभूषितः । तृतीयो जयदेवक्षन्द्रालोककर्ता । चतुर्थः प्रस्तुतनाटकस्य प्रसंख्याध-
वस्य कारकः । तत्र च चन्द्रालोककर्ता जयदेवो महादेवपुत्रः सुमित्रागर्भज आसीदित्यये-
विषयवस्थन्द्रालोकस्याऽधस्तनपवादवगम्यते—

‘महादेवः सत्रप्रसुखमविदैकचतुरः

सुमित्रा तद्रक्षिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनाऽसावायः सुकृतियदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूरः सुमनसः ॥’ १-१६ ।

इत्यमेव प्रसंख्याधवस्याऽपि कर्तुः पिता महादेवो माता च सुमित्राऽऽसीदिति
इतं निम्नस्थितात्पवयादितयादवसीयते—

‘विलासो यद्वाकामसमरसनिष्ठन्दमधुरः

कुरुज्ञासीविम्बाऽधरमधुरभावं गमयति ।

कवीन्द्रः कौञ्जिन्द्यः स तव जयदेवः अवणयो-

रयासीदातिष्यं न किमिह महादेवतनयः’ ॥ १-१४ ॥

‘लक्ष्मणहृषेव यस्याऽस्य सुमित्राकृतिजन्मनः ।

रामचन्द्रपदाऽऽभोजे अमदभृजायते मनः’॥ १-१५ ॥

पद्मदित्यमपीदं प्रस्तावनायां प्रसंख्याधवकविविषयके नटाऽनुयोगै सूत्रधार-
पठितमहित । एतेन कवेमार्तापितृपरिचयो रामचन्द्रभक्तव्यं कौञ्जिन्द्यगोप्रसूतत्वं
चाऽङ्गवगम्यते । इत्यथ च चन्द्रालोककारस्य प्रसंख्याधवनिर्मातुष्वोभयोरपि कविवर-
योर्मालापित्रोर्नामधेय-सादरयेनक्यं प्रतीयते । अत्र च हनोर्मन्दकारयोः पद्मशैरुयाः
सहश्रात्मपीमं विषयं निर्विशयं प्रतिपादयति । एवं च प्रसंख्याधवकारस्य कवितार्क-
कल्पमप्यवस्तनेन पद्मेनाऽवगम्यते । तथया—

‘येषां कोमलक्ष्यक्षयकौशलकलालीलावती भारती’...‘इत्यादि (पृ. २६)

इत्यमेव चन्द्रालोककवरेणाऽप्यप्रतीतदोषलक्षणोदाहरणाऽवसरे—

‘स्यादप्रतीतं शार्कराक्षयक्षयं वीताऽनुमाऽदिष्टत्’ ।

इत्यप्रतीतदोषेदाहरणे तर्कशार्कराक्षयक्षयं वीताऽनुमानादिपदं निष्ठितम् ।

एतेनाऽस्य चन्द्रालोककारंस्याऽपि तार्किकर्त्वं मतिपशोपाहुङ् भवतीत्येतावद्विः प्रमा-
णैरलहुरारनाटककारयोर्जयदेवयोस्ता दास्त्ये नो संशयलेशस्याऽपि प्रवेशः । अथाऽसौ
कविवरस्य समये सन्देहः समुपतिष्ठते ।

अनेन कविवरेण चन्द्रालोके काव्यलक्षणप्रस्तावे—

‘आङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दाऽर्थाऽवनलङ्घती ।

असौ न मन्यते कस्माद्गुणमनलं कृती’ ॥ १-८ ॥

पदेनैतेन सोरलुण्ठनं काव्यप्रकाशकृतो मम्मटभृत्य मतं खण्डितम् । स च
मम्मटभृत उदासलक्षणोदाहरयो—

‘मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिष्ठाताः

प्रातः प्राञ्जलीसीम्बिन मन्यवच्छलद्वालाऽग्निलक्षाऽरुणाः ।

दूराहाडिमवीजशाङ्कितवियः कर्वन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वनेषु भोजनपृतेस्तत्यागलीलायितम् ॥’

पदेऽस्मिन्धारारानगरीशं भोजनरेशमस्मरत् । भोजस्य च प्राकुर्भावकाले वैकम-
द्वादशाशातकम् । एवं च मम्मटभृत्य वैकमद्वादशाशातकसमनन्तरवर्तित्वं प्रतीयते ।
जयदेवस्य च मम्मटभृत्यनन्तरभावित्वं निष्ठीयते ।

साहित्यदर्शकारस्य च पूर्वोदाहृतप्रसङ्गराघवपदसमुद्दरणात् जयदेवपदाद्वा-
वित्वमवसीयते । साहित्यदर्शकारस्य समयसह विक्रमपदशाशातकमितः परिग-
णितः । अतो विक्रमपदशाशातकपूर्वतिष्ठित्वं जयदेवस्य समर्थितं भवति ।

शार्ङ्गधरपदतावपि प्रसङ्गराघवस्य बहूनि पदान्युहाङ्कितानि । स च प्रन्यो विक्र-
मस्य विशाल्यविके चतुर्दशाशातके गुणिकाः ।

एवं च जयदेवेनाऽलहुरारसर्वस्वकर्त्रा रूप्यकेन कलिपतस्य विक्रमपदलहुरस्य
चन्द्रालोके शब्दश उल्लेखोऽकारीत्यतो वैकमात्सपदशाऽविक्षादशाशातकादस्य
पूर्ववर्तित्वं न संभाव्यते ।

एवमेव वैकमे सप्तशीत्यविक्रमपदोदशाशातके विद्यमानेन शिङ्गभूग्लेन स्वकीये
रसाऽर्णवमुष्माकरे प्रसङ्गराघवपदानि समुक्तिवितानि ।

एतावता प्रमाणनिकरेण विक्रमस्य प्रयोदशास्य चतुर्दशास्य च शातकस्य
मध्येऽयं कविवर आविर्बन्धूवेस्युक्तीयते ।

अथं जयदेवो मैथिलाद्वाद्वाण आसीदिति बहूनां मैथिलविषयितां परामर्शः । परे
त्वयं विद्मस्य कुण्डिनपुरे बासमक्त्रोदिति ब्रुवन्ति । तस्य चाऽस्य जयदेवस्य महा-
कवे: ‘पीयूषवर्ष’ इत्यपराऽप्यभिष्ठा समभूदिति निष्ठनस्येन—

‘चन्द्रालोकमयं स्वयं वित्तुते पीयूषवर्णः कुती ।’

पश्चाशेषं स्फुटमवगम्यते । केचित्त्वदेव जयदेवः ‘पक्षधरः’ इति नामधेयमपि दधारेति वर्णयन्ति । परं तार्किकवरः स पक्षधरस्तु ब्रह्मविदुयो वासुदेवसार्वभौमस्य गुरुत्वेन विकमस्य वोदशाश्रातक आसीदित्यत एतयोः पीयूषवर्णपक्षधरयोरेकभूयत्वसाधनप्रयासो आन्तिप्रकाशं एतेत्वैतिहासिकानां वारिवलासः ।

साम्प्रतमस्य नाटकरेत्रास्य महाकवेष्ट किमपि वैशिष्ठ्यं संचोपतः प्रदर्शयते । अस्य महाकवेष्टित्राक्ष्येऽपि कृतित्वमासीदिति प्रथमाङ्गुस्य सप्तमात्प्रथादवगम्यते । निम्नलिखितपद्ये कवित्वे हुमत्वमारोप्य कीदृशमसाधारणं कल्पनाकौशलमाकलितम्—

‘वीजं यस्य विराजितं मुचरितं, प्राहा नवीनोऽङ्गुरः’” इत्यादि (पृ. २१)

कवीनो गुणप्राहकत्वं कीदृशेन चमत्काराधावकेन प्रयासेन वर्णितम्—

‘अपि मुदमुपयान्तो वारिवलासैः स्वकीयैः’” इत्यादि (पृ. २८)

कवितायां कामिनीत्वमारोप्य कीदृशः कमनीयो वारिवलासः प्रकाशमासादितो जयदेवेन—

‘वस्याद्वोरविकुरनिकरः, कर्णपूरो मयूरः’” इत्यादि (पृ. ३१)

एवमेव प्रथमाङ्गु स्वयंवरस्य वर्णनं वन्दिरावणयोः संलापो वाजरावणयोः समरसंरमध्य कस्य सञ्चेतस्वेतष्माकारविक्रितं नो विदधाति ।

निम्नस्यपद्ये कीदृशा कौशलेन लहूदेहे स्वसम्बोधनप्रममुत्पाद्य नदाकविना वारिव-
भ्रमः प्रदर्शितः—

‘अये लहूदेश विद्वस्तशेखरालोकनेन ते’” इत्यादि (पृ. ६०)

सीतायां रावणाऽङ्गुशायिनीत्वमाशङ्क्य मजीरकस्य वन्दिनो विशादप्रदर्शने कीदृशं सोकोत्तरं वैदर्घ्यमित्यत्र न कस्याऽपि विवादः—

‘यस्याः स्वयं कुलगुरुः किल याहूवलक्य’” इत्यादि (पृ. ६८)

चीताप्रहणप्रवणचेतसो रावणस्योदयमे मारीचाकन्देनान्तरायपाते कविना कीदृशं मतिपाठवं व्यदशीति महदेतत्प्रमोदनपदम् । द्वितीयाङ्के भिन्नतापस्वेषयोर्निशाचरयोः संलापः समानकार्यतं च चेतष्मल्लकरोतितराम् ।

सीतावर्णनपरं रामपठितं पथमिद्मुक्तिपाठवेनाऽनुप्राप्यप्रक्रेण च मानसं प्रमद-
पश्यायो निदधाति—

‘वन्धुक्षवन्धुरवरः सितकेत्रास्मम्’” इत्यादि (पृ. १०३)

सूर्याऽस्तमनवर्णं कीदृशं हृष्टं जनयति । तथा—

‘कृत्वा प्रहुदकमलामस्तिलः श्रिलोकीम्’’’ इत्यादि (पृ. १३७)

अत्र नाटके महाकविना जयदेवेनोत्तररामचरितमेवोपजीवस्तेन कवित्वशैल्याम-
वलम्ब्य लेखनी प्रयोगितेति सूचनेकिया पर्याकोचनेन स्फुटं प्रतीयते । प्रयोगपि
वहुतु स्थलेष्टररामचरितस्येव चमत्कारप्रकारः प्रदर्शितः । यथा तत्र विद्युक्तस्यो-
द्ग्रावनं त तथेवाऽत्राऽपि । यथा तत्र यज्ञियाऽक्षस्य वर्णनप्रसाङ्गेन हास्यरसस्योन्मेष-
स्तर्यैवाऽत्राऽपि तृतीयेऽहे वामनकुलकसंलापावस्त्रे हास्यरसः स्फुटीकृत इत्यपि
वर्णनीयो विषयः । रामे जनकमनोरमणं कीदृश्या रमणीया विषया कवितेष्टप्यापितं—

‘यथाऽहं निस्सीमोत्सवसुभगभोगे भवकथा’’’ इत्यादि (पृ. १६०)

चतुर्थाङ्के द्वरधनुर्भजने परशुरामभ्रमः, परशुरामलक्षणयोरुक्तिप्रत्यक्षय उत्तरो-
त्तरं मानसमुक्तलिकाऽङ्कुलं विद्यति । रामप्रतिपादितं कुलकमागतं ब्राह्मणेष्टदण्डनं
कीदृशेन वारिवलासेन प्रसाधितं—

‘हारः कण्ठं विशतु, यदि वा तीक्ष्णधारः कुडारः’’’ इत्यादि (पृ. २१४)

परशुरामस्य शान्त्याधानाऽर्थं रामस्यैतदृचनं कीदृशं वाक्यटिमानं प्रथयति—

‘क परशुरशुभ्रस्ते कुञ्च गोश्रं पवित्रम्’’’ इत्यादि (पृ. २२६)

पञ्चमाङ्के अन्योध्याहृतानि इत्तानि संवादप्रसाङ्गेन पाटबाऽतिशयेन प्रकाशितानि ।
सरयुमुखान्महाक्विद्दशरथस्य सुरपतेरतिथित्वं कथंविषेन मुन्द्रप्रकारेण वर्णयति—

‘नरेन्द्रः कैकेयीवचनपरिपाटीविलक्षितः’’’ इत्यादि (पृ. २६२)

निम्नलिखितपदे सरयुमुखान्मातुलकुलगतस्य भरतस्य मात्रा सह संवादे तात-
आतुविषयकाऽनुयोगः कीदृश्या चमत्कारकारिष्या शैल्या समुपवर्णितः—

‘मातस्तातः क यातः ? सुरपतिभवनं, हा । कुतः ? पुत्रशोकात्

कोऽसौ पुत्रशतुर्णा ? त्वमवरजत्याय स्य जातः, किमस्य ?

प्राप्तोऽसौ कामनाऽन्तं, किमिति ? मृपगिरा, किं तथाऽसौ बमाये ?

मद्भास्वदः, कलं ते किमिति ? तव धराऽधीशता, हा । हतोऽहिम’॥ ५-१८ ।

कीदृशीयं जानकीकरणापरायणता वर्णिता—

‘भीतं विलोक्य हरिणं करुणार्द्विता’’’ इत्यादि (पृ. २६८)

गङ्गासुखेन कवितरेण पथिकप्रयाणरीतिः कीदृशेन वचनकौशलेन प्रतिपादिता—

‘यावत्कर्णं तपति तपनस्तावदेष प्रयाणम्’’’ इत्यादि (पृ. २७०)

पठेष्ठे तावदिव्यस्याप्यदिव्यत्वाऽभिमानिनो जानकीजानेः स्वदयितामनुष्य परि-
देवनप्रकारो हृषि करुणाऽतिशयं समुत्पादयति । तत्रैवैन्द्रजालिकव्यापाराङ्गाङ्गाभवो
शृतान्तवित्रिविहृष्टये चित्रं जनयति ।

उपालम्भप्रसङ्गादामकर्तुं जानकीजनन्याः सर्वसहात्वसमर्थनं सचेतसवेतदि
चमस्काराऽतिशयसमुत्पादयति—

‘या वै गर्भे त्रिजगद्वलारक्षभूतो दधाना’” इत्यादि (पृ. ३२०)

तत्रैव त्रिजटाकृतं सीतासमाश्वासनं रावणकर्तुं कर्तुं सीताऽनुनयनं सीताकृतं रावण-
प्रस्ताव्यानं च कवेरनुपमां वाग्वैद्यवधीमाख्यायति । एवमेव कोपाकुलस्य दशभ्रीवस्य
करतले पवनतनयसंमर्पितमक्षकुमारकपालमपि कवेरनुपमां प्रतिभां प्रदर्शयति ।
सीताऽर्थं सन्देशरूपेण रामप्रेषितं निम्नलिखितं श्लोकदृश्यमपि कालिदासस्य मेघ-
चन्द्रेरां स्पर्धमानं साहित्यजगत्यनुपमानं गौरवं विभर्ति—

‘हिमाऽशुश्रव्णदृशुर्नवजलधरो दावदहनः, सरिदीर्घीवातः कुपितफणिलिक्षासपवनः ।
नवा मङ्गी भङ्गी, कुवलयवनं कुन्तगहनं, मम त्वद्विश्लेषात्मुमुखि । विपरीतं जगदिदम्’॥
‘कस्याख्याय व्यतिकरमिमं मुकुदुःखो भवेयं क्षो जानीते निभृतमुभयोरावयोः क्षेहसारम्
जानात्येकं शशाधरमुखि । प्रेमतत्त्वं मनो मे त्वामेवैतत्त्विरमनुगतं तटिप्रये । किं करोमि ॥’

तत्रैव प्रकान्तो विकान्तवैरेष्यस्य हनुमलो विकमोऽपि चित्ते महान्तं विष्मय-
क्षमाद्यधाति ।

सतमाङ्गे पुलस्यशिव्यस्य माल्यवत्परिचारकस्य करालकस्य च संबादप्रसहेन
विभीषणकृतं रावणप्रबोधनं थर्मनोतिपरिपूरितं वर्तते । एवमेव प्रहस्तहस्तलो रावण-
कृतं रामशौर्यवरित्रस्य चित्रे दर्शनं कस्य चित्रं नाकर्यति ।

चित्रे वानरानीकिनीदर्शनसमन्तरं रावणस्याऽस्यामुखौ कीरशस्याऽखर्वगर्वस्य
लेषोपमयोरालेषस्य च प्रकारो धरीवर्ति—

‘इयं लीलालोकाऽङ्गभुजलता नीलचिकुरा’” इत्यादि (पृ. ३७५)

अन्योक्तिरूपेण रावणप्रबोधनाऽर्थं मन्दोदर्या अस्यामुखौ कीरशी चातुर्यवाह-
तामायिक्षरोते—

‘मा होहि णाघवहणो परिहवमेतेण गम्बणिव्वहो’” इत्यादि (पृ. ३७७)

नाटके मुद्रेदर्शनस्य निषिद्धत्वाद्विद्याधरदम्पत्योः संल्पपमुखाङ्गाङ्गासमरकृतान्तः
कविकुञ्जरेण रमायाचक्रारेण वर्णितः । दशवदननिधनोदन्तो विद्याधरवदनात्कविष्ठरेण
कीरत्या मङ्गुलया प्राञ्जलया च शैलया स्फुटीकृतः—

‘विकचक्षुमस्तोमाकीर्णं परागविभूषितः’’’ इत्यादि (पृ. ४०८)

अन्ते च रामलक्ष्मणसुप्रीवविभीषणकृतानि चन्द्रोदयादिवर्णनानि परममधु-
रया विधया चेतः समाकर्षन्ति ।

नाटकराजस्याऽस्य तत्त्वस्थलेषु स्थितानां वैशिष्ठ्यानां वर्णनमिदमापाततो
इर्णेनैव बोद्धयम् । अतोऽन्त वर्णने संज्ञेषस्य समाधबणमवगान्तव्यम् ।

महाकवेर्जयदेवस्य वाणी प्रसादगम्भीरतापरिपूरिता वर्तते । अस्य नाटकराज-
स्याऽस्यगाहनेन हस्यस्य अव्यवस्थ चोभयोरपि काव्ययो रसः समास्वादयते । समुचित-
ताऽवकाशस्याऽभावाद्वर्णनविस्तरभीहताच साम्प्रतमेतावतैव विरम्यते ।

अस्य नाटकस्य व्याख्यायामस्माभिः पुस्तकद्वयमेवोपलब्धं, तत्रैकं श्रीपण्डित-
रामचन्द्रमिथुकृतप्रकाशव्याख्योपेतम्, अपरं च मुण्डहीतनामवेयपण्डितगङ्गानाथ-
व्याख्याख्याख्यपूर्वकृतम् । भूमिकालेखने च दिवंगतयोः पण्डितबद्धुकानोपाध्याय-
नन्दकिशोरयोर्निर्वन्धद्वयासाहाय्यमासादितम् । अन्याऽन्यप्रनयभ्यव यत्र तत्राऽ
स्माभिः स्वकृताखुपयोगो विज्ञः । अतस्तेषां समेषामपि विपश्चितां कृतकृताङ्गापनेन
विरमामि बहुविस्तरादिति शाम् ।

एवमेव लेखनकर्मणि साहाय्यमाचरन्तमाखुष्मन्तं औदिनेशाचन्द्रशर्माणं शुभा-
शीराशिभिः समलङ्घरोमि ।

‘विद्वत्प्रवेकजयदेवकवेः कृतिः क, वैद्रध्यवोधरहिता विहृतिः क चेयम् ।

विद्याविकासकविकासककृत्यादासधेष्ठिप्रकृष्टप्रश्नयेन मम प्रवासुः’ ॥

कार्यान्तराऽपतनकृपमहान्तरामात् प्रारक्षकार्यमभवत् सहायसानम् ।

एवं समाद्वयमितः समयोऽपि यातः दैवान्मदभ्युपगतः समयो न जातः ॥

अन्तेऽपलापमयदुर्नियमापतन्तं हतुं मयाऽचरितमप्र ससम्प्रमत्वम् ।

दोयो भवेष्यदि, तमाशु निरस्य विहैहैसोपमैर्युणगणप्रहृणं विदेयम् ॥ (युग्मम्)

पाशुपतचेत्रम् (नेपालः)

सं० २०१२ पौष कृ. ९

विद्विषेय—

शोषराजशर्मा

उपोक्त्रात

कथिके मस्तिष्ठमें अभिव्यक्त चमलकारपूर्ण भावको 'काव्य' कहते हैं। वह भाव दो प्रकारका होता है—गायामक और पश्चात्मक; अतः काव्यके भी दो भेद होते हैं—वाचकाव्य और पश्चात्मक। अंग्रेजी भाषाका पोएट्री (Poetry) शब्द केवल पश्चात्मकाव्यका है—गायका नहीं। इशावास्योपनिषदमें 'कविनैनीयो परिभूत स्वयम्भुः' इस मन्त्रमें कविपद परमात्माके अर्थमें प्रयुक्त हुआ है। भाष्यकार भगवत्पाद शङ्कराचार्यने कविपदका विवरण 'कान्तदशी' पदसे किया है। इसका तात्पर्य हुआ—व्यक्ति वृत्तका वर्णक अर्थात् सर्वज्ञ। 'वाता यथापूर्वमकल्पयत्' अर्थात् परमात्माने पूर्वकल्पके अनुसार इस विधिकी रचना की, इस वेदवाक्य के अनुसार यह बात युक्तिसंगत प्रतीत होती है।

संसारमें सर्वप्राचीन ग्रन्थ वेद ही हिन्दूजातिके विशासके अनुसार परमात्मा-की रचना आदि काव्य है। वेदोंको अपौरुषेय न मानकर भिन्न भिन्न इतिहासोंसे भिन्न भिन्न कालमें सङ्कलित प्राचीन ग्रन्थ माननेपर भी उनको आदिकाव्य कहनेमें भी कुछ वाधा प्रतीत नहीं होती है। वेदोंमें स्थल स्थलपर कमनीय कल्पना-कौशलके साथ सरसता, प्रसाद गुण, स्वभावेकि, उपमा और रूपक अलङ्कारादि अनेक विधियोंका संग्रहित पाया जाता है, जो साकाव्यके आवश्यक अङ्ग माने गये हैं।

नारदीयसूक्त (ऋ० म० १० स० १२९) आदि कतिपय वेदमन्त्र से आधुनिक समयके रहस्यवाद (Mysticism) के पदोंसे टक्कर लेते हैं। फलतः वेदोंको आदिकाव्य और अर्थसंस्कृतिके अनुसार उनके रचयिताको आदि कवि माननेमें कुछ भी अवक्षण नहीं पढ़ती है। इस विधिमें पहले की गई काव्यपदकी परिभाषाके अनुकूल कविपदकी व्युत्पत्ति प्रदर्शित करनेकी आवश्यकता प्रतीत होती है। 'कृते कौति कुरुते = शब्दायत इति कवि' इस व्युत्पत्तिके अनुसार जो शब्द करता है अर्थात् वर्णन करता है वह कवि है यह व्युत्पत्तिलब्ध अर्थ हुआ। इस अर्थमें शब्द वा वर्णन करने वाले जिस किसीमें भी कविपदकी अतिव्याप्तिकी आशङ्का होती है अतः उसके निरसनके लिए कठापूर्ण शैलीका अवलम्बन कर जो चमलकारजनक प्रकारसे शब्द वा वर्णन करता है वह कवि कहलाता है। यह पारिभाषिक प्रकारसे कविपदका अर्थ हुआ। इस अर्थमें कविपद योगरूप माना जा सकता है।

संसारके सर्वश्रेष्ठ वैयाकरण पाणिनिके मतमें भाषाके दो भेद हैं—वेदभाषा और लोकभाषा। यद्यपि संस्कृतभाषा के अतिरिक्त वेदभाषा और लोकभाषाकी पृथक्

सत्ता बही है, तथापि कतिपय शब्दोंके प्रयोगमें विशेष भेद होनेसे व्यवहार-सौकर्यके लिए उन्होंने ऐसा भेदमूलक परिगणन किया है। वेदके अनन्तरूपोंके माया अर्थात् व्यवहारिक संस्कृत मायामें आदिकाल्यके रूपमें वाल्मीकिरामायण और उसके कर्ता वाल्मीकि मुनि आदिकवि माने गये हैं। संस्कृतके प्राचीन साहित्यप्रन्थोंमें वाल्मीकिरामायण और महाभारत अपनें असाधारण गौरवके कारण ऐतिहासिक महाकाल्य और उनके रचयिता वाल्मीकि और कृष्णहृषीकेव (वेदव्यास) महर्षि, महाकवि माने गये हैं। इसी बातको संस्कृतके एक कविनें कविराज दृष्टिकी प्रशंसनाके प्रकरणमें इस प्रकारसे घोषित किया है:—

‘जगते जगति वाल्मीकी कविरित्यभिपाऽभवत् ।

कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डनि ॥’

जगतमें वाल्मीकिकी उत्पत्तिके अनन्तर उनकी ‘कवि’ ऐसी संज्ञा तुई। पीछे व्यासके उत्पत्त होनेपर उनका भी ‘कवि’ ऐसा नाम पड़ा। तदनन्तर हे दण्डन्! आपका प्राकुर्भाव हुआ और ‘कवि’ संज्ञासे परिगणित कुछ तीन पुरुष प्रस्ताव हो गये हैं।

कतिपय पुरुषोंकी भारता है कि काल्यकी वास्तविक उत्पत्ति नवयुगमें ही तुई है, पूर्वकाली एक भी रचना ‘काल्य’ पदसे व्यवहार करनेके बोग्य नहीं है। वास्तवमें यह भारता आन्तिमूलक है। इस समय नवयुगके मानवण्डसे देवतानेपर पीर्वकालिक रचना पूर्णरूपसे काल्य भले ही न कही जा सके पर उसे ‘यह काल्य ही नहीं है’ ऐसा कहना इष्टता ही मानी जायगी।

अनादि कालसे प्रचलित विश्वप्रवाहमें देश, काल और धर्मस्थानके भेदसे मनुष्योंकी रूचिमें भी भेद होना स्वाभाविक ही प्रतीत होता है। इसी कारणसे मध्ययुगके विद्वानोंको इतिहास, पुराण आदि विषयोंसे काल्यको निर्दिष्ट करनेकी आवश्यकता प्रतीत हुई। अतः विक्रमकी पश्चद्वी शताब्दीके विश्वनाथ कविराजने अपने सुप्रसिद्ध अलङ्कारप्रन्थ साहित्यकृपान्में काल्यके लक्षणप्रसङ्गमें—‘न हि कवेरितिष्ठ-मात्रनिवैषणात्मपदलाभ इतिहासादेव तत्सिद्धेः’ अर्थात् इतिहृष्टमात्रके वर्णनसे ‘कवि’ पदकी उपलक्ष्य नहीं होती है, इतिहृष्टका वर्णन तो इतिहास, पुराण आदिसे भी उपलक्ष्य हो जाता है।—ऐसा लिखा है। भारतवर्ष धर्मप्रधान राष्ट्र होनेसे रामायण और महाभारतमें ग्रन्थकारोंका लक्ष्य काल्यकलाप्रदर्शनकी अपेक्षा ऐतिहासिक, धार्मिक और दार्शनिक तत्त्वनिरूपणमें अधिक होनेसे दोनों ग्रन्थ इतिहास एवम् पश्चम वेदके रूपमें माने गये हैं। वेदार्थका स्मरण कर रखे जानेके कारण भगवत्पाद् शक्तराचार्यके मतमें वे स्मृतिके रूपमें माने गये हैं। तो भी तत्त्वस्थलोंमें चमलकारपूर्ण मनोहर रचना होनेसे इनमें भाकरूपसे

काव्यपदका व्यवहार किया जा सकता है । यही बात यद्यपि पुराणोंमें भी लागू हो सकती है परन्तु उसमें कहीं भी काव्यपदका व्यवहार नहीं देखा जाता है ।

काव्यमें पूर्णरूपसे मौलिकता हो ही नहीं सकती । पिछली रचनामें पूर्वरचनाकी कुछ न कुछ छाप पड़ी ही रहती है । आदिकवि परमाभासकी रचनामें भी “बाता यथापूर्वमकल्पयत्” इस उकिके अनुसार पूर्वरचनाकी सापेषता होती है तो अवाचीन कवियोंकी रचनाओंकी क्या बात है ? इसीसे बेदके कई मन्त्रोंका लौकिक आदि कवि वास्मीकि मुनिने स्वकीय रामायणमें भावाऽपहरण किया है । इसी प्रकार कुछाहौपायनने अपने महाभारतमें रामायणका, भासकविने रामायण और महाभारतका और महाकवि कालिदासने रामायण, महाभारत और भासकी रचनाका कई स्थलोंमें भावाऽपहरण किया है । इसी प्रकार कालिदासकी रचनाका कविवर भवभूति, जर्मनीके दार्शनिक कवि गेटे और शीलने भावाऽपहरण किया है । इसी बातको महाकवि चेमेन्ड्रने इस प्रकार व्यक्त किया है :—

‘खादोपजीवी पद्मोपजीवी पादोपजीवी संकलोपजीवी ।

भवेदथ मासकवित्यजीवी स्वोन्मेषतो वा मुवनोपजीव्यः ॥

इस बातका संस्कृत रूपसे यहाँ निदर्शन करना अप्रासङ्गिक नहीं होगा । संस्कृतसुभाषितमें एक श्लोक इस प्रकारका है :—

“मुख्याऽनन्तरं दुःख्याऽनन्तरं मुख्यम् । चक्रवरपरिवर्तन्ते दुःखानि च मुखानि च ॥

सुखके अनन्तर दुःख और दुःखके अनन्तर सुख, इस प्रकार चक्रके समान दुःख और सुख परिवर्तित होते रहते हैं ।

बात साधारण सी है, पर इसी बातको कविशिरोमणि भासने अपने ‘स्वप्न-चासवदृश’ नाटकमें कमनीय कौशलसे प्रदर्शित किया है :—

‘कालकमेन जगतः परिवर्तमाना चक्रपरिवर्त गच्छति भास्यपञ्चः ।’

कालके क्रमसे जगतकी परिवर्तित होती हुई भास्यपञ्च पहियेके आरोंकी पक्किके समान नीचे और ऊपर जाती रहती है ।

इसी बातको कविकुलगुरु कालिदासने विशेष चमलकारपूर्ण ढंगसे मेघदूतमें उपस्थित किया है :—

“द्वयाऽत्यर्थं मुखमुपनर्तं दुःखमेकान्ततो वा । नीचेर्गच्छसुपरि च दशा चक्रनेभिकमेण ॥”

किसे लगातार सुख अथवा दुःख प्राप्त होता रहता है । अवस्था चक्रकी नेमिके क्रमसे कभी नीचे और कभी ऊपर जाती रहती है ।

इस प्रकार पूर्ववर्ती कविके भावका उत्तरवर्ती कवि अपहरण करते रहते हैं, पर उसमें कुछ विशेषताका आधान अभीष्ट है, नहीं तो निरा पिष्टपेण करनेके समान ही होगा ।

भावाऽपहरणसे ही नहीं, अपितु अवाचीन कवियोंने कथानकमें भी ग्राचीन कृतियोंका अनुसरण किया है। अधिकांशमें भारतीय रचनाओंके कथानक शामायण, महाभारत, पुराण और कथासरित्सागरसे लिये गये हैं। किं यहुना पावात्य देशमें भी कविवर होमर और नाथकलाधुरन्धर शेसपीयर आदि कवियोंने भी यूनानी पैतिहासिक प्रन्थोंके आधारपर अपनी अपनी रचनाओंका कथानक प्रस्तुत किया है। इस स्थितिमें मेरी रचना पूर्णतया मौलिक है ऐसा कहना सरातर साहस और अत्यधिप्रतारणामात्र प्रदर्शित करना है। वास्तविक बात तो यह है कि दूसरी कृतिसे भाव वा कथानक लेकर भी कवि यदि चमत्कारपूर्ण कौशल प्रदर्शित कर सके तो उसकी कृति मौलिक ही समझी जायगी। काव्य वा नाटकमें शक्ति, हास्य, करण, रौद्र, वीर, भयानक, धीमत्स, अद्भुत, शान्त और वास्तव इन रसोंको व्याप्त्याप्त्यान सन्निवेष्ट करना चाहिए, परन्तु जहाँ (प्रधान) के रूपमें शक्ति, वीर वा शान्त रसको रखना चाहिए, इसी बातको निम्नलिखित श्लोकमें उपलब्ध के तौर पर निर्दर्शित किया है:—

‘अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः । यथेदं रोचते दिव्यं तथेदं दरिवतंते ॥

मुक्तारी चेतकविः काव्यं जातं रसमदै बगद् । स चेतकविर्वित्रागो नीरसं व्यक्तने ८ तद्॥१७

अपार काव्यसंसारमें कवि ही पृक मात्र प्रजापति (युष्टिकर्ता) माने गये हैं। कविको रुचिके अनुसार संसारका परिवर्तन होता रहता है। कवि शङ्कारी हो तो संसार ही रसमय हो जाता है, वही कवि निर्वेदपूर्ण अर्थात् शान्तरसवाला हो तो सारा संसार ही नीरस हो जाता है।

‘पद्यवनभूषिणे जैसे वेववैद्य अधिनीकुमारोंको पञ्चका॥हिस्तेदार बनाया था उसी तरह महाकवि भवभूतिने अपने अनुपम नाटक उत्तररामचरितमें करुणरसको भी शङ्खार और शान्त रसके समान अङ्गीके रूपमें स्थापित किया है। यहाँ तक कि शङ्खारमें जो स्थान महाकवि कालिदासका है करुणामें वही स्थान महाकवि भवभूतिका माना गया है। इसीलिए ‘उत्तरे रामचरिते भवभूतिविशिष्टते।’ इस उकिकी मितान्त ही सार्थकता देखी जाती है। भवभूतिने करुणरसकी प्रधानताका इस प्रकारसे समर्थन किया है—

*एको रसः करुण एव निमित्तमेदाद्विद्रः पूष्यपूष्यगिव अयते विवरान् ।

आवर्तदुर्दृश्यान्विकारानन्मो यथा सुक्षिप्तेव हि तत्समस्तम् ॥३ (३-४७)

एक कहगरस ही आलम्बन आदि निमित्तके भेदसे मिथ होता हुआ पृथक् पृथक् शङ्खार आदि परिणामोंको आश्रय करता है। ऐसा मालम पढ़ता है—जैसे एक जल ही भैंवर, तुद्धुद और तरङ्गरूप विकारोंका आश्रय करता है; यह सब वास्तवमें जल ही है।

परन्तु सामाजिक कृप्रथाओंको हटानेके लिए प्रहसनमें व्यङ्गयके रूपमें हास्य-रसकी भी प्रधानरूपसे स्थिति आवश्यक है। अभिजानशाकुन्तल, रत्नावली और आलतीमाधव आदिमें श्वाह, वेणीसंहारमें बीर, महाभारतमें शान्त और लडक-मेलक, हास्यार्थ आदिमें हास्यरस प्रधानरसके रूपमें माने गये हैं।

साधारणतः कविके दो भेद होते हैं—प्रतिनिधिकवि और विश्वकवि। किसी देश, काल और अवस्थाको लघ्यकर चरित्रचित्रण करनेवाले कविको प्रतिनिधि कवि कहते हैं। जिस कविकी रचना देश, काल और अवस्थाकी सीमाको पारकर सर्वभिन्न होती है, उसे विश्वकवि कहते हैं। पूर्ववेणीके कवि अशोषोष आदि माने जा सकते हैं और दूसरी श्रेणीके कवियोंमें कालिदास, भवभूति और पाण्डाल्य देशके शोकसंपीयर आदि कवि परिगणित हो सकते हैं। परन्तु विश्वकवि भी किसी अंशमें स्वत्समयका प्रतिनिधित्व भी अवश्य करते हैं। क्योंकि अपने समयके वातावरणकी छाप जिस किसी भी व्यक्तिमें अवश्य ही पढ़ती है। महाकवि कालिदासने अपने महाकाव्य रघुवंशमें अग्निवर्णका जो चरित्र-चित्रण किया है वह उन्हींके समसामयिक मगाषदेशके राजाका है पेसा भी कोई विद्वान् मानते हैं।

सिद्धान्तकी इटिसे विचार करनेपर कविके और भी दो भेद माने जा सकते हैं—यथार्थवादी (Realistio) और आदर्शवादी (Idealistio)। अपनी अनुभूति वा किसी विषयको यथार्थरूपसे चित्रण करनेवाले कविको यथार्थवादी और किसी आदर्शके लघ्यमें रचना करनेवाले कविको आदर्शवादी कहते हैं।

मैंने यहाँ पर आदर्शवादके अविरुद्ध यथार्थवादीको आदर्शवादी और आदर्शवाद-की अपेक्षा न रखकर केवल यथार्थवादका चित्रण करनेवाले कविको यथार्थवादी माना है। कहनेकी आवश्यकता नहीं है कि वास्तवमें ये दोनों कवि कलाके पुजारी हैं। परन्तु यथार्थवादीकी इटिमें 'कला कलाके निमित्त है' इसके विपरीत यक आदर्शवादीकी इटिमें कला जीवनके और जीवन आदर्शके निमित्त है।

विवेचककी इटिमें जिस प्रकार केवल यथार्थवादिताका राग अलापनेसे काव्यमें अश्लीलता और अनैतिकता प्रसूति आपस्तिकी संभावना आ सकती है, उसी प्रकार केवल आदर्शवादिताकी प्रस्तावज बजानेसे भी रचना शुष्क घर्मशास्त्र वा नीतिशास्त्रका रूप धारण कर सकती है। इसी तरह कवि केवल कल्पनासृष्टिमें ही (Utopian) विचरण करनेवाला समझा जायगा। इसलिए प्रगतिशील विचारवाले कविका लघ्य दोनों बातोंमें तुल्यरूपसे रहना आवश्यक है।

यथार्थवाद और आदर्शवाद ये दोनों कवित्वलाभके लिए साध्य नहीं हैं प्रसुत साधन हैं। अतः इन दोनोंका यथास्थान और यथासंभव पूर्वोक्त प्रकारसे उपयोग करना विचारशील कविका कर्तव्य है।

ऐसा के अनुसार भारतीय लेखक अधिकांशमें आदर्शवादी और यूरोप के लेखक यथार्थवादी पाये जाते हैं । प्राच्य और पाश्चात्य लेखकोंमें इस अन्तरका हेतु अपनी अपनी संस्कृतिकी विभिन्नता ही मानी जाती है ।

भारतीय लेखक यथार्थवादी और यूरोपीय लेखक आदर्शवादी हैं ही नहीं यह मेरा मत नहीं है । भारतमें भी चौरपञ्चाशिकाके रचयिता के सदृश यथार्थवादी और यूरोपमें मिलटन, मिक्टर ब्रॉन्स और टालस्टायके समान आदर्शवादी भी देखे गये हैं, इसी लिए मैंने 'अधिकांश' शब्दका उल्लेख किया है ।

अतिग्राचीन समयसे ही भारतवर्षके एक धर्मप्राण राष्ट्र होनेके कारण यहाँके विद्वान्ग 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' में ही कलाका पूर्ण स्वारस्य देखते हैं । इसीसे यहाँके कवि भी अधिकांशमें आदर्शवादी ही होते हैं । नाटकके अन्तरमें भी प्राच्य और पाश्चात्य साहित्यमें मतभेद परिलक्षित होता है । संस्कृतके नाटक संयोगान्त और यूरोपीय नाटक अधिकांशमें वियोगान्त देखे जाते हैं । आदर्शवादिताके अनुसार ही माझलिंग भारतीय कवि संयोगान्त रचना करते हैं ।

यहाँ धर्मकी प्रधानता होनेके कारण स्मृति प्रन्थोंमें मङ्गलचर्चामें यहुत जोर दिया गया है । यहाँ तक कि स्नातकधर्मके प्रकरणमें पारस्कर-गृहासूत्रमें—

'गर्भिणी विजन्वेति श्रूयात् । सङ्कल शति नकुलम् ।'

भगवान्मिति कपालम् । मणिपनुरितीन्द्रभनुः ॥

ऐसा लिखा गया है । अर्थात् गर्भिणीको 'विजन्म्या', नकुल (न्यौले) को 'सङ्कल', कपाल (कपार) को भगवान् और हन्द्रभनुको 'मणिभनु' कहना चाहिए । इस स्थितिमें भारतीय नाटककार अमङ्गलपरिहारके लिए अपनी रचनाको जो मङ्गलपूर्ण संयोगान्त बनाते हैं, इसमें आश्वर्य माननेकी बया आत है ?

आजकल कठिपय विहान् कहते हैं कि वियोगान्त नाटकका अधिक प्रभाव पड़ता है । अर्थात् कविकी रचनाका जो लक्ष्य है उसमें वियोगान्त होनेसे [गहरा असर पढ़ जाता है] कुछ अंशमें यह ठीक हो भी जाय पर ऐकान्तिक रूपसे यह बात नहीं मानी जा सकती है । क्योंकि संयोगान्त रचनामें भी वियोग आदि घटना वीचमें आ पड़ती ही है उससे भी सामाजिक पुरुषमें प्रभाव पढ़े यिना नहीं रहता है ।

संस्कृत (Culture) की विभिन्नतासे ही प्राच्य और पाश्चात्य साहित्यमें स्थान स्थानपर मतभेद दिखाई देता है । जहाँ भारतमें हरिश्चन्द्र आदि पात्र सत्यवत्तके पालन करनेके लिए उद्यत होकर पगपगापर ढोकर खाकर चूडान्त विपत्तिमें ग्रस्त होकर भी आत्महत्यासे विरत होकर धैर्यसे विचलित नहीं होते हैं वहीं पाश्चात्य देशमें नाथक और नायिका अपने प्रणयमें साफल्यप्राप्तिमें प्रतिवन्ध देखकर एक या दोनों प्रणयी आत्महत्या कर अपने जीवनको तिरोहित कर देते हैं । इस विषयमें

बहुत कुछ कहना या पर स्थान और समयके अभावके कारण दो चार बातें लिखकर मैं अपना वक्तव्य समाप्त करता हूँ ।

साहित्यमें नाटकका बहुत ही उच्चस्थान है । यथापि काव्यके दो भेदोंमें इसको दृश्यकाव्य कहते हैं परन्तु पात्रोंके परस्पर संवादके अवगति किये जानेके कारण यह एक प्रकारसे अध्यकाव्य भी माना जा सकता है । चार प्रकारके अभिनयोंके द्वारा चरित्रका प्रदर्शन किये जानेसे अध्यकाव्यकी अपेक्षा इसका अंत्यधिक प्रभाव दर्शकोंपर पक्ष सकता है । इसी प्रकारसे गति और पथ दोनोंका समावेश हो जानेसे यह अमूल्यकी तरह अत्यधिक मनोहर पूर्वम् स्थलविक्षेपोंमें संगीतका भी समावेश होनेपर यह क्या विद्वान् और क्या मूर्ख, क्या तृष्ण और क्या बालक, क्या खी और क्या पुरुष सभी लोगोंको अत्यधिक रूपसे आकर्षक बन जाता है । अतपूर्व अपने यहाँ कहा भी जाता है कि 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' अर्थात् काव्योंमें नाटक रमणीय होता है ।

अतपूर्व संसारके बहुतेरे साहित्यकार नाटकके द्वारा ही विश्विश्रुत हो गये हैं । भारतके कालिदास, भवनूति, श्रीहर्ष, जयदेव आदि और यूरोपके शेक्सपीयर जान गालसवर्द्धी, इब्सन और बनोफ़ैशा प्रभृति कलाकार अपने अपने नाटकोंके द्वारा ही विपुल कीर्तिके भाजन हुए हैं । इस कारण नाटक क्या पूर्व और क्या पञ्चिम सर्वत्र आदरणीय माना जा रहा है । भारतीय नाट्यशास्त्रके कर्त्ता भरतमुनिने इसी कारण कहा है :—

✓ 'न तज्ज्ञानं न तक्षिद्धर्यं न सा विद्या न सा कला ।

न स योगो न तत्त्वम् नाटके बन्न इश्वते !!'

अर्थात् वह ज्ञान नहीं है, वह शिल्प (कियाकौशल) नहीं है, वह विद्या नहीं है, वह कला नहीं है, वह योग नहीं है और वह कर्म नहीं है जो नाटकमें नहीं देखा जाता । तात्पर्य यह है कि नाटकमें ज्ञान, शिल्प, विद्या, कला, योग और कर्म सबका यथास्थान समावेश किया जाता है । किं यहुना नाटक अपने यहाँ पञ्चम वेद के रूपमें माना गया है, इससे बढ़कर इसका अधिक और क्या उत्कर्ष हो सकता है ।

प्रकृत नाटक प्रसादरागतका संस्कृतसाहित्यमें अनुपम स्थान है । यथापि मर्यादा-पुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचन्द्रजीके पवित्र चरित्रका आश्रय कर रखे गये महावीर-चरित, उत्तरामचरित, तुन्दमाला, बालरामायण प्रभृति अनेक नाटक हैं, पर इसकी उन सभोंमें विलक्षणता है । इसमें पहलेके चार अड्डोंमें सीता-स्वर्यंजर और परशुराम-मानमर्दन आदि कथाएँ विलक्षण प्रकारसे वर्णित हैं, रावणके साथ बालाइसुरका भी घनुभूमिमें वर्णन किया गया है । पश्चात् अड्डमें बाली और सुप्रावकी

कथा गङ्गा, यमुना और सरयूके संवादके रूपपर बतलाई गई है। रामचन्द्रकृत कालनमूरगरूपी मारीचका अनुसरण हंसके द्वारा प्रकाशित किया गया है। गोदावरी और सागरकी बातचीतमें सीताहरण, जटायुकी मृत्यु और अश्वमूक पर्वतमें सीताजीका अलङ्कारत्याग बतलाया गया है। यह अङ्गमें रामविलाप प्रकाशित किया गया है। सप्तम अङ्गमें युद्धकाण्डकी कथा और रामचन्द्रजीका अयोध्याप्रत्यावर्तन वर्णित है। इस नाटकी भाषा अतिक्षम प्राञ्जल, मञ्जुल, अलङ्कृत और सरस है। संस्कृतभाषापर इसके इच्छिताका असाधारण अधिकार था यह बात पाठकमहोदयको निश्चित रूपसे प्रतीत होता है। इसके कर्ता महाकवि जयदेव हैं इनकी माताका नाम सुमित्रा और पिताका नाम महादेव था। यह बात उनके प्रस्तुत नाटके द्वारा ही जानी जाती है। जयदेवकी दूसरी कृति चन्द्रालोकनामक सुप्रसिद्ध अलङ्कारप्रथम है। महाकवि जयदेव नाटककार, अलङ्कारशास्त्रज्ञेता पूर्वम् तर्कशास्त्रके भुरम्भर विद्वान् थे यह बात भी उनके नाटक द्वारा ही जानी गई है। उनकी उपाधि वा दूसरा नाम पीयुपवर्ष था यह बात चन्द्रालोकके द्वारा अवगत होती है। उनका आविर्भावकाल विक्रम की तेरहवीं और चौदहवीं सदीका मध्यभाग माना गया है।

गीतगोविन्दकर्ता जयदेव इनसे भिन्न हैं पूर्वम् उनका आविर्भावसमय विक्रमकी तेरहवीं सदी है।

विक्रमकी सोलहवीं सदीमें 'पचाश' हितीय नामवाले मैथिल जयदेव भी इनसे भिन्न हैं। प्रसन्नराघवकार जयदेव कहाँके रहनेवाले थे इसका अभीतक निकाय नहीं हो पाया है। महामहोपाध्याय मैथिल पण्डित परमेश्वर झा जीने अपने 'मिथिलातश्वविमर्श' नामक पुस्तकमें प्रसन्नराघवकार जयदेवको अनेकानेक प्रमाणोंसे मैथिल सिद्ध किया है, परन्तु कुछ लोग इन्हें विद्मके कुण्डनपुर निवासी दाखिणात्य ग्राहण कहते हैं।

विशेष बातें संस्कृतके उदाहारमें वर्णित हैं, पिष्टपेणके भयसे यहीं अवसान करता हूँ।

—ठीकाकार

कथासार

प्रथम अङ्क

नान्दीके अन्तमें सूत्रधार रङ्गभूमिमें अपने सहकारी रङ्गतरङ्गके साथ बातचीत करता हुआ प्रसन्नराघव नाटककी प्रशंसा करता है। उसी प्रसङ्गमें वह बालमीकि-का वर्णन कर थहुतेरे कवियोंका रामचन्द्रका वर्णन करनेमें हेतु दिखलाता है। प्रसुत-नाटककार 'पीयूषवर्ष' पदबीवाले जयदेवजीके कवितार्किकल्पका दृष्टान्त दिखलाकर वर्णन कर सूत्रधार प्रसन्नराघवका प्रसादगुणगुमितत्व और व्यङ्ग्यार्थप्रकाशकल्पका भी प्रकाशन करता है। इसी प्रकारसे वह महर्षि याज्ञवल्क्यके शिष्य दालभ्यायनके आगमनकी सूचना करता है।

इति प्रस्तावना

दालभ्यायनने राजर्षि जनककी सीताके विवाहके लिए आकुलताके कारण ब्रह्म-विद्यामें और कुलक्रमागत राजलक्ष्मीमें भी शिथिलताका प्रदर्शन किया। तब वे आकाशमें अवलम्बन करनेवाले दो भ्रमरोंके समान दो सुतिपाठकोंके संलापके प्रसङ्गसे—‘शाङ्करजीसे प्रदृष्ट और केलास पर्वतसे भी अधिक सारवाला त्रिपुरदाहक धनुष जनकके पास है, यह जानकर उसे देखनेके लिए बाणासुर मिथिलाको चला, उसी प्रकार ‘रावणकी शिवपूजा करनेके पहले ही नन्दनवनका समस्त पुष्पसमूह कैसे तोड़ा गया, रावणके अनुचरोंसे ऐसा पूछे जानेपर उपवनरङ्गकोने ‘आमा करें?’ आज सीताका स्वर्यंवर देखनेके लिए उत्सुक समस्त देवजनोंके विमानोंको भूमित करनेके लिए ही समूचे फूलोंका उपयोग हुआ है ऐसा उत्तर दिया। ऐसे वचनोंको सुनकर सीतास्वर्यंवरमें बाणासुर और रावणके आगमनकी सम्भावना और अनिष्टकी आशङ्का कर यह समाचार गुरुओंसुनानेके लिए चले गये।

इति विष्णवम्

मञ्जुरीक और नपुरक नामके दो सुतिपाठकोंने सीताके स्वर्यंवरमें अनेक देशोंसे आये हुए राजाओंके वेश, भूषा और आचरण आदिका तथा शिवधनुषके आरोपणमें अशक्तिका भी वर्णन किया। तब मनुष्यका वेप धारणकर रावणने वहाँ प्रवेश किया और उसके साथ मञ्जुरीककी बकोकिपूर्ण बातचीत चलपड़ी। रावणने दूरसे महलकी अटारीमें अवस्थित सीताको देखकर उनके लोकोत्तर सौन्दर्यकी प्रशंसा की। जब रावण धनुषको उठानेमें असमर्थ हुआ तब उसने पराक्रमपूर्वक सीताको अपने पास लानेकी हृच्छा जाताहै, पर मञ्जुरीकने उसकी बहुत ही भर्त्तना की। जिससे

वह कुपित होकर दशमुखों और वीस बाहुओंसे गुफ अपने स्वरूपसे प्राप्त भूमि। उसको देखकर नूपुरके विस्मित होनेपर मञ्चीरकने उसे 'यह राजसराज रावण है' ऐसा कहकर समझाया। उसके बाद उन दोनोंके साथ रावणकी बड़ोंकिमय बातचीत होने लगी। रावणने उसके बीचमें विकट वचनके आदम्बरसे लोकोत्तर अपने पराक्रमको स्फुट किया। इसी समय बाणासुरने वहाँ प्रवेश किया और उसके साथ रावणकी बातचीत भी होने लगी। सुरविरोधी वे दोनों, परस्पर अपना उत्कर्ष और दूसरेका अपकर्ष दिखाने लगे। बाणासुर भी विवधतुष उठानेमें विकल्प्रयास हुआ। जब रावणने उसके मुजभारकी निन्दा की, तब बाणासुरने भी उसकी भर्त्ताना की। तदनन्तर दोनोंका बाग्निवाद होने लगा और अन्तमें नन्दनवनका उम्मूलन करनेके लिए बाणासुर वहाँसे चल पड़ा तथा रावण भी जब सीताहरणके लिए तत्पर हुआ तब मारीचके रोदनशब्दका श्रवण कर उसे आशासन देनेके लिए निकल पड़ा। दोनों शुतिपाठक भी महाराज जनकको यह हाथ सुनानेके लिए चले गये।

द्वितीय अङ्क

यश्वरचणके लिए आयोग्यापति दशरथने जब कौशिकमुनिके पास अपने पुत्र राम और लक्ष्मणको सौंपा, तब प्रसन्न होकर उन्होंने भी वीरमाताके कर्णभूषण ताट्क्षयुग्म कौशल्याके लिए उनको समर्पित किया। 'वह भूषण रावणकी माता विकाके लिए योग्य है' ऐसा विचार कर बुद्धिमान् मालयवान् नामके रावणके मन्त्रीने उसे लानेके लिए ताटकाके पास भिज्जूरूपवाले एक राजसको पहले भेजा। कुछ समयके अनन्तर 'अभीतक ताटका उस भूषणको ले जुकी होगी' ऐसा विचार कर उसने तापसका रूप बनाकर दूसरे राजसको भी भेजा। जब दोनों राजसोंका मिथिला के उपवनमें निछल दुआ, तब संलापके प्रसङ्गमें दोनोंमें एक ने दूसरेको पहचाना। तब तापसने कहा—'लक्ष्मणर मिथिलामें पधारे हैं' ऐसा सुनकर में यहाँ आया हूँ और इस समय ताटकाका शृत्तान्त जानना चाहता हूँ, यह सुनकर मिथुने 'ताटका रामके बाणसे तादित होकर यमलोक पहुंच गई, उसका एक पुत्र सुवाहु भी वैसी ही गति को प्राप्त हुआ और दूसरा पुत्र मारीच रामके नाराचसे दूर फेंका गया। पर इस दुःखद दृश्यान्तको रोकर मारीचके निवेदन करनेपर भी सीतामें आसक रावणके चित्तमें कोपका परिताप आहुष नहीं हुआ' ऐसा कहा। इसी बीचमें सामने आते हुए राम और लक्ष्मणको देखकर दोनों राजस डरसे दूर हट गये।

इति विष्कम्भक ।

राम और लक्ष्मण मिथिलामें बगीचेका सौन्दर्य और चैत्रमासकी मनोहरताका परस्पर वर्णन करने लगे वर्णीपर चण्डिकामन्दिर देखकर रामने चण्डिकाको

प्रणाम किया । इसी बीचमें सीताने भी सखीके साथ वहाँ प्रवेश कर चण्डिकाको अभिवादन किया । उस समय राम सीताका अलौकिक सौन्दर्य देखकर विस्मित हो गये । रामको देखकर अन्यमनस्क होकर सीताने लक्षणमें वात्सल्यरसका अनुभव किया । सखीने सीताके मनमें रामकी आसक्तिको भाँप लिया । उसके बाद किसी चेटीने आकर सीताजीसे निवेदन किया 'माताओंने अलङ्कृतणके लिए आपको बुलाया है' निवेदन सुनने के अनन्तर ही सीताजी चली गई । और राम-लक्षण दोनों भाई भी विश्वामित्रके समीप चले गये ।

तृतीय अङ्क

महाराज जनकके अन्तःपुर (रनिवासा) में वामनक (बौना) और कुबजक (कुबजा) ने हास्परसोत्पादक वातचीत की । वामनकने 'शिवधनुषको देखनेके लिए दो छत्रियकुमारोंके साथ महर्षि विश्वामित्र आयेंगे' ऐसा कहा । इस बीचमें 'ताटकाको मारनेवाले राम और उनके भाई लक्षणको साथमें लेकर महर्षि विश्वामित्र आरहे हैं' ऐसा वाक्य नेपथ्यसे सुनकर वे दोनों राममें शिवधनुष उठानेकी शक्तिकी संभावना कर इस वृत्तान्तको महारानियोंको निवेदन करनेके लिए चले गये ।

इति प्रवेशक ।

विश्वामित्र, राम और लक्षणके साथ मिथिलामें प्रवेश कर सीताके साथ रामके विवाहमें उल्कण्ठासे आकुक हुए । उन्होंने रामके प्रश्न करनेपर योगीश्वर याज्ञवल्क्यके शिष्य मिथिलेश्वर जनकके उल्कृष्ट प्रभावोंका प्रतिपादन किया । इसी बीचमें आकर शतानन्दने विश्वामित्रको अभिवादन किया और जनकने विश्वामित्रको प्रणाम किया । अनन्तर विश्वामित्रने आशीर्वाद देकर जनकवंशमें उत्पन्न राजाओंके लोकोत्तरवैभवका और जनकने अतिशय विनयका प्रदर्शन कर विश्वामित्रके उल्कृष्ट सामर्थ्यका वर्णन किया । तत्पश्चात् विश्वामित्रने शतानन्द और जनकको राम और लक्षणका परिचय दिया । राजा जनकको उन दोनोंके उपर अपनी अनिर्वचनीय प्रीतिका प्रतिपादन करते देख विश्वामित्रने जनकसे अनुरोध किया कि 'शिवधनुष लानेके लिए आप रामको आज्ञा दें' । यह सुनकर जनकने उस कर्ममें रामके असामर्थ्यकी संभावना कर उस धनुषकी असाधारणताका वर्णन किया । विश्वामित्रने भी रामके पराक्रमवर्गनका उपक्रम कर फिर भी धनुष लानेके लिए रामको आज्ञा दी । इस बीचमें परशुरामके परशुका सम्बोध सुनानेके लिए किसी सुनिने प्रवेश कर जनकसे कहा—'राजाओंको मारकर शिवपरिचारक यह परशु (फसी) ऐसा

सन्देश देता है—‘महाराज ! किसी राजकुमारको कन्यादान कर शिवधनुष उठाने के पाप से बित छोड़ दें, नहीं तो मैं आपको दण्ड लैंगा ।’ ऐसा सुनकर जनकने भी—‘हे परशो ! प्रतिज्ञाके अनुसार मैं कन्यादान करवा हूँ । तुम मेरे दामादके सामने धाराजलका त्याग करो’ ऐसा प्रतिसन्देश दिया । ‘ऐसा ही हो’ कहकर मुनि भी निकल पड़े । तदनन्तर शिवधनुष उठानेमें विकल मनोरथबाटे हजारों राजाओं-को विश्वामित्रने देखा । अन्तमें रामने प्रत्यञ्चाको चढ़ानेके प्रसङ्गमें आवश्यक विनाही धनुषको ही तोड़ दिया । तब प्रसन्न होकर विश्वामित्रने माणवीसे भरतका, ऊर्मिला-से लक्ष्मणका और श्रुतकीर्तिसे सत्त्वज्ञका भी विवाह करनेके लिए इच्छा प्रकट की । जनकने भी सहर्ष उस प्रस्तावको स्वीकार किया ।

चतुर्थ अङ्क

नेपथ्यसे भ्रवारी तिका प्रादुर्भाव हुआ । कुद्द होकर भार्गवने प्रवेश किया । वे परशुके प्रतिसन्देशमें जनकका अतिशय अविनय विचार कर जगत्को जनकरहित करनेके लिए तत्पर हो गये । तब शतानन्दके शिष्य ताण्डवायनने प्रवेश कर उन्हें अभिभावन किया और कथाप्रसङ्गमें शिवधनुषके दूटनेकी सूचना दी । ‘इस धनुषको किसने तोड़ा ?’ भार्गवके इस प्रश्नके उत्तरमें ताण्डवायनके ‘कौशिकके यज्ञको विश्वस्त करनेवाले सुधारु और मारीच आदि राजस जिसके बाहर थे’ इतने ही सण्डवास्त्यमें भार्गव ‘रावणने धनु तोड़ा है’ ऐसी संभावना कर उसे दण्ड देनेके लिए चल पड़े और कुछ लगके अनन्तर अपनी सम्भावनाको गलत समझकर फिर हौट आये तब उन्होंने प्रतारणाका आरोप कर ताण्डवायनको उलाहना दिया । उन्होंने भी ‘मेरा इसमें अपराध नहीं है’ कहकर ‘(वैसे राजस भी) जिसके बाणके अप्रभागमें रहनेवाले प्रतापके लेशके बशवर्ती होकर पराभवको प्राप्त हो गये’ इस प्रकार बाक्यशेषको पूर्ण किया । ‘मारीचको दण्ड देनेवाला यह कौन है ?’ ऐसा भार्गवके फिर प्रश्न करनेपर उन्होंने भी ‘श्रीरामचन्द्रजी हैं’ ऐसी सूचना दी । तब राम और लक्ष्मणको देखकर भार्गवने रामके अतिशय उत्कर्षसे ‘क्या ये मूर्तिमालू भङ्गार’ बीर और अनुरुत रससे बनाये गये हैं ?’ ऐसी उत्त्रेशा की । तब दोनों भाइयोंके साथ जामदग्न्यकी बक्कोकि और श्लेषसे संयुक्त बातचीत होने लगी । जामदग्न्य उसके बीचमें अपने उत्कृष्ट प्रभावको प्रकाशित करने लगे । लक्ष्मणने भी संभाषणमें उपहासके प्रसङ्गसे कुछ औदृश्य भी दिखलाया । मर्यादापुरुषोत्तम रामने उसका नियेष किया । इस बीचमें नेपथ्यसे ‘अरे जामदग्न्य ! क्यों हिठाई कर रहे हैं ?’ इस समय आपको शासन करनेके लिए धनु लाया जाता है’ ऐसी जनककी बाणी सुनाई पड़ी । जामदग्न्यने भी योगाभ्यासी होनेके कारण जनकमें बीरता न होनेकी

संभावना कर उपहास किया । फिर नेपथ्यसे 'अरे जामदग्न्य ! शान्तिरूप धनसे समुद्र जमदग्निके पुत्र होकर भी तुम शान्तिमें दरिद्र हो गये हो' इस प्रकारका शतानन्दका वाक्य सुनाई पड़ा । जामदग्न्यने अहल्याका पुत्र होनेसे शतानन्दका अतिशय उपहास किया । रामने दोनों महर्षियोंकी कुलीनताका प्रतिपादन कर सामवाक्यका प्रयोग किया । जामदग्न्यने कुपित होनेसे अपने उल्लंघनको दिखानेके प्रसङ्ग में भगवान् कौशिकका भी अनादर किया । रामने गुरुके अनादरसे कुछ कुदर होकर पराक्रमचोतक वाक्य कहनेका उपक्रम किया । तब जामदग्न्यके 'विष्णुके करकमलस्थित इस धनुषको ले लो वा सुद करो' पेसा कहनेपर और रामचन्द्रके भी स्वीकार करनेपर कुदर होकर वे दोनों युद्धके लिये उपयुक्त भूमिमें उतर पड़े । तब लक्ष्मणने रामचन्द्रके विष्णुधनुष उठानेकी सूचना दी और जामदग्न्यने अतिशय नश्तासे अवनत होकर राममें हृष्टरत्वकी उत्प्रेक्षा की । तब रामने विजेता होकर भी स्वाभाविक नश्ताके कारण जामदग्न्यके चरणोंमें प्रणाम किया और वे भी शुभ आशीर्वादोंसे उन्हें अल्लकृत कर जानेके लिए आज्ञा मांगकर निकल पड़े । तब भार्गवके अर्णिंहोंसे ओट होनेपर चन्द्रुजनोंको देखनेके लिए दोनों भाई बहाँसे चले गये ।

पञ्चम अङ्क

अनन्तर गङ्गा और यमुनाने प्रवेश किया और दोनोंमें बात होने लगी । गङ्गाने कहा 'तुम क्यों इन दिनों लिज्ज हो रही हो' इसके उत्तरमें यमुनाने कहा 'मेरे भाई सुमीत्र अपने बड़े भाई बालीके दौर्जन्यसे इस समय पीचित हो रहे हैं ।' सेवका प्रथम कारण यह है और दूसरा यह भी है कि 'किसी दिन जब तपस्याका ग्रहण करनेवाले कामदेव और वसन्तके समान जटाधारी दो तरुण पुरुष और एक सुन्दरीने मुझे पार कर दिलिण दिलाकी और चलनेका उपक्रम किया, उस समय सुन्दरीने कहा, 'देवि यमुने ! किर भी अपने कुदुम्यको दर्शन देनेका अनुग्रह कीजिये' और हाथ जोड़कर मुझसे प्रार्थना की । यह सुनकर गङ्गा यमुनाको साथमें लेकर सन्देह हटानेके लिए सरयूके पास चली गई । तब बातचीत होनेपर सरयूने अयोध्यावासियोंके अतिशय शोकात्म होनेका प्रतिपादन किया । गङ्गा भी इन्द्रुमतीनन्दन प्रकृत्यात भूपाल दशरथको उद्देश्य कर बहुत विलाप कर मूर्खित हो गई । सरयूने भी गङ्गाके अनुरोधसे इस शूत्तान्तको सविस्तर कहनेके लिए उपक्रम किया—'कैकेयीने महाराज दशरथसे पूर्वप्रतिशृत दो वरोंकी याचना की । उनमें एक वरसे चौदह वर्षोंतक रामका वनवास और दूसरे वरसे भरतका यौवराज्याभिषेक प्रार्थित था । कैकेयीका वाक्य सुननेके अनन्तर ही रामचन्द्रजी पिताजीका अभिवादन कर वनको छले गये ।' तब गङ्गाने यमुनासे पूर्वकथित वाक्यका समर्थन किया । तत्पश्चात् सीता और लक्ष्मणके विषयमें

प्रश्न करनेपर सरथ्यूने कहा—जब रामने 'सीते ! मेरे बनयासके समयमें तुम अयोध्यामें रहो' पेसा कहा, तब सीता मूर्चिष्ट हुई और अनेक दीतोपचारसे भी जगी नहीं। जब रामने उनके बनगमनका अनुमोदन किया तब होशमें आकर उन्होंने उनका अनुसरण किया। इसी प्रकारसे रामके 'भाई लक्ष्मण ! तुम अयोध्या-में ही रहो' पेसा समझाने पर लक्ष्मणके—'आय ! आपके साथ सुख चार युग भी चार प्राहरोंके समान और आपके वियोगमें चौदह वर्ष भी चौदह मन्यवन्तोंके बरापर प्रतीत होते हैं' पेसा कहनेपर सीता और लक्ष्मण दोनोंने रामका ही अनुगमन किया। इसी तरह सरथ्यूने कथाप्रसङ्गमें दशरथका स्वर्गवास और ननिहालसे लौटे हुए भरतजी पिताकी विपत्ति और रामवियोगसे असह सन्तापको प्राप्त कर ननिद्राममें ही सुखभोगसे परालग्नसुख होकर रामकी प्रतीचा करते हुए प्रजापालन कर रहे हैं। पेसा बतलाया। बायकी समाप्तिमें उन्होंने—'इसके बाद जो हुआ उसे जाननेके लिए मैंने पृक कलहंसको भेजा है' पेसा कहा। तब उस कलहंसने वहाँ उपस्थित होकर लक्ष्मण और सीताजी दोनों सेवापूर्वक रामचन्द्रजीका जिस प्रकार अनुसरण कर रहे हैं वह बतलाया। इसी प्रकार उसने उनकी बनयाश्राकी पद्धति और तीन चार दिनोंमें ही अयोध्याराज्यका अतिक्रमण कर दीजही यमुनाको भी पार कर गोदावरी-के पास जाना तथा वहाँपर लक्ष्मणका शूर्पणखाका नासाकर्तन और उसके सहायक राष्ट्रसोंको युद्धमें रामजीका मारना यह सब कहा। फिर उसने वहाँपर सुनहुले मृगका आगमन रामका उसका अनुसरण करना। इसी बीचमें लक्ष्मणका भी रामके पास जाना और किसी भिन्नका सीताके समीप आना, इतना बतलाकर वह चुप हो गया।

इसके बाद वे सभी 'तब क्या हुआ' ? यह जाननेके लिए आँखें होकर उस समाचारको बतलानेके लिए समुद्रके पास चढ़ी गहरी। उसी चरित्रको गोदावरी समुद्रको कह रही थीं। जैसे कि—रामके बाणोंसे सांकेत वह सुनहला मृग, मारीच नामक राष्ट्रसके रूपमें परिणत होकर यमलोकको पहुँच गया। वह भिन्नका भी सीताके समीपमें राष्ट्रके रूपमें परिणत होकर सीताका हरण कर मार्गमें विश्वके रूपमें उपस्थित और युद्धके लिए तत्पर जटायुके साथ कुछ समय तक लड़कर तीक्ष्ण खड़गके प्रहारसे उन्हें आहत कर लक्ष्मणको चला गया। अतिकरण इस कृत्तान्तको सुनकर दयालु समुद्र मूर्चिष्ट हो गये। तब गङ्गाजी बद्धाश्वलसे पंखा छालकर उन्हें होशमें ले आईं। तब तुङ्गभद्रा नामकी नदीने 'रामके बाणोंके प्रहारसे वालिमरण, सुग्रीवका चक्रवर्तिंपद्माभ और सीताका अन्वेषण करनेके लिए यत्र तत्र सुग्रीवका बीर बानरोंको भेजना इत्यादि कृतान्तका चर्णन किया। समुद्र ने भी रामचन्द्रजीमें सभीका विना कारणके पहलपातका प्रतिपादन किया।

करना चाहिए और उसका प्रतिकार करना उचित है' ऐसा प्रबोधन किया। रावणने 'वानरों को कोलाहल मन्दोदरीके भूषणशब्दके समान मेरे मनमें हर्ष ही उत्पन्न कर रहा है' ऐसा कहा। उसी अवसरपर आकर मन्दोदरी अधोमुखी होकर रावणके समीप बैठ गई। रावणने उसके विषादका कारण पूछा और प्रहस्तने वानरसेनाके कोलाहलसे उत्पन्न चिन्ताको ही कारण बतलाया। तब रावणने 'वानरसेना मेरे सामने लुभतीके समान कामको ही उहीस करनेमें समर्थ होती है' ऐसा कहा। मन्दोदरीने दूसरे कारणसे भी जागुसे उत्पन्न भयको बतलाया। प्रहस्तने भी उसका समर्थन किया। इसी धीर नेपथ्यसे क्रमसे राज्यसों और वानरोंकी सेनाओंका उत्कर्ष सुनाई पड़ा। तब रावणने कुम्भकर्णको जगाकर रामसे और मेघनादको लक्ष्मणसे लड़नेकी आज्ञा दी। कुछ समयके बाद कुम्भकर्ण और मेघनादके बधवृत्तान्तको सुनकर मन्दोदरी और रावण दोनों मूर्च्छित हो गए। होशमें आकर रावण प्रहस्तको लेकर रामके पास गया और मन्दोदरीने कुलदेवता-की पूजाके लिए प्रस्थान किया। तदुत्तर विद्याधररम्पति राम और रावणकी युद्धचर्चा करने लगे। विद्याधरने कहा जब 'रावणसे छोड़े गए शक्तिवाण लगानेसे लक्ष्मण बेहोश होगये और राम विलाप करने लगे' तब 'हनुमान् औषधियोंके आधार गन्धमादन पर्वतको ले आये और औषधियोंके सूखने मात्रसे लक्ष्मण होशमें आगये'। इसी समय नेपथ्यसे वानरों और राज्यसोंके अपने स्वामीके उत्कर्षसूचक वाक्य प्रकट होने लगे। वहीसे राम और लक्ष्मणके साथ रावणकी उक्ति और प्रत्युक्ति सुनाई पड़ी। तब विद्याधर रामवाणिलाङ्कित रावणके बेहोश होकर जमीनपर गिरनेका समाचार सुन आनन्दित होकर इस शुभ-समाचारको युलोमजासे निवेदन करनेके लिए चले गये। तदुपरान्त सीता, राम, लक्ष्मण, सुग्रीव और विभीषणमें परस्पर बातचीत होने लगी। सुग्रीव और विभीषणने उत्तरवल रामवक्षका वर्णन किया। सीताके पूछनेपर लक्ष्मणने 'हनुमान् जी अयोध्या भेजे गये हैं' ऐसा बतलाया और सभी अयोध्या जानेके लिए पुष्टक विमानपर आरूढ होकर रास्तेमें सभी लोग बथामति यमुना, भरद्वाजाधम तथा सूर्योदयका वर्णन करने लगे। इसी समय सूर्यमण्डलसे रामका अभिनन्दन करनेवाले वाक्य उच्चरित हुए और अयोध्यामें विमान पहुँच गया। तब रामचन्द्रजीने साधियोंके साथ पुष्टकसे उत्तरकर गुरुजन, बन्धुजन और नगरवासियोंको अतिशाय आनन्दित किया।

इति शुभम् ।

पात्र-परिचयः

पुरुषाः

सूतधारः	मेषाननदः ।
नटः	सूतधारसहकारी ।
रामः	अवोध्यापतेर्दशरथस्य पुत्रः, नाटकनाथकः ।
लक्ष्मणः	दशरथसूत् रामाऽनुजः ।
विश्वामित्रः	महर्षिः ।
जनकः	भिषिलाऽर्थीश्वो रामध्यारुः ।
शतानन्दः	जनकपुरोद्धितः ।
वालभ्यायनः	वालवस्त्रशिष्यः ।
साम्भव्यायनः	शतानन्दशिष्यः ।
परशुरामः	महर्षिः, जमदग्निपुत्रः ।
मधुरीरकः } नूपुरकः }	स्तुतिपाठकौ ।
रावणः	रङ्गेश्वरो राक्षसाऽर्थीशः ।
वाणिजसुरः	वलिपुत्रो देवताऽर्थीशः ।
सागरः	नदीपतिः ।
रत्नघोसरः	ऐमद्यालिकः ।
सुग्रीवः	वानरेश्वरो रामसुहृत्, पीठमदः ।
हनुमान्	सुग्रीवमन्त्री ।
मालयवान्	रावणमन्त्री राक्षसः ।

विभीषणः	रावणाऽनुजः ।
कदाचकः	माल्यवतः परिचारकः ।
प्रहस्तः	रावणसचिवः ।
विद्याधरः	देवदोनिविशेषः ।
तापस-भिष्णुकः	कुरुक्षेत्र-मनादयः ।

स्थियः

सीता	जनकतनया, रामपत्नी, नाटकनायिका ।
गङ्गा	नदी ।
थमुना	नदी, सूर्यतनया ।
सरयूः	नदी ।
गोदावरी	नदी ।
तुङ्गभद्रा	नदी ।
विजटा	राक्षसी, सीतासखी ।
मन्दोदरी	रावणपत्नी ।
विद्याधरी	विद्याधरपत्नी ।
	(सखीचेष्टकादयः)

॥ श्रीः ॥

प्रसन्नराघवम्

‘चन्द्रकला’ टीकोपेतम् ।

प्रथमोऽङ्कः

चत्वारः प्रथयन्तु विदुमलतारकाऽङ्गुहिष्ठेणयः,

अन्तरायसमुदायहारको लेखासार्थपरमार्थकारकः ।

शम्भुसमुद्रगच्छनिः प्रमुमङ्गलाय स भवेद्दिनापकः ॥ १ ॥

मक्षतरपूर्णग्रन्थाङ्कः शान्तिसम्मितिः शुभंक्षिः ।

समर्पयेद स इमामन् इम्बः सम्प्रदाय अवतारसंख्यः ॥ २ ॥

सहीतशाकगणाऽङ्गपारदक्षी वीणाप्रवादनपद्मनवमार्गदक्षः ।

विषावदातविषयः शुक्ती दिजेन्द्रो वीवान्मदग्रजवरी शुचकृष्णचन्द्रः ॥ ३ ॥

प्रसूजनक्षयोद्योरपि क्रमाहिवं यात्मोर्वदीयददया मयाऽप्यविषयोऽस्ति विचालयः ।

मदिष्टकरणेऽसुमाऽप्यवहितः सदा बहुते प्रतीक्षवचारणेऽप्यजे सहृद समर्पयेदम् ।

आतो वदीयकृपया मम शोपकेश्वरत्वाद्वारात्सदाद्यु शारूपयप्रवेशः ।

तास्तादृशान्युक्तनानसकृपयन्त्य वन्दे च तानपि वक्तोऽपि कृती कृतिलम् ॥ ५ ॥

अथ तार्किकमूर्धन्यः सुरभारतीपरिचरणभन्यो महाकविर्जयदेवः प्रसन्नराघवाऽभिधाने नाटके शिराचारकापितस्वृत्यद्विमितशुलिकोवितकर्तृन्यताकं द्वादशपद्मामंकं नान्दीरूपं मङ्गलं समाचरति—चत्वार इति । विदुमलतारकाऽङ्गुहिष्ठेणयः शोणसरोजकोरकरूपः शार्किणस्ते चत्वारः पाणयः शेषः प्रथयन्तु । येऽप्यज्ञमुदो भालेतु मुण्डवणाऽङ्गालीः विषयः पयोधरतुयो गण्डद्वये च कस्तुरीमकरीरुंगापविलः स्वन्तीत्यन्वयः । विदुमलतारकाऽङ्गुहिष्ठेणयः=विदुमलता इव (प्रवालक्षणा इव)

प्रवालोंके सहश लाल अंशुलियोंसे तुक रक्ष कमलोंके कोरकों की कानितसे सम्प्र

श्रेयः शोणसरोजकोरकहचस्ते शार्ङ्गिणः पाणयः ।
भालेष्वब्जमुखो लिखन्ति युगपद्ये पुण्यवर्णविलोः
कस्तूरीमकरीः पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रियः ॥ १ ॥

अपि च—

आहल्यं मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलमरुमाधुरी—

रकाः (लोहिताः) अहुलिष्ट्रेणयः (करशास्त्राऽवलयः) येषां ते । तादृशा अत
एव शोणसरोजकोरकहचः = शोणसरोजाचां (रककमलानाम्) ये कोरकाः (कलि-
काः) तेषामिव हचः (कान्तयः) येषां ते, 'सप्तमी विशेषणे बहुवीहौ' इत्यत्र
सप्तमीतिपद्मापितो व्यष्टिकरणवहुवीहिः । शार्ङ्गिणः = विष्णोः, 'पीताम्बरोऽच्युतः
शार्ङ्गिण विष्वसेनो अनादैन' इत्यमरः । ते = प्रवयाताः, चत्वारः = चतुःसंक्षयकाः,
पाणयः = कराः, श्रेयः = कश्याणं, सम्यानामिति शेषः । प्रथयन्तु = विस्तारयन्तु ।
शार्ङ्गिणस्ते पाणयः पुनः कीरत्सा इत्याकाङ्क्षामाह—भालेष्विति । ये = शार्ङ्गिणः
पाणयः अजभुवः = ब्रह्मणः, भालेषु = लळाटेषु, ब्रह्माण्डतुर्वदनवाचतुःसंक्षयके-
विति शेषः । पुण्यवर्णविलोः = पुण्याः (पवित्राः, पुण्यकलशोतिका इति भावः)
वर्णविलोः (अचरपङ्कीः) श्रियः = लक्ष्म्याः, पयोधरयुगे = कुचयुग्मे, तथैव गण्ड-
द्वये च = कपोलयुगे च, कस्तूरीमकरीः = मृगमदरचिता मकरिकाकाराः पत्ररचनाः,
युगपत् = समकाळं, लिखन्ति = विष्यस्यमिति । अत्र सकलजीवानां शुभाऽशुभ-
सूचकभालाकरलेखकस्य ब्रह्मणोऽपि समुपादकत्वेन विष्णुकर्त्तुं भालाऽचरलेखनं
सङ्कृत्वे । तथा च भगवतो विष्णोऽस्तुर्भवत्वेन ब्रह्माण्डतनुष्ठेये लक्ष्म्याः पयो-
धरद्वितये कपोलकलकयुग्मे च यौगपद्येनाऽहराणां कस्तूरीमकरीणां च लेखनं
सम्भवतीति बोद्धयम् । अत्र विद्युमलतारकाऽहुलिष्ट्रेणय इत्यत्र शोणसरोजकोरकह-
च इत्यत्र चोपमाद्ययम् । अनेकलेखनविषयामु पाणीनां कारकत्वादीपकाऽलक्ष्मारब्ध-
तथा चैतेषां मिथोऽनपेष्या स्थितेः संस्कृष्टिः । शार्ङ्गिणविकीर्तिं दूरं, तद्वचनं
यथा—'सूर्योऽर्द्धैर्मस्तजस्तताः सगुरवः शार्ङ्गिणविकीर्तिम्' इति ॥ २ ॥

आकर्षयमिति । मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलमरुमाधुरी धोरोदात्तमनोहरः पाञ्च-
जन्यध्वनिस्तवाम् आकर्षये सुखयतु । लोलालिहितमेवनादविभवो दानवदनितना

भगवान् विष्णुके वै चार हाथ कल्पाण का विस्तार करें । जो हाथ नद्याजीके लळाटोंमें
पुण्य फलघोतक वर्णविलोको और लळमीके दो दो पयोपरो और करोलोपर एक बार ही
कस्तूरीसे मकरिकाके आकर्तो पत्ररेखाओं को लिखते हैं ॥ ३ ॥

और भी—भगवान् विष्णुके मुखबन्दसे मनोहरमात्से प्रकट वायुकी मधुरतासे

धीसेवात्मनोहरः सुखयतु त्वा पाञ्चजन्यविभविः ।
लीकालहितसेवनाहिषिभवो यः कुम्भकर्णव्यया-
दायी दानवदन्तिनां दशमुखं दिवचकमाकामति ॥ २ ॥

कुम्भकर्णव्ययादायी यो दशमुखं दिवचकम् आकामतीत्यन्वयः । अङ्गवल्लनेनाऽङ्ग-
वेशिहरे चोतयति—सुरविभिन्नसेन्द्रमधुरोन्मीष्यमहमातुरी धीसेवात्मनोहरः=
सुरविभिः = (सुरारेः, धीविभिरिति भावः) सुखेन्द्रोः (सुखचक्रव्ययः, सुखमिन्न-
रिष्य, तस्य, 'उपमितं न्यायादिभिः सामान्याऽप्रयोगे' इति लमासः) मधुरम्
(मनोहरं यथास्पात्येति विषयाविशेषणम्) उम्मीदन् (उद्गवन्) यो सकृद
(बासुः) तस्य या मातुरी (मातुर्यम्, मधुरस्य भावः कर्म या 'गुणवत्तनाऽप्य-
नादिभ्यः कर्मणि वे'ति अभ्यम्, 'हठस्तदित्यस्य'ति यतोऽपः 'पिण्डौहादिन्द्वयेति धीम्)
तया धीरः (गम्भीरः) उद्धात्तः (उद्गुहः) मनोहरः (विचाकर्णकः, मनोहरतीति
'हरतेरुचमनेऽच' इत्यच्छ्रूत्ययः) । तादेशः पाञ्चजन्यविभिः = विष्णुशङ्खप्यान्,
त्वां = सामाजिक जनम्, आकर्षणं = विद्युदिनपर्यान्तं, कषपात् आ 'आङ्गमधाऽभिर्विष्यो' इति अभ्ययीभावात्समासः । 'कलपः शास्त्रे विधी न्याये संबर्तं ग्रन्थाणो दिने' ।
इति कोशः । 'चतुर्दशासहस्रं तु ग्रन्थाणो दिनमुख्यते' । इति वचनावृत्तादिनं च चतु-
सुंगसाहस्रपरिमितं वोध्यम् । सुखयतु = आनन्दवतु ।

पाञ्चजन्यविभिः वर्णयति—कीलेति । लीलाकहितमेघनादविभवः = लीलया
(अनायासेन) लहितः = (अतिकान्तः) मेघनादस्य (अभ्यगर्जितस्य, पश्चान्तरे
इन्द्रजिदपरपर्यायस्य मेघनादनामकस्य रावणाऽमजस्य राष्ट्रसस्येत्यर्थः) विभवः
(प्रभावः) वेन सः 'अनेकमन्दपदाऽर्थं' इति बहुमीहिसमासः । दानवदन्तिनां =
दानवव्ययात्मानां, दनोरपल्यानि पुमासो दानवाः, 'तस्याऽप्यम्' इत्यन्, 'तद्वितेष्व-
चामादैरित्यादित्यादित्याद । अत्र दानवदं सुरविदोधितेन देत्यराष्ट्रसादीनामप्युपकृष्ट-
कम् । दानवा पूर्व दन्तिनस्तेषां, 'मयूरव्यंपक्षकादयत्वे'ति रूपकसमासः । कुम्भकर्ण-
न्ययादायी = कुम्भेषु (शिरः पिण्डेषु, 'कुम्भी तु पिण्डौ शिरस' इत्यमरा ।) कर्णेषु
(ओद्रेषु च, पश्चान्तरे = कुम्भकर्णस्य = तक्षामकस्य रावणाऽमुखस्य राष्ट्रसस्य ।

गम्भीर, उत्कृष्ट और विचाकर्णक पाञ्चजन्य शहूको व्यविति, सामाजिक सञ्चालन को
कर्तव्य पर्यन्त सुखी करे । अनायास मेषके गर्वनको अवश्या मैघनाद राष्ट्रसके प्रभावको
अंतिक्रमण करनेवाली और दानवरूप इतिहायोंके मस्तकपिण्ड और कानोंको अवश्या कुम्भ-
कर्ण राष्ट्रसको धीमा देने वाली वीरा पाञ्चजन्यविभिः, दश दिशाओंको अवश्या रावणको
भास्त्रक्रमण कर रहती है ॥ २ ॥

नाभीपद्मचसचतुर्मुखोद्गीतस्तथाकर्णं—
प्रोभीलालकमनीय-लोचनकलाखेलम्बुद्धेन्दुषुतिः ।

व्यथादारी = (पीड़ादायकः) तीचगशब्दस्य महतकथोत्रपीडादायकत्वमनुभव-सिद्धेव । व्यथा ददातीति तच्छ्रीङ्कः, 'सुप्यजातौ गिनिस्तांश्चीक्ष्ये' इति गिनिः, 'आतो युक्त चिन्हतो'रिति युगागमम् । यः=पाञ्चजन्यध्वनिः, दशमुखं=दिव्यकर्णं=दशसंकर्णं दिश्मण्डलं, पञ्चाम्बरे दशाननं रावणमित्यर्थः । आकामति = आकर्ण्य वर्तते । अत्र भगवद्गुरुस्य मेघगर्जिताऽतिशयित्वमसुराणां शिरः = श्रोतो-द्वेजकर्त्त्वं दिव्यकाकामकर्त्त्वं च चोत्पत्ते । एवं च श्लेषमहिमाऽत्र नाटके मेघनाद-प्रभावलङ्घनं कुम्भकर्णात्यथनं दशवदनप्रमथनं च धीरोदात्तनायकस्य भगवतः श्रीरामस्य नान्दीरूपेण सूच्यते । तदुक्तं नाटयप्रदीपे नान्दीलङ्घणप्रस्तावे—'आशीर्वदमिक्षयावस्तुनिर्देशाऽन्यतमा भता' इति । शादूँघविक्षीदितं शूचम् ॥ २ ॥

पुनरपि विष्णुं वर्णीयति—नाभीति । नाभीपद्मचसचतुर्मुखोद्गीतस्तथाऽकर्णं-मप्रोभीलालकमनीयलोचनकलाखेलम्बुद्धेन्दुषुतिः मधुकैटभी सकोधम्' अम्बुधेः सुतां सकरुणास्नेहं सरोजवसर्ति सोत्प्राप्नयन्यं पद्यन् हरिः वः पारिवर्त्यन्यवः ।

नाभीपद्मेत्यादिः=नाभ्यां (तुन्दकप्यां, 'नाभिमुखयनुपे चक्रमध्यचत्रिययोः पुमान् । द्रूयोः प्राणिप्रतीके स्यात् क्षियां कश्तुरिकामहे ॥' इति मेदिनी । स्त्रीत्वविव-दायां 'कृदिकारादकिनः' इति ढीप्) यत् पञ्च (कमलम्) तत्र वसन् (वासं कुर्वन्) यस्तुमुखः ब्रह्मा तस्य मुखैः आनन्दैः उद्गीतः (गान्धारप्रामेण कृतगानः) यः इतवः (स्तोत्रम्) तस्याऽकर्णनेन (श्रवणेन) प्रोभीलती (विकसती) कमलनीये (सुन्दरे) ये लोचने (नेत्रे) तयोर्या कला (कान्तिः) तया खेलन्ती (कीदन्ती) मुखेन्द्रोः (मुखचन्द्रस्य) शुतिः (कान्तिः) यस्य सः । वचयमाणस्य हरिशब्दस्य विशेषणमेतत् । मधुकैटभी=मधुकैटभनामानावसुरी । सकोधं=सकोणे, झोधेण सहितं यथा स्यात्तथेति 'पद्यनिन्ति कियापद्मस्य विशेषणमेवमध्रेऽपि । 'तेन सहेति तु वृषयोगे' इति बहुवीहिः, 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्र्य स भावः । अम्बुधेः=समुद्रस्य, अम्बूनि धीयन्ते त्रिते अम्बुधिस्तस्य, 'कर्मज्यधिकरणेचे'ति किप्रत्ययः । सुतां=पुत्रीं, कमलीमित्यर्थः । सकरुणास्नेहं=दयाप्रणयसहितं यथा स्यात्तथा पद्यन्=तया सरोजवसर्ति=कमलवासिनं, ब्रह्माणमित्यर्थः । सरोजे वसतिर्यस्य स सरोजवसर्तिस्तम् । 'सप्तमी विशेषणे बहुवीहौ' हरयत्र सप्तमीति पद्मजापितो

नाभि कमलमें रहनेवाले ब्रह्माजीके मुखोंसे उद्गीत रुद्धितिके अवणते विकसित द्वन्द्व नेत्रोंकी कान्तिसे कीदा करने वाली सुखचन्द्रकी कान्तिसे सम्पत्त इरि, मधु और कैटमको

सक्रोर्धं मधु-कैटभौ सकरणस्नेहं सुतामम्बुधे:
सोल्पासप्रणयं सरोजवसर्ति पश्यन् हरिः पातु चः ॥ ३ ॥

(नान्दनो)

सूत्रधारः—(परितो विलोक्य । सहर्षम्) अये, कथममी निजवदनशार-

व्यधिकरणवहुवीहि: । सोल्पासप्रणयम् = अधिकहास्यप्रेमसहितं यथास्वात्था । पश्यन् = विलोक्यन्, हरिः = भगवान्विष्णुः चः = युध्मान्, सामाजिकबनानिति भावः । पातु = रचतु । अत्र पात्रभेदेन भगवहर्षमधुकैटभनामानावसुरी समजायेताम् । ती च हरेनांभिकमलस्थितं चतुर्धर्षदनं हन्तुं यदा प्रारभेतां तदा स हरिं प्रबोधयितुं योग-निद्रां तुष्टाव । ततः प्रबुद्धो हरिस्ती जवानेति मार्कण्डेयपुराणस्य शृणुमिहाऽनु-सम्बेदयम् । अत्र मुखेन्दुशुतिरित्यत्रोपमाऽङ्गारः । अत्र पश्यत्रितयेन द्वावशपदार्थिमाना नान्दी प्रतिपादिता । नान्दी लक्षणं यथा—साहित्यवर्णे—

‘आशीर्वचनसंयुक्ता सुतिर्यस्माप्यदुक्ष्यते । देवहृजनपूर्वादीनां तस्माशान्दीति संक्षिप्ताः’
मङ्गलवयस्तुचनन्द्राऽङ्गकोक्तौरवशासिनी । पदैर्युक्ता द्वावशमिरष्टाभिर्वामिर्वा पदैर्हत ॥

इति । शादूऽविकीदितं शृणुम् ॥ ३ ॥

नान्दनत्त इति । नान्दा अन्ते = अवसाने ।

सूत्रधार इति । नाटकस्य सूत्रं = व्यवस्था धारयतीति सूत्रधारः, ‘कर्मण्यम्’
इत्यन् । यथाऽङ्ग तत्त्वाणां भरतमुनिः—

‘नाटयस्मयदनुष्ठानं तस्यूमं स्यासवीजकम् ।

रहस्यैवतपूजाकृतसूत्रधार उद्दीरितः ॥’ इति ।

‘सूत्रधारः पठेन्द्री भव्यमस्वरमास्थितः ॥’

इति भरतमुनिवचनाशान्दीपाठकताऽपि सूत्रधार पूर्व प्रतीयते ।

परित इति । सहर्षं = हर्षेण सहितं यथा तथेति क्रियाविशेषणं सावन्दमित्यर्थः ।
‘तेन सहेति तुष्टययोग’ इति वहुवीहि, ‘वोपसर्जनस्यैति सहस्य स भावः ।

क्रोधके साथ, समुद्रकी पुत्री लक्ष्मीको करुणा और प्रेमके साथ और कमलासुन वशावीको अधिक हास्य और प्रेमके साथ देखते हुए हरि आप लोगोंकी रक्षा करें ॥ ३ ॥

(नान्दीके अन्तमें)

सूत्रधार—(चारों ओर देखकर । दर्ढ पूर्ढ) अरे ! शरद ऋद्धुके कमलके सहश-

दारविन्दनन्तिं गिरिनन्दनीनयनखखानस्य निशिलमुनिजनहृदयरज्जनस्य
विकटजटापटलोत्सङ्गताण्डवितरङ्गातरङ्गनिकरस्य मन्दाकिनीचन्दनल-
लाटिकायमानमुकुटोपनीतनूतनसुधाकरस्य विभुवननलिननिर्माणनूतनवि-

निजवदनेत्यादिः । निजम् (आमीथम्) यद्वदनं = (मुखम्) तदेव शारदार-
विन्दं = (अररतुकमङ्गम्) तेन नर्तिते (आमिते) गिरिनन्दन्याः = (पांचत्याः)
नयने = (नेत्रे) एव खजनी = (खज्जरीटी पश्चिमोदी) येन तस्य शङ्खरस्य
विशेषणमेतत् । शूक्रमेऽपि । पांचत्या सप्रणयं निरीचितस्येति भावः । ‘सज्जनी-
ददुर्जिज्ञन’ हृत्यमः । नयनयोः सज्जनारोपाङ्गूपकाङ्गुहारः । निशिलमुनिजन-
हृदयरज्जनस्य = निशिलाः (समस्ताः) ये मुनिजनाः (अङ्गिजनाः) सेवां हृदय-
रज्जनस्य (चित्ताङ्गादकर्त्त्व), समाधिविषयतावदादिति भावः । विकटेत्यादिः = विकटं
(भीतिजनकम्) यत् जटापटलं (सदासमूहः) तस्योत्सङ्गे (अङ्गे, लक्षणया मध्य-
माग हृत्यर्थः । ताण्डवितः (नर्तितः) गङ्गातरङ्गनिकरः (आगीर्हीकीचिसमूहः)
येन तस्य । मन्दाकिनीत्यादिः = मन्दाकिन्याः (सुरदीषिकायाः) चन्दनललाटि-
कायमानः = ललाटभवोङ्गुडारो छलाटिका, ‘कर्णललाटालक्षवलङ्गारे’ हृति कन्, खी-
त्वं लोकात् । यदि ‘प्रत्ययस्यात्कारपूर्वस्याऽत इदाप्यसुपुः’ हृतीत्यम् । ‘पश्चपाशयाल-
लाटिकेत्यमः । चन्दनरचिता ललाटिका चन्दनललाटिका, ‘शाकपार्थिवादीनो
सिद्धय उत्तरपद्मोपस्योपसंक्षयानम्’ हृति मध्यमपद्मोपी समाप्तः । चन्दनलला-
टिकावदाच्चत् । चन्दनललाटिकायमानः (चान्दननिर्मितललाटसूक्षणवदाच्चत्)
‘कर्तुः पश्च सलोपदचे’ति पश्चकन्ताशलटः शामच् । चन्दनललाटिकायमानो मुकुटे
(किरीटे) उपनीतः (प्रापितः) नूतनः (नवीनः वाढ हृति भावः) सुधाकरः
(चन्दः) येन, तस्य । विभुवननलिननिर्माणनूतनविसाङ्गुहरस्य = व्रयाणां भुवनानां
समाहारशिभुवनं, लोकत्रयम् ।

‘तद्विताऽर्थोत्तरपदसमाहरे वेऽपि समाप्तस्तस्य ‘संक्षयापूर्वो हितुः’ हृति हितु-
संक्षा ततः ‘पात्राचन्तस्यनो’ति खीत्याऽभावः । विभुवनमेव नलिनं (कमलम्)
विभुवननलिनं, ‘मयूरव्यंसकादुपदचे’ति रूपकसमाप्तः । विभुवननलिनस्य
निर्माणे (रथनायाम्) नूतनविसाङ्गुहरस्य (नवीनमृणालाङ्गुहरस्य) एतेन भग-

व्यपने मुखसे खजन पश्चिमोंके तुल्य पांचत्यांके नेत्रोंको नूत्य करानेवाले, समस्त मुनिजनोंके
हृदयके आङ्गादक, भीतिजनक अपने जटासमूहके मध्य भागमें गङ्गातरङ्गके समूहका
ताण्डव तूल्य कराने वाले, गङ्गाजीके चन्दन निर्मित ललाटभूषणके सदृश आचरण करने
वाले वालचन्दको मुकुटमें रखनेवाले और विभुवन रूप कमलकी रथनामें नवीनमृणालके

साकुरस्य भगवत् शाकुरस्य यात्रायां परिमिलिता एव पारिषदाः । तदे-
तानुपगम्य निजकलाविलोकनप्रसादादय तावदभ्यर्थ्यामि । (विश्वस्य)
अथवा किमभ्यर्थनया । यतः—

आकारेणैव चतुरास्तर्क्यन्ति परेद्ग्रितम् ।

वच्छकुरस्य जगलकर्तृत्वं शुक्लवर्णं वं प्रतिपादते । भगवतः = पदविधैश्चर्यं सम्प्रसादस्य
भगवमहित भस्य स भगवान्, तस्य 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति मतुप् 'मातुप्-
धायाम भत्तेऽप्यवादिभ्य' इति मस्य च ।

'ऐश्वर्यस्य सम्प्रस्य वीर्यस्य यज्ञसः विद्यते ।

ज्ञानवैराग्ययोऽस्त्वै चण्डो भग इतीरणा त्वा'

इति विष्णुपुराणम् । 'मतां श्रीकाममहात्म्यवीर्यबलाऽर्ककीर्तिषु ।' इत्यमरः ।

यद्वा—उत्पर्ति च नियतिं चैव लोकानामायाति गतिम् ।

वेति विचामविषां च स वाचयो भगवामिति ॥

इति भगवच्छुद्वनिर्बचनाहकोकोरप्याविवेवितुरित्यर्थः ।

शाकुरस्य = शिवस्य, यात्रायां = सूजनोत्सवे, 'यात्रावेचाउर्ध्वोत्सव' = इति
विषाः । पारिषदाः = सम्भावा, परिषदि (समायाम्) साधकः 'परिषदोत्थ' इत्यत्र
'परिषद्' इति चोगविभागात्मोऽपि । परिमिलिता एव = सम्प्रिलिता एव । तत् =
तस्मात् (हेतोः) तस्मद्वद्वप्रतिरूपकमव्यवसेतत् । एतान् = पारिषदान् । निजकला-
विलोकनप्रसादादय = निजस्य (स्वस्य) या कला (क्लिपम्, हस्ताधैर्यं सूचनाम्-
पोऽभिनव्यापाद इति प्रकृताऽर्थः) तस्या विलोकने (दर्शने) प्रसादाप (अमु-
प्रहाय) । 'कला शिष्ये कालमेदेऽवै'त्यमरः । तावदिति याक्षयाऽङ्कङ्कारे । अस्यर्थं
यामि = संप्राप्यये । 'अर्थं उपयाज्यायाम्' इति शीरादिक्षातोरामनेपदित्येनाऽप्य-
र्थनमस्यर्थं इति 'माते' इति चत् । अस्यर्थं करोमीति 'तत्करोति तदाचष्ट' इति
गिजस्तावदङ्गः परस्मैपदम् । विश्वस्य = विचित्रस्य । अस्यर्थनवा = प्रार्थनवा ।
'गम्यमानामपि क्षिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' इति किं योगे शृणुया चक्र=प्रस्मात्
(हेतोः), 'पश्चम्यास्तसिल्' इति तसिल् ।

आकारेणेति । उट्पदा आमोदेन गर्भस्यं केतकीपुण्यम् इव चतुरा आकारेणैव

कुरुर रूप भगवान् शाकुरकी यात्रामें कैसे दे समाप्तत् सम्प्रिलित ही होन्ये । इसकिये इन
कोणोंके पास जाकर अनन्ती अभिनव्यकलाके दर्शनमें अनुग्रह करनेके लिए जै प्रार्थना करता
हूँ । (विचार कर) अथवा प्रार्थनाको क्या आपरेकता है ? क्योंकि—

जैसे भगव शुगंशिते ही अस्वन्तरत्यित केतकी पुण्यको जानते हैं उसी तरह निषुण

गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेव षट् पदाः ॥ ४ ॥

(विलोक्य । संहर्षम्) नूनमेतदभिसन्धानादेव सामाजिक-समाजादितो-
अभिवर्त्तते सखा मे रङ्गतरङ्गः ।

(प्रविश्य)

नटः—भाव ! इदं मन्मुखेनैव भवन्तमुदीरयन्ति सामाजिकाः । यत्
परेहितं तर्क्यन्तीस्थन्यथः । षट् पदाः = अमराः पद् पदानि येषां ते, 'हिरेकपुष्पलिङ्ग
षट् पदमराऽङ्गः । 'हृत्यमरः । आमोदेन = सौरभेण, गर्भस्थम् = अम्यन्तरस्थं,
लोचनाऽगोचरभूतमिति भावः । केतकीपुष्पमिव = केतकीकुमुकमिव, चतुराः =
निपुणा जनाः, आकारेणैव = आकृत्यैव कथनं विनैवेति भावः । परेहितम् = परस्य
(अस्यस्य) इहितं (इदप्रस्थमित्रायम्) तर्क्यन्ति = उहन्ते । यथा अमरा
दशानं विनाऽम्यन्तरस्थं केतकीपुष्पं जानन्देवमेव विद्यग्धा जना अनभिधानेऽप्या-
कृत्यैव पराऽभिग्रायमूहन्त इति भावः । अत्र इष्टान्ताऽङ्गकृतः । तत्त्वाणां यथा साहि-
त्यदर्पणे—'हष्टान्तश्च सच्चर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्' । इति अनुष्ठुन्वृत्तम् ॥ ४ ॥

नूनमिति । नूनं = निष्पेन, 'नूनं तर्क्यन्तीस्थ' इत्यमरः । पृतदभिसन्धानात् =
पृतस्य (पूर्वोक्तश्लोकाऽर्थस्य) अभिसन्धानात् (अभिज्ञानात्) । सामाजिकसमा-
जात् = समाजं समवयन्तीति सामाजिकाः, 'समवायान्तस्मवैती'ति ठङ्, 'ठस्येह'
इतीकः 'कितिचेत्यादिकृदिः, यद्या समाजं रचन्तीति सामाजिकाः रहती'ति
ठङ् । 'सभासङ्गः समास्तात्' सम्याः सामाजिकाभ्य ते । 'हृत्यमरः । सामाजिकानां
(सम्यानाम्) समाजात् (सहात्) । इतः = अस्मिन् श्याने, 'आशादिम्य उप-
संक्षयानम्' इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । मे = मम, 'ते मयायेवचनस्य' इति ममा
देशः । सर्वा = मित्रम्, अभिवर्तते = सम्मुखमागच्छति ।

नट इति । नटः = शैलुण्, 'रङ्गाऽवतारी शैलुणो नटो भरतभारती । 'हृत्यमरः ।
भाव = विद्वन् 'भावो विद्वान्' इत्यमरः । नटस्य सूत्रधारं प्रस्तुकिरियम् । इदम् =
पृतत्, 'अये भरताविराजे' रूपाकारकं वाक्यमिति भावः । मन्मुखेन = मदाननेन,
मद्भारेति भावः । सामाजिकाः = सम्याः । उद्दीरयन्ति = कथयन्ति । उद्दीरितं प्रति-

जन आकारसे ही दूसरेके अभिग्रायको तकना करते हैं ॥ ५ ॥

(देखकर) इसके साथ निश्चय इस बातको जानकर ही मेरे मित्र रङ्गतरङ्ग सभ्योंके
समाजसे इस ओर का रहे हैं ।

(प्रवेश कर)

नट—विद्वन् ! सम्यकोग मेरे द्वारा ही आपको यह कहते हैं । जो कि—'अरे नट

किल 'अये भरताधिराज—' (इत्यर्थोक्ते ।)

सूत्रधारः—(कर्णों पिधाय) अहह । असमजासम् असमजासम् । भवतु । कार्यं तावदाकर्णयामि ।

नटः—भाव ! अघुना मयैव भवत्सकाशादाकर्णनीयं किमिदमसमज्ञ-समिति ।

सूत्रधारः—नन्विदमेव । यत् किल नन्दति ज्यायसि कनीयसि राज-

पाद्यति—अय हृत्यादि । अये = सम्बोधनशोतकमस्ययमिदम् । भरताऽधिराज = हे नटेन्द्र । अधिको राजाऽधिराजः, 'कुरुतिप्राद्य' हृति समाप्तः 'राजाऽङ्गःस्तिष्ठ-इच्च' हृति समाप्ताऽन्तहृच् । भरतानामधिराजस्तसम्भुद्वै । 'भरता हृत्यपि नदा' हृत्यमरः ।

स्वसुतिमसहमानः सूत्रधारो वायमसंपूर्णमेवाऽस्तिष्ठति कर्णों विभायेति । कर्णों = श्रोते, पिधाय = आच्छाय अव्यवलमभिनीयेति भावः । पिधायेवत्र 'वहि-भागुरिरक्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' रिति भागुरिमतेनाऽङ्क्लोपः । अहुहेति स्तेवशेतक-मव्ययम् , 'अहुहेत्यद्भुते स्तेव 'हृत्यमरः । असमजासम् = अनुचितम्, समझमे द्विरुक्तिः । सम्यग्यज्ञोऽस्मिन्निति समजासम्, 'अव्यवयन्वयपूर्वत्सामलोक्म' हृत्यत्र योगविभागाद्यच् । यद्गुणं संगतमज्ञासा तत्त्वमस्मिन्निति 'हृस्वे ननुसके प्रातिपदिक-स्ये' ति हृत्यत्वम् । 'अत्रेष्व्यायकव्याप्तु वैशाहपे समजासम् । 'हृत्यमरः । न सम-जासमसमउत्तम् । सम्यक्तस्तसुति प्रतिपादनेनाऽङ्कं, कार्यं श्रोतस्यमिति भावः ।

नट हृति । भवत्सकाशात् = भवत्समीपात् ।

सूत्रधार हृति । ननु = अवधारणाऽर्थकमस्ययमिदं, 'प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुक-यामन्त्रणे ननु ।' हृत्यमरः । ज्यायसि = अतिशयेन प्रशस्यो शूद्रो वा उपायान्, तस्मिन् । 'द्विवचनविभज्योपपदे तत्त्वीयसुनी' हृतीयसुनि 'ज्य च' हृति 'हृद्यस्य चेति वा ज्यायेशः 'ज्यावादीयस' हृत्यात्मम् । 'हृद्यप्रशस्ययोर्ज्यायान्' हृत्यमरः । नन्दति = समृद्धि भवति सति, विभान इति भावः । 'यस्य च भावेन भाव-क्लचणम्' हृति सप्तमी । कनीयसि = अतिशयेन यून्यहरे वा, मर्यादिति शेषः । हृत्य-राज' (ऐसा भाषा कहने पर)

सूत्रधार—(कानोंको मूदकर) अहह । अनुचित है, अनुचित है । अच्छा पहले कार्यं शुभाता है ।

नट—विद्वन् । इस समय मुसे ही आपसे शुनना है कि यह क्या अनुचित है ।

सूत्रधार—अरे ! यहो कि जो ज्येष्ठकी वप्सितिमें कनिष्ठ (मुह) में राजपदका

पदमुपन्यस्यते । अहं हि भरतमात्रक एव । मम पुनरप्रजन्मा शुणाराम-
नामा राजपदभाजनम् ।

नटः—कीर्त्त्युणस्ते शुणारामः ? ।

सूत्रधारः—ननु नाम्नैव दत्तोच्चरम् ।

नटः—(विहस्य) कथं नाम्नैव शुणावगमः ?

सूत्रधारः—अथ किम् ।

शुणारामाऽविसंवादि नामापि हि महात्मनाम् ।

यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसूत्रधाकराः ॥ ५ ॥

मुन्नप्रस्तये 'शुणाऽव्ययोः कलन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । राजपदं = भरताऽधिराज-
पदम्, उपन्यस्यते = प्रश्नुज्यते । मयि भरतराजपदं यत्प्रश्नुज्यते तदेवाऽसमझ-
समिति भावः । तत्र कारणमाह—अहमिति । अहं = सूत्रधार इति । भरतमात्रक-
एव = केवलं नट एव । तर्हि को भरताऽधिराज इति चेत्प्राऽऽह—ममेति । अभ-
जन्मा = येषुः । राजपदभाजनं = भरताऽधिराजेतिपदपात्रं भाजनपदस्याऽजहित्ति-
त्वेन नपुंसकलिङ्गस्यम् । नट इति । कीर्त्त्युणः = कीर्त्त्युण (कीर्त्तिः) शुणो वस्य
सः । सूत्रधार इति । नामाऽन्वर्थतां निवृश्यति—गुणेति । हि महात्मनो नामाऽपि
शुणारामाऽविसंवादि, यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसूत्रधाकराः ।

हि = यस्मात्कारणात्, 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । महात्मनो = महानुभा-
वानो, महान् आत्मा येषां, तेषाम् । नामाऽपि = अभिधानमयि, शुणारामाऽविसं-
वादि = शुणानो (वयादाचित्यादीनाम्) प्रामः (समूहः), तस्य अविसंवादि-
अव्यभिचारि), भवतीति शेषः । अहित्तर्मन्तीत्यपरः प्रश्नुज्यमानोऽप्यस्ति' इति
महाभाष्यम् । न विसंवदतीति तच्छ्रीलं, 'सुप्यजातौ गिनिस्ताष्टीक्ष्य' इति
साक्षीये गिनिः । उक्तमयं इष्टान्तोपन्यासेन साध्यति—यथेति । यथा = येन
प्रकारेण, 'प्रकारवचने थाण्' इति थाळप्रत्ययः । सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसूत्रधा-

उपन्दासु किंवा जाता है । क्योंकि मैं केवल नट हूँ । शुणाराम नाम वाले ने वहे मार्द
‘भरताऽधिराज’ पदके पात्र हैं ।

नट—आपके शुणाराम कैसे शुणवाले हैं ?

सूत्रधार—नामने ही उत्तर दे दिया है ।

नट—(हंसकर) क्या नामसे ही शुणका शान होता है ?

सूत्रधार—और क्या ?

सुवर्ण (सोना), श्रीखण्ड (चन्दन), रत्नाकर (समूद्र) और सुधाकर (चन्द्र) इनके
समान महानुभावोंका नाम भी शुणसमुदायसे व्यभिचारित (विशकार्थवाला) नहीं होता है ॥

अपि च । किमिदं गुणारम्भे कथं नामैव गुणावताम् इत्युच्यते ? यः स्वतु इतिजनकस्य राज्ञः सदृसि हरचापारोपणं नामं रूपकमभिनीय परितु एन राज्ञा समर्पितां रङ्गविद्याधराख्यातिं प्रियामिव समासादितवान् ।

नटः—स पुनः सम्प्रति कं देशमभिनन्दयति ?

सूत्रधारः—केनापि दाक्षिणात्येन नटापसदेन ममैवेदं गुणारामेति नामेति वदता रङ्गविद्याधराख्यातिरपहृता । तदाकर्त्तर्य गुणारामस्तामेव

कराः = स्वर्ण—चन्दनसमुद्र—चन्द्राः^१ सुवर्णं च श्रीमण्डलं रत्नाकरव शुधाकरवचेति विग्रहे ‘चाऽर्थं इन्द्रं’ इतीतरेतरबोगहृन्दः । पृततुर्कं भवति शोभनो कर्णो यस्य तत्, सुवर्णमिति स्युत्पत्या सुवर्णंतिनाम स्वर्णस्य कृते न विसंवादि परं विद्यः (कान्ते) चक्रः (अंशः) इति स्युत्पत्या श्रीकरणेति नाम चन्दनस्य, रत्नानाम् (मलीनाम्) आकरः (सन्ति, आश्रम इति भावः) इति स्युत्पत्या रत्नाकरेति नाम समुद्रस्य, शुधासुकाः (असृतसुकाः) कराः (किरणाः) यस्य स इति स्युत्पत्या शुधाकरेति नाम चन्द्रामसः कृते न विसंवादि । इत्यमेव मदप्रजन्मनो गुणारामस्य नामाऽर्थं चत्वारूपाणामाऽविसंवादेवेति भावः । विद्याशिषपादिगुणानामादसपत्स्याते महाप्रभे गुणारामे नामधेष्यमनवर्थं वर्तते इति भावः ॥ ५ ॥

नामोऽन्वयात्म प्रतिपादयति—य इति । यः = गुणारामः, इतिजनकस्य = तत्त्वामधेयस्य । सदृसि—समाधानम् । रूपकं = इत्यकाम्यविशेषम् । अभिनीय = अभिनन्दय विद्याय । समर्पितां = प्रदत्ता, रङ्गविद्याधराख्यातिं = ‘रङ्गविद्याधरे’ त्याकारिकां प्रसिद्धिं । प्रियामिव = स्ववर्णलाभमिव । समासादितवान् = प्राप्तवान् । नट इति । सः = गुणारामः । अभिनन्दयति = आनन्दयति ।

सूत्रधार इति । केनाऽपि = अविद्याहनामभेदेनाऽपि । दाक्षिणात्येन = दाक्षिणविभवेन, दक्षिण भवो दाक्षिणात्यस्तेन, ‘दक्षिणापद्मातुरस्त्वयक्’ इति रूपक ‘किति चे’ स्वादिवृद्धिश्च । मदाऽपसदेन = शौल्क्याऽधमेन, अपहृष्टमपकृते वा सीढ़ीत्यपसदः । अपोपसर्गपूर्वकात् ‘पद्मृ विशदणागत्यवसादमेषु’ हृति भावोः नन्द-

१ और भी—गुणके आरम्भमें कैसे नामसे शो गुणका छान होता है यह क्या कहते हो ? विन्होने इतिजनक नामके राजाकी समामें ‘इत्यचापारोपण’ नामक रूपक (इत्यकाम्य) का अभिनय कर सन्तुष्ट राजासे समर्पित ‘रङ्गविद्याधर’ ऐसी पदवी प्रियाकी तरह पाई है ।

नट—इस समय वे किस देशको आनन्दित कर रहे हैं ?

सूत्रधार—‘यह गुणाराम नाम मेरा ही है, ऐसा कहनेवाले किसी दाक्षिणात्य अवम नटने रङ्गविद्याधर की ख्याति (प्रसिद्धि) का अपहरण किया । यह शुभकर गुणाराम

दिशं प्रचलितः । अधुना च श्रुतस्माभिः यत् किल सुकण्ठनाम्ना गायकेन
सह मैत्री विधाय दक्षिणात्यानां भूभुजां सदसि तेन सह रङ्गसङ्गरमुप-
सङ्कान्तवानिति ।

नटः—अहो ! महानुपक्रमः ।

सूत्रधारः—उचितमिदम् । यतः—

कीर्ति सृणालकमनीयभुजामनिद्र-

चन्द्राननां स्मितसरोरुहचारनेत्राम् ।

अद्विपचादिभ्योऽप्युग्मिन्यत्वं 'हृष्ट्यच् । निहीनोऽप्यसदौ जात्यमः खुलकरचेतरब्द सः ।
हृष्ट्यमरः । गायकेन = 'सहे' तिपदेन योगे 'सहयुक्तेऽप्रधान' हति तृतीया । मैत्री =
सर्वय, मित्रस्य भावः । कर्म वा मैत्री' ताम् । गुणवचनवाचाद्याणादिभ्यः कर्मचे तिव्यम्
पित्त्वादिव्यान्नैरादिभ्यश्चेति तीय 'हृष्टस्तदित्यस्ये'ति यत्तोपः । रङ्गसङ्गरं = रङ्गे
(नृथे) सङ्गरं (युद्धम्) स्वोखर्षक्यापनार्थं स्पदारमकं विवादमिति भावः ।
'रङ्गे नृथे रणक्षिता' वित्तिविश्वः । अन्न गुणारामपदेन रामः, रतिजनकपदेन जनकः
दक्षिणात्यपदेन रावणः, रुद्धातिपदेन सीता सुकण्ठपदेन सुग्रीवः सूच्यते हति यथा-
यथं बोद्धयम् । तथा चैतैः पवैरभिनीयमानकथासंसूचनं भवतीत्यपि ध्येयम् ।

नट हति । अहो=विस्मययोतकमव्ययमिदम् । 'अहो ही च विस्मय 'हृष्ट्यमरः ।
महान् = विशालः उपक्रमः = कार्यारम्भः ।

गुणारामकर्त्तृकमुपक्रममभिनन्यति—कीर्तिमिति । सृणालकमनीयभुजाम् अनि-
द्रचन्द्राननां स्मितसरोरुहचारनेत्रां स्वां दयितामित्वं परः अपहृतां कीर्ति छेष्टु कः
परम् उपक्रमं नाऽन्तनोतीत्यन्वयः ।

सृणालकमनीयभुजाँ = कमलदण्डसुन्दरवाहुं सृणाले हृष्ट कमनीयौ 'सृणाल-
कमनीयौ' 'उपमानानि सामान्यवचनैरिति समाप्तः । सृणालकमनीयौ भुजौ यस्याः
सा सृणालकमनीयभुजा तां दयिताविशेषणमेवं परत्राऽपि । तथा चैतानि विशेषणानि
कीर्तिपदेऽपि योज्यानि । अनिद्रचन्द्राननाम् = अनिद्रः (प्रकाशमानः) चन्द्र-
इवाऽननं (मुखम्) यस्याः सा तां, पूर्णचन्द्रमुखीमिति भावः स्मितसरोरुहचार-
उसी विशालो चले गये हैं । इस समय हमने मुना है कि उन्होंने सुकण्ठ नामके गवैयें
साथ वित्रता कर दक्षिणात्य रावाओंकी समार्पण उसके साथ रङ्गयुद्धका आरम्भ किया है ।

मट—आधार्यं है । महान् आरम्भ किया है ।

सूत्रधार—यह उचित है । क्योंकि—

कमलदण्डोंके सदृश वाहनोंसे युक्त, पूर्ण चन्द्रतुल्य मुखवाली, विकसित कमलोंके

ज्योत्स्नास्मितामपहृतां दयितामिष्व स्वां,
लघुं न कः परमुपक्रममातनोति ॥ ६ ॥

तत्कथय कार्यम् ।

नटः—इदमेव । यत् किल त्वयाभिनीयमानमवलोकयाम इति ।
प्रत्यक्षमङ्गुरितसर्वरसावतार-
ज्ञव्योङ्गसत्—कुसुमराजिविराजिवन्धम् ।

नेत्रोऽस्मिते (विकसिते) वे सरोहणे (कमले) ते हव चारुणी (सुन्दरे) नेत्रे (नयने) यस्याः सा ताम् । प्रताहर्षी स्वाम् = आमीर्यां दयितामिष्व = कान्तामिक परैः = अन्यैः अपहृताम् = अन्यत्र नीतो कीर्तिः = समझां ‘यशः कीर्तिः समझाचेत्यमः । लघुं = पुनः = प्राप्तुं कः = जनः ‘परं महान्तम् उपक्रमं = कार्यादभं’ न आत- नोति = नो विद्याति सर्वोऽपि करोत्येवेति भावः । परैपहृतायाः कान्ताया इव कीर्तेः प्रस्तुदाराय सर्वोऽपि जनः प्रयतत प्रवेति तापर्यम् । अश्रोपमाङ्गुडारः । वसन्ततिलका वृत्तं तहुच्छणं यथा—

‘उक्ता वसन्ततिलका तमभ्या जगौ यः ।’ इति । अत्र उपमानभूताया दयितायाः अपहृतोपन्धासेन भाविजानकीहरणं जानकीप्रत्यावर्तनार्थं च परमो रामोपक्रमम् सूच्यते ॥ ६ ॥

न इति । अभिनीयमानं = किष्माणाऽभिनयं, रूपकविशेषमिति भावः ।

प्रत्यक्षम् अङ्गुरितसर्वरसाऽवतारं नव्योङ्गसत्कुसुमराजिविराजि- वन्धं घर्मेतरांगुम् हव ब्रह्मतया । अतिरम्भं अतिमञ्जुलसविधानं नाट्यप्रबन्धम् (अवलोकयामः) हृत्यन्धयः । प्रत्यक्षम् = अङ्गुरितः प्रति वीष्टाऽर्थेऽन्धयीभावः । अङ्गुरितसर्वरसाऽवतारम् = अङ्गुरितः (उत्पन्नः) सर्वरसानाम् (सम्पूर्णरसानां गङ्गारातीनामिति भावः) अवलारः (आविर्भावः) यस्मिन्मर्तुं, ‘नाट्यप्रबन्धमित्यस्य विशेषगम्’, पूर्वं परत्राऽपि । ‘अभिनामम्’ इति पाठान्तरे—अङ्गुरितसर्वरसैरभिर- मम (मनोहरम्) इति योजना । नव्योङ्गसत्कुसुमराजिविराजिवन्धं = नव्यानि (नृतनानि) उच्चसन्ति (प्रकुरुन्ति) यानि कुसुमानि (पुष्पानि) सेपो राजि-

समानं नेत्रोंसे सम्पन्न अपनी प्रियाके सहश, दूसरोंसे अपहृत कीर्तिको पानेके लिए कौन चक्षम आरम्भ नहीं करता है ॥ ६ ॥

इसलिए कार्य बतलाओ ।

नट—यही है । आपसे अभिनय किये जानेवाले विसे हम सोग देख लेने ।

प्रत्येक अङ्गुरे सब (गङ्गार आदि) रसोंसे गुक्क, नवीन और विकसित होने वाले ।

धर्मेतरांशुभिष वक्तव्यातिरक्षयं
नाट्यप्रबन्धमत्तिमञ्जुलसंविधानम् ॥७ ॥

सूत्रधारः—तत् कथं पुनरवधारणीयं किञ्चामधेयं नाटकमिति । (विसृष्ट्य । सहर्षम्) अये, कथमहं निजशिरः शेखरशायाल्बपि नीलोत्पलं रक्षाकरचपलबीचिमालापरिसरे विचारयामि । नन्दिहैव श्लोकेऽष्टपद्धि-

(पद्धिः) सेव विराजी (शोभमानः) वन्धः (रक्षरचना) यस्मिस्तम् । धर्मेतरांशुम् इव = चन्द्रमसम् इव, धर्मादितरो धर्मेतरः, अनुष्णः शीत हृत्यर्थः । 'अन्यादवितरत्वेदिक्षाम्बाऽन्त्यूत्तरपदाजाहियुके 'इति पञ्चमी' ततः कैपटमते 'पञ्चमीभवेनेत्यत्र 'पञ्चमी'ति योगविभागात्समासः । भाष्यकारमते तु 'सह सुप्ते'ति समासः । धर्मेतरोऽशुः (किरणः) वस्य सु तम् । वक्तव्य = चन्द्रपदे कुठिलतया नाट्यप्रबन्धपदे तुरुहतया, स्यञ्जानात्युपेति भावः । अतिरम्भम् = अतिशयमनोहरम् । अतिरम्भमञ्जुलम् = अतिशयमनोरमम् (अतिशयमनोरमम्) संविधानं (रचना) यस्मिस्तम् । तादृशं नाट्यप्रबन्ध = नाट्यसूचितं काम्यम्, नाटकमिति भावः । 'अवलोकयामः' इति पूर्वस्य पदेन सम्बन्धः । पश्याम इत्यर्थः । प्ररोचनेयं तत्त्वाणां यथा—'अश्रोम्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना' उपमाऽलङ्कारः । वसन्त-तिलकं शूलम् ॥ ७ ॥

सूत्रधार इति । नाट्यप्रबन्धस्य नामधेयनिर्देशाऽभावादूहते तदिति । अवधारणीर्थ = निश्चेत्यर्थः । किञ्चामधेयं = किञ्चामकम् । किं नामधेयं यस्य ततः । विसृष्ट्य = विधिनस्य निजशिरः शेखरशायालु = निजशिरसः (स्वमस्तकस्य) यः शेखरः (शिरोभूषणम्) तत्र शयालु (शयनशीलं, विद्यमानमिति भावः) । शीक्षिष्ये त्याग्नुच्छ । नीलोत्पलं = नीलकमलं, नीलं च तदुपर्णं 'विशेषणं विशेष्येण वहुलम्' इति समासस्तस्य 'तरुहतः समानाऽधिकरणः कर्मधारय' इति कर्मधारयसंज्ञा । रक्षाकरचपलबीचिमालापरिसरे = रक्षाकरस्य (समुद्रस्य) चपला (चञ्चला) या वीचिमाला (तरुहपद्धिः) तस्याः परिसरे (प्रान्तभूमी) 'पर्यन्तभूः परिसर इत्यमरः । स्वसमीपस्थितं पदार्थमविभाष्य स्थानाऽन्तरेऽनिविष्यामीति कीर्त्तने मौद्य-

पुष्पों की पहिके तुल्य शोभित रक्षरचनासे सम्पर्क, चन्द्रके सदृश कुठिलतसे अतिशयमनोहर और अतिरुन्दर रचनासे मनोरम नाटककी आपसे अभिनौत देख लेने ॥ ७ ॥

सूत्रधार—तो नाटकका क्या नाम है? यह कैसे जानें? (गौर कर । इर्फ़के साथ) और! कैसे मैं अपने शिरके भूषणमें विद्यमान नीलकमलको भी समुद्रके चञ्चलतरक पहिके विकटमें है, ऐसा विचार कर रहा हूँ। आठपद्धिकमसे लिखित इसी श्लोकमें

क्रमालिखिते स्फुटमस्ति, 'प्रसन्नराघवं नाम' इति ।

नटः—(तमेव श्लोकं पठित्वा । सर्वर्षस्) अहो; वेद्याः कविकुलकुमुदविकासचन्द्रिकायाः प्रसादमहिमा सरस्वत्याः, यत्प्रसादावेदविधाः कवीनां चिचित्रमधुराः सूक्तयः समुज्जसन्ति ।

सूत्रधारः—एवमेतत् । नन्यनेनैव कविनोक्तम्—

वाणि ! त्वत्पदपश्चरेणुकणिका या स्वान्तभूमिं सतां

मिति भावः । नन्दित्यवधारणे । हैव श्लोके=अस्मिन्नेव पदे । प्रसन्नराघवं = प्रसन्नः (सीताप्रस्त्यानयनाहप्रसादमुक्तः) राघवः (रामः) यस्मिलिति प्रसन्नराघवपदं प्रकृतनाटकाऽस्मिधानं शोद्धयम् । तत्काऽस्मिधानं 'नामकार्यं नाटकस्य चर्मिताऽथं प्रकाशकम्' साहित्यदर्पणकारस्येषुक्तेनुगुणं वेदनीयम् ।

नट इति । कविकुलकुमुदविकासचन्द्रिकायाः=कवीनां (कवितानाम्) कुलं (समृहः 'सजातीयैः कुलम्' इत्यमरः) तदेव कुमुदं (कैरवम्) सत्यं विकासे (प्रकुललवापाद्वने) चन्द्रिकायाः (कोमुदी तुलयाया इति भावः) । प्रसादमहिमा=अनुप्राहसहस्रम् । महतो भावो महिमा, 'पृथ्वादित्यं ह्यनिवाः' इतीमविकासत्वः । एवं विष्णा=एताइषाः, एवं विष्णा (प्रकारः) आसांता । चिचित्रमधुराः=चिचित्रा (वैचित्र्योपेताः चित्रकाम्यत्वेनेति भावः) मधुराः (मनोहराः) । समुहसन्ति=आविर्भवन्ति ।

वाणीति । हे वाणि ! या त्वत्पदपश्चरेणुकणिका सतां स्वान्तभूमिं सम्पादा, सा एव इयं कवितालता परिणता उज्जुम्भते । सूक्ताऽपदेशं वरिकसङ्गैरितः कम्पञ्चशितपारिज । तत्कलिकाशुच्छे त्वत्कर्नेऽपि विराय पदं चतु इत्यन्वयः । हे वाणि = हे सरस्वति ! या त्वत्पदपश्चरेणुकणिका = त्वचरणकमलपरागमाला, एवं एवं पदे पदपद्मे, रूपकसमासः, पदे पदाल्पारोपाद्वृपकाऽङ्गकाराः । ततः पदपद्मयोः या रेणुकणिका कागतीति कणः, 'कण गता'विति धातोः पदाद्यत्, ततः स्वार्थं कन् । सतां = सहृदयानां, स्वान्तभूमिं = अन्तःकरणप्रदेशं, 'चित्रं तु चेतो इयं स्वान्तं

'प्रसन्नराघवं 'नाम स्वष्ट भाजाता है ।

नट—(उसी इलाहो पढ़कर । इये के साथ) अहो ! कविकुलरूप कुमुदोंके विकासमें चन्द्रिका (चांदनी) के सदृश सरलतीका यह अनुप्राहसहस्र है । जिनके अनुप्राहसे कवियोंको विचित्र और माधुर्वैपूर्ण देसी सूक्षियां प्रकाशित होती हैं ।

सूत्रधार—यह ठोक है । इसी कविने कहा है—हे सरस्वति ! आपके चरणकमलोंके भूळिता जो केह सज्जनोंको चित्रभूमिमें प्राप्त होता है, वही कवितालताके रूपमें परिणत

सम्प्राप्ता, कवितालता परिणता सैवेयमुज्जम्भते ।
तथकर्णेऽपि चिराय यत्किसलयं सूक्तापदेशं शिरः—

कम्पञ्चितपारिजातकलिकागुच्छे विधत्ते पदम् ॥ ८ ॥

(पुनर्विभाव्य) मम पुनः कविकमलसद्गनि मुनौ वल्मीकिजन्मनि मनः

हन्मानसं मनः । 'हृत्यमरः । सम्प्राप्ता = सङ्गता । सा पूर्व प्राक्तनी = त्वरपद्वप्य-
रेणुकगिका पूर्व, इर्ष = साम्प्रतं विचामाना, कवितालता = काम्पवक्ती, परिणता =
कृपान्तरं प्राप्ता सती, उज्जृभर्ते = समुखलसति, भारतीचरणकमलेणुकगिकै
कवितालतोत्पादनं प्रति मूलकारणमिति भावः । सूक्ताऽपदेशं = सूक्तम् (सुभाषि-
तम्) पूर्व अपदेशः (व्याजः) यस्य तत्, प्रतादेशं चिकिसलयं = यस्याः (कविता-
लतायाः) किसलयम् (पञ्चवम्), 'पल्लवोऽश्वी किसलयम्' हृत्यमरः । शिरः
कम्पञ्चितपारिजातकलिकागुच्छे = शिरसः (मस्तकस्थ) यः कम्पः (वेष्टुः सलका-
व्याकर्णनोचरमभिनन्दनाऽर्थं क्रियमाणः शिरः कम्प हृति भावः), लेन अंसितः
(अवर्णसितः) पारिजातकलिकायाः (करपूरुषकोरकस्य) गुच्छः (स्तवकः)
यस्मात्तस्मिन् । प्रतादेशो त्वर्कर्णेऽपि = त्वच्छूदनेऽपि, चिराय = बहुकालं वावत्,
अव्ययमिदं, 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याग्निराऽर्थाकाः । 'हृत्यमरः । पदं = स्थानं,
'पदं व्यवसितिश्चाणस्थानलक्ष्मालिप्रवस्तुपु । 'हृत्यमरः । धर्ते = धारयति । हे देवि ॥'
त्वचरणरेषु: सङ्कुदयहृदयप्राप्तः सन् कवितालतारूपेण परिणतो भवति । तस्याः
कवितालतायाः पल्लवं च सूक्तपदभागानं भूत्वा त्वदीयकर्णं पदं विधत्त हृति भावः
विचित्रं कविसूक्तं भगवती वाम्बेष्यपि शृणोति शिरः कम्पेन अभिनन्दति चेति हृत-
यम् । अत्र परिणामाऽङ्गकूरः । फार्वूलकिकीदितं शूलम् ॥ ९ ॥

पुनरिति । विभाष्य = विचार्य । कविकमलसद्गनि = कविप्रजापतौ, कमलं
(पदम्) सद्ग (वासस्थानम्) यस्य स कमलसद्ग छब्देति भावः । 'विरक्षिः कम-
लाऽङ्गसनः' हृत्यमरः । कवीनां कमलसद्ग, तस्मिन् । वल्मीकिजन्मनि = वाल्मीकि-
जन्म यस्य स वल्मीकिजन्मा, तस्मिन् । 'अवर्जयो बहुवीहिर्विधिकरणो जन्माऽङ्ग-
पदं' हृति वामनाऽनुशासनाहृष्यधिकरणबहुवीहिः । कौतुकितं = सज्जातकौतुकम-
स्तीति वोषः । कौतुकमेव कौतुकं, तस्मिन् । 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽन् । कौतुकं

होकर प्रादुर्भूत होता है । सूक्तके छलसे जिस कवितालताका पल्लव शिरके कम्पसे जहाँसे
पारिजातका कलिकागुच्छे गिर पड़ता है ऐसे आपके कानमें भी बहुत समय तक स्थान
प्राप्त कर लेता है ॥ ९ ॥

(फिर विचार कर) मेरा मन कवियों के लक्षा वालीकि मुनिमें कौतुकसुक्त है,

कौतुकितं च स्यैकमधि वद्गारविन्दमासाद्य चतुर्मुखकमलवनविहारविनोद-
ममुखवति भारती नाम शजहंसी ।

नट—एवमेतत् । त्रिभुवनाभोगेऽपि हि—

भास्वद्वंशावतंस-कीर्तिरमणी-रङ्गप्रसङ्गस्वतद्-

चावित्रप्रथमध्वनिविजयते चाष्मीकजन्मा मुनिः ।

पीत्वा यद्वदनेन्द्रुमण्डलगत्काव्यामृताञ्जेः किम-

सज्जात्मस्येति कौतुकितं, 'सबस्य सज्जात्मं सारकादिभ्य इतच्' हतीत्प्रथमः ।
सस्य = चाष्मीकेमुनेः । बद्गारविन्दे = मुखकमलम् । भारती = सरस्वती । चतु-
मंखकमलवनविहारविनोद = चारवारि मुखावि (बालनानि) एव कमलानि (पदानि)
तेषां वनम् (उपवनम्) तस्मिन् विहारः (क्रीडा) तेन विनोदम् (कीदृहकम्) ।
पृतेन चतुर्मुखाव्यापि चाष्मीकेश्वरकर्णाऽविजयते अव्यज्यते ।

नट हृति । त्रिभुवनाऽभोगे = त्रिभुवनस्य (विलोक्याः, स्वर्गमर्त्यपातालरूपाया
इति भावः) आभोगे (परिपूर्णतायाम्) ।

भास्वद्वंशेति । भास्वद्वंशावतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्वतद्वादित्रप्रथमध्वनिवैषमी-
कजन्मा मुनिविजयते । यद्वदनेन्द्रुमण्डलगत्काव्यामृताञ्जेः किमपि पीत्वा कवि-
नूतनाऽम्बुदमयी काव्यमिवनी आकृत्यं वर्षतीत्यन्वयः ।

भास्वद्वंशेत्यादिः = भास्वद्वंशः (सूर्यस्य) वेशे (कुक्षे) वत्सः (अवतंसः, भूषण-
भूतः श्रीरामचन्द्र इति भावः) । 'वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योहपसर्गयोः' इति भागु-
रिमतेनाऽङ्गोपः) तस्य या कीर्तिः (समझा) सैव रमणी (छलना, नटीति भावः)
तस्या यो रङ्गप्रसङ्गः (नूत्याऽवसरः) तस्मिन् स्वतन् (शस्त्रायमानम्) यत् चावित्रे
(वाचम्) तस्य प्रथमध्वनिः (बादिशशब्दभूतः, लाचणिकोऽयमर्थः) । चाष्मीक-
जन्मा = चाष्मीकसमूतः, चाष्मीकिरिति भावः । चाष्मीकाल (चामलाकाल) वनम्
(उत्पत्तिः) यस्य सः । मुनिः = शूष्यः । विजयते = सर्वोत्कर्षेण वत्तते, विपूर्वात्
'जि जये' इति धातोः 'विपराभ्या जे'रित्यात्मनेपदम् । चाष्मीकेश्वरकर्णं प्रवृक्षायति-
वीत्वेति । यद्वदनेन्द्रुमण्डलगत्काव्यामृताञ्जेः = यस्य (चाष्मीके) वनम्

सरस्वती राजहंसी जिनके एक ही मुख कमलको पाकर बालाजीके चार मुखकमलरूप वनमें
क्षीणके बिनेदका अनुप्रव करती है ।

नट—यह ठीक है । तीन लोकों की परिपूर्ति में भी सूर्यकूलके भूषणभूत श्रीराम-
चन्द्रजीकी कीर्ति-नटीके नूत्यके अवसरमें शब्द करने वाले वाचके प्रथम शब्दके सदृश
चाष्मीकि मुनि अतिशय कलर्णको प्राप्त करते हैं । जिनके मुखरूप चन्द्रमण्डलसे गिरते

प्याकलं कविनूतनाऽम्बुदमयो कादम्बिनो वर्तति ॥ ८ ॥

(विश्व) मम तु रामचन्द्र एव निर्भरमानन्दितोऽयं चित्तचकोर यत् कीर्तिचन्द्रिकाचुम्बितोऽयं वाल्मीकेरपि सारस्वतसागरः समुद्रलास ।

सूत्रधारः—इत्यमिदम् ।

चन्द्रे च रामचन्द्रे च नारीणां च हगञ्जले ।

(मुख्यम्) एव यत् इन्द्रुमण्डलम् (चम्द्रमण्डलम्) तस्मात् गलत् (प्रब्रह्म) यत् काष्यम् (कविष्यम्) एव अमृतं (पीयूषम्) तदेव योऽधिः (समुद्रः), तस्य । किमपि = पृथव, विन्दुमित्यर्थः । पीयुषा = आत् स्य, कविनूतनाऽम्बुदमयी= कश्यः (काष्यकर्तारः) एव नूतनाः (नवीनाः) ये अम्बुदाः (मेघाः) तम्भयी (तस्वरूपा) । कादम्बिनी = मेघमाला, आकृत्यं = प्रलयकालपर्यन्तम्, कलपात् आ हृति ‘आङ्गमर्यादाऽभिविष्योः’ हृत्यव्ययीभावः । ‘संवर्तः प्रलयः कश्यः च यः कलपा- न्त हृत्यपि । हृत्यमहः । वर्तति = तृष्णि करोति ।

सूर्यवंशाऽवतंसस्य भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य चरित्रप्रबन्धोऽन्नावयिता । महाकवि- यांहमोक्तिः सर्वोक्तर्वं च वर्तते । यक्षाभ्यामूतसागरस्य कमपि विन्दुं पीयुषा नूतनाः कवयितार आकृत्यं स्वार्थं प्राप्नुवन्तीति भावः । अत्र रूपकाऽङ्गकारः । शारूप- विकीर्तिं ब्रूत्तम् ॥ ९ ॥

विमृश्येति । रामचन्द्रे = राघवे चन्द्ररूप हृति भावः । चित्तचकोरः = मानस- चकोरः, चित्तमेव चकोरः । निर्भरं = हृदयं यथा तयेति कियाविशेषणम् । यथा च होरशचन्द्रे सर्वेव मदोर्यं चित्तमपि श्रीरामचन्द्रे हृष्टमनुभवतीति भावः । यत्कीर्ति- चन्द्रिकाचुम्बितः = यस्य (रामस्य) कीर्तिः (समज्ञा) एव चन्द्रिका (कौमुदी) तथा चुम्बितः (कुत्तुम्बवनः) । सारस्वतसागरः = शारूपयससमुद्रः, सरस्वत्या हृदं सार- स्वतं, तदेव सागरः । समुद्रलास = समुद्रासं प्राप, तृष्णि प्राप्नवानिति भावः । चन्द्र- कश्या समुद्रं हृत रामकीर्त्या वाल्मीकिवारुमयसमुद्रोऽपि तृष्णि प्राप्नोतीति भावः ।

चन्द्रे चेति । नीलोत्पलसमुद्रकाम्तौ चन्द्रे, रामचन्द्रे नारीणां हगञ्जले च कस्य हुए काष्यामूतस्य समुद्रकी कुछ रिन्दुको पोकट भी कविरूप नवीन मेघोंकी पक्की प्रकृत्य काल तक तृष्णि करती रहती है ॥ ९ ॥

(विचारकार) वह नेरा चित्तचकोर तो रामचन्द्रजीमें ही हृदरूपसे आवन्दित है जिन (रामचन्द्रजी) की कीर्ति चन्द्रिकासे सम्बन्ध होनेसे वाल्मीकि सुनि का वारुमय समुद्र तृष्णिको प्राप हो गया ।

सूर्यसे प्रकाश पानेवाके चन्द्रमें, नीलकमलके सदृश्य कान्तिसे सम्पन्न रामचन्द्रजीमें

नीलोत्पलसुहृत्कान्तौ कस्य नाऽऽमोदते मनः ॥ १० ॥

अपि च—

शटिति जगतीमागच्छ्रुत्याः पितामहविष्टपात्—
महति पथि यो देव्या वाचः अमः समजायत ।

मनो न आमोदते हृत्यन्वयः ।

अथ मध्यमणिन्यायेन 'नीलोत्पलसुहृत्कान्ता' विति पदस्य व्रिष्वयि विशेषेभ्युं विशेषगत्वं बोद्धयम् । नीलोत्पलसुहृत्कान्तौ = नीलोत्पलस्य (स्यामकमलस्य) सुहृत् (मित्रं, भित्र हृत्यर्थः । विकासकलादिति भावः) तस्माकान्तिः (शोभा) यस्य सः तस्मिन् । तादेह चन्द्रे = हन्त्रौ । सूर्याच्छ्रुतः प्रकाशते हृत्यर्थे 'अमादित्येन चन्द्रमा भासी' ति श्रुतिः । 'अथाऽप्यस्यैको रसिमन्द्रमसं प्रति दीप्यते सुप्तमः सूर्यरसिमन्द्रमा गन्धर्वं हृत्यवि निरामो भवती' ति निरुक्तं च मानम् । नव्यपाद्यास्य-वैज्ञानिकानामप्यब्राह्मणे सुसंवादिता । रामचन्द्रपदे—नीलोत्पलसुहृत् (नीलकमल-सहस्री) कान्तिः (शोभा) यस्य सः तस्मिन् । श्रीरामचन्द्रस्य नीलकान्तिः प्रसिद्धैव । रामचन्द्रे = रामे । नारीणां = स्त्रीणां, इवाच्छ्रुते च—कठाचे च । पूर्वमेव नारीकठाचोऽपि नीलवर्णं विश्रुतः । कस्य = सहृदयस्य जनस्य, मनः = चिरं, अ-आमोदते = अद्भुतं नाऽनुभवति ।

ब्राह्मणसुतयोर्बन्दनारीहगच्छ्रुत्योः प्रसुतस्य श्रीरामचन्द्रस्य चाऽऽमोदकल्पयम्—
सम्बन्धादीपकाऽङ्कः । तस्माच्चाणं यथा साहित्यदर्पणे—

'अप्रसुतप्रसुतयोर्दीपिकं तु निरामये ।' हृति । असुहृद्वकृतम् ॥ १० ॥

शटितीति । पितामहविष्टपात् शटिति अवतीम् आगच्छ्रुत्या वाचो देव्या महति पथि यः अमः समजायत । असौ रघुपतिगुणप्रामरणावासुधामयदीर्घिको नाभ्याम्—हते चेत् पुनं कथं मुझेविष्वन्वयः ।

पितामहविष्टपात् = पितामहस्य (ब्रह्मणः) विष्टपात् (लोकात्) 'अयो जगती लोको विष्वं भुवनं जगत्' हृत्यमरः । शटिति—सपदि, 'ज्ञानहादित्यप्रसाऽङ्काय-ब्राह्ममहसुपदि त्रुते ।' हृत्यमरः । जगती = नरलोकम्, आगच्छ्रुत्या = आप्यायस्या, वाचो देव्या = सरस्वत्या हृत्यर्थः । महति = विस्तीर्णे, पथि = मार्गे, यः अमः = आयासः, समजायत = समभवत् । असौ = वाच्येभी, रघुपतिगुणप्रामरणावासुधामयदीर्घिको = रघुपते (रामचन्द्रस्य, रघुणां = रघुवंशोत्पादानां राजा, कष्टम-

और जियोंके कठाक्षरमें भी किसका विच्च इर्थको नहीं पाता है ? ॥ १० ॥

और भी—जगतोक्ते शोभ दृष्टीको जाती हुई सरलती देवीको विस्तीर्णमार्गमें लो

आपि कथमसौ मुञ्चेदेन न चैववनाहते
रघुपतिगुणग्रामशलाघासुधामयदीर्घिकाम् ॥ ११ ॥

नटः—कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचन्द्रमेव वर्णयन्ति ।

सूत्रधारः—नाऽयं कवीनां दोषः । यतः—

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः ? स तु गुणगणानामवगुणः ।

वैयोऽथं । पत्तुः अहस्य) गुणानां (दाढिष्पसौजन्यादीनाम्) ग्रामः (समूहः)
तस्य शलाघा (प्रशंसा) पूर्व सुधामयदीर्घिका (असृतरूपा वापी) ताम् । नाऽय-
गाहते चेत् = न प्रविशति यदि । तर्हीति शेषः । एमं = अमं, दूरमार्गमनजनित-
मिति शेषः । कथं = केन प्रकारेण, मुञ्चेत् = अपहरेत्, 'मुञ्चलमोचण' इति भास्तो-
ळिङ् । 'शेषुचादीनाम्' इति तुम् । यथाऽन्यो जनो वीर्धाऽभ्यगमनजनितं परिव्रम्य
दीर्घिकाऽवगाहनेन परिहरति तथैव वास्तेष्यपि चतुराननसद्वनाशितिलोकागमन-
काले वीर्धाऽभ्यगमनसत्तरणरूपं प्रयासं श्रीरामगुणसमूहप्रशंसारूपसुधावापीमवगाहाऽ-
पनयतीति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः । हरिणी शूलं, तद्वृक्षणं यथा—'रसनुग्रह-
यैम्सैङ्ग्रीलौगो यदा हरिणी मता ।' इति ॥ ११ ॥

स्वसूक्तीनामिति । स्वसूक्तीनां पात्रम् एकं रघुतिलकं कलयतां कवीनां को दोषः ?
स तु अवगुणः गुणगणानाम् । यत् जगति निःशेषैः पूर्वैः अपरगुणलुभैरिव एकः
असौ सततसुखसंवासवसतिः चक्र हृत्यन्यवयः ।

स्वसूक्तीनाम् = आत्मसुभाषितानां, काव्यरूपाणामिति शेषः । पात्रं = भाजनं,
वर्णनीयं विषयमिति भावः । एकम् = एकमात्रं, रघुतिलकं = रघुवंशश्चेष्ट, श्रीरामचन्द्र-
मित्यर्थः । कलयतां कुर्वताम् कवीनां = कवयितृणां को दोषः = किं दूषणं, न किम-
पीति भावः । अत्र न कवीनां दोषो यदि तर्हि कस्येत्यब्राह—सरिवति । सः=पूर्वोक्तः

* अम उत्पन्न हुआ । वे (सरस्वती) रामचन्द्रजीके गुणसमूहकी प्रशंसारूप असृतमय
वावलीमें स्नान नहीं करतीं सो उस अमको कैसे हडातीं ॥ १२ ॥

नट—वे सब कवि रामचन्द्रजी का ही वयों वर्गम करते हैं ?

सूत्रधार—वह कवियोंका दोष नहीं है । वयोंकि—

अपने शुभाषितोंका पात्र एकमात्र रामजनन्दीजीको करनेवाले कवियों का क्या दोष है ?
वह दोष तो गुणगतोंका है । जो कि जगत्में समस्त इन गुणोंने अन्य गुणोंमें लुक्योंके

यदेतैर्निश्चैपैरपरगुणलुभ्येरिव जग—

त्यसावेकश्चके सततसुखसंवासवसतिः ॥ १२ ॥

अपि च । भोः,

बीजं यस्य चिराजिंतं सुचरितं, प्रजा नवीनोऽङ्कुरः

काण्डः पण्डितमण्डलीपरिचयः, काव्यं नवः पञ्चः ।

अवगुणस्तु = दोषस्तु, गुणगणानां = दाचिष्यसौजन्यादिगुणसमूहानाम् । यत् = यस्मालकारणात्, जगति = छोके, निःशेषैः = समस्तैः, पृतैः = पृभिः, गुणगणैरित्यर्थः । अपरगुणलुभ्येरिव = अपरेषु (अन्येषु, स्वस्मादिति शेषः) गुणेषु लुभ्येरिव (छोलुभ्येरिव) स्वेतरगुणसंवासलोकुपैरिवेत्यर्थः । एकः = अद्वितीयः, असौ = श्रीरामचन्द्रः, सततसुखसंवासवसतिः = सततं (निरन्तरम्) सुखम् (आनन्दपूर्वकं यथा स्पात्यथा) यः संवासः (सहवासः) तस्य वसतिः (आधारः), चक्रे = कृतः, कर्मवाच्यप्रयोगः । श्रीरामः सकलगुणगणाऽऽधारः, गुणाङ्कैकक्षो गुणान्तरेण सहवासं वाच्यन्वयतः कास्येन श्रीरामेवाध्यन्ति कवयव्याख्याताहशगुणगणशालिनं त्वमेव वर्णन्वन्वयतो न कवीनां दोषः प्रख्युत गुणगणामामेवेति भावः । अब्रोच्येषाऽऽङ्कुराः । शिखरिणीकृतं, तद्बृहणं यथा—

‘रसैरुद्वैरिक्षुभा यमनस्यभला गः शिखरिणी ।’ इति ॥ १२ ॥

पूर्वोक्तमेव द्वयति—बीजमिति । चिराऽजिंतं सुचरितं यस्य बीजं प्रजा यस्य नवीनोऽङ्कुर, पण्डितमण्डलीपरिचयो यस्य काण्डः, काव्यं यस्य नवः पञ्चवः, कीर्तिर्यस्य पुण्यपरम्परा; परिणतः सोऽयं कवित्वद्वुभो रघुकुलोत्तंसप्रशंसाकाळं विना किं चन्द्र्यः कियते ? हृत्यन्वयः । चिराऽजिंतं = रघुकालोपाजिंतं सुचरितं = शोभन चरित्रं शोभनं चरितं सुचरितं ‘कुगतिप्राद्य’ इति समाप्तः । यस्य = कवित्वद्वुभस्य, बीजम् = अङ्कुरकारणम् । प्रजा = प्रतिभा, काल्यजननीति भावः, यां विना काव्यं न प्रसरेत्प्रसूतं वौपहसनीयं स्यादिति काव्यप्रकाशोऽममटः । यस्य = कवित्वद्वुभस्य, नवीनः = नूतनः, अङ्कुरः = अभिनवोजित् । पण्डितमण्डलीपरिचयः = काव्यविद्वन्मण्डलीसंस्तवः, यस्य = कवित्वद्वुभस्य, काण्डः = तद्वस्तकनवः । काव्यं = रसात्मकं वाक्यं, यस्य = कवित्वद्वुभस्य, नवः = नूतनः,

सदृश होकर इन्हीं रामचन्द्रजीको निरन्तर और आनन्दपूर्वक सहवासका आधार बनाया ॥

और भी । अरे !

रघुकालसे उपाजित सुन्दर चरित्र जिसका दोष है प्रतिभा जिसका नवीन अङ्कुर है, पण्डितमण्डलीका परिचय, जिसका काण्ड है, काव्य भिसका नवीन पञ्चव है और कीर्ति,

कीर्तिः पुष्पपरम्परा, परिणतः सोऽयं कवित्वद्गुमः

किं चन्द्र्यः कियते विना रघुकुलोत्संसप्रशंसाफलम् ॥ १३ ॥

नटः—कः पुनरस्य कविः ?

सूत्रधारः—(सप्रणयकोपम्)

विलासो यद्वाचामसमरसनिष्ठन्दमधुरः

कुरङ्गाच्छीयित्वाधरमधुरभावं गमयति ।

कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तत्र जयदेवः श्रवणयो-

पश्चवः = किसलयं 'पश्चवोऽश्वी किसलयम्' हृत्यमरः । कीर्तिः = प्रसिद्धिः, सत्काश्यः रथनाजनितेति शेषः । यस्य = कवित्वद्गुमस्य, पुष्पपरम्परा—कुसुमपङ्गः परिणतः = पक्षः, सः = तात्परा, भवत्तम् = पृष्ठः कवित्वद्गुमः = काव्यबृहः, रघुकुलोत्संसप्रशंसाफले विना = रघुकुलोत्संसस्य (रघुवंशभूषणभूतस्य, श्रीरामचन्द्रस्येति भावः) प्रशंसाफले विना (रलाघारुपं सस्यमन्तरेण) विनापदेन योगे 'पृथग्विनानानाभिस्तुतीयाऽन्यतरस्याम्' हृति द्वितीया पचान्तरे तृतीया पञ्चमी च । किं = किमर्थं, चन्द्र्यः = निष्पलः, कियते = विधीयते । समृद्धे कवित्वद्गुमे फलेन भाव्यं, तत्त्वं फलं श्रीरामप्रशंसारूपं, तद्विना तस्य नैष्टकलयमिति भावः ।

अत्र रूपकाउलङ्कारः । शार्दूलविष्णीदितं शृतम् ॥ १३ ॥

नट हृति । अस्य = नाटकस्य ।

सूत्रधार हृति । सप्रणयकोपं = प्रणयेन (प्रेमा) कोपेन (कोधेन, नाटककारविषयकाऽज्ञानजनितेनेति शेषः) च सहितं यथा तथा ।

विलास हृति । असमरसनिष्ठन्दमधुरो यद्वाचां विलासः कुरङ्गाच्छीयित्वाऽधरमधुरभावं गमयति । कवीन्द्रः कौण्डिन्यो महादेवतनयः स जयदेवः हह तत्र श्रवणयोः आतिष्ठं किं न अयासीत् ? हृत्यन्ययः । असमरसनिष्ठन्दमधुरः = असमाः (अनुपमाः) ये रसाः (शङ्खारावयः) तेषां निष्ठयन्देन (प्रवाहेण) मधुरः (स्वादुः) 'स्वादुप्रियौ च मधुरौ' हृत्यमरः । यद्वाचां = यस्य (कवीन्द्र जयदेवस्य) वाचाम्

जिसकी पुष्पपरम्परा है; ऐसा काव्य-कृत रामचन्द्रजीकी प्रशंसारूप फलके विना क्या निष्पल किया जाता है ॥ १३ ॥

नट—इस नाटकका कवि कौन है ?

सूत्रधार—(प्रणय और कोपके साथ)

अनुपम रसोंके प्रवाहसे स्वादु जिनकी वाणियोंका विलास, शुन्दरीके विन्मफल सदृश ओष्ठकी मधुरताको शारित करता है । कवीन्द्र कौण्डिन्य महादेवपुत्र वे जयदेवजी यहाँ

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥ १४ ॥
अपि च—

लक्ष्मणस्येव यस्याऽस्य सुमित्राकुहिजन्मनः ।
रामचन्द्रपदाभ्योजे अमदूभृक्षायते मनः ॥ १५ ॥

(वाणीनाम्) विलासः = लीला । कुरुक्षीविम्बाऽधरमधुरभावं = कुरुक्षस्य (सुग-
स्य) हृत अस्थिणी (नेत्रे) यस्याः सा कुरुक्षी (सुन्दरी) तस्या विम्बम् (विम्ब-
फलम्) हृत अधरः (ओष्ठः) तस्य मधुरभावम् (माझुर्यम्) । गमयति = शाप-
यति । जिजन्ताद्वृग्लृधातोर्लंट । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः हृति न्यायेनैषोऽर्थोऽवधेयः ।
'कुरुक्षाऽसीविम्बाऽधरमधरभावम्' हृति पाठान्तरे तु—कुरुक्षीविम्बाऽधरम् अधर
भावं = न्यूनत्वं, गत्यर्थकधातोर्योगे 'गतिकुदिप्रत्यवसानाऽर्थं शब्दकमङ्गिकम्' काणा-
मणि कर्ता स औं 'हृत्यजि कर्तुः कर्मत्वम् । गमयति = प्रापयति । कवीन्द्रजयदेवस्य
वाचिलासो विम्बोद्धीविम्बाऽधरसमप्यधरीकरोतीति भावः । कवीन्द्रः = कविएषुः
कौणिकन्दः = कुणिदलगोप्रोत्पन्नः । महादेवतनयः = महादेवपुत्रः । स = प्रसिद्धः, जय-
देवः = जयदेवनामकः, कवितार्किंको विद्वानिति भावः । हह = अत्र विषये । तत्र =
भवतः । अवणयोः = श्रोत्रयोः, 'कुतिः स्त्री अवणं अव' हृत्यमरः । आतिथ्यम् = अ-
तिथिभावम् । किं न व्यासीत् = किं न प्राप्तवान्, अच व्यावृत् किं त्वया कविता-
र्किंकस्य जयदेवसूरेरभिधानं नाकर्णितमिति भावः । व्यासीदित्यत्र 'या प्रापण' हृति
धातोर्लुकि संगिटी । अत्र 'गोत्र नाम च बधीयादि'ति नाट्यशास्त्राऽनुशासनाभाष-
ककर्तुर्योग्रानामनिवन्धनं बोद्धत्यम् । शिखरिणीकृत्तम् ॥ १४ ॥

लक्ष्मणस्येति । लक्ष्मणस्येव सुमित्राकुहिजन्मनो यस्य अस्य मनो रामचन्द्रप-
दाभ्योजे अमत् भृक्षायत हृत्यन्धयः । लक्ष्मणस्येव = रामाऽनुजस्येव, सुमित्राकुहिज-
न्मनः = सुमित्रायाः (दक्षरथमहित्याः, कविष्ठे महादेवपत्न्याः) कुचेः (गर्भात्)
जन्म (उत्पत्तिः) यस्य, तस्य । यस्य = अस्य कवीन्द्रस्य, जयदेवस्य । मनः =
चित्तम् । रामचन्द्रपदाऽभ्योजे = रामचन्द्रस्य (राघवस्य) पदम् (चरणः) पूर्वाऽ-
भ्योजं (कमलम्) तस्मिन् । अमत् = अमणं कुवृत् सत्, भृक्षायते = अमरवदा-
चरति, 'कर्तुः यथ च सलोपश्चेति भृक्षशब्दात्मक्यह्, डिक्षात् 'अनुदात्तकित आत्मने-
पदम्' हृत्यास्यनेपदम् । सुमित्रातनयो लक्ष्मणो यथा रामचरणपरिचरणापदायजस्तयै-

पर आपके कर्णोंके आतिथ्यको क्या प्राप्त नहीं हुए ? ॥ १५ ॥

और भी—लक्ष्मणके सदृश सुमित्राके गर्भसे उत्पन्न जिन जयदेवजीका मन रामचन्द्र-
जीको, चरणकमलमें अमण करता हुआ भौतिकी नाई आचरण करता है ॥ १५ ॥

नटः—कथमविदितचन्द्रमसश्चकोरविश्वोरकस्य चरितमनुसूतोऽस्मि ।
तेन हि भग्न हस्ते निजनाटकमर्पयित्वेदमुक्तोऽस्मि—‘रक्षणीयमिदं सूक्षि-
रत्लं चोरेभ्यः’ इति । स च मया सविनयमिदमुक्तः—

कर्णे निधाय च पिधाय च कण्ठपीठे
भृत्या च मूर्खनि नते हृदये च कृत्या ।
चौरापहारचकितेन चिरं मर्याय त्वत्सू-
क्षिमौकिकगणः परिरक्षणीयः ॥ १६ ॥

वाऽयं सुमिश्रातनयो जयदेवोऽपीति भावः । उपमाऽङ्गारः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १५ ॥
कथमिति । यथा चकोरशावकः स्वहृदयाहादकं चन्द्रमसं न जानाति तथैवाऽ-
हमपि स्वाऽभीष्टतमं कर्षीम्ब्रं जयदेवं विसृतवानिति भावः । सूक्षिरत्लं = सुभाषित-
थेष्टं, प्रसन्नराघवाऽभिधानं नाटकरूपमिति भावः ।

कर्णं हृति चौराऽपहारचकितेन मया पृथ त्वसूक्षिमौकिकगणः कर्णे निधाय कण्ठ-
पीठे विधाय मूर्खनि धृत्या नते हृदये च कृत्या चिरं परिरक्षणीय हृत्यन्वयः । चौराऽ-
पहारचकितेन = चौराऽपहारात् (स्तेनाऽपहरणात्) चकितेन (भीतेन) मया =
नटेन, पृथः = स्वसमीपतरवर्ती, त्वसूक्षिमौकिकगणः = भवसूभाषितमुक्ताकलापः
कर्णे = ओरें, निधाय = स्थापयित्वा, अवधानपूर्वकं श्रुतेति भावः । मौकिकपदे
कण्ठभरणत्वेन धृतेति भावः । कण्ठपीठे = कण्ठस्थाने, पिधाय = सङ्क्रोध्य, भागुरिम-
तेनाऽङ्गोपः । अरसिकजनेऽप्रकाशयेति भावः । मौकिकपदे कण्ठहारसूपेण धृतेति
भावः । मूर्खनि = मूर्खिनि, शिरसि, धृत्या = स्थापयित्वा, शिरोधारणपूर्वकमाहयेति
भावः । मौकिकपदे धोक्षरसूपेणाऽवस्थाप्येति भावः । पृथं च—नते = अवनते,
हृदये च = हृदि च, कृत्या = विधाय, आदरेणाऽवनते चित्ते स्थापयित्वेति भावः ।
मौकिकपदे चौरादिभ्यो गोपनाय वचःस्थले संस्थाप्येति भावः । हृत्यं चिरं = यहु-
कालपर्यन्तं, परिरक्षणीयः = परिपालनीयः । यथा कण्ठिज्जनो मौकिकादिपदार्थं
चौरात्परिक्रातुं यहुस्थानेषु निवधाति तथैवाऽहमपि भवसूक्षिं परकृत्यपहारकाणु-

नट—चन्द्रमाको न जानेनाले चकोरशावकके चरित्रका मैने कैसे अनुसूतण किया ।
उन्होने मेरे हाथमें अपना नाटक सौंपकर मुझे कहा है—‘इस सुभाषित रत्नकी ओरोंसे
रक्षा करना’ । मैने उन्हें नप्रताके साथ ऐसा कहा—चौरोंके अवहरणसे भीत होकर मैं
आपके इस सुभाषितरूप मुक्ताकलापकी कानमें रखकर, कण्ठस्थानमें छिपाकर, शिरमें धारण
कर, और अपनत हृदयमें रखकर, भी बद्रुत समय तक रक्षा करूँगा ॥ १६ ॥

सूत्रधारः—केयमलीकशङ्का तस्य क्वे: ?

सुललितचदनासुदारवृत्तां कृतिमथवा युवर्ति परस्य हृत्वा ।

तटमपि परमण्वस्य गत्वा बदकतरः सुखभाजनंजनः स्यात् ॥१७॥

क्वे: संरणितुमनेकस्थानेतु निदधामीति भावः । समासोकिरलङ्कारः । वसन्तलिलकाचृत्तं, तललच्छणं यथा—‘उक्ता वसन्तलिलका तभजा जगौ गः ।’ इति ॥ १६ ॥

सूत्रधार हृति । अलीकशङ्का = मिथ्यासन्देहः ।

सुललितेति । सुललितचदनाम् उदारवृत्तां कृतिम् अथवा परस्य युवर्ति हृत्वा अण्वस्य परं तटं गत्वा अपि कतरो जनः सुखभाजनं स्यात् ? वदेत्यन्वयः । सुललितम् (अतिसुन्दरम्) बदनं (सुलम्) यस्याः सा, ताम् । हृदमपरं च विशेषणं काकाऽहिंसोलक्ष्यायेन देहलीदीपन्यायेन वा कृतोः परयुवतेभ्य चोद्यम् । कृतिपचे—मनोहररूपां, परयुवतिपचे सुन्दरसुखीमित्यर्थः । ‘सुललितचत्तना’मिति पाठे कृतिपचे मनोहरशब्दगुणिकां, परयुवतिपचे—मधुरभाषणीमित्यर्थः । उदारवत्ताम्=कृतिपचे—उदारम् (प्रसादादिगुणभूषितम्) वृत्तं (चरित्रम्) यस्याः सा ताम् । परयुवतिपचे—उदारम् (औदार्योपेतम्) वृत्तं (चरित्रम्) यस्याः सा उदारवृत्ता, ताम् । ‘वृत्तं पश्य चरित्रे चे’त्यमरः । कृतिं=रचनां, परस्य रचनारूपां कृतिमिति भावः । अथवा=यद्वा, परस्य=अन्यस्य, युवर्ति=तस्यां, हृत्वा=अपहृत्य, अण्वस्य=समुद्रस्य, तटं=तीरं, गत्वाऽपि=प्राप्याऽपि, कतरः=कः, जनः=नरः, सुखभाजनम् आनन्दपात्रं, स्यात्=भवेत्, तादृशं कुरुत्यं कृत्वा न कोऽपि जनः सुखभाजनं भवेदित्यर्थः । बद=मूढः । परेनाऽनेन राघणकृतं सीताहरणरूपं रामायणवृत्तमालिसमतोऽस्य पताकास्थानरूपं, तक्ळच्छणं यथा—‘प्रसुताऽऽगम्नु भावस्य भाविनोऽन्योक्तिसूचनम् ।

पताकास्थानकं तुवयसंविधानविशेषणम् ॥’ इति ॥

रामरमणीं सीतामपहृत्य रावणोऽण्वस्य पारं गत्वाऽपि यथा सुखं नाऽप्य तथैव परकृतिमपहृत्य न कोऽपि जन आनन्दं प्राप्यतीति भावः । श्लेषाऽङ्गारः । पुण्यिताग्रा नामाऽङ्गसमं वृत्तं, तललच्छणं यथा—‘अयुति नयुगरेकतोयकारो युति च नज्जी जरगात्रं पुण्यिताग्रा ।’ इति ॥ १७ ॥

सूत्रधार—उस कविका यह कैसा मिथ्यासन्देह है ?

सुन्दर रूपवाली और उदारचरित्रसे युक्त दूसरेकी रचनाकी अथवा सुन्दर सुखसे युक्त और उदार चरित्रसे सम्बद्ध दूसरेकी खींची चुराकर समुद्रके परवर्ती तटको प्राप्त करके भी कौन सा पुरुष सुखका पात्र होगा ? बताओ ॥ १७ ॥

नटः—एवमेतत् । नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चन्द्रिका-चण्डातपयोरिव कवितातार्किकल्पयोरेकाधिकरणतामालोक्य विद्मितोऽस्मि

सूत्रधारः—क इह विस्मयः ?

**येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्षवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ? ।**

नट इति । अयं = कवीन्द्रो जयदेवः । प्रमाणप्रवीणः = प्रमाणे (न्यायशास्त्रे) प्रवीणः (निपुणः) । तत् = तस्मात्कारणात् । इह = अस्मिन् , जयदेव इति भावः । चन्द्रिकाचण्डातपयोः = कौमुदीसूर्ययोः । चण्डः (तीचणः) आतपः (प्रकाशः) यस्य सः सूर्य इत्यर्थः । यौगिकोऽयं शब्दः । कवितातार्किकल्पयोः = कवितानैयाधिकयोः । एकाऽधिकरणताम् = एकाऽधिकरणम् , एकम् अधिकरणम् (आश्रयः) यद्योहस्तौ एकाऽधिकरणी , तयोर्भवि एकाऽधिकरणता ताम् । यथैकस्मिन्नेव समये चन्द्रिकासूर्ययो-रवस्थितिन्न भवति , मृदुलगुणायाचन्द्रिकाया रात्री कठोरगुणस्य सूर्यस्य दिवाऽऽस्मिन्नभावादिति भावः । तथैव सुकुमारताप्रधानायाः कवितायाः कर्कशताप्रधानायायास्तार्किकल्पयाश्चैकस्मिन्नेऽस्थितिन्न इत्यते परं विद्वाव्यक्ताण्डेऽस्मिन् जयदेवे कविता-यास्तार्किकल्पयाश्च समभावेनाऽस्थितेर्विस्मयरसाविष्टोऽस्मीति भावः ।

येषामिति । येषां भारती कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती , तेषां कर्कशतर्कवक्षवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ? यैः कान्ताकुचमण्डले करस्रहाः सानन्दम् आरोपिताः सैः मत्तकर्णिन्द्रकुम्भमिक्षारे शाराः किं न आरोपणीयाः ? इत्यन्वयः । येषां=विद्युषां , जयदेवसदृशानां कवितार्किकाणामिति भावः । भारती = वाणी , कोमलकाव्यकौशल-कलालीलावती = कोमलं (मृदुलं , माधुर्यं प्रसादादिगुणसमन्वितमिति भावः) यत् काव्यं (कवित्वम्) तस्मिन् या कौशलकला (नैपुण्यकला), तस्यां लीलावती (विलासवती), अस्तीति शेषः । तेषां = कोमलकान्तपदावलीविरचनप्रवीणानां महाकवीनां , कर्कशतर्कवक्षवचनोद्गारेऽपि = कर्कशः (कठोरः , अतिशयपरिपक्वतुदिविभवय-मात्रवेद्य इति भावः) यः तर्कः (न्यायशास्त्रम्) तेन वकाणि (कुटिलानि , कल्जु-

नट—यह ठीक है । ये विद्युष न्यायशास्त्रमें भी निपुण हैं ऐसा मुना जाता है । चैदनी और सूर्यके सदृश कविता और तार्किकता (नैयायिकता) इन दोनोंका इसमें एकाऽधिकरणता (एकाभयता) देखकर मैं आश्रयेयुक्त हूँ ।

सूत्रधार—इसमें क्या आधार्य है ?

जिन कवियोंकी वाणी कोमल काव्यमें नैपुण्यकलासे विलासवती है, उन लोगोंके कर्कशन्यायशास्त्रसे कुटिल वचनोंके प्रकाशनमें भी क्या इतनि है ? जिन पुरुषोंने प्रियाके पर्यो-

यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्तकरीन्द्रकुमभिश्वरे नारोपणीयाः शराः ॥१८॥

नटः—अपि नाम स्वयमेव कविताकोविदाः पारिषदा अस्य सूक्तिभि-
विनोदयित्यन्ते ?

बुद्धिभिरवेषानीति भावः) यानि वचनानि (वाक्यानि, 'रचने'ति पाठान्तरे चक्रा-
या रचना तस्या इति योजना कार्यां) तेषामुद्गारेऽपि (प्रकाशनेऽपि) । किं हीयते=—
किं हीनेन कर्मणा भूयते, कर्मनीयकवितानिमाणपद्मनां विदुषां कठोरतर्कुटिल-
वचनरचनायामपि का हानिरिति भावः । उक्तेऽयं दाहान्तं प्रतिपादयति—यैरिति ।
यैः =पुरुषैः, कान्ताकुचमण्डले =प्रियापयोधरमण्डले, 'कान्ताकुचकुटमल' इति
पाठान्तरे कान्तायाः कुचः कुटमलः (मुकुलः) इव तस्मिन्निति योजना कार्यां ।
कररुहाः =नश्वाः, करे रोहन्तीति 'हरुपथश्वाप्री किरः क' इति कप्रत्ययः । 'पुरुषंवः
कररुहो नशोऽङ्गी नशरोऽङ्गियाम् ।' इत्यमरः । साऽऽनन्दम् =आनन्दपूर्वकं यथा
स्यात्थेति क्रियाविशेषणम् । आरोपिताः =विन्यस्ताः, तैः =पुरुषैः, मत्तकरीन्द्र-
कुमभिश्वरे =मत्तः (मदयुक्तः) यः करीन्द्रः (गतेन्द्रः, शेषगज इति भावः)
तस्य यः कुम्भः (मस्तकपिण्डः) तस्य शिखरे (अग्रभागे) शराः =वाणाः, किं, न
आरोपणीयाः =न प्रस्तेष्याः, आरोपणीया पूर्वेति काकुञ्जनिः । विलासभवने विला-
सिनी कुचकुटमले नशवचतकारका जना अपि यथा मत्तगजेन्द्रमस्तकपिण्डे शारमारो-
पयन्ति तथैव सुकुमारकाव्यरचना निपुणा जना अपि कर्कशतर्कवकाण्यमपि वाक्या-
नि रचयन्तीति किमत्र चित्रमिति भावः । रघुनाथशिरोमणे: पश्चात्परं गुरुवरं प्रति
प्रतिपादित पृतस्वद्दशोऽयं श्लोकोऽपि जनश्रुत्यनुसारेण उपन्यस्यते—
'काष्ठेऽपि कोमलधियो वयमेव नाऽन्ये तर्केऽपि कर्कशधियो वयमेव नाऽन्ये ।
तन्त्रेऽपि यन्त्रितधियो वयमेव नाऽन्ये कृष्णेऽपि सङ्गतधियो वयमेव नाऽन्ये ॥' इति ।

परमत्राऽनवीकृतदोपाऽपातः । दृष्टान्ताऽङ्गादस्तकलच्छां यथा—
‘हष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविग्वनम् ।’ इति । शार्दूलविकीर्तिं कृतम् ॥
नट हृति । अपि नाम =सन्देहयोतकमव्ययद्वयम् । कविताकोविदाः =कवितायाः
(कवित्ये) कोविदाः (विद्वांसः) । पारिषदाः =सदस्याः ।

भरमण्डलमें नाखूनोंसे आनन्दके साथ क्षत किया, वे लोग मत्त हाथीके मस्तकरिण्डमें
क्या बाण नहीं छोड़ते ? ॥ १८ ॥

मट—स्वयम् ही कविताके जानकार सम्बलीग इनके सुमापितोंसे क्या विनोद प्राप्त
कर लेंगे ?

सूत्रधारः—नन्वनेनैवोक्तम्—

अथि मुदमुपयान्तो वाग्विलासैः स्वकीयैः
परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः कियन्तः ।

निजघन-मकरन्द-स्यन्द-पूर्णालिलालः
कलशसलिलासेकं नेहते किं रसालः ? ॥ १६ ॥

नटः—अहो अस्य कवेः सूक्तीनां सरलता कोमलता च ।

अपीति । स्वकीयैः वाग्विलासैः मुदम् उपयान्तोऽपि कियन्तः सन्तः परभणितिषु
तोषं यान्ति । निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालिलालो रसालः कलशसलिलासेकं किं न
ईहते ? हृत्यन्वयः । स्वकीयैः = आमीयैः, वाग्विलासैः = वचनलीलाभिः । मुदं =
हर्षम्, उपयान्तोऽपि = लभमाना अषि, कियन्तः = कतिपये, सन्तः = सज्जनाः, पर-
भणितिषु = अन्योक्तिषु, तोषं = प्रीतिं, यान्ति = प्राप्नुवन्ति । निजवाम्बैभवेन प्रमो-
दमनुभवन्तोऽपि कियन्तः सन्तः परसूक्तिभिरपि प्रसादमासादयन्तीति भावः । उक्त-
मर्थं इषान्तेन द्रढयति—निजेति । निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालिलालः = निजः
(स्वीयः) घनः (सान्द्रः) यो मकरन्दः (पुष्परसः) तस्य यः स्यन्दः (प्रख्य-
नम्) तेन पूर्णम् (पूरितम्) आलवालम् (आवापः) यस्य सः । प्रताशो रसा-
लः = आग्रवृक्षः, 'आग्रवृक्षो रसालोऽसी' हृत्यमरः । कलशसलिलासेकं = कलशस्य
(घटस्य) यत् सलिलं (जलम्) तस्य सेकम् (सेचनम्) किं न ईहते ? = किं न
इच्छति ? हृत्यस्येवेति काकुच्चनिः । पञ्चरुपुष्परसप्रख्यवणपूरितालवालोऽपि चूतो यथा
कलशजलसेचनं वान्द्रुति तथेव स्वरचनया हर्षमनुभवन्तोऽपि केचित्सहृदयाः
सज्जनाः परसूभाषितैरपि प्रमोदं प्राप्नुवन्तीति भावः । इषान्ताऽलङ्कारः । मालिनि
बृत्तम् । तदलक्षणं यथा—'नन्मयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।' हृति ॥ १७ ॥

नट हृति । सरलता = प्राञ्जलता, प्रसादगुणशालितेति भावः । कोमलता =
मुदलता ।

सूत्रधार—इसी कविने कहा है—

अपनी बायोकी लीलाओंसे हर्षको पाते हुए भी कतिपय सज्जन दूसरे कवियोंको
उक्तियोंमें सन्दोषका अनुभव करते हैं । अपने याद पुष्परसके प्रख्यवणसे पूर्ण आलवाल
(क्यारी) वाला आग्रवृक्ष क्या कलशजलसे सेचन नहीं चाहता है ? ॥ १९ ॥

नट—अहो ! इस कविके सुभाषितोंमें सरलता भीर कोमलता भी है ।

सूत्रधारः—कविद्विक्रता कठिनता च ।

नटः—कथमेते अपि रमणीये ? ।

सूत्रधारः—अथ किम्—

निन्दान्ते यदि नाम मन्दमतिभिर्यकाः कवीनां गिरः

स्तूयन्ते न च नीरसैर्मुगहशां वकाः कटाक्षचल्लटाः ।

तद्वैदग्ध्यवतां सतामपि मनः किं नेहते वकतां

धर्ते किं न हरः किरीटशिखरे वकां कलामैन्दधीम् ॥ २० ॥

सूत्रधार इति । वकता = कुटिलता, लक्ष्यार्थतेर्ति भावः । कठिनता = कठोरता, व्यञ्जयार्थतेर्ति भावः ।

नट इति । पते अपि = वकता—कठिनते अपि ।

निन्दान्त इति । मन्दमतिभिः वकाः कवीनां गिरो निन्दान्ते यदि नाम । नीरसैः मुगहशां वकाः कटाक्षचल्लटा न स्तूयन्ते यदि नाम । तद् वैदग्ध्यवतां सतां मनोऽपि वकतां किं न ईहते ? हरः किरीटशिखरे वकाम् ऐन्दधीर्वां कलां किं न धर्ते ? हृत्यन्वयः ।

मन्दमतिभिः = मूद्दुद्दिभिः, मूर्जरिति भावः । वकाः = कुटिलाः, कवीनां = कांच्यकर्ताणां, गिरः = वाण्यः, निन्दान्ते = विरीयन्ते, यदि नामेति सम्भावनायाम् । पूर्वं नीरसैः = अविद्यधैः, इसाऽनुभवशक्तिशून्यजैर्नैरिति भावः । मुगहशां = हरिण-छोचनानां, हरिणस्येव इशी यासां, तासां, सुन्दरीनामिति भावः । वकाः = कुटिलाः, कटाक्षचल्लटाः = अपाङ्गदर्शनदीर्घस्याः, न स्तूयन्ते = नाऽभिनन्दन्ते, यदि नामेति सम्भावनायाम् । तद् = तथाऽपि, वैदग्ध्यवतां = रसिकत्वसम्पन्नानां, सतां = सञ्जनानां, मनोऽपि = चित्तमपि, वकतां = कुटिलतां किं न ईहते = किं नेच्छति । पूर्वं हरः = काङ्क्षरः, किरीटशिखरे = मुकुटाऽप्ये, वकाः = कुटिलाम्, ऐन्दधीर्वां = चान्द्रमसीम, इन्दोरियमैन्दधीर्वी, ताम् । 'तस्येवम्' इत्यन्, 'ओरुंगुणं' इति गुणः 'तद्वितेष्वचामादे'-रित्याविकृदित्वा । 'टिव्वाणजि'त्याविना कीप् । कलां = रेखां, किं न धर्ते = किं न

सूत्रधार—कहीं कुटिलता और कठोरता भी है ।

नट—क्या ये (कुटिलता और कठोरता) भी मनोहर होती है ?

सूत्रधार—क्यों नहीं !

मन्द तुद्दिवाले जन, कवियोंकी वकतरचनाओंको भक्ते ही निन्दा कर ले उसीतरह नीरस पुरुष, मुन्दरियोंको कुटिल कटाक्षोंकी स्तुति (तारीफ) भक्ते ही न कर ले । तो भी निपुण सञ्जनोंका मन क्या कविताओंकी वकता को चाहता है ? उसीतरह महादेवजी मुकुटके अग्रभागमें वक्त चन्द्रकलाको क्या धारण नहीं करते हैं ? ॥ २० ॥

अपि च—

अमृतजलधेः पायंपायं पयांसि पयोधरः
किरति करकास्ताराकारा यदि स्फटिकावनौ ।
तदिह तुलनामानीयन्ते चाणं कठिनाः पुनः
सततममृतस्यन्दोदूगरा गिरः प्रतिभावताम् ॥ २१ ॥

धारयति, धारयत्येवेति भावः । मूर्त्तिर्जनाऽभावाद्विद्वर्घवैशाः कविगिरो निन्दन्ते
यदि तर्हि किं रसिकशिरोमण्डः सज्जना वैदृश्य गुणिकता वाणीनेचल्लन्त्येवेति भावः ।
निवृष्टानाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीडितं तृच्छम् ॥ २० ॥

अमृतजलधेरिति । अमृतजलधेः पयांसि पायंपायं पयोधरः स्फटिकाऽवनौ
ताराकाराः करकाः किरति यदि, तत् इह चाणं कठिनाः पुनः सततम् अमृतस्यन्दो-
द्वाराः प्रतिभावतां गिरः तुलनाम् आनीयन्ते इत्यन्वयः ।

अमृतजलधेः = सुधासागरस्य, पयांसि = जलानि, पायम्पायं = पुनः पुनः पीत्वा,
'पा पान' इति धातोः 'आभीचयेणमुल्' इत्याभीचये णमुल् 'आतो युविचञ्जक्तो'
रिति युगागमः, 'कृमेजन्त' इत्यब्ययत्वं च । पयोधरः = मेघः, स्फटिकाऽवनौ =
स्फटिकभूमौ, ताराऽकाराः = नक्षत्राऽकृतीः, करकाः = वर्षोपलान्, किरति यदि =
क्षिपति चेत्, तत् = तर्हि, इह = अस्मिन्विषये, चाणं = कंचित्काळम्, आपातत इति
योगः । कठिनाः = कठोराः, धृत्यर्थवशादिति भावः । पुनः = भूयः, सततं = निन्दन्तरम्
अमृतस्यन्दोद्वाराः = अमृतस्यन्दः (पीयूषस्त्रावी) उद्वारः (अभिप्रायः) यासां
साः । प्रतिभावतां = नवनोन्मेषशालिप्रशासम्पत्तानां, सखाल्यनिर्माणशक्तिमता-
मिति भावः । गिरः = वाण्यः, तुलनाम् = उपमाम्, आनीयन्ते = संप्राप्यन्ते ।
प्राकृठिना अपि चर्षोपलाः स्फटिकभूमिं प्राप्य यथा द्रवन्ति तथैव प्राककठोरा अपि
प्रतिभावतां गिरः परिपृष्ठियां सहृदयानां मतिपर्यं प्राप्य स्फुटाऽर्थतां प्राप्नुवन्तीति
भावः । संभावनाऽलङ्कारस्तत्त्वचणमुदाहरणं यथास्यैव महाकवेश्वन्द्रालोके—

'संभावनं यदीत्यं स्यादियूहोऽन्यप्रसिद्धये ।

सिञ्चं स्फटिककुम्भाऽन्तःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैः ॥

मौकिङ्कं चेष्टतां सूते तथुष्येस्ते समं यशः । इति ।

मतान्तरे त्वस्यन्वये सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिरङ्कारस्तत्त्वचणं यथा साहि-

ओर भी—समुद्रका जल वारंवार पीकर मेष स्फटिकभूमिमें ताराओंके सदृस झोलोंको
गृहि करें तो काष्यमें कुछ समंवतक कठोर किर निरन्तर अमृतकी गृहि करनेवाली
आशवोंसे सम्बन्ध प्रतिभाषूर्ण कवियोंद्वारा वाणी उपमाको प्राप्त कर लेंगी ॥ २१ ॥

नटः— नूनमस्य कवेः किमपि कौतुकप्रमोदमेदुरमन्तःकरणं यदेवं-
विधाः सरसशीतलाः सूक्ष्यः समुज्जासन्ति ।

सूत्रधारः— उचितमिदप्त् ।

यस्याऽब्दोरभिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः, कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवस्तिः पञ्चवाणस्तु वाणः

त्वदपेने— 'सिद्धत्वेऽत्यवसायस्याऽतिशयोक्तिनिर्गच्छते ।

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्यये ॥

पौर्वापर्याऽत्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चात्मा ततः ॥२७ इति ।

हरिणीकृत्तं, तत्त्वचर्णं यथा—'ससुग्रहयैन्सीं श्री स्तौरो यदा हरिणी मता ।'
इति ॥ २१ ॥

नट इति । नूनमिति निश्चये । कौतुकप्रमोदमेदुरं = कौतुक (कुतूहलम्) प्रमोदः
(हर्षः) ताम्भ्यो मेदुरम् (सान्द्रम्) । अन्तः करणं = हृदयम् । यत् = यस्मादेतोः ।
सरसशीतलाः = सरसाः (शङ्खारादिरसोपेताः) शीतलाः (चित्प्रसादकाः) ।

यस्या इति । यस्याः चौरभिकुरनिकुरः मयूरः कर्णपूरः, भासो हासः, कविकुलगुरुः
कालिदासो विलासः, हर्षो हर्षः, वाणो हृदयवस्तिः पञ्चवाणः; पृष्ठा कविताकामिनी
केयां कौतुकाय न ? कथयेत्यन्वयः । यस्याः = कविताकामिन्याः, चौरः = चौरनामकः
सुन्दरकाऽपरपर्यायः कविः, चौरपञ्चाशिकाऽऽख्यस्त्रणडकाव्यकर्त्तेति भावः । चिकुर-
निकुरः = केशकलापः, 'चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोहृषः ।' इत्यमरः ।
मयूरः = मयूरकविः, सूर्यशतककर्ता, जनकुस्था वाणमहृमहाकवे: इयाल इति
भावः । कर्णपूरः = कर्णभूषणम् । भासः = भासनामको महाकविः, स्वप्नवासव-
दत्तादित्रयोदशरूपकर्ता कालिदासाद्यि प्राचीनतर इति भावः । हासः = हृस्य-
स्थानीयः । कविकुलगुरुः = कविसमुदायाऽऽचार्यः, कालिदासः = कालिदासकविः,
अभिज्ञानशाकुन्तलादिकर्ता जगत्प्रसिद्धो महाकविरिति भावः । विलासः = विज्ञमः,
हर्षः = श्रीहर्षः, नैपञ्चरितमहाकाव्यकर्त्तेति भावः । हर्षः = आनन्दः, वाणः =

नट—निश्चय ही इस कविका अन्तः करण अनिवृचनीय रूपसे कुतूहल और हर्षसे
परिपूर्ण है जो कि इनके ऐसे सरस और चित्प्रसादक मुमापित प्रादुर्भूत होते हैं ।

सूत्रधार— यद् उचित है ।

विस्त (कविता कामिनी) का चौरनामक कवि केशकलाप, मयूर कर्णभूषण, भास
दास, कविकुलगुरु कालिदास विलास, श्रीहर्ष हर्ष, वाणमहृ हृदयवासी पञ्चवाण (कामदेव)

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ २२ ॥

अपि च—

न ब्रह्मविद्या न च राजलक्ष्मी—

स्तथा यथेयं कविता कवीनाम् ।

लोकोच्चरे पुंसि निवेश्यमाना

पुत्रीव हर्षं हृदये करोति ॥ २३ ॥

बाणभट्टाश्योमहाकविः, काव्यम्यर्थादिकर्त्तेति भावः । हृदयसति:=हृदये (मनसि)
वसति: (स्थानम्) यस्य सः, पञ्चवाणः=कामः, पञ्च (पञ्चसंख्यकाः, अरविन्दादयः)
वाणाः (शाराः) यस्य सः । कामस्य पञ्चवाणा यथा—

‘अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमहिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥’ इति ।

पृष्ठा = पृताद्धरी, कविताकामिनी = कविता पृष्ठ कामिनी (ललना) केषां =
सहृदयानां जनानां, कौतुकाय = कौतूहलोत्पादनायेति भावः । न = न भवति,
कथय = ब्रूहि, अपि तु सर्वेषामेव सहृदयानां कौतूहलोत्पादनाय भवतीति भावः ।
रूपकालङ्कारः । मन्दाकास्तात् तृतीयं, तत्त्वदणं यथा—

‘मन्दाकास्ता जलधिष्ठगेभ्यो न ती नादगुरु चेत् ।’ इति ॥ २२ ॥

न ब्रह्मविद्येति । कवीनाम् ‘हृदयं कविता लोकोच्चरे पुंसि निवेश्यमाना यथा पुत्री
इव हृदये हर्षं करोति तथा न ब्रह्मविद्या न च राजलक्ष्मीः (हृदये हर्षं करोति)
इत्यन्वयः ।

कवीनां = कथयितणाम्, इयम् = पृष्ठ ‘कविता = कृतिः’ लोकोच्चरे = लोकध्येष्ठ,
वर्षमानेऽसाधारणो रामादाविति शेषः, पुत्रीपते—सत्पात्रस्ये युनीति शेषः । निवे-
श्यमाना = नियुज्यमाना पुत्रीपते प्रतिपाद्यमाना सती, यथा = येन प्रकारेण, पुत्री
इव = कन्या इव, हृदये = चित्ते, हर्षम् = आनन्दं, करोति = विद्यधाति तथा =
येन प्रकारेण, न ब्रह्मविद्या = ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रम्, वेदान्तरूपमिति भावः ।
न च राजलक्ष्मीः = भूपाललक्ष्मीः हृदये हर्षं करोतीति शेषः । सत्पात्रप्रतिपा-
दिता कुमारीव लोकोच्चरपुरुषवर्णनपरायणा कविता यथा हर्षप्रकर्षं जनयति तथा

है, ऐसी कविताकामिनी किसके हृदयमें कौतूहल उत्पन्न नहीं करेगी ॥ २२ ॥

और भी—ब्रह्मपुरुषमें प्रतिपादित कुमारीके सदृश लोकोच्चर (राम आदि) पुरुषमें
उपर्युक्त यह कविता कवियोंके हृदयमें जिसप्रकार हर्षप्रदान करती है उस तरह न ब्रह्मविद्या
(वेदान्तशास्त्र) और न राजलक्ष्मी ही हर्ष उत्पन्न करती हैं ॥ २३ ॥

(नैपथ्ये)

साधु भोः, कुशीलवोत्तंस, साधु ।

सूत्रधारः—कथमयं भगवतो याज्ञवल्क्यस्य प्रियोऽन्तेवासी दालभ्या-
न इति एवाभिवर्तते । तदस्याऽनवलोकनीयचतुर्थवर्णस्य पुरतः स्थातु-
मनुचितमामाकम् । तदेहि । परतो गच्छावः । (इति निष्काशती)

इति प्रस्तावना

वेदान्तविद्या राजलघ्नीश न जनयत इति भावः । अत्रोपमालङ्कारः । एतेन सीता-
स्वयंवराऽधै जनककृतो धनुर्यज्ञमहोत्पवः सूच्यते । अत्र प्रथमनृतीयचतुर्थच-
वेचित्वन्द्रवद्याकृतम् । 'स्यादिन्द्रवद्याय यदि ती जगौ यः ।' इति तदलक्षणम् ।
द्वितीयचरण उपेन्द्रवद्याकृतम् ।

'उपेन्द्रवद्याय जतजास्ततो गौ ।' इति तदलक्षणम् तथा चेन्द्रवद्योपेन्द्रवद्यो-
मिथः सम्मिश्रणाद्युपजातिकृतम् । तद्वक्षणं यथा—'अनन्तरोदीरितलघ्नमभाजी पादौ
यदीयायुपजातयस्ता ।' इति तदलक्षणम् ॥ २६ ॥

नैपथ्ये = कुशीलवेदायप्रथमवर्तमन्तस्थाने ।

'रङ्गभूमेर्यहि: स्थानं यत्तन्नेपथ्यमुच्यते ।' इति भरतः ।

कुशीलवोत्तंस = नटशेषर ।

सूत्रधार इति । याज्ञवल्क्यस्य = तत्त्वामकस्य महर्येः । यज्ञवल्क्य गोत्राऽपत्यं
युमान् याज्ञवल्क्यस्तस्य । 'गर्गादिभ्यो यज्' इति यज् । अन्तेवासी = शिष्यः ।
अन्ते = गुरुनिति के वसतीति तच्छ्रीलिः 'सुप्यजाती गिनिस्ताच्छ्रीलिः' इति ताच्छ्रीलिये
गिनिः । 'शयवासवासिष्यकालात्' इत्यल्लक् । अनवलोकनीयचतुर्थवर्णस्य = अन-
वलोकनीयः (दर्शनाऽनहंः) चतुर्थवर्णः (शूद्रः) यस्य, तस्य । ब्रह्मचारिण इति
भावः । ब्रह्मचारिणः शूद्रदर्शननिषेधात् । प्रस्तावनालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'नटी विदूपको वाऽपि पारिपार्श्वक धूव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

विश्रैर्याक्यैः स्वकार्योर्यैः प्रसुतादेविभिर्मिथः ।

आमुखं ततु विशेषं नामना प्रस्तावनाऽपि सा ॥' इति ।

प्रस्तावनाऽऽमुखं चेत्यनर्थान्तरम् । सा च प्रस्तावना पञ्चविधा, यथाऽह-

(नैपथ्यम्)

वे नटलेषु ! शालास शालास ।

सूत्रधार—भगवान् याज्ञवल्क्यके प्रियशिष्य ये दावस्यायन कैसे इसी ओर आरहे
हैं । इसकारण शूद्रको न देखनेवाले इनके सामने हमलोगोंका रहना अनुचित है । अतः
आओ । दूसरी ओर जायें । (इसतरह दीनों निकलते हैं)

इति प्रस्तावना

(प्रविश्य)

दालभ्यायनः—(तमेव श्लोकं पठित्वा) (साकृतम्) साधूक्तमनेन । तथाहि—भूपतिरयं जनकोऽपि सकललोकलोचनारविन्दे क्वचिदपि पुरुष-प्रकाशेण निजां कन्यां समर्पयितुकामोऽस्मद्गुरुपदिष्टायां ब्रह्मविद्यायां कुलक्रमागतायां राजलद्भ्यां च शिखिलादरः संवृत्तः । (पुनः कर्ण दत्ता)

विश्वनाथकविराजः—

‘द्वादश्यकः कथोद्धातः प्रयोगाऽतिशयस्तथा ।

प्रबत्तकाऽवलग्निते पश्च प्रस्तावनाभिन्दाः ॥’ इति ।

तत्र चेयं कथोद्धातरूपा द्वितीया प्रस्तावना, सूखधारवाक्यब्रवणसमन्वत्तरं पाश्रप्रवेशात् । तद्वलग्नं यथा—

‘सूखधारस्य वाक्यं वा समावृत्याऽर्थमेव वा ।

भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत्कथोद्धातः स उच्यते ॥’ इति ।

दालभ्यायन इति । तमेव श्लोकं = न ब्रह्मविदेश्यादिश्लोकमित्यर्थः । साकृतं= साकृतभिप्रायम् । सकललोकलोचनाऽरविन्दे = सकलाः समप्राप्ते लोकाः (जनाः, ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः) तेषां लोचनानाम् (नेत्राणाम्) अरविन्दे (कमले, कमलसहस्रा आहुद्वजनक इति भावः) । ‘सकललोकलोचनाऽरविन्दमार्त्तण्डे’ इति पाठान्तरे सकललोकलोचनानि पृष्ठ अरविन्दानि (कमलानि) तेषां मार्त्तण्डे (सूर्ये, लोकोत्तरसौन्दर्येण लोकलोचनाऽरविन्दानां सूर्यवरप्रकाशक इति भावः) । पुरुष-प्राणाण्डे = पुरुषब्रह्मेण, प्रकाण्डं चाऽसौ पुरुषः पुरुषप्रकाण्डस्तस्त्रिमद्, ‘प्रशंसा वचनैश्चैति समाप्तः । ‘मतहिलका मच्चिंडिका प्रकाण्डमुद्दत्तलजौ । प्रशंसत्वाचकान्यमूर्ति इत्यमरः । निजां = स्त्रीयां, कन्यां = कुमारीं, सीतामिति भावः । ‘समर्पयितुकामः = समर्पयितु (प्रतिपादयितुम्) कामः (हच्छा) यस्य सः, ‘तुं काममन्सोरपी’ इति मलोपः । अस्मद्गुरुपदिष्टायाम् = अस्मद्गुरुरुणा (अस्मद्वाचार्येण, याज्ञवल्क्येनेति भावः) उपदिष्टायाम् (कृतोपदेशायाम्) । कुलक्रमागतायां = वंशपरिपाठयातायाम् । शिखिलादरः = शिखिलः (श्लोकः, मन्त्र इत्यर्थः) आदरः (आदतिः) यस्य सः । साम्प्रतं कन्योद्वाहस्मपादनकामो जनको ब्रह्मविद्यायां

(प्रवेशकर)

दालभ्यायन—(उसी श्लोकको पछकर) (अभिप्राय पूर्णक) इसने ठीक कहा । यहे कि—ये महाराज जनक भी सब लोगोंके नेत्रोंके कमलके तुल्य (आहादक) किसी शंख पुरुषमें अपनी कन्या (सीता) को समर्पण करनेको इच्छा कर इनारे गुरु (याज्ञवल्क्यजी) से उपदिष्ट ब्रह्मविद्या और कुलक्रमसे आई तुरं राजलक्ष्मीमें भी आदर शिखिल कर रहे हैं । (किर कान देखर)

कथमयमाकाशे वीणाध्यनिः श्रूयते । तत्रूनमस्मद्गुहमभ्यागच्छ्रुता समीर-
संघट्नकलकणद्वाक्षीगुणेन देवर्पिणा नारदेन भवितव्यम् । (विलोक्य)
कथं ध्वनिसाहस्रेन प्रतारितोऽस्मि । नन्दयं गगनतलावलम्बिनोर्मधुकर-
योरेव ध्वनिराकर्त्त्वंते । (पुनः काँ दत्त्वा, सहर्षविसमयम्) अहो भगवतो
योगीश्वरस्य प्रसादमहिमा, येनाऽहमेवंविवानामपि वचनावबोधमधुरां
तिद्विमासादितवानस्मि । तदाकर्णयामि—किमेतावालपतः ? (कर्ण दत्त्वा)
एकः किमाह—सखे कलालाप, कुत आगतोऽसि । अपरः किमाह—
वयस्य, मधुरप्रिय, सन्ततविकस्वराचन्द्रमौलिमन्दाकिनीकुमुदकाननात् ।
अहो ! अनयोऽवतुरालापपेशलता रुचिरनामधेयता च । (पुनः कर्ण दत्त्वा)

राजकलम्बां चौदासीन्दं भजतीति भावः । वीणाध्यनिः=वृषलकीशवदः । समीर संघ-
ट्नकलकणद्वाक्षीगुणेन=समीरस्य (वायोः) संघट्नम् (सङ्घर्पणम्) तेन कलम् (मधु-
राऽस्मुदं यथा तथा) कणन् (शब्दायमानः) वृषलकीगुणः (वीणासुत्रम्) यस्य,
तेन, 'नारदेनैत्यस्य विशेषणमिदम् । भवितव्यं=भवनीयम्, भाववाच्यप्रयोगः ।
प्रतारितः=विक्षितः । आलपतः=आभायेते । सन्ततविकस्वरात्=सन्ततं (निर-
न्तरम्) विकस्वरात् (विकासकोलात्) । चन्द्रमौलिमन्दाकिनीकुमुदकाननात्=
चन्द्रमौलेः (चन्द्रशेखरस्य, शिवस्येत्यर्थः) या मन्दाकिनी (स्वर्णका) तस्याः
कुमुदकाननात् (कैरबोपवनात्), आगतोऽस्मीति शेषः । अत्र चन्द्रमौलेः सखेन
कैरवनस्य सन्ततविकस्वरस्य बोध्यम्, अत एव परिकराऽङ्गारः । चतुरालापपे-
शलता चतुरः (चातुर्यपूर्णः) य आलापः (आभाषणम्) तस्य पेशलता (मुकुमा-
रता) । हृचिरनामधेयता =मनोहराऽभिधानता । नामैव नामधेयं, 'वा भागरूप-

कैसे आकाशमें यह वोगाको ध्वनि सुनाइ पड़ रही है । इसलिए निश्चय ही
इमारे शुश्रीके पास आनेवाके तथा वायुके संपर्कसे जिनको वोगाका तार मनोहर
शब्द कर रहा है ऐसे नारदनी वा रहे हैं ऐसा मालूम होता है । (देखकर) कैसे
ध्वनिके साइरसे ठगा यथा हूँ । आकाशमें उड़नेवाले दो भौंटोको ही यह ध्वनि
सुनी जा रही है । (फिर कान देकर हर्ष और आश्वर्यके साथ) अहो ! मगवान् योगीश्वर
को कैसी प्रसादमहिमा है ? जिससे मैने ऐसे भौंटोके भी वचनके बानको मधुरसिद्धि
प्राप्त कर ली है । इस कारण मैं सुनता हूँ कि ये क्या बातचीत कर रहे हैं ? (कान
देखत) एक क्या कहता है—सखे कलालाप ! तुम कहाँसे आये हो ? दूसरा क्या कहता है—
यस्य मधुरप्रिय ! मदादेवकी मन्दाकिनीके निरन्तर विलसित होनेवाले कुमुदवनसे आया
हूँ । अहो ! इन दोनोंको चातुर्यपूर्ण आलापको मुकुमारता और नामको मो मुन्दरता है ।

किमाह-मधुरप्रियः—अस्ति नवीनः कोऽपि वृत्तान्तः ? किमाह कला-
लापः—अस्ति । अचिरमेव कदापि खलु बलिनन्दनो वाणासुरः कमल-
मालया भगवन्तमिन्दुमौलिमभ्यर्चर्य सविनयमिदमूच्चिवान् । यत् किल
भगवन्—

कैलासाधिकसारं किमस्ति वस्तु महीतले ।

यस्मिन्सफलतामेति मम दोर्दण्डमण्डलम्॥ २४ ॥

ततश्च विहस्येदमाह च भगवानिन्दुमौलिः—

अस्ति मे कार्मुकं दिव्यं न्यस्तं जनकभूमुजि ।

नामभ्योधेय इति स्वाऽर्थं (प्रकृत्यर्थं) धेयप्रत्ययः । नामधेयस्य भावो नामधेयता,
'तस्य भावस्वततालौ' इति तत्प्रत्ययः, 'तलन्तं छियाम्' इति छियाऽनुशासनसूत्रात्,
खीत्वाह्नाप्रत्ययः । हचिरा चाऽसौ नामधेयता । सविनयं = नन्दितापूर्वकम् ।

कैलासाऽधिकसारमिति । महीतले कैलासाऽधिकसारं वस्तु किम् अस्ति ?
यस्मिन् मम दोर्दण्डमण्डलं सफलताम् पृतीत्यन्वयः ।

महीतले = भूतले, कैलासाऽधिकसारं = कैलासात् (भवन्निवासपर्वतात्), तस्य
रावणेनोत्तोलितत्वादिति भावः) अधिकसारम् (अधिकबलम्) वस्तु = पदार्थः ।
किमस्ति = किं विद्यते ? यस्मिन् = यत्र, मम = वाणाऽसुरस्य, समरसमये सहस्र-
वाहुसम्पन्नस्येति भावः । दोर्दण्डमण्डलं = दोषः (आहवः) एव दण्डाः, तेषां, मण्ड-
लम् (समूहः), वाहुषु दण्डसमविस्तारदाढर्य सत्त्वाहण्डारोपादृपकाऽलङ्घारः । सफ-
लतां = साफल्यम्, पृति = प्राप्नोति । कैलासस्य पूर्वमेव रावणेनोत्तोलितत्वात्तत्रः
मदोर्दण्डविक्रमोऽनावश्यकः । अतः कैलासाऽधिकशक्तिसम्भाप्तः पदाऽर्थो भूतले किम-
मिधानोऽस्ति यत्र मद्वाहुव्यूहः सफलो भवेदिति भावः । अनुद्धुव्यूहसम् ॥ २४ ॥

अस्तीति । जनकभूमुजि न्यस्तं मे विद्यं कार्मुकम् अस्ति, यस्य वाणाऽन्मले
तिव्यः पुरः पतञ्जलां प्राप्ता हृत्यन्वयः । जनकभूमुजि = जनके भूपाले, भुवं भुनक्तीति

(किर कान देकर) मधुर प्रियने क्या कहा है ? कुछ नया वृत्तान्त है ? कलालापने क्या
कहा है ? अभी ही किसी समय बलिके पुत्र वाणासुरने कमलोंकी मालासे भगवान् शङ्खर
की पूजा कर नन्दनाके साथ ऐसा कहा । जैसा कि—हे भगवन् !

भूतलमें कैलासपर्वतसे भी अधिक सारबाहा पदार्थ कौन सा है । जिसमें कि मेरा
वाहुमण्डल सफलतामो प्राप्त करे ॥ २४ ॥

तत्र हंसकर भगवन् महादेवने ऐसा कहा—

मदाराज जनकके पास रक्खा गया मेरा दिव्य धनु है, जिसके वाणिनमें विपुरासुरके

यस्य वाणानले तिष्ठः पुरः प्राप्तः पतञ्जताम् ॥ २५ ॥

तदाकर्ण्य च तत्कार्मुकं विलोकयितुं स तत्र गतः । अहमिहागतः । कुतः पुनस्त्वभिह ? कथय, कीदृशो वा तत्र नवीनो वृत्तान्तः ? इति । किमाह मधुरप्रियः—अहमांगतोऽस्मि नन्दनवनात् । अथ च तत्र मया लङ्घेष्वरातुचरस्य गर्जितमाकर्णितम्—आः कर्थं रे, नन्दनवनस्य रक्षणः ! अनर्चितचन्द्रचूड एव निशाचरचक्रवर्त्तिनि लूनसकलप्रसूनं नन्दनवनमिति । ततस्तैरिदमुक्तो निशाचरः—‘क्षन्तव्यमेतत् । अयं हि जनकराज-

भूमुक्, जनकक्षाऽसौ भूमुक्, तस्मिन् । जनकसौष्ठुद्धि इति भावः । न्यस्तं=स्थापितं
मे=मम, दिव्यं=लोकोत्तरं, दिवि भवेद् दिव्यं, ‘श्रुप्रापापागुदक्षिणीचो यत्’ इति यत्प्रत्ययः । कर्मणे प्रभवतीति, ‘कर्मण दक्षज्’ इति उक्तप्रत्ययः । ‘अथाऽख्याम् । धनुश्चापौ धन्वशशरासनकोदण्डकार्मुकम् । ‘हत्यमरः । अस्ति=वर्तते । यस्य =कार्मुकस्य, वाणाऽनले =शशाऽग्नौ वाण पृवाऽनलस्तस्मिन् । रूपक-
समासो रूपकाऽलक्ष्मारब्ध । तिष्ठः=त्रिसंक्षयकाः, पुरः=नगराणि, ग्रिहुराऽसुरस्येति
भावः । पतञ्जताम् =शलभतां, ‘समौ पतञ्जशलभौ’ इत्यमरः । प्राप्ताः=आसादिताः ।
ग्रिहुरपुरदाहे मयोपयुक्तं धनैः राज्ञो जनकस्य भवनस्य, तदेव त्वद्वर्व लर्वं करिष्य-
तीति भावः अमुष्टुद्धृत्तम् ॥ २५ ॥

तदाकर्ण्येति । सः=वाणाऽसुरः । नन्दनवनात्=हन्द्रोपवनात् । लङ्घेष्वराऽसु-
चरस्य =रावणसेवकस्य । निशाचरचक्रवर्त्तिनि =रात्र्षससज्जागि, रावण इति भावः ।
अनर्चितचन्द्रचूडे=अनर्चितः (अपूरितः) चन्द्रचूडः (चन्द्रशेखरः) येन सः
तस्मिन् ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति सप्तमी । लूनसकलप्रसूनं=लूनानि
(शिल्पानि, अविष्टानीति भावः) सकलानि (समस्तानि) प्रसूनानि (पुष्पाणि)
यस्मात्तत् । ततः=लङ्घेष्वराऽसुरचरवचनसमन्तरमित्यर्थः । तैः=नन्दनवनरक्षिभिः ।
‘क्षन्तव्यं=मर्याणीयम् । जनकराजकर्म्यकेत्यादिः=जनकराजस्य (जनकभूमुकः)

तीनों शहर पतञ्जलामाको प्राप्त हो गये ॥ २५ ॥

यह मुनकर उस धनुको देखनेके लिए (वाणासुर) बहौं गया । मैं यहां आया ।
तुम यहौं कहौंसे आये हो ? कहो, वहौं कैसा नया कृचान्त है ? मधुरप्रियने क्या कहा ?
मैं नन्दनवनसे आया हूँ और वहौं मैंने रावणके अनुचरका गर्जन सुना कि—अरे ! क्यों
नन्दन वनके रक्षारो ? राक्षसोंके चक्रवत्तों रावणके शिवपूजा करनेके पहले ही—
नन्दनवनके सब फूल लोडे गये । तब उनलोगोंने राक्षसोंको ऐसा कहा—‘क्षमा करनी
चाहिए । आज जनकमहाराजकी कम्याका स्वयंवर देखनेके लिए कौतुकपूर्ण सकलदेवोंके

कन्यकावीरस्वयंवरविलोकनकुतुकितसकलसुरलोकविमानमण्डनाय महान्
कुसुमोपयोगः । तदाकर्ण्य चेममेव वृत्तान्तमुपायनीकरोमि लङ्घेश्वरस्येति
प्रचलितो निशाचरः । अहमपि कौतुकादिहागतोऽस्मि । (सविषादम्)
अहो ! महाननर्थाङ्गोद्भेदो यद्यं वाणरावणयोः कर्णान्तिकमपि दिशान्तः
सीतास्वयंवरवृत्तान्तः । अथवा । अलमतिकलरतया । भ्रमरोपिता अपि
भ्रमरोक्त्यः संभवन्ति । (विमृश्य) कुतो वा भ्रमरसम्भावना ।

मकरन्दरसस्यन्द-सुन्दरोदूरधारधारिणौ ।

कन्यका (कुमारी, सीतेष्यधीः) तस्या वीरः (शूरः) यः स्वयम्बरः (स्वयं विद्य-
माणो वल्लभः) तस्य विलोकनं (दर्शनम्) तस्मिन् कुतुकिताः (संजातकौतुहलाः,
तदस्य संजाते सारकादिभ्य इत्तच् इतीतच्प्रत्ययः) सकलाः (समस्ताः) ये सुर-
लोकाः (देवसमूहाः) तेषां विमानमण्डनाय (व्योमयानाऽलङ्घनणाय) । कुसुमो-
पयोगः = कुसुमानाम (पुष्पाणाम्) उपयोगः (व्ययः) । लङ्घेश्वरस्य = रावणस्य,
'कर्मदीनामपि सम्बन्धमात्रविविष्यायां पषुवेषेति नयात् कर्मणः = सम्बन्धविविष्यायां
पष्टी । उपायनीकरोमि = उपहारीकरोमि, अनुपायनमुपायनं यथा संपत्ते तथा
करोमि, 'कृष्णहितयोगे संपत्तकर्त्तरि चिवः' इति चिवः । 'अस्यच्छ्रौ' हृष्यवर्णस्येत्यम् ।'
उपायनमुपग्राम्यमुपहारस्तथोपदा । हृष्यमरः । अनर्थाङ्गोद्भेदः = अनर्थः (अनिष्टः)
एव अङ्गुरः (अभिनवोद्भित्) तस्योद्भेदः (प्राकृत्यम्) । कर्णान्तिकं = श्वोत्र-
समीपम् । 'उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णाऽभ्यर्णाऽभ्यर्णम् । हृष्यमरः । अति-
कातरतया = अतिभीरुवेन, अलंपदेन योगे 'गम्यमानाऽपि किया कारकविभक्तौ
प्रयोजिकेति नयेन तृतीया । अतिकातरतया साध्यं नाऽस्तीति भावः । भ्रमरो-
पिता = भ्रमेण (भ्रान्त्या, तद्भाववति तदपकारकज्ञानरूपयेति भावः) भारोपिताः
(कृताऽऽरोपाः) । विमृश्य = भावयित्वा ।

मकरन्देरि । मकरन्दरसस्यन्दसुन्दरोदूरधारधारिणौ ध्वणाऽऽनन्दिनौ एतौ विन्दनौ

विमानोंको अलङ्घकृत करनेके लिए फूलोंका पर्याप्त उपयोग हुआ है । ऐसा सुनकर 'इसी
वृत्तान्तको लङ्घेश्वर रावणको उपहार करता हूँ' ऐसा कहकर राक्षस चला । मैं भी कौतु-
हलसे यहां आया हूँ । (विषादके साथ) अहो ! महान् अनर्थाङ्गुर प्रकट हुआ है जो कि
वाज और रावणके कानके समीप भी सीतास्वयंवरके वृत्तान्तने विश्वाम किया । अथवा ।
ज्यादा डरपोक नहीं होना चाहिए । अमरकी उचित्यां अमरे भी आरोपित हो सकती हैं ।
(विचार कर) अथवा अमरकी सम्भावना कैसे हो सकती है ?

कुन्दपुष्पके द्रवके प्रसवण (चूने) के सृष्ट गनोहर शम्भको पारण करनेवाले, कान

अथणानन्दिनावेतौ वन्दिनाविव राजतः ॥ २६ ॥

(नैपद्ये)

साधु भगवन् , विज्ञातं , वन्दिनावेव खल्यावां , नानादिगन्तसमागत-
नृपतिचक्रवर्णनाय जनकेन समादिष्टौ ।

दालभ्यायनः— अहो शुणाक्षरन्यायो यदिदं भ्रमरद्वयं प्रति मयोक्तं
वन्दिद्वयं प्रति फलितं वचः । भवतु । तदिमं भ्रमरवृत्तान्तमस्मद्गुरवे
निवेदयामि । (इति निष्क्रान्ताः)

इव राजत हत्यन्वयः ।

मकरन्दरसस्यन्दसुन्दरोद्भारधारिणी = मकरन्दस्य (कुन्दशृण्य) विकारो मक-
रन्दं , 'तस्य विकार' इत्यत्र 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति तस्य लुक् । मकरन्दस्य
'पुष्परसस्येतिव्यायामे रसपदस्य पौनशक्तयं स्यादतो मकरन्दस्य (कुन्दपुष्पस्य)
रसः (द्रवः) तस्य स्यन्दः (प्रस्त्रवणम्) स इव यः सुन्दरः (मनोहरः) उद्भारः
(शब्दः) तं धारयत्तस्तच्छीली अत एव श्रवणाऽऽनन्दिनौ=कणानन्दजनकौ, एतौ=
अमरौ, वन्दिनाविव = स्तुतिपाठकाविव, राजतः = शोभेते । उपमालङ्कारः । अनु-
हृष्टवृत्तम् ॥ २६ ॥

नैपद्य इति । नानादिगन्तसमागतनृपतिचक्रवर्णनाय=नानादिगन्तेभ्यः (अनेक-
दिशान्तेभ्यः) समागताः (समायाताः) ये नृपतयः (राजानः) तेषां चक्रं
(मण्डलम्) तस्य वर्णनाय (प्रतिपादनाय) ।

अतः परं प्रवेशकयोः स्तुतिपाठकयोः प्रवेशसूचकत्वात् प्रवृत्तकमिदं जाटवाऽङ्कं
तदलक्षणं यथा दशरूपके—'काळसाम्यसमाचिह्नप्रवेशः स्यादप्रवृत्तकम्' इति ।

दालभ्यायन इति । शुणाऽशरन्यायः=शुणद्वेषे काष्ठुष्वाष्वे यथा संयोगेन वर्णः
प्रतीयन्ते, तथैव संयोगेन याऽऽकरिमकी घटना भवति तत्राऽयं न्याय उपसुन्धते ।
अस्मद्गुरवे = 'निवेदयामि' ति क्रियाग्रहणात् 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपिसम्प्रदावम्'
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

को आनन्दित करनेवालं ये दो भौंरे) स्तुतिपाठकों समान शोभत ही रह है ॥ २६ ॥
(नैपद्यम्)

भगवन् ! आपने ठीक जानलिया । इमदोनों स्तुतिपाठक ही हैं । हमें अनेक
दिशाओंसे आनेवाले राजसमूहका वर्णन करनेके लिए महाराज जनकने आका दी है ।

दालभ्यायन—अहो ! यह शुणाक्षर न्याय है, मैंने इन दो अमरोंको लक्ष्य करके जो
वचन कहा वह दो स्तुतिपाठकोंके प्रति यस्ति दुष्का । हो जाय । इसकिये यह अमरवृत्तान्त
अपने शुश्रीओंको निवेदन करता हूँ । (अनन्तर सब बाहर निकलते हैं ।)

इति विष्णुभक्तः

(ततः प्रविशति वन्दिद्वयम्)

एकः—वयस्य मङ्गीरक, पश्य पश्य । गजेन्द्रदशानस्त्रिगधशलाकासहस्र-
निर्मितेषु मञ्जोद्वासीना इमे कुकुमकुताङ्गरागा राजानोऽमलस्फटिकप्रा-
सादशिखरासङ्गिनः कनकसिंहा इव राजन्ते, अमुग्धदुर्घटसागरलहरी-
शिखरावलम्बिनोऽभिनवोदूच्छ्रिशाकरविम्बप्रतिविम्बा इव शोभन्ते ।
(वद्यस्य मङ्गीरक, पेक्षा पेक्षा । गद्यन्द-दसण-सिणिद्व-स्लाद्यासहस्रसंगिनिमदेषु
मणेषु आसीणा इमे कुकुमकुताङ्गरागा रागानो अमलकिञ्चिपासामसिहरासङ्गिनो

विष्णुभक्तः = पृतल्लचणमुखं साहित्यदर्पणे यथा—

‘वृत्तवित्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संचिटार्थस्तु विष्णुभ आदावद्वस्य दर्शकः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां स प्रयोजितः ॥

शुद्धः स्पात्, स तु संकीर्णो भीचमध्यमकविपतः ॥’ इति ।

तथा चाऽस्य विष्णुभक्तस्य मध्यमपात्रप्रयोजितसंस्कृतमयत्वाच्चुद्गत्वं ज्ञेयम् ।
अस्याऽग्राऽऽवश्यकता वन्दिद्वयेशस्त्रयनाऽर्थमवसेया ।

एक इति । वयस्य = समवयस्क, वयसा तुक्यो वयस्यस्तसम्बुद्धौ, ‘नौवयोधर्मे’
स्यादिना यत् । ‘वयस्यः दिनधः सवया’ इत्यमरः । गजेन्द्रदशानस्त्रिगधशलाका-
सहस्रनिर्मितेषु = गजेन्द्राणां (श्रेष्ठ हस्तिनां) ये दशमाः (दन्ताः, परदना दशना
दन्ता रदा इत्यमरः) तेषां दिनधाः (चिक्षणाः) याः शलाकाः, (लाण्डानि)
तासां सहस्रं (दशशती) तस्मिन्देषु (तद्वित्तेषु) । मञ्जेषु = पर्यञ्जेषु । कुकुम-
कुताङ्गरागाः = कुकुमेन (काशमीरेण) कुतः (विहितः) अङ्गरागः (देहाऽवय-
वरजननम्) यैस्ते । अमलस्फटिकप्रासादशिखराऽसङ्गिनः = अमलाः (निर्मलाः) ये
स्फटिकाः (सितोपलाः) तस्मिन्तो यः प्रासादः (राजसदनम्) तस्य शिखरम्
(अप्रभागः), तस्मिन् आसङ्गिनः संसर्गयुक्ताः, आरुदा इति भावः) । कनकसिंहा
इव = मुखण्डेसरिण इव । राजन्ते = शोभन्ते । राज्ञां कान्तिसाम्येन कनकोपमा

इति विष्णुभक्तः

(तब दो स्तुतिपाठक प्रवेश करते हैं ।)

एक—मित्र मङ्गीरक ! देखो देखो । शाधियोंके दाँतोंके चिकने हजारों ढुकड़ोंसे बने
हुए आसनों पर बैठे हुए और केसरसे अङ्गमें लेह किये हुए राजसमूह, निर्मल स्फटिक
प्रासादके कर्षणमार्गमें आरुद सोनेके सिंहोंके सहश शोभित हो रहे हैं । एवम् प्रीढ

कणचसिंहा विद्या रेहन्ति । अमुददुद्दसाभरलहरिसिंहरावलम्बिणो अभिनवुगमन्त-
गिसाश्ररविम्बपडिविम्बा विद्या सोहन्ति)

मञ्जीरकः—सखे नूपुरकः पश्य पश्य ।

स्वां स्वां दिशं वितवतां निवहेन राज्ञां

मञ्जावलीबलय-माकलितं विभाति ।

सीतास्वयंवर-विलोकनकौतुकेन

पुञ्जीकृताकृति दिशामिव चक्रवालम् ॥ २७ ॥

पराक्रमसाम्येन सिंहोपमा बोद्धया । अमुग्घदुग्घसागरलहरीशिखराऽवलम्बिणः =
अमुग्घः (प्रौढः) यो दुग्घसागरः (चीरसमुद्रः) तस्य लहरीणां (महातरङ्गाणाम्)
शिखराणि (ऊर्ध्वभागान्) अवलम्बन्ते (आश्रयन्ते) तच्छ्रीलाः । अभिनवोदू-
च्छज्जिताकरप्रतिषिद्ध्याः = अभिनवोदूच्छ्रुतः (नृत्नोदितस्य) निशाकरविम्बस्य
(चन्द्रमण्डलस्य) प्रतिषिद्ध्या इव (प्रतिमा इव, 'प्रतिमानं प्रतिषिद्धं प्रतिमा
प्रतिषयातना प्रतिष्ठाया । प्रतिकृतिरचार्यं पुंसि प्रतिनिधिः' इत्यमरः)

मञ्जीरको मञ्जाऽवली वर्णयति—स्वां स्वामिति ।

स्वां स्वां दिशं वितवतां राज्ञां निवहेन आकलितं मञ्जावलीबलयं सीतास्व-
यम्बरविलोकनकौतुकेन पुञ्जीकृताऽऽकृति दिशां चक्रवालमिव विभातीत्यन्वयः ।

स्वां स्वां = स्वकीयां स्वकीयां, वीप्सायां द्विरुचिः । आत्मीयत्वेन नियतामिति
भावः । दिशं = प्राच्यादिकाष्टामित्यर्थः । वितवतां = सेवितवतां, राज्ञां = भूपालानां,
निवहेन = समूहेन, आकलितं = स्वीकृतं, मञ्जावलीबलयं = पर्यङ्कपट्टिमण्डलं, सीता-
स्वयम्बरविलोकनकौतुकेन = सीतायाः (जानक्याः) स्वयम्बरस्य (वराऽन्वेष-
णोत्सवस्य) यद्विलोकनं (दर्शनम्) तस्मिन् कौतुकेन (कुतुहलेन) । पुञ्जी-
कृताऽऽकृति = पुञ्जीकृता (समूहीकृता) आकृतिः (आकारः) यस्य तत् ।
तादृशां—दिशां चक्रवालमिव = प्राच्यादिकाष्टानां मण्डलमिव, विभाति = शोभते ।
तत्तत्त्ववाधितदेशदिशं सेवितवतां राज्ञां समूहेनाऽधिष्ठितं मञ्जपट्टिमण्डलं सीता-

क्षीरसमुद्रके महातरङ्गोंके कर्ष्णमागका आश्रय करनेवाले नवोदित चन्द्रमण्डलके प्रतिषिद्धों
के सदृश शोभा पा रहे हैं ।

मञ्जीरक—मित्र नूपुरक ! देखो देखो ।

अपनी अपनी दिशाको आश्रय करनेवाले राजाभोंके समूहसे स्वीकृत मञ्जसमूह,
सीताके स्वयंवरोत्सव देखनेके कौतुकसे इकट्ठा हुआ दिक्षमुदायके सदृश शोभित हो
रहा है ॥ २७ ॥

अपि च—

नटति नरकराग्रद्यग्रसूत्राग्रलुभ्न-

द्विपदशनशालाकामञ्जपाञ्जालिकेयम् ।

श्रिपुरमधनचापारोपणोत्कण्ठिताना-

मतिरभसवतीव चमाभृतां चित्तबृत्तिः ॥ २८ ॥

नूपुरकः—यद्यस्य मखीरक, कोऽयं सीताकरप्रह्यासनावसन्तलचमी-
विलसत्पुलकमुकुलजालमणिडतं निजभुजसहकारशाखियुगलं विलोकयंस्ति-

स्वयम्बरदर्शनकुत्तुहलेनैकक्राऽयस्थितं दिहमण्डलमिव शोभत इति भावः । तथा
चाऽन्नोद्येष्टाङ्गकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

भूयोऽपि मञ्जनृपतिवर्णनं विद्धति—नटतीति । इयं नरकराऽग्रद्यग्रसूत्राऽय-
लुभ्नद्विपदशनशालाकामञ्जपाञ्जालिका श्रिपुरमधनचापाऽपोत्कण्ठितानां चमा-
भृताम् अतिरभसवती चित्तबृत्तिरिव नटतीत्यन्वयः ।

इयं = सखिकृष्टस्थिता, नरकराऽप्रेत्यादि—नराणां (राजपुरुषाणाम्) कराऽप्रेषु
(हस्ताऽप्रेषु) व्यग्रम् व्यासकं, व्यग्रो व्यासक आकुल' 'हत्यमर' यत् सूत्रं (रञ्जुः)
तस्य अग्रे (अग्रभागे) लग्ना (सम्बद्धा) या द्विपाणां (हस्तिनाम्) वृशमाः (दन्ताः)
तैर्या शालाकाभिनिर्मिता या मञ्जरूपा या पाञ्जालिका (पुत्रिका) । श्रिपुरमधन-
चापाऽपोत्कण्ठितानां = श्रिपुरमधनस्य (शिवस्य) वशापः (धनुः) तस्य
आरोपणे (उद्यमने) उत्कण्ठितानाम् (उत्सुकानाम्) । चमाभृतां राजां, चमां
चित्तबृत्तीति चमाभृतस्तेषां 'किप् चेति किप्प्रत्यय' हृस्वस्य पिति कृति तुक् इति
तुक् । अतिरभसवती = अतिशयवेगवती, 'रभसोहर्षवेगयोरिति विश्वः । चित्त-
बृत्तिरिव=अन्तः करणबृत्तिरिव, नटति = नृत्यति, 'जट नृता' वितिशातोल्लंद् । काष्ठ-
मधी पाञ्जालिकेव यथा मञ्जरूपा पाञ्जालिक्यपि नर्त्यते तथैव हरचापारोपणोत्क-
ण्ठया राज्ञी चित्तबृत्तिरपि नृत्यतीति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे मञ्जे पाञ्जालिकारोपाङ्गूप-
कमुकराङ्गे ओपमाऽलङ्कारस्तथा च द्वयोरङ्गाऽङ्गिभावेन सङ्करः । मालिनीवृत्तम् ॥ २८ ॥

नूपुरक इति । सीताकरप्रह्यासनावसन्तलचमीविलसत्पुलकमुकुलजालमणिडतं=

ओर भी—राजपुरुषोंके कराऽप्रोमें व्यासक रञ्जुके अग्रभागमें सम्बद्ध हाथों वर्तिसे
निर्मित मञ्जरूप ये कठपुतलियाँ, महादेवके धनुको ढानेकेलिए उत्कण्ठित राजाओं की
अतिशय वेगवाली चित्तबृत्तिकी तरह नृत्य कर रही है ॥ २८ ॥

नूपुरक—मित्र मखीरक ! यह कौन सीताके पाणिप्रहणकी लालसारुप वसन्तशोभाए

ष्टुति ? (वद्यस्स मञ्चीरथ, को इमो सीताकरणगहवासनावसन्तलच्छीविलसन्तपुल-अमुरुलजालमण्डिदं णिश्चमुश्चसहचारसाहिजुआलं पुलोबन्तो चिद्गदि ।)

मञ्चीरकः—स एष निजयशः परिमलप्रभोदितचारणच्छरीकचयको-लाहलमुखरितदिक्चक्रवालचमापालकुन्तलालङ्कारो मञ्जिकापीढो नाम ।

नृपुरकः—अयं पुनः कतमो यः किल दूरापसारितकटकप्रकटितधनु-र्गुणकर्षणकिणलेखामण्डले भुजदेहडे विलोक्यैस्तिष्ठति ? (इमो उण कदमो जो किल दूरावसारित्रिकदध्यप्यविद्युत्प्रणुष्णुणकिणकसणलेहामण्डले भुजदेहडे पुलो-वन्तो चिद्गदि ?)

सीतायाः (जानक्याः) करग्रहः (पाणिग्रहणम्) तस्मिन् या वासना (लालसा) सैव वसन्तलचमीः (सुरभिशोभा) तया ये मुखकाः (रोमाश्राः) एव मुकुडाः (कुद्मलाः) तेषां जालं (समूहः) तेन मणितम् (अलङ्कृतम्) । निजमुजसह-कारशाचियुगलं = निजमञ्जी (आमयाहृ) एव यौ सहकारशाचिनौ (अतिसौर-भाऽऽग्रवृच्छी) तयोरुंगलं (युगमम्) विलोक्यन् = परयन् ।

मञ्चीरक इति । निजयशः परिमलेष्यादिः = निजयशः (स्वकीर्तिः) एव परिमलः (सुगन्धः) तेन प्रभोदिताः (हर्षिताः) ये चारणाः (चशोगायनाः) एव चल्लरीकाः (अमराः) तेषां चयः (समूहः) तस्य यः कोलाहलः (कलकलः) तेन मुखरितं (शब्दायमानम्) विक्षकवालं (दिशामण्डलम्) येन सः, तादृः चमापालानां (भूमिपालानां, राजाभित्यर्थः) कुन्तलालङ्कारः (केशभूषणभूतः, चहू कुन्तलस्य = कुन्तलदेशस्येत्यर्थः) । मणिलकापीढो नाम = नामा मणिलकापीढ इत्यर्थः ।

नृपुरक इति । दूराऽपसारितकटकप्रकटितधनुर्गुणकर्षणकिणलेखामण्डले = दूरम् (विश्रुष्टम्) अपसारितं (प्रतिसारितम्) यत् कटकं (चलयं, प्रकोहाऽऽभरण-विशेषः, 'आवापकः पारिहार्यः कटको चलयोऽक्षियाम्') इत्यमरः) तेन प्रकटितः (प्रकाशितः) यो धनुर्गुणाकर्षणकिणः (चापमौर्याकर्षणकृतः मांसप्रनिधिः) स-

रोमाश्रूप मुकुडोंके समूहसे अलङ्कृत सहकारवृक्षोंके रुद्रश अपने दो बाहुओंको देख रहा है ?

मञ्चीरक—अपने वशोरूप सुगन्धसे इंषित चारणरूप भ्रमरोंके कोलाहलसे दिश-मण्डलको मुखरित करनेवाला और राजाओंके केशभूषणसहृदय वे मणिलकापीढ नामके राजा हैं ।

नृपुरक—यह कौन है ? जो कि वहयको दूर दृष्टान्तसे प्रत्यक्षा खीचनेसे मांस-प्रनिधरूप रेखामण्डलको प्रकाशित कर अपने बाहुदण्डको देख रहा है ।

मञ्चोरकः—सोऽयं कुवेरदिग्ङ्नालालाटतटविलासलम्पटः काश्मीर-
तिलकः ।

नूपुरकः—अयं पुनः को निजप्रतापदिनकरोद्भमपूर्वगिरिशिखरसहचरं
दक्षिणभुजदेहमुन्नमय्य वर्तते ? (इमो उण को गिरिशिखरसहचरमपुल्य-
गिरिशिखरसहचरं दक्षिणभुजदेहमुन्नमय्य वहृदि ?)

मञ्चोरकः—स एष निजप्रतापप्रभापटलपिञ्चरितमलयाचलनितम्ब-
टटः काञ्चीमण्डनो वीरमाणिक्यनामा नृपतिः ।

नूपुरकः—कोऽयं हर्षोङ्ग्लासस्पुलकविसंचुलकपोलस्थलचलितकुण्डल-

एव छेखामण्डलं (रेखामण्डलम्) वर्स्मस्तरिमन् । प्रताहो भुजदण्डे = याहुदण्डे ।

मञ्चीरक इति । कुवेरदिग्ङ्नालालाटतटविलासलम्पटः=कुवेरस्य (यज्ञराजस्य)
दिक् (दिशा, उद्धीचीति भावः) सैव याऽङ्गना (कामिनी) तस्या लालाटतटं
(भालफलकं, पर्यन्तभूरिति भावः) तस्य विलासलम्पटः (उपभोगाऽसक्तः)
उत्तरदिग्विश्वतदेशाऽधीश्वर इति भावः ।

नूपुरक इति । निजप्रतापदिनकरोद्भमपूर्वगिरिशिखरसहचरं = निजप्रतापः (स्व-
प्रतापः) वय दिनकरः (सुर्यः) तस्योद्भमस्य (उदयस्य) हेतुभूत इति शेषः । यः
पूर्वगिरिः (पूर्वपर्वतः, उदयाऽचल इति भावः) तस्य शिखरं (शङ्खम्) तस्य
सहचरम् (सखायम्) उच्चमय्य = ऊर्ध्वं कृत्वा ।

मञ्चीरक इति । निजप्रतापप्रभापटलपिञ्चरितमलयाऽचलनितम्बटटः=निज-
प्रतापस्य (स्वप्रतापस्य) या प्रभा (दीप्तिः) तस्याः पटलं (समूहः) तेन
पिञ्चरितम् (पिञ्चाङ्गीकृतम्) मलयाऽचलस्य (मलयनामकपर्वतस्य) नितम्बटटम्
(मध्यभागः) येन सः । काञ्चीमण्डनः=काञ्चन्याः (काञ्चीनामकदेशस्य) मण्डनः
(भूषणभूतः) ।

नूपुरक इति । हर्षोङ्ग्लासस्पुलकविसंचुलकपोलस्थलचलितकुण्डलसद्विशेषानाऽ-

मञ्चीरक—वे कुवेरकी उत्तरदिशास्य सुन्दरीके लालाटतट (पर्यन्तभूमि) के विलास
से लम्पट काश्मीरतिलक-नामक राजा हैं ।

नूपुरक—यह कौन अपने प्रतापसूक्ष्मे उदयके हेतुभूत उदयपर्वतकी चोटीके सदृश
अपने दाहिने बाहुदण्डको ढाठा रहा है ।

मञ्चीरक—वे अपने प्रतापके प्रभासमूहसे मलयपर्वतके मध्यमागको रक्षित करने
थाएं काञ्चीनगरके अलङ्कारस्य वीरमाणिक्य नामक राजा हैं ।

नूपुरक—यह कौन इर्षसे प्रकट होनेवाले रोमाश्वसे चब्रल कपोलमें प्रचलित कुण्डल

सदशनिवेशनापदेशेन प्रकटितहरशरासनकर्णपूरमनोरथो राजते ? (को इमो हरचुक्षसन्तपुलविसंदुलकपोलथलचलकुडलसरिसनिवेशनावदेशेण पश्चिमाह-रसरासनकर्णउरमनोरहो रहेदि ?)

मञ्चोरकः— सोऽयमसमरणमहार्णवैकमकरो मत्स्यराजः ।

नूपुरकः— अयं पुनः कोऽमलमलयजरसधवलितभुजद्विघमित्त-भुजगराजश्चीः शिरीपक्षसुमसुकुमारं माररिपुशरासनं कलयन् विस्फुरति ? (इमो उण को अलमलयजरसधवलितभुजद्विघमित्तभुजगराजसिरी सिरीस-कुसुमसुकुमारं माररिपुशरासनं कल अन्तो विप्फुरदि ?)

पदेशेन = हर्षेण (प्रभोदेन) उल्लसन् (उदगच्छन्) यः पुष्टः (रोमाञ्चः) तेन विसंप्तुलम् (अस्थिरीकृतम्) यत् कपोलस्थलम् (गच्छफलकम्) तस्मिन् चलितं (प्रचलितम्) यत्कृष्णलम् (कर्णवेष्टनम्) तस्य सदृशो (उचितस्थाने) यत् निवेशाने (धारणम्) तस्याऽपदेशेन (व्याजेन) । प्रकटितहरशरासनकर्णपूरमनोरथः = प्रकटितः (प्रकाशितः) हरशरासनम् (शिवकासुकम्) पूर्व कर्णपूरः (ओत्राऽभरणम्) तस्मिन् भनोरथः (अभिलापः) येन सः । कार्मुकं कर्णान्तमाकृष्ण कर्णपूरीकरोमीति तदभिप्राय इति भावः ।

मञ्चीरक इति । असमरणमहार्णवैकमकरः=असमः (अतुल्यः, अनुपम हस्यर्थः) तादृशो यो रणः (शुद्धम्) स पूर्व महार्णवः (महासागरः) तस्मिन् पूर्वः (अद्वितीयः) मकरः (ग्राहः) । ‘मकरो निधौ । नके राशिविकेषे चेति हैमः । मस्य-राजः = मस्यवेशाऽधीश्वरः । मस्यदेशो विशादस्य राज्ञो राज्यमिति महाभारता-दप्रतीयते । ‘मच्छुरी’ति प्रसिद्धा मस्यपुरी तस्य राजधानी संभाव्यते । स च मस्य-देशः साम्राज्यम् ‘अल्यवर ‘नामा प्रसिद्धो वर्तते ।

नूपुरक इति । अमलमलयजरसधवलितभुजद्विघमित्तभुजगराजश्चीः = अमलः (निर्मलः) यो मलयजरसः (चन्द्रमद्रवः) तेन धवलितौ (शुक्लीकृतौ)

को उचित स्थानमें रखनेके बहानेसे शिवपुष्टको कर्णभूषण बनानेके मनोरथको प्रकाशित कर रहा है ।

मञ्चीरक— वे अनुपमशुद्धरूप महासमुद्रके एकमात्र ग्राहस्वरूप मत्स्यराज हैं ।

नूपुरक—निर्मल चन्द्रनरससे सुकेद किये गये बाहुदण्डोंसे शेषनागकी शोभाका अनुकरण करनेवाला यह कौन शिवपुष्टको शिरीषपुष्टके सहश शुक्रमार समक्षाता दुर्भ शोभित हो रहा है ।

मञ्जोरकः—स एष विमलमुक्तावलीविराजमानवक्षस्तटतुङ्गभुजतरङ्गः
सिन्धुराजः । तदलमनेन प्रकृतं तावदुपकमामहे । (परिक्रम्य उच्चैः)

अहो राजानः, आकर्णयताकर्णयत ।

आकर्णान्तं श्रिपुरमथनोहण्डकोदण्डनदां

मौर्विमुर्विवलयतिलकः कोऽपि यः कर्षतीह ।

यौ भुजदण्डौ (बाहुदण्डौ) ताम्यां विदम्बिता (अनुकृता) भुजगराजस्य (सर्प-
राजस्य, शेषस्येत्यर्थः) श्रीः (शोभा) येव सः । मारदिपुशरासनं = मारस्य
(कामस्य) रिपोः (शाश्वतः, शिवस्येत्यर्थः), शरासनं (धनुः, शरा अस्यन्तेऽनेनेति
‘कारणाऽधिकरणयोऽत्रेति करणे शयुद् । तत् । शिरीषकुसुमसुकुमारं = शिरीषपुष्प-
कोमलं, कलयन् = विचारयन्, स्वपुरुषाऽर्थातिशयेनेति शेषः ।

मञ्जीरक इति । विमलमुक्तावलीविराजमानवक्षस्तटतुङ्गभुजतरङ्गः = विमला
(निर्मला) या मुक्तावली (मौर्किकमाला:) तया विराजमानं (शोभमानम्)
वक्षस्तटम् (उरः स्थलम्) यस्य सः, पवं च—तुङ्गः (उच्चतः) भुजः (बाहुः)
एव तरङ्गः (भङ्गः) यस्य सः । सिन्धुदेशाऽधीश्वरः, ‘देशो नदविशे-
षेऽधीश्वी सिन्धुर्नां, सरिति शिवाम् ।’ हस्यमरः । अत्र मञ्जीरकोक्तौ सर्वत्र विशेष-
जानि नामाऽन्वर्यानि ज्ञेयानि । अनेनाऽङ्कं कृतं राजवर्णनेन, साध्यं नाऽस्तीति भावः ।
प्रकृतं = प्रसङ्गोपात्म, स्वकृत्यमिति शेषः । उपक्रमामहे = आरभामहे, ‘प्रोपाऽभ्यां
समर्थाभ्याम्’ हस्यामनेपदम् ।

जनकप्रतिज्ञां वोपयति—आकर्णान्तमिति ।

हह यः कोऽपि उर्वाविलयतिलकश्रिपुरमथनोहण्डकोदण्डनदूधां मौर्विमाकर्णान्तं
कर्षति । लस्य परिसरभुवमायान्ती कूबलकाळीमुखरजथना राजपुत्री श्रोत्रनेत्रोत्सवाय
भवित्रीत्यन्वयः ।

हह = अस्यां रङ्गभूमौ, यः, कोऽपि = अविज्ञातनामधेयः, उर्वाविलयतिलकः =
भूमण्डलमण्डनः, वीरः । श्रिपुरमथनोहण्डकोदण्डनदां = श्रिपुरमथनस्य (शङ्खरस्य)
उहण्डः (भीतिजनकः) यः कोदण्डः (धनुः) तस्मिन्दद्वाम् (बदाम्) । तादक्षां
मौर्वी = उयाम् । ‘मौर्विज्याशिलिनी युण’ हस्यमरः । आकर्णान्तं = कर्णदेशपर्यन्तं,

मञ्जीरक—वे निर्मल मुक्तामालासे विराजमान वक्षस्तटसे युक्त और उन्नत बाहुतरङ्ग
से शोभित सिन्धुराज हैं । वस, अब अधिक राजवर्णनसे प्रयोजन नहीं, प्रस्तुत विषयका
आरम्भ करें । (पूर्वकर कौचे स्वरसे) हे राजाओ । मुनिये मुनिये ।

इस हस्यवरमें जो कोई भी राजा महादेवजीके भीतिजनक धनुमें बद्र प्रत्यक्षाको कान
तक छोड़ेगा । उसकी निकटभूमिमें आतो हुई शक्तशयमान काशीसे मुखर कठिपुरोभाग

तस्याऽयान्ती परिसरमुवं राजपुत्रो भविष्णी
कूजत्काञ्चीमुखरजघना श्रोत्रेनोत्सवाय ॥ २६ ॥

(पुनः सके तुकम्) सखे, हृष्टतामभी—
कामारिकामुकविकर्षणकौतुकोमिं-
रोमाञ्जितद्विगुणपीव रवाहुदण्डाः ।
सीताकरग्रहमिलत्कुतुकातिमात्र-

कर्यंति = आकर्यंति । तस्य = हरकामुकमीर्यकर्यकस्य वीरस्य, परिसरमुवं = पर्यन्त मुवं, समीपमिति भावः । आयान्ती = आगच्छन्ती, आगमनकाले च—कूजत्काञ्ची-मुखरजघना = कूजन्ती (शब्दं कुर्वते) या काञ्ची (भेषणा) तथा मुखरं (शब्दा-यमानम् जवनं (कटिपुरोभागः) यस्याः सा ताहसी राजपुत्री = राजकुमारी-सीतेति भावः । श्रोत्रेनोत्सवाय = श्रोत्रयोः (काँयोः) नेत्रयोऽव (नयनयोऽव) उत्सवाय (चणाय, हर्षजननायेति भावः), भविष्णी = भाविनी, भविष्यतीति भावः । राजकुमारी तस्य वीरवरस्य समीपागमनेन नेत्रयोस्तदागमनकाले काञ्ची-शब्देन च श्रोत्रयोऽव हृषोंत्पादनाय भविष्यतीति तारपर्यम् । अत्र विशेषणस्य साऽभिप्रायत्वात्परिकराऽलङ्घारः । स यथा चन्द्रालोकेऽनेनैव जयदेवेन उक्तः—

‘अलङ्घारः परिकरः साऽभिग्राये विशेषणे ।

सुधाऽऽगुकलितोसंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥’ हृति । मन्द्राकान्तामृतम् ॥ २७ ॥

कामारिकामुकेति । कामाऽरिकामुकविकर्षणकौतुकोमिरोमाञ्जितद्विगुणपीव रवाहु-दण्डाः सीताकरग्रहमिलत्कुतुकातिमात्रविस्तीर्यमाणहृदया नरेन्द्राः परितः (सन्तीति शेषः) हृष्यन्ययः ।

अभी = पते, कामाऽरिकामुकेत्यादिः = कामाऽरेः = (शिवस्य) यक्षमुकं (खतुः) तस्य विकर्षणम् (आकर्षणम्) तस्मिन् यकौतुकं (कुतुहलम्), तस्य अमिः (तरङ्गः), तेन रोमाञ्जिती (सञ्जातारोमकण्ठकी) द्विगुणपीवरो (द्विगुणमासलौ, उत्साहाऽतिक्षयेनेति शेषः) बाहुदण्डी (मुजदण्डी) येषां ते । पुनः सीताकरग्रह-स्यादिः = सीतायाः (जानक्याः) यः करग्रहः (पाणिग्रहणम्) तस्मिन् मिलत् (संगच्छत्) यत् कौतुकं (कुतुहलम्) तेनाऽतिमात्रम्) (अत्यर्थं यथा स्यात्यया)

वाली राजकुमारी सीता, उसके कान और नेत्रोंके उत्सवके लिए ही जांकगी ॥ २० ॥

(फिर कौतुकके साथ) पित्र ! देखो, ये—

महादेवजीके धनुको लीचनेमें कौतुककी तरहसे रोमाञ्जित और द्विगुण पुष्ट बाहुदण्डोंसे शोभित और सीताभीके पाणिग्रहणमें सम्बद्ध कुतुहलसे अत्यन्त प्रकुरुत हृदयके राज-

चिस्तीर्यमाणहृदयाः परितो नरेन्द्राः ॥ ३० ॥

(पुनः सर्वम्) अये ! कथमुच्चलितमेव समसमयसञ्चरणमिलत्कपो-
लतलसहृष्टमसूणरणन्मणिकुण्डलेन राजमण्डलेन ।

नूपुरकः—विलोक्य विलोक्य, एषामन्योन्यसहृष्टमानकेयूरसमुच्चल-
त्कपाककणमिषेण प्रतापाम्नेविर्स्फुलिङ्गा इव हश्यन्ते । (पुलोवेहि पुलोवेहि,
इमाणं शृणोप्तापसहृष्टन्तकेयूरसमुच्चलान्तकणाकणमिषेण पञ्चावामिगणो विष्फुलिङ्गा
विच्छ दीप्तिं)

मध्योरकः—(विहस्य)

चिस्तीर्यमाणं (जायमानचिस्तारं, प्रफुल्मिति भावः) हृदयं (चित्तम्) येषां ते ।
ताद्वा नरेन्द्राः (राजानः) परितः=सर्वतः, रङ्गशालामिति शोषः । सम्भीति
कियापदाऽच्याहारः । वसन्ततिळकं बृत्तम् ॥ ३० ॥

पुनरिति । समसमयसञ्चरणमिलत्कपोलतलसंघट्टमसूणरणन्मणिकुण्डलेन =
समसमयं (तुष्यकालं यथा तथा) यत् सञ्चरणं (संचलनं-धनुराकर्षणायेति
भावः) तेन मिलन्ति (संगच्छन्ति) यानि कपोलतलानि (गण्डफलकानि) तेषां
यः संघटः (मिथोधर्षणम्) तेन मसूरां (मूढुलम्) यथा तथा रणन्ति (शब्दाय-
मानानि) मणिकुण्डलानि (रणक्षचित्कर्णवेष्टनानि) यस्य तत्, तेन । राजमण्ड-
नेन = राजसमूहेन ।

नूपुरक हृति । पृष्ठां = राजाम् । अन्योन्यसंघट्टमानकेयूरसमुच्चलत्कपकणमि-
षेण = अन्योन्यं (परस्परम्) संघट्टमानानि (जायमानघर्षणानि) यानि केयूराणि
(करभूषणानि) तेभ्यः समुच्चलन्तः (समुद्रच्छन्तः) ये कमककणाः (सुचण्ठिवाः)
तेषांमिषेण (छलेन) । कैतवाऽपहृतिः । प्रतापाऽन्मनः=प्रतापाऽन्मलस्य, राजामिति
शोषः । विष्फुलिङ्गाः हृव = कणा हृव । उत्प्रेषाऽलङ्घारः ।

वर्ण रङ्गशालाके चारों ओर मीजूद हैं ॥ ३० ॥

(फिर हर्षके साथ) आरे ! कौसे एक ही बार यहु खीचनेके लिए चलनेसे परस्पर
कपोलोंके ठोकरसे शब्द करनेवाले मणिकुण्डलोंसे युक्त राजसमूह चल पड़े ?

नूपुरक—देखो देखो । इनके परस्पर टक्कर खाते हुए बाजूदन्दोंसे निकले हुए सोनेके
टुकड़ोंके बहाने जैसे कि राजाके प्रतापाऽर्जिनको चिनगारियाँ देखी जा रही हैं ।

मध्योरक—(हसकर)

पश्य पश्य सुभट्टैः स्फुटभावं भक्तिरेव गमिता न तु शक्तिः ।
अजलिंगिरचितो न तु मुष्टिमौलिरेव नमितो न तु चापः ॥ ३१ ॥

नूपुरकः—कथमारम्भरमणीय एव एषां संरम्भः । (कहं आरम्भरमणिज्जो जेव इमाणं संरम्भः)

मञ्जीरक—(सविषादम्)

आद्वीपात् परतोऽच्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः

बीराणां घनुरुद्यमनप्रयासनैष्फलयमाह—पश्य पश्येति ।

सुभट्टैर्भक्तिरेव स्फुटभावं गमिता शक्तिस्तु न । अजलिः विरचितो मुष्टिस्तु न ।
मौलिरेव नमितः, चापस्तु न । पश्य पश्येत्यन्वयः ।

सुभट्टैः = वीरयोधैः, भक्तिरेव = अनुरक्तिरेव, शङ्करकामुकं इति शेषः । स्फुटभावं = प्राकाश्यं—गमिता = प्रापिता, शक्तिस्तु = सामर्थ्यं तु, न = स्फुटभावं न गमितेर्थ्यः । तथा अजलिः = प्रणामसुद्धा, विरचितः = कृतः, मुष्टिस्तु = घनुराकर्षणसुद्धा तु, न = न विरचितः । तथा च—मौलिरेव मस्तकं एव, स्वस्येति शेषः । नमितः = नद्वीकृतः, घनुराकर्षणशक्त्यभावाव्याज्ञायेति भावः । चापस्तु = कामुकं तु, न = न नमितः । पश्य पश्य = अवलोक्याऽवलोकय, संभ्रमे द्विरुक्तिः । वाक्याऽधैः कर्म ॥

अत्र तिक्तःशाब्दाः परिसंख्याः । परिसंख्यालक्षणं सोदाहरणं चन्द्रालोके यथा—

‘परिसंख्या निविष्टैकमन्वस्मिन्वस्तुयन्वरणम् ।

स्वेहक्षयः प्रदीपेषु, स्वान्तेषु न नत्रभ्रुवाम् ॥’ इति ।

स्वागतावृत्तं, तरुण्यक्षणं यथा—‘स्वागतेति रनभादृगुरुयुग्मम् ॥’ इति ॥ ३१ ॥

नूपुरक इति । एषां = वीरपुरुषाणाम् । संरम्भः = उत्साहः आरम्भरमणीयः = उपक्रममनोहरः, निष्फलसमाप्तिरिति भावः ।

आद्वीपादिति । परतोऽपि द्वीपात् आ अभी सर्वे नृपतयः समभ्यागताः । हयं कन्या कलधौतकोमलहृचिः । कीर्तिश्च लाभास्पदम् । केनाऽपि हयं घनुः न आहुह्ये,

वीर दोदाओने शिवथनुमे मकि ही व्यक्त की, शक्ति नहीं । अजलिं ही बोधीं, पनु स्त्रीचनेके लिए मुट्ठी नहीं; और माथा ही छुकाया घनु नहीं । देखो देसो ॥ ३१ ॥

नूपुरक—किसतरह इन वीर पुरुषोंका उत्साह आरम्भमें ही सुन्दर हुआ (समाप्तिमें नहीं) ।

मञ्जीरक—(विषादके साथ)

जग्मद्वीपसे भी दूर देशमागसे वे सब राजा लोग आये तुप हैं । यह कन्या सुवर्णके

कन्येयं कलघौतकोमलदचिः, कीर्तिंश्च लाभासपदम् ?
नाकृष्टं, न च टाळकृतं, न नमितं स्थानाच्च न त्याजितं
केनापीदमहो धनुः किमधुना निर्वारमुर्वीतलम् ॥ ३२ ॥

(नेपथ्ये)

आः, कोऽयमलीकवैतालिको धनुर्मात्रकेऽपि नमयितव्ये निर्वारमुर्वी-
तलमुपदिशति ? ।

न च टाळकृतं, न नमितं स्थानाच्च न त्याजितम् । अहो ! अधुना उर्वातिलं किं निर्वार-
म् ? हृत्यन्वयः ।

परतोऽपि = परस्मादपि, जम्बुद्वीपादिति शेषः । द्वीपात् = देशभागात्, आ =
आरम्भ ? अत्राहसद्दस्य मर्यादायाम् ‘आङ् मर्यादावचने’ इति कर्मप्रवचनीयत्वं,
तथोये द्वीपशब्दात्, ‘पञ्चम्यपाहृतिभिरिति पञ्चमी’ । अमी = पूर्वे, तत्त्वेषांप्रिय-
कृष्णवाददः शब्देन परामर्शः ॥ सर्वे = सकलाः, नृपतयः = राजानः, सम्भ्यागताः =
समायाताः । हृदयं = सन्निकृष्टस्था, कन्धा = कुमारी, सीतेति भावः । कलघौतकोम-
लदचिः = सुवर्णसुदुलकान्तिः, कलघौतमिव कोमला रुचिर्यस्याः सा । ‘कलघौतं
रौप्यहृष्टो’रित्यमरः । शिवधनुरुद्धयमनेन न केवलं कन्धालाभः, अपि तु—कीर्तिंश्च
यज्ञश्च, लाभासपदं प्राप्तिविषय हृत्यर्थः । तथाऽपि केनाऽपि = वीरेण, हृदं = सज्जि-
कृष्णस्यं, धनुः = कामुकं विषवस्त्रेति शेषः । नाऽऽकृष्टं = नोक्यापितं, आकर्षणस्य का-
कथा—न च टाळकृतं = स्तोकाकर्यंगेनाऽपि न शब्दायितम् । पूर्वं च—न नमितं =
नाऽवनतीकृतम् । किं वहुना—स्थानाच्च = अवकाशाच्च, न त्याजितं=न चालितम् ।
अहो = आश्चर्यम्, ‘अहो ही च विस्मय’ हृत्यमरः । अधुना = सम्प्रति, उर्वातिलं =
भूतलं, किं निर्वारं = किं वीररहितं = जातमिति शेषः । अत्रोपमाऽलङ्घातः । शार्दूल-
विक्रीडितं चृत्तम् ॥ ३२ ॥

नेपथ्य हृति । अलीकवैतालिकः = मिष्यावैतालिकः ।

नमयितव्ये = नामनीये ।

सदृश कान्तिवाली है । यह भी प्राप्तिका विषय है । फिसीने भी इस धनुको नहीं उठाया,
कुछ उठाकर शब्द तक प्रकट नहीं किया । नहीं झुकाया । अविक क्या ? स्थानसे भी
नहीं इटाया । आश्चर्य है, इस समय भूतल क्या वीरशत्य हो गया ? ॥ ३२ ॥

(नेपथ्यमें)

अरे ! यह कौन सूठा वैतालिक केवल धनुको झुकानेके लिये भी भूतल वीरशत्य है
ऐसा कह रहा है ।

नूपुरकः—वयस्य, कस्याऽयं महीतलचलद्राहुरथरवकर्क्षः कण्ठध्वनिः श्रूयते । (वयस्स, कस्स इमो महीअलचलन्तराहुरहचकरवक्षसो कण्ठधुणी सुणी अदि ?)

मङ्गीरकः—मयाऽत्ययमपरिचितः । तदेनं पृच्छामि तावत् । (परिकम्य) अहो, कः खलु भवान्यः सकलदेशादर्शिनो ममाऽपि न विस्थातः ? (प्रविश्य)

पुरुषः—(साटोपं परिकम्य) (स्वोषम्) आः पाप, वैतालिकापसद, कतिपयग्रामटिकापर्यटनदुर्बिंदग्ध, कथं मामपि दश—(इत्यथेऽक्ते स्वगतम्) कथं संवरणीयं विवरितुमुपक्रान्तोऽस्मि भवतु । इदमेव तावन्निर्वाहयामि । कथं मामपि दशदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्तिपङ्कवं त्रिमुखन-

नूपुरक इति । महीतलचलद्राहुरथरवकर्क्षः = महीतले (भूतले) चलन् (गच्छन्) यो राहुरथः (सैहिकेयस्यन्दनः) तस्य यो रथः (शब्दः) स इव कर्क्षः (कठोरः, कर्णज्विक इति भावः) ।

पुरुष इति ‘साऽटोपं = सदर्पम् । वैतालिकाऽपसद = वैतालिकनीच । कति-पयग्रामटिकापर्यटनदुर्बिंदग्ध = कतिपया : (अलपसंशया :) या ग्रामटिकाः (चुद्र-ग्रामाः) तासु पर्यटनं (अमणम्) तेन दुर्बिंदग्ध = दुर्बिंपुण, निपुणं मन्येति भावः । संवरणीयं = गोपनीयं, दशकण्ठेश्याकारकं स्वनामेति भावः । विवरितुं = विवरणं कर्तुं, प्रकाशयितुमिति भावः । उपक्रान्तः = कृतोपक्रमः । निर्वाहयामि = निर्वाहं करोमि, प्रमादाद्वेष्युक्तं प्रकाराऽन्तरेण प्रतिपाद्यामीति भावः । दशदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्तिपङ्कवं = दश (दशसंक्यकाः) विशः (दिशः) एव विलासिन्यः

मूपुरक—मित्र ! पूर्वी पर चलते मुर राहुरथके शब्दके सङ्क्ष छोर यह किसकी कुण्ठध्वनि सुनी जा रही है ?

मङ्गीरक—मैं भी ऐसे नहीं वहचानता हूँ । इसलिय इससे पूछता हूँ । (शूमकर) अहो ! आप कौन हैं ? किसे कि सब देशको देखनेवाला मैं भी नहीं जानता हूँ ।

(प्रवेशकर)

पुरुष—(दर्पके साथ परिकम्य कर) (कोषके साथ) आः पापिन् । अथम वैतालिक ! कुछ छोटे गावोंमें शूमकर ही अपनेको प्रभीण मानने वाले । कैसे मुझ दश—(ऐसा आपा ही कहने पर, मन ही मन) कैसे खिपनि योग्य विषयको प्रकाश कर रहा हूँ । अच्छा ! इसी वचनका निर्वाह करता हूँ । किसप्रकार दशदिग्विलासिनीमें विस्तृक कीर्तिपङ्कवको कर्णभूषण बनाया है (दश दिशाओंमें विस्थात) ऐसे त्रिमुखनवीर नामवाले सुन-

वीरनामधेयं कूपमण्डूक इव सागरमविस्त्यात्मपदिशसि । तत्कथय, क तावल्कर्णान्तिकनिशम्यगुणं कन्यारत्नं कार्मुकं च ।

मञ्जीरकः—इदं तावल्कार्मुकम्, कन्या तु चरमं लोचनपथमवत्-रिष्यति ।

पुरुषः—(संसरमभम्) धिङ् मूर्खै, कथं रे, राशिनक्षत्रपाठकानां गोर्धीं न दृष्ट्वानसि तेऽपि कन्यामेव प्रथमं प्रकटयन्ति, चरमं धनुः ।

मञ्जीरकः—(स्वगतम्) कथमयं वाचाटतां प्रकटयति । भवतु ।

(विलसनशीला ललनाः) ताभिः कर्णपूरीकृतं (कर्णाभरणीकृतम्) कीर्तिः (यज्ञः) एव पल्लवं (किंसलयम्) यस्य सः, तम् । त्रिभुवनवीरनामधेयं = त्रिभुवने (लो-कत्रये, स्वर्गमर्थपाताळरूप इति भावः) वीरः नामधेयं (नाम) यस्य सः, तम् । कर्णाऽन्तिकनिशम्यगुणं=पदमिदं देहलीदीपन्यायेन श्लेषेण कन्यारत्नस्य कामुकस्य च विशेषणं बोद्धयम् । कर्णान्तिके (शोक्रसमीपे) निशम्याः (शोतव्याः) गुणाः (सौन्दर्यवैदुर्यदाचिष्यादयं इत्यर्थः) यस्य तदिति कन्यारत्नपते । कार्मुकपते तु-कर्णाऽन्तिके निशम्याः (आकर्षणेनाऽनेयः, यद्वा अव्यः) गुणः (मौर्वी, यद्वा लक्षणया मौर्वीशब्दः) यस्य तत् ।

मञ्जीरक इति । चरमं = पश्चात्, हरधनुर्मनाऽनन्तरमिति भावः । लोचन-पथं = नेत्रमार्गं, लोचनयोः पन्थारत्नम् ‘भूतपूरुषधूः पथामानच्च’ इति समाप्तान्तोऽप्रत्ययः । चाकृप्रत्यक्षगोचरतामिति भावः ।

पुरुष इति । संसरमभं = सकोषम् । रे इति अनादरोक्ती । राशिनक्षत्रपाठः कानाँ = ज्योतिःशास्त्रविदामिति भावः । गोर्धीं = सभाम् । तेऽपि = राशिनक्षत्रं पाठका अपि । कन्यामेव = राशिगणनाकाले धनुराशोः प्राक् कन्यामेव ।

मञ्जीरक इति । स्वगतम् = आभगतम्, स्वगतलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—‘अश्रावयं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।’ इति ।

समुद्रको भी कूपमण्डूकके समान तुम अप्रसिद्ध कह रहे हो । इसलिए बताओ, कानके समीप अवणीय गुणलाली ऐह कन्या (सीता) और कानके समीप आकर्षणीय प्रस्त्रद्वा वाला धनु, ये दो कहां हैं ?

मञ्जीरक—धनु वह है और कन्या तो वीछे नेत्रमार्गमें अवतीर्ण होगी ।

पुरुष—(कोथे काथ) धिङ् मूर्खै ! क्यों रे ? तुमने राशिनक्षत्रपाठको (ज्योतिषियों) की सुना नहीं देखी है ? वे भी पहले कन्या को ही प्रकट करते हैं, वीछे धनुको ।

मञ्जीरक—(मन छोड़ मन) किसप्रकार यह अपनी वाचाटताको प्रकट कर रहा है ।

अनयैव तावदेनं निवारयामि । (प्रकाशम्) अये, एतावति वीरमण्डले त्वमेव नक्षत्रविद्याकुशलः ।

पुरुषः—(सकोधम्) आः, कथं रे, अहमेव द्वित्रविद्यायामकुशलः ?

मञ्जीरकः—तत्कथं कार्मुकमन्तरेणैव कन्याविलोकनायोत्कण्ठसे ।

पुरुषः—(साटोपम् , परिकम्प) कथं ममापि चापारोपणे संशयः ।

मञ्जीरकः—अथ किम् ?

पुरुषः—तदेष ममाभिसंभाव्यते, यदि—

विनैवाम्भोवाहुं बहुलरुचिलिपाऽवरतला-

वाचाटतां = कुसितवहुभाषितां, कुसिता बहुर्वास्य वाचाटः, 'आङ्गजाटची बहुभाषिणि' 'कुसित इति वक्तव्यम्' इत्याटप्रत्ययः 'स्याजलपाकसु वाचाटो वा चाटो बहुगद्धार्वाक्' इत्यमरः । वाचाटस्य भावो वाचाटता ताम् । अनयैव = वाचाटतयैव । पूनम् = इम्, नवागम्भुकं पुरुषमित्यर्थः । अन्वादेश इदं शब्दस्य 'द्वितीया दौस्थयेन' इत्येनादेशः नक्षत्रविद्याकुशलः = नक्षत्रविद्यायां ज्यौतिषशास्त्रे) कुशलः (निषुणः) । पक्षान्तरेणेति पदच्छेदेन न चत्रविद्याकुशल इति चत्रविद्यायामप्रवीण इति तिरस्कारस्त्रोऽर्थो व्यङ्ग्यः ।

मञ्जीरक इति । तत् = तर्हि । कार्मुकं = धनुः, लक्षणया कार्मुकोज्जमनमित्यर्थः । अन्तरेणेति पदेन योगे 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । अन्तरेण = विना । कन्याविलोकनाय = कुमारीदर्शनाय, 'तावद्यं चतुर्थी वाच्ये'ति चतुर्थी ।

विनैवेति । अम्भोवाहुं विनैव बहुलरुचिलिपाऽवरतलात् हेमचुतिविततिरस्या तदिक्षेत्रावा विलसति यदीति पूर्वार्द्धाऽन्वयः ।

अम्भोवाहुं = मेघं, 'विनै'ति पदेन योगे 'पूर्यस्विनानानाभिस्तुतीयाऽन्वतरस्याम्' इति द्वितीया, पक्षान्तरे तृतीया पञ्चमी च । विनैव=अन्तरेणैव, बहुलरुचिलिपाऽवरतलात् = बहुलरुचिभिः (अनेककान्तिभिः) लिपम् (उपदिग्धम्) यत् अम्भर-

अच्छ्वा । इसी (वाचाटता) से इसका निवारण करता हूं । (सुनाकर) भरे ! इतने और समुदायमें आप ही नक्षत्रविद्यामें कुशल हैं (पक्षान्तरमें नक्षत्रविद्यामें कुशल नहीं हैं) ।

पुरुष—(कोठके साथ) ओह ! क्यों रे मैं ही नक्षत्रविद्यामें अकुशल हूं ?

मञ्जीरक—तब क्यों धनुकोड़ठाये विना कन्याको देखनेके लिए डाल्पिठत हैं ?

पुरुष—(दर्पके साथ, धूमकर) क्या मेरे धनु डानेमें भी सुन्देह करते हो ?

मञ्जीरक—और क्या ?

पुरुष—मेरे विषयमें ऐसी संभावना की जाती है तो—मैंके विना ही अनेक कान्तियोंसे

त्तदिल्लेखा हेमचुतिवित्तिरम्या विलसति ॥

यदि वा—

विनैव स्वर्गङ्गां नभसि रभसोन्मुद्रशफरी-

परीवर्त्तेः साकं स्फुरति नवनीलोत्पलबनम् ॥ ३३ ॥

(विलोक्य, सविषादम्) कथमस्मत्प्रतिज्ञाभज्ञाय विपरीतं सृष्टिनैपुणं प्रणीतवान् विधिः । नन्विदं तथैव पश्यामि । (विमृश्य) क एष विधि-रपि महिरोधाय ।

तलम् (आकाशतलम्) तस्मात् । हेमचुतिवित्तिरम्या = हेमचुतेः (सुवर्णकान्तेः) या वित्तिः (विस्तारः) सेव रम्या (मनोहरा) 'उपमानानि सामान्यवचनैरिति समाप्तः । तदिल्लेखा = विशुद्धेखा, विलसति यदि = प्रकाशते चेत्, मेघमन्तरेण नभस्तलाद्विच्छन्मालाविलसनं सम्भावनासहैं चेत्तर्हि ममाऽपि चापारोपणं संशया-सपदं स्यादिति भावः ।

अपरामपि सम्भावनां प्रकाशयति—यदि वेति ?

विनेवेति । स्वर्गङ्गां विनैव नभसि रभसोन्मुद्रशफरीपरीवर्ततः साकं नवनीलोत्पलवनं स्फुरति (यदि) इत्यन्वयः । स्वर्गङ्गां विनैव = आकाशगङ्गामन्तरेणैव, नभसि = आकाशे, रभसोन्मुद्रशफरीपरीवर्तेः = रभसेन (वेगेन) उन्मुद्राः (चपलाः) या: शफर्वः (चुद्रमस्याः) तासां परीवर्तेः (इतरतत्त्वान्तेः) 'साकं' पदेन योगे 'सहवृक्षेऽप्रधानं' इति तृतीया ।

'रभसो वेगाहर्वयोः' इति विश्वः । परिवर्तनानि परीवर्तास्तेः, 'भावे' इति अन् । 'उपसर्वस्य घन्यमनुभ्ये बहुलम्' इति वीर्धवम्' नवनीलोत्पलबनं = नूतननीलकमल-समूहः' स्फुरति यदि = विकसति चेत् । अधारभूतां वियद्गङ्गां विना वियति वेग-चक्रलम्भीनसंचलनैः समं नीलोत्पलबनो विकसति चेत् तर्हि ममाऽपि चापारोपणं संशयास्पदं स्यादिति भावः । असम्बन्धेऽसम्बन्धरूपाऽतिशयोच्चिरलङ्घारः । शिख-रिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

विलोक्येति । विलोक्य = दृष्टा, सौधशिखराऽवस्थितां सीतामिति दोषः । सृष्टि-लिप्त आकाशतलसे सुवर्णकान्तिके विस्तारके सहश मनोहर विशुद्धेखा प्रकाशित हो—

अथवा—आकाशगङ्गाके विना ही वेगसे चक्रल छोटी मच्छलियोंके परिवर्तनोंके साथ नये नीलकमलोंका बन प्रकाशित हो ॥ ३४ ॥

(देखकर, विफादके साथ) किस प्रकार मेरी प्रतिशालो भज्ञ करनेके लिए ब्रह्मांडीने विपरीत सृष्टिनैपुण्यका प्रश्नयन किया । मैं इसको वैसा ही देखता हूं । (विचार कर) मेरे विरोपके लिए मेरी ब्रह्मांडी भी बीन हैं ।

मयि चीरोदन्वन्निभृतमुरजिन्नाभिनलिनीं
 निजकीडावापीजलकमलिनीं कर्तुंमनसि ।
 पदभ्रंशाशङ्की मधुरमधुरालापचतुर-
 चतुर्भिः स्वर्वक्त्रैरनुनयपरोऽभूद्यमपि ॥ ३४ ॥
 (पुनर्निषुणं निरूप्य) अये, साहश्वेन प्रतारितोऽस्मि ।

नैषुण = रचनाैषुण्यम् । प्रणीतवान् = कृतवान् । मद्विरोधाद् = मद्विरोधं कर्तुं 'तुम-
 थाव भावपचनात्' इति चतुर्भिः ।

मयि ति । मयि चीरोदन्वन्निभृतमुरजिन्नाभिनलिनीं निजकीडावापीजलकम-
 लिनीं कर्तुंमनसि पदभ्रंशाशङ्की अयमपि मधुरमधुरालापचतुरैः चतुर्भिः स्वैः
 वक्त्रैः अनुनयपरः अभूद्यमप्यन्वयः ।

मयि = राखणे, चीरोदन्वन्निभृतमुरजिन्नाभिनलिनीं = चीरोदन्वति (चीर-
 सागरे) निभृतः (निश्चलः, सुत इति भावः) यो मुरजित् (मुरारिः विष्णुरित्यर्थः)
 तस्य नाभिनलिनीं (नाभिकमलिनीम्), निजकीडावापीजलकमलिनीं = निजस्य
 (स्वस्य) या छीडावापी (केलिदीषिका) तस्यां जलकमलिनीम् (नीरपश्चिनीम्)
 कर्तुंमनसि = कर्तुं (विधातुम्) मनः (चित्तम्) यस्य सः, तस्मिन् । 'तु काममन-
 सोरपी'ति मलोपः । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति भावे सप्तमी । साउपेष-
 वैऽपि गमकत्वात्समाप्तः । वृत्तिविप्राहयोः समानप्रकारोपरिथतिजनकत्वं गमक-
 त्वम् । पदभ्रंशाशङ्की = पदस्य (आधारस्थानस्य, मुरजिन्नाभिनलिन्या । इति
 भावः) भ्रंशम् (च्युतिम्) आशङ्कुते तच्छ्रीलः, तादृशः । अयमपि = विधिरपि ।
 मधुरमधुराशङ्कापचतुरैः = मधुरमधुराः (अतिशयमाख्योपेताः) य बालापाः
 (आभाषणानि) तेषु चतुराः (निषुणाः), तैः । चतुर्भिः = चतुर्संख्यकैः । स्वैः =
 निजैः, वक्त्रैः = सुखैः, अनुनयपरः प्रार्थनातत्परः, अभूत् = अभवत् । चीरसागर-
 शायिनो विष्णोनाभिकमलिनीमुन्मूलय तथा स्वकीडादीषिकाकमलिनीं विधास्या-
 मीति मया चिन्तिते स्वाधारच्युतिमाशङ्कृय चतुराननोऽपि चतुर्भिरपि स्वबद्नैर्मां-
 मनुभीय 'वल्स ! मैवं कार्यं' रिति प्रार्थितवानिति भावः । शिखरिणीकृत्तम् ॥ ३४ ॥

पुनरिति । निरूप्य = दद्वा । सीताऽऽहृतिभिति शेषः । प्रतारितः = विश्वितः ।

क्षीरसमुद्रमें सौये हुए विष्णु भगवान् का नाभिस्थितकमलिनीको जब भैं अपनी
 छीडावापीके जलने कमलिनी बनानेका विचार किया था तब अपने आधार (कमलिनी)
 के च्युतकी शङ्का करने वाले भगवानी भी अतिशय मधुर आभाषणमें चतुर अपने चारों
 मुखोंसे भैं अनुनय करनेमें तत्पर हुए थे ॥ ३४ ॥

(किए अचली तरह देखकर) भैरे । साहश्वेन ठगा गया हूँ । वह विजलीकी रेखा

तदिल्लेखा नेयं विलसति परं सौधशिखरे
वसन्त्याः कस्याभित् कनकहचिरा गात्रलतिका ।

अपीदं नोन्मज्जत् कुबलयवनं मीनतरलं
परं तस्या एव स्फुरति नयनालोकलितम् ॥ ३५ ॥

(विभाष्य) नूनं तदेव सीताभिधानं कन्यारत्नम् ।
(पुनः सहर्षम्)

राजीव ! जीवसि मुथा, न सुधाकर ! त्व-

तदिल्लेखेति । इयं तदिल्लेखा न विलसति परं सौधशिखरे वसन्त्याः कस्याभित् कनकहचिरा गात्रलतिका । इदमपि उन्मज्जत् मीनतरलं कुबलयवनं न, परं तस्या एव नयनाऽलोकलितं स्फुरतीत्यन्वयः । इयं = साम्प्रतं दश्यमाना, तदिल्लेखा = विषुद्वेषा, न विलसति = न चोतते । परं = परन्तु, सौधशिखरे = प्रासादाप्रभागे, वसन्त्याः = निवसन्त्याः, कस्याभित् = ललनायाः, कनकहचिरा = सुवर्णशोभना, गात्रलतिका = देहलतिकाऽविलसतीति शेषः । इदमपि = पुरतो दश्यमानमपि, उन्म-उज्जत् = उन्मज्जनं कुर्वत्, दण्डपथमारोहदिति भावः । मीनतरलं = मत्स्यचञ्चलं, कुबल-यवनं = नीलकमलवनं, न = न वर्तते, परं = किन्तु, तस्या एव = सौधशिखरस्यायन्वया ललनाया एव, नयनाऽलोकलितं = नेत्रदर्शनविलासः, स्फुरति = प्रकाशते । सौधशिखरे विषुद्वेषोपमया देहलतिकया विराजमाना नीलकमलोचना काञ्चित्पू-लना विलसतीति भावः । अन्नाऽद्वौ संशयोऽन्ते च निष्ठ्ये पर्यवसानाभिष्यथा-इत्थः सन्देहोऽलङ्घारः । सविभागं तदलक्षणं यथा—

सन्देहः प्रकृतेऽन्वस्य संशयः प्रतिभोगितः ।

शुद्धो निष्ठ्यगर्भोऽस्ति निष्ठ्याऽन्त हृति त्रिथा ॥' हृति । शिखरिणीषुक्तम् ॥३५॥
विभाष्येति । विभाष्य = विचिन्त्य ।

सीतास्वरूपं वर्णयति—राजीवेति ।

राजीव ! मुथा जीवसि । हे सुधाकर ! त्वमस्या : पदनस्वस्य समो न, मुखस्य कुतः ?
मृगाद्यो दशोरप्ये कुरुङ्गः कतमः ? तत् हे सख्यत्वं ! त्वमपि किं जनराजानामे ? स्यन्वयः ।
हे राजीव = हे कमल !, मुथा = उद्धर्य, जीवसि = प्राणान् धारयसि, विलसति

नहीं प्रकाशित हो रहा है, बालक राजप्रासादके कर्षणदेशमें रहतो हुईं किसी लोकी की शरीरता है । दृष्टिमानमें प्राप्त यह नद्यलीसे च्छ्राल नीलकमलका बन भी नहीं है, बल्कि उसी लोके नेत्रोंका दर्शनविलास प्रकाशित हो रहा है ॥ ३५ ॥

(विचार कर) वह निष्ठ्य हीं सीतानामक कन्यारत्न है । (किं इर्ष्यूर्वक)

हे कमल ! तू उद्धर्य जो रहा है । हे चन्द्र ! तुम इस सीताके चरणके नालूनके बराबर

मस्याः समः पदनखस्य कुतो मुखस्य ।
 अग्रे हशोर्मुगदशः कतमः कुरङ्ग—
 स्तत्खञ्जन ! त्वमपि किं जनरञ्जनाय ॥ ३६ ॥

(पुनः सरभसम्)

कदली कदली, करभः करभः,
 करिराजकरः करिराजकरः ।

सीतावदने खत्सवं व्यर्थमिति भावः । हे सुधाकर = हे सुधाऽङ्को ! त्वम् , अस्याऽ—
 सीतायाः, पदनखस्य = चरणनखस्य, समः = तुल्यः, न = नाऽसि, मुखस्य = वद्-
 नस्य, कुतः = कस्मादेतोः, समोऽहीति शेषः । कैमुतिकम्यायेनाऽर्थापितिरङ्गारः ।
 हे सुधाऽङ्को ! सीतायाच्छरणनखसाहस्यमध्यलभमानस्य ते मुखसाहस्यकथा दूरप्रति-
 हतेति भावः । मृगदशः = हरिणलोचनायाः सीताया हति भावः । मृगस्येव हशी
 यस्याः सा मृगदक्ष तस्याः ‘सहमी विशेषणे वहुवीही’ हति सहमीतिपदङ्गापितो
 व्यषिकरणवहुवीहिः । हशोः = नेत्रयोः, अग्रे = पुरः, कुरङ्गः = मृगः, कतमः = व
 -कोऽपीति भावः । अत्र सीताया लोचनयोः साम्यं हरिणलोचने न वहत हति कवेः
 प्रतिपाद्यतेऽपि पुनः मृगवपदेन सीतायाः प्रतिपादनाद्याहतत्वं नाम दोषः ।
 परन्तरवत्र सीताऽसामान्यरूपाऽलोकनजातव्यामोहस्य रावणस्य वक्तव्येन प्रयो-
 गोऽवं दोषेऽपि गुणवं तनुते । तत् = तस्मात्कारणात्, हे खञ्जन = हे खञ्जनीट,
 त्वमपि, किं जनरञ्जनाय = लोकोऽद्यादेत्पादनाय, नयनशोभाऽतिशयादिति शेषः ।
 काका त्वमपि जनमनोविनोदाय नाऽहीत्यर्थः । अत्राऽर्थापितिप्रतीपयोऽङ्गात्मिभावेन
 सङ्करः । चसन्ततिलकं चूक्तम् ॥ ३६ ॥

पुनरिति । सरभसं = सहर्थम् ।

सीताया ऊरुवर्णयति—कदलीति । कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः
 करिराजकरः । चमूरुदश इदम् ऊरुगुणं भुवनत्रितयेऽपि तुलां न विभर्तीत्यन्वयः ।

कदली = रम्भादण्डः, कदली = शीत्याऽतिशयसम्पर्चस्तरः, अतः श्वामायाः
 (समशीतोष्णायाः) सीताया ऊरुसाम्यं न विभर्तीति भावः । करभः = उर्वाकारः
 पाणिपाशवभांगः, ‘मणिचन्धादूकनिष्ठं करस्य करभो वहिः । ‘हृत्यमरः । करभः =

भी नहीं हो तो मुखके बराबर कैसे होगे ? मृगनयना (सीता) के नेत्रोंके सामने मृग क्या
 चोज है ? इसलिए हे खञ्जन ! तुम भी लोकनेत्रोंके आनन्दोत्पादनके लिए हो क्या ? ॥३६॥

(फिर हर्थके साथ)

✓कदली कदली है, करभ (उसके आकारका दाघका पाशभांग) करभ ही है, इसीका

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुला-
मिदमूरुयुगं न चमूरुदशः ॥ ३७ ॥

मङ्गीरकः— सखे नूपुरक, किमेतत् । कस्याश्चिदपि हस्तादादाय
 सानन्दमालोकयत्यन्तःपुरिको जनः ?

नूपुरकः— अहमीदशं सम्भावयामि यत्किल गुरुभवनार्दागतया
 चन्दनिकया समर्पितं चित्रपटं विलोकयतीति । (अहं एरित्सं संभावेमि अं
 किर गुरुभवणादो आगदाए चन्दणिष्ठाए समर्पितं चित्रपटं पुलोवेदि ति)

मङ्गीरकः— स त्वया हृष्टश्चित्रपटः ?

नूपुरकः— भर्तुदारिका तावदन्यथा कोऽपि नीलोत्पलदूलश्यामलः
 कुमुमशरसदशरूपः कुण्डलीकृतहरचापश्चकवर्त्तिकुमारः । (भहदारिआ दाव

अक्षोभनः, करिराजकरः = गजराजगृणबादपटः, करिराजकरः = अरथर्थकक्षः । हृष्टं
 च चमूरुदशः = मृगनयनायाः, सीताया हृष्टयः । हृष्टं = पुरोहश्यमानम्, उरुयुगं =
 सविष्युगमं, भुवनत्रितयेऽपि = लोकश्चयेऽपि, व्रयोऽवयवा यस्य तत् त्रितयं, संक्षयाया
 अवयवे तयप् हृति तयप्तययः । तुलाम् = साहश्यं, न विभर्ति = न धारयति ।
 स्वर्गमर्थपातालामके लोकश्चयेऽपि सीतोरुसाम्यनिर्वाहकं पद्मार्थान्तरं नाऽस्तीति
 भावः । अत्र ह्रितीयकदृष्टीकरभकरिराजकरशब्दाः पौनरुक्तयन्निया सामान्यकदृष्टी-
 करमकरिराजकरस्येषु मुक्ष्यार्थेषु वाचिताः सन्तो जाग्धादिगुणविशिष्टकवृत्त्यादि-
 रूपमर्थं बोधयन्ति जाग्धादितिशयथ व्यङ्ग्याः । सोऽयमर्थान्तरसंक्षमितवाच्यव्याख्यानिः ।
 तोटकवृत्तं, तरलशर्ण यथा—‘हह तोटकमग्नुधिसैः प्रमितम् ।’ हृति ॥ ३७ ॥

मङ्गीरक हृति । कस्याश्चिदपि = अन्तःपुरपरिचारिकाया अपि ।

नूपुरक हृति । भर्तुदारिका = स्वामिदुहिता'सीतेति भावः । नीलोत्पलदूलश्या-

संदृ हाथीका सूक्ष्म ही हैं । मृगनयना (सीता) के ये दोनों ऊरु तीनों लोकमें अपनी
 सामी नहीं रखते हैं ॥ ३७ ॥

मङ्गीरक— मिद नूपुरक ! यह क्या है ? अन्तःपुरके लोग किसी ऊपरे हाथसे लेकर
 इसे भानन्दके साथ देख रहे हैं ।

नूपुरक— मैं पैही संभावना करता हूँ कि गुरुगृहसे लौटी हुई चन्दगिकासे समर्पित
 चित्रपटको लोग देख रहे हैं ।

मङ्गीरक— क्या तुमने वह चित्रपट देखा ?

नूपुरक— रामकुमारी (सीता) और कोई नीलकमलके पत्रके सदृश इयामवर्ण वाले,

अणव को वि शीलुप्पलदामसागलओ कुसुगसरसरिसर्स्त्रो कुण्डलीकिदहरचाओ
चकवद्विकुमारो)

मध्यीरकः—अहह !! मुग्धः खल्वष्टलाजनः । यदेवमपि कठोरप्रतिश्वेता
राजनि किशोरवयसं जामातरमाशंसति । सखे, जानासि केन लिखितं
चित्रमिति ?

नूपुरकः—जानामि महेष्ठनकस्य दुहित्रा धर्मचारिण्या । (जाणामि,
महेषिणो जणकस्य दुहित्राए धर्मचारिणीए)

मध्यीरकः—इदानीमुद्दित्रो भम भनोरथाङ्कुरः । देवी मैत्रेयी सिद्ध-
योगिनी कालत्रयदर्शिनी सा नालीकमादिखति ।

मः = नीलोत्पलदलम् (नीलकमलपदम्) इव श्वामः (कृष्णवर्णः) । कुसुमश-
रसदशरूपः = कुसुमशरेण (कुसुमेषुणा कामदेवेनेति भावः) सदृशं (तुल्यम्) रूपं
(सौन्दर्यम्) यस्य सः । कुण्डलीकृतहरचापः=कुण्डलीकृतः (कर्णवेष्टनीकृतः, कर्ण-
न्ताकृष्ट इति भावः) हरचापः (शिवकामुकम्) येन सः ।

मध्यीरक इति । मुग्धः = मूढः, 'मुग्धः सुन्दरमूढयो'रित्यमरः । राजनि = भूषे,
जनक इति भावः । कठोरप्रतिश्वेता = इवसन्धे, चापारोपणानन्तरमेव कन्यां समर्पयित्य
इति इवप्रतिश्वाकारिणीति भावः । किशोरवयसं = निवृत्तव्यावयमप्राप्यौवनम् । आ-
शंसति = इच्छति ।

नूपुरक इति = दुहित्रा = पुन्न्याः ।

मध्यीरक इति । भनोरथाङ्कुरः = अभिलापवरोहः । उद्दितः = प्रहृष्टः । भनो-
रथाङ्कुरोऽन्नेदे हेतुमाह—देवीति । अलीकं = मिथ्या ।

फायदेवके तुल्य सुगंदर, शिवसुको दानतक कीचनेवडे चक्रवर्तीके कुमार उसमें लिखे
गये हैं ।

मध्यीरक—अहह ! खीमाति मूर्खे होती है । जो कि राजा (जनक) के कठोर
प्रतिश्वेता करने पर भी किशोर अवस्थाके दामादकी आशा करती है । मित्र ! किसने यह
चित्र लिखा है ? जानते हो ।

नूपुरक—जानता हूँ । महर्षिजनककी पुरी धर्मचारिणीने लिखा है ।

मध्यीरक—इस समय मेरा अभिलापाङ्कुर, उग पशा है । तीनों कालोंको देखने
बाली सिद्धयोगिनी देवी मैत्रेयी मिथ्या चित्र नहीं लिखती है ।

नूपुरकः— सर्वं सम्भाव्यते वद्यते जरठाङ्ग इतोऽपसरति । (सर्वं सम्भावीश्चादि जह इसो जरठाङ्गे इदो ओसरादि)

मञ्जीरकः— आः, कोऽयम् ? किमिदम् ? एनमपसारयामि । अये, किमितस्ततो विलोकयसे ? नन्विदं शास्त्रं धनुस्तदिहैव दीयतां दृष्टिः ।

पुरुषः— आः, किमुच्यते दृष्टिरिति, नन्विदं मुष्टिरपि दीयते ।

(परिक्रम्य, शेखरखंशमभिनीय सविषादं विलोकयति)

मञ्जीरकः—

अये लङ्केश विद्धस्तशेखरालोकनेन ते ।

समयो याति, तत्त्वं गृहाण हरकामुर्कम् ॥ ३८ ॥

नूपुरक इति । जरठाङ्गः = जीर्णाऽव्यववृद्ध इत्यर्थः ।

मञ्जीरक इति । अपसारयामि = निवारयामि । अय इति सम्बोधने । विलोकयसे = पश्यसि, सौषधशिखराऽवस्थितां सीतामिति शेषः । शास्त्रं = शैवम् ।

परिक्रम्येति । शेखरखंशां = शिरोभूषणाऽवखंसनं, सविषादं = लेदपूर्वकम् । विषादव्यााऽपशाकुनभावनामूलको बोद्धः । विलोकयति = शेखरमिति शेषः ।

अय इति । अये ! ते केशविद्धस्तशेखरालोकनेन अलम् । समयो याति । तत् तु त्वं हरकामुकं गृहाणेत्यन्वयः । अय इति सम्बोधने । ते = तथ, केशविद्धस्तशेखरालोकनेन = केशात् (शिरोरुहात्) विद्धस्तः (पतितः) यः शेखरः (शिरोभूषणम्) तस्याऽङ्गोकनेन (दर्शनेन) अलं = पर्याप्तं केशविद्धस्तशेखरालोकनेन साप्तं नाऽस्तीति भावः । पत्तान्तरे अये लङ्केश लङ्केश्वर, रावणेत्यर्थो व्यज्यते । समयः = कालः, हरकामुकाऽङ्गकर्णस्येति शेषः । याति = व्यत्येति । तत् = तस्मात्कारणात्, त्वं = सत्यर्थ, हरकामुकं = शिवचार्य, गृहाण = आदत्य, 'ग्रह उपादान इति धातोर्लोट्, 'हलः शब्दः शानज्ञौ' इति इनः शानच् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ३८ ॥

नूपुरक— यह कुद्दा यहांस हैं तो सब हो सकता है ।

मञ्जीरक— अरे ! यह कौन है ? यह क्या है ? मैं इसे हटाता हूँ । क्यों जो ! इधर उधर यह क्या देख रहे हो ? यह शिवपनु है, इसलिए इसी पर दृष्टिपात करो ।

पुरुष— ओः ! यह क्या दृष्टि देनेको बात कर रहे हो ? यह मुष्टि भी देता हूँ ।

(शूमकर शिरोभूषण गिरनेका अभिनव कर विषादके साथ देखता है ।)

मञ्जीरक— अरे ! तुम्हें केशोंसे गिरे हुए शिरोभूषणको देखना नाहीं चाहिए । अथवा हे लङ्केश गिरे हुए शिरोभूषणको देखनेसे तुम्हारा समय बीत रहा है । इसलिए शिवपनुको शीघ्र पकड़ो ॥ ३९ ॥

पुरुषः—(स्वगतम्) कथमनेन विदितोऽस्मि (विमृश्य) शुणाक्षर-
न्यायगतं शब्दसाहृदयमेतत् (प्रकाशम् । सुरंसमम्)

साऽवलेपकमनीयमुदस्य क्रीडयैव विनिवध्य च मौर्च्छाम् ।

कृष्णेव हरकार्मुकमेतत्, दृश्यमत्र सुहृशो हृदयज्ञ ॥ ३६ ॥

(धनुषि हरतमर्पयित्वा । स्वगतम्) कथं न चलत्यपि । भवतु । (प्रकाशम्)

अये, धनुरिति वक्तः पन्थाः । तत्सरलेन करवालधारापथेन सीता-
मानयामि ।

पुरुष इति । विदितः = ज्ञातः । अये ! छक्केशेति पदच्छेदवशादिति भावः ।
शुणाक्षरन्यायगतं = शुणकृतान्यचाराणि शुणाक्षराणि, संयोगवशारसंजातानि, तेषां
न्यायस्तद्रूतम् । प्रकाशं = सर्वशास्यं यथा स्यात्तथा ।

प्रकाशलक्षणं यथा—‘सर्वशास्यं प्रकाशं स्या’दिति । साऽवलेपकमनीयमिति ।
साऽवलेपकमनीयम् उदृश्य मौर्च्छा क्रीडया पूर्व विनिवध्य च पूरत् हरकार्मुकं कृष्ण-
म् पूर्व अत्र हृश्यं सुहृशो हृदयं च (कृष्ण पूर्व) इत्यन्वयः । साऽवलेपकमनीयम् =
अवलेपेन (गर्वेण) सहितम्, अत पूर्व कमनीयम् (सुन्दरम्) क्रिया विशेषणम् ।
साऽवहेलकमनीयमिति पाठे तु अवहेलया (अनतियत्वेन) सहितं यथा स्यात्तथेति
क्रिया विशेषणम् । अत पूर्व कमनीयम् । उदृश्य = उत्थाप्य, हरकार्मुकमिति शेषः ।
मौर्च्छा = ज्यो, ‘मौर्च्छा ज्या शिखिनीं गुणः’ इत्यमरः । क्रीडया पूर्व = लीलया पूर्व,
अत्यत्वेनैवेति भावः । विनिवध्य च—आरोप्य च, एतत् = समीपतरवर्ति, हरकार्मु-
कं = शिवघनुः, कृष्ण पूर्व = आकृष्ण पूर्व, नाऽन्न सन्देह इति भावः । अत्र = इह
हृश्यं = मनोहरै, सुहृशः = सुन्दरलोचनायाः, सीताया इति भावः । शोभने हक्षी
यस्याः सा सुहृक्, तस्याः । हृदयं च = मनश्च, कृष्ण पूर्वेति पूर्वतोऽनुचुच्छिः । आकृ-
ष्टमेवेत्यर्थः । महाक्रमदर्शनेन सीताऽपि प्रसादमासाद्यिभ्यतीति भावः । स्वागताः
वृत्तं, तत्त्वाचारं यथा—‘स्वागतेति रनभाकृत्युग्मम्’ इति ॥ ३७ ॥

धनुषीति । वक्तः = कुटिलः, वहुसमयाऽपेचित्येति शेषः ।

पुरुष—(मन ही मन) इसने मुझे कैसे जान लिया । (विचार कर) यह शुणाक्षर
न्यायसे प्राप्त शब्दसाहृदयमात्र है । (मुना कर । कोषपूर्वक)

घमण्डके साथ सुन्दर रूपसे उठाकर उसपर झीड़ासे ही प्रत्यक्षाको चढ़ाकर इस दिव-
भनको सीधी ही लिया । वहाँ सुन्दर सीताके सुन्दर हृदयको भी आकृष्ट ही कर लिया इनमें
लेशमात्र भी संदेह नहीं है ॥ ३९ ॥

(धनु पर हाथ देकर । मन ही मन) कैसे यह चलता भी नहीं । अचला । (सुनाकर)
आरे ! धनु यह कुटिलमार्ग है । इसलिए सुरलतया तलवारकी भाराके मार्गसे सीताको काता है ।

मञ्जीरकः—कथमतिप्रगलभसे । न विलोकयसि !

रोषारुणीकृतचिलोचनकान्तिभिश-

भ्रमझभीमधदितभ्रुकुटीचिटकम् ।

उत्सातलोलकरवाललताकराहा-

दोदण्डचण्डचरितं नरवीरचकम् ॥ ४० ॥

पुरुषः—(कृपाणमुद्यम्ब) (परितो विलोक्य) पश्यत पश्यत ।

निर्भिज्ञवैरिकरिकुम्भतटीचिमुक्त-

मुकाफलप्रकरतारकिताम्बरक्षीः ।

मञ्जीरक हृति । भतिप्रगलभसे = अतिधार्षं प्रदर्शयसि, रोषारुणीकृतेति । रोषारुणीकृतविलोचनकान्तिभिशभ्रमझभीमधदितभ्रुकुटीचिटकम् = उत्सातलोलकरवाललताकराहदोदण्डचण्डचरितं नरवीरचकम् (न विलोकयसि) । रोषारुणीकृतेस्यादिः = रोषेण (कोपेन रावणकृतामस्थलाधाजनितेनेति शेषः) अरुणीकृते (रक्षवर्णकृते) ये विलोचने (नेत्रे) तयोः कान्त्या (प्रभया) भिन्नी (प्राप्तमेदौ) हृदी भ्रमझी (नेत्रोमहीदित्ये) ताम्यां भीमं (भयानकम्) यथा स्वात्तथा घटितः (निर्भितः) भ्रुकुटीचिटकः (भ्रूकूर्यादन्ततः प्रदेशः) यस्य तदिति नरवीरचकम्ब्रस्य विशेषणमिदम् । पुनः उत्सातलोलकरवाललताकराहदोदण्डचण्डचरितम् = उत्साता (निःसारिता, कोशादिति शेषः) लोला (चलला) या करवाललता (खड्गलता) नया करालः) भीषणः) यो दोदण्डः (चाहुदण्डः) तेन चण्डम् (अत्यन्तकोपनम्) चरितं (चरित्रम्) यस्य तत् । तादृशं नरवीरचकः = राजमण्डलं, न विलोकयसीति पूर्वस्थपदाभ्यां सम्बन्धः । त्वदीर्घाश्वेन कोपाकान्तमतिविकान्तं राजमण्डलं न विलोकयसीति भावः । वसन्ततिलकं शूचम् ॥ ४० ॥

पुरुष हृति । उत्तेष्य = उत्तोषय ।

निर्भिन्नेति । रे रे नृपाः ! निर्भिज्ञवैरिकरिकुम्भतटीचिमुक्तमुक्ताफलप्रकरतारकिसाऽम्बरक्षीः यो रणे कालवात्रिरिव स पूर्व कृपारुणो मम कृपाणो भातीत्यन्वयः ।

मञ्जीरक—क्यों व्यादा दिठाइ कर रहे हैं ? नहीं देखते ही कि कीषसे रक्षयणे नेत्रों की कान्तिसे भिन्न भ्रमझीसे भयकर भ्रुकुटीके उन्नत प्रदेशवाले और मियानसे निकाली गई तलवारसे भीषण चाहुदण्डसे अत्यन्त कोपपूर्ण आचरण करनेवाले रावणमूर्हकोर्म्मया नहीं देख रहे हैं ? ॥ ४० ॥

पुरुष—(तलवार डाकर) (चारों ओर देखकर) देसो देखो । रे रे राजसमूह ? शकुरप हापियोंके विदारित मस्तक कप कुन्मोहे गिरे दुर नीतियोंसे तारामुक आकाशको

यः कालरात्रिरिव भाति रणे स पव
रे रे नृपा मम कृपाकृपणः कृपाणः ॥ ४१ ॥

(आकाशी कर्ण दत्ता) किं ब्रूथ ?

एकः कर्थं बहुतरैः सुभट्टैः करोमि,
संग्रामङ्गवरमिति त्यज रे विषादम् ।

यं मन्यसे सुलभमत्र, सहैव तेन
चेतो निषेहि समरे समरेखयैव ॥ ४२ ॥

रे रे इति अनादरशोतकं निपातद्वयम् । नृपाः = राजानः ? विर्भिन्नेत्यादिः=नि-
भिन्नाः (विदारिवाः) वैरिकरिणां (शकुणजानाम्) याः कुम्भतट्यः (शिरः पिण्ड-
तट्यः) ताम्यो विमुक्तानि (पर्यस्तानि) यानि मुक्ताकलानि (मौकिकफलानि)
तेषां प्रकरः (समूहः) तेन तारकिता (सज्जाततारका) अभ्यरक्षीः (आकाश-
शोभा) येन स इति कृपाणविशेषणं ज्ञेयम् । यो रणे = युद्धे, कालरात्रिरिव=प्रलयरज-
नीव, नरसंहारकत्वादिति भावः । स पव = तादृश पव, कृपाकृपणः=कृपाणां (दया-
यां विषये) कृपणः (कार्यण्ययुक्तः, कर्दर्य इति भावः) मम = वीरमानिनः, कृपा-
णः = खड्गः, भाति = शोभते । दयापराह्नसुखमितीष्यणं मम कृपाणं दृष्ट्वा युद्ध-
साहसं नानुषेयमिति भावः । अत्रोत्थेषाऽङ्गकूराः । वसन्ततिळकं गुच्छम् ॥ ४१ ॥

आकाशभाषितं प्रथाह—एक इति । रे ! एको बहुतरैः सुभट्टैः कर्थं संग्राम-
ङ्गवरं करोमीति विषादं त्यज । अत्र यं सुलभे मन्यसे, तेन सहैव समरे समरेखयैव
चेतो निषेहीत्यन्ययः ।

रे इत्यानादरशोतकं सम्बोधनम् । एकः = एकाकी, बहुतरैः, अधिकलंसूपकैः,
सुभट्टैः = वीर्योद्धैः, कर्थं = केन प्रकारेण संग्रामङ्गवरं = युद्धाङ्गवरं, करोमि = विद्ध-
भामि, इति = पृतादृशं, विषादं = ज्ञेयं, त्यज = सुज्ञ । विषादत्वागे हेतुमाह विमिति ।
अत्र = इह स्थाने, यं = मां, सुलभं = सुप्राप्यं, सुजेयमिति भावः । मन्यसे =

शोभा दिखानेवालो और युद्धक्षेत्रमें कालरात्रिकी तरह प्रतीत होती है, कृपाके विषयमें
हुरण (बंजत्रु) वही नेत्री तलबार शोभित हो रही है ॥ ४२ ॥

(आकाशमें काल दंकर) क्या कहते हो ?

अरे ! मैं अकेला होकर बहुतेरे बीर योद्धा ओंके साथ संग्रामका आङ्गवर कैसे करूँगा
ऐसा लेद छोड़ो । यहां पर जिसे तुम सुलभ जान रहे हो, उसके साथ युद्धमें बराबरीके
भावका ही मन रखो ॥ ४२ ॥

अहो धृष्टा मनुष्यकीटानाम् । तदेतान्निजभूत्यैव भीषयामि । (सारोरं निष्क्रान्तः) । (नेपथ्ये)

मन्दाकिनी-कनकपद्म-विसाङ्कुराणां
किञ्चोप्रदिग्मजलसद्वशनाङ्कुराणाम् ।
उन्मूलनैरत्तमनीयत शौशवं यै-
स्तेऽमी भुजा मम निजाः प्रकटीभवन्तु ॥ ४३ ॥

आनासि, तेन = ताहशेन, सुजेयेन मयेति भावः । सहैव = सममेव, समरे = सुखे, समरेत्तयैव = तुक्ष्यत्वेनैव, चेतः = चित्तं, निषेद्धि = स्थापय । पृष्ठोऽयं कथं सुभट्टैः संग्रामं करिष्यतीति खेदत्त्वाज्यः । पृष्ठोऽहं संग्रामे युधमध्यमलमिति भावः । वसन्त-तिलकं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

निजभुजानाङ्कुर्यति—मन्दाकिनीति । मन्दाकिनीकनकपद्मविसाङ्कुराणां किञ्च अप्रदिग्मजलसद्वशनाङ्कुराणाम् उन्मूलनैयैः शौशवम् अलमनीयत । तेऽमी मम निजा भुजाः प्रकटीभवन्त्वायन्वयः ।

मन्दाकिनीकनकपद्मविसाङ्कुराणां = मन्दाकिन्याः (आकाशगङ्गायाः) यानि कनकपद्मानि (स्वर्णकमलानि) तेषां विसाङ्कुराणां (मृणालप्ररोहाणाम्) किञ्च अथ च । उप्रदिग्मजलसद्वशनाङ्कुराणाम् = उग्राः (भयङ्कराः) ये दिग्माजाः (पेरावताद्यो दिक्करिणः) तेषां छसन्तः (शोभमानाः) ये दिवानाङ्कुराः (दन्त-प्ररोहाः), तेषाम् । उन्मूलनैः = उरपाटनैः, यैः = मद्भुजैः, शौशवं = वाक्यं, शिशो-भावः ‘इयन्ताच छयुपर्वात्’ हृत्यन् । ‘शिशुर्वं शौशवं वाययम्’ हृत्यमरः । अलं = पर्याप्ति यथा स्यात्तथा, अनीयत = याप्यते स्म । ते = विक्रमैकरसे समरेऽसकृदनु-भूताः, अमी = ताहशाः, मम = वृशाऽनन्तस्य, निजाः = आसमीयाः, भुजाः = वाहवः प्रकटीभवन्तु = प्रकाशीभवन्तु । वाक्यावस्थायामपि वैराकाशगङ्गाङ्कुरविद्यत-सुवर्णपद्मानामैरावतादीनां दिग्माजानां च दन्तानामुत्पाटनेऽनेकक्रमो विक्रमः प्रदर्शि-तस्तेऽमी भुजाः पुनरपि मद्विक्रान्तस्थित्योत्तनाय स्वरूपं प्राप्नुवन्त्विति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४३ ॥

अहो ! मनुष्य कोटोंकी दिठाई । इसकारण इन्हें अपने शरीरसे ही ढंराता है । (वरचन्दके साथ आता है ।) (नेपथ्यमें)

आकाश गङ्गाके सुवर्ण कमलोंके मृणालरूप अङ्कुरोंके और भयङ्कर दिग्मानोंके शोभ-मान दन्तप्ररोहोंके मी उन्मूलन करके जिन्होंने अपनी वाल्याङ्करस्या (वचपन) पर्याप्तरूप से विताई । वैसे मेरे वाङ्मय इस समय प्रकट हों ॥ ४४ ॥

(ततः प्रविशति निजरूपेण दशकण्ठः)

नूपुरकः—वयस्य, पश्य पश्य कौतूहलं यदेकस्यापि मानुषस्य दश मस्तकानि । (वशस्त, पेक्ख पेक्ख कौतूहलं जं एकस्स वि माणुसस्य दस मत्यआहं)

मञ्जीरकः—नैव मानुषः, राक्षसराजः सख्लवसौ दशकण्ठः ।

नूपुरकः—तत्परित्रायतां मां वयस्यः । नूनं राक्षसमात्र एव सम्मुख-पतितं मानुषं चर्वयति किं पुना राक्षसराजः । (ता परित्ताश्रु मं वशस्तो, जं रक्खसमत्तो जेव समुहपडिं माणुसं चलेह किं उण रक्खसराजो)

मञ्जीरकः—अलं कातरतया । सकलवीरमृद्भवन्दनीया हि वन्दिजातिः । तत् कथमस्मद्दिजेषु सकलभुवनैकवीरो विपरीतं वर्तिष्यते दशकण्ठः ।

नूपुरकः—(सर्वर्षम्) यदीहशं तहिं किमध्येनं निःशङ्क प्रचयामि । (उपसूत्य) अये, किमितीयन्ति मस्तकान्युष्णन्ते किमिति वैकं रक्षित्वा पुनरपराणि यत्रकुत्रचिन्न निश्चियन्ते । (जइ एरिसं ता किपि इमं शीसङ्गो

नूपुरक हृति । कौतूहलं = कौतुकम् ।

मञ्जीरक हृति । वन्दिजातिः = स्तुतिपाठकजातिः । सकलवीरमृद्भवन्दनीया = सकलाः (समग्राः) ये वीराः (शूराः) तेषां शून्धं (समूहः) तेन तस्य वा वन्दनीया (अभिवादनीया, स्तुत्या वा) । अस्मद्दिजेषु=अस्माद्दिजेषु । दशकण्ठः=राषणः । विपरीतं = घर्मनीतिविरुद्धं, वर्तिष्यते = आवरिष्यति ।

प्रचयामि = प्रश्नं करिष्यामि । 'प्रचद्गजीप्सायाम्' हृति धातोर्लृट् । उष्णन्ते = धार्यन्ते । अन्यामि = अपराणि, मस्तकानीति शेषः ।

(अनन्तर अपने रूपसे रावण प्रवेश करता है ।)

नूपुरक—मित्र ! यह कौतुक देखी देखो, जो कि एक मनुष्यके भी दश मस्तक है ।

मञ्जीरक—यह मनुष्य नहीं है, यह राक्षसराज रावण है ।

नूपुरक—तब मित्र येरी रक्षा करें । राक्षसमात्र ही सामने आये हुए मनुष्यको चबा जाता है तो फिर इस राक्षसराजका क्या कहना ?

मञ्जीरक—ठरनेकी कोई आवश्यकता नहीं है । क्योंकि बन्दी (स्तुति वाठक) की जाति सकल वीरसमूहसे अभिवादनीय है । इस कारण हमारे ऐसे लोगोंपर समस्तकोंमें एकमात्र थीर रावण कैसे विपरीत आवरण करेगा ?

नूपुरक—(इर्षपूर्वक) ऐसा है तो मैं इससे निःशङ्क होकर कुछ पूछूँ । (समीप जा

पुहिसंस्तम् । अये, किंति एतिद्वाह मत्यद्वाह उव्वहीन्यन्ति, किंति वा एकं रक्षितम् द्वण अवराह जत्कुत्तवि ण गिविस्पृष्टन्ति ।

राघवः—आः पाप, कथमस्थाने शिरश्छेदवार्त्तयाऽमङ्गलमावेदयसि ।
तदेष्व वैतालिक इत्युपेत्यः ।

मञ्जीरकः—(विहस्य) स्थाने शिरश्छेदवार्त्तापि भवतो मङ्गलाय ?

राघवः—अथ किम् ? ननु रे—

विद्याधरप्रणयिनी-करपलवाग्र-

स्त्रीलाघिमुक्त-कुसुम-प्रकरावकीर्णे ।

श्रीचन्द्रचूडचरणे च रणे च कामं

छिन्नोऽपि मस्तकगणो मम मङ्गलाय ॥ ४४ ॥

राघव इति । वैतालिकः = चारणः । उपेत्यः = उपेत्यनीयः ।

विद्याधरेति । विद्याधरप्रणयिनीकरपलवाऽप्रलीकृविमुक्तकुसुमप्रकराऽवकीर्णे श्री-चन्द्रचूडचरणे रणे च कामं छिन्नोऽपि मम मस्तकगणो मङ्गलायेत्यन्वयः ।

विद्याधरेत्यादिः = विद्याधराणां (देवयोनिविशेषाणाम्) याः प्रणयिन्यः (प्रणय धारिण्यः, विद्याधर्य इति भावः) तासां वे कराः (हस्ताः) पूर्व पङ्गवाः (किसः-क्षयानि) तेषामप्नैः (अप्रभागैः) लीलया (विलासेन) विमुक्तानि (अविनानि) यावि कुसुमानि (पुष्पाणि) तेषां प्रकरः (समूहः) तेनाऽवकीर्णे (परिपूर्णे) विशेषणमिदं देहलीदीपन्द्यायेन रणह्याऽपि विशेषणम् । श्रीचन्द्रचूडचरणे = श्रीयुक्त-शब्दन्देशः श्रीचन्द्रचूडः (श्रीचन्द्रशेखरः) तस्य चरणे (पादे) पूर्व रणे च=संप्राप्ते च, कामं = यथेष्ट, छिन्नोऽपि = कुत्तोऽपि, मम = राघवस्थ, मस्तकगणः = शिरो-निकरः, मङ्गलाय = कल्पाणाय, भविष्यतीति शेषः । विद्याधरीकरकिसलयसमर्पित-

कर) अरे ! क्यों इनमे मस्तकोंको धारण किया है ? एकको रखकर अन्य सभीको कहीं पर क्यों नहीं रख देता ?

राघव—ओह ! पापिन् ! क्यों शिर काटनेकी बातसे अमङ्गल सूचित करता है ? फिर मी तू वैतालिक होनेसे उपेत्यनीय है ?

मञ्जीरक—(हँसकर) स्थान (शिशार्चनमें) में तो आपके शिर काटनेकी बात भी मङ्गलके लिए है ?

राघव—जीर क्या ? सुन रे—

लोलासे विद्याधरियोंके इस्तपलवोंके अद्यमाणोंसे छोड़े गये पुभ्यसमूहसे परिपूर्ण श्रीमहादेवके चरणमें जीर बैसे ही रणमें भी यथेऽरुपसे छिन्न भी मेरा मस्तकसमूह मङ्गलके किए है ॥ ४४ ॥

**नूपुरकः—यदीहशस्त्वं ताहि किमिति निजरूपं संगोच्य चोर इव
प्रविष्टोऽसि ।** (जदि एसो तुमं ता किंति गिरारूपं संगोचिद चोराव पविष्टोसि)

रावणः—घिङ् मूर्खं, न जानासि रे—

ये चन्द्रचूडाचलचालनैक-

चातुर्यचिन्तामणयो भुजा मे ।

तैरेव भूयिष्ठतरैः प्रवृत्तत्वा-

पाविरोपाय कथं न लज्जे ॥ ४५ ॥

**भसूननिकरपरिपूर्णे चन्द्रचूडचरणे लुदोत्तरमुपहारीकृतो मदीयमस्तकाणो यथा
मारुमङ्गलायाऽभ्यात्त्वैव रथेऽप्युपायनीकृता ममस्तकसंहितिः करुणायैव भवि-
त्यतीति भावः । पतेन रामकर्तृकं भावित रावणमस्तकलापच्छेदम् सूच्यते । रूपकाऽ-
लङ्कारः । चसन्ततिलकं शूलम् ॥ ४४ ॥**

**नूपुरक हृति । ईदृशः = पृतादृशः, वीर हृति भावः । संगोच्य = तिरोहितं कृत्वा ।
पतेन छुट्टपूर्वकं भावित जानकीहरणं सूच्यते ।**

**य हृति । ये मे भुजाः चन्द्रचूडचलचालनैकचातुर्यचिन्तामणयः, भूयिष्ठतरैः
तैरेव चापाऽधिरोपाय प्रवृत्तः (सन्) कथं न लज्जा इत्यन्वयः ।**

**ये, ये = मम, भुजाः = बाहवः, विशतिसंक्षयका हृति भावः । चन्द्रचूडचल-
चालनैकचातुर्यचिन्तामणयः = चन्द्रचूडस्य (चन्द्रशेखरस्य, शिवस्येति भावः)
अचलः (पर्वतः, कैलाश हृति भावः) तस्य चालने (संचालनं, रवसनिनयेशादु-
रसारणमिति भावः) तस्मिन्नेकम् (अद्वितीयम्) यचातुर्यं (चतुरसा, पटुत्सत्यर्थः)
तस्मिन् चिन्तामणयः (इच्छापूरकरत्नविशेषाः, चिन्तामणिसरसा हृति भावः ।
छालगिकोऽयं प्रयोगः) । भूयिष्ठतरैः = अधिकतरैः, तैरेव = बाहुभिरेव, चापाऽधिरोपाय = कार्युकानमनाय, प्रवृत्तः = तत्परः सन्, अहमिति शेषः । कथं = केम
प्रकारेण न लज्जे = लज्जितो न भवामि । यैमंम भुजैः शिवपर्वतः कैलासोऽपि
संचालितः, तैरेव छुट्टपूर्वकनुरामनोचातोऽहं कथं न लज्जितो भवामीति भावः । इच्छापूरक
वृत्तं, तस्मात्तर्णं यथा—‘स्यादिन्द्रवद्वा यदि तौ जगौ गः’ हृति ॥ ४५ ॥**

**नूपुरक—ऐसा हैं तो क्या भाव अपना रूप दिपाकर चोरके समान प्रवेश किये हुए हैं ।
रावण—घिङ् मूर्खं !, ऐसे हैं तू नहीं जानता ।**

**जो मेरे हाथ महादेवजीके पर्वत कैलासको चलानेमें एकमात्र चातुर्यमें इच्छापूरक
चिन्तामणिके सदृश है, वहुतेरे उन्हीं हाथोंसे एक चन्द्र उठानेके लिए प्रवृत्त देता हुआ मैं
वहों नहीं लज्जित होता हूँ ॥ ४५ ॥**

तत्कथय कुत्र जानकीति ।

मञ्चीरकः—(संविषादम्)

यस्याः स्वयं कुलगुरुः किल याङ्गवल्क्य-

स्तातः स पृष्ठ जनको जननी धरिश्ची ।

साऽपि त्वमय वत दुर्विधिवैशासेन

घर्से ! निशाचरकराङ्गता भविशी ॥ ४६ ॥

नूपुरकः—(अपवार्य) अलं तापेन । कथमेतावन्मात्रे वीरमण्डले

यस्या हृति । हे वरसे ! यस्याः कुलगुरुः स्वयं याङ्गवल्क्यः किल, तातः स पृष्ठ जनकः, जननी धरिश्ची । साऽपि त्वमय दुर्विधिवैशासेन निशाचरकराङ्गता भविशी, वत ! हृत्यन्वयः ।

हे वरसे = हे वास्तव्यास्पदभूते जानकि ! यस्याः = ते, कुलगुरुः = पितृबंशाचार्यः स्वयं = न त्वन्यः, याङ्गवल्क्यः = याङ्गवल्क्यनामको योशिराजः, किलेति निश्चये । तातः = पिता, 'तातस्तु जनकः पिते'त्वमरः । सः = प्रसिद्धः, पृष्ठः = अयं, दुर्विधिवैशासेन इति भावः । जनकः = जनकनामधेयो महाराजः । जननी = माता, 'जननी धरिश्ची प्रसूमाते'त्वमरः । धरिश्ची = पृष्ठियो । साऽपि = तादृश्यपि, त्वं = सीता, अयं = अस्मिन्दिने, दुर्विधिवैशासेन = दुर्भाग्यस्य धातुकल्पेन, दुष्टो विधिदुर्विधिः, 'कुरुति-प्रावद्य' इति समाप्तः । विशासति = हिनस्तीति विशासः, 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो रुण-गिन्यं च' इति पचादित्वाद्वृथपसर्गपूर्वकात् 'शसु हिंसायाम्' इति धातोरच्छ्रयः । विशासस्य भावो वैक्षसं, दुर्विधे वैक्षसेन । निशाचरकराङ्गता = निशासु चरतीति निशाचरः 'चरेष्ट' इति टप्रत्ययः । निशाचरस्य (राङ्गस्स्य, रावणस्येति भावः) कराङ्गता (हस्तोऽसङ्गप्राप्ता) भविशी = भाविनी, असीतिशेषः । पृतेन दण्डकाप्रये रावणकर्तृं भावित जानकीहृतां सूख्यते । वसन्ततिलकं कृत्तम् ॥ ४६ ॥

नूपुरक इति । अपवार्य = अन्यपरावर्तनपूर्वकं प्रकाशय । अपवारितलंकणं साहि-

इसलिए वता जानकी कहा है ?

मञ्चीरक—(विषादके साथ)

हे वरसे सोते ! जिसके कुलगुरु स्वयम् याङ्गवल्क्य, पिता जनक महाराज और जननी अस्थी हैं । ऐसी होकर भी द्रुम भाज दुर्भाग्यकी धातुकतासे राङ्गसको इस्तगल होगी । दाय ! ॥ ४६ ॥

नूपुरक—(केवल मञ्चीरकको सुनाकर) सन्ताप नहीं करना चाहिए । इतने बीरोंके

कोऽपि नास्ति योऽस्य हठप्रवृत्तस्य पुरतो भवति । (अलं तावेण । कहं एतिथमेत्तमिम वीरमण्डले कोयि जातिय जो इमस्त हठप्रवृत्तस्य पुरदो होदि)

मञ्जीरकः—कुपितस्य दशकण्ठस्य कः समुखे भवति क्षत्रियः ऋते सहस्रबाहोः कार्त्तवीर्यांत् ।

नूपुरकः—(सहर्षम्), जीविताः समः, पश्य, ननु प्राप्तः सहस्रबाहूः कृतवीर्यपुत्रः । (जीविदं हा, पेक्ख न पत्तो सहस्रबाहू किंवीरुतो)

मञ्जीरकः—विष्णुमूर्खं, जामदग्न्यकुठारधाराजलनिमग्नः क सम्प्रति कार्त्तवीर्यः तन्ननमयं वाणासुरो भविष्यति । हन्त भोः, तदिदमनर्थान्तरम् । (विश्वरवे अथवा विषप्रस्य विषमीषपर्वं भविष्यति ।

त्वदर्पणे चथा—‘तज्ज्ञवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परामूर्त्य प्रकाशयते । ‘इति हठप्रवृत्तस्य=नियमोऽकुठारधाराजलनिमग्नः । चापारोपणमकृत्यैव सीताहरणोच्चतस्येति भावः । पुरतो भवति =अभ्ये भवति, निवारणाऽर्थमिति शेषः ।

मञ्जीरक इति । **सहस्रबाहोः**=सहस्रभुजस्य, सहस्रं बाहवो यस्य स सहस्रबाहुस्तस्य । दत्तात्रेयप्रसादात्समरसमये सहस्रबाहुसम्प्रकाश्येति भावः । कार्त्तवीर्यांत=कार्त्तवीर्यानामकाद्यैवं चभूपालात्, ऋतेयोगे ‘अन्यारादितर्तेदिक्षब्द्याऽप्यचूलदपदाजाहियुक्ते’ इति पञ्चमी ।

नूपुरक इति । **जीविताः**=प्राप्तजीवजाः ।

मञ्जीरक इति । जामदग्न्यकुठारधाराजलनिमग्नः=जामदग्नेसपलं पुमाजाम-दण्ड्यः=परशुरामः, ‘यर्गादिभ्यो यज्ञः’ इति यज्ञप्रत्ययः । जामदग्न्यस्य (परशुरामस्य) च कुठारः (परशुः) तस्य चारा (तीरणाऽग्रभागः) सैव जलम् (अमृ) तस्मिन्मित्तमग्नः (कृतमित्तमः) । कार्त्तवीर्यस्तु परशुरामेण पूर्वमेव परशुना निष्पदितः, कृतः पुनरिह तस्याऽग्रभामनसम्भव इति भावः । अनर्थान्तरम् =अन्योऽनर्थः,

समूहमें कोई ऐसा नहीं है जो इनसे सीताको घटण करनेमें तत्पर इसके आगे आसके ।

मञ्जीरक—कुद रावणके समुखमें सहस्रबाहू कार्त्तवीर्यको खोड़कर और कौन क्षत्रिय आसकता है ?

नूपुरक—(हर्षके साथ) इमलोग च गये । देखो, सहस्रबाहू कृतवीर्यपुत्र आरहे हैं ।

मञ्जीरक—विष्णुमूर्ख ! परशुरामकी कुठारधाराके जलमें निमग्न कार्त्तवीर्य अभी कहाँ है ? इसलिये निश्चय ही यह वाणासुर होगा । हाय ! और ! यह दूसरा अनर्थ आ पड़ा । (विचारकर) अथवा विषका विष ही औपर होगा ।

(ततः प्रविशति वाणासुरः)
वाणासुरः—(परिहम्य, सांटोपम्)

कैलासशैलशिखरादपि भूरिसारं

निस्सीमभारमधुना धनुरिन्दुमौलेः ।
आलम्ब्य पुष्पसदाशं करपह्लवेन

स्फीतं भुजद्गुमवनं सफलं करोमि ॥ ४७ ॥

रावणः—(अनाकर्णितकेन) कथमद्यापि नानीयते जानकी ।

‘मयूरध्वंसकावृथस्चेऽति समाप्तः । एको रावण एवाऽनर्थरूपोऽभूत्तत्राऽवं वाणा-
सुरोऽपरोऽनर्थं आपतित इति भावः ।

तत इति । प्राक् सहस्राहुपदोच्चारणेन सहस्राहोर्वाणाऽभूत्तस्य प्रवेशः । उक्तं
च सहीतक्षपतरी—‘असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नव तुष्ट्यते ।’ इति । वाणीऽभूत्त
इति । सांटोप = सदर्पम् ।

कैलासेति । कैलासशैलशिखरादपि भूरिसारं निःसीमभारम् इन्दुमौलेऽर्घनुः कर-
पहलवेन पुष्पसदाशम् आलम्ब्य अधुना स्फीतं भुजद्गुमवनं सफलं करोमीत्यन्वयः ।

कैलासशैलशिखरादपि = कैलासपर्वतश्चादपि, भूरिसारम् = अधिकगौरवम्,
अत एव निःसीमभारम् = अनुपमभारसपन्नं, निर्गता सीमा यस्मात् निःसीमा
ताद्वारो भारो यस्य तत् । इन्दुमौलेः = चन्द्रशेखरस्य, शङ्करस्येत्यर्थः । धनुः=कार्मुकं,
करपहलवेन = हस्तकिसलवेन, कर एव पह्लवं, तेन मयूरध्वंसकावृथस्चेऽति शृणक-
समाप्तः । पुष्पसदाशं = कुसुमसमानं यथा स्यात्प्रेति निधाविशेषणम् । आलम्ब्य =
छम्भमय्यते भावः । अधुना = इदानीं स्फीतं = समुद्रं, ‘स्फायी चूदी’ हत्यसमादातो-
निर्हायां कप्रस्ययः, ‘स्फायः स्फी निष्ठायाम्’ इति स्फायादेशः । भुजद्गुमवनं = वाहु-
भूषितपिनं, भुजा एव द्रुमास्तेषो वनम् । सफलं=फलसम्पन्नं, करोमि=विदधामि ।
कैलासपर्वतादपि गुहतरस्य हरथनुष उत्थापनेन स्वकीयं भुजत्तरमण्डलं सफलं
विश्वास्यामीति भावः । अत्र शृणकाऽङ्गुहातः । वसन्ततिलकं शृच्छम् ॥ ४७ ॥

रावण इति । अनाकर्णितकेन = अनाकर्णितेनेव भावेन । चन्द्रहासः=करवालः ।

(वाणासुर प्रवेश करता है ।)

वाणासुर—(परिक्रमण कर दर्पके साथ)

कैलास पर्वतको चोटीसे भी अधिकसाराले और निःसीमभारसे युक्त शहूरेणुको
हस्तपलवसे फूलके सदृश उठाकर मैं इससमय सशृद अपने वाहुरूप वृक्षोंके बनको
सफल बनाता हूँ ॥ ४७ ॥

रावण—(न भुननेका भाव दिखाकर) क्यों अभीतक जानकी नहीं लाइ गई ?

बाणः—(विलोक्य, स्वरुपाम्) कथमिह वशकल्पोऽपि । (प्रकाशम्) अहो, एतावति वीरलोके न केनापि तावदारोपितमैवरं घनुः ।

नूपुरकः—नारोपणीयं च ।

रावणः—कथमद्यापि नानीयते सीता । तद्यं चन्द्रहास एष बला-दानयति ।

बाणः—(विहस्य) यदीदृशं वीरडम्बरं तत्किमारोप्यैव हरकार्मुकं नानीयते सीतां ।

रावणः—आः, कोऽयमलीकपणिदतः ?

उहण्डचणिदमलसद्भुजदण्डखण्ड-

हेलाचलाचलहराचलचारुकीर्तिः ।

बलात् = बलमनुष्टीय, 'दयवूपे कर्मण्यधिकरणेचेति पञ्चमी ।

बाण इति । वीरदम्बरं = वीरदर्पः ।

रावण इति । अलीकपणिदतः = मिथ्याकुधः, मिथ्यापाणिदत्याऽभिमानसम्पन्न इति भावः ।

आत्मपराक्रमं वर्णयति—उहण्डेति । उहण्ड चणिदमलसद्भुजदण्डखण्डहेला-चकाचलहराऽचलचारुकीर्तिमैऽनया तुलितवालमूणालकाण्डकोदण्डकर्णेणकवृथनया कीहम्यश्च इत्यन्वयः ।

उहण्डेत्यादिः = उहण्डः (उद्गतः) यशचणिदमा (अतिकोपनर्थे, क्षौर्यमिति भावः) चण्डस्य भावः, 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्ञे' तीमनिष्पत्ययः) तेन लसन् (प्रकाशमानः) यो भुजदण्डखण्डः (बाहुदण्डसमूहः) तेन हेलया (अनायासेन) चला-

बाण—(देखकर, मन ही मन) यहाँ रावण भी कैसे आ गया ? (सुनाकर) आश्वर्य है, इतने वीरोंके समूहमें किसीने भी महेश्वरके पनुको नहीं उठाया ।

नूपुरक—वह यनु किसीसे भी नहीं उठाया जा सकेगा ।

रावण—देखो कैसे अभी सीता नहीं लाई जाती । (देखो) यह तलवार ही बलसे सीताको ले आती है ।

बाण—(हंसकर) ऐसा वीरदर्प है तो शिवधनु उठाकर ही क्यों नहीं सीताको के आते हो ?

रावण—आः ! यह कौन मिथ्यापणिदत है ?

उद्गत क्षौर्यसे प्रकाशमान बाहुसमूहसे अनायास ही चश्चल होनेवाले महाईवके कैलास

कोदण्डकर्षण-कदर्थनयाऽनया मे ॥ ४८ ॥

कोदण्डकर्षण-कदर्थनयाऽनया मे ॥ ४८ ॥

वाणः—सोऽयमशक्तिप्रकारः ।

राघवः—आः, कथं दशमुखस्याप्यशक्तिसम्भावना ।

वाणः—(विहस्य) अये, बहुमुखता नाम बहुप्रलापितायाः कारणम् । विक्रमस्य बहुचाहुतैव ।

राघवः—आः, कथं रे, पलालभारनिस्सारेण भुजभारेण वीरमन्योऽसि ।

वलः (चल्ल) वो हराऽचलः (शङ्कूरपर्वतः, कैडास इत्यर्थः) तेन चाहः (मनो-हरा) कीर्तिः (यशः) यस्य सः, तस्य । मे = मम, अनया = पृतया, तुलितवाल-मृणालकाण्डकोदण्डकर्षणकदर्थनया = तुलितः (उपमितः) वालमृणालकाण्डः (अभिनवविसाऽङ्गकुरु) येन सः, पताकाशः यः कोदण्डः (चापः) तस्य कर्यंगे (आकर्यंगे) कर्यंगनया (व्यर्थकलेशेन), कीटक् = कीटांशं, यशः = कीर्तिः, स्यात्विति शोषः । याहुदण्डोत्तोलित-विवाचलस्य प्राप्ययशसो मे प्रत्यग्विसाऽङ्गकुरसम-चापसंचालनव्यर्थकलेशेन कर्यंविधं यश आसादितं भवेदिति भावः । उपमाऽङ्गकारः । वसन्ततिलकं चृतम् ॥ ४८ ॥

वाण इति । अशक्तिप्रकारः=असामर्थ्यमेदः, 'प्रकारौ भेदसामर्थ्यौ' दृश्यमरः ।

राघव इति । आः शब्दोऽयमत्र कोपशोतकः । 'भास्तु स्वात्मोपपीडयो' दृश्यमरः ।

वाण इति । बहुप्रलापितायाः=अधिकप्रलपनशीलतायाः । बहुचाहुतैव=अधिक-भुजतैव, कारणमिति शोषः ।

राघव इति । पलालभारनिस्सारेण = पलालभार इव (धान्वरहितकाण्डसमूह इव) निःसारः (स्थिरांशरहितः), तेन । वीरमन्यः = शूरमन्यः, आत्मानं वीरं

पर्वतसे मूल्दर यशवाले मुझे इस वालमृणालके सहश धनुको उठानेमें व्यर्थ कलेश करनेसे कैसा यश होगा है ॥ ४८ ॥

वाण—यह असमर्थताका भेद है ।

राघव—ओह ! क्यों राघवकी भी अशक्तिकी संभावना करते हो ?

वाण—(हसकर) ओरे ! बहुत मुख होना तो बहुत बकवाद करने का कारण है । बहुत बाजु होना ही पराक्रमका कारण है ।

राघव—ओह ! क्यों ओ ! पलालके भारके सहश सारशस्य बाहुभारसे तुम अपनेको वीर माननेवाले हो गये हो ।

• वाणः—(सकोष्म) अये समरकलाकुण्ठ ? दशकर्ण, ममापि भुजभारं
निस्सारं व्यपदिशसि । न जानासि किं, यतोऽत्रैव—

पितुः पादाभ्मोजप्रणतिरभसोलिसकहृदयः,
प्रयातः पातालं न कतिकतिवारानकरवम् ।
सहस्रे वाहूनां चितिवलयमासञ्ज्य सकलं,
जगद्भारोद्देलां फणफलकमालां फणिपतेः ॥ ४६ ॥

मन्यत हृति 'आत्ममानेष्वश्वेति खशपत्ययः' अरुहृपदजन्तस्यमुम्' हृति मुमागमः ।

वाण हृति । समरकलाकुण्ठ = समरकलायां (युद्धकलायाम्) कुण्ठः (मन्द-
कियः) तस्मुदी । 'कुण्ठोमन्दः कियासुय' हृत्यमरः ।

पितुरिति । पितुः पादाभ्मोजप्रणतिरभसोलिसकहृदयः पातालं प्रयातः सकलं
चितिवलयं वाहूनां सहस्र आसञ्ज्य फणिपतेः फणफलकमालां जगद्भारोद्देलां कति-
कतिवारान् न अकरवम् हृत्यन्यवयः ।

पितुः = जनकस्य, चक्षेरिति भावः । पादाभ्मोजप्रणतिरभसोलिसकहृदयः =
पादाभ्मोजयोः (चरणकमलयोः) या प्रणतिः (प्रणामः) तस्या रमसेन (वेरोन)
उलिसकम् (उत्सेकयुक्तं, गर्वयुक्तमिति भावः) हृदयं (चित्तम्) यस्य सः ।
तादशोऽहमिति शेषः । पातालं = रसातलं, प्रयातः = प्राणः सन्, सकलं = समस्तं,
चितिवलयं = भूमण्डलं, वाहूनां = भुजानां, सहस्रे = दशशत्याम्, आसञ्ज्य = सम्ब-
दय, फणिपतेः = नागाराजस्य, शेषस्येति भावः । फणफलकमालां = फणफलकानां
(फणापहुकानाम्) मालाम् (पक्षिम्), उहृत्यमेतत् । जगद्भारोद्देलां = जगद्भारे
(भूभारे) उद्देलां (धारणमर्यादिरहितां, भाररहितामिति भावः) विषेयमेतत् ।
कति कतिवारान् = अग्निवारान्, न अकरवं = न कृत्वान् ।

पितृचरणाऽभिवादनार्थं सवेगं पातालं गतवला मया. भुजद्भसहस्रे भूमण्डलं
निधायाऽपरिमितवारं फणिपतिफणासंहृति मर्मरहिता सम्पादितेति भावः । तादशस्य
ममाऽप्ये त्वदीया कैलासाऽचलचालनश्लाघा हास्यजनिकेति व्यङ्ग्योऽर्थः उपमाऽ-
कल्पारः । शिखरिणीकृतम् ॥ ४७ ॥

वाण—(क्रोष्पूर्वक) अरे युद्धकलामें मन्दक्रिय रावण ! मेरे वाहूभारको भी सारथ्यन्द
कहते हो नहीं जानते ही क्या ? जिस कारणसे यहीं पर—

पितामी (बलि) के चरण कमलोंके प्रणाममें शीघ्रता करनेसे गर्वयुक्त चित्तवाके मैने
पातालमें जाकर समस्त भूमण्डलको इवार वाहूओंमें रखकर शेषनागकी फणापक्षिको पृथ्वी
के भारसे शून्य कर्त वार क्या नहीं कर दिया ? ॥ ४९ ॥

रावणः—अरे, बलितनय ! चलितनयवृत्तिरसि, यद्लीकविक्रमवर्णी-
नया सत्यविक्रमस्य मे पुरतः स्वात्मानं विद्म्बयसि ।

बाणः—कथं त्वमेव सत्यविक्रमः ?

रावणः—अथ किम् ?

दोषाणां न मे विदितवानसि वीरलक्ष्मी-

प्रासादविभ्रमवर्णी पद्धीं गरिष्ठाम् ।

ये चन्द्रशेखरगिरौ करपल्लवाङ्-

पर्यङ्कुशायिनि दधुः कलशप्रतिष्ठाम् ॥ ५० ॥

रावण इति । बलितनय = बलितः (सज्जातवङ्गः) नयः (नीतिः) येन सः
तत्सम्बुद्धी, हे नीतिप्रतिपालक इति भावः । तत्र बलं संजातमस्य स बलितः,
'तदस्य संजातं साहकादिभ्य इतच्' इतीतच्चमत्ययः । यद्वा यलेः (विरोचनपुत्रस्य)
तत्नयः (पुत्रः), तत्सम्बुद्धी । चलितनयवृत्तिः = चलिता (विचलिता) नये
(नीतौ) वृत्तिः (वर्तनम्) यस्य सः । याण इति । त्वमेव = नाऽन्य इति भावः ।
आप्नेवकारोऽन्यद्योगान्यवस्थेषु यो बोद्धयः ।

दोषाणामिति । वीरलक्ष्मीप्रासादविभ्रमवर्णी मे दोषाणां गरिष्ठां पद्धीं न विदित-
वान् असि । ये करपल्लवाङ्कुपर्यङ्कुशायिनि चन्द्रशेखरगिरौ कलशप्रतिष्ठां दधुरित्य-
स्वयः । वीरलक्ष्मीप्रासादविभ्रमवर्णी = वीरलक्ष्म्याः (शूरलक्ष्म्याः) यः प्रासादः
(विवासस्थानम्) तस्य विभ्रमः (विलासः) तद्रत्नीं (तत्सम्पत्ताम्), वीर्य-
कल्पयाधारभूतामिति भावः । मे = मम, दोषाणां = बाहुनां, गरिष्ठां = गौरवाऽतिशय-
विशिष्टां, पद्धीं = पद्मिं, न विदितवान् असि = न ज्ञातवान् असि । ये = मे दोषः
(बाहवः), करपल्लवाङ्कुपर्यङ्कुशायिनि = करपल्लवानाम् (हस्तकिसलयानाम्)
बहुः (उत्सङ्ग, मध्यभाग हस्तयः) पूर्व पर्यङ्कः (पल्यङ्कः) तच्छायिनि (तच्छिष्ठे)
ताहादो चन्द्रशेखरगिरौ = शिवपर्वते, कैलास इति भावः । कलशप्रतिष्ठां = प्रासादाऽ-

रावण—हे नीतिप्रतिपालक ! अथवा हे बलिपुत्र बाण ! तुम्हारा नीतिव्यवहार
विचलित है, जो कि सत्यपराक्रमवाले मेरे सामने अपनेको विडम्बित कर रहे हैं !

बाण—क्या तुम ही सत्यपराक्रम वाले हो ?

रावण—और क्या ?

वीरलक्ष्मीके प्रासादके विलाससे सुम्बन्न (वीरलक्ष्मीको आधारभूत) मेरे बाहुओंकी
गौरवपूर्ण पद्मिको तुम नहीं जानते हो । जिन्होंने (मेरे बाहुओंमे) करपल्लवमे रहने
वाले शिवपर्वत कैलासमें कलशकी प्रतिष्ठाको धारण किया ॥ ५० ॥

बाणः—अलमलीकवाग्विप्रहेण । तदिदं धनुरावयोस्तारतम्यं निरु-
पयिष्यति ।

मङ्गोरकः—अये बाण-रावणौ, किमिदं नरवीरैकसमर्पणीयसीतापरि-
णयमनोरथेन विफलमायास्यते चेतःपद्वी ।

बाणः—किमेतावता—

श्रिपुरमध्यनचापारोपणोत्कण्ठिता धी-
र्म न जनकपुत्री पाणिपद्मप्रहाय ।

कङ्कारक्षुष्यतां, वृश्चः = एतवन्तः । वीरकचमीप्रासादतुल्या मदभुजाः, तस्मिहितः
कैलाशपर्वतः प्रासादाऽङ्कङ्कारसदाशः सञ्जातः अहो ! कीदृशं महीर्यमिति भावः ।
अत्रोपयमाऽङ्कङ्कारः । यसन्ततिलङ्कं वृत्तम् ॥ ५० ॥

बाण इति । अलीकवाग्विप्रहेण = मिथ्यावच्चनकलहेन । तारतम्यं = न्यूनाऽ
धिकभावम् ।

मङ्गीरक इति । नरवीरैकसमर्पणीयसीतापरिणयमनोरथेन=नरवीरेषु (मनुष्य-
शरेषु) पकः (अद्वितीयः, राम इति व्यङ्गयोऽर्थः) तस्मै समर्पणीया (प्रतिपाद-
भीया) या सीता (जानकी) तस्याः परिणये (विवाहे) मनोरथेन (अभिला-
येण) । चेतः पद्वी = विच्छसरणिः । विफलं = मिष्टफलं यथा स्वात्तथा । आया-
स्यते = पीढ़यते ।

श्रिपुरमध्यनेति । मम धीः **श्रिपुरमध्यनचापारोपणोत्कण्ठिता, जनकपुत्री पाणिपद्म-**
प्रहाय न । अपि तु यहुलवाहुव्यूहनिर्व्यूहमालावलपरिमलहेलाताण्डवाऽऽङ्कम्बरा-
येष्यम्बयः ।

सम = बाणाऽसुरस्य, धीः = तुदिः, **श्रिपुरमध्यनचापारोपणोत्कण्ठिता** = **श्रिपुर-**
मध्यनस्य (श्रिपुरारे, शङ्करस्येत्यर्थः) चापः (धनुः) तस्याऽऽरोपणे (उद्यायुक्ता-
विधाने) उत्कण्ठिता (उत्सुका) जनकपुत्रीपाणिपद्मप्रहाय न = जनकपुत्र्याः
(जानक्या:, सीताया इत्यर्थः) पाणिपद्मप्रहाय न (करकमलप्रहणाय न), उत्क-

बाण—मिथ्या वचनकलहकी कोई अवदेयकता नहीं । इसकारण यह यन्तु हम
दोनोंके न्यूनाऽधिकभावका निरूपण करेगा ।

मङ्गीरक—अर्ते बाण और रावण । नरवीरोंमें एक (अद्वितीय) को समर्पण करनेके
लिए योग्य सीताके साथ विवाहकी इच्छासे क्यों आपलोग चित्तमागम्भी विकल बनारहे हैं ?

बाण—इतनेसे—

मेरी तुदि शिक्खीका धनु उठानेके लिए उत्कण्ठित है, सीताके करकमल ग्रहणके लिए

अपि तु वहुलवाहुव्यूहनिव्यूहमाला-
बलपरिमलहेलाताण्डवाढम्बराय ॥ ५१ ॥

रावणः—

उन्मीलितेन शिखरेण द्वराचलस्य
प्रागेव मे भुजवनस्य कृता परीक्षा ।
एषा विदेहतनयाकुचकुम्भकेलि—
कौतृहलाद्विगिरिशकासुंककर्मदीक्षा ॥ ५२ ॥

पिठेति शेषः । अपि तु, वहुलेत्यादिः = वहुलाः (वहवः) ये वाहवः (भुजाः)
तेषां व्यूहः (समूहः) तस्य निव्यूहा (व्यूहरहिता, एकेकावः प्रसारितेति भावः)
या माला (श्रेणी) तस्या बलपरिमलः (शक्तिसुगम्धः, 'बलपरिणति' रिति पाठान्तरे
द्यु शक्तिनैपुण्यमित्यर्थः) तस्य हेलाया (विलासेन) यत् ताण्डवं (नृत्यम्) तस्य
आढम्बराय = समारम्भाय च मम धीरुक्तपिठेताऽस्तीति शेषः । 'आढम्बरः समा-
रम्भे गजराजिततृप्ययोः ।' इति विश्वः । मदीया धीर्जनकीपाणिपीडनार्थमुखक्षितात
न वर्तते, द्वराचापारोपणे प्रसारितवहुकृतताण्डवनृत्यसमारम्भ उत्सुका विद्यत
इति भावः । मालिनीशूर्तं, उत्तराण्य चया—'ननमयवयुतेयं मालिनी भोगिलोके' रिति ॥

उन्मीलितेनेति । हराऽचलस्य उन्मीलितेन शिखरेण प्रागेव मे भुजवनस्य परीक्षा
कृता । एषा विदेहतनयाकुचकुम्भकेलि कौतृहलात् गिरिशकासुंककर्मदीक्षेत्यन्वयः ।

द्वराऽचलस्य = शिखरपर्वतस्य, कैलासस्येत्यर्थः । उन्मीलितेन = संचालितेन,
शिखरेण = श्वेतेण, प्रागेव = पुरुष, मे = मम, रावणस्येत्यर्थः । भुजवनस्य = वाहुवि-
पिनस्य, वाहुसमूहस्येत्यर्थः । परीक्षा = परीक्षणं, कृता = विद्विता । एषा = नृत्यम्,
उपस्थितेति भावः । विदेहतनयाकुचकुम्भकेलिकौतृहलात् = विदेहतनयायाः (जनक-
सुतायाः, सीतायाः इत्यर्थं) कुचकुम्भयोः (पयोधरकलशयोः) या केलिः (क्रीडा)
तस्यां कौतृहलात् (कौतुकात्) । गिरिशकासुंककर्मदीक्षा = गिरिशस्य (शिवस्य)
पल्कासुंकं (धनुः) तस्य कर्मणि (कियायाम्, आनन्दरूपायामिति भावः) दीक्षा
(निष्पमः) अस्तीति शेषः । विक्रमप्रदर्शनाऽर्थं हराऽचलसंचालनाऽस्यं कर्म प्रागे-

नहीं; विक्रम बहुतेरे वाहुभौंकी एक एक करके उठाईं गईं मालाकी शक्ति सुगम्बिके विलासेसे
नृत्य करनेके आढम्बरके लिए उत्कृष्टित है ॥ ५१ ॥

रावण—शिवपर्वत (कैलास) की उठाईं गईं चोटी मेरे वाहुभौंकी परीक्षा पहले ही
कर चुकी है । अभी सीताके स्तनकलशोंकी क्रीडाके कौतृहलसे इस शिवधनुको उठाना है ॥

(नेपथ्ये)

असुरसुरनिशाचरोरगाणामपि नरकिन्नरसिद्धचारणानाम् ।

नमयति यदि कोऽपि चापमेतन् मम दुहितुः स करग्रहं तनोतु ॥
रावणः—

ऐ ऐ भुजाः ! कुरुत चन्द्रकलाकिरीट-
कोदण्डकर्णण्यशोधवलां श्रिलोकीम् ।

वा॒ञ्जुष्टिरं साम्प्रतं सीतापाणिग्रहणाऽर्थमेव हरचापारोपणाश्वयो व्यापारोऽवशिष्ट-
इति भावः । वसन्ततिळं कृत्तम् ॥ ५२ ॥

नेपथ्यतो जनककृता घोणा श्रूयते—असुरेति । असुरसुरनिशाचरोरगाणां नर-
किन्नरसिद्धचारणानाम् अपि कोऽपि पृतत् चार्य नमयति यदि स मम दुहितुः करग्रहं
तनोत्तिविषयम्बव्यः । असुरसुरनिशाचरोरगाणां = दैत्यविष्णुधराशससर्पाणां, तथा नर-
किन्नरसिद्धचारणानाम् अपि = मनुष्यविष्णुरूपसिद्धकुशीलघाणां मध्येऽपि, उभय-
आऽपि ‘चाऽर्थं द्वन्द्व’ इतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । ‘चारणास्तु कुशीलघा ‘इत्यमरः ।
कोऽपि = जनः, पृतत् = सज्जिकृष्टस्थितं, चार्य = हरकामुकम् । अथाऽखियाम् । धनु-
शार्पी धन्वशरासनकोदण्डकामुकम् । इत्यमरः । नमयति यदि = नतं करोति चेत्,
तर्हीति शेषः । सः = हरकामुकनमनकर्त्ता जनः, मम = मिथिलाऽधिष्ठेः । दुहितुः =
पुण्याः, सीताया इत्यर्थः । करग्रहं = पाणिग्रहणं, तनोतु=विवधातु । हरचापारोपण-
कृते यस्मै करमा अपि स्वदुहितरं जानकीं समर्पित्य इति भावः । पुण्यिताप्राप्त्वा, तद्वच्छणं यथा—

‘अद्युजि न सुगरेफतोयकारो सुजि च नजौ जरगाश्च पुण्यिताप्रा ॥’ इति ॥ ५३ ॥

ऐ ऐ भुजा इति । ऐ ऐ भुजाः ! श्रिलोकीं चन्द्रकलाकिरीटकोदण्डकर्णण्यशोधवलां
कुरुत; अचिरात् विवेदहुश्रीव्योजचन्द्रनरजः परिभूसरत्वं च शङ्खीकुरुव्यमित्यम्बव्यः ।

ऐ ऐ भुजाः = ऐ ऐ वाहवः, मदीया इति शेषः । श्रिलोकीं = लोकत्रीयीं, स्वर्णमत्य-
पातालालिकामित्यर्थः, उद्देश्यमिदम् । ग्रयाणां लोकानां समाहारद्विलोकी, ताम् ।
‘तद्विताऽर्थोत्तरपदसमाहारे चेति समाप्तस्तत्य ‘संययापूर्वोद्दिगु’रिति द्विगुपंशः ।
‘अकाराऽन्तोत्तरपदो द्विगुः द्विग्यामिष्ट’ इत्युत्तुशासनात् ‘द्विगो’रिति ढीप् । चन्द्र-
कलाकिरीटकोदण्डकर्णण्यशोधवलां = चन्द्रकला पृथक् किरीट (मुकुटम्) यस्य स-

(नेपथ्यमे)

देत्य, देव, राक्षस, सर्प, मनुष्य, किन्नर सिद्ध और चारण इनमें जो कोई भी इस बनु-
की उठावे तो वह मेरी मुश्तिका पाणिग्रहण कर ले ॥ ५३ ॥

रावण—ऐ मेरे बाहुगण ! सीनों लोकोंको शिवजीको धनु खीचनेसे उत्पन्न वशसे सकेद-

अङ्गीकुरुष्वमचिराच्च विदेहपुत्री-
वक्तोजन्दनरजाः परिधूसरत्वम् ॥ ५४ ॥

(धनुरालोक्य, स्वगतम्) अये, दुर्विंगाहभिदम् । तदलभनेन । (प्रकाशम्) वाण, त्वमेव तावदप्रे धनुरारोपय, अस्माकमपि नूतनागतत्वेन मास्योऽसि । वाणः—तथाऽस्तु (इति परिकामति)

चन्द्रकलाकिरीटः शिवः । यतु चन्द्रकला किरीटे यस्य स इति श्यालयानं तत् 'सप्तमी विशेषणे बहुवीही' हृत्यनेन सप्तमीविशेषणस्य पूर्वप्रयोज्यत्वादुपेचयम् । 'किरीटी'ति पाठान्तरे चन्द्रकलव किरीटं चन्द्रकलाकिरीटं, तदस्याऽप्स्तीति चन्द्रकलाकिरीटी = शिव हृत्यर्थः । 'अत हनिठनौ' हृतीनिप्रत्ययः । पाठान्तरमिदमपि न समीचीनतरम् । 'न कर्मधारयास्मत्वयर्थीयो बहुवीहित्यचेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर' हृत्यनुशासनात् । कर्म-धारयपदस्य बहुवीहीतरपरत्वेन गौरवास्पदत्वादव्यवेयम् । चन्द्रकलाकिरीटस्य (शिवस्य) कोदण्डस्य (धनुषः) कर्वनेन (आकर्षयेन, नमनेनेति भावः) यशः (श्यालिः) तेन ध्वलाम् (शुक्लाम्) कुरुत = सम्पादयत । ततः-अचिरात् = शीशं, विदेहपुत्रीवक्तोजन्दनरजाः परिधूसरत्वं = विदेहपुत्राः (सीतायाः) यी वक्तोजी (उरोजौ, पयोधरावित्यर्थः) तथाऽवस्थितं यज्ञान्दनरजः (मलयज परागः) तेन परिधूसरत्वम् (ईषत्पाण्डुरखं च), अङ्गीकुरुष्वं = स्त्रीकुरुत । हर-धनुर्नमनेन विलोक्ती स्ववक्षोधवलां विद्याय परिणयोत्तरं सीतालिङ्गनसुखमनुभवते ति भावः । अत्र पूर्वादेव यशसा विलोक्तीधवलीकरणत्वाऽसम्बद्धेऽपि सम्बन्धवर्ण-रूपाऽतिशयोक्तिरत्तरादेव च भद्रवा जानकीपरिणयहृषस्य गम्यार्थस्याऽभिघानात्-पर्यायोक्तमलङ्घारस्तथा च द्वयोरलङ्घारयोर्मियोऽनपेक्ष्या रिथते: संस्थापित्तरः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

धनुरिति । हृदं = धनुः । दुर्विंगाहं = दुःसाधनीयम्, अशक्यारोपणमिति भावः । दुःसेन विगाहितुं शक्यम्, ईषददुःसुदुषुक्ष्याऽक्ष्याऽप्येषु खलू इति श्यालयर्थः ।

वना डालो और शीघ्र ही सीताके पदोधरहित चन्दनरजसे (भूसर वर्णकी भी स्वीकार कर लो ॥ ५४ ॥

(धनु देखकर, मन ही मन) इसे उठाना मुश्किल है । इसकारण इसकी आवश्यकता नहीं । (मुनाकर) वाण ! पहले तुम ही धनु उठाओ । क्योंकि नवागन्तुक होनेसे तुम ही इम लोगोंके भी माननीय हो ।

वाण —ऐसा ही हो (देसा कहकर चूमता है ।)

रावणः—(स्वगतम्) अरे हृदय, अलं कातरतया, अयं तावत्करतः
कुण्ठीकृतदशकण्ठे शितिकण्ठकामुके ।

अन्योऽपि कोऽपि यदि चापभिमं विकृष्ट
सीताकरप्रहविधिं विदधीत धीरः ।
लङ्घां नयामि च गिरानुनयामि चैनां
द्रागानयामि च वशे जनकेन्द्रपुत्रीम् ॥ ५५ ॥

मञ्जीरकः—सखे, पश्य ।

बाणस्य बाहुशिखरैः परिपीड्यमानं

रावण इति । कुण्ठीकृतदशकण्ठे=कुण्ठीकृतः (निष्फलीकृतः) दशकण्ठः (रावण)
येन, तस्मिन् । शितिकण्ठकामुके=हरधनुषि । कतरः=कः, बाणोऽप्यहमिव निष्फल-
प्रयासो भविष्यतीति भावः ।

अन्योऽपीति । अन्योऽपि कोऽपि वीरः हमं चापं विकृष्ट सीताकरप्रहविधिं
विदधीत यदि, (तर्हि) एनां जनकेन्द्रपुत्रीं लङ्घां नयामि गिरा अनुनयामि द्राक्
वशे आनयामि चेत्यन्वयः ।

अन्योऽपि = अपरोऽपि, कोऽपि = अज्ञातनामधेयः, वीरः = शूरो जनः, हमं =
सखिकृष्टतिंनं, चापं = धनुः, विकृष्ट = भारोप्य, सीताकरप्रहविधिं = जानकी-
पाणिप्रहणविधानं, विदधीत यदि = कुट्यांचेत्, तर्हि अहमिति शेषः । पूजाम् =
हमां, जनकेन्द्रपुत्रीं = विदेहेश्वरदुहितरं, सीतामित्यर्थः । लङ्घां = स्वपुरी, 'नयामि'
त्यह्य 'अकथितं चेत्यनेन गौणकर्मत्वम् । नयामि = प्रापविष्यामि, 'वर्तमानसा-
मीव्ये वर्तमानवह्ने'ति लट् । गिरा = चाण्डा, अनुनयामि = प्रसादयामि द्राक् =
शीघ्रं, 'द्राह्मक्षम्भुसपदि द्रुत' इत्यमरः । वशे = आनयामि च = स्वाधीनां करिष्यामि
चेति भावः । पूतेन भावि जानकीहरणं सूचितम् । वसन्ततिलकं बृत्तम् ॥ ५५ ॥

बाणस्येति । बाणस्य बाहुशिखरैः परिपीड्यमानम् इन्दुमीक्तेः हमं धनुः कामा-

रावण—(मन ही मन) अरे हृदय ! तुम कायर मत बनो । जिसने रावणको असु-
रवे कर दिया उस शिवथनु उठानेमें यह कीन है ?

और भी कीर्त वीर इस अनुको उठाकर सीताका पाणिप्रहण कर लेगा तो सीताको लङ्घा
के जाकंगा और बाजीसे अनुनय कर्त्तगा और अपनी वशवर्तिनी भी कर लंगा ॥ ५५ ॥

मञ्जीरक—मित्र ! देखो ।

बाणके बाहुशिखरोंसे परिपीड्यमान यह शिवथनु कामातुरकी वचनरचनाओंसे प्राप्ति

नेवं धनुष्लति किञ्चिदपीनदुमौले: ।
कामातुरस्य वचसामिष्य संविधानै-
रम्यर्थितं प्रकृतिचारु मनःसतीनाम् ॥ ५६ ॥

राघण—(सविधादमात्मगतम्) सीतानुनयप्रत्यूहपिशुनेव दुरुपश्चुतिः ।
(प्रकाशम्) अबे वाण, अपि नाम ते पलालभारनिस्सारो भुजभारः ।
वाण—कथं भुजमण्डलमिदमालोकयन्नपि कटुभाषितां न मुञ्चसि ?

दुरस्य वचसौ संविधानैः अम्यर्थितं प्रकृतिचारु सतीनां मन इव किञ्चिदपि न
संचलतीत्यन्ययः ।

वाणस्य = वलिसूनोः, वाहुशिखरैः = पर्वतकृटसहस्रसुंजैः, वाहवः शिखराणीय
वाहुशिखराणि, तैः 'उपमितं वाघादिभिः सामान्याऽप्रयोगे' इति समाप्तः । परि-
पीढवमानं = पर्याकृत्यमाणम्, इन्दुमौले: = चन्द्रोखरस्य इदं = सञ्जिकृष्टस्थितं,
घनुः = कार्मुकं, कामाऽनुरस्य = मन्मथाऽकुलस्य कस्यर्थिज्जनस्य, वचसौ =
वचनानां, संविधानैः = रचनाभिः, अम्यर्थितं = प्रार्थितं, प्रकृतिचारु = स्वभाव-
सुशीलं, प्रकृत्या चारु 'प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानम्' इति तृतीया, ततः समाप्तः ।
सतीनां = पतिव्रतानां, 'सुचरित्रा तु सतीसाधीपतिव्रता' इत्यमरः । मन इव =
चित्तम् इव, किञ्चिदपि = मनागपि, न चलति = न संचलति, स्वस्थानादिति शेषः ।
यतेन सीताकर्त्तुं भावि रावणप्रत्याक्षयानमाक्षयातं भवति । अत्र दृष्टान्ताऽलङ्कार-
स्तशक्त्याणं यथा—

'दृष्टान्तसु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ।' इति । वस्तुनतिलकं चृत्तम् ॥ ५६ ॥

राघण इति । सीताऽनुनयप्रत्यूहपिशुना = सीतायाः (जानक्याः) अनुनयः
(प्रणिपातः) तस्मिन्प्रत्यूहः (विज्ञः) तस्य पिशुना (सूचिका) । दुरुपश्चुतिः =
दुष्टा उपक्षुतिः = (उपक्षणम्) अविरक्त प्रश्नाऽर्थकः ।

वाण इति । हैहयराजेन = कार्तवीर्येण । कार्तवीर्यो राघणं जित्या कारागारेऽ-
वभादिति पुराणप्रथितं चृत्तम् ।

स्वमावश्यन्दर पतिव्रताओंके मनके समान कुछ भी नहीं चल रहा है ॥ ५६ ॥

राघण—(विशादके साथ मन ई मन) सीताके अनुनयमें विघ्नकी सूचना करनेवाली
नह कुछ जनक्षुति प्रकाशित हुई है । (सुनाकर) अरे वाण ! तुम्हारा वाहुभार पलालभार
के सृष्टि सारहीन ही गया है क्या ?

वाण—इस वाहुमण्डलको देखकर भी तुम क्यों नहीं कटुभाषणको छोड़ते हो ?

रावणः—तत्किमनेन करिष्यसि ।

वाणः—यत्कुंतं हैहयराजेन ।

रावणः—इदमसौ ते भुजवनं निजप्रतापानले निर्द्वामि ।

वाणः—इदमहं त्वत्प्रतापानलमनेकरुचिरचापचुम्बितनिजबाहुबला-हकनिवहनिर्मुक्तनाराचधारासारैः शमयामि ।

रावणः—

ऐ वाण, मुञ्च मयि वाणशतानि पञ्च,
नन्वस्ति मे करतले करवालवल्ली ।

ऐ पञ्चवाण, विवृणु त्वमपि स्ववाणान् ,

रावण इति । निर्द्वामि = निःशेषं यथा स्यात्या भस्मीकरोमि ।

वाण इति । अनेकरुचिरेत्यादिः = अनेके (यहवः) रुचिराः (सुन्दराः) ये चापाः (धर्मांयि पचानतरे इन्द्रायुधानि) तैः चुम्बिताः (सम्बद्धाः) ये निजबाहुवः (स्वभुजाः) पञ्च बलाहकाः (भेदाः) तेषां निवहः (समूहः) तस्मापिसुर्मुकाः (विमुषाः) ये नाराचाः (प्रश्वेदनाः, सर्वलोहमयाः शरविशेषाः) तेषां धाराः (परम्पराः) तासामासारैः (प्रसरणैः), 'प्रश्वेदनास्तु नाराचा' इति 'स्यादासारः प्रसरणम्' इति वाणमहः । शमयामि = शार्नित नवामि ।

ऐ वाणेति । ऐ वाण ! मयि पञ्च वाणशतानि मुञ्च । ननु मे करतले करवालवल्ली अस्ति । ऐ पञ्चवाण ! त्वमपि स्ववाणान् विवृणु । ननु सा तुवतिलोकलामवल्ली पृतीत्यन्वयः ।

ऐ वाण = अरे वाणाऽसुर ! मयि = मद्भिषये, पञ्च वाणशतानि = वाणपञ्चशतीं, मुञ्च=प्रश्विष, ननु=हे वाण, 'प्रश्वेदनाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुचयाऽमन्त्रगे ननु । इत्यमहः । मे = मम, करतले = पाणितले, करवालवल्ली = खद्गलता, 'वल्ली तु व्रततिर्णते'-

रावण—तव इस (वाहुमण्डक) से वया करोगे ?

वाण—जो कार्त्तवीर्यने किया था (तुम्हे वौद्यगा) ।

रावण—मैं तुम्हारे इस वाहुवनको अपने प्रतापाशिसे निःशेष कर लगा दाढ़गा ।

वाण—मैं तुम्हारे इस प्रतापाशिको अनेक सुन्दर धनुओं (अथवा इन्द्रायुधों) से सम्बद्ध अपने वाहुरूप मैयोंसे छोड़े गये नाराचोंकी शृंहियोंसे कुता दाढ़गा ।

रावण—ऐ वाणस्तुर ! मेरे अपर पाँच सौ वाणोंको छोड़ो । मेरे हाथमें खल्जता है । ऐ पञ्चवाण (कामदेव) ! तुम भी अपने वाणोंकी प्रकट करो । ऊपरमृद्धके भूषणकलारूप

नवेति सा युवतिसोकलामचल्ली ॥ ५७ ॥

नूपुरकः—अये बाणरावणौ, स्वयमेवात्मानं वर्णयन्ती न साक्षेते ? ।
(अये बाणरावणा, तर्च जब्य अप्पाणं अग्निन्ती ए लक्ष्येत्)

रावणः—धिक् मूर्ख, कन्दामात्रैकमहायो दशकण्ठः, नहु रे,—
मन्दोदरीकुटिलकोमलकेशभार-

मन्दारदाममकरन्दरसं पिवन्तः ।

वीणानिनादमधुराध्वनिमुद्धिरन्तो

मद्दिकमं भाषुकरा अपि कीर्तयन्ति ॥ ५८ ॥

त्वमरः । अस्ति = विद्यते, अतो नाऽहं विमेवीति भावः । ऐ पञ्चवाण = अरे पञ्चशर्त त्वमपि, स्ववाणान् = विजशरान्, विष्णु = प्रकटीकुरु । ननु = हे पञ्चवाण !, सा = मुवनविद्ययाता' युवतिसोकलामचल्ली = युवतिसोके (तक्षगीसमूहे) ललामचल्ली (भूषणलक्षाभूता, सीतेति भावः) पृति = आगच्छुति, अतो नाऽहं त्वद्वाणेभ्यो विमेवीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

रावण हृति । वामैकलाघ्यः = व्याप्तम् (निजः) पव पृकः (पृकः) श्लाघः
(प्रशंसनीयः) यस्य सः ।

माऽहमेव प्रखुत भाषुकरा अपि मद्दिकमं कीर्तयन्तीति प्रतिपाद्यते—
मन्दोदरीति ।

मन्दोदरीकुटिलकोमलकेशभारमन्दारदाममकरन्दरसं पिवन्तो वीणानिनादमधुर-
ध्वनिम उद्धिरन्तो भाषुकरा अपि मद्दिकमं कीर्तयन्तीत्यन्वयः ।

मन्दोदरीस्यादिः = मन्दम् (कुशम्) उदरं (लक्षण्या—मध्यमम्) यस्याः
सा मन्दोदरी (मध्यतनुआ, शावगपलनीत्यर्थः) तस्याः कुटिलः (वक्तः) कोमलः
(भूषुलः) च: केशभारः (कुन्तलकलापः) तस्मिन्द्विदितं यन्मन्दारदाम (सुरतरु-
कुसुममालयम्) तस्य मन्दरन्दरसं (पुष्परसम्) पिवन्तः अयन्तः । अत पव—
वीणानिनादमधुरध्वनिम = वीणानिनादः (वक्तलकी शब्दः) हृष मधुरध्वनिम (श्रुति-

सीता आरद्दा है ॥ ५७ ॥

नूपुरक—मरे बाज और रावण ! त्वयम् अपना वर्णन करते हुए तुमलोग लक्षित
नहीं होते हो ?

रावण—धिक् मूर्ख ! रावण अपने आप ही कैसे प्रशंसनीय है ? देख रे !

मन्दोदरीके कुटिल और कोमल केशभारमें विन्यस्त मन्दारगांडाके पुष्परसको पीते
हुए पवम् वीणाके सदृश भाषुरशब्दको प्रकट करते हुए भौंरे भी मेरे पराक्रमका कीर्तन
करते हैं ॥ ५८ ॥

वाणः—कथमयं सुरतहक्षुमदामकमनीयकामिनीजनोपभोगसौभाग्यं
विद्वन्वयति ? तदिवानीय—

अमी मे दोर्दण्डास्तुलितहरशैलैकशिखरा-
स्तुरासाहं साहक्षुतिकरतलन्यस्तकुलिशम् ।
पराभूय स्वैरं विद्वश्ववनसुन्मूलय सकलं,
मम कीडोधार्न सुरतहमनोऽं विद्वधतु ॥ ५६ ॥

(मुखदस्तवनम्) उत्तिरस्तः उत्तुल्लभ्नतः, उत्तपाद्यन्त इति आवः । मधुकरा अपि =
अमरा अपि, किमुत देवमनुष्टवः इत्यविपदेन व्यवहते । अत पवाऽऽर्थाऽर्थापलिर-
कहारः । महिकरम् = मध्यराजमं, कीर्तयन्ति=वर्णयन्ति । वसन्ततिष्ठकावृत्तम् ॥ ५६॥

बाण इति । सुरतहक्षुमदामकमनीयकामिनीजनोपभोगसौभाग्यं = सुरतरोः
(मन्दारस्य) यत् कुसुमदाम (पुष्पसाक्षयम्) तेम कमनीयः (कामनायोग्यः) यः
कामिनीजनः (लालनाजनः) तस्योपभोगसौभाग्यम् (निषेशसुभगस्यम्) । विद-
वन्वयति = अनुकरोति ।

बाणः स्वकार्य स्वचरति—अमी इति । तुलितहरशैलैकशिखरा अमी मे दोर्दण्डाः
साहक्षुतिकरतलन्यस्तकुलिशां तुरासाहं पराभूय सकलं विद्वश्ववनं स्वैरम् उन्मूलय
मम कीडोधार्न सुरतहमनोऽं विद्वधतिव्यव्ययः ।

तुलितहरशैलैकशिखराः = तुलितम् (उपमितम्) हरशैलस्य (शिवाऽच्छालस्य,
कैलासस्येवर्यः) पूकं (मुक्षयम्, 'पूके मुख्याऽन्यकेवला'इत्यमहः) शिखरं (शक्रम्)
यैस्ते । अभी = पूते, मे=मम, दोर्दण्डाः=वातुदण्डाः, साहक्षुतिकरतलन्यस्तकुलिशां=
अहक्षुत्या (अहक्षुत्येण) स्वहितं यथा तथेति कियाविशेषणम् । करत्तेषे (प्राणि-
त्तेषे) न्यस्तं (निहितम्) कुलिशां (वज्रम्) येन सः तस्म । तादृशं तुरासाहम् =
इन्द्र, पराभूय = विजित्य, सकलं = समग्रं, विद्वश्ववनं देवोपवनं, नन्दनकालनमिति
आवः । स्वैरं = स्वचक्षन्दं यथा स्यात्यथेति कियाविशेषणम् । उन्मूलय = उन्मूलितं
कृत्वा मम = बाणाऽसुरस्य, कीडोधार्न = केलयुपवनम्, उहेश्यमेतत् । सुरतह-
मनोऽं = मन्दारपादपमनोहरं, विद्वधतु = कुर्वन्तु । कैलासपर्वतश्चासदाशा मद्राहयो

बाण—यद किसप्रकार मन्दारपुष्पोंकी मालासे कामनायोग्य लङ्घनाके उपभोगके
सौभाग्यका बन्धन कर रहा है ? इसकिए अभी—

कैलासपर्वतकी यह चौटीसे उपमित ये मेरे बातुदण्ड, अहक्षारके साथ हाथमें बज-
लेनेवाले इनको जीतकर समस्त नन्दनकालनको स्वच्छन्दतापूर्वक उन्मूलित कर मेरे
कीडोधार्नको देववृक्षोंसे मनोहर बना डालें ॥ ५७ ॥

(इति निष्कान्तः)

रावणः—कथमयं निर्गतः ? अहं तु—

अनाहस्य हठात् सीतां नाभ्यतो गन्तुमुत्सहे ।

न शृणोमि यदि क्रूरमात्रकन्दमनुजीविनः ॥ ६० ॥

मञ्जीरकः—वत्से जानकि ! अधुना दैवैकरक्षणीयासि ।

रावणः—(कर्ण दत्ता) अये, कस्याऽयमाक्रन्दः श्रूयते नभसि ।

(निपुणं निरुद्य) नूनमनेन कस्यचिन्नाराचपीडितेन कठोरमात्रकन्दता गग-

यद्धाहस्तं पुरन्दरं पराजितय नन्दनकाननोन्मूलनपूर्वकं मदीर्थं क्षीढोपवनं मन्दारादि-
सुरतरुमनोहरं कुर्वन्त्यिति भावः । अत्रोपमाऽङ्गकारः । चित्तरिणीशूक्तम् ॥ ५९ ॥

अनाहस्येति । अनुजीविनः क्रूरम् आक्रन्दं न शृणोमि यदि, सीतां हठात् अना-
हस्य अन्यतो गन्तुं न उत्सह हस्यन्वयः । अनुजीविनः = अनुचरस्य, क्रूरं = कठिनम्,
आक्रन्दं = रुदितच्छनिम् । न शृणोमि यदि = न आकर्णयामि चेत्, एतेनभावी
मारीचाक्रन्दः सुख्यते । तर्हि सीतां = जानकीं, हठात् = बलात्कारमात्रित्य, 'क्षय-
कोपेकर्मण्यधिकरणेचे' ति पश्चामी । 'प्रसभं तु बलात्कारो हठ' हस्यमरः । अनाहस्य =
आहरणमकृत्य अन्यतः = अन्यस्तिमन् स्थाने, 'आचारिभ्य उपसंख्यानम्' इति सार्व-
विभक्तिकस्तसिः । गन्तं = यातुं, न उत्सहे = उत्साहं न करिष्यामि, वर्तमानसा-
मीष्ये वर्तमानवहा' इति लट् । अनुष्टुप्पूच्छृङ्खलम् ॥ ६० ॥

मञ्जीरक इति । अधुना = इदार्भी, बाणाऽसुरे गते सतीति भावः । दैवैकरक्ष-
णीया = भास्यमात्रेण रक्षया । रावणस्य ताहस्यां प्रतिज्ञायां सत्यामिति भावः ।

रावण इति । गग्नपयथचारिणा = आकाशमार्गगमिना । भवितव्यं = भास्यं,
भाववास्यप्रयोगः ।

(ऐसा कहकर निकलता है)

रावण—कैसे यह निकल गया ? मैं तो—

अनुचरकी कठोर रोदनधनि न मुनूरा तो सीताको इसे इरणकिये बिना दूसरी
जगह जानेके लिए उत्साह नहीं करूँगा ॥ ६० ॥

मञ्जीरक—वत्से सीते ! इससमय तुम केवल भास्यसे ही रक्षणीय हो ।

रावण—(कान देकर) अरे ! आकाशमें यह किसीके रोनेकी आवाजं मुनी जारही
है । (अच्छीतरह विचारकर) निश्चय ही यह किसीके नाराचसे पीछित, कठोरशब्दसे

नपथचारिणा मारीचेन भवितव्यम् । तदेनमाश्वासयामि तावत् (इति निष्कान्तः) ।

नूपुरकः—वयस्य, दिष्ट्या व्याघ्रस्येव मुखात् कुरुक्षीवास्य हस्तादुर्बरिता जानकी । (वच्चास्त, दिहिआ वग्धस्त विश्व मुहादो कुरुक्षी विश्व इमस्त हत्यादो उबरिदा जाणई)

मङ्गीरकः—सखे, एवमेतत् । तदेहि । वृत्तान्तमिमं जनकराजस्य निवेदयावः ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

—०००—

नूपुरक हति । दिष्ट्या = भाग्येन, अस्यमिदम् ।

मङ्गीरक हति । जनकराजस्य = मिथिलेश्वरस्य, 'कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्र-विवक्षायां पहुयेवे'ति निव्यमात्सम्प्रदानत्वाऽभावः ।

हति निष्कान्ताः सर्वे हति । सर्वनिष्कल्पं च अङ्काऽवसानसूचनाऽर्थम् ।

इति प्रसङ्गराजव्याख्यायायां प्रथमोऽङ्कः ।

—०००—

रोनेवाला तथा आकाशमार्गसे चलनेवाला मारीच होना चाहिए । इसकारण इसको आशासन देता है । (अनन्तर निकल जाता है)

नूपुरक—मित्र ! भाग्यसे व्याघ्रके मुखसे मृगीकी तरह इसके हाथसे सीता बची ।

मङ्गीरक—मित्र ! ठीक है । इसकिए आओ । यह वृत्तान्त महाराजजनको निवेदन करें ।

(तब सब निकल जाते हैं ।)

प्रथम अङ्क समाप्त ।

—०००—

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः—(समन्तादवलोक्य) अहो,—अयमनेकशुकशाबकानुगमनि-
तान्तरहरिलतावितानभनोरमारामरमणीयसञ्चिवेशप्रदेशः । (नैपथ्याभिसुख-
मवलोक्य) कथमयं भिष्णुः ? भिष्णो, इत इतः ।

(प्रविश्य)

भिष्णुः—अपि कुशलं तापसस्य ?

तापसः—ज्ञेममस्माकम् , युध्माकं च कुशलम् ?

तत इति । तापसः = तपोऽस्याऽस्तीति 'अण्वै'त्यण् । चापचे 'तपः सहस्राभ्यां
विनीनी' इति विनिप्रत्यये तपस्वीत्यपि 'तपस्ती तापसः पारिकाङ्गुष्ठी'त्यमरः । अनेकशुकशाबकाऽनुगमनितान्तरहरिलतावितानभनोरमारामरमणीयसञ्चिवेशप्रदेशः =
अनेके (वहवः) ये शुकशाबकाः (कीरदिशबः) तेषामसुगमेन (समागमेन) नितान्तं (एकान्तं यथा स्थान्तथा) हरित (हरितवर्णं) या लता (वही) तस्या विस्तारं (विस्तारः) तेन मनोरमः (मुन्द्रः) य आरामः (उपवनम्) तस्य रमणीयः (मनोहरः) सञ्चिवेशः, (निवेशानस्थानम्) यस्मिन्बस्ति,
तापाः प्रवेशः (भूमागः) ॥ भिष्णुः = भिष्णशीलः, भिष्णत इति 'भिष्ण भिष्णाया-
मलाभे लाभे चेति धातोः 'सनातांसभिष्णुरिति उप्रत्ययः, 'भिष्णुः परिवाद् कर्मन्वी
पाराशर्यपि मस्तकी' इत्यमरः ।

भिष्णुरिति । कुशलमपि=करुणामस्ति किम् । अपि प्रश्नार्थकः । 'गाहाससुखय-
प्रश्नशङ्कासम्भावावास्वपि' इत्यमरः ।

तापस इति । लेमं=कुशलं, 'भाषुकं भविकं भव्यं कुशलं लेमंसञ्चियाम्' इत्यमरः ।

(अनन्तर तपस्ती प्रवेश करता है ।)

तापस—(चार ओर देखकर) अहो ! अनेक तोतोंके समागमसे अतिशय इरे वर्ण
बाली लताके विस्तारसे शुन्द्र उपवनकी रमणीय स्थितिवाला यह स्थान है । (नैपथ्यके
समुख देखकर) कैसे यह भिष्णु आपका ? भिष्णो ! इसर इधर ।

(प्रवेशकर)

भिष्णु—तापसका कुशल है ?

तापस—इमारा कुशल है, युध्मारा कुशल है ?

भिक्षुः— इदानीं विशेषतो भवदर्शनात् ।

तापसः— (पुनः सप्रज्ञयम्) ननु कीटबन्धमहीपर्यटनेन आन्तो भवान् । तत्र मिथिलायां पञ्चरात्रनिधासेन अमोऽष्टनेतत्त्वयः । प्रसङ्गादयं च राजा जनको द्रष्टव्यः ।

भिक्षुः— किमस्माकं निरीहाणां राजदर्शनेन ।

तापसः— नूनमर्य ब्रह्मविद्याविनोदकुशलः खलु सीरध्वजः । तेन द्रष्टुमुचित एव भवाहशतम् ।

भिक्षुः— अये, राजापि ब्रह्मविद्यावानिति सत्यमेतत् ?

भिक्षुरिति । विशेषतो = अधिकभावात् , कुशलमस्तीति शेषः ।

तापस इति । कीटबन्ध = कीटस्थेव, 'तत्र तस्थेषे'ति वतिप्रत्ययः । यथा कीटाः सन्ततं मर्ही पर्यटन्ति तथेति भावः । मिथिलायां = जनकतुर्याम् ।

भिक्षुरिति । निरीहाणां = निरभिलायणाम् , निर्विनोदकुशलः = ब्रह्मपतिपादिका विद्या ब्रह्मविद्या (वेदान्तविद्या), 'साक्षात्पर्विवादीनां सिद्धय उत्तरपद्मलोपस्थोप-संख्यानम्' इति मध्यमपद्मलोपीः समाप्तः । ब्रह्मविद्याः विनोदनं (मनोविनोदः) तस्मिन्कुशलः (निपुणः) । भवाहस्तां = भवत्सदक्षानां, ब्रह्मविद्याश्रवणवोभ्यानां भिक्षुणामिति भावः ।

भिक्षुरिति । ब्रह्मविद्यावान् = ब्रह्मविद्यासम्पन्नः, प्राप्तशो राजानख्यावातीत्यद्व-नीतिच्छेवाऽभिनिविद्यान्त इति भावः । सत्यं = तथ्यं, काषा प्रश्नो व्यज्यते ।

भिक्षु—इससमय आपके दर्शनसे विशेषस्वप्ने कुशल है ।

तापस—(फिर प्रेमके साथ) आप क्षीड़ेकी दरद पूर्णीमें पर्यटन करनेसे थक गये हैं । इसकारण मिथिलापुरीमें पौर्व रात विभाषकर परिषमको इटाना चाहिये । प्रसङ्गसे राजाजनकका भी दर्शन करना चाहिए ।

भिक्षु—इमारे ऐसे निःस्पृहोंको राजाके दर्शनसे क्या प्रयोगन है ?

तापस—निधय ही ये महाराज सीरध्वज वेदान्तविद्यासे मनोरजन करनेमें निपुण हैं । इसलिए आपके सरीसे भिक्षुओंको उनका दर्शन करना चाचित ही है ।

भिक्षु—अरे ! राजा भी ब्रह्मविद्यावाले हैं, क्या यह सच है ?

तापसः—भिक्षो, सत्यमेतत्, देवस्य दश—(इत्यधीकरे) देवस्य शितिकण्ठस्याज्ञा ।

भिक्षुः—(विहस्य) अलमपलापेन । शितिं मया, राक्षसः खलु भवान् ।

तापसः—तत्कथय विशब्दं को भवानिति ?

भिक्षुः—अहमपि भवाद्वा एव कोऽपि राक्षसः ।

तापसः—तदाकर्ण्यताम् । अहं हि सकलमन्त्रिमुकुटमालयेन माल्य-बता प्रदितस्ताङ्कावनम् । आकर्णितं हि तेन यत् किं तोऽपि कौशिको नाम मुनी राजानमयोध्याधिपतिमेत्य स्वर्मखरक्षणाय तस्य रामनामानं

तापस हृति । अभ्यासवशाद् दशकण्ठस्येति वकुमिच्छृति परं रहस्यनिर्वेदभिया दशपदमन्तरेव शितिकण्ठस्याज्ञेति कथयति । शितिकण्ठस्य = महादेवस्य ।

भिक्षुरिति । अपलापेन = निरूपेन, स्वभावगोपनेनेति भावः ।

तापस हृति । विशब्दं = विश्वासपूर्वकं यथा स्यात्तथा ‘विशब्द’मिति पाठान्तरेऽन्ययमेवाऽधीः ।

भिक्षुरिति । भवाद्वा = भवत्सद्वा ।

तापस हृति । सकलमन्त्रिमुकुटमालयेन = सकलमन्त्रिगां (समस्तधीसचिवानाम्) मुकुटमालयेन (किरीटमालयसदृशेन, मन्त्रिप्रवरेणेति भावः) । साऽनुजं = साऽवर्णं, लक्ष्मणसहितमिति भावः । निजनयनाभ्यामपि = स्वनेत्राभ्यामपि, वाक्य-विषयमयो देहस्य, देहान्यनेनिद्र्यस्य प्रियतरत्वं प्रसिद्धमेव । निजतनयौ = स्वपुत्री, रामलक्ष्मणाविति भावः । तस्य = कौशिकमुनेः, ‘कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविव-शायां पषुष्यते’ति नियमालसम्पदानस्य सम्बन्धत्वं बोद्धयम् ।

तापस—भिक्षो ! यह सब है । देव वश—(ऐसा आप ही कहकर) देव नील-कण्ठकी आज्ञा है ।

भिक्षु—(हँसकर) शूद्र शोकनेकी आवश्यकता नहीं है । मैंने जान लिया कि आप राक्षस हैं ।

तापस—तब विश्वासके साथ आप कहिए कि आप कौन हैं ?

भिक्षु—मैं भी आपके सदृश कोई राक्षस हूँ ।

तापस—तब सुनिए । सम्पूर्ण मन्त्रियोंके मुहुड़को मालाके सहश मालवान्ते मुझे तालकावनमें भेजा है । उन्होंने सुना है कि कौशिकनामक किसी सुनिए अयोध्याके राजाके पास आकर अपने यज्ञकी रक्षाके लिए उनके राम नामके पुत्रको छोटे भाई

तनयं सानुजं याचितवान् । तेन चावश्यं माननीयो मुनिरिति निजनयना-
भ्यामपि प्रियतमौ निजतनयौ तस्य समर्पिती ।

भिञ्चुः—ततस्ततः ।

तापसः—ततस्तेन मुनिना पारितोषिकं ताटङ्कुयुगमर्पितं तस्य राशः ।
उक्तं च, ‘राजन्’, दिव्यमिदं ताटङ्कुयुगम् ।

तदिदं वीरसूकर्णिवेशोचितमित्यसौ ।

अन्तःस्फुरन्ती रत्नानां वर्णमालेष शंसति ॥ १ ॥

तेन च कौशलया कर्णयोनिवेशनीयम् इति । अनुमतं च राजा । राज-

ताटङ्कुयुगं = कर्णभूषणविशेषयुगम् । दिव्यम् = स्वर्गीयम्, दिवि भवं ‘शुप्राग-
पागुवक्प्रतीचो यत्’ इति यत्प्रत्ययः ।

तदिदमिति । तत् इदं वीरसूकर्णिवेशोचितम् इति अन्तःस्फुरन्ती असौ
रत्नानां वर्णमाला शंसति इत्येत्यन्वयः ।

तत् = भुवनप्रसिद्धम्, इदं = सन्निकृष्टस्थं, ताटङ्कुयुगमिति भावः । वीरसूकर्ण-
निवेशोचितं = वीरं सूत इति वीरसूः (वीरमाला) तस्याः कर्णयोः (शोत्रयोः)
निवेशाय (धारणाय) उचितम् (योग्यम्), अस्तीति शेषः । इति = पूर्वत् ।
अन्तः स्फुरन्ती = अन्तः (अन्तर्नतरभागे) स्फुरन्ती (शोतमाना), असौ =
शूद्रं, रत्नानां = मणीनां, पश्चारागादीनामिति भावः । वर्णमाला = वर्णानां (रक्तपी-
तादिरूपाणां, पचान्तरे अहराणाम्) माला (पङ्किः) शंसति इव = सूचयति इव ।
वर्णमाला यथा कमपि विषयं सूचयति तयैव ताटङ्कुन्तरवत्यनेकरत्नवर्णमालाऽपि
‘ताटङ्कुयुगमिदं वीरप्रसूधारणयोग्यम्’ इति सूचयतीति भावः । उद्येषाऽलङ्कारः ।
अनुष्ठुप्तुतम् ॥ १ ॥

तेनेति । अनुमतं = स्वीकृतम् ।

(लक्षणम्) के साथ मर्गा । उन्होंने भी ‘मुनि अवश्य मान्य है’ ऐसा सीचकर नेत्रोंसे भी
प्रियतम अपने दोनों पुत्रोंको उन्हें सीप दिया ।

भिञ्चु—तब क्या हुआ?

तापस—अनन्तर मुनिने पारितोषिकके तीर पर ताटङ्कु (कर्णभूषण) युगल रत्नाको
अर्पित किया, और कहा, राजन् । यह ताटङ्कुयुगम दिव्य है ।

लोकप्रसिद्ध यह ताटङ्कुयुगल वीरमालाके शोत्रयुगममें रहनेके लिए योग्य है । यह
बात भीतर चमकती हुई रत्नोंकी वर्णमाला (रक्त पीत भादि वर्णों की बा अष्टरोंकी
पङ्किं) ऐसे सूचित कर रही है ॥ १ ॥

इसकारण इसे कौशलयाके कानमें रखना चाहिए । राजा भी स्वीकार किया ।

कुमारद्वयानुगतेन निजाश्रमपदं प्रति गतं च मुनिना ।

भिञ्जुः—ततस्ततः ?

तापसः—तदिदमाकर्यं तत्ताटक्कुयुगं लङ्केश्वरजनन्या निकथाया एव कणोचित्मिति विचिन्त्य तदाहरणाय पूर्वमेव ताटकां प्रति निजानुचर एकः प्रस्थापितः । अधुना च नूनं ताटक्या तत्ताटक्कुयुगमाहृतमिति विचार्यं तदानयनाय ताटकां प्रत्यक्षं प्रहितः ।

भिञ्जुः—कथं पुनरिदं वृत्तान्तजातमाकर्णिं माल्यवता ।

तापसः—

वार्ता च कौतुकवती, विमला च विद्या
लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।
तैलस्य विन्दुरिव वारिणि तुर्निधार-
मेतत्प्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ २ ॥

तापस इति । लङ्केश्वरजनन्या: लङ्केश्वरस्य (रावणस्य) जनन्याः (मातुः) कणोचित्तं = श्रोत्रधारणयोग्यमित्यर्थः ।

वार्ताचिति । कौतुकवती वार्ता, विमला विद्या, कुरङ्गनाभेः लोकोत्तरः परिमलश्च तुर्निधारम् पृष्ठश्चर्यं वारिणि तैलस्य विन्दुरिव भूमौ स्वयमेव प्रसरतीत्यन्वयः । कौतुकवती = कौतुकलोपादानसम्पन्ना, वार्ता = यूत्तान्तः ‘वार्ता प्रकृतिवृत्तान्तस्तु त्वर्क्षतः स्यात्’ इत्यमरः । विमला = निर्मला, विशुद्धेति भावः । विद्या = पुरावाऽर्थप्रतिपादकं वाचम् । कुरङ्गनाभेः = मुगमदस्य, कस्तूर्या हस्यर्थः । लोकोत्तरः = मुखनदेहः, परिमलश्च = मुगमदश्च, तुर्निधारं = निधारपितुमशक्यम् , पृष्ठश्चर्यम् = एतचित्यर्थं, वारिणि = जले, तैलस्य = तिलादिस्मेहस्य, विन्दुरिव=पृष्ठत इव, भूमौ = पृथिव्या, और दो राजकुमारोंसे अनुगत मुनि भी अपने आश्रमको छले गये ।

भिञ्जु—तव क्या हुआ ?

तापस—यह मुनकर वह ताटक्कुयुगल रावणकी माता निकपाके ही कर्णयुग्मके बोग्य है ऐसा विचारकर उसे लानेकेलिए ताटकाके पास पढ़के ही अपना एक अनुचर भेजा गया है । अभी भी ‘निधाय ही ताटका उस ताटक्कुयुगलको ला चुकी है’ ऐसा विचार कर उसे लानेकेलिए ताटकाके पास मैं भेजा गया हूँ ।

भिञ्जु—इन वृत्तान्तोंको माल्यवान्ने कैसे सुन लिया ?

तापस—कौतुकपूर्ण वृत्तान्त, निर्मल विद्या और कल्पूरीमूगका लोकब्रेष्ट मुगम्ब, अविवार्यं ये तीनों, जलमें तैककी बैंदूके सङ्ख्या पृथ्वीमें अपने आप फैल जाते हैं ॥ २ ॥

विशेषतव्य बहुतरप्रणिधिप्रणिधायी माल्यवान् ।

मिथुः—तत्कथं मिथिलोपवने भवान् ? ।

तापसः—आकर्णितं हि या मिथिलामागतो लङ्घेश्वर इति । अतस्त-
द्विलोकनाय प्रथममिहागतः । अधुना च ताटकावनं यास्यामि । तत्कथय
तावद्वान् पुनः करतः ।

मित्रुः—अहमपि स एव यः प्रथमं ताटकं प्रति प्रहितः । मिथिलो-
पवनागमनकारणं समानमावयोः ।

स्वयमेव = आमनैव, सहायकनैरपेक्षयेनैवेति भावः । प्रसरति=प्रसारमधिगच्छति ।
जले प्रणिस्तैलविन्दुयथा विस्तारमाप्नोति तथैव कुतृष्णोत्पादिका चारी, गुणर-
स्परायात्मा विद्या सूगमदपरिमलक्ष्म सहायकान्तरनैरपेक्षयेण प्रसारमधिगच्छतीति
भावः । अत्र प्रस्तुताया चारीया अप्रस्तुतयोर्विद्याकुरुक्षुनाभिपरिमलयोश्च भूमिप्रस-
रणरूप पृक्खमेऽनिसस्मद्धारीपकमलङ्घारस्तक्षणं यथा—

‘अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निरायते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु कियामु चेत् ॥’ इति ।

एवमुपमालङ्कारस्तेतिक्षयोरक्षिभावेन सङ्करः । वसन्तलिङ्कं गृहम् ॥ २ ॥

विशेषतदचेति । बहुतरप्रणिधिप्रणिधायी = बहुतराः (अधिकतराः) ये प्रणि-
धयः (चाराः) तान् प्रणिधाति (निवोजयति) तच्छ्रीलः, ‘सुध्यजातौ गिनिस्ता-
च्छ्रीलये’ इति गिनिः । ‘यथाऽहं चर्णः प्रणिधिरपसर्पन्वरः स्पशः । चारक्ष गूडपुरुष-
श्चेऽथमरः ।

तापस इति । सत्राट्कृकं = ताटङ्कमयकर्णभूषणसहितम् ताटङ्कम्भ्यां सहित-
मिति, ‘तेन सहेति तुव्ययोर्गे’ इति बहुवीहिः, ‘बोपसर्जनस्ये’ति सहस्य सभावः ।
विकल्पत्वाऽपष्टान्तरे ‘सहताटङ्क’मिति ।

विशेषरूपसे माल्यवान् अनेक गुप्तनरोंका प्रबन्ध करते हैं ।

मित्रु—तौ आप कैसे मिथिलाके उपवनमें आये ?

तापस—मैंने द्युना कि लङ्घेश्वर (रावण) मिथिलामें आगये हैं । इसलिए पहले
उनके दर्शन करनेकेलिए मैं यहाँ आया । अभी ही ताटकावनको जाऊंगा । कहिए आप
कीन हैं ?

मित्रु—मैं भी वही हूँ जो कि पहले ताटकाके पास भेजा गया था । मिथिलाके उपवन-
(वागीचे) में आनेका कारण इमदोनोंका एक ही है ।

तापसः—(सहर्षम्) तत्कथय तावत् । तत्कि सताटहुं सम्प्रति ताट-
कावनम् ?

भिञ्जुः—सताटकमिति तावत् पृच्छ ।

तापसः—क पुनः सम्प्रति ताटका ? ।

भिञ्जुः—पुरी प्रविष्टा ।

तापसः—तत्कि दशरथस्य ?

भिञ्जुः—नहि नहि, अन्तकस्य ।

तापसः—केन पुनः प्रतिहारायितमन्तकपुरीप्रवेशो तस्याः ।

भिञ्जुः—रामवाणेनैव ।

तापसः—क एव रामः ? (विस्त्रय) नूनं स एव यः खलु दशरथ-
कुमार्योरप्रजः । तत्कथय, क पुनरधुना ताटकावनयौ ?

भिञ्जुरिति । सताटक = ताटका सहित, वनमिति शेषः ।

अन्तकस्य = यमराजस्य अन्तव्यतीर्यन्तः 'पचायच्' । अन्त पूवाऽन्तकः 'कालो
दण्डधरः आददेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।' हृष्यमरः ।

तापस हृति । प्रतिहारायितं प्रतिहारवत् (द्वारपालवत्) आचरितम् । ताटका-
वनयौ = ताटकापुरी, सुषाहुमारीचाविति भावः ।

तापस—(हपके साथ) तो कहिए । तब क्या अभी ताटकावनमें ताटहुं है ?

भिञ्जु—‘ताटकाके वनमें ताटका है ?’ यह पूछिए ।

तापस—तो इस समय ताटका कहाँ है ?

भिञ्जु—उसने पुरीमें प्रवेश किया ।

तापस—या दशरथकी पुरीमें ?

भिञ्जु—नहीं नहीं, यमराजकी पुरीमें ।

तापस—किसने उसके यमराजकी पुरीमें प्रवेश करनेकेरि द्वारपालके सहय
आचरण किया ?

भिञ्जु—रामके बाणने ही ।

तापस—यह राम कौन है ? (विचार कर) विश्व वही नहीं है जो दशरथके दोनों
कुमारोंमें ज्येष्ठ है । अतः कहिए, कि इसलमव ताटकाके पुत्र कहाँ हैं ?

भिञ्जुः—सुवाहुस्तावत्ताटकमेवानुगतः । मारीचोऽपि शिशुक्रीष्णोचि-
तरामनाराचपीडितो जीवन्सुक्त इव दूरं क्षिप्तः ।

तापसः—तत् कथमिदानीं न कथितं केनापि लङ्घेश्वरस्य ।

भिञ्जुः—कथितमेव किलेदमाक्रन्दता मारीचेन ।

तापसः—तत्कर्थं कुपितो न लङ्घेश्वरः ।

भिञ्जुः—सीताभिलापशीतले लङ्घेश्वरचेतसि नारुद एव कोपपरितापः ।

तापसः—क पुनरधुना रामलङ्घमणी ।

भिञ्जुः—श्रुतं मया कौशिकानुपदं तदाश्रमान्मथिलां प्रति प्रचलिता-
विति (विलोक्य) (सत्रासम्) कथमिमौ तावित एवाभिवर्त्तते । तदस्य
निशाचरवैरिणो रामस्य पुरतः स्थानुभन्नुचितमावयोः ।

(इति निष्ठानन्तौ)

इति विष्णवभक्तः ।

भिञ्जुरिति । ताटकामेव = स्वमातरमेव, अनुगतः = अनुपातः । रामवागेन
व्यापादित हृत्यर्थः ।

भिञ्जुरिति । आक्रन्दता = आक्रन्दनं कुर्वता, हृदतेत्यर्थः । सीताऽभिलापशीतले=सीतायाम् (आनन्द्याम्) अभिलापः (प्रणयमनोरथः) तेन शीतले (शीते) ।

विष्णवभक्तलङ्घणं प्रथमाऽङ्के गतं, तत्राऽयं मध्यमपादप्रयोजितत्वाच्छुद्धः ।

भिञ्जु—सुवाहुने तो ताटकाका ही अनुगमन किया । मारीच भी बालककी कीडामें
अभ्यस्त रामके नाराचसे पीडित होहर जीव-सुत्तके समान दूर पैका गया ।

तापस—तब अभी इस बातको लङ्घेश्वरके पास किसीने क्यों नहीं कहा ?

भिञ्जु—चिल्लाकर मारीचने इस बातको कह ही दिया ।

तापस—तब क्यों लङ्घेश्वर कुपित नहीं हुए ?

भिञ्जु—सीताकी इच्छासे शीतल लङ्घेश्वरके चित्तमें कोपका परिताप चढ़ा ही नहीं ।

तापस—अभी राम और लङ्घमन कहाँ हैं ?

भिञ्जु—मैंने सुना कि कौशिक ऋषिको अनुगमन कर उनके आश्रमसे राम और
लङ्घमन मिथिलाको चले गये । (देखकर और वासके साथ) कैसे ये दोनों इसी ओर आरहे
हैं ? इसकारण राष्ट्रसुके द्वेरा रामचन्द्रके आगे इन दोनोंका रहना अनुचित है ।

(अनन्तर दोनों निकल जाते हैं)

इति विष्णवभक्त

(ततः प्रविशतो समलक्षणी)

रामः—यत्स लक्षणं पश्य पश्याशुभरामणीयकम् ।

लक्षणः—आर्य, निसर्गरमणीयोऽयमारामः । अघुना तु मधुमासा-
बतारेण नितान्तरमणीयः ।

रामः—(सहर्षम्) कथमवतीर्णेव मधुमासलक्ष्मीः (विचरय) एव-
मेतत् । तथाहि—

इह मधुपवधूनां पीतमल्लीमधूनां,

विलसति कमनीयः काकलीसम्प्रदायः ।

राम इति । आरामरामणीयकम् = आरामस्य (उपवनस्य) रामणीयकम्
(सौन्दर्यम्) । रमणीयस्य भावो रामणीयकं, योपचात्युरुपीत्तमाद्युम् इति तु ये
सुवोरनाकोऽहिति तस्याऽकावेशः ।

लक्षण इति । निसर्गरमणीयः = निसर्गेण (हृषभावेन) रमणीयः (सुन्दरः) ।
मधुमासाऽवतारेण = मधुमासस्य (चैत्रमासस्य) अवतारेण (आविर्भावेन) ।
‘स्थाचैत्रे चैत्रिको मधुः । हृष्यमरः ।

राम इति । मधुमासलक्ष्मीः = चैषमासशोभा ।

इहेति । इह पीतमल्लीमधूनां मधुपवधूनां कमनीयः काकलीसम्प्रदायो विलसति ।
इह दुष्किणाऽनिलेन प्रतिपदम् उपदिष्टा वस्तुलस्य मञ्जरी सलीलं नटतीत्यनवद्यः ।

इह = अत्र, आरामप्रदेश इति भावः । पीतमल्लीमधूनां = पीतादि (आचा-
न्तानि) मल्लीमधूनि (मणिलका पुष्परसाः) वैस्तेषां, ‘तुगशून्यं तु मणिलका ।
भूपदीशीतमीकृत्येत्यमरः । मणिलका ‘बेली’ तिनान्ना प्रसिद्धं पुष्पम् । मधुप-
वधूनां = अमरसीणां, अमरीणामित्यर्थः । कमनीयः = मनोहरः, काकलीसम्प्र-
दायः = मधुरशब्दामनायः, विलसति = आविर्भवति । इह = अत्र, आरामप्रदेशे,
दुष्किणाऽनिलेन = मलयाऽवलसमीरेण, प्रतिपदं = प्रतिशब्दं प्रतिचरणक्षिष्ठेषं वा,
उपदिष्टा = कृतोपदेशा, वस्तुलस्य = अशोकस्य, मञ्जरी = वल्लरी, ‘वल्लरिमञ्जरि’:

(तब राम और लक्षण प्रवेश करते हैं)

राम—यत्स लक्षण ! उपवनका सौन्दर्यं देखो देखो ।

लक्षण—आर्य ! यह उपवन स्वभावसे ही सुन्दर है । इससमय तो चैत्रमासके
आविर्भावसे और ही सुन्दर ही रहा है ।

राम—(हर्षके साथ) वा चैषमासकी शोभा आ ही गई । (विचार कर) यह
ऐसा है । जैसे कि—

इत उपवनमें बेलीके फूलका रसपीनेवाके । भगवियोंका सूहम मधुरस्वनिका

इह नटति सलीलं मञ्जरी ब्रजनुल स्व,
प्रतिपदमुपक्रिया दक्षिणेभानिलेन ॥ ३ ॥

अपि च—

मलयशिखराम्बाकैलासं मनोभवकासनबाहु

भुवनवलयं जेतुं वाञ्छन् वसन्तसमीरणः ।

विहितवसर्ति कैलासाऽप्रे भुजङ्गधरं हरं

मनसि विमृशन् भीतः शङ्के प्रयाति शनैः शनैः ॥ ४ ॥

क्रियौ इत्यमरः । सलीलं = सविलासं = क्रियाविरोपणमिवम् । नटति = कृत्यति ।
अप्रोपदिष्टेयत्रेवादिशब्दाभावाप्रतीयमानोपेचाऽलङ्कारः । मालिनीशूलम् ॥ ३ ॥

मलयशिखरादिति । मलयशिखरात् आकैलासं भुवनवलयं मनोभवकासनात्
जेतुं वाञ्छन् वसन्तसमीरणः कैलासाऽप्रे विहितवसर्ति भुजङ्गधरं हरं मनसि विमृशन्
भीतः शनैः शनैः प्रयाति (इति) शङ्के इत्यन्वयः ।

मलयशिखरात् = मलयाऽचलशङ्कात् विजिणगिरे; आकैलासं = कैलासाऽचल-
पर्यन्तम् , उत्तरगिरिपर्यन्तमिति भावः । भुवनवलयं = लोकमण्डलं, मनोभवकास-
नात् = मन्मथादेशात् , जेतुं = स्वायत्तीकृतुं, वाञ्छन् = इच्छन्, वसन्तसमीरणः =
सुरभिवातः, कैलासाऽप्रे = कैलासपर्वतशिखरे, विहितवसर्ति = विहिता (कृता)
वस्त्रिः (वासः) येन, तम् । भुजङ्गधरं = सर्पधारकं, सर्पवलयधारिणमिति भावः ।
हरं = महादेवं, मनसि = चित्ते, विमृशन् = भावयन्, ततः भीतः = अस्तु: सन्,
शनैः शनैः = मन्दं मन्दं, प्रयाति = प्रचलति, (इति = पृत्व) शङ्के = आशङ्के,
वहमिति शेषः । दक्षिणपर्वतादुत्तरपर्वतपर्यन्तं जगतीमण्डलं मन्मथादेशात्स्वायत्ती-
कृतुं वाञ्छन् वसन्तवातः कैलासाऽचलशिखरे कृतवासं भुजङ्गधरं हरं स्मृत्या हर-
मन्मथयोर्वरेण हरभूषणभुजङ्गानां स्वरवादकल्येन च भीतः सज्जपि प्रभोरादेशस्वाऽ-
नतिक्रमणीयत्वान्मन्थरहृपेण वातीति शङ्केऽहमिति भावः । उत्प्रेषाऽलङ्कारः । हरिणी
शूतं, तदलक्षणं यथा—रसमुगहयैन्सीं श्रीशङ्कीयो यदा हरिणी तदा ।' इति ॥ ४ ॥

संप्रदाय शोभित हो रहा है । यहाँ दाक्षिणात्यवाक्यसे प्रतिशब्द अभवा प्रयत्नमें उपदिष्ट
अशोककी मजरी विलासके साथ नृत्य कर रही है ॥ ५ ॥

और भी—

मलयपर्वतकी चोटीसे कैलासपर्वतपर्यन्त लोकमण्डलकी कामदेवकी आशाते भीतनेकी
इच्छा करता हुआ वसन्तशङ्कुका बाहु कैलासकी चोटीमें वास करने वाले सर्वो भारण
करनेवाले महादेवको मनमें विचार करता हुआ ढरकर धीरे धीरे वह रहा है मैं भी
आशङ्का करता हूँ ॥ ५ ॥

(पुनरन्यतोऽवलोक्य) अये, इयमसौ मदकलकलहंसोचंसितसितसरोज-
राजिराजिता सरसी सरसीकरोति मे चेतः । (पुनः सकौतुकम्) अये,
कथमयं नलिनीवनविहारिणीं सहचरीमपि विहाय कलहंसपोतश्चृतविट-
पान्तरालमनुसरति । (कर्ण दत्ता) अये, क एष मदकलकरिकनकश्चूला-
मणिरणितानुकारी मनोहारी कोडपि कलकलः समुझसति ? (विश्व)

इति भावस्तस्य रमणी (विलासिनी) तस्मधुद्गौ । हे देवि चिह्नके ! त्वां = भवतीं,
नमस्यामि=दूजयामि, 'नमो वरिवश्चित्रः वयच्' इति क्यजन्ताश्छट् । आर्या जाति-
स्तश्छष्णं यथा श्रुतबोधे—

'यस्याः पादे प्रथमे, द्वादशमात्रास्तथा दृतीयेऽपि ।

अद्वादश द्वितीये, चतुर्थे पञ्चदश सात्त्वयां ॥' इति ।

एवं सखुपरीतिप्रभेद इति कथनमनवधानतामूलकमिति विभावयन्तु विष-
वितः ॥ ६ ॥

पुनरिति । मदकलकलहंसोचंसितसितसरोजराजिराजिता = मदेन (मत्तत्वेन)
कलाः (मत्तुराऽस्फुटशब्दयुक्ताः) ये कलहंसाः (राजहंसाः) तैरुत्सितानि
(भूयितानि) सितानि (शुहानि) यानि सरोजानि (कमलानि) तेषां राजिः
(पक्षिः) तथा राजिता (शोभिता), सरसीतिपदश्य विशेषणमिदम् । 'कलहंसस्तु
कावद्ये राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी । सरसी = कासारः । सरसीकरोति = प्रीणय-
तीति भावः । असरसं सरसं यथा सम्प्रयते तथा करोतीति 'कृम्बस्तियोगे सम्प्रय-
कर्तविरित्विरिति विवितः । कलहंसपोतः=राजहंसशिशुः । चूतविटपाऽन्तरालम् = आन्न-
शाखाऽभ्यन्तरम् । मदकलकरिकनकश्चूलामणिरणितानुकारी = मदेन (मत्तत्वेन)
कलः (मनोहरः) यः करी (हस्ती) तस्य या कनकश्चूला (सुवर्णनिगदः) तत्र
यो मणिः (रत्नम्) तस्य रणितम् (शब्दम्) अनुकरोतीति तच्छ्रीढः । तादृशः
कलकलः = कोलाहलः । समुझसति = आविर्भवति । राजहंसशिभितहारि = कल-
हंसाऽन्यकशब्दज्ञेयमित्यर्थः । हंसावां राजा राजहंसः 'राजदन्तादिषु परम्' इति ।

(फिर दूसरी ओर देखकर) जरे । मदसे, मधुर और अस्फुटशब्दसे तुक्त हंसोंसे
भूषित इनेह कमलोंकी पक्षिसे प्रकाशित वह ताळाक मेरे चित्तको सरस बना रहा है ।
(फिर कौतुकके साथ) जरे । कैसे यह हंसशाख कमलिनीके बनमें विहार करने वाली
अपनी सहचरीकी भी जोड़कर आवश्यकी शाखाके मध्यमांगका अनुसरण कर रहा है ।
(कानदेहर) जरे । मदसे मनोहर हाथीकी सुवर्णश्चूलामें अवरित मणिके शाखका
अनुकरण (नक्कल) करनेवाला यह हेसा कोलाहल उठ रहा है । (विचारकर) निष्पत्त दी वह

नूनं राजहंसशिखितहारि मञ्जीरगुञ्जितमेतत् । तदवश्यमिह सलीलचल-
चरणरणन्मणिनूपुरया—पुराङ्गनया क्याचन चण्डिकायतनमागच्छ्रन्त्या
भवितव्यम् । तदलमस्माकमितोऽवलोकनेन परस्तीति शङ्कापि सङ्कोचाय
रघूणाम् ।

(नेपथ्य)

भर्तृदारिके ! इत इतः ।

रामः—कथमियं राजकुमारिका ? तदालोकयामि तावत् । (विलोक्य
सहर्षकौतुकम्)

केयं श्यामोपलविरचितोल्लेखहेमैकरेखा-

राजपदश्य पूर्वनिपातः । 'राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्हिताः' 'सिताः' । इत्यमरः ।
शिखितं शिखितं, 'शिखि भव्यके शब्द' इति धातोः 'नपुंसके भावे क्त' इति क्तप्रत्ययः ।
राजहंसशिखितं हरतीति तच्छ्रीलम् । मञ्जीरगुञ्जितं = नूपुरशब्दः 'पादाऽङ्गवं तुला-
कंटिमंज्रोरो नूपुरोऽखियाम्' । इत्यमरः । सूक्ष्मालचलचरणरणन्मणिनूपुरया = सङ्कीर्णं
(सविलासं यथा स्थात्यथा) चलन्ती (गच्छन्ती) यौ चरणी (पादी) ताम्बा
रणन्ती (शब्दं कुर्वन्ती) मणिनूपुरी (रसवचितमकीरी) यस्याः सा तया ।
चण्डिकाऽङ्गवतनं = दुर्गामन्दिरम् । पुराङ्गनया = नगरसुन्दर्यो । रघूणां = रघुं-
श्यामो पुष्पवाणी, लच्छनयाऽङ्गमर्थः ।

नेपथ्य हृति । भर्तृदारिके = राजकुमारि ।

राम हृति । आलोकयामि = पश्यामि, कुमारीदर्शने दोषाऽभावादिति भावः ।

सीतां चर्णयति केयमिति । श्यामोपलविरचितोल्लेखहेमैकरेखालग्नैः कनक-
कदलीकन्दलीगर्भगौरः हारिद्राऽङ्गुहवसहचरं कान्तिपूर्वं बहनिः जड़ैः कामकीदा-

राजहंसके शब्दको भी जीतनेवाली मञ्जीरकी आवाज है । इसलिए अवश्य ही यहाँ पर
विलासके साथ चहनेवाले चरणोंसे मिसके मणिखचित नूपुर (पाञ्चेत) शब्द कर रहे हैं
येही चण्डिकामन्दिरमें आनेवाली यह कोई नगरसुन्दरी होनी चाहिए । इसलिए इस
बोर इमलोगोंको देखना नहीं चाहिए । 'यह परस्ती है क्या ? ऐसी शङ्का भी रघुवंशमें
उत्पन्न पुरुषोंको सङ्कोचके लिए होती है ।

(नेपथ्यमें)

राजकुमारि ! इधर उठर ।

राम—क्या यह राजकुमारी है ? तब देखता हैं । (देखकर हर्ष और कौतुकके साथ)
कस्तीटी पर विस्ती गई सुवर्णकी अद्वितीय रेखाओंके सूश संनिविष्ट, सोनेकी कदलीके

लग्नैरङ्गैः कनककदलीकन्दलीगर्भगौरैः ।
हारिद्राम्बुद्धसहचरं कान्तिपूरं वहस्त्रिः
कामकीडाभवनवलभीदीपिकेषाविरस्ति ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति सीता सखी च)

सीता—हला, पश्य पश्य, अद्योदमुद्यानं वसन्तसहचरेण स्वयमेव
मन्मथेनाऽलङ्कृतमिवातिमात्रं रमणीयं प्रतिभाति । (हला, पेक्खा पेक्खा,
अब इममुद्यानं वसन्तसहचरेण साथं जेव भग्नमहेनालंकिदं विद्य अतिमेत्तं रमणि-
जं पदिहादि)

भवनवलभीदीपिका इव इयं का आविरस्तीत्यन्वयः । श्यामोपलविरचितोदलेख-
हेमैकरेखालग्नैः = श्यामः (कृष्णवर्णः) य उपलः (प्रस्तरः, शाण हति भावः)
तस्मिन् विरचितः (कृतः) उदलेखः (उल्लेखनम्) यस्याः सा । तादृशी या हेमः
(मुवर्णस्य) पुकाः (अद्वितीयाः) रेखाः (लेखाः) ता इव लग्नानि (संविविष्टानि) ते । कनककदलीकन्दलीगर्भगौरैः = कनककदल्याः (सुवर्णरम्भातरोः)
कवलीगर्भाः (अम्बन्तरभागाः) त इव गौराणि (पीतानि), ते । हारिद्राम्बुद्ध-
सहचरं = हारिद्रं (हरिद्रासम्बन्धिः) यदम्बु (जलम्) तस्य द्रवः (रसः) तस्य
सहचरं (सहचारिणं, सहशमिति भावः) तादृशं कान्तिपूरं = शोभाप्रवाहं, वहस्त्रिः =
धारवस्त्रिः, अङ्गः = देहाऽवयवैः, उपलचितेर्ति दोषः । कामकीडाभवनवलभीदीपिका-
इव = कामकीडायैः (मदनविलासाय) यञ्चवनं (मन्दिरम्) तस्य वलभी (चन्द्र-
शाला, ऊर्ध्वप्रदेश इति भावः) तस्यां दीपिका इव = दीप इव । इयं = निकट-
वर्तिनी, का = अङ्गना, आविरस्ति = प्रातुभूम्यवति । अब पादव्रय उपमा तुरीये पाद
उत्प्रेषा चेति द्वयोरद्वाऽङ्गिभावेन सङ्कुरः । मन्दाकान्तामूर्तम् ॥ ७ ॥

सीतेति । हला = हे सखि ! 'हण्डे हलो हलाऽऽल्लाने नीचो चेटीं सर्वीं प्रति ।'
इत्यमरः । वसन्तसहचरेण = वसन्तमित्रेण । अतिमात्रम् = अत्यर्थम् ।

भीतरी भागके सदृश पीतवर्ण और इल्लीके रसके सदृश शोभाप्रवाहको धारण करनेवाले-
अङ्गोंसे उपलचित एवम् कामकीडाके भवनकी अटारीमें दीपिकाके सदृश यह कौन सुन्दरी
प्रादुर्भूत हो रही है ? ॥ ७ ॥

(तत सीता और उनको सखी कहती हैं)

सीतां—सहि ! देखो देखो । भाजं यह बगीचा वसन्तको साथ लिये द्वुए स्वयम्
कामदेवसे ही अलङ्कृतके साँझ बहुत ही सुन्दर लगरहा है ।

सखी—अनवद्याङ्गि ! एवमेतत् ।

रामः—अये ! सर्वानवद्याङ्गीति वक्तव्यम् । नन्वस्याः—

वन्धुकवन्धुरवरः, सितकेतकाभं

चक्रमधुककलिकामधुरः कपोलः ।

दन्तावली विजितदाङ्गिमवीजराजि-

रास्यं पुनर्विकचपङ्कजदत्तदास्यम् ॥ ८ ॥

सखीति । अनवद्याङ्गि = अनिन्दनीयदेहावयवे, जोधत इति अवर्यं = निन्दनीयम्, 'अवद्यपण्यवर्यां गद्यं पणितव्याऽनिरोधेषु' इति निपातः । 'कुरुपक्षिसिताऽवद्यसेतगद्याऽङ्गकाः समाः' 'इत्यमरः । नाऽवद्यमनवर्यं, तादशमङ्गं यस्याः साऽनवद्याङ्गी, तत्सम्बुद्धी । 'अङ्गवाक्रण्डेभ्यो वक्तव्यम्' इति वा कीप् । अत्र संस्कृतोऽहिः सीतासक्षया वैदर्यं क्षयापयति । यथोक्तं भरतेन—

'संस्कृतभावाचाराः प्रायो नाटयेषु न लियः श्लाघ्याः ।

क्षिद्विपि तपः प्रभावाद्विदर्थताबोधनाच शास्यते ॥' इति ।

सीताया अनवद्यसर्वाङ्गर्वं समर्थयते—वन्धुकवन्धुरिति । अधरोऽवन्धुकवन्धुः, चक्रसितकेतकाऽङ्गम्, कपोलो मधुककलिकामधुरः, दन्तावली विजितदाङ्गिमवीजराजि—पुनरास्यं विकचपङ्कजदत्तदास्यम् (अस्ति) इत्यन्वयः । अधरः = ओहुः' सीताया इति शेषः, एवं परव्राऽपि । वन्धुकवन्धुः = वन्धुकीयकपण्यसरद्वा, रक्षकस्तु वन्धुको वन्धुकीयकः इत्यमरः । वन्धुकं भावायां 'दोपहरिया' इति नामना क्षयातं रक्षपुण्यम् । चक्रः = नेत्रं, सितकेतकाऽङ्गम् = चक्रकेतकीपुण्यकान्तिसहस्रं, सितकेतकस्येवाऽभायस्य तत् । कपोलः = गण्डः, मधुककलिकामधुरः = मधुकस्य (गुडपुण्यस्य, भाण्यायां तु 'महुआ' इति क्षयातस्य) कलिका (कोरकः) इव मधुरः (मनोहरः), मधुके तु गुडपुण्यमधुदुद्धी । वानप्रस्थमधुदुद्धीली' इत्यमरः । दन्ताऽङ्गवली = दक्षलपङ्किः, विजितदाङ्गिमवीजराजि = विजिता (पराजिता) दाङ्गिमवीजानां (काङ्गकल-वीजानाम्) राजि : (श्रेणी) यथा सा । 'समीकरकदाङ्गिमी' इत्यमरः । पुतः = शूयः, आस्यं = मुखं, विकचपङ्कजदत्तदास्यं = प्रफुङ्ककमलविठीर्णदासर्वं, विकच-

सखी—हे अनिन्दित अङ्गवाली ! आपका कहना सही है ।

राम—अरे ! 'अनिन्दित समस्त अङ्गवाली' कहना चाहिए । इसके ओह वन्धुक (दोपहरिया नामके रक्षपुण्य) के सदृश, नेत्र सकोद केतकीपुण्यके समान, कपोल मधुक (महुआ नामके कूल) के कोरकके तुर्य मनोहर, दांतोंकी पङ्कि अनारके बीजोंको जीतने वाली और मुख विकसित कमलकी भी दास बनानेवाला है ॥ ९ ॥

अहो ! मुग्धाया अप्यस्याः प्रकृतिकमनीयपदार्थं परिशीलनौचित्यचातुरी । तथाहि इयं हि—

पदाभ्यामुच्चिद्रामधरयति शोणाम्बुजहर्चिं

कराभ्यामादत्ते नवकिसलयानामरुणताम् ।

प्रवालस्यच्छायां दशनवसनाऽग्रेण पिवति,

स्मितज्योत्सनापूरैरूपहसति कान्ति हिमसुचेः ॥ ६ ॥

कमलाय वृत्तं दास्यं देन तत् । मुखं सीन्द्र्याऽडितिशयेन विकसितकमलतिरसकारकमहतीति भावः । इयं च सीता सर्वाऽनवद्याज्ञी वर्तत इति समर्थितं भवति । अथ पूर्णोपात्तानां लिखणामुपमानामनन्तरप्रतिपादितयोर्द्युयोर्व्यतिरेकयोर्द्युकाश्रयाऽनुप्रवेशात्सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

अहो इति । मुग्धायाः=अपरिषकुद्देः, प्रथमाऽवतीर्णीबनायाः वा । प्रकृतिकमनीयपदाऽर्थं परिशीलनौचित्यचातुरी=प्रकृत्या (स्वभावेन) कमनीयः (सुन्दरः) यः पदार्थः (वस्तु) तस्य परिशीलनस्य (परिचयस्य) यदीचित्यम् (उचितता) तत्र चातुरी (चातुर्य, नैपुण्यमिति भावः) ।

सीतायाः प्रकृतिकमनीयपदाऽर्थं परिशीलनौचित्यचातुरीमुपपादयति—पदाभ्यामिति । पदाभ्यामुच्चिद्रामुच्चिद्रां शोणाम्बुजहर्चिम् अधरयति, कराभ्यां नवकिसलयानाम् अरुणताम् आदत्ते, दशनवसनाऽग्रेण प्रवालस्य छायां पिवति स्मितज्योत्सनापूरैः हिमसुचेः कान्तिम् उपहसतीत्यन्वयः । अथ हृष्यमिति पदं पूर्वतोऽन्याहार्यम् । इयं=सीता, पदाभ्यां=चरणाभ्यां, ‘पदं व्यवसितिग्राणस्थानलक्ष्माऽङ्गिवस्तुपुः । ‘हृष्यमरः । उचित्री=विकसिताम्, उद्रूता निद्रा (निमीलितत्वम्) यस्याः सा उचित्री ताम् । शोणाम्बुजहर्चिं=रक्तकमलकान्तिम्, अधरयति=अधरीकरोति । अरुणकमलादपि अरुणतरवर्णां सीताचरणाविति भावः । कराभ्यां=हस्ताभ्यां, नवकिसलयानां=नूतनपङ्कवानाम्, अरुणतां=रक्ताम्, आदत्ते=गृष्णाति, प्रस्त्रप्रकिसलवसहशावरुणवर्णां सीताकराविति तात्पर्यम् । दशनवसनाऽग्रेण=दशनवसनयोः (दन्तवाससोः, अधरयोरिति भावः) अग्रेण (अग्रभागेन) प्रवालस्य=विद्वमस्य=

अहो ! अवश्य अवस्थामें भी इसकी, स्वभावसुन्दर वस्तुके परिचयके औचित्यमें चतुराई है । पह—

चरणोंसे विकसित रक्तकमलोंकी कान्तिको मात्र करती है । दाढ़ोंसे जये पलंगोंकी कालिमाको ग्रहण करती है । औड़ोंके अग्रभागसे प्रवाल (मूँगा) की कान्तिको पी जाती है और मन्दिरास्यके कान्तिप्रवाहोंसे चन्द्रमाकी कान्तिका उपहास करती है ॥ ७ ॥

सखी—भर्तृदारिके, इदं तत्त्वाणिष्टकायतनम् ।

सीता—(अजलि बद्धा) देवि, शशधरमौलिदेहार्धधारिणि, त्रिभुवनगृहसुवासिनि, नमो नमस्ते । (देवि, ससहरमौलिदेहार्दारिणि, त्रिभुवनघरसुहासिणि, नमो नमो दे)

सखी—समुचितैव प्रणामपरिपाटी ।

सीता—(सग्रहयकोपम्) अलमलीकजलिपतेन । (अलमलीअग्रजपिदेन)

सखी—(अजलि बद्धा)

कान्तमिन्दुमणिदामकोमले ! कोमलेन्दुमुकुटाङ्कशायिनि ! ।

छायां = कान्ति, पितृति = आचामति, सीताया अधरौ कास्येन विदुमकान्तिघरावित्यभिप्रायः । स्मितज्योत्स्नापूरैः = स्मितस्य ('ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यास्यदिताऽधरम्' इत्युक्तलक्षणस्य मन्दहास्यस्य) ज्योत्स्नापूरैः (कान्तिप्रवाहैः) हिमरुचे = चन्द्रस्य, कान्ति = शोभाम्, उपहसति = उपहासं करोति । सीतास्मितकान्तिश्वन्दशोभातिरक्षारिणीत्याकृतम् । अत्र व्यतिरेकोपमयोरेकाश्रयाऽनुप्रवेशारसङ्करः । शिखरिणीकृतम् ॥ ९ ॥

सीतेति । शशधरमौलिदेहार्धधारिणि = शशधरमौले: (चन्द्रशेखरस्य, शङ्करस्येत्यर्थः) देहार्धधारिणि (शशीरार्धधारणशीले) । त्रिभुवनगृहसुवासिनि = त्रिभुवनमेव (लोकब्रह्ममेव) यदृगृहं (भवनम्) तस्य सुवासिनि (सुवासशीले) ।

सखीति । प्रणामपरिपाटी = अभिवादनपद्धतिः, समुचितैव = योग्यैव, शाशधरेत्यादिना पत्वनुरागाऽतिशयस्त्रिभुवनेत्यादिना देव्या जगद्गृधापितैव तथा च—ततःस्वस्या अपि पतिवाहूभ्यं सततस्वगृहवासशोक्तिविच्छिन्नत्या प्राप्यत इति भावः ।

सीतेति । अलीकजलिपतेन = मिथ्याभापितेन ।

कान्तमिति । हन्दुमणिदामकोमले हेकोमलेन्दुमुकुटाङ्कशायिनि ! हन्दुसुन्दर-

सखी—राजकुमारि ! यह यह चण्डिकामन्दिर है ।

सीता—(हाथोंको जोड़कर) हे देवि ! हे महादेवकी अर्दाहिति । त्रिभुवनस्त्रगृहमें निवास करनेवाली ! आपको नमस्कार है, नमस्कार है ।

सखी—प्रणाम करनेकी पद्धति समुचित ही है ।

सीता—(प्रणयकोपके साथ) छूठ मत बोलो ।

सखी—(अजलि बोधकर)

हे चन्द्रकान्तमणिमालाके द्रुस्य कोमले । हे चन्द्रशेखरकी गोदमें सीनेवाली ! चन्द्र

इन्दुचारुमचिरेण विन्दता मिन्दुसुन्दरमुखो सखी मम ॥ १० ॥

रामः—अये, कथमस्याः परिणयमनोरथप्रणयी सखीजनः, (विश्व) उचितमेतत् । वयस्सन्धी खलित्यं चर्त्तेऽन्तः । तथाहि—

अपकान्ते वालये, तरुणिमनि चागन्तुमनसि,

सुखी मम सखी अचिरेण इन्दुचारु कान्तं विन्दता मित्यन्वयः ।

इन्दुमणिदामकोमले = इन्दुमणिदाम (चन्द्रकान्तमणिमाला) सेष कोमला (मूलुला) तस्मम्बुद्धी । हे कोमलेन्दुमुकुटाङ्गशायिनि = बालचन्द्रमीलयुक्तशङ्कशयन-शीले । कोमलः (बालः) इन्दुः (चन्द्रः) मुकुटः (शेषरः) वस्य सः, तस्य अङ्गे (उत्तरङ्गे) शेषे तस्मीला, तस्मम्बुद्धी । हे पार्वति ! इन्दुसुन्दरमुखी = चन्द्रमनोहरानना = इन्दुसुन्दरं सुखं वस्याः सा 'स्वाङ्गाशोपसर्जनावृत्योगोपशात्' इति शीघ्र । तादृशी मम सखी = वयस्या, सीतेति भावः । अचिरेण = विप्रम् । इन्दुचारु = चन्द्रसमसुन्दरं, कान्तं = बलभं, विन्दतां = प्राप्नोतु, विदूष लाभे' इति भावो-लोट् । 'शेषुचारीनाम्' इति सुम् । सीताया इन्दुसुन्दरमुखीत्वात्स्याः कृते इन्दु-चारुवरप्राप्तीं कृतायाः प्रार्थनाया औचित्यं घोष्यते । अत्र विशेषणस्य साऽभिप्राय-स्वात्परिकारङ्गारः । रथोदत्तावृत्तं, तस्मृष्टं वया—'राजराविह रथोदत्ता लगौ' । इति ॥ १० ॥

राम इति । परिणयमनोरथप्रणयी = परिणयमनोरथे (विवाहाऽभिलापे) प्रणयी (प्रणययुक्तः) । वयःसन्धी = वयसोः (अवस्थयोः, गच्छतो यावयस्याऽगच्छतो यौवनस्य चेति भावः) सन्धी (मेलनकाळे) ।

सीताया वयः सन्धिं प्रतिपादयति—अपक्रान्त इति । वालये अपक्रान्ते, तरुणिमनि च आगन्तुमनसि, मुखरत्वे प्रवाते चतुरिमणि च आश्लेषरसिके सति इन्द्रीवरदशो यदृ यपुः केनाऽपि वयसा न स्थृतं तत् एतत् पञ्चेषोः परमं मम् इह जयति हृत्यन्वयः ।

बालये = शौश्वेते, अपक्रान्ते = अपगते, तरुणिमनि च = तारुण्ये च, तरुणस्य भावस्तकणिमा, तस्मिन् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्ज्वे' । सीमनिच् । आगन्तुमनसि=भावा-मुखमनसि सति, आगन्तुं मनो वस्य सः, तस्मिन् । नत्वागत इति भावः । तु काम-

सृष्ट शुन्दर मुखसे तुक मेरी सखी शीघ्र चन्द्रमाके सृष्ट शुन्दर वरको प्राप्त करले ॥ १० ॥

राम—अरे ! सखी कैसे इनके विवाहके अभिलापमें प्रेम कर रही है ?

(विचार कर) यह योग्य है । यह दो अवस्थाओं (बाल्य और शौवन) की सभियमें रह रही है । ऐसे कि—

बचपनके बीतनेपर, जवानीके आनेकी इच्छा करनेपर, अवृद्धपनके जानेपर और

प्रयाते मुग्धत्वे, चतुरिमणि चाश्लेषरसिके ।

न केनापि सूर्यं यदिह वयसा मर्म परमं

तदेतपद्येषोर्जयति घुरिन्दीवरदशः ॥ ११ ॥

सखी—अथ देवि, सत्यरं मे पूर्य मनोरथम्, यावदियं न दुर्मना-
यते सखी ।

सीता—(सप्तश्चोपम) किमिति दुर्मनायिष्ये । (किंति तुम्हायिस्तम्)

लक्ष्मणः—अयि राजहंसकन्यके, किमिति दुर्मनायसे, अयं ते चूत-
विटपान्तरितः कान्तः ।

मनसोऽपीति भक्तलोपः । तथा च मुग्धत्वे = अपरिषषमनोभावे, प्रयाते = प्रगते,
अथ च—चतुरिमणि = चतुरभावे, प्रौढत्व इति भावः । चतुरस्य भावात्तुरिमा,
तस्मिन् । आश्लेषरसिके = आश्लिङ्गप्रणयिनि सति, न तु कृताश्लेष इति भावः ।
रसोऽस्याऽस्तीति रसिकः, अत इति ठबौ इति उत्प्रस्थयः । आश्लेषस्य रसिके ।
इन्दीवरदशः = नीलकमलालोचनायाः, इन्दीवरे हृष इश्वरी वस्त्वाः सा इन्दीवरदक्,
तस्याः, सीताया इति भावः । इन्दीवरं च नीडेऽस्मिन् 'हत्यमरः । यत् वुः =
ज्ञातीरं, केनाऽपि = करतेरेणाऽपि, वयसा = अवस्थया न सूर्यं = नाऽसूर्यं, वायस्य-
गतत्वाचौवनस्य चाऽनायातत्वादिति भावः । तत् = तात्काम्, एतत् = समीपतर-
वर्ति, पद्येषोः = पद्यवाणस्य, कामस्येति भावः । परमम् = उत्कृष्टं, मर्म = तत्त्वमूर्तं
सत्, इह = अस्मिन्, जगतीति भावः । जयति = सर्वोक्तर्णं वर्तत इति भावः ।
शिखरिणीकृत्तम् ॥ ११ ॥

सखीति । सखी = सीता । दुर्मनायते अदुर्मना दुर्मना भवति, 'भुशादिम्यो
भुग्धच्छेकोपय हल' इति क्यद् । डितवात् 'अनुदातित भामनेपदम्' हत्यामनेपदम् ।

लक्ष्मण इति । चूतविटपाऽन्तरितः = चूतविटपे (आश्रामायायम्) अन्तरितः
(व्यवहितः) ।

चातुर्बयके आश्लिङ्गन करनेमें रसिक होनेपर सुन्दरी (सीता) के जिस शरीरको किसी
अवस्था ने भी स्पर्श नहीं किया, वैसा यह कामदेवका श्रेष्ठ मर्म (तत्त्वमूर्त) होता दुष्का इस
संसारमें उत्तर्पूर्वक रह रहा है ॥ ११ ॥

सखी—हे देवि ! मेरे मनोरथको श्रीघृणीं कीजिए, जबतक यह सखी दुःखित न हो ।

सीता—(प्रणय कोपके साथ) मैं क्यों दुःखित हूँगी ।

लक्ष्मण—हे राजहंसकन्यके ! तुम क्यों दुःखित होती हो । यह तुम्हारा विषयम्
आश्रमकृष्णको शासा (ढाळ) में व्यवहित है ।

सीता—हला, कस्याऽयं करिकलभक्तनिर्धोषमधुरः करण्ठशब्दः
श्रूयते, तन्मित्रपयामः । (हला, कस्य इसो करिकलहक्तनिर्धोषमधुरो करण्ठ-
सही सुनीश्च ता गिर्वेदः)

रामः—(सविषादम्) कथमियमन्तरितैव लतया । (लतां प्रति)

स्तनविजितस्तवकश्रीरथराधरितप्रवालनवलचमीः ।

अथि लतिके ! तिरयन्ती तरलदशं नावलम्बसे लज्जाम् ॥१२॥

सीतेति । करिकलभक्तनिर्धोषमधुरः = करिकलभस्य (करिशावकस्य, अत्र
कलभपदेनैव करिशावकरूपाऽर्थवोधे सति पुनः करिपदं अर्थमिति न वाच्यं, 'विशि-
ष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषगवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरवर्तम्
'इति न्यायेन कलभपदस्य शावकरूपाऽर्थवं ततः करिकलभपदेन करिशावकरूपाऽ-
र्थत्वं बोद्धवम् । काव्यालङ्कारसूत्रकर्त्तावामनसु—'करिकलभक्तनिर्धोषमधुरः
द्रूप्यस्येत्वाह । करी=प्रीतकुशरः, तदूपः कलभः करिकलभ द्रूप्यर्थः ।) कण्ठनिर्धोषः
(गलशब्दः) स इव मधुरः (माधुर्ययुक्तः) क्षुतिसुखद इति भावः) । निरूप-
यामः = पश्यामः ।

रामो लतामुपलभते—स्तनविजितेति । अथि लतिके ! स्तनविजितस्तवकश्रीः
अधराऽधरितप्रवालनवलचमीः तरलदशं तिरयन्ती (त्वम्) लज्जां न अवलम्बसे ?
द्रूप्यन्वयः । अथि लतिके=अथि लते !, अर्थाति कोमलामन्त्रये । स्तनविजितस्तवक-
श्रीः=स्तनाम्या (कुचाम्याम्) विजिता (अभिभूता) स्तवकश्रीः (गुच्छक्षोभा) यस्याः
सा । तथा अधराऽधरितप्रवालनवलचमीः = अधरेण (ज्ञोष्ठेन) अधरिता (तिर-
सहता) प्रवालस्य (पहुवस्य) नवलचमीः (नृतनशोभा) यस्याः सा । अत एव
तरलदशं = चपलनयनां, सीतामिति भावः । तिरयन्ती = आच्छादयन्ती, त्वमिति
शेषः । लज्जां = दीडां, न अवलम्बसे = न आधरयसि, सीतया स्वकुचाम्यां त्वदीया
कुमुमगुच्छक्षोभा पराजिता अधरेण च त्वदीया प्रवालनवशोभा पराभूता, एवं च
विजेत्र्याः सुकाशे विनयस्य ग्राह्यस्वेऽपि यस्वं स्वजेत्रीं सीतां प्रच्छादयसि तथाऽपि न

सीता—सुखि ! यह किसका द्वार्धिके बच्चेही कण्ठध्वनिके सदृश मधुर कण्ठशब्द
मुना जा रहा है । इसलिए पता लगावें ।

राम—(विषादके साथ) कैसे यह लतासे व्यवहित हो गई । (लतासे) है लते !
जिसने अपने लानोंसे तुम्हारी शुच्छक्षोभा जीत ली है एवम् ज्ञोष्ठसे तुम्हारे पलङ्गवकी
नई शोभा तिरस्कृत कर दी है चक्रव नेत्रोंसे युक्त इस (सीता) को आच्छादित करने
वाली तुम्हें क्या लज्जा नहीं होती ॥१२॥

(पुनः सहर्षम्)

स्यामच्छवीनामियमन्तराले प्रादुर्भवन्ती कदलीदलानाम् ।
कलेष चान्द्री नवनीरदानां चकोरवन्मां मुदितं करोति ॥ १३ ॥

(पुनः कदलीं प्रति)

हे बालहेमलतिके ! ध्रुवमीदृसे त्व-

जिह्वेणीति भावः । अत्र व्यतिरेकाऽङ्कारः । गीतिशब्दन्दस्तक्षणं यथा—

‘आर्या प्रथमदलोकं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान्मुजङ्गेशः ॥’ इति ॥ १२ ॥

स्यामच्छवीनामिति । स्यामच्छवीनां कदलीदलानाम् अन्तराले प्रादुर्भवन्मी
इयं नवनीरदानाम् अन्तराले प्रादुर्भवन्ती चान्द्री कला इव मां चकोरवल् मुदितं
करोतीत्यन्वयः । स्यामच्छवीनां = स्यामा (कृष्णवर्णां) इवः (कान्ति) येषां
तेषां, तादशानां कदलीदलानां = रमभापश्राणाम्, अन्तराले = मध्यभागे, प्रादुर्भवन्मी
आविर्भवन्ती, इयं = सीता, नवनीरदानां = नूतनमेशानाम्, अन्तराले = मध्यभागे,
प्रादुर्भवन्ती = प्रकाशमाना, चान्द्री = चन्द्रसम्बन्धिनी, कला इव = बोद्धशो भीग
इव, मां—रामं, चकोरवल् = चन्द्रिकापापिष्ठिविशेषसदां, मुदितं = प्रसन्नं, करो-
ति = विद्यधाति । नवजलदानां मध्यभागे प्रकाशमाना चान्द्रमसी कला यथा
चकोरमाद्वाद्यति तथैव स्यामवर्णानां रमादलानामन्तराले प्रादुर्भवन्ती सीता मा-
मानन्दव्यतीति भावः । अत्रोपमाऽङ्कारः । पूर्वार्द्धे इन्द्रवज्राया उत्तरार्द्धे चोपेन्द्रव-
ज्रायाः समिक्षणाद्वज्जातिवृत्तं, तलज्ञानं यथा—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगीगः,
उपेन्द्रवज्रा जसजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी पादौ यदीयाद्वुपजात-
यस्ताः ॥’ इति ॥ १३ ॥

पुनः रामः कदलीमुपालभते—हे बालहेमलतिके इति । हे बालहेमलतिके !
त्वं तरलायताच्या उरुश्रियं कलयितुम् ईहसे ध्रुवम्, पनां विलासवर्तीं चिरं विल-
म्बय, हि स्त्रीणां कलाः परिचिलाः (सत्यः) स्थिरता प्रयान्तीत्यन्वयः ।

(किर हर्षके साथ)

स्यामकानितवाले कदलीपत्रोंके बीच प्रकट होनेवाली यह सीता नथे भेषोंके बीचमें
प्रकाशित होनेवाली चन्द्रकलाकी तरह मुझे चकोरके समान आनन्दित कर रही है ॥ १४ ॥

(फिर कदलीसे)

हे बालहेमलतिके ! तुम चबूल और बड़े बड़े नेत्रोंसे युक्त सुन्दरी सीताकी उश्शोभा-

मृहथियं कलयितुं तरलायताचयाः ।

एतां विलम्बय विलासवर्तीं चिरं, हि

सीर्णां कलाः परिचिताः स्थिरतां प्रश्नान्ति ॥१४॥

सीता—हला, कोऽयं कनकवर्णः शिखण्डिपिच्छुभण्डितकर्णपूरो
मुग्धत्वयिमुक्तलोचनविकारः कुमारो हृश्यते । इमं पश्यन्त्या मम निज-

हे बालेहमलतिके = हे प्रथमसुवर्णसमवलिल ! त्वं, तरलायताचयाः = चपल-
वीर्धलोचनायाः, सीताया हृति भावः । तरङ्गे (चपले) भावये (विलम्बे) अहिती (नेत्रे) यस्यास्तस्याः । समासाऽन्तः पच, पित्त्वान्धीष् । उहथियं = सविष्य
शोभां, सविष्य कुवे पुमानुरुः' हृत्यमरः । कलयितुं = प्राप्नुम्, हृहसे = वाच्छ्रुतिः,
भ्रुवं = नूनं, तर्हि, प्रानाम् = हमारा, विलासवर्ती = शङ्करचेष्टोपेतां, सीतामिति भावः ।
चिरं = बहुकालपर्यन्तं, विलम्बय = गमने विलम्बयुक्तां कुह, स्वसमीप पूर्व स्थापयेति
भावः । विलम्बनं समर्थयते—हीति । हि = यतः, सीर्णां = ललमानां, कलाः = गुणवि-
शेषाः, परिचिताः = संस्तुताः, सत्यः, 'संस्तुवः स्वात्परिचय' हृत्यमरः । स्थिरतां =
स्थैर्यं, प्रश्नान्ति = प्रगच्छन्ति, प्राप्नुवर्णन्तीति भावः । हृयं सीता चिरकालपर्यन्तं तद
समीपे तिष्ठेत्तर्हि त्वं तस्या ऊहशोभां कलयितुं पारयेति भावः । अत्र पूर्णाद्दं
दुष्प्रेक्षाऽङ्गारो भ्रुवपदमुख्येषावाचकं, तदुकं यथा—

'मन्ये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा हृव शङ्कोऽपि तादशः ॥' हृति ।

उत्तरादेव च सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽङ्गार एवं च प्रसि-
द्धोपमानभूतायाः कवृत्या उपमेयत्वप्रकल्पनाप्रतीपाऽङ्गारशेत्येतेषां मिथोऽनये-
चया स्थितेः संस्थितिः वसन्ततिलकं कृत्यम् ॥ १४ ॥

सीतेति । कनकवर्णः = सुवर्णवर्णः कनकस्येव वर्णो यस्य सः । शिखण्डिपिच्छु-
भण्डितकर्णपूरः = शिखण्डिनः (मयूरस्य) पिच्छेन (वर्णेण) भण्डितः (भूषितः)
कर्णपूरः (कर्णभूषणम्) यस्य सः । मुग्धत्वयिमुक्तलोचनविकारः = मुग्धत्वेन (अ-
प्रीढया) विमुक्तः (परिस्पर्कः) लोचनविकारः (नयनविकृतिः, अपाङ्गभङ्गिरिति

को प्राप्त करनेको इच्छा करती हो क्या ? तो इस विलासवर्ती सीताको बहुत समयतक
विलम्बित करो (अपने पास ठहराओ); क्योंकि लिंगोंकी कलादेव परिचित होनेपर स्थैर्य
को प्राप्त करती है ॥ १४ ॥

सीता—सविष्य ! यह कौन सोनेके सदृश वर्णवाला, मयूरपिच्छुसे भूषित कर्णभूषणसे
कुक और मुग्धभावसे रहित नेत्रविकारवाला कुमार देखा जा रहा है । इसको देखकर

बत्स इव वात्सल्यप्रक्षालितं हृदयं वर्तते । (हला, को इमो कनचन्द्रज्ञो सिह-
णिष्पिच्छमणिडदक्षगूरो सुदृश्यविमुक्तलोचनविआरो कुमारो दीसदि । इमं पेक्ष-
न्नीए मह णिअवच्छान्मि विश्व वच्छत्तणपच्छालिङ्गं हिश्वर्णं वहदि)

लघमणः—अये, केयमस्यां सुमित्रायामिव मे सुचिरप्रवृत्ता चित्तवृत्तिः ।

सीता—हला, इमं कुमारं विलोक्यन्त्या मम वत्सोर्मिला चित्तमारो-
हति । (हला, इमं कुमारं पुलोद्धन्तीए मह वच्छा उम्मिला चित्तमारहदि)

सखी—(विहस्य) नूनमयं कस्यचिद्दृत्सर्वदालालनीयो भविष्यति ।
यं विलोक्यन्त्या मे त्वमपि चित्तवृत्तिमारोद्यसि । ततृच्छामि तावदेनम् ।
(परिक्रम्य) अये राजकुमार, क: खलु भयान् ? यस्यमेक एव मुग्धतया-
उपरिशीलितास्वपि वनभूमिषु विहरसि ।

लघमणः—धिङ् मूर्खे, कथं मामप्रजेन परिसरवर्तिना रामचन्द्रेण
नाथवन्तमप्येकाकिनमपदिशसि ?

भावः) येन सः । निजवस्त इव = स्ववात्सल्यभाजने कनिष्ठाक्षादी अन् इति ।
वात्सल्यप्रक्षालितं = वात्सल्येन (स्विवधत्वेन) प्रक्षालितम् (धौतम्) ।

लघमण इति । चित्तवृत्तिः = मनोम्यापारः ।

सखीति । अपरिशीलितासु = अपरिचितासु ।

लघमण इति । परिसरवर्तिना = निकटवर्तिना । नाथवन्तं = रथकतुक्तम् । एका-
किनम् = एककम् , ‘एकादाकिनिच्चाऽसहाये’ इत्याकिनच्चात्ययः । ‘एकाकी त्वेक-
एककं’ इत्यमरणः ।

मेरा चित्त जैसे अपने वात्सल्यभाजन छोटे भाईमें होता है वहीतरह स्नेहसे प्रक्षालित
हो रहा है ।

लघमण—अहे ! ये कौन हैं ? इनमें मेरी चित्तवृत्ति माता सुमित्राकी तरह बहुत
समवर्तक प्रवृत्त रहती है ।

सीता—सहि ! इस कुमारों देखकर बहन उर्मिलाका स्मरण हो रहा है ।

सखी—(हसकर) निश्चय ही यह किसीसे वात्सल्यभाजन शब्दसे लालनीय होगा
जिसको देखकर मुझे भी आपका स्मरण होगा । इसलिए इसे पूछती हूँ । (धूमकर) राज-
कुमार । आप कौन हैं ? जो आप अस्त्वद् होनेसे आकेलेहो अपरिचित वनभूमियोंमें विचरण
कर रहे हैं ।

लघमण—पिंक मूर्खे ! मेरे बड़े भाई रामचन्द्रजीके समीप रहनेपर भी मुम कैसे
मुझे अकेला कह रही हो ?

संखी—(सहर्षम्) कुसुमितस्तदधुना मे मनोरथहृषः ।
 सीता—हला, किमत्राऽस्माकम् ? तदेहि, निजगृहमेव ब्रजामः ।
 (किंचित् परिकल्प्य, पुनर्व्याहृत्य) हला, एकं विस्मृतास्मि । ननु स सहकार-
 पादपोऽवलोकनीयो यस्य वासन्त्या लतया सह संगममभिलयन्ति ममा-
 ऽम्बाः । (हला, किमेत्य अद्वाणं ? ता एहि । गिरधरं जेव वज्रादा । हला, एकं
 विसुमरिदिङ्गि । यं सो सहआरपादबो अवलोअणीश्चो जस्त वासन्दीलदाए सह संगमं
 अहिलयन्ति सह अम्बाओः)

(इत्युभे परिक्रामतः)

रामः—(सहर्षम्)

मन्मनःकुमुदानन्दशरत्पार्वणशर्वरी ।

अहो ! इयमितो नूनं पुनररथमिवर्तते ॥ १५ ॥

संखीति । कुसुमितः = पुष्पितः । कुसुमानि संजातान्यस्य, ‘तदस्य संजातं
 तारकादिभ्य इतच्’ इतीतच्चत्रत्ययः ।

सीतेति । व्याहृत्य = पराहृत्य । सहकारपादयः = अतिसौरभान्नहृषः । राम-
 वृद्धीनाथं सीताया अब्दं व्यपदेशो बोद्धत्यः ।

सीताप्रत्यागमनं वर्णयति रामः—मन्मनं इति । अहो ! मन्मनः कुमुदानन्द-
 शरत्पार्वणशर्वरी इयं पुनरपि इतः अभिवर्तते नूनमित्यन्वयः ।

अहो=हर्षीशोतकमध्यमिदमत्र । मन्मनः कुमुदानन्दशरत्पार्वणशर्वरी=मन्मन
 एव (मणित्तमेव) यत् कुमुदम् (कैरवम्) तस्याऽनन्दे (हर्षे) शरदः (शरदतोः)
 पार्वणशर्वरी (पूर्णिमारात्रिः) । इयं=सीता, पुनरपि=भूयोऽपि, इतः=अब्र,
 सार्वविभक्तिकस्तसिः । अभिवर्तते=प्रत्यागच्छुति, नूनं=निष्प्रयेन । अत्र परम्परित-
 रूपकमलङ्काशः । अनुष्टुप्तृत्यम् ॥ १५ ॥

संखी—(हर्षपूर्वक) तब इससमय मेरा अभिलापयूक्त पुष्पित हो गया ।

सीता—इसमें इमारा क्या प्रयोगन है ? इसलिए चलो, अपने भवनमें ही चले ।
 (कुछ धूमकर, फिर लौटकर) सुखि ! एक बात भूल गई । उस सहकारशक्तिको देखना
 चाहिए मेरी मातापौ जिसकी वासन्तीलतासे व्याह कर देनेकी इच्छा रखती हैं ।

(तब दोनों पूमती हैं ।)

राम—(हर्षके साथ)

अहो ! मेरे चित्तकर कुमुदके आनन्दलिपि शरत्पार्वतीको पूर्णिमारात्रिको समान
 यह (सीता) किर भी इस ओर आरही है ॥ १५ ॥

(निर्वर्ण्य)

वहस्या दृष्टिं कचनचनीखोत्पलतुला-

मखण्डस्याभिरथां चदनभिदमिन्दोः कलयति ।

कुचौ किञ्चिन्मीलत्कमलतुलनां कन्दलयत-

स्तमः शोभां चित्रां चिकुरनिकुरम्बं हि कुरुते ॥ १६ ॥

सखी—एष सहकारपादपः, इयं च वासन्ती लता । (इति तदनिक-
मनुसरतः)

निर्वर्ण्येति । निर्वर्ण्य=इष्टा, 'निर्वर्णनं तु निष्यानं दशनाऽऽलोकनेषणम् ।' हृत्यमरः ।

जानकीं वर्णयति रामो—वहस्या हृति । अस्या दृष्टिं कचनचनीलोत्पलतुलां वहति, हृदं वदनम् अखण्डस्य हृन्दोः अभिरथां कलयति, कुचौ किञ्चिन्मीलत्कमल-
तुलनां कन्दलयतः, चिकुरनिकुरम्बं चित्रां तमः शोभां कुरुते हीत्यन्वयः । अस्याः=
सीतायाः, इष्टः=नवनं, विकचनवनीलोत्पलतुलां=विकसितनूतनीलकमलोपमां,
विकचं नवं यन्नीलोत्पलं तस्य तुलाम् हृति विग्रहः । वहति=धारयति । हृदं=
गिकठवर्ति, वदनं=सीताया मुखम्, अखण्डस्य=पूर्णस्य, षोडशकलाकलित्स्वेति
भावः । हृन्दोः=चन्द्रमसः, अभिरथाः=शोभाम्, 'अभिरथा नामशोभयोऽरित्यमरः ।
कलयति=भजति । कुचौ=जानकयाः स्तनौ, किञ्चिन्मीलत्कमलतुलनां=किञ्चित्
(ईष्ट) मीलती (मुकुलिते) ये कमले (पदे) तयोस्तुलनाम् उपमाम् कन्द-
लयतः=प्राप्नुतः । चिकुरनिकुरम्बं=जानकयाः केशकलापः, 'शियां तु संहतिर्हृन्दं
गिकुरम्बं कदम्बकम् ।' हृत्यमरः । चित्रां=विचित्रसूपां, तमः शोभाम्=रात्रिकार्णित,
कुरुते=विदधाति, हि=निश्चयेन । पूर्वस्लोके कृतस्य सीतायां पार्वणशरीरवा-
रोपस्य स्फुटतां संपादयितु वर्णनस्य चरितार्थताऽऽलोच्या । तथा हि सीतानये
नीलकमलोपमे नीलकमलं रात्रौ विकसति । सीताया वदनं पूर्णचन्द्रसुन्दरं, कुचौ
च रात्रिमुद्रिकमलोपमौ, प्रथमावस्तीर्णयौवनेत्वादिति भावः । सीतायाः केशपापम्
दज्जन्यन्दकारकार्णित विभर्ति । उपमाऽङ्कङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १६ ॥

सखीति । वासन्तीलता = माघबीलता ।

(देखकर)

इसके नेत्र विकसित नवीनं नीलकमलोंकी उपमा को धारण करते हैं । इसका मुख
पूर्णचन्द्रकी शोभाको प्राप्त करता है । इसके स्तन कुछ दो लिंगे हुए कमलोंकी उपमा को
पोते हैं और केशकलाप विचित्र रात्रिशोभाको प्रकट कर रहे हैं ॥ १६ ॥

सखी—यह सहकार (बहुत ही शुभमित आम्र) वृक्ष है और यह वासन्ती (माघवी)
लता है । (दोनों उसके पास जाती हैं ।)

रामः—कथमिमे मे परिसरमनुसरतः । तत्किञ्चिदपसरामि तावत् ।

**सखी—(सहकारशाश्वां करे धूत्वा, सकौतुकम्) हला, पश्य पश्य, एतै-
र्नस्त्रियाविलिखितैः कोमलदलैः सम्भाव्यते यत्किलेयं चूतलता केनापि
विद्यन्वेन निजहस्तेन संभावितेति । अथवा निजचापलताशङ्कितेन स्वयं
मन्मथेनैवेति । (हला, पेक्ख पेक्ख, इमेहिं नहसिहाविलिहिदेहिं कोमलदलेहिं
संभावीश्चिदिः जं किर इत्यं चूदलदा केणावि विद्यन्वेण णिष्ठाहृत्येण संभाविदेति ।
अथवा णिष्ठाचावलदासङ्कितेण सर्वं मम्महेष्येति)**

रामः—इत्थं सम्भावयति भवती, मम पुनरन्यथा वितर्कः ।

मत्वा चापं शशिमुखि ! निजं मुष्टिना पुण्यधन्वा

तन्मीमेनां तथ तनुलतां मध्यदेशे बभार ।

राम इति । अपसरामि = अपसरणं करोमि, दूरं गच्छामीति भावः ।

**सखीति । नस्त्रियाविलिखितैः = नस्त्रिय (नस्त्ररस्य) शिखा (अप्रभागः)
तथा विलिखितैः (विद्वितैः) । संभाव्यते = संभावना क्रियते । विद्यन्वेन = रसिं-
केन, कामकलानिषुणेनेति भावः ।**

राम इति । अन्यथा = प्रकाराऽन्तरेण । वितर्कः = ऊहः ।

**तमेव वितर्कं प्रतिपादयति—मत्वेति । हे शशिमुखि ! पुण्यधन्वा तन्मीम् पनां
तथ तनुलतां निजं चापं मत्वा मुष्टिना मध्यदेशे बभार । यस्मात् अत्र विविक्षिकपटात्
त्रिमुखवशीकारमुद्वाऽनुकारा तिथः अङ्गुलीसंषिरेखा भान्तीत्यन्वयः ।**

**हे शशिमुखि = हे चन्द्रमुखि, शशीव मुखं यस्याः सा, तस्मग्नुदी, हे सीत इति
भावः । पुण्यधन्वा = कामदेवः, पुण्यं धनुर्यस्य सः, ‘वा संज्ञायाम्’ हृत्यनक् । तन्मी=
कृशा, तथ = नवत्याः, तनुलतां = देहलतिकां, निजं = स्वं, चापं = धनुः, मत्वा =
शाश्वा, मुष्टिना = संपिण्डिताऽङ्गुलिपाणिना मध्यदेशे = अवलग्नभागे, बभार =
शुतवान् । उक्तमर्थं समर्थयते—यस्मादिति । यस्मात् = यतः, कारणात् । अत्र = एव
तथ तनुलतायामिति भावः । विविक्षिकपटात् = उदररेखाविवितयकैतवात्, ग्रायाणां**

राम—किंतुप्रकार ये दीनों मेरे समीप आ रही हैं । इसलिए मैं कुछ इटता हूँ ।

**सखी—(सहकारकी शाश्वाको दाखले लेकर) (कौतुकके साथ) सुखि ! देखो देखो ।
नाखूनके अप्रभागसे लिखे वये इन कोमलपत्रोंसे मालझ होता है कि इस आङ्गलताको किसी
रसिक पुरुषने अपने दाखले से वा अपनी धनुर्लंताकी शङ्खासे स्वयम् कामदेवने ही अनुगृहीत
किया है ।**

राम—यह ऐसी संभावना (अटकल) करती है, परन्तु मेरा दूसरा ही तर्क है ।

हे चन्द्रमुखि ! कामदेवने पतली इस तुम्हारी देहलताको अपना धनु समझकर मुढ़ी

यस्माद्व त्रिभुवनवशीकारमुद्रानुकारा-
स्तिश्चो भान्ति त्रिवितिकपटाद्वल्लीसवितरेसाः ॥ १७ ॥

सखी—भर्तुदारिके, इयं वासन्ती लता, इदं च पश्य,
वासन्तीरसविन्दुं सुन्दरमिन्दनिदरा इह चरन्ति ।
चिरमन्दिरमरविन्दं मन्दं मन्दं परिहरन्ति ॥ १८ ॥

बलीनां कपटात्, 'तद्विताऽथोत्तरपदसमाहारेचे' खुत्तरपदसमाप्तः । 'बलिदैत्यप्रभेदे
च करचामरवृण्डयोः । उपहारे पुमान्खीतु जस्या शङ्खयर्थमणि । गृहद्वाराप्रभेदे च जठ-
राऽवयवेऽपिचे' ति मेदिनी । त्रिभुवनवशीकारमुद्राऽनुकाराः = त्रिभुवनस्य (लोक-
व्रयस्य) वशीकारमुद्राणाम् (आकर्षणप्रशयकारिणीनाम्) अनुकारः (अनुहारः,
सहकारणमिति भावः) यासु ताः । तादृशः तिश्चाः = त्रिसंख्यकाः, अनुलीसवित-
रेसाः = करकालासवित्तिच्छानि, पुष्पधन्वन् इति शेषः । भान्ति = प्रकाशन्ते । हे
सुन्दरि ! मदनो नतमर्थां तव तनुलतां स्वीयो धनुर्घटिं ज्ञात्वा मुटिना मध्यदेशे
वभार, तत एव तव तनुलतायामुद्ररेसात्रितयक्तेतवालोकत्रयवशीकरणमुद्रा-
सदृश्यस्तिश्चोऽनुलिसवित्तिरेसा विराजन्त इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धं आन्तिमदलङ्घार
उत्तरार्द्धं च दैत्यापद्मतिश्चेति द्वयोरङ्गाङ्गिभायेन सङ्करः । मन्दाङ्गान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

वासन्तीति । इह इन्दिनिदराः सुन्दरं वासन्तीरसविन्दुं चरन्ति; चिरमन्दिरम्
अरविन्दं मन्दं मन्दं परिहरन्तीत्यन्वयः । इह = अग्राऽदरामे हन्दिनिदराः = अमराः,
सुन्दरं = मनोहरं, वासन्तीरसविन्दुं = माधवीमकरन्दपृष्ठं, चरन्ति = पिवन्ति, चिर-
मन्दिरं = चिरकालाऽप्यादरभूतम्, अरविन्दं = कमलं, मन्दं मन्दं = शनैः शनैः
वीप्त्यसायां द्विहक्तिः । परिहरन्ति = परित्यजन्ति । अत्र 'अतियरिचयादवज्ञासन्तत-
गमनादमादरो भवति । लोकः प्रयागवासी कृष्णे स्नानं समाप्तरति ॥' इति न्यायेन
चिरकालोपयुक्तवालकमले अमराणामनादरो नवाग्रातत्वाद्वासन्तीलतायां चाऽसुकि-
विशेषो शोत्यते । वृत्त्युप्रासोनाम शब्दाऽलङ्घारस्तञ्चाणं यथा—

'अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्घाऽप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्घाऽप्येष वृत्त्युप्रास उच्यते ॥' हृति । आर्या जातिः ॥१८॥

से मध्यदेश (कमर) में पकड़ा । जिस कारणसे इस (देहलता) में ठीन उदर रेसाओंके
बहानेसे तीनों लोकोंको आकर्षण करनेको मुद्राओंका अनुकरण करनेवाली तीन अनुलि-
सवित्तियोंकी रेसाएँ प्रकाशित हो रही हैं ॥ १७ ॥

सखी—राजकुमारि ! यह वासन्तीलता है । आप यह भी देखिए । इस बाधीचे में
अमर मनोहर वासन्तीलताके रसविन्दुको यी रहे हैं और चिरकालसे आधारभूत कमलों
धीरे छोड़ते जा रहे हैं ॥ १८ ॥

(सीता तदेव पठति)

रामः—किमिदानीं लतान्तरवर्णनया, नन्वियमेव—

निर्मुक्तशौश्रवदशा-शिशिरा नवीन-

सम्प्राप्त-यौवन-वसन्त-मनोरम-श्रीः ।

उन्मीलितस्तननवस्तवका निकाम-

मेणीहशस्तनुलता तनुते मुदं नः ॥ १६ ॥

सखो—भर्तृदारिके, परय । हयमसौ वासन्ती लता स्वयमेव सह-
कारपोतमालिङ्गितुं पुरःसरति ।

राम इति । लताऽन्तरवर्णनया=अन्यवत्तिवर्णनेव, अन्या लता लतान्तरं,
'मयूरम्बन्सकाद्यक्षेति' समाप्तः । लतान्तरस्य वर्णना, तया ।

सीताया लतासाम्यं प्रदर्शयति—निर्मुक्तेति । निर्मुक्तशौश्रवदशाशिशिरा नवीन-
संप्राप्तयौवनवसन्तमनोरमश्रीः उन्मीलितस्तननवस्तवका एणीहशः तनुलता नो मुदं
निकामं तनुत हस्तवद्य । निर्मुक्तशौश्रवदशाशिशिरा=निर्मुक्ता (अपगता) शौश्रवदशा
(शौश्रवदस्था) एव शिशिरः (शिशिरतुः यस्याः सा । नवीनसंप्राप्तयौवनवसन्तम-
नोरमश्रीः = नवीनं (नूतनं, यथा तथा) संप्राप्ता (समाप्तादिता) यौवनम् (तारु-
ण्यम्) एव वसन्तः (मुरभिः) तस्य मनोरमा (रुचिरा) श्रीः (शोभा) यथा
सा । तथा उन्मीलितस्तननवस्तवका = उन्मीलितौ (विकसितौ) स्तनी (कुची)
एव नवस्तवकौ (नूतनपुष्पगुच्छौ) यस्याः सा । एणीहशः = हरिणीहशः, सीताया
इति भावः । तादृशी तनुलता देहवशली, नः = अस्माकं, परयतामिति शेषः । मुदं =
हर्षं, निकामं (यथेष्टम्) तनुते = विस्तारयति । शिशिराऽपगमे वसन्ताऽविभावे च
विकसितनवकुमुसगुच्छा लतेव शौश्रवाऽपगमान्तरमाविभूतत । रुच्या विकसितस्तनी
सीताया इव देहलताऽस्मददीयं हर्षं विस्तारयतोति भावः । अत्र परम्परितरूपक-
मलकूराः । वसन्ततिलकंदुत्तम् ॥ १६ ॥

(सीता उसी श्लोकको पढ़ती हैं)

राम—अभी दूसरी लताके वर्णनसे क्या ? भर्ते ! इसने ही बालयाऽस्त्वारुप शिशिर-
शौश्रुको खोड़कर तारण्यरूप वसन्तकी नवीन शोभा प्राप्त कर लो है । विकसित रस्तन
ही जिसके नवे पुष्पगुच्छ हैं इस मुन्दरी (सीता) की ऐसी देहलता, हमारे हर्षको वयेष
फैला रही है ॥ १७ ॥

सखी—रामकुमारि ! देखिए । वह वासन्तोलता स्वयम् ही आप्राप्तको आलिङ्गन
करनेके लिए आये बड़ रही है ।

सीता—(सप्रणयकोपम्) अये, अलीकजलिपनि, इदानीं तव परिसरं परिछृत्यान्यत्र गमिष्यामि । (अये, अलिअजपिणि, दाणि तुह परिसरं परिश्रिय अन्नादो गमिस्सम्)

रामः—

अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलहृचे-
स्तरलसलीलानलिनप्रतिफुल्लदशः ।
विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः सुतनो-
मैदलुलितानि हन्त ! ललितानि हरन्ति मनः ॥२०॥

सीतेति । अलीकजलिपनि = मिथ्याभायिणि, अलीके जक्षपतीति तच्छ्रीला, तरसम्बुद्धौ ।

रामः सीताप्रणयकोपं वर्णयति—अमलमृणालेति । हन्त ! अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलहृचे: तरलसलीलानलिनप्रतिफुल्लदशो विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः सुतनोः मदलुलितानि ललितानि मनोहरन्तीयन्वयः ।

हन्त = हर्षयोतकमन्वयमिदमव । अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलहृचे: = अमलं (निर्मलम्) यन्मृणालकाण्डं (विसालाम्) तदिव कमनीया (मनोहरा) कपोलहृचिः (गण्डफलककान्तिः) यस्याः सा, तस्याः । तथा तरलसलीलानलिनप्रतिफुल्लदशः = तरले (चब्बले) सलीले (लीलासहिते, सविलासे इत्यर्थः) वे नीलनलिने (नीलकमले) से इव प्रतिफुल्ले (विकसिते) इसी (नेत्रे) यस्या सा तस्याः । पूर्वं च विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः = विकसत् (विकासं प्राप्नुवत्) यत् अशोकम् (अशोककुम्भम्) तदिव शोणा (रक्तवर्णा) या करकान्तिः (हस्तशोभा) तां विभर्ति (धात्यति) इति, तस्याः । तादृश्याः सुतनोः = सुन्दर्याः सीताया इति भावः । मदलुलितानि = मदेन (सारुण्यगर्वेण) लुलितानि (चब्बलानि) । ललितानि = शक्तारचेष्टाः मनः = चित्तं, मदीयमिति शेषः । हरन्ति =

सीता—(प्रणयकोषके साथ) अरी झूठबोलने वाली ! मैं इससमय तेरा सामीप्य खोड़कर दूसरी जगह चली जाती हूँ ।

राम—हन्त ! निर्मल मृणालकाण्डके सदृश मनोहर कपोलकान्तिसे युक्त, चब्बल और विलासपूर्ण नीलकमलोंके सदृश विकसित नेत्रोंसे लम्बव और विकसित अशोकपुष्पके सदृश इत्यशोभाको धारण करनेवाली सुन्दरी (सीता) के तारुण्यगर्वेण चब्बक शक्तारचेष्टाएं मनको आकृष्ट कर रही हैं ॥ २० ॥

सीता—(विलोक्य, सकौतुकम्)

विकसितपेशलोत्पलपलाशपुञ्जशयामलो

महेशसौम्यशेखरस्फुरत्सोम-कोमलः ।

लतागृहे कोडयमनङ्गरूप-खण्डनो

विलोचनयोर्ददाति मे सुखं शिखण्डमण्डनः ॥ २५ ॥

(विसद्वपेसलुप्पलपलाशपुञ्जसामलो

महेशसौम्यसेहरपुरन्तसोमकोमलो ।

लदाषरम्मि को हमो अण्डरूपखण्डणो

विलोचनाम देह मे सुहं सिहण्डमण्डणो ॥)

आकर्षन्ति । छलितलघुणं यथा साहित्यदर्पणे—

‘सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो छलितं भवेत् ।’ इति ।

अश्रोपमाङ्गल्लारः । नर्दटकं सुतं, तश्चलघुणं यथा—

‘यदि भवतो नजी भजजला गुह नर्दटकम् ।’ इति ॥ २० ॥

सीताऽपिशामचन्द्रं वर्णयति—विकसेति । विकसितपेशलोत्पलपलाशपुञ्जशया-
मलो महेशसौम्यशेखरस्फुरत्सोमकोमलः अनङ्गरूपस्थणनः शिखण्डमण्डनो लतागृहे-
शयं को मे विलोचनयोः सुखं ददातीत्यन्वयः ।

विकसितपेशलोत्पलपलाशपुञ्जशयामलः = विकसितः (प्रफुल्लः) ‘विसद्व’ स्थाने-
‘कुरन्ते’ति पाठे स्फुरन् = विकासं प्राणसुधजित्यर्थः) पेशालः (कोमलः) य उत्पल-
पलाशपुञ्जः (कुचलयदलसमूहः) स इव शयामलः (नीलवर्णः) । पुनः महेश-
सौम्यशेखरस्फुरत्सोमकोमलः = महेशशय (महादेवशय) सौम्यशेखरे (मनोहर-
मीली) स्फुरन् (भासमानः) यः सोमः (चन्द्रः) स इव कोमलः (सूकुलः) ।
पूर्वं च अनङ्गरूपस्थणनः = कामसौन्दर्यखण्डनकारकः, कामादपि सुन्दरतर इति
भावः । अश्र अनङ्गरूपं खण्डयतीति ‘कृष्णस्युटोथुलम्’ इत्यत्र यहुलग्रहणसामर्थ्यां-
रकर्त्तरि वसुद् । पूताहाशः शिखण्डमण्डनः—मयूरपिच्छमण्डितः, शिखण्डं मण्डनं यस्य
सः । ‘शिखण्डस्तु पिच्छयहें नपुंसके ।’ इत्यमरः । लतागृहे = निकुञ्जे, अवस्थित
इति शेषः । अयं = विकटशयः, कः = जनः, मे = मम, विलोचनयोः = नेत्रयोः ।

सीता—(देखकर, कौतुकके साथ (

विकसित कोमल नीलकमलोंके पत्रसमूहके सदृश नीलवर्णं, महादेवजीके मनोहर
शेखरमें भासमान चन्द्रके सदृश कोमल, कामदेवके रूपकी मात्र करने वाला लतागृहमें
अवस्थित यह कीन पुरुष मेरे नेत्रोंमें सुख दे रहा है ॥ २५ ॥

सखी—भर्तृदारिके, कथय कथय, कथं लतालोकनाद्विरतासि !

(सीताऽनार्णितकेन तदेव पश्चमस्वरं पठति)

सखो—(उपस्थित) कथमियमन्यचित्तेव लक्ष्यते ? क पुनश्चित्तमस्याः ?

(रामे हृष्टा, साकृतम्) अये, इदमस्याश्चित्तगजवन्धनालानम् । (पुनः सीता करे छत्वा) प्रणयमधुरोऽपि सखीजनः किमवधीर्यते ? अथवोचित-मिदम्, अधुना हि तवायं हृदयमधिवसति ।

सीता—(स्वगतम्) कथमवगतास्म्यनया । (कहूँ अवगदङ्गि इमाए ?)

(इति लब्धा नाटयति)

सुखम् = आनन्दं, द्वाति = वितरति । अत्रोपमाऽङ्कारः । पञ्चामरं कृतं, तक्ष-
चणं यथा—‘प्रमाणिकापद्मद्वयं वदन्ति पञ्चामरम्’ इति ।

प्रमाणिकालचणं यथा—‘प्रमाणिका जरी लगौ’ इति ॥ २१ ॥

सखीति । लताऽङ्कोकनात् = वसतिदर्शनात्, विरते तिपदेन योगे ‘जुगुप्सा-
विरामप्रमादायांनामुपसंख्यानम्’ इति पञ्चमी ।

अनाकर्णितकेन = अकर्णनरहितेन भावेन, उपलक्षितेति शेषः ।

सखीति । अन्यवित्ता = अन्यमनस्का, अन्यस्मिन्नित्यं यस्याः सा । साऽङ्कृतं =
साऽभिप्रायम् । अस्याः = पृतस्याः, सीताया हृत्यर्थः । वित्तगजवन्धनालानंचित्तेम्
(ममः) पृव गजः (हस्ती) तस्य बन्धनायाऽङ्कानम् (स्तम्भः) । राम पृव
अस्याश्चित्तं बद्धमिति भावः । प्रणयमधुरः = प्रेममातुर्यसम्पदः । अवधीर्यते = तिर-
स्क्रियते । हृदयं = चित्तम्, ‘अधिवसती’ति पदेनयोगे ‘उपानवध्यालूप्तस्’ हृत्या-
धारस्य कर्मत्वाऽङ्कितीया ।

सीतेति । अवगता = ज्ञाता । हृमं = रामम्, उहिश्वेति शेषः । तुम्हे = ‘कोपि-

सखी—राजकुमारि ! कहिए कहिए । क्यों आप लड़ा नहीं देख रही हैं ? (सीता अनसुनी करके फिर उसी श्लोकको पश्चमस्वरसे पढ़ती हैं)

सखी—(निकट जाकर) क्यों वह अन्यमनस्काहे समान प्रतीत हो रही है ? इसका
चित्त कहां पर है ?

(रामको देखकर अभिप्रायपूर्वक) अरे । वे इसके चित्तरूप हाथीके बन्धनके स्तम्भ
हैं । (फिर सीताको हाथसे पकड़कर)

प्रश्नदेसे मधुर संखीजनका भी तिरस्कार करती हो ! अथवा वह उचित है । क्योंकि
इससमय वे दुम्हारे हृदयमें रहते हैं ।

सीता—(मन ही मन) कैसे इसने मुझे जान लिया ? (लज्जाका अभिनय करती है)

सखी—(स्वगतम्) कथमियं लज्जते ? तदन्यतो नयामि । (प्रकाशम्) कथमयापि हृदयं न मुख्यते प्रणयकोपः ?

सीता—(स्वगतम्) कोपमुहिद्यानया भणितम्, न पुनरिमम् । (कोपमुहिसित्य इमाए भणिदं ण उण इमम्) (प्रकाशम्) हला, कथं तुम्यं, कोपिष्यामि । केवलमन्यचित्ततया न संभावितासि । (हला, कहं तुहु कुविस्सं । केवलमण्णचित्तदाए ण सम्माविदासि)

सखी—क तर्हि दृतचित्तासि ?

सीता—आरामे । (आराममिनि)

सखी—(विहस्य) अहो ! ते चातुर्यम्, यत आकारप्रकटनेनैवाकार-गुमि कुतवत्यसि ।

(सीता सलज्जमधोमुखी लिङ्गति)

ध्यामीति पदेन योगे 'कुष्ठदुहेष्यासूयाऽर्थात् यं प्रति कोप' इति चतुर्थी ।

सखीति । आकारप्रकटनेन = 'आ'वर्णप्रकाशनेन, आरामपद इति देषः । आकार-गुमिम् = अभिप्रायगोपनं, रामे दृतचित्ताऽपि रामपद आकारयोजनेनाऽभिप्रायगोपनं कुतवत्यसीति भावः ।

उत्तराङ्गयेति । हे कुरुक्षुलोचने ! कमलगर्वंमोचने लोचने उत्तरङ्गय । हे सुन्दरि ! अग्नवरं कलिन्दननिदनीर्थीचिद्गवरगभीरभू अस्तिवर्णन्ययः ।

सखी—(मन ही मन) किसतरइ यह लज्जित हो रही है । इसकिए इसे दूसरी ओर के जाती हूं । (सुनाकर) कैसे अभीतक प्रणयकोप तुम्हारे हृदयको नहीं छोड़ रहा है ?

सीता—(मन ही मन) कौपको उद्देश्य करके इसने कहा है इन (राम) को नहीं । (सुनाकर) सखि ! कैसे तुमपर कोप कर्त्ती ? मैं अन्यमनस्क होनेसे ही तुम्हारी संभावना नहीं कर सकी ।

सखी—तब तुमने चित्त कहां दिया है ?

सीता—आराममें ।

सखी—(हंसकर) अहो ! तुम्हारी चतुरता । जो कि तुमने 'आकार प्रकाश करके ही आकार दिखा लिया ।

(सीता लज्जासे अवनतमुखी होकर रहती है ।)

रामः—

उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने ! लोचने कमळगर्वमोचने ।

अस्तु सुन्दरि ! कलिन्दननिदीचीचिंडमवरगभीरमवरम् ॥२२॥

सखी—(सप्रणयहितम्) अलमालिजनेऽपि हृदयापलापेन । ननु विदितं मया—

अब ते सखि ! शिखण्डमण्डने, पुण्डरीकरमणीयलोचने ।

श्यामतामरसदामकोमले, रामनामनि मनो मनोभवे ॥ २३ ॥

हे कुरङ्गलोचने = हे मुगाचि !, कमळगर्वमोचने = पश्चादपेत्यागकारिणी, कमळगर्वस्य मोचनं याभ्यां, ते । कमळादप्यथिकतरसुन्दरे इति भावः । तादृशी, लोचने= नेत्रे, उत्तरङ्गय = उत्तरमय, उत्तरे कुरु । तेन च हे सुन्दरि = हे सौन्दर्यसम्पन्ने, हे सीति इति भावः । अव्यरम् = आकाशं, कलिन्दननिदीचीचिंडमवरगभीरं = यमुनातरङ्गसमूहगम्भीरं, कलिन्दननिदन्याः (सूर्यतनयायाः, यमुनाया इत्यर्थः) चीचयः (तरङ्गः) तासां दम्भरः (समूहः), तेन गभीरम् (गभीरं गहनमिति भावः) अस्तु = भवतु । नीलोपलदलसमयोस्त्वच्छोचनयोरूपरि प्रसारणेनाऽकाशं यमुनातरङ्गोपमं नीलवर्णं भवतिविति भावः । उपमा, व्यतिरेकोऽसुव्यवध्ये सम्बन्धस्तुप्राप्तिशयोक्तिरङ्गास्तथा चैतेषां मिथोऽमयेत्यास्थितेः संस्थाप्तिः । रथोऽताकृतम् ॥२२॥

सखीति । आलिजनेऽपि = सखीजनेऽपि । हृदयस्थिताऽभिप्रायनिहृदयेन ।

अत्रेति । हे सखि ! शिखण्डमण्डने पुण्डरीकरमणीयलोचने श्यामतामरसदामकोमले अब रामनामनि मनोभवे ते मनः (इति मया विदितम्) इत्यन्वयः ।

हे सखी = हे वयस्ये ! सीते ! शिखण्डमण्डने = मयूरपिच्छामूषणे, पुण्डरीकरमणीयलोचने = पुण्डरीके (श्वेतकमले) इव रमणीये (सुन्दरे) लोचने (नेत्रे) यस्य, तस्मिन् । श्यामतामरसदामकोमले = श्यामनि (कृष्णावर्णानि) यानि ताम-

राम—हे दृरिणाक्षि सीते ! कमळके पमण्डको लुङ्गानेवाले नेत्रोंको लपर कराओ (ऊँचा करो) । हे सुन्दरि ! आकाश यमुनाके तरङ्गसमूहके सदृश गहन हो ॥ २३ ॥

सखी—(प्रेमके मन्दहास्यके साथ) सखीजनमें भी हृदयको मत दिपाओ । मैंने जान लिया ।

हे सखि ! मयूरपिच्छसे भूषित, श्वेतकमलोंके सदृश सुन्दर नेत्रोंसे लुक्ख और नीलकमळकी पक्किकी नाई कोमल इस रामनामके कामदेवसे तुम्हारा मन है (यह मैंने जान लिया) ॥ २३ ॥

सीता—हला, पश्य पश्य । (हला, पेक्खा पेक्खा)

मदनवधूनुपुररवरमणीयं किमपि किमपि कृजन् ।

माकन्दमुकुलमधुरसमधुरमुखो मधुकरो भ्रमति ॥ २४ ॥

(मधुणवहूणे उररवरमणीयं किमपि किमपि कृजन्तो ।

माकन्दमुकुलमधुरसमधुरमुखो मधुकरो भ्रमह ॥)

(पुनः स्वगतम्)

अथि पिवतं लोचने ! प्रियजनवदनारविन्दमकरन्दम् ।

इति (कमलानि, नीलोरपलानीति भावः) तेषां दाम (पक्षिः) तदिव कोमलः (मुदुलः) तस्मिन् । अव्र = अस्मिन्, रामनामनि = रामाऽङ्गये, रामो नाम यस्य स तस्मिन् । मनोभवे = कामदेवे, ते = तव, मनः = चित्तं, संलग्नमिति शेषः । इति मया विदितमिति पूर्वतः सम्बन्धः । अत्रोपमाऽङ्गकुराः । रथोद्भवता तृतम् ॥ २३ ॥

मदनेति । मदनवधूनुपुररवरमणीयं किमपि किमपि कृजन् माकन्दमुकुलमधुरस-मधुरमुखो मधुकरो भ्रमतीयन्वयः । मदनवध्वः (कामदेवाः, रत्नेरित्यर्थः) नुपु-रवः (मञ्जीरशब्दः) स इव रमणीयं (मनोहरम्) तद्यथा तथा । किमपि किम-पि = अनिवार्यमध्यर्थं यथा स्पष्टात्था । कृजन् = शब्दं कुर्वन्, माकन्दमुकुलमधुर-समधुरमुखः = माकन्दमुकुलस्य (आश्रकुदमलस्य, 'कुद्मलो मुकुलोऽखियाम्') यो मधुरसः (मकरन्दः) तेन मधुरं (माखुर्पूर्णम्) मुखम् (आननम्) यस्य सः । तादृशो मधुकरः = भ्रमरः । भ्रमति = भ्रमणं करोति । तृत्यनुप्राप्तः । आयो जाति ॥

पुनः सीता स्वनयने प्रस्याह—अयीति । अथि लोचने ! प्रियजनवदनाऽरविन्दमकरन्द=प्रिय-जनस्य (वल्लभजनस्य, रामस्येति भावः) वदनम् (मुखम्) अरविन्दम् (कम-लम्) इव, तस्य मकरन्दं (पुष्परसम्), पिवतं = धयतं, दृष्टिजनवदनशोभां

सीता—सुखि ! देखो देखो ।

कामदेवको पत्नी (रति) के नुपुरचम्बके सहश भनोहर और भनिवचनोय प्रकारसे शब्द करता हुआ आशके मुकुलके मकरन्दको पान करनेसे मधुर मुख शब्दवाला भ्रमर भ्रमण कर रहा है ॥ २४ ॥

(किर मन ही मन)

ऐ नेत्रो ! प्रियजन (राम) के मुखकमलके मकरन्दका पान कर लो । हे चक्षुओ !

अथि तरले ! विचारयतं 'पुनः क युधां, कायं च' ॥ २५ ॥

(अह पिबह लोचणाइं पिद्यजणवद्यगारविन्दमभरन्दम् ।

अह तरलाइं विचारह पुण कह तुहो कह इमो अ ॥)

रामः—(निर्वार्य)

सर्वस्वं नवयौवनस्य, भवनं भोगस्य, भाग्यं हशां,

सौभाग्यं मदविभ्रमस्य, जगतः सारं, फलं जन्मनः ।

साकृतं कुसुमायुधस्य, हृदयं रामस्य, तत्त्वं रतेः,

प्रणयाऽतिशयेन पश्यतमिति भावः । अथि तरके = हे चले लोचने ! पुनः = भूयः
युधां = लोचने, क = कुच, स्थास्यथ हृति शेषः, अयं च = विकटस्यः प्रियजनवा,
राम हृति भावः । क = कुच, स्थास्यसीति शेषः, भूयोऽनेन समं युवयोः समागमो
दुर्घटं हृति भावः । हृतिः=हृथं, विचारयतं = विचारं कुरुतम् । अब्रोतराऽङ्गस्य पूर्व-
द्वयतवाक्याऽर्थं प्रति हेतुराकाव्यलिङ्गमलक्ष्मा । तदलक्षणं यथा—'हृतोवाक्यपदा-
ऽर्थत्वे काव्यलिङ्गं निराशते ।' हृति । आर्यां जातिः ॥ २५ ॥

रामः सीताया आलोकितं वर्णयति—सर्वस्वमिति ।

नवयौवनस्य सर्वस्वं, भोगस्य भवनं, हशां भाग्यं, मदविभ्रमस्य सौभाग्यं
जगतः सारं, जन्मनः फलम् । कुसुमाऽयुधस्य साऽङ्कृतं, रामस्य हृदयं, रतेस्तत्त्वं
शङ्कारस्य रहस्यम् उत्पलदाः तत् किञ्चित् आलोकितम् दृश्यन्वयः । नवयौवनस्य=
नूतनतारुप्यस्य, सर्वस्वं = सकलसम्पत्तिः, भोगस्य = दर्शनादिजन्यस्य सुखसाधा-
त्कारस्य, भवनम् = आश्रमस्थानम् । हशां = नेत्राणां, भाग्यं = भाग्येयम् । भाग्या-
देवैताहशस्याऽलोकितस्य इमोचरतेति भावः । मदविभ्रमस्य=यौवनमदविलासस्य,
सौभाग्यं = सुभगतवम् । जगतः = लोकस्य, सारं = सर्वोक्तुष्टं, तत्त्वमिति शेषः ।
जन्मनः = जननस्य, फलम् = सत्परिणामः, पृतद्विलोकनेनैव जन्मसापक्षमिति
भावः । कुसुमायुधस्य = कामदेवस्य, साऽङ्कृतम् = अभिप्रायविशिष्टं, स्थानमिति
शेषः । रामस्य = मम, हृदयं = मनः, पृतेन सीताऽलोकितस्यैव रामसुखकरणत्वं

'फिर तुम दोनों कहों ? और ये कहों ?' इस बातका विचार करलो ॥ २५ ॥

राम—(देखकर)

नई जवानीका सर्वस्व, भोगका भवन (आश्रमस्थान), नेत्रोंका भाग्य, यौवनमदके
विलासका सौभाग्य, संसारका सार, जन्मका सत्परिणाम, कामदेवका अभिप्रायविशिष्ट
स्थान, रामका हृदय, रागकी पराकाढा और शङ्कारका रहस्य, कुबलयोनना (सीता) का

शृङ्गारस्य रहस्यमुत्पलदशस्तत् किञ्चिदालोकितम् ॥ २६ ॥

(सीता श्वगतं पुनस्तामेव गाथां पठति)

सखी—अयि भर्तृदारिके, पश्य ।

दलदमलकोमलोत्पलपलाशाशाङ्कुलोऽयमलिषोतः ।

तव लोचनयोरेनयोः परिसरमनुवेलसरति ॥ २७ ॥

सीता—(सहर्षमात्मगतम्) अपि लोचने बद्धपद्मदे ननु सुखोपश्रुति-रियम् । (अपि लोचणाहं बद्धसप्पदाहं णं सुहोपसुदीयम्)

शोत्यते । रतेः = रागस्य, तच्चं = पराकाष्ठा । शृङ्गारस्य = आदिरसस्य, रहस्यम् = उपनिषद्, उत्पलदशः = कुवलयनयनायाः, सीताया हृत्यर्थः । तत् = असकृत्यकृत्-साक्षाकारं, किञ्चित् = अनिर्वचनीयम्, आलोकितं = दर्शनम्, अस्तीति शेषः । अत्र सूपकमलङ्कारः । शार्दूलयिकीषितं चृत्तम् ॥ २६ ॥

सीतेति । गाथाम् = आर्याय्, प्राकृतभाषायां गाथापदमार्याय् प्रयुज्यते ।

सखी अमरव्याजेन रामं—बर्णयति—दलदमलेति । दलदमलकोमलोत्पलपला-शाशाङ्कुलोऽयम् लिषोतः तव अनयोर्लोचनयोः परिसरम् अनुवेलम् अनुसर-तीत्यन्वयः । दलदमलकोमलोत्पलपलाशाशाङ्कुलोऽयम् = दलत् (विकसत्) अमलं (निर्मलम्) कोमलम् (सूदुलम्) यद्युपलं (कुवलयम्) तस्य पलाशस्य (पत्रस्य) शङ्खया (सन्वेदेन) आकुलः (व्यस्तः) 'व्यस्तेत्वप्रगुणोऽयम्' हृत्यमरः । अयं = विकटर्ता, अलिषोतः = अमरशिष्टु, तव = भवत्याः, अनयोः—एतयोः लोचनयोः = नयनयोः परिसरं = पर्यन्तप्रदेशम्, अनुवेलं = प्रतिष्ठानम्, अनुसरति = अनुगच्छति । सीतानयनयोः पर्यन्तप्रदेशं नीलोत्पलञ्चान्त्या अवमिष्योतः (कृष्णवर्णत्वाद्वाम-चन्द्रोऽपि) अनुचलगमनुसरतीति भावः । आनितमदलङ्कारस्तदलङ्घणं यथा—

'साम्यादृतस्तद्वृद्धिर्ग्रान्तिमान्प्रतिभोरितः ।' हृति । आर्यां जातिः ॥ २७ ॥

सीतेति । लोचने = नेत्रे, महीये हृति शेषः । बद्धपद्मदे = अनुरागनिशाढीकृत-

यह अनिर्वचनीय दर्शन है ॥ २६ ॥

(सीता मन ही मन किर उसी गाथाको पढ़ती है ।)

सखी—राजकुमारि ! देखिए ।

हिलते हुए निर्मल और कोमल कुवलयके पत्रकी शङ्खासे आकुल यह अमरशिष्टु आपके इन नेत्रोंके पास प्रतिष्ठान अनुसरण कर रहा है ॥ २७ ॥

सीता—(हर्षपूर्णक मन ही मन) लोचनोंने भी अमरको बद करदिया यह सुखनकमवन है ।

रामः—(सप्रत्याशम्)

अमृतमयपयोधिचीरकल्लोललोलैः

सनपयति तरलाक्षी यत्र मां नेत्रपातैः ।

अपि भवतु सदाऽयं सन्मुहूर्तः...
(विश्व सविषादम्)

...कुतो वा ?

मधुरविधुरमिश्राः सृष्टयो हा ! विधातुः ॥ २८ ॥

अमरे । मदीयनेत्रयो रामरूपभ्रमरोऽनुबद्ध इति श्रुत्वा सुखमुपचत इति भावः ।

राम इति । सप्रत्याशम् = आकाङ्क्षासहितं यथा तथा ।

रामः सीताऽवलोकनं वर्णयति—अमृतमयेति । तरलाक्षी अमृतमयपयोधिचीरकल्लोल्लोलैः नेत्रपातैः यत्र मां सनपयति सदाऽपि अयं सन्मुहूर्तो भवतु । वा कुतः ? विधातुः सृष्टयो मधुरविधुरमिश्राः हा ! इत्यन्वयः ।

तरलाक्षी = चल्ललोचना, सीतेऽयर्थः । अमृतमयपयोधिचीरकल्लोल्लोलैः = अमृतमयः (सुधापञ्चुरः) यः पयोधिः (समुद्रः) तस्य धीरसमाः (तुग्धसहशः) ये कल्लोलाः (महातरङ्गः) ते इव लोलाः (चल्ललाः) तैः । ताहक्षौ नेत्रपातैः = इटिपातैः, कटाचपूर्णेरिति भावः । यत्र = यस्मिन्मुहूर्ते, मां = रामं, सनपयति = प्रकाशयति, णिजन्तात् 'ण्णाशौच' इति धातोल्लं । कटाचपूर्णेरितैर्मामिन्दुगृह्णाक्षीति भावः । सदाऽपि = सर्वदाऽपि, अयं = सप्रत्यमुभूयमानः, सन्मुहूर्तः = उत्तमः छणः, भवतु = अस्तु । अस्यमनोरथस्याऽसंभावनाविमर्शेन सविषादं पुनरुहते—कुतो वेति । वा = अयता, कुतः = कस्माद्, हेतोरिदं संभावयत इति शेषः । असंभावनायां हेतुं प्रतिपादयति—मधुरेति । विधातुः = ब्राह्मणः, सृष्टयः = रचनाः, मधुरविधुरमिश्राः = मधुरेण (माधुर्यपूर्णेन, सुखरूपतया विभावितेनेति भावः) विधुरेण च (वैधुर्यपूर्णेन, वियोगहेतुत्वाददुखरूपतया विभावितेनेति भावः) मिश्राः

राम—(इच्छापूर्वक)

चल्लल नेत्रोंसे खुक्त (सीता) अमृतमय समुद्रके दूधके सूक्ष्म, महातरङ्गोंके तुल्य, चल्लल दृष्टिपातोंसे विसर्गमें मुझे नहा रही है (अनुगृहीत कर रही है), सदा ही यह उत्तम मुहूर्तं बना रहे ।

(विचार कर सेवपूर्वक)

अप्रवा...यह बात कैसे हो सकती है ? ब्रह्मजीकी रचनाएं संयोग और वियोगसे विभिन्न हैं ॥ २८ ॥

(प्रविश्य)

चेटो—भर्तृदारिके, भट्टिनीभिराज्ञताऽस्मि, यत्किल वस्ता जानकी भट्टिति गृहमानीय विचित्राभरणैर्मण्ड्यताम् । चेन तस्याः सानन्दं बदनारविन्दं विलोकयामः । (भट्टदारिए, भट्टिनीहिं आण्टतिहि । जं किर वस्ता जाणई माति घरमाणीय विचित्राहरयोहिं मण्डीअदु । जेण तीए साणन्दं बद्यणारविन्दं पुलोश्याम्)

सीता—हण्डे, कथं स्नेहमुग्धा ममाऽस्माः । (हण्डे, कहं सिणेहमुद्धाश्चोमह अस्माद्यो ।)

चेटिका—यास्त्वां निसर्गलावण्यचन्द्रलेखां नेपञ्चलचमीलाळज्ञनेनाऽलङ्कृत्युभिर्च्छन्ति । (जा तुमं निसर्गलावण्यचन्द्रलेहां जेवच्छलचष्ठीलङ्गणेणालहितुभिर्च्छन्ति । तहा अ ।)

(मिथिताः) भवन्तीति शेषः । अतोऽयं सन्मुहूर्तः = सदा न स्थास्यतीति भावः । मालिनीषृष्टम् ॥ २६ ॥

चेटीति । भट्टिनीभिः = इतराभी राज्ञीभिः । विचित्राऽऽभरणैः = नैकविद्याऽलङ्कृतैः । मण्ड्यतां = विभूष्यतां, कर्मवाच्यप्रयोगः ।

सीतेति । हण्डे = नीचां परिचारिकां प्रति सम्बोधनपदमिदं प्रयुज्यते । तदुक्तमरेण—‘हण्डे ! हण्डे ! हण्डाऽऽहाने नीचो चेटीं सर्वां प्रति !’ हृति । स्नेहमुग्धाः = स्नेहेन (यास्तस्येन) मुग्धाः (मोहयुक्ताः) ।

चेटिकेति । चेटिका = दासी । या = अस्त्राः निसर्गलावण्यचन्द्रलेखां = निसर्गं (स्वभावेन) लावण्यं (सीन्द्र्यम्) यस्याः सा निसर्गलावण्या, सा चाऽसी चन्द्रलेखा (चन्द्ररेखासदृशी), ताम् । लाषणिकोऽयं प्रयोगः । नेपञ्चलचमीलाळज्ञनेन = नेपञ्चलचमीः (भूषणरचनाऽऽदिग्नितशोभा) सैव लालकूने (चिह्नं, कलङ्को वा) ।

(प्रवेश कर)

चेटी—(परिचारिका) राजकुमारि ! रानियोंने आशा दी है कि ‘तुशीं सीताको शूटपट भवनेमें लाकर विचित्र अलङ्कूरोंसे अलङ्कृत करो । जिससे कि उनके मुख्यकमलको आनन्दके साथ देख ले ।

सीता—परिचारिके ! मेरी माताएँ किसतरह स्नेहसे मोहयुक हो रही हैं ।

चेटिका—ओ कि स्वभावसे ही लावण्यपूर्ण चन्द्ररेखाके संहश भाषको भूषणादि जनितशोभारूप लालकूनसे अलङ्कृत करनेकी इच्छा करती हैं ।

अथि ! तव मुखलेखा चन्द्रविम्बे सस्नेहा,
दशनकिरणलचमीरच्छुज्योत्सनासदच्छा ।

कुबलयदलद्रोणीकन्दरायां वहन्ती,
तरलबहलमिष्टा दुग्धधारेव हृषिः ॥ २६ ॥

(अह तुह मुहलेहा चन्द्रविम्बे सस्नेहा
दसणकिरणलच्छी अच्छजोहासरिच्छी ।

कुबलय-दलद्रोणी-कन्दराए वहन्ती
तरलबहलमिष्टी दुग्धधारे व्व दिही ॥)

तदागच्छ, गच्छामो निजगृहमेव । (ता आगच्छ, गच्छामा जिग्राघरं जेव)
रामः—(सविपादम्) कथं नयनपथमतिक्रान्तैव कान्ता ? ।

तेन । ‘आकरपवेषी नेपथ्यं प्रतिकर्मं प्रसाधनम् ॥’ हृष्यमरः । स्वभावसुन्दरीं त्वा-
यद्भूषणरचनादिनाऽङ्कहर्षमिच्छन्त्यस्याः, असर्ततः सुभा पवेति भावः ।

प्रकृतिसुन्दर्याः सीतायाः कुते नेपथ्यविधानस्याऽनावश्यकतां प्रतिपादयति—
अवीति । अथि ! तव मुखलेखा चन्द्रविम्बे सस्नेहा, दशनकिरणलचमीः अच्छ-
ज्योत्स्नासदच्छा, हृषिः कुबलयदलद्रोणीकन्दरायां वहन्ती तरलबहलमिष्टा दुग्धधारेये-
त्यन्त्यः । अथि = हे सीते !, तव=भवत्याः, मुखलेखा=वदनरेखा, चन्द्रविम्बे = इन्द्र-
मण्डले, सस्नेहा = प्रणयिनी, त्वदीया वदनरेखा चन्द्रमण्डलसदक्षीति भावः । एवं
ए दशनकिरणलचमीः = दशनाऽङ्कुशोभा, अच्छुज्योत्स्नासदच्छा = अमलचन्द्रिका-
तुल्या, तव = भवत्याः, हृषिः = हक्, कुबलयदलद्रोणीकन्दरायां = कुबलयवृक्षस्य
(उत्पलपश्चस्य) या द्रोणी (नौकाकारा पत्ररचना), भावायां ‘दोनेति नामा-
वयातेति भावः तस्याः कन्दरायां (गुहायाम्) वहन्ती (स्यन्दमाना) । तरल-
बहलमिष्टा = तरला (चञ्चला) वहलमिष्टा (अधिकमधुरा), दुग्धधारेव = पदो-
धारेय, असर्तीति शेषः । स्वभावसुन्दरस्य लकड़ीरीरस्य कृत्रिमभूषणान्तरपरिधानेन
किमिति न विमृशन्ति ते मातर हृति भावः । उपमाऽङ्कहारः । मालिनीकृत्तम् ॥२७॥-

राम हृति । कान्ता = वशभा, सीतेति भावः । नयनपथं = नेत्रमार्गं, हर्षोचरता-

हे राजकुमारि ! आपकी मुखरेखा चन्द्रमण्डलके समान है, दशनकिरणोंकी शोभा
निर्मल चौदनीके सदृश है और दृष्टि नीलकमलके पत्तोंकी द्रोणीके मध्यभागमें बढ़ती हुई
चञ्चल और अधिक मधुर दूधकी धाराके त्रुत्य है ॥ २९ ॥

इसकिय पथारिय, अपने मदनमें ही चले ।

राम—(खेदके साथ) किसलरह सुन्दरी नेत्रमार्गसे ओढ ही होगारे ?

(पुनः सप्रत्याशाम्)

अथ्याविरस्तु भूयोऽपि मम लोचनयोरियम् ।

दिवसेऽन्तर्हिता नकं चन्द्रिकेव चकोरयोः ॥ ३० ॥

लक्षणः—आर्य, इयमाविरस्ति ।

रामः—(सहर्षम्) कथं पुनः प्राप्ता प्रेयसी । (विलोक्य) न तावन्नून्
किमध्यन्यदभिसन्धाय तदिदमुक्तं वत्सेन । (उच्चैः) वत्स, केयमाविरस्ति ।

लक्षणः—

मुग्धस्य केलिदिजितस्मरन्वापयष्टे-

मिथ्यः । नयनयोः पन्था नयनपथस्तम् । 'ऋषपूरब्धूपयामानके' इति समाप्ता-
न्तोऽप्रत्ययः । अतिकान्ता = लहितवती ।अथ्याविरस्तिवति । इयं ममलोचनयोः भूयोऽपि, दिवसेऽन्तर्हिता चन्द्रिका नकं
चकोरयोरिव आविरस्तिवत्यन्वयः । इयम् = पूषा, सीतेत्यर्थः । मम = रामस्य, लोच-
नयोः = नेत्रयोः, अप्र इति शेषः भूयोऽपि = पुनरपि, दिवसे = दिने, अन्तर्हिता =
तिरोहिता, भास्करकरैरिति शेषः । चन्द्रिका = कौमुदी, नकं = रात्री, चकोरयोरिव =
चन्द्रिकापाविपाचिमुग्धस्येव, अप्र इति शेषः । चकोरी च चकोरश्च चकोरी, तयोः ।
'पुमान्धिया' इत्येकशेषः । आविरस्तु = आविर्भूतु, दिवाऽदर्शनं गता चन्द्रिका यथा
नक्षमुद्यमासाद्य चकोरी सुखवति तथैवेयं सीताऽपि पुनर्दग्धोचरतामुपेत्या मामा-
नन्दयस्तिवति भावः । अत्रोपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुद्यूतम् ॥ ३० ॥लक्षणम् इति । इयम् = पूषा, अथवा आर्य = पूर्णपा, सीतेति भावः । सन्धि-
नाऽप्यान्तरं बद्धयते ।राम आर्योऽविरस्तीति मनसिकृत्य हर्षं प्रदर्शयति—राम इति । प्रेयसी =
प्रियतमा, सीतेति भावः ।

सन्ध्याऽगमनं वर्णयति लक्षणो मुग्धस्येति । ननु ! मुग्धस्य केलिदिजित-

(फिर आशापूर्वक)

दिनमें अदृश्य चाँदनी रातमें जैसे चकोरोंके सामने आविर्भूत होती है उसीतरह
वह (सीता) मेरे नेत्रोंमें प्रकट हो ॥ ३० ॥

लक्षण—आर्य ! प्रकट हो गई है ।

राम—(हर्षके साथ) प्रेयसी कैसे फिर प्राप्त होगई ? (देखकर) निश्चय हो किसी
दूसरे विषयको लक्ष्य करके वत्स लक्षणने ऐसा नहीं कहा है । (उच्चे स्वरसे) यह कौन
प्रकट हो गई है ?

लक्षण—हे आर्य ! मुन्दर और प्रीतासे ही कामदेवकी भनुर्यहिको जीतनेवाले

रातन्वती रुचिमतीव सुधाकरस्य ।

रागोद्धुरा स्फुटमुदञ्जिततारकश्चीः

सन्ध्याविरस्ति ननु काऽपि पर्तिवरेव ॥ ३१ ॥

रामः—वत्स, एवमेतत्, तथा हि—

कृत्वा प्रबुद्धकमलामिलां त्रिलोकी-

स्मरचापयष्टे: सुधाकरस्य रुचिमतीवाऽऽतन्वती रागोद्धुरा स्फुटम् उदञ्जिततारकश्चीः सन्ध्या काऽपि पर्तिवरेव आविरस्तीत्यन्वयः ।

ननु = हे आर्य !, सुग्रधस्य = सुन्दरस्य, 'सुग्रः सुन्दरमूढयो'रित्यमरः । केलिविजितस्मरचापयष्टे: = केलया (क्रीडयैव, अनायासेनेति भावः) विजिता (पराजिता) स्मरचापयष्टिः (कामकामुकविष्टिः) येन, तस्य । तादशस्य सुधाकरस्य = चन्द्रमसः, कस्यचिन्नायकस्य वा । रुचिः = कार्णित, प्रणयं वा । अतीव = अत्यर्थ, कियाविशेषणमिदम् । आतन्वती = विस्तारयन्ती, रागोद्धुरा = रागेण (लौहित्येन, दिनकरकरजनितेनेति योषः । अनुरागेण वा) उद्धुरा (युक्ता) । स्फुटः = व्यक्त, यथा स्यात्तथा । उदञ्जिततारकश्चीः = उदञ्जिता (प्रदर्शिता) तारकाणां (नष्टवाणां, तारकयोः = नेत्रकनीनिकयोर्बां) श्रीः (शोभा) यथा सा । तादशी सन्ध्या = सायंवेळा, काऽपि = अविर्द्धिनामधेया, पर्तिवरेव = स्वर्वंवरा कन्येव, पर्ति वृणोत्तिः, पर्युपपदपूर्वकात् 'बृहू संभक्ता'विति धातोः 'संज्ञादां भृत्युजिपारिसहितपिदम्' इति खच, 'अरुद्विष्वदजन्तस्य मुम्' इति मुम् । 'अथ स्वर्वंवरा । पर्तिवराच वर्यचे'त्यमरः । आविरस्ति = प्राहुर्मवति । अत्र श्लेषस्योपमायावाऽङ्गारिभावेन सङ्करः । यसन्ततिलङ्कं युत्तम् ॥ ३१ ॥

कृत्वेति । असौ भगवान् अरविन्दवन्मुः अखिलां त्रिलोकीं प्रबुद्धकमलां कृत्वा अन्तःप्रसुप्तुरिनाभिसरोजयोधकीतृहलीय इदानीम् अभ्योनिषेः गर्भं विशतीत्यन्वयः ।

असौ = विप्रकृष्टस्थानस्थितः, भगवान् = ऐश्वर्यसंपत्तिः, अरविन्दवन्मुः = कमलान्धवः, विकासकृत्यादिति भावः । अखिलां = समस्तां, त्रिलोकीं = त्रिसुवनं, प्रबुद्धकमलां = प्रबुद्धानि (विकसितानि) कमलानि (पश्चानि) यस्यो सा, ताम् ।

चन्द्रमाकी वा किसी वर की कान्तिकी अतिशय ही फैलानेवालो रागसे (लालिमासे वा अनुरागसे) युक्त व्यक्तस्यसे नक्षत्रोंकी वा नेत्रोंकी पुतलियोंकी शोभाको प्रदर्शित करने वाली सन्ध्या, कोई स्वर्वंवर करनेके लिए प्रस्तुत वर्षके समान प्रकट हो रही है ॥ ३२ ॥

राम—वत्स ! यह ठोक है । जैसे कि—

ये भगवान् कमलवान्धव (सूर्य) सब लोकोंके कमलोंको विकसितकर विशु भगवान्के

ममोनिषेविंशति गर्भमसाचिदानीम् ।

अन्तःप्रसुप्तहरिनाभिसरोजबोध-

कौतूहलीब भगवानरचिन्दवन्धुः ॥ ३२ ॥

लक्षणः—आर्य, हरयताम् अयमीषनमुकुलितराग इव गगनाभोगः ।

रामः—एवमेतत्—इदानी हि—

प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये वान्धवे वन्धकीनाम्

हृष्ण = विश्वाय, अन्तःप्रसुप्तहरिनाभिसरोजबोधकौतूहलीब = अन्तः (अस्यन्तरे, हरिदेहाऽभ्यन्तरे इति भावः) प्रसुप्तं (विद्वाणां, निमीलितमिति भावः) यत् हरिनाभिसरोजं (विष्णुनाभिकमलम्) तस्य बोधः विकासम्), तस्मिन् कौतूहली इव (कुतूहली इव उक्तिःत्त इवेति भावः) । इदानीं = सम्प्रतं सम्भाकाळ इति भावः । अभ्योनिषेः = समुद्रस्य, गर्भम् = अन्तरं, विश्वाति = प्रविशति । सूर्यो हरिनाभिकमलं विकासवित्तुमुकुलित्त इव समुद्रान्तरं प्रविशतीति भावः । अत्रहेतु खेषाऽलङ्कारः । यसन्ततिलङ्क युक्तम् ॥ ३२ ॥

लक्षणैःइति । गगनाऽऽभोगः = गगनस्य (आकाशस्य) भाभोगः [(परिपूर्ता)] ईश्वरमुकुलितराग इव ईपत् (किञ्चित्) मुकुलितः (विकसितः) रागः (लौहित्यम्) यस्य सः ।

रामो लक्षणोऽक्षं समर्थयते—प्राचीमिति । वन्धकीनां वान्धवे घनतिमिरचये प्राचीम् आलम्बमाने, स्वैरिणीनां वैरिणि शक्तिरनिकरे च प्रतीर्चीं सम्प्राप्ते, अर्धशयामोपलार्धस्फटिकमिव दिशाम् अन्तरालं कालिन्दीजहुकन्यामिलदमलजलस्यन्दसन्दोहमैर्ग्रीं विधत्त इत्यन्ययः ।

वन्धकीनां = पुंखलीनाम्, अभिसरिणीनामिति शेषः । पुंखलीचर्चांणी वन्धवय-सर्तीं कुलटेतरी । इत्यमहः । यान्धवे = यन्धवौ, तद्रहस्यस्य गोपकत्वादिति भावः । तादेहो घनतिमिरचये = निविदाऽलक्षकारसमूहे, प्राचीं = पूर्वदिशाम्, आलम्बमाने= आश्रयति सति, 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी, पूर्वं परत्राऽपि । पूर्वं च स्वैरिणीनां = कुलटानाम्, अभिसरिणीनामिति शेषः, स्वेनेरितुं शीलमस्ति

शरीरके भीतर मुक्ति नाभिकमलको विकसित करनेमें दलहिठतके समान द्वेकर इस समय समुद्रके भीतर प्रवेश कर रहे हैं ॥ ३२ ॥

लक्षण—आर्य ! देखिए । यह आकाशमण्डल कुछ लालिमासे युक्त ही रहा है ।

राम—यह ठीक है । क्यों कि इससमय—

कुलटाओंके बन्धु गाढ अन्धकारसमूहके पूर्वदिशाओं और कुलटाओंके वैरी चन्द-

सम्पासे च प्रतीर्चीं शशिकरनिकरे वैरिणि स्वैरिणीनाम् ।
अर्धश्यामोपलार्थस्फटिकमिव दिशामन्तरालं विष्ठते
कालिन्दीजह्नुकन्यामिलदमलजलस्यन्दसन्दोहमैवीम् ॥ ३३ ॥

(पुनः सहर्षमध्युत्त्वा दर्शयन्)

एतत्कोकुद्गम्भिनीजनमनःशल्यं, चकोराङ्गना-

यासां ताः स्वैरिण्यस्तासाम् , ताच्छ्रीहये जिनिः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
स्वाऽपि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'स्वादीरेतिरो'रिति गृह्णिः । वैरिणि रिषी, प्रकाशेन
तद्वाहस्य प्रदर्शनादिति भावः । ताहशे शशिकरनिकरे च = चन्द्रकिरणसमूहे च,
प्रतीर्चीं = पश्चिमदिशां, संप्राप्ते = समासादिते, तथा च अर्धश्यामोपलार्थस्फटिक-
मिव = अर्धम् (अर्धभागः) श्यामोपलः (कृष्णपाताणः) यस्य तत्, पूर्वं च अर्धम्
(अर्धभागः) रफिकः (सूर्यकान्तमणिः) यस्य तत्, तादक्षमिव, दिशामन्त-
रालं (दिल्मस्यभागः) कालिन्दीजह्नुकन्यामिलदमलजलस्यन्दसन्दोहमैवीम् = कालि-
न्दीजह्नुकःययोः (यमुनाजाहृष्टयोः) मिलन् (संगमं प्राप्नुयन्) योऽमलजलस्यन्द-
सन्दोहः (निर्मलसलिलप्रवाहसमूहः) तस्य मैवीं = सण्यं, साहश्यमिति भावः ।
विष्ठते = करोति । सूर्यश्याऽस्ताचलगमनायाप्राप्त्यो तमस्तोमे संजाते, प्रतीर्चां चोद-
येन चन्द्रमसि प्रकाशमाने कृष्णशुक्रपाताणद्वयमिभितमिव दिगन्तरालं यमुनाजा-
हृष्टयोर्मिभितजलप्रवाहश्य साहश्यं भजतीति भावः । उपमाऽङ्कारः । ऊर्घरा चूर्चं,
तत्त्वाणं यथा—'अर्थमेयानां ग्रयेण त्रिमुनियतियुताक्षमधरा कीर्तितेयम्' । इति ॥३३॥

चन्द्रोदयं वर्णयति—एतदिति । कोकुद्गम्भिनीजनमनः शल्यं, चटितयोः चको-
राङ्गनाचञ्चुकोटिकपाटयोः उद्धाटिनी कुञ्जिका, दग्धस्याऽपि स्मरतरोः नवाऽङ्कुरः
आद्रिऽगसां प्रेयसीमानोहामगजाऽङ्कुशो सुग्रहम् पृतत् सुधाऽङ्कोः चपुः विजयत
इत्यन्वयः । कोकुद्गम्भिनीजनमनःशल्यं=कोकश्य (चक्रवाकस्य) कुद्गम्भिनीजनस्य
(कमलिनीमण्डलरूपस्य, सूर्याऽस्ताऽचलगमनसमये समदुखत्वाक्मणिनीमण्डले
कोकश्य कुद्गम्भिनीजनाखं शोद्दृश्यम्) यद्वा—कोकुद्गम्भिनीजनानां (चक्रवाकचक्र-
वाकीरूपाणां जनानाम्) मनःशल्यं (मानसशाङ्कुरुपं) चन्द्रोदयकाले कोकदग्धतीनां

किरण समूहके पश्चिम दिशाको प्राप्त होनेपर आपा काला पत्थरबोला और आपा स्फटिकसे
खुक दिशाओंका मध्यभाग, गङ्गा और यमुनाके मिलते हुए निर्मल झलके प्रवाहसमूहका
साहश्य व्यक्त कर रहा है ॥ ३३ ॥

(किरण एवंके साथ उंगलीसे दिशाते हुए)

चक्रवाककी कुद्गम्भिनी (कमलिनी) के मनके रूपरूप, परस्पर मिली हुई चक्रोंके

चञ्चकोटिकपाटयोर्घटितयोरुद्घाटिनी कुञ्जिका ॥

दग्धस्यापि नवाङ्गुरः स्मरतरोराद्रांगसां प्रेयसी-

मानोहामगजाङ्गुशो विजयते मुखं सुधांशोर्षपुः ॥ ३४ ॥

लक्षणः—

कल्लोलक्षितपङ्कविपुरहरशिरः स्वः स्वचन्तीमृणालं

कर्पूरचोदजालं कुसुमशरवधूसीभुञ्जारनालम् ।

मिथो वियोगेन कमलिनीमण्डलस्य च निमीलितवेन चन्द्रवपुषः मनःशब्दरुपत्व-
मवस्थेन । घटितयोः = मिथो मिलितयोः । चकोराङ्गुनाचञ्चूकोटिकपालयोः =
चकोराङ्गुना (चकोरी) तस्याः चञ्चूकोटी (ओटवडे) एव कपाटे (अररे),
तयोः । उद्घाटिनी (उद्घाटनशीला, चन्द्रोदये चकोराङ्गुद्घाटनं कुर्वन्तीति
प्रवादः) । कुञ्जिका = उद्घाटनयन्त्रं, भाषायां ‘आभी’ति प्रसिद्धम् । दग्धस्याऽपि =
भस्मीभूतस्याऽपि, हरनयनाऽनलेति, शेषः । स्मरतरोः = कामवृष्टस्य । नवाङ्गुरः
नूतनप्रहोहः आद्रांगसां = नूतनाऽपराधानां, ताइशानां नायकानामिति शेषः ।
प्रेयसीमानोहामगजाङ्गुशः = व्येयसीनां (विषतमानाम्) यो मानः (प्रणयकोपः)
स एवोहामगजः (मत्तहसी) तस्याङ्गुशः (मृणिः), मानिनीप्रणयमाननिवारक
इति भावः । मुखं = सुन्दरम्, एतत् = इदं, सुधांशोः = सुधाकरस्य, चन्द्रमस
इत्यथः । वपुः = शरीरं, मण्डलमिति भावः । विजयते = सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यथः ।

अत्र सूपकाङ्गुरः । शारूलविकीर्दितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

लक्षणङ्गन्दोदयं वर्णयति—कल्लोलेति । कल्लोलक्षितपङ्कविपुरहरशिरः स्वः
स्वचन्तीमृणालं कर्पूरचोदजालं कुसुमशरवधूसीभुञ्जारनालं दुर्घाऽधिष्ठयन्त्योः गण-
नकमलिनी प्रणानीयविन्दोः दृढोः जगन्मण्डलम् एतत् लक्षणं केषाम् अन्तस्तोर्ध्वं न
किसलयतीत्यन्वयः ।

कल्लोलेत्यादिः = कल्लोलेन (महातरङ्गेण) षिष्ठः (प्रेरितः) कलङ्गस्य
इति भावः पङ्कः (कर्दमः) यस्मिंस्तत् । विपुरहरस्य (शङ्खरस्य) षिरसि
(मृणिं) या स्वः खद्वन्ती (स्वर्णदी, आकाशगङ्गेति भावः) तस्या मृणालम्
(विस्तरण्डम्) कर्पूरचोदजालं = कर्पूरस्य (घनसारस्य) चोदजालम् (चूर्सास-

चन्द्रग्रहरूप किलाढीको खोलनेको लिए कुञ्जी, दम्भ कामवृष्टका नवीन अङ्गुर, नये अपराध
वाले नायकोकी विषतमानोंका प्रणयकोपरूप मत्त हाथीका अङ्गुश और सुन्दर यह चन्द्र-
मण्डल, अतिशय उत्कर्षके साथ प्रकाशित हो रहा है ॥ ३४ ॥

लक्षण—महातरङ्गसे विसका कलङ्ग दूर ही गया है । एवम् महादैवके शिरमें बहती
दुर्द आकाशगङ्गाके गृणाकरण, कर्पूरके चूर्णसमृद्धके त्रुत्य, कामपत्नीके मदिरा पीनेके

पतद्वुग्धाद्विवन्धोर्गगनकमलिनीपत्रपानीयविन्दो-

रन्तस्तोषं न केषां किसलयति जगन्मण्डनं स्वण्डमिन्दोः ॥३५॥

रामः—वत्स, अलमतिप्रसङ्गेन, तदेहि, सायन्तनत्रिदशार्चेनोचित-
कुसुमोपायनेन भगवन्तं गाधिनन्दनभुपास्मदे ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

—००५—

मूहः) कपूरपूरधवलमिति भावः । कुसुमशरवथूसीधुभुज्ञारनालं = कुसुमशरवभ्नाः
(कामपर्व्याः) सीधुभुज्ञारनालं (मदिरापानपात्रम्) । दुरधाऽधिवन्धोः = द्वीर-
वान्धवस्य, इन्दु येन तजलवर्धकत्वादिति भावः । गगनकमलिनीपत्रपानीयविन्दोः =
गगनम् (आकाशम्) पूर्व यत्कमलिनीपत्रं (पश्चिमीदलम्) तत्र पानीयविन्दोः
(चलघृष्टतसदशस्येति भावः) । तादृशस्येन्दोः = चन्द्रमसः, जगन्मण्डनं = छोक-
भूषणम्, पृत् = इवं स्वण्डं = शकलं, केषां = जनानाम्, अन्तस्तोषम् = अन्तःकर-
णप्रीतिं, न किसलयति = न पश्चवयति, चन्द्रमण्डलं सर्वेषां जनानां हृदयाङ्कादं
विस्तारयतीति भावः । अत्राऽपि रूपकाङ्क्षाराः । रुपधराकृतम् ॥ ३५ ॥

राम इति । अतिप्रसङ्गेन = अस्त्ववसरेण, कायोचित्कालाऽतिक्रमणेनेति भावः ।
सायन्तनत्रिदशार्चेनोचितकुसुमोपायनेत = सायंकालिकदेवपूजनयोग्यतुष्योपहारेण-
स्यथः । गाधिनन्दनं = विशामित्रम् ।

इति श्रीप्रसादराघवव्याख्यायां चन्द्रकलाऽऽख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ।

—००६—

पात्रके सदृश (उक्कल), शीरसमुद्रके बाल्यव, आकाशरूप कमलिनीपत्रको अलिङ्गितुओं समान,
छोकभूषण यह चन्द्रस्त्रण किसके अन्तःकरणमें सन्तोषको प्रस्तुति नहीं करता है ? ॥३६॥

राम—वत्स ! अब अधिक बर्णन मतकरो । इसलिए आओ, सायक्षुलके देवपूजन
योग्य फूलोंके उपहारसे गगवान् विशामित्रकी सेवा करें ।

(सब निकल पहुँते हैं ।)

इति द्वितीय अङ्क ।

—००७—

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति वामनकः)

वामनकः—(आगमानं विस्तोक्य । सविस्मयम्) अहो ! अङ्गानां मे तुङ्गत्वम् , अपि नामेहृशैरज्जैत्र सञ्चरता मया द्वारशिखरं भज्यते । तत्कु-
ब्जो भूत्वा सञ्चरिष्यामि । (अहो अङ्गानं मे तुङ्गत्वाणम् । अवि णाम ईरिसेहिं
अङ्गेहि एत्य संचरन्तेन मए दुआरसिहरं भज्यीश्वदि । ताः सुज्ञो भविष्य संचरिसम्)
(तथा करोति)

(प्रविश्य)

कुब्जकः—वयस्य वामनक, इदानीं सकलगुणसंयुक्तोऽसि त्वम् ।
(वशस्त्र वामणश्च, दार्ढि सञ्चलगुणसंजुतो सि तुम्)

वामनकः—कथमिव (कहं दिव्य)

कुब्जकः—प्रथममेव वामन इदानीं पुनः कुब्जत्वं प्राप्तः । (पदम्
जैव्य वामणो दार्ढि उण सुज्ञत्वां पतो)

वामनकः—(सकोषम्) अवे मूर्ख, कथमात्मनः कुब्जत्वं परस्मिन्ना-

वामनक इति । तुङ्गत्वम् = उन्नतत्वम्, ‘उच्चप्राशून्मतोद्घोचिष्ठतास्तुङ्गे’हृत्य-
मरः । भज्यते = आसृष्टते ।

कुब्जक इति । कुब्जत्वं = गतुलत्वम् ।

वामनक इति । द्वारशिखरभङ्गशङ्कितेन = द्वारशिखरभङ्गे (प्रतीहारोऽर्धभागा—

(अनन्तर एक बौना प्रवेश करता है ।)

वामनक—(बौना)—(अपनेको देखकर । आश्वर्यके साथ) अहो ! मेरे अङ्गोंकी
कैसी ऊँचाई है ? ऐसे अङ्गोंसे वहाँ पर भमन करूँगा तो द्वारशिखर ढूट जाएगा । इसलिए
कुरवा होकर भमन करूँगा । (वैसी ही करता है ।)

कुब्जक (कुवदा)—(प्रवेशकर) मित्र वामनक । इससमय सकलगुणोंसे संयुक्त
हो गये हो ।

वामनक—कैसे ?

कुब्जक—तुम पहले बौने थे इस समय फिर कुब्जके भी हो गये ।

वामनक—(कोषके साथ) भरे मूर्ख ! कैसे अपनी कुब्जता दूसरे पर जारोपित करते

रोपयसि । ननु त्वमेव कुञ्जकः । मया पुनद्वारशिखरभज्ञशङ्कितेनात्मनि
कुञ्जत्वमारोपितम् । (अए मुख्य, कहं अत्तो चुञ्जतां परम्म आरोपेसि । नं
तुमं जेव चुञ्जओ । मए उण दुआरसिहरभज्ञसङ्केण अप्यम्म चुञ्जतांगमारोपिदम्)

कुञ्जकः—(विहस्य) कथं वितस्तिमात्रेण तवाङ्गेन द्वारशिखरं
भज्ञयते । (पुनः सकोपम्) अरे अलीकवाचाल, केन तव कथितमहं कुञ्जक
इति । (कहं विश्वात्मेताएण तुह अङ्गेण दुआरसिहरं भजिस्तदि । अरे
अलीकवाचाल, केण तुह कहिदं अहं चुञ्जओ सि)

बामनकः—नन्वनेनैव दृष्टवृषभकुदसदेन पृष्ठस्थितेन मांसस्तव-
केनोद्भाहितेन । (न इमिणा जेव दरिश्वुसहकउदसरितेण पुरुषटिठेण मंसत्वव-
एण उव्वाहिण)

कुञ्जकः—(विहस्य) अये मतिशून्य, कथमवं मांसस्तवकोऽपि पुनः
सौभाग्यलक्ष्म्या उपधानगोन्तुकः । (अए मदिशुण, कहं इमो मंसत्ववश्चो यि
उण सोहगलच्छीए उव्वाहणगोणहुओ)

मर्दने) शङ्कितेन (सञ्चातशङ्केन) ।

कुञ्जक इति । वितस्तिमात्रेण = वितस्तिः (द्वावशाङ्कः) मात्रा (प्रमाणम्)
यस्य तत्, तेन । 'भङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्वाद्वितस्तिद्वावशाङ्कः । 'इत्यमरः । भङ्गेन =
वेहाऽवयवेन । भङ्गयते = भग्नं करिष्यते, 'भङ्गो आमर्दन' इति भातोः कर्मणि लृद् ।
अलीकवाचाल = मिथ्यावाचाट ।

बामनक इति । दृष्टवृषभकुदसदेन = इसः (दर्पयुक्तः) यो वृषभः (वली-
चदः) तस्य कुदसदेन (स्कन्धोऽच्चभागस्याङ्गतुक्येन) । उद्भाहितेन = उद्भा-
रितेन । मांसस्तवकेन = मांसपिण्डेन ।

कुञ्जक इति । मतिशून्य = मुदिरहित । उपधानगोन्तुकः = उपवर्हकन्तुकः,
सौभाग्यलक्ष्म्या आधारभूत इति भावः ।

दो ? तुम ही कुबडे हो । मैं तो द्वारशिखरके दूरनेके भवसे कुबडा बन गया हूं ।

कुञ्जक—(इसकर) किसे भरके तुम्हारे ज्ञासे कैसे द्वारशिखर दूर जाएगा ? (फिर
जोधके साथ) अरे हाठा बकवास करने वाले ! किसने तुम्हें बतलाया कि मैं कुबडा हूं ।

बामनक—इसी दर्पयुक्त सौंदर्के कुदके सहश पीठमें विश्वान लाइये मांसके
स्त्रीयहुे ने ।

कुञ्जक—(इसकर) अरे तुदिशून्य ! कैसे यह मांसका लीयहा है ? यह तो सौभाग्य
लक्ष्मीका आधारभूत है ।

वामनकः—(साशाङ्कम्) अरे, शनैर्जलंप, अस्माहशानामन्तः पुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तमाकर्यं भर्ता कोपिष्यति । (और, सणिष्ठं जप्त, 'आश्वारिणां अन्तेऽरत्नारिणं सोहगवृत्तान्तमाक्रिणित्वा भूषा कुविस्संदि')

कुञ्जकः—अलं भीरुत्वेन, इदानीं वधामगृहे वर्तते भर्ता । (अलं भीहसीणं, दार्णि धावधरमिम वट्टदि भूषा')

वामनकः—न खलु न खलु, अद्य किल कस्यापि प्राचुणिकस्य महर्षेरागमनं प्रतिपालयन् वाह्यमरण्डपे वर्तते । (य हुण हु । अब किर कस्यानि पाचुणस्स महेसिणो आगमणं पडिवालव्यन्तो वाहिरमण्डवे वट्टदि)

कुञ्जकः—हा हताः स्मः । (हा हृदयः)

वामनकः—किमिति (किंति)

कुञ्जकः—ननु प्रथममेवैकेन महविणा वाह्यवल्कयेनोपदिष्टोऽयं राजाऽक्षिनिमीलनै रात्रीर्गमयति । इदानीं पुमरनेनोपदिष्टोऽन्तः पुरमेव परि-

वामनक हृति । अन्तः पुरचारिणी = शुद्धान्तगमिनाम् । 'तद्ववरोधे । वामन-पद्धकिरातग्नेऽप्युद्गमीराः शकारु कुञ्जाचाः । 'हस्युक्तेयमनकुञ्जादीमां राजोऽन्तः पुरसहायवमवधेयम् । कीपिष्यति = कोपं करिष्यति अन्तः पुरचारिणीं सौभाग्यं अस्तुऽन्यथा सम्भावयिष्यतीति भावः ।

कुञ्जकः हृति । अवानगृहे—चिन्तनमभवने, योगाऽभ्यासविकेतनं हृति भावः ।

वामनकः हृति । प्राचुणिकस्य = अतिथे । प्रतिपालयन् = प्रतीक्षामाणः । वाह्यमण्डपे = योगाऽद्विष्टिभवे भवने हृति भावः ।

कुञ्जकः हृति । अदिनिमीलनै = नयनसंमीलनै, योगाऽक्षयानाऽन्यास हृति

वामनक—(आश्वाहुके साथ) अरे ! थोड़े बीళी । हमारे जैसे अन्तः पुर (रनिवास) में रहने वालोंका सौभाग्यवृत्तान्त सुनकर प्रभु जोपकरेंगे ।

कुञ्जक—जरनेकी जरूरत नहीं । इससमय प्रभु अपानशूइमें हैं ।

वामनक—नहीं जी नहीं । महाराज भाव किसी अतिथि महविणे के आगमनकी प्रतीक्षा करते हुए (बाट जोहते हुए) वाहरके भवनमें हैं ।

कुञ्जक—इसकोगमारे गये ।

वामन—क्यों ?

कुञ्जक—पहले ही एक वाहविणि वाहवल्कये के उपदेश करने गए राजा आश्वाहुको मूर्द-कर (योगाऽभ्यासकर) सारी रातें बिता देते हैं । अब फिर इनसे उपदेश पाकर अन्तः पुर

हरिष्यति । ततः किमवस्माभिः क्षपणक इव कर्पटपेटकैः करिष्यति । (ज्ञानपदम् जेव एककेण महेसिणा जग्नवक्केण उवदिट्ठोः इमो रात्रा अचिक्षील-
गेहिं सतिओ गमेदि । दार्ढिं उण इमिणा उवदिट्ठोः अन्तेतरं जेव परिहरिस्तदि ।
तदो किं इमो अहोहिं खवणो व्व कप्पडपेटएहिं करिस्तवि)

धामनकः—सत्यमेतत्, यद्यायं महर्षिरस्माकं रात्र उपदेशार्थमागतो
भवेत् । अयं पुनर्हरधनुर्दर्शनार्थम् । (सच्च एवं, जह इमो महेसी अहाणं
रण्णो उवदेशत्यं आश्रदो भवे । इमो उण हरधणुइंसणत्यम्)

कुञ्जकः—किमस्य महर्षीर्होमाग्निभूमश्यामलितलोचनस्य हरचापद-
शनेन, तत्तर्कंयामि क्षत्रियब्राह्मणोऽयमिति । (किं इमस्त महेसिणो होम-
ग्निभूमसाम लिङ्गलोचनरस हरचापदंसेण । ता तक्केमि खतिअब्रह्मणो इमो ति)

धामनकः—(विहस्य) कथं तनुरिव मतिरपि ते वक्ता, यदेवं तर्क-
यंसि सत्यं क्षत्रियब्राह्मणोऽयमिति । (कहं तणु व्व मदीषि तुहं वद्धुणी उजं एव
तक्केसि । सच्च खतिअब्रह्मणो इमो ति)

शेषः । यमयति = यामयति । क्षपणकः = नम्नसापु; दिगम्बरजैवादिरिति भावः ।
कर्पटपेटकैः = जीर्णवस्त्रमन्जूपाभिः । नम्नसाधोर्यथा वस्त्रमन्जूपाणां नाड्यवश्यकता,
तथा रात्रोऽप्यस्माकमाधश्यकता न भविष्यति, कृतिष्ठेद्वोऽस्माकं सम्भवेदिति भावः ।

धामनक हृति । हरधनुर्दर्शनाऽर्थं = शिवकामुकविलोकनाऽर्थम्, भागमिष्य-
तीति शेषः ।

कुञ्जक हृति । होमाऽग्निभूमश्यामलितलोचनस्य = होमस्य (हरवनस्य) योऽ-
ग्निः (अनलः) तस्य भूमेन (अग्निच्छवेन) इवामलिते (श्यामीकृते) लोचने
(लेने) यस्य, तस्य । किं = किं अयोजनमिति भावः । क्षत्रियब्राह्मणः = पूर्व
चत्रियः पश्चाद्वाब्राह्मण हृति भावः ।

धामनक हृति । वक्ता = कुटिला ।

ही छोड़देंगे । जीर्णवस्त्रोंकी मन्जूपाओंसे क्षपणकके समान रात्रा इमलीनोसे कदा करेंगे ?
धामनक—ये महर्षि इसारे रात्राको उपदेशके किए आये होंगे तो यह सच है । पर
ये तो महादेवबोके भनुको देखनेके किए आयेंगे ।

कुञ्जक—होमाऽग्निके भूमसे इवाम भेजवाके इन चारिंशिको महादेवके भनुको देखनेसे
क्षया ? मैं विचार करता हूँ कि ये शत्रिय भास्तव हैं ।

धामनक—(दंसकर) कैसे शरीरकी तरह द्रुम्हारी शुद्धिष्ठी देहो हो गई है, जो ऐसा
विचार करते हों । सच्चमुख ये क्षत्रियब्राह्मण हैं ।

कुञ्जकः— तत्कोऽप्यनर्थः सम्भाव्यते यत् किल् चिरतपस्याकर्षितोऽयं तीव्रं प्रेक्षमाणः क्षत्रियब्राह्मण ऋजुमतेरस्माकं राजर्णे राजर्णं प्रहीतुमागत इति । (ता को वि अणत्यो सम्भाविद्यदि जं किर चिरतपस्याकर्षितो इमो दिव्यं प्रेक्षमाणो खतिअवद्धाणो रुजुमदिणो अद्धाणं राष्ट्रिणो रज्जं गहीदुं आश्रदो रि)

वामनकः— शान्तं पापम्, ईदृशं मा जल्प, अयं हि चिरतपस्यापरितोपितस्य ब्रह्मणो वाचा क्षत्रियत्वं परिहृत्य ब्राह्मणत्वं प्राप्तः । (सन्तं पापम्, ईरिसं मा जप्त । अयं हि चिरतपस्यापरितोपितस्य ब्रह्मणो वाचाए खति-अत्तं परिहृत्य ब्रह्मणत्वं पत्तो)

कुञ्जकः— कथं तनुरिव मतिरपि ते वामनी, यदीदृशालीकलोकवृत्तान्तेऽपि प्रत्याव्यते, यदि कस्यापि वाचा क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति तर्हि मम वाचा त्वमपि ब्राह्मणो भवसि । (कहं तशु च मदीवि तुह वामनी जं एरिस-अलीकलोकवृत्तान्ते वि पतिआशदि । जइ कस्तवि वाचाए खतिओ ब्रह्मणो होइ ता मह वाचाए तुमं वि ब्रह्मणो होसि)

वामनकः— अरे वालिश, कथं तव गोमुखस्य भगवत्प्रत्यक्षमुखस्यापि

कुञ्जक इति । कोऽपि = अनिर्बाच्यः । तीव्रं = तीचगम् । ऋजुमते: = सरलतुष्टेः । राजर्णे: = जनकस्येति भावः ।

वामनक इति । शान्तं = निषुक्तं, भवेदिति शेषः । अयं = विशामित्रः ।

कुञ्जक इति । वामनी = खर्वा, अमुन्नतेति भावः । ईदृशालीकलोकवृत्तान्तेऽपि = एतादशमिष्याज्ञोदन्तेऽपि । प्रत्याव्यते = विश्वस्यते ।

वामनक इति । वालिश = मूर्ख, ‘अजे मूर्खयाजातमूर्खवैधेयवालिशः । ‘इत्य-

कुञ्जक—उव कोई अनर्थ होनेकी संभावना है, जो कि बहुत समयकी तपस्यासे आकर्षित ये तीक्ष्ण दृष्टिको क्षत्रियब्राह्मण, इमारे सरलतुष्टि राज्यको अहन करनेके लिए आये हैं ।

वामनक—याप निषुच हो । ऐसा मत कहो । ये चिरसमवकी तपस्यासे परितोषित ब्रह्मणोंकी वाणीसे क्षत्रियत्व छोड़कर ब्राह्मण हो गये हैं ।

कुञ्जक—जैसे शरीरकी तरह तुम्हारी तुष्टि भी बीनी हो गई है, जो कि ऐसे हठे लोकवृत्तान्तमें भी विद्वास कर रहे हो । किसीकी वाणीसे क्षत्रिय भी ब्राह्मण होता हो तो वेरी वाणीसे तुम भी ब्राह्मण होगे ।

वामनक—अरे मूर्ख ! दैवके समान मुखवाले तुममें और भगवान् ब्रह्माजीमें भी

नास्त्यन्तरम् । (अरे बालिस, कहं तुह गोमुहस्स भवयदो चतुमुहस्स नि णत्य अन्तरम्)

कुञ्जकः—यद्यन्यं शुद्धवाङ्माणस्तत्किमस्य चापचिन्तया । (जह इमो सुद्धवाङ्मो ता किं इमस्स चापचिन्ताए)

बामनकः—अस्ति कारणं, तस्य पाश्वं तत एव गृहीतचापविद्धी द्वौ शत्रियकुमारौ वर्तते, ताभ्यां दर्शयिष्यति चापमिति । (अत्यि कारणं, तस्य पासम्मि तदो जेव गहिष्मन्बावविज्ञा दोवि खतिअकुमारा वहन्ति । ताणं दंसइस्सदि चावं ति)

कुञ्जकः—तच्छुद्धाशयोऽयम् । (ता मुद्दासओ इमो)

बामनकः—अथ किम् ? (अह इ)

कुञ्जकः—तत्कथय, तावत्, अस्मिन् अलीकदूषणारोपेण ननु भम पापमुत्पन्नं न वेति । (ता कहेहि दाव, इमस्स अलीअदूषणारोपेण नं महापावं उप्पण्ण ण वेति)

बामनकः—पापमिति किं भरव्यते, ननु महापापमुत्पन्नम् । (पावं ति किं भणीआदि ? ण महापावं उप्पण्णम्)

मरः । गोमुखस्य = गोरिव मुखं यस्य स गोमुखस्तस्य शृणभाननस्येत्यर्थः । चतुर्मुखस्य = ग्रहणः । अन्तरं = भेदः, ‘अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानाऽन्तर्धिभेदतादर्थं’ । हत्यमरः ।

कुञ्जक इति । शुद्धाऽऽशयः = निदोंयाऽभिग्रायः । अस्मिन् = विशामित्रे अलीकदूषणाऽरोपेण = मिथ्यादोयारोपेन, ‘अर्य राज्यमपहर्तुमागत’ हत्याकारकेभेति भावः । तश्वं = रहस्यम् ।

क्या अन्तर (फर्हे) नहीं है ?

कुञ्जक—यदि ये शुद्ध भावाण हैं तो इन्हें पनुको चिन्तासे क्या मतलब है ?

बामनक—कारण है, उनके समीपमें उन्हींसे भग्नविषया ग्रहण करनेवाले दो शत्रियकुमार हैं । ये उन्हें ही भग्न दिखलाएंगे ।

कुञ्जक—तब ये शुद्ध भाववाले हैं ?

बामनक—और क्या ?

कुञ्जक—तब कहो, इनमें मिथ्या दोष लगानेसे मुझे पाप हुआ या नहीं ।

बामनक—पाप ही क्या कहते हों ? अरे ! महापाप उत्पन्न हुआ ।

कुञ्जकः— अरे मूर्ख, न जानासि धर्मस्य तत्त्वम् । सम्बन्धिजने परिहासवचनानि न पापकारणानि भवन्ति । (अरे मुरख, न आणासि धर्मस्य तत्त्वम् । संबन्धिष्ठये परिहासवचनाहैं न हु पापकारणाहैं)

चामनकः— कथं पुनरयं तव सम्बन्धिजनः । (कहं उण इमो तुह सम्बन्धिष्ठाणो)

कुञ्जकः— अरे, न जानासि, अस्यापि द्वौ कुमारौ । अस्माकमपि द्वौ कुमारिके । तत्त्वार्थमि सम्बन्धिजनो भविष्यतीति । (अरे, न आणासि । अस्स वि दोणि कुमारा, अहमाणं वि दोणि कुमारीओ । ता तकेमि सम्बन्धिष्ठाणो हविस्सदि ति)

चामनकः— (विहस्य) कथमस्माकमीदृशं पुण्यम् । (कहं अहाणं एरिसं पुण्यम्)

(नेपछ्ये)

ताटकिना इटिति ताडितताटकेन
रामेण पद्मरमणीय-विलोचनेन ।

चामनक हृति । सम्बन्धिजनः = वरपक्षीयजनः, अनेन भाव्यकुकृतं सूच्यते ।
ताटकिनेति । अयं कुशिकसुन्मुनिः ताटकिना इटिति ताडितताटकेन पद्मरमणीयविलोचनेन कौशिकशिशुपदकधरेण सलक्षणेन रामेण साक्षम् हृत पूरीश्चव्यव्यः अथम् = पृष्ठ; कुशिकसुन्मुनिः = कौशिकमुनिः, विश्वामित्रकृष्णिरिति भावः । ताटकिना = ताटकुकृष्णवर्णसूषणधारिणा, इटिति = क्षीरम्, अनायासेनैवेति भावः । ताडितताटकेन = ताडिता (निहता) ताटका (ताटकाक्षया रात्सी) येन, तेन । पद्मरमणीयविलोचनेन = कमलसुन्दरनयनेन, पये इव रमणीये विलोचणे यस्य,

कुञ्जक— अरे मूर्ख ! तुम धर्मका तत्त्व नहीं जानते हो । सम्बन्धीजनमें परिहास (दिल्ली) के बचन पापके कारण नहीं होते हैं ।

चामनक— ये कैसे तुम्हारे सम्बन्धीजन तुम ?
कुञ्जक— अरे ! नहीं जानते हो । इनके भी दी कुमार हैं, इमलोगोंको भी दो कुमारियों हैं । इसलिए मैं संभावना करता हूँ कि ये सम्बन्धीजन होंगे ।

चामनक— (हँसकर) इमारा ऐसा पुण्य कहा है ?

(नेपछ्यमें)

ये कौशिक मुनि ताटकुकृती, क्षीर ताटकाको भारने वाले, कमलोंके लकड़ी कुन्दर-

कीडाशिखण्डकाघरेण स-लक्ष्मणेन

‘सांक’ मुनिः कुशिकसुनुरितोऽयमेति ॥ ४ ॥

वामनकः—(सहर्षविस्मयम्) अहो, या किल सकलालोकभीषणा राक्षसी ताटिकेति श्रूयते साऽनेन यदि ताढिता तदस्मिन्हरचापारोपणमपि सम्भाव्यते । तदेहि । इमं कर्णसुधारसं भट्टिनीभ्यः समर्पयामः । (अहो, जा किर सञ्चललोअभीसणा रक्षसी ताढेत्ति सुणीअदि सा हमिणा जह ताढिदा ता इमस्सि हरचापारोपणं यि सम्भावीअदि, ता एहि । इमं कर्णसुहारह भट्टिणीणं समर्पया ।)

(हति निष्कान्तौ)

(हति प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति रामलक्ष्मणानुगतो विश्वामित्रः) ।

तेन । कीडाशिखण्डकभरेण = केलिकाकपचाखारिणा, सलघमणेन = लक्ष्मणसहितेन, ताढेन रामेण = रामचन्द्रेण, ‘सांक’ पदेन योगे ‘सहयुक्तेऽप्रधान’ हति तृतीया ‘सांक’ = सह । हतः = अस्मिन्स्थाने, सार्वविभक्तिकस्तसि, । पृति = आगच्छुति । अतोऽस्याऽस्तिये: प्रायुद्गमनादिकः सकारः कर्तव्य हति । होयोऽर्थः । वसन्ततिलकं शृतम् ॥ १ ॥

‘वामनक’ हति । सहर्षविस्मयम् = आनन्दाश्चर्यपूर्वकम् । सकलालोकभीषणा = ‘सर्वजनभयकुरी । तद् = तद्दिक्कर्णसुधारसं = श्रोत्राऽमृतद्रवं, कर्णानन्ददायकं वृत्तम् । अत्तमिति भावः । भट्टिनीभ्यः = राज्ञीभ्यः ।

‘प्रवेशक’ हति । प्रवेशकलक्षणं यथा—

‘प्रवेशकोऽनुवातोपर्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

‘अङ्गुष्ठाऽन्तर्विशेयः होर्ष विष्कम्भके यथा ।’ हति ॥

वेशोसे: शुक्त, कीडाके काकाद्वयोंको चारण करतेवाले, कहमणयुक्त रामचन्द्रलीके साथ इपर भारदे हैं ॥ २ ॥

वामनक—(हर्ष और आवर्यकं साप) आवर्य है । जो सरलोंको भयहर ताटका नामकी राक्षसी चुनी आती है, उसे भी इन्होंने मारडाला है तो इनमें महादेवके पनु छडानेकी संभावना की जा सकती है । इसलिए आओ । इस कर्णाऽमृतरसको रानियोंको समर्पण करें । (दोनों निकलते हैं ।)

(हति प्रवेशक)

(अनन्तर राम और लक्ष्मणसे अनुगत विश्वामित्र प्रवेश करते हैं ।)

चिश्वामित्रः—(अहुल्या दर्शयन्) वत्स रामभद्र,
एतत्कर्य चक्रवाकहृदयाभ्यासाय तारागण-
ग्रासाय स्फुरदिन्दुमण्डलपरीहासाय भासां निधिः ।
दिक्कान्ताकुचकुम्भकुक्कुमरसन्यासाय पङ्केरुहो-
लासाय स्फुटवैरिकैरववनग्रासाय विद्योतते ॥ २ ॥

‘शेषं विष्णुमके यथे’ति कथनेन वृत्तस्य = भूतस्य ताटकाहननरूपस्य कथाऽऽ-
शास्य वर्तिष्यमाजस्य = भविष्यस्य धनुर्मङ्गविवाहादिरूपस्य च कथाऽऽशास्य निदर्श-
कत्वाद्येष प्रवेशको योध्यः ।

एतदिति । भासां निधिः चक्रवाकहृदयाश्वासाय तारागणग्रासाय स्फुरदिन्दु-
मण्डलपरीहासाय दिक्कान्ताकुचकुम्भकुक्कुमरसन्यासाय पङ्केरुहोलासाय स्फुट-
वैरिकैरववनग्रासाय विद्योतत एतत् तर्कयेत्यन्वयः ।

भासां = प्रभाणां, निधिः = आकरः, सूर्य इत्यर्थः । चक्रवाकहृदयाश्वासाय =
चक्रवाकाणां (कोकपविणाम्) हृदयाऽश्वासनाय (मानसाश्वासनाय), रात्री
चक्रवाकाः स्वप्रियया वियुज्यन्ते अतः प्रभात उदयाऽनन्तरं सूर्यस्तानाश्वासयतीति
भावः । ‘तादृथं चतुर्थं चाच्या’ इति तादृथं चतुर्थं । तारागणग्रासाय = तारा-
गणस्य (नवद्रमण्डलस्य) ग्रासाय (तिरोधानाय) स्फुरदिन्दुमण्डलपरीहासाय=स्फुरत् (प्रकाशमानम्) यत् इन्द्रुमण्डलं (चन्द्रमण्डलम्) तस्य परीहासाय
(उपहासाय, स्वतेजसा स्त्रापनायेति भावः) । परिहसनं परीहासः, ‘उपसर्गस्य-
घन्यमनुष्ये बहुलम्’ इति दीर्घत्वम् । दिक्कान्ताकुचकुम्भकुक्कुमरसन्यासाय =
दिक्कान्तानां (दिशाश्वपनायिकानाम्) ये कुचाः (स्तनाः) पूव कुम्भाः (कलशाः)
तेषु कुक्कुमरसन्यासाय (काश्मीरजडवनिषेपणाय, स्वकिण्णलीहिष्येन रञ्जना-
येति भावः) । पङ्केरुहोलासाय = कमलविकासाय, पङ्केः रोहन्तीति पङ्केरुहाणि,
पङ्कोपपदपूर्वकात् ‘रुह प्रादुभावं’ इति धातोः ‘इगुपत्यज्ञाप्रीकिरः क’ इति कप्रत्ययः
‘तसुरुपे कृति बहुलम्’ इत्यलुक् । ‘पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्’ इत्यमरः ।

दिश्वामित्र—(अस्तुलिसे दिशाते हुए) वत्स रामभद्र !

प्रभाणोंके आकर (सूर्य) चक्राक पश्चियोंके हृदयको आश्वासन देनेके लिए, तारा-
गणको तिरोधान करनेके लिए, चमकते हुए चन्द्रमण्डलका उपहास करनेके लिए, दिशाश्वप-
नायानांके कुचक्षुर कलशोंमें केशरका रस रखनेके लिए (लालिमा फैलानेके लिए),
कमलोंके विकासके लिए और विकसित शत्रुरूप कुमुदवनको सङ्कृतित करनेके लिए भी
प्रकाशित हो रहे हैं । यह देखो ॥ २ ॥

रामः—(अजलि बद्धा)

लालयन्तमरविन्दवनानि, चालयन्तमभितो भुवनानि ।

पालयन्तमथ कोकुलानि, ज्योतिषां पतिमहं महयामि ॥ ३ ॥

विश्वामित्रः—(स्वगतम्) अपि नाम मयोपनीयमानं वत्सरामभद्र-
मचिरादेव जनकस्तनूजया सम्भावयिष्यति ?

लक्ष्मणः—आर्य, पश्य—

एषकेरुणामुक्तासाय । स्फुटैरिकैरयवनन्नासाय = स्फुटं (विकसितम्) यत्,
वैरिकैरववनं (शत्रुकुमुदसमूहः) तस्य आसाय (भीत्यै, सङ्कोचनायेति भावः) ।
विशेषोत्ते = प्रकाशते । पूरुत् = इदं, भासां विशेषिष्योत्तमिति भावः । तर्क्य =
विचारय, पश्येति भावः । अत्र रूपकाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीदितं वृत्तम् ॥ २ ॥

लालयन्तमिति । अहम् अरविन्दवनानि लालयन्तं, भुवनानि अभितः चाल-
यन्तम्, अथ कोकुलानि पालयन्तं ज्योतिषां पर्ति महयामीत्यन्वयः ।

अहं = रामचन्द्रः, अरविन्दवनानि = कमलसमूहान्, लालयन्तं = विलासयन्तम्,
उदयेन विकासयन्तमिति भावः । भुवनानि = लोकान्, अभितः = समन्तात्,
चालयन्तं = शोधयन्तं, स्वकरेणोद्भासयन्तमिति भावः । अथ = अनन्तरं, कोकुल-
कुलानि = चक्रवाकसमूहान्, पालयन्तं = रक्षन्तं राज्या वियुक्तान् चक्रवाकान् तत्का-
न्ताभिः संयोजनेन रक्षन्तमिति भावः । तादृशं ज्योतिषां ग्रहाणां, पर्ति = स्वामिनं,
स्वर्यमिति भावः । महयामि = पूजयामि । स्वागतावृत्तम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्र हृति । अपि नामेति सम्भावनायाम् ।

लक्ष्मणः पश्चविकासं वर्णयति—यावदिति । यावत् प्रभातसमयः नीरनिषेः
प्रोद्धस्य लोकक्रयीमाणिक्यं रवियिष्यम् अस्वरवणिग्रीधीपथे न्यस्यति । तावत् अस्य
उचितं मूर्खं कर्तुम् इव पश्चाकरेण स्वयम् लक्ष्मिविकासपञ्चजकरन्यस्ता लक्ष्मीः पुरः
स्थाप्यत इत्यन्वयः ।

राम—(अजलि बाँधकर)

मैं कमलबनोंको विकसित करने वाले, लोकोंको चारों ओर उज्ज्वल बनानेवाले और
विशुद्धे दृष्ट चक्रवाकोंको संतुक्तकर रक्षा करनेवाले ग्रहपति (सूर्य) को पूजता हूँ ॥ ४ ॥

विश्वामित्र—(मन ही मन) मुहसे लाये गये वत्स रामभद्रको जनक शीघ्र ही पुत्री—
(सीता) से क्या संमानित करेंगे ?

लक्ष्मण—आर्य ! देखिए ।

यावद्वीरनिधेः प्रभातसमयः प्रोद्भूत्य लोकश्चयी-

माणिक्यं रविविम्बम्बवरवणिगच्छीथीपथे न्यस्यति ।

तावत्कर्तुमिवास्य मूल्यमुचितं पद्माकरेण स्वयं ।

लक्ष्मीलक्ष्मिविकासपद्मजकरन्यस्ता पुरः स्थाप्यते ॥ ४ ॥

विश्वामित्रः—(सहर्षमालगतम्) अये वत्स लक्ष्मणेनैव दत्तमुत्तरम् ।
देवताधिष्ठितानि हि सुग्रधवचनानि भवन्ति ।

यावत् = यदा प्रभातसमयः=प्रातःकाळः, नीरनिधेः = जलनिधेः, समुद्रादित्यर्थः ।
प्रोद्भूत्य = निष्काश्य, लोकश्चयीमाणिक्यं = लोकश्रयाः (विलोक्याः) माणिक्यं
(शोणरर्थं, मणिविशेषम्), रविविम्बं = सूर्यमण्डलम्, अम्बवरवणिगच्छीथीपथे =
अम्बवरम् (आकाशम्) पूर्व वणिगच्छीथीपथः (पण्यभूमिः), तस्मिन् । न्यस्यति =
स्थापयति, पृथग्द्रव्यवेनेति शेषः । तावत् = तदा, अस्य = रविविम्बस्य अम्बव-
वणिगच्छीथीपथन्यस्तस्येति शेषः । उचितं = योग्यं, मूल्यं = अवक्षयं, 'मूल्यं वस्त्रोऽप्य-
वक्षय' इत्यमरः । कर्तुम् इव = विष्वात्मु इव, पद्माऽऽकरेण = तदागेन, पद्मसमूह-
युक्तेन, पद्माकरस्तदागोऽक्षी!त्यमरः । स्वयम् = आत्मनैव, लक्ष्मिविकासपद्मजकरन्य-
स्ता=लक्ष्मिः (प्राप्तः) विकासः (प्रकुप्तात्) येन तत्, ताहाश्च यत्पद्मजं (कमलम्)
तदैव करः (हस्तः) तस्मिन्नन्यस्ता (स्थापिता) । लक्ष्मीः = शोभा, मूल्यभूतं
भन्न वा, पुरः = अग्रे, स्थाप्यते = न्यस्यते । सूर्योदयसमनन्तरमेव कमलविकासः
संजात इति भावः । अत्र रूपकोष्ठेत्योरेकाश्रयाऽनुप्रवेशेन सङ्कुरः । शार्दूलविकी-
डितं खृतम् ॥ ४ ॥

विश्वामित्र इति । उत्तरं = प्रतिवाक्यं, 'वस्तरामचन्द्रं जनकस्तनूजवा समभाव-
पिष्यती' इयाकारकप्रश्नस्य, एतदितिश्लोके प्रभातसमयो विश्वामित्रः, नीरनिधेः =
दत्तरथात् पृथग्कृत्वा रविविम्बं = रामचन्द्रम्, अम्बवरवणिगच्छीथीपथे = जनकधनुर्युंके
यदा स्थापितवान् । तदैव पद्माकरेण = जनकेन, लक्ष्मीः = लक्ष्मीस्थानीया जानकी
पुरः स्थाप्यते इत्यं दत्तमुत्तरमिति भावः । सुग्रधवचनानि = अग्रौडवाक्यानि, बाल-
वचनानीति भावः ।

जबतक प्रातःकाळ, समुद्रसे निकालकर लोकत्रयके माणिक्य सूर्यमण्डलको आकाशरूप
पण्यभूमिने रखता है, तब तक मानों इसका उचित मूल्य करनेके लिए पद्माकर (ताढाव)
स्वयम् प्रकुप्त कमलरूप हाथमें स्थापित लक्ष्मी (शोभा) को आगे रख देता है ॥ ५ ॥

विश्वामित्र—(हाँके साथ मन ही मन) अरे ! वत्स लक्ष्मणने ही उत्तर दे दिया ।
क्योंकि बालकोंके बचन देवतासे आकित होते हैं ।

रामः—(मुनि प्रति) भगवन् , वहुनरकरितुरङ्गमतरङ्गितापि राजधा-
नीयं कथं तपोवनभूमिरिव प्रशान्तपावनी विभाष्यते ।

विश्वामित्रः—क इह विस्मयः ? नन्विह जनकः प्रतिबसति यस्या-
उयं भगवान्याङ्गवलक्ष्यो गुहा : ।

रामः—सोऽयं भगवानस्य गुरुर्ह्यः किल योगीश्वरङ्गति ख्यायते ।

विश्वामित्रः—यत्स , स एवायम् ।

पादोपजीवनाद् भानोः प्रबोधसुपलभ्य यः ।

अभूद्योगीश्वरख्यातेः सम्प पश्चमित्र श्रियः ॥ ५ ॥

राम इति । वहुनरकरितुरङ्गमतरङ्गिता = वहयः (अधिकाः) नराः (मनुष्याः)
करिणः (हस्तिनः) तुरङ्गमाः (अश्वाः) तैस्तरङ्गिता (सञ्जाततरङ्गा , सञ्जुक्तेति
भावः) । प्रशान्तपावनी = प्रशान्ता (शान्तिपरिपूर्णा) पावनी (पावयित्री) च ।
विभाष्यते = विचित्रस्यते ।

विश्वामित्र इति । जनकः=विदेहराजः । याङ्गवलक्ष्य=तदाक्षयो महर्षिः, वाङ्मया-
दीयोगिराजः । यत्र ब्रह्मवादी योगिराजश्च याङ्गवलक्ष्यो महर्षिस्तिविद्वयो विदेहराजो
जनकश्च प्रतिबसति सस्या राजधान्यास्तपोवनभूमिसादये को विस्मय इति भावः ।

विश्वामित्रो याङ्गवलक्ष्यं वर्णयति—पादोपजीवनादिति । भानोः पादोपजीवनाद्
प्रबोधम् उपलभ्य यः पश्चम् श्रिय इव योगीश्वरख्यातेः सम्प अभूद्यत्यन्वयः ।

यः = याङ्गवलक्ष्यः, भानोः = सूर्यस्य, पादोपजीवनाद् = चरणोपाश्रयात् , चरण-
परिचरणादिति भावः, पचे किरणस्पर्शात् । प्रबोधः = ज्ञानं, पश्चान्तरे विकासम्,
उपलभ्य = प्राप्य यः = याङ्गवलक्ष्यः, पश्चं = कमलं, श्रिय इव = लक्ष्मया इव, योगी-
श्वरख्यातेः = योगीश्वरेति प्रसिद्धेः, सम्प = सदनम् , आश्रय इति भावः । अभूद्य =

राम—(मुनिसे) भगवन् ! अनेको मनुष्य, द्वाषी और थोड़ोसे व्याहः होनेपर भी
यह राजधानी तपोवनकी भूमिकी तरह किसप्रकार प्रशान्त और पवित्र करनेवाली
मालम् पढ़ रही है ।

विश्वामित्र—इसमें क्या आश्रय है ? यहाँ महाराज जनक रहते हैं, वे भगवान् याङ्ग-
वलक्ष्य विसुके ऊपर हैं ।

राम—वहाँ नहीं इनके गुरु हैं, जो योगीश्वर कहे जाते हैं ?

विश्वामित्र—ये वही हैं ।

जैसे सूर्यकी किरणसेवासे कमल विकास प्राप्तहर शोमाको प्राप्त करता है, वैसे ही वे
सूर्यकी पादसेवासे वान प्राप्तकर 'योगीश्वर' ऐसी प्रसिद्धिको प्राप्त किए हुए हैं ॥ ५ ॥

तदेहि, राजभवनमुपसर्पामः (इति निष्कान्ताः) ।
(नैपथ्ये)

पयोभिः सिद्ध्यतां बहलविलसत्कुड्कुमरसैः

प्रसूनैः कीर्यन्तां परिमलमिललोलमधुपैः ।

चतुष्कैः पूर्यन्तामविरललसन्मौकिकगणी—

मुदा पौरखीभिर्नगरपथरथ्याङ्गणभुवः ॥ ६ ॥

विश्वामित्रः—नूनमस्मद्भ्यागमनसानन्दस्य शतानन्दस्य वाक्य-

संजातः । रविकरस्पशांद्विकासं प्राप्य कमलं यथा लक्ष्या आश्रयो भवति तथैव यो वाक्यवक्ष्यः सूर्यचरणपत्रिचरणाङ्गानं प्राप्य योगीश्वरेतिप्रसिद्धेराधारो जात इति भावः । अत्र इलेषोपमयोरकाङ्क्षिभावेन सङ्क्षरः । अनुष्टुप्खृतम् ॥ ५ ॥

पयोभिरिति । पौरखीभिः मुदा नगरपथरथ्याङ्गणभुवः बहलविलसत्कुड्कुमरसैः पयोभिः सिद्ध्यन्तां, परिमलमिललोलमधुपैः प्रसूनैः कीर्यन्ताम्, अविरलसन्मौकिकगणीः चतुष्कैः पूर्यन्ताम् इत्यन्वयः ।

पौरखीभिः = नागरिकनारीभिः, मुदा = हर्षण, नगरपथरथ्याङ्गणभुवः = नगरपथ्य (पुरमार्गस्य) रथ्याङ्गणभुवः (प्रतोलीचत्वरभूमयः) । बहलविलसत्कुड्कुमरसैः = बहलम् (अधिकं यथा तथा) विलसन्तः (शोभमानाः) कुड्कुमरसाः (काश्मीरजट्टवाः) येषु, तैः । तादृशः पयोभिः = जलैः, सिद्ध्यन्ताम् = उच्चयन्ताम् । परिमलमिललोलमधुपैः = परिमलेन (सुगन्धेन) मिलन्तः (संगच्छन्तः) लोलमधुपाः (चल्लभमराः) येषु तैः । तादृशैः प्रसूनैः = पुष्पैः । कीर्यन्तां = प्रशिष्यन्ताम् । पूर्वं च अविरलसन्मौकिकगणीः = अविरलं (चनं यथा स्थानंत्या) लसन्तः (शोभमानाः) मौकिकगणाः (मुक्कादामानि) येषु तैः । तादृशैश्चतुष्कैः = गृहविशेषैः, मार्गस्यविश्वामिनिकेतनैः । पूर्यन्तां = पूर्णाः क्षियन्ताम् । विश्वामित्रमहर्षिः सकाराऽप्य पुरमार्गः संस्कियतामिति भावः । शिशरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

विश्वामित्र इति । अस्मद्भ्यागमनसानन्दस्य = अस्माकमभ्यागमनेन सानन्द-

इसुलिए आओ, राजभवनमें चलें । (सब निकलते हैं ।)
(नैपथ्यमें)

नगरकी छिद्रों दर्शदूर्बक पुरमार्गकी प्रतोली और अङ्गोंके प्रदेशोंको प्रचुररूपसे शोभमान केशररसोंसे ऊक्त जलसे छिक्कें, सुगन्धके कारण चबूल अमरोंसे ऊक्त फूलोंसे विकीर्ण हटे और निविदभावसे शोभित मौतियोंसे प्रकाशित गृहविशेषोंसे पूर्ण हटे ॥ ६ ॥

विश्वामित्र—निश्चय ही यह हमारे आनेसे आनन्दित शतानन्दके वाक्यका संचार

परिस्पन्दः । (विलोक्य) अहो अस्य रभसातिशयो यद्यं कृतमपि नगर-
परिष्कारं पुनरप्यादिशति ।

(प्रविश्य)

शतानन्दः—भगवन्, अभिवादये ।

विश्वामित्रः—सौम्य, आयुष्मान् भूयाः ।

शतानन्दः—अयमसौ जनको राजा भगवन्तं प्रतीक्षते ।

विश्वामित्रः—(विलोक्य) अये, स एष जनकः,

अङ्गैरङ्गीकृता यत्र पठ्भिः सप्तभिरष्टभिः ।

स्य (आनन्दयुक्तस्य) । शतानन्दस्य = तप्तामकस्य गौतमगोत्रस्य जनकपुरोहित-
स्येति भावः । वाक्यपरिपृथ्यन्दः = पदसमूहसंचारः । रभसाऽतिशयः = हयोऽस्त्वर्ण,
रभसो हर्षं वेगयोः ॥ इति विश्वः । आदिशति = आज्ञापयति ।

शतानक इति । अभिवादये = नमस्करोमि ।

विश्वामित्रो जनकं वर्णयति—अङ्गैरिति । यत्र पठ्भिः सप्तभिरष्टभिः अङ्गैः
अङ्गीकृता व्रयी राज्यलक्ष्मीः योगविद्या च दीव्यतीत्यन्वयः ।

यत्र = यस्मिन्, जनक इति भावः । पठ्भिः = पट्संक्षयकैरङ्गैः, व्रयाः पठ-
ङ्गानि यथा—

‘शिशा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां यतिः ।

छन्दोविवितिरित्येति॑ पठङ्गो वेद उच्यते ॥’ इति ।

सप्तभिः = सप्तसंक्षयकैरङ्गैः, राज्यलक्ष्म्याः सप्ताङ्गानि यथा—

‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोपराङ्गुर्वलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणी श्रेणयोऽपि च ॥’ इति ।

है । (देखकर) अहो ! इनके हर्षका उत्कर्ष ऐसा है कि शहरमें परिष्कार करने पर भी
फिर करनेके लिए आशा दे रहे हैं ।

(प्रवेशकर)

शतानन्द—भगवन् ! मैं अभिवादन करता हूँ ।

विश्वामित्रः—सौम्य ! आयुष्मान् बनो ।

शतानन्द—ये महाराज जनक आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ।

विश्वामित्र—(देखकर) अरे ! ये ये जनक हैं—

जिन (जनक) में चः (शिशा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष), सात
(स्वामी, अमात्य, शुहृत, कोप, राङ्ग, दुर्ग और वक्त) और आठ (यम, नियम, आसन,

त्रयी च राजलक्ष्मीश्च योगविद्या च दीव्यति ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति जनकः)

जनकः—(कृताङ्गिर्भूत्वा)

यः काञ्चनमिवात्मानं निक्षिप्याद्यौ तपोमये ।

वर्णोत्कर्षं गतः सोऽयं विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ ८ ॥

(उपसूत्य) भगवन्, अयं ते समीहितसम्पङ्गतासमुद्रमारामः प्रणामः ।

अष्टभिः=अष्टसंख्यकैरहौः, योगविद्याया अष्टाङ्गानि यथोक्तानि पातङ्जल्योगदर्शने—‘यमनियमाऽस्तनप्राणायामप्रत्याहारधारणाद्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानी’ति । अहौः=अवद्यवैः, अज्ञीकृताः=अञ्जयुपगता, त्रयी=३वेदविद्या, राज्यलक्ष्मी=राज्यश्रीः, योगविद्या च = पातङ्जलशास्त्रं च, दीव्यति = प्रकाशते । महाराजे जनके पठङ्गसहितो वेदः, सप्ताङ्गोपेता राज्यलक्ष्मीराष्ट्रविलसिता योगविद्या च विद्योतत इति भावः । अत्र यथासंख्यमलकृतः सोदाहरणं तललक्षणं यथा ‘चन्द्रालोके—‘यथासंख्यं द्विधा-उर्ध्वाः स्युः क्रमादेकैकमन्विताः । शत्रुं मित्रं विपर्ति च जय रज्य भज्य ॥’ इति । अनुष्टुप्खण्डतम् ॥ ७ ॥

यः काञ्चनमिवेति । यः काञ्चनमिव आत्मानं तपोमये अद्यौ निक्षिप्य वर्णोत्कर्षं शतः । अयं सः मुनीश्वरो विश्वामित्र इत्यन्वयः ।

यः=विश्वामित्रः, काञ्चनमिव = सुवर्णमिव, आत्मानं = स्वं, तपोमये = तप-स्यारूपे, भग्नी = अनले, निक्षिप्य = निधाय, वर्णोत्कर्षं = वर्णोत्कृष्टता, पशान्तरे—जाययुक्तहृतां ब्राह्मणस्वभिति भावः । गतः=प्राप्तः । अयम् = पृष्ठः, सः=प्रसिद्धः, मुनीश्वरः=प्राप्तिशेषः, विश्वामित्रः=तन्मामा महर्षिः, अस्तीति शेषः । अद्वीपमा-रूपकाऽर्थस्त्वेषाणां भिषोऽनपेक्षया स्थिते: संस्कृतिरङ्गकृतः । अनुष्टुप्खण्डतम् ॥ ८ ॥

उपसूत्येति । समीहितसम्पङ्गतासमुद्रमारामः = समीहिताः (समभीष्टाः)

प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि) अहौंसे अज्ञीकृत वेद, राज्यलक्ष्मी और योगविद्या भी प्रकाशित हो रही है ॥ ७ ॥

(तब जनक प्रवेश करते हैं ।)

जनक—(अज्ञिलं वौषट्कर)

जो सुवर्णके सदृश अपनेको उपस्यारूप अविनमें रखकर वर्णके, उत्कर्षकी प्राप्त हुए हैं । वे वैसे मुनीश्वर विश्वामित्र हैं ॥ ८ ॥

(समीप जाहर) भगवन् ! अमीष सम्पतिरूप ढताओंकी उत्पत्तिका उपवनस्वरूप आपको यह प्रणाम है ।

विश्वामित्रः—राजर्णे, वसुधासुनासीर, सीरच्छज, अप्रतिहतमनोरथो
भूया ।

(हति यथोचितमुपविशन्ति)

जनकः—भगवन्, अधुना सुनासीरसाधारणत्वमधःकरण मे ।

विश्वामित्रः—कथमिव ?

जनकः—सम्प्रति तदीयामपि पदवीमतीत्य वर्ते ।

गाधिनन्दन ! न नन्दनजन्मा, तादृशः स हरिचन्दनशाखी ।

यादृशो मम भवत्पदपश्चाद्बन्धवन्दनविधिः सुखदेतुः ॥ ६ ॥

याः सम्पदः (सम्पत्तयः) पूर्व उत्ताः (वल्लयः) तासां समुद्रमस्य (समुपर्णे)
आरामः (उपवनम्) प्रणामः नमस्कारः । अभीष्टाऽर्थफलप्रदो भवत्कर्मकः प्रणामो
विलसविति भावः ।

विश्वामित्र हति । वसुधासुनासीर = वसुधायां (पृथिव्याम्) सुनासीरः
(इन्द्रः) तत्सम्बुद्धौ । अप्रतिहतमनोरथः = अप्रतिहतः (प्रतिबन्धरहित हति
भावः) मनोरथः (अभिलाषः) यस्य स = तादृशः ।

जनक हति । सुनासीरसाधारणत्वम् = इन्द्रसमानत्वम् । अथःकरणं = तिरस्क-
रणम् । सम्प्रति = हृदानीम् । तदीयामपि = सुनासीरीयामपि, इन्द्रस्याऽपीति भावः ।
पदवीं = प्रतिष्ठाम् । अतीत्य = उत्तराह्य ।

जनक इन्द्राद्वपिस्वोलकर्यं समर्थयते—गाधिनन्दनेति । हे गाधिनन्दन ! नन्दन-
जन्मा स हरिचन्दनशाखी तादृशः सुखदेतुः न, यादृशो मम भवत्पदपश्चाद्बन्धवन्दन-
विधिः सुखदेतुरियन्वयः ।

हे गाधिनन्दन = हे विश्वामित्र ! नन्दनजन्मा = हृद्रोपवनोत्पन्नः, नन्दनाजन्मम
यस्य सः । सः = प्रसिद्धः, हरिचन्दनशाखी = हरिचन्दनाऽस्य देवशूलः, तादृशः = तथा-
विधिः, सुखदेतुः = आनन्दकारणं, न = नाऽस्ति, यादृशः = यथाविधिः, मम = जन-

विश्वामित्र—राजर्णे । पृथिवीन्द्र ! सीरच्छज ! आपका मनोरथ विभरहित हो ।

(इस मकार यथोचित रूपसे वैठते हैं ।)

जनक — भगवन् ! इस समय इन्द्रका सादृश्य मेरे लिए तिरस्कारकारक है ।

विश्वामित्र—कैसे ?

जनक — इस समय इन्द्रकी पदवीको भी उत्तुन करके रह रहा हूँ ।

हे गाधिनन्दन (विश्वामित्र) ! नन्दनकाननमें उत्पन्न वह हरिचन्दन वृक्ष भी बैसा
शुखकारक नहीं है, जैसा कि मुझे आपके चरणयुगलके बन्दनकी विधि सुखकारक है ॥५॥

विश्वामित्रः— अहो ते प्रणयातिशयो यः सहजप्रमोदसुखाभ्योधि-
निमग्नोऽप्यस्मत् समागमजन्मनः सुखशीकरान् बहु मन्यसे ।

जनकः— भगवन्, अस्मद्विधानां राज्यरागोपरक्तचेतश्चन्द्रमसां कुत-
स्त्योऽयं सहजानन्दचन्द्रिकोद्देवः ।

विश्वामित्रः— मैवम्, भोः—

कथ्य, भवत्पवदपश्चात्पूर्वन्दनविधिः = स्वरचरणकमलयुगलाऽभिवादभविधानं, सुख-
हेतुः = आनन्दकारणम्, अस्तीति शेषः । नन्दनवनप्रसूतो हरिचन्दनाभिधानो
देवतरक्तिश्चन्द्रस्य तादेशः सुखहेतुर्न, यादेषो भवत्पवरचरणवन्दनविधिमें सुखहेतुरतोऽहम-
भुवेन्द्रादप्युक्ततर इति भावः । अत्र यमकं नाम शब्दाऽलङ्कारस्तत्त्वलक्षणं यथा—
'सत्यर्थं पृथग्यर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहसेः । क्लेषेण तेजैवाऽऽप्युत्तिर्थमकं विनिगच्छते ॥'
इति । स्वागता बृत्तम् ॥ ९ ॥

विश्वामित्र इति । प्रणयाऽतिशयः = प्रेमाऽधिक्यम् । सहजप्रमोदसुखाभ्योधि-
निमग्नः = सहजः (स्वाभाविकः) यः प्रमोदः (आनन्दः), वद्धानन्द इति भावः ।
एष एव सुखाभ्योधिः (आनन्दसमुद्रः), तस्मिन्निमग्नः (कृतनिमज्जनः),
तस्यैवानन्दस्य मात्रामन्यानि भूतान्युपजीवन्तीति श्रुतेरिति भावः । अस्मत्समा-
गमजन्मनः = मरसङ्क्रमोत्पादान् । सुखशीकरान् = आनन्दाऽनुकृतान् । बहु = अ-
धिकम् । वद्धानन्दाऽनुविधिनिमग्नस्य ते मरसङ्क्रमसुखशीकरेषु बहुत्वभावनं मयि
प्रणयाऽतिशयं शोत्यतीति भावः ।

जनक इति । राज्यरागोपरक्तचेतश्चन्द्रमसां = राज्ये (राजकर्मणि राजभावे
या) यो रागः (अनुरागः, राहुरिवेति खनिः) तेन उपरक्तः (रक्तवर्णकृतः, ग्रस्तो
या) चेतः (चित्तम्) एव चन्द्रमा येषां तेषाम् । तादेशानामस्महित्यानाम् =
अस्मत्सदाशानाम् । सहजाऽनन्दचन्द्रिकोद्देवः = वद्धानन्दकौसुखद्रमः राहुपरक्ते
चन्द्रे चन्द्रिकोद्देव इव । राज्यासक्तिचित्तानामस्मादशानां कथं वद्धानन्दाविभीव-
इति भावः ।

विश्वामित्र— अहो ! यह आपके प्रेमको अधिकता है जो कि स्वामाविक वद्धानन्दरूप
महासागरमें निमग्न होकर भी हमारे समागमसे उत्पन्न सुखशीकरोंको अधिक मान रहे हैं ।

जनक— राज्यरागसे उपरक्त (या ग्रस्त) वित्तरूप चन्द्रसे सुक्त हमारे जैसे लोगोंको
वद्धानन्दरूप चन्द्रिकाका आविर्भाव कैसे ही सकता है ?

विश्वामित्र— ऐसा नहीं । महाराज !

ज्याघातः कामुकस्य अथति करतलं, कण्ठमोङ्गारनाद-
स्तेजो भाति प्रतापाभिधमचनितले, ज्योतिरात्मीयमन्तः ।
राज्यं सिंहासनश्रीः शममपि परमं वक्ति पश्चासनश्री-
येषां ते यूयमेते निमिकुलकुमुदानन्दचन्द्रा नरेन्द्राः ॥ १० ॥

ज्याघात हृति । येषां कामुकस्य ज्याऽऽघातः करतलं अथति, ओङ्गारनादः कण्ठं
अथति, प्रतापाऽभिधं तेजोऽवनितले भाति, आत्मीयं ज्योतिः अन्तमांति, सिंहासन-
श्रीः राज्यं वक्ति, पश्चासनश्रीः परमं शममपि वक्ति ते पते यूयं निमिकुलकुमुदा-
नन्दचन्द्रा नरेन्द्राः (स्थ) हस्यन्वयः ।

येषां=निमिकुलकुमुदानन्दचन्द्राणां नरेन्द्राणां, कामुकस्य=धनुषः, कर्मणे प्रभव-
तीति कामुकं, तस्य 'कर्मण उक्तम्' हस्युक्तम् । ज्याऽऽघातः=ज्याघातः (गुणस्य)
आघातः (आघातचिह्नम्, लाञ्छणिकोऽयमर्थः) करतलं=हस्ततलं, अथति=
आश्रयति, तथा ओङ्गारनादः=प्रगवशब्दः, कण्ठं=शालं, अथति । प्रतापाऽभिधं=
प्रतापनामकं, प्रतापोऽभिधा यस्य तत् । तेजः=दीसिः, 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च वले
शुक्रेऽपी' यमरः । अवनितले=भूतले, भाति=प्रकाशते । आत्मीयम्=आत्मस-
मवनिध ज्योतिः=तेजः, आदित्यवर्णो व्रह्मप्रकाश इति भावः । अन्तः=अन्तःकर-
णे, भाति=प्रकाशते । सिंहासनश्रीः=राजाऽऽसनशोभा, राज्यं=राजभावं, राजो
भावः कर्म वा राज्यं=तत् । 'राजाऽसे' इति यक्षप्रत्ययः । वक्ति=प्रतिपादयति ।
पश्चासनश्रीः=पश्चासनशोभा, अष्टप्रकारेषु योगाऽङ्गेष्वासनं तृतीयमासनम् । तस्य
चतुरशीतिर्भवास्तत्र पश्चासनं मुख्यम् । तत्त्वलक्षणं यथा—

'उवैरुपरि विन्यस्य सम्यवयादत्तले उभे ।

अङ्गुष्ठौ च निवर्धनीयाद्दस्ताभ्यां शुक्रमात्तथा ॥

पश्चासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥' इति ।

(तादृशस्य पश्चासनस्य, श्रीः = शोभा) परमं=काष्ठाऽऽस्तु, शममपि = शान्ति-
मपि, वक्ति=प्रतिपादयति, सूचयतीति भावः । ते = तादृशाः, पते = हमे, यूयं
जनकादयः, निमिकुलकुमुदाऽऽनन्दचन्द्राः = निमिकुलम् (मिथिलेश्वर निमिषंशः)

जिन लोगोंके पठनुकी प्रत्यक्षाका आघातचिह्न, करतलको और ओङ्गारशब्द, कण्ठको
आश्रय करता है । प्रतापनामक तेज, भूतलमें और आत्मसम्बन्धी तेज, अन्तःकरणमें
प्रकाशित होता है । सिंहासनकी शोभा, राज्यका और पश्चासनकी कान्ति, काष्ठास्तु
शान्तिका प्रतिपादन करती है । वैसे आपडोग निमिषंशरूप कुमुदके आनन्दके लिए
चन्द्रके तुल्य महाराज हैं ॥ १० ॥

शतानन्दः—सत्यमेतत् । पते हि—

वाराङ्गनाकरतरङ्गितचामरोमिं-

इवेतातपत्रशतपत्रिणि राजहंसाः ।

क्षीडन्ति राज्यसरसि स्वरसं च धीरा

योगीन्द्रचन्द्रसुगमे पथि सञ्चरन्ति ॥ ११ ॥

एव कुमुदं (केरवः) तस्य आनन्दाय (आहादाय) चन्द्राः (चन्द्रमसः), ताहसा नरेन्द्राः = राजानः, स्थेति शेषः । निमिकुलोत्पन्ना राजानो यूयं वासाऽस्त्रेष्यभ्यात्म-
शास्त्रे योगशास्त्रे राज्यशास्त्रानकमंजि चाऽनितरसाधारणपिण्डाः स्थेति भावः । अत्र
रूपकाऽलङ्कारः । यस्थरा बृत्तम् ॥ १० ॥

शतानन्दो विश्वामित्रोक्ति समर्थ्यते—वाराङ्गनेति । (पते) राजहंसाः वाराङ्ग-
नाकरतरङ्गितचामरोमिंश्वेताऽऽतपत्रशतपत्रिणि राज्यसरसि स्वरसं क्षीडन्ति योगीन्द्र-
चन्द्रसुगमे पथि च संचरन्तीत्यन्वयः ।

पते = पूर्वोक्तः, निमिवंशोऽज्ञवा हृति भावः । राजहंसाः = राजानः (भूपालाः)
एव हंसाः (चक्राङ्गाः), अत्र स्मृत्युक्तसंन्यासिवाचिहंसपदेन नियिलाऽधीश्वरेषु
भूपालेषु विश्वकृष्णिशयो द्योत्यते । वाराङ्गनाकरतरङ्गितचामरोमिंश्वेताऽऽतपत्र-
शतपत्रिणि = वाराङ्गनानां (वारसुन्दरीनां, चामराहिणीनामिति भावः) करा-
(हस्ताः) तैस्तरङ्गितानि (संजाततरङ्गाणि) यानि चामराणि (प्रकीर्णकानि)
तेषामूर्मयः (तरङ्गः) त एव श्वेतानि (शुक्लानि) आतपत्राणि (छत्राणि)
तद्वूपाणि शतपत्राणि (कमलानि) सन्ति यस्मिन्मत्तत्, तस्मिन् । ताहसे राज्यसर-
सि = राष्ट्रकासारे, स्वरसम् = आस्माऽनुरागपूर्वकं, स्वः (आस्मीयः) रसः (अनु-
रागः) यस्मिन् कमंजि तथाथा तथा । क्षीडन्ति = क्षीडो कुर्वन्ति पूर्वं च योगीन्द्र-
चन्द्रसुगमे = योगीन्द्राः (योगिराजाः) एव चन्द्राः (हृदवः) तैः सुगमे (सुग-
मनयोश्ये, पथि च मार्गे च, संचरन्ति = विहरन्ति । राजहंसा यथा कमलसुक्ते
कासारे स्वरसपूर्वकं क्षीडन्ति चन्द्रसुगमे पथि च संचरन्ति तथैवैते निमिवंशोऽज्ञवा
राजानः साऽनुरागं राज्यसुखोपभोगं कुर्वन्ति याज्ञवक्याद्योगीन्द्रैः उपदिष्टे योग-
पथे च संचरन्ति, भोगयोगयोरुभयोरपि क्षयातिप्राप्ता पते निमिवंशोऽज्ञवा भूपाला
हृति भावः । अत्र रूपकाऽलङ्कारः । यसन्ततिलकं बृत्तम् ॥ ११ ॥

शतानन्द—यह सच है । ये लोग—

(ये) राजहंस, वाराङ्गनाभोंके हाथोंसे तरङ्गित चामरोंके तरक्क ही श्वेतच्छ्रवरूप
कमलोंसे तुक राज्यरूप तालाबमें अनुरागपूर्वक क्षीडा करते हैं और योगिराजरूप चन्द्रोंसे
सुगम मार्गमें विहार भी करते हैं ॥ १२ ॥

लक्ष्मणः—(अपवार्य) आर्य, राजानोऽप्यमी ब्रह्मविद्याच्छुरा इति चित्रीयते मे चेतः ।

रामः—वत्स, किमिह चित्रम् ? ननु—

छत्रच्छाया तिरथति न यद्यन्न च स्पृष्टुमीष्टे

इप्यद्रून्धद्विपमद्मधीपङ्कुनामा कलङ्कः ।

सीलालोलः शमयति न यच्चामराणां समीरः,

स्फीतं ज्योतिः किमपि तदमी भूमुजः शीलयन्ति ॥ १२ ॥

लक्ष्मण इति । अपवार्य=केवलं रामं प्रतीति भावः । चित्रीयते=विस्मयत हृत्यर्थः । आश्चर्यमनुभवतीति भावः । 'नमोवरिविश्वरुदः क्यच्च' इति क्यच्च ।

छत्रच्छायेति । छत्रच्छाया यत् न तिरथति । इप्यद्रून्धद्विपमद्मधीपङ्कुनामा कलङ्कश्च यत् स्पृष्टुं न ईष्टे । लीलालोलः चामराणां समीरो यत् न शमयति । अमी भूमुजः स्फीतं तत् किमपि ज्योतिः शीलयन्तीत्यन्वयः ।

छत्रच्छाया=आतपश्चद्वाया, यत्=ज्योतिः न तिरोहितं करोति, नाश्चाद्यतीति भावः । इप्यद्रून्धद्विपमद्मधीपङ्कुनामा=इप्यन्तः (द॑ पुर्वन्तः) माश्विति पाठे—माशन्तः (मत्ता भवन्त हृत्यर्थः) तादृशा ये गन्धप्रधाना द्विपाः (हस्तिनः) तेषां मदः (मदजलम्) पूर्व मधीपङ्कुः (मसीकर्दमः) स पूर्व नाम (अभिधानम्) यस्य सः । तादृशः कलङ्कश्च=अपवादश्च, राज्यलक्ष्मीजनित-मव्येति भावः । यत्=ज्योतिः, स्पृहुं=स्पृहं कर्तुं, मलिनीकर्तुमिति भावः । न ईष्टे=न समर्थो भवति । लीलालोलः=विलासचलङ्कः, चामराणां=प्रकीर्णकानां, समीरः=वातः, यत्=ज्योतिः, न शमयति=न शान्तं विद्याति, नो निवृप्यतीति भावः । अमी=पूर्ते, भूमुजः=निमिवशप्रसूता राजानः, स्फीतं=समृद्धं, 'स्फीदी शृद्धी' इति भातोर्निष्ठायां श्वप्रत्ययः, स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावः । तत्=तादृशं, किमपि=अनिर्वचनीयं, ज्योतिः=प्रकाशं, परमात्मस्वरूपमिति भावः ।

लक्ष्मण—(केवल रामको सुनाकर) ये लोग राजा होकर भी ब्रह्मविद्यामें निषुण हैं, इस बात पर मेरा चित्त आश्वर्यका अनुभव कर रहा है ।

राम—वत्स ! इसमें क्या आश्वर्य है ?

छत्रच्छाया जिसे ज्योतिका आश्वर्यादित नहीं करती है । दपेहाले गन्धगर्वोंका स्पाही के सहश काला मदजल भी जिसे हृ नहीं सकता । लीलासे चब्रल चामरवासु जिसे नहीं कुता सकता है; भियिलाके ये राजवर्ग समृद्ध और अनिर्वचनीय उस परमात्मस्वरूप ज्योतिका परिशीलन करते हैं ॥ १२ ॥

विश्वामित्रः—आङ्गिरसोचितमात्थ, राजहंसा इति । सकलकुबलयो-
संसा राजहंसा अमी ।

जनकः—भगवन्, इदमस्मत्प्राचीनेषु शोभते न तु मयि कतिपय-
प्रामटिकास्वामिनि ।

विश्वामित्रः—मैवं भोः,

अवनिमधनिपालाः सहृष्टाः पालयन्ता

*** मवनिपतियशस्तु त्वां विना नापरस्य ।**

शीलयन्ति = अभ्यस्यन्ति । यथङ्ग्रादिना नाऽऽच्छायते, राजलक्ष्मीजनितमदभ्य-
यत् स्प्रहुमपि न जातः । उभयत आविर्भूतभामराणां समीरोऽपि वक्षिर्बापयितुम्-
समर्थः, निमिवंशप्रसूता पृते भूपालास्तादेषं परमामस्वरूपमवाद्यं उद्योगिः परि-
शीलयन्तीति भावः । इतरज्योतिरपेष्या परमामसंज्ञकस्य उद्योगिप आविष्यवर्ण-
नाहृष्टिरेकाङ्गकृतः । मन्दाकान्ता तृतम् ॥ १२ ॥

विश्वामित्र इति । आङ्गिरसोचितं = तृहस्यतिवचनसादक्षमिति भावः । आङ्गिर-
सोऽप्यत्यं पुमानाङ्गिरसः, 'ऋद्यन्धकवृणिकुरभ्यस्य' यथा । 'जीव आङ्गिरसो चाच-
स्पतिवित्रविषयाण्डितः' । हृस्यमरः । आङ्गिरसेनोचितं यथा स्यात्त्वयेति वित्राविशेष-
यम् । यद्या हे आङ्गिरस = अङ्गिरोगोत्तोद्व !, उचितं = योग्यम् आत्थ = कथयसि ।
सकलकुबलयोर्त्साः = सकलानां (समस्तानाम्) कुबलयानाम् (उत्पलानाम्)
उत्साः (भूषणभूताः) इति हंसपदे । राजपदे तु—सकलस्य (समग्रस्य) कोः
(पृथिव्या), 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथिवी' यमरः) वलयस्य (मण्डलस्य) ।

जनक इति । कतिपयप्रामटिकास्वामिनि = परिमितज्ञुद्रप्रामपती ।

विश्वामित्रो विदेहराजं जनकं प्रसंसति—अवनिमिति । अवनिपालाः सहृष्टोऽ-
निं पालयन्ताम् । तु अवनिपतियशः त्वां विना अपरस्य न । हे जनक ! यत् कनक-
गौरीं तनूजां प्रसूता भूः जगति भवन्तं दुहितुमन्तं वितेन हृस्यन्वयः ।

विश्वामित्र—आङ्गिरस ! 'राजहंस' यह आप ठोक कहते हैं । सकल उत्पलोंके
(अथवा भूमण्डलके) ये राजहंस हैं ।

जनक—आपका ऐसा कहना हमारे पूर्वोंके लिए दुष्काता है न कि कतिपय छोटे
गोंदोंके स्वामी मेरे लिए ।

विश्वामित्र—ऐसा नहीं ।

और राजा लौग मले ही बहुशः पृथिवीका पालन कर लें, परन्तु राजाको कीर्ति आप
को छोड़कर दूसरोंकी नहीं है । हे जनक ! जो कि सोनेके समान पीतवर्णवाली (कन्याको

जनक, कनकगौरीं यतप्रसूता तनूजां
जगति दुहितुमन्तं भूर्भवन्तं वितेने ॥ १३ ॥

जनकः—भगवन्, नूतनभुवननिर्माणनिपुणस्य भगवतः कियतीयम-
भिनववचनचातुरी नाम, स खलु भवान्यस्य,—

शालाकीकृत्य स्वां दृशमसमकोपारुणरुचिं
सुरश्रेणीचित्रं गगनतलभित्तौ रचयतः ।

अवनिपालाः = भूपालाः, अन्ये राजान् इति भावः । सङ्क्षेपः = यहुषाः, अवनिः = पृथिवीं, पालयन्तां = पालतु । तु = परन्तु, अवनिपतियशः = भूपतिकीर्तिः, स्वां विना = भवन्तं विना, अपरस्य = अन्यस्याऽवनिपतेः, न = नाऽस्ति, काममन्ये भूपा भुवं रचन्तु परं वास्तविकी भूपकीर्तिस्तवैव, भूपान्तरस्य नास्तीति भावः । उक्तेऽये कारणमुपन्यस्यति—जनकेति । हे जनक = हे विदेहराज !, यद् = यस्माकारणात्, कनकगौरीं = कनकम् (सुवर्णम्) इव गौरी (पीता), कनकगौरी तो, तारार्थी, तनूजां = तनयां, सीतामिति भावः । प्रसूता = उत्पादितवती, 'गत्यर्थाकमेके'ति सूत्रेण कर्त्तव्ये च प्रस्तुयः । भूः = पृथिवी, जगति = लोके, भवन्तं = वामेव, दुहि-
तुमन्तं = प्रशस्ततनयाशालिनं, सीतयेति भावः । वितेने = चकार, पृथिवीप्रसूतया छोकोत्तरगुणगणधन्यया कम्बया सीतया यस्वं दुहितुमान्, अतस्यमेव वस्तुतः पृथिवीपतिरिति भावः ।

अत्र द्वितीयचरणस्थितवावये उत्तराद्वाक्याऽर्थेतुकं काश्य-
लिङ्गमलङ्कारः । मालिनी कृतम् ॥ १३ ॥

जनक इति । नूतनभुवननिर्माणनिपुणस्य = नूतनं (नवीनम्) यत् भुवनं (लोकः) तस्य निर्माणे (रचनायाम्) निपुणस्य (प्रबीणस्य) । अभिनववचन-
चातुरी = अभिनवा (नूतना) वचनचातुरी (वाक्यविद्यवता) । शालाकीकृत्येति ।
असमकोपाऽरुणरुचिं स्वां दृशं शालाकीकृत्य गगनतलभित्तौ सुरश्रेणीचित्रं रचयतः
प्रथमरचितं सुधारोऽशोः भानोव्य विम्बयुगां सुधालालासाम्बद्धवभरितपाद्यद्वयम्
अभूद्वित्यन्वयः ।

उत्पन्न करनेवालो पृथ्वीने आपको ही सीताके समान कम्बाका दिता बनाया ॥ १३ ॥

जनक—नये लोकलो रचनामें प्रबीण आपको यह वितनी नये बचनोंकी चातुरी है ।
आप ऐसे हैं जिसके—अनुपम कोषसे काल अपनी दृष्टिको शालाका (चित्र लिखनेको
कृची) बनाकर आकाशरूप भित्ति (आधार) में देवपर्वि के चित्रकी रचनाकरनेवाले आप

सुधांशोभनोऽथ प्रथमरचितं विम्बयुगलं
सुधालालासान्द्रद्रवभरितपात्रद्वयमभूत् ॥ १४ ॥

शतानन्दः—राजर्थे, सत्यमात्थ, किमुच्यतेऽसौ भगवान्,
त्रिशङ्कोः स्वलोकाद्वनितलपातं रचयितुं
सुनासीरे कोपाद्विकसितपदाङ्गे विकसितः ।

असमकोपाऽङ्गंहितम् = असमेन (असमानेन, अनुपमेनेति भावः) कोपेन (कोपेन) अरुणहर्चिं (रक्तवर्णम्) तादर्थी, स्वाम् = आरम्भीया, हक्षं = हाईं, शाला-कीकृत्य = चित्रलेखनोचितां कृचिंकां कृत्वा, गणनतलभित्ती=गणनतलम् (आकाश-तलम्) पूर्व भित्तिः (कुछदं, चित्राश्रयीभूतमिति भावः) तत्र, सुरश्रेणीचित्रं = सुरश्रेष्ठाः (देवपक्षः) चित्रम् (आलेखयम्), रचयतः = विद्धतः, तवेति शेषः प्रथमरचितं = प्रथमं (प्राक्, प्राग्नेति शेषः) रचितं (विहितम्), सुधांशोः = चन्द्रमसः, भासोऽथ = सूर्यस्य च, विम्बयुगलं = मण्डलयुगम्, सुधालालासान्द्रद्रव-भरितपात्रद्वयं = सुधा (असूतम्) स्वच्छलेखनद्वयं च लाला (रक्तद्रवस्य) च तयोः सान्द्रः (घनः) यो द्रवः (रसः) तेन भरितं (पूर्णम्) पात्रद्वयम् (भाजन-हितम्) । अभूत् = सलातम् । नूतनलोकचित्रकारस्य महर्षेविश्वामित्रस्य कोपा-रुग्णाद्विभित्रलेखनकूर्चिका, गणनतलं लेखनाऽऽधारभूता भित्तिः, नूतनसुरश्रेणी-चित्रणीयपदाऽऽथः, पूर्वं च प्राक्सूर्यं चन्द्रमण्डलं सुधाद्रवभरितं, सूर्यमण्डलं च लाला-रसपूर्णमित्यं चैतन्मण्डलद्वयं चित्रवलनाऽऽथ पात्रद्वयमेवमत्र रूपकाऽळङ्कारः । शिख-रिणी शूलम् ॥ १४ ॥

त्रिशङ्कोरिति । त्रिशङ्कोः स्वलोकात् अवनितलपातं रचयितुं विकसितपदाङ्गे सुनासीरे विकसितो यदीयोऽसौ नव्यविद्यशनगराऽऽभरभसो भक्त्या मुकुलित-कराऽङ्गे सुरस्तोमे मुकुलित हृत्यन्वयः ।

त्रिशङ्कोः = तत्त्वामकस्य सूर्यवंशोऽवस्य राज्ञः, विश्वामित्रप्रयत्नेन सशरीरं स्वर्गामनोद्यतस्येति भावः । स्वलोकात् = स्वर्गलोकात्, अवनितलपातं = भूतल-निपातं, रचयितुं = विधातुं, विकसितपदाऽङ्गे = विकसितं (प्रस्फुटम्) पदाङ्गं कमलम्) यस्य सः, तस्मिन्, पादाधाततस्ये सतीति भावः । तादृशे सुनासीरे =

के, नदादेवसे प्रथमरचित चन्द्रमण्डल और सूर्यमण्डल, चून और लाल्काके रससे पूर्ण दी पात्र ही यदे ॥ १५ ॥

शतानन्द—राजर्थे ! आप सब कहते हैं । इन महर्षियों क्या कहें । विश्वकुक्तो स्वर्गसे पृथ्वी पर गिरानेके लिए इनके चरण उठानेपर नवीन स्वर्गीयी रचनाके लिए

यदीयोऽसौ नव्यत्रिवदशनगरारम्भरभसः ॥

सुरस्तोमे भक्त्या मुकुलितकराङ्गे मुकुलितः ॥ १५ ॥

लक्षणः—(अपवार्य) आर्य, कथमेवं-विधं भगवतः प्रतापितभुवनव्रयं तपोऽभिधानं तेजः ।

रामः—अपि न विदितं ते राजर्णेरिदम् ?

रोषाभिभूतपुरुहृतपदाभिभूतं,
दध्ना त्रिशङ्कुमथ कोपविपाटलश्चीः ।

इन्द्रे, सतीति शेषः । विकसितः = प्रफुह्नः, यदीयः यत्सम्बन्धी, यस्येति भावः । असौ = पूर्वकालिकः, नव्यत्रिवदशनगराऽस्मभरभसः = नव्यं (नूतनम्) यत् त्रिवदशनगरं (देवपुरं, स्वर्गं इति भावः) तस्य य आरम्भः (रचनोपक्रमः), तस्मिन् रभसः (वेदा उत्साहो वा), सः । भक्त्या = अनुरक्त्या, मुकुलितकराङ्गे = जिमी-लितहस्तकमले, अज्ञालिप्रवण इति भावः । तादृशे च सरस्तोमे = देवसमूहे, मुकुलितः = सद्गुचितः । इन्द्रे स्वर्गाभिशङ्कु, पातपितुमुष्टैः सति यस्य महर्णविर्षव-भित्रस्य स्वर्गान्तरं रचयितुमुखाहो विकसितः पुनरस्तर्स्यैव देवसमूहे प्रणते सति पूर्णोऽक उत्साहः सद्गुचितः, सतां कोपस्य प्रणामान्तव्यादिति भावः । अत्र रूपकाऽङ्काहारः । शिखरिणी वृक्षम् ॥ १५ ॥

लक्षण इति । प्रतापितभुवनव्रयं = प्रतापितं (सम्भापितम्) भुवनव्रयं (लोकव्रयम्) येन तत् ।

रामो विश्वामित्रमहिमानं प्रकाशयति—रोषाऽभिभूतेति । त्रिशङ्कु रोषाऽभिभूतपुरुहृतपदाऽभिभूतं इष्वा अथ कोपविपाटलश्चीः आङ्कुडमलीकृतकराऽभ्युजराजिरम्या अस्य इष्टः सम्भया हृष्य यत् अमरैः उपासितेष्यन्ययः ।

त्रिशङ्कु = तन्नामकं सूर्यवंशप्रसूतं राजानं, रोषाऽभिभूतपुरुहृतपदाऽभिभूतं = रोपेण (कोयेन) अभिभूतः (आत्तर्गांवः, गर्वांशुरुहृत्यर्थः) यः पुरुहृतः (इन्द्रः) तस्य पदेन (चरणेन) अभिभूतम् (तिरस्कृतम्) । इष्वा = विलोक्य, अथ =

विकसित इनका उत्साह देवताओंके हाथ जोड़कर प्रार्थना करनेपर सद्गुचित हो गया ॥ १५ ॥

लक्षण—(केवल रामको मुनाकर) आर्य ! भगवान् विश्वामित्रका लोकव्रयको सन्ताप करनेवाला, तपस्या नामवाला यह कैसा तेज है ?

राम—(भूतपूर्व) राजर्णिकी यह बात तुम नहीं जानते हो ?

त्रिशङ्कुको फोषास्त्र इन्द्रके चरणसे तिरस्कृत देखकर अनगतर कोपसे लाल कान्ति-

आकुड्मलीकृतकराम्बुजराजिरम्या,
सम्भ्येव दृष्टिरमरैर्युपासिताऽस्य ॥ १६ ॥

विश्वामित्रः—राजर्णे, अपि तावदूरत्नगर्भागर्भसम्भवं कन्यारत्नम-
लकुरुते त्वाम् ?

जनकः—भगवन्, भवत्प्रसादादधुना जामालुरत्नमलङ्कुरिष्यते ।
(राममवलोक्य) (सकौतुकम्) भगवन् ।

सकलजनविलोकनोत्सवानामय-

मयनं कतरः पुरः कुमारः ? ।

अनन्तरं, कोपविपाटलश्रीः = कोपेन (कोपेन) विपाटला (अतिरक्ता) श्रीः
(कान्तिः) यस्याः सा, अत एव आकुड्मलीकृतकराम्बुजराजिरम्या = आकुड्मली-
कृता (आमुकुलीकृता, प्रणामकाळे स्तोके संकोचिते भावः) या कराम्बुजराजिः
(हस्तकमलपङ्किः, देवानामिति शेषः) । तस्या रम्या (मनोहरा), अस्य = विश्वा-
मित्रस्य, दृष्टिः = इव, सम्भ्या इव = सायं वेला इव, यत्, अमरैः = देवैः, उपासि-
ता = पूजिता, सम्भ्यावमपि कृताक्षलयो जना उपासते । उपमाऽलङ्कारः । यसन्त-
तिलकं शृत्तम् ॥ १६ ॥

विश्वामित्र इति । रत्नगर्भागर्भसम्भवं = रत्नगर्भा (पृथिवी), तदूर्भसम्भवम्
(तदम्यन्तरदेशप्रसूतम्) । 'भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराऽम्बरा ।' इत्यमरः ।

सकलजनविलोकनोत्सवानाम् अयनम् अर्थं पुरः कुमारः कतरः ?
यो हरितमणिमयूक्षाहारिणः कल्पतरोः प्रोहलीलां कल्यतीत्यन्वयः ।

सकलजनविलोकनोत्सवानां = सकलजनानां (सम्पूर्णमनुष्याणाम्) विलोक-
नस्य (दर्शनस्य) उत्सवानाम् (उद्घास्तानाम्), अयनम् = आश्रयः, अयम् = एषः,
पुरः = पुरः स्थितः, कुमारः = बालकः, कतरः = कः, कस्य सुतः किं देशब्देति भावः ।

बाली और देवताओं के लोडे गये करकमलोंकी पक्षिसे मनोहर इनकी दृष्टि की सम्भाली
तरह देवताओंने उपासना की ॥ १६ ॥

विश्वामित्र—राजर्ण ! रत्नगर्भा (पृथिवी) के गर्भसे उत्पन्न कन्यारत्न (सीता) क्या
आपको अलङ्कृत करती है ?

जनक—भगवन् ! आपके अनुग्रहसे इस समय ब्रेष्ट जामाला (दामाद) भी मुझे
अलङ्कृत करेंगे । (रामको देखकर, कौतुकके साथ) भगवन् ।

संपूर्ण मनुष्योंके दर्शनोरप्सवोंके आश्रय ये पुरःस्थित कुमार कौन है ? जो कि हरित-

हरितमणिमयूखहारिणो यः,
कलयति कलपतरोः प्ररोहलीलाम् ॥ १७ ॥

शतानन्दः—भगवन्, अयं च कतरो यः खल्यस्यैव ।
नीलनीरजदलोऽज्ज्वलकान्तेर-
नितके स्फुरति काञ्जनगौरः ।
लोचनस्य सुरुद्धाः श्रवणाद्ग्रे
सञ्जिविष्ट इव चम्पकगुच्छः ॥ १८ ॥

यः = कुमारः, हरितमणिमयूखहारिणः = हरितमणिः (मरकतरत्नम्) तस्य मयूखः (किरणः) स इव हारी (मनोहरः), तस्य । तादेशस्य कलपतरोः = कलपत्रुष्टस्य, प्ररोहलीलाम् = अद्भुतरुद्धोभास, कलयति = धारयति । अत्र हरितमणिमयूखसाद्येन रामस्य सन्तापहारकत्वमेवं कलपत्रुप्ररोहकलनेन शिष्टवाञ्छापूरकत्वं च सूचितं मिति ज्ञेयम् । अत्र 'हरितमणिमयूखहारिणा' इत्यत्रोपमा 'कलपतरोः प्ररोहलीलां कलयती' तथ्य ललितोपमा । तदृच्छणं सोदाहरणं यथा चन्द्रालोके—'उपमाने च लीलादिपदादवे ललितोपमा । त्वन्नेत्रयुगालं धत्ते लीलां नीलाऽमृजम्मनोः ॥' इति तथा चैतयोर्द्वयोरेद्वारयोर्मिथोऽनपेच्या स्थितेः संस्थितिः । पुण्यिताम्रा यूक्तम् ॥ १७ ॥

छमणमनूद्य शतानन्दः कथयति—नीलनीरजेरि । नीलनीरजदलोऽज्ज्वलकान्तेरः अन्तिके काञ्जनगौरो यः सुरुद्धो लोचनस्य श्रवणाऽग्रे सञ्जिविष्टः चम्पकगुच्छ इव सुरतीत्यन्वयः ।

नीलनीरजदलोऽज्ज्वलकान्तेरः = नीलं (श्यामम्) यत् नीरजदलं (कमलपत्रम्) तदिव उज्ज्वला (निर्मला) कान्तिः (शोभा) यस्य सः, तस्य, रामस्येति भावः । अन्तिके = समीपे, काञ्जनगौरः = सुवर्णपीतः, यः = अपरः कुमारः, छमण इति भावः । सुरुद्धाः = सुलोचनायाः, लोचनस्य = नेत्रस्य, नीलवर्णविशिष्टस्येति ज्ञेयः । श्रवणाऽग्रे = कर्णाऽग्रे, सञ्जिविष्टः = स्थितः, चम्पकगुच्छ इव = चाम्पेयपुष्पस्तथक इव, 'अथ चाम्पेयकाम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः । स्फुरति = शोभते । अत्रोपमाऽलङ्घारः । स्वागता यूक्तम् ॥ १८ ॥

मणि (पन्ना) की किरणके सदृश मनोहर कलपत्रके अद्भुतकी शोभाको धारण कर रहे हैं ॥

शतानन्द—भगवन् ! और ये कौन हैं ? जो इन्हींके—

नील कमलपत्रके सदृश निर्मल कान्तिवाले इनके समौपमें सोनेके सदृश पीतवर्णवाले जो शुद्धरीके नेत्रके सामने कानके अद्यभागमें रखते थे चम्पकगुच्छके समान शोभित हो रहे हैं ॥ १९ ॥

विश्वामित्रः—नाम्ना तावद्रामलच्छमणावेतौ ।

जनकः—अहो कर्णामृतम् ।

शतानन्दः—(निर्वर्ण) भगवन् ,

एतयोरहमुदाररूपयो-रुल्लसत्सहज-सौहृदधियोः ।

कामपि स्वजनतां विभावये, कौस्तुभामृतमयूख्योरिव ॥१६॥

जनकः—

एतयोः प्रकृतिरम्यरूपयोरुल्लसत्सहजसौहृदधियोः ।

विश्वामित्र हृति । नाम्ना = अभिधानेन, 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंक्षयानम्' हृति शृतीयां ।

शतानन्द हृति । निर्वर्ण = इष्टा, 'निर्वर्णं तु निधानं दर्शनालोकनेच्छगम् ।' इत्यमरः ।

एतयोरिति । अहम् उदाररूपयोः उल्लसत्सहजसौहृदधियोः एतयोः] कौस्तुभाऽमृतमयूख्योरिव काम् अपि स्वजनतां विभावय हृत्यन्वयः ।

अहं = शतानन्दः, उदाररूपयोः=महासौन्दर्ययोः, अतिशयसुन्दरयोरिति भावः, 'उदारोदातुमहतो'रित्यमरः । उल्लसत्सहजसौहृदधियोः=उल्लससन्ती (प्रकाशमाना) सहजसौहृदस्य (स्वाभाविकसौहृदादेश्य) श्रीः (शोभा) यथोस्तयोः । एतयोः = कुमारयोः, रामलच्छमणयोरिति भावः । कौस्तुभाऽमृतमयूख्योरिव = हरिमणिचन्द्र-योरिव, अमृतरूपा मयूखा यस्य सोऽमृतमयूख्यन्द्र हृत्यर्थः । काम् अपि = अनिर्वर्णचन्द्रीयां, स्वजनताम् = आत्मीयजनतां, विभावये = तर्क्यामि । समानप्रभवस्वाचार्या कौस्तुभचन्द्रमसौ सादृश्यशालिनौ तथैवैती कुमारावपि तर्क्यामीति भावः । अशोपमाऽलङ्घारः । रथोदत्तात्रृतम् ॥ १६ ॥

एतयोरिति । प्रकृतिरम्यरूपयोः उल्लसत्सहजसौहृदधियोः प्रत्यगात्मपरमात्म-नोरिव एतयोः कोऽपि आन्तरः सधिष्ठिः सुहरतीत्यन्वयः ।

विश्वामित्र—इन दोनोंका नाम राम और लक्ष्मण है ।

जनक—अहो कर्णामृत सदृश नाम है ।

शतानन्द—(देखकर) भगवन् ।

मैं अतिशय सुन्दर और स्वाभाविक सौहार्दकी शोभासे प्रकाशमान इन दोनोंकी कौस्तुभमणि और चन्द्रली तरह अनिर्वर्णनीय आत्मीयता है ऐसा विचार कर रहा हूँ ॥१७॥

जनक—स्वभावसे ही मनोहर सौन्दर्यवाले और स्वाभाविक सौहार्दकी शोभासे प्रका-

आन्तरः स्फुरति कोऽपि सञ्जिधः, प्रत्यगात्मपरमात्मनोरिव ॥२०॥

विश्वामित्रः—अथ योगीश्वरशिष्य, ईहशेषु गभीरेष्वभिनवोदन्तवे-
शन्तेषु भवत एव मनो निमज्जति । स्वजनभावे पुनरनयोर्वयमपि साक्षिणः ।

जनकः—तत् किं भ्रातरावेती ? ।

विश्वामित्रः—अथ किम् ।

जनकः—(सहर्षं निर्वर्ष्य)

तनुष्मिया निर्जितचम्पकोत्पलौ

सुवर्णनीलोत्पलकोशकोमलौ ।

प्रकृतिरम्यरूपयोः = प्रकृत्या (स्वभावेन) रम्यरूपयोः (मनोहरसीन्दर्शयोः) ।

उल्लङ्घसस्त्राहसीहृदधियोः = उल्लङ्घसन्ती (प्रकाशमाना) सहजसीहृदस्य (स्वभाविकसीहृदस्य) श्रीः (शोभा) ययोस्तयोः । तादशयोरेतयोः = उभयोः कुमारयोः रामलक्ष्मणयोरिति भावः । प्रत्यगात्मपरमात्मनोरिव = जीवेश्वरयोरिव, कोऽपि = अनिर्वचनीयः, आन्तरः = आम्यन्तरिकः, वाह्यसाहश्याऽतिरिक्त इति भावः । सञ्जिधः = सामीप्यं, सम्बन्धं इति भावः । स्फुरति = शोभते । पृतयोः कुमारयोनं केवलं रूपादिकृतं वाह्यसाहश्यं जीवात्मपरमात्मनोरिवाऽनिर्वचनीयमाम्यन्तरिकमपि साहश्यं प्रतीयत इति भावः । रथोद्धताशृतम् ॥ २० ॥

विश्वामित्र इति । योगीश्वरशिष्य = याज्ञवल्क्यान्तेवासिन् । पृतया सम्बुद्ध्या जनकस्य योगशास्त्राऽभ्यासो शोर्यते । ईहशेषु, गभीरेषु = गम्भीरेषु, अभिनवोदन्तवेशन्तेषु = नृतनवार्तारूपपलब्लेषु, प्रत्यगात्मपरमात्मसाहश्यप्रयोगस्थेष्वलक्षणः द्विति भावः । निमज्जति = निमज्जनं करोति, अन्तर्लीप्यत इति भावः । जनको रामलक्ष्मणी वर्णयति—तनुष्मियेति ।

तनुष्मिया निर्जितचम्पकोत्पलौ सुवर्णनीलोत्पलकोशकोमलौ इशाम् उत्सवदान दक्षिणौ सुकुम्हणौ लक्ष्मणलक्ष्मणाऽप्यज्ञौ अहो ! हृत्यन्वयः ।

शमान इन दोनों (राम और कक्षमण) का जीवात्मा और परमात्माके सदृश अनिर्वचनीय आम्यन्तरिक सामीप्य शोभित ही रहा है ॥ २० ॥

विश्वामित्र—ऐ योगीश्वर (याज्ञवल्क्य) शिष्य ! ऐसे गम्भीर वृत्तान्तरूप पलब्लों (शोटे ताळाओं) में आपका ही गन निमज्जन करता है । इन दोनोंकी बन्धुतामें इम भी साक्षी हैं ।

जनक—तो क्यों ये दोनों भाई हैं ?

विश्वामित्र—भौं भया ?

जनक—(हर्षके साथ देखकर)

शरीरको कान्तिसे चम्पक और नीछकमलको जीतनेवाले, सुवर्ण और नीछकमलके

आहो ! उशामुत्सवदानदक्षिणी

सुलक्षणी लक्ष्मण-लक्ष्मणाग्रजौ ॥ २१ ॥

(पुना रामं विलोक्य । सकौतुकम्)

यथा^{अहं} निस्सीमोत्सवसुभगभोगे भवकथा-

पथातीते चेतः प्रणयिनि रमे पुंसि परमे ।

तथैवा^{अस्मिन्} वाले ! दलदमल-नीलोत्पलदलो-

दरश्यामे रामे नयनपद्धीमागतवति ॥ २२ ॥

तनुश्रिया = शारीरकान्या, निर्जितचम्पकोत्पली = निर्जिते (अभिभूते) चम्प-
कोपले (चाम्पेय नीलकमले) याम्हां तौ । सुखर्णनीलोत्पलकोशकोमली = हेमनील-
कमला^{अथवा} भाग्यस्तरभाग्यसृदुली, इशां = लोचनामाम्, उत्सवदानदक्षिणी = उद्दर्थ-
वितरणोदारी, सुलक्षणी = शुभलक्षणयुक्ती, रेखाकारभवजापत्रादिविलसिताविति
भावः । लक्ष्मणलक्ष्मणाऽप्रज्ञौ=लक्ष्मणरामी स्त इति शेषः । आहो = आश्वर्यम् । अत्र
व्यतिरेकोपमयोरेकाभ्यां^{अनुप्रवेशात्सङ्कुरः} । वंशास्थं शृष्टम् ॥ २१ ॥

यथा^{अहमिति} । अहं यथा निःसीमोत्सवसुभगभोगे भवकथापथाऽतीते चेतः
प्रणयिनि परमे पुंसि रमे; तथैव दलदमलनीलोत्पलदलोदरश्यामे अस्मिन्याले रामे
नयनपद्धीम् आगतवति (सति) रम इत्यन्वयः । अहं = जनकः, यथा = येन
प्रकारेण, निःसीमोत्सवसुभगभोगे = निर्गता सीमा (अवधिः) यस्मात्स निःसीमः
(सीमारहितः, इयत्तारहित इति भावः) पृतारक्षो य उत्सवः (महः) तेन सुभगः
(मनोहरः) भोगः (सुखसाधाकारः) यस्य सः, तस्मिन् । परमानन्दमय इति
भावः, 'तस्यैवानन्दस्य मात्रामन्यानि भूतान्युपजीवन्ती'ति श्रुतेः । पूर्वं च भव-
कथापथाऽतीते = सांसारिकवार्ताऽतिक्रान्ते, यद्वा भवपदं जन्मावेद्युपलक्षकं तेन
जन्माऽदिवात्तातिक्रान्ते, अलीकिक इति भावः । पुनरश्च चेतःप्रणयिनि = मानस-
प्रीयास्पद इति भावः, तादेशो परमे पुंसि = उत्तमपुरुषे, परमात्मनीति भावः ।
रमे = परमाऽनन्दमनुभवामीति भावः । तस्यैव = तेन प्रकारेणैव । दलदमलनीलो-

भीतरी मागके सदृश कौमल, नेत्रोके उत्सवदानमें उदार और शुभलक्षणोंसे सम्पन्न वे
लक्ष्मण और उनके बड़े भाई (राम) हैं । आश्वर्य है ।

(फिर रामको देखकर कौतुकपूर्वक)

मैं जिस प्रकार इयत्तारहित आनन्दसे मनोहर भोगवाले, सांसारिक वार्ताको अति-
क्रमण करनेवाले और यित्तकी प्रीतिके आधार परमात्मामें परम आनन्दका अनुभव करता
हूँ; उसी प्रकार विकसित निमेल नीलकमलके पत्रके मध्यभागके सदृश इयामवर्णवाले इस
बालक रामको देखने पर परमभानन्दका अनुभव कर रहा हूँ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रः—(स्वगतम्) उचितमेतत् । न खलु लोकलोचनानन्दकरः शीतकरः शङ्करशिरःशायालोः कलानिधेषपरं तत्त्वम् । (प्रकाशम्) राजर्थे, स एष सौन्दर्यातिशयस्य महिमा ।

जनकः—कः पुनराभ्यां पुत्रवतां मौलिमाणिक्यमारोपितः ? ।

विश्वामित्रः—

किं शीतांशुमरीचयः, किमु सुरस्रोतस्थिनीवीचयः;

किं वा केतकसूचयः, किमथ वा चन्द्रोपलानां चयः ।

त्पदबद्धोदरश्यामे = दृष्टव् (विकसत्) अमलं (निर्मलम्) यत् नीलोरपदबद्धं (बीजकमलपत्रम्) तस्योदरम् (मध्यभागः) तदिव श्यामः (नीलवर्णः), तस्मिन् । अरिमन् = निष्ठटस्थिते, वाके = कुमारे, रामे = रामचन्द्रे, नयनपद्मी = लोचनमार्गः, हम्योचरतामिति भावः । आगतवति = प्राप्तवति सति, रमे = परमानन्दमनुभवामीति भावः । पतेन परमामसादरश्येन रामस्य परमामाऽवतारवं अद्यते । अत्रोपमाऽलङ्घारः । शिखरिणीशुक्तम् ॥ २२ ॥

विश्वामित्र इति । इवगतम् = आत्मगतस्य । लोकलोचनाऽनन्दकरः = जननयनहृषीत्पादकः, शीतकरः = हिमांशुः, चन्द्र हृत्यर्थः । शङ्करशिरशायालोः = शिवमस्तिक्यतिनः, कलानिधेः = चन्द्रस्य, अर्धचन्द्रस्येति भावः । नाईपरं तत्त्वम् = नमिषः पदाऽर्थः । गगनमण्डलोदिताचन्द्राद्यथा शिवशिरोवर्तिनक्षन्द्रस्य भेदो न तर्थैव परमामन्मोऽपि रामचन्द्रस्य न भेद इति भावः ।

जनक इति । आभ्यां = कुमाराभ्यां, मौलिमाणिक्यं = सुकुटरनतामिति भावः । अनयोः कमारयोः को जनक इति तात्पर्यम् ।

किं शीतांशुमरीचय इति । किं शीतांशुमरीचयः ? किमु सुरस्रोतस्थिनीवीचयः ? किं वा केतकसूचयः ? अथ वा किं चन्द्रोपलानां चयः ? इत्यं जातकुत्तृहलाभिः प्रिविवैकसां कान्ताभिः अभितः सानन्दम् आलोकिताः यत्कीर्तयो दिशि दिशि क्रीकृष्णीत्यनवयः ।

विश्वामित्र—(मन वी मन) वह उचित है । लोकके नेत्रोंको आनन्दित करनेवाले चन्द्रमा शङ्करके फिरमें रहनेवाले चन्द्रसे भिज पदार्थ नहीं हैं । (छुनाकर) राजर्थे । यह अतिशय कुन्दरताकी महिमा है ।

जनक—इन दोनोंसे पुत्रवान् जनोंमें कौन सुकुटरत्न हुआ है ?

विश्वामित्र—व्या ये चन्द्रकी किरणें हैं ! अथवा आकाशगङ्गाकी तरफ़े हैं ! वा केतकी पुर्णोंके अग्रमार्ग हैं ? वा चंद्रकान्तमणियोंका समूह है ? इस प्रकार कुतूहलसे खुक्क देव-

इत्थं जातकुतृहलाभिरभितः सानन्दमालोकिताः

कान्ताभिखिदिवौकसांदिशि दिशि कीडन्ति यस्तोर्त्यः ॥२३॥

रामः—वत्स, नूनमयं सकलगुणावदातस्तातः प्रस्तूयते ।

लक्ष्मणः—अपि नाम भूयोऽपि प्रस्तोष्यते ?

विश्वामित्रः—अपि च ।

किमिति प्रश्ने । शीतांऽशुमरीचयः = शीतांऽशोः (चन्द्रस्य) मरीचयः (किरणाः) । किमु हति विवरेः । सुरखोतस्विनीबीचयः = सुरखोतस्विन्याः (देवनाथाः, मन्दाकिन्या हति भावः) बीचयः (तरङ्गः) । किं वा = अथ वा, केतकसूचयः = केतककोतुष्याऽप्रभागाः । अथ वा = यद्या, किं, चन्द्रोपलानां = चन्द्रपायाणानां, चन्द्रकान्तमगीतामिति भावः । चयः = समूहः । हृष्टम् = अनेन प्रकारेण, 'हृद-मस्तम्' रिति यस्तुप्रत्ययः 'कुम्भेत्तम्' हति तदन्तस्थाऽव्ययस्यम् । जातकुतृहलाभिः उत्पत्तकोतुकाभिः, विदिवीक्षणां = स्वर्गस्थानानां, देवानामित्यर्थः । कान्ताभिः = वधूभिः, देवीभिरित्यर्थः । अभितः = समन्वात् सानन्दम् = आनन्दपूर्वकम्, आलोकिताः = दृष्टाः, यस्कीर्तयः = यथशासि दिशि दिशि=प्रतिदिशं वीष्माया । हिरुकिः । कोडन्ति = कीडनं कुरुन्ति । यत्कीर्तयः प्रतिदिशं व्याप्ता हति भावः । अत्र शुद्धसन्देहोऽलङ्घारः । 'यशसि घवलता' हति कविप्रसिद्धिमनुष्यत्वं नीरूपस्याऽपि यशसो धावांश्चपवर्णं वोष्यम् । शार्दूलविकीडितं तृतम् ॥ २३ ॥

राम हति । नूनं = निश्चयेन । सकलगुणाऽवदातः = सकलगुणैः (दयादाचित्यादिसमस्तगुणैः) अवदातः (शुकुवर्णैः) । तातः = पिता, दशरथ हति भावः । प्रस्तूयते = प्रकर्षण स्तूयते (सुनिविषयः कियत हति भावः) ।

विश्वामित्रः पुनर्दैशरयं वर्गयति—यस्योच्चिति । यस्य उच्चद्भुजदण्डचपिण्डमङ्गलकोदण्डलीलायितैः दनुजेन्द्रचन्द्रवदनाभूवहृरीविभ्रमे विष्णीते लालण्डलीयं वपुः केवलं पौलोमीकरजाऽनुरव्यतिकरात् अत्रविषाट्लवतमयीं कृष्मीम् आलम्बत हृष्टमन्वयः ।

वधुओंसे चारों ओर आनन्दपूर्णक देखी गई जिनकी कीर्तियां प्रतिदिशामें कीडा करती हैं ॥

राम—वत्स ! निश्चय हो महर्षि यह सम्पूर्ण शुगोंसे उच्चरक पिताजी की प्रशंसा कर रहे हैं ।

लक्ष्मण—स्या फिर प्रशंसा करेंगे ?

विश्वामित्र—और भी ।

यस्योचदभुजदण्डचण्डिमलसत्कोदण्डलीलायिते-

निष्पीते दनुजेन्द्रचन्द्रचदनाभूवल्लरीविभ्रमे ।

लक्ष्मीमस्त्रविपाटलक्ष्मीमालम्बते केवलं

पौलोमीकरजाङ्गुरव्यतिकरावाखण्डलीयं चपुः ॥ २४ ॥

अपि च—

तस्य पश्चवनवान्धववंशोत्समांसलमहामणिमौलेः ।

यस्य = दशरथस्य । उच्चदभुजदण्डचण्डिमलसत्कोदण्डलीलायिते: = उच्चन्

। (आविर्भवन्) यो भुजदण्डः (बाहुदण्डः) तस्य चण्डिमना (कोपनत्वेन) लसत्

। (शोभमानम्) यत् कोदण्डं (धनुः) तस्य लीलायिते: (लीलावच्चेष्टिते:) दनु-

जेन्द्रचन्द्रचदनाभूवल्लरीविभ्रमे = दनुजेन्द्राणां (दानवेन्द्राणाम्) याहचन्द्रचदनाः

(चन्द्रमुखयो रमण्यः) तासां भूवल्लरीणां (भूलतानाम्) विभ्रमे (विलासे) ।

निष्पीते = निःशेषेण पानविषयीकृते सति, विनाशिते सतीति भावः । दशरथस्य

भुजबलेन दानवेन्द्राणां हनवनवन्धनादिना तद्रमणीनां भूविलासे तिरोहिते सतीति

भावः । ततः आखण्डलीयम् = हन्द्रस्येष्यर्थः । चपुः = शरीरं, केवलम् = एकमात्रं

यथा स्यात्तथा । पौलोमीकरजाङ्गुरव्यतिकरात् = पौलीस्याः । (हन्द्राण्याः) कर-

जाङ्गुराणां (नखप्रशोहाणाम्) व्यतिकरात् (सम्पर्कात्) । अस्त्रविपाटलवृत्तमर्थीम् =

अस्त्रेण (रुधिरेण) विपाटलम् (अतिशयरक्तम्) यत् चतम् (ब्रणम्) तन्मर्थीम्

(तन्त्वरूपाम्) । लक्ष्मी = शोभाम्, आलम्बते = अवलम्बते, धारयतीति भावः ।

दशरथेन वशवनवन्धनादिना दानवेन्द्रेषु निरुद्धीतेषु सपत्नाऽभावादिन्द्रः स्वपन्त्या शश्या

सह कामकेलिषु नखचतादिनैव स्वशरीरे चतं विभर्ति न तु युद्देनेति भावः । अच-

भग्नया दानवेन्द्रपराजयवर्णनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । शारूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

रामलक्षणपरिचयमयं दशरथवर्णनमुपसंहरति तस्येति । पश्चवनवान्धववंशो-

त्त्वंसमांसलमहामणिमौलेः तस्य दशरथस्य हमी कायकान्तिपरिभूतमनोजी तौ कुमा-

राविश्यन्धयः । पश्चवनवान्धववंशोत्त्वंसमांसलमहामणिमौलेः = पश्चवनस्य (कमल-

समूहस्य) चान्धवः (वन्दुः, विकासकत्वादिति भावः । सूर्यं हस्यर्थः) तस्य

वंशः (कुलम्) तस्योत्त्वाः (भूषणभूताः) मांसलाः (विशालाः) ये महामणयः

जिनके आविभूत बाहुदण्डकी प्रचण्डतासे, सुन्दर भनुकी चेष्टाओंसे, दैत्यमुन्दरियोंकी

भूलताओंके विलासके नष्ट होने पर इनका शरीर केवल इन्द्राणीके नसाङ्गुरोंके सम्पर्कसे

त्रुट्यता रुधिरसे अतिरक्तवर्ण ब्रणसुप शोभाको धारण करता है ॥ २४ ॥

और भी—कमलवान्धव (सूर्य) के कुलके भूषण, विशाल महारत्नस्थानीय राजाओं

कायकान्तिपरिभूतमनोजौ तायिमौ दशरथस्य कुमारौ ॥२५॥

जनकः—

यद्वाहू घहतः पराक्रमहतां प्रत्यर्थिसीमन्तिनी-

च्छुश्चाजलाकालिकामिव धनुभौर्वीकिणश्यामिकाम् ।

यहोर्दुर्मदकर्मकामुकगुणप्रोत्तालकोलाहलै-

धैरिश्वीकलमेष्वलाकलकलाः पीता इष्टास्तं गताः ॥ २६ ॥

(महारथस्थानीया नृपतयः) तेऽन्नो भौलेः (प्रधानस्य) । तस्य = पूर्वोन्तस्य, दशरथस्य = दशरथनामपेयस्य राजा । इमौ = पुरोवतिनी, कायकान्तिपरिभूतमनोजौ = कायकान्तपा (वेदशोभया) परिभूतः (तिरस्तुतः) मनोजः (कामदेवः) याम्बां तौ । तौ = प्रसिद्धौ । कुमारौ = पुत्रौ, स्त इति शेषः । अत्र व्यक्तिरेकाऽङ्गद्वारा श्वामतावृत्तम् ॥ २५ ॥

जनको दशरथप्रतापं वर्णयति—यद्वाहू इति । यद्वाहू पराक्रमहतां प्रत्यर्थिसीमन्तिनीच्छुःकजलकालिकामिव धनुभौर्वीकिणश्यामिकां वहतः । यहोर्दुर्मदकर्मकामुकगुणप्रोत्तालकोलाहलैः धैरिश्वीकलमेष्वलाकलकलाः पीता इव अस्तं गता हस्तम्यः ।

यद्वाहू = यस्य (दशरथस्य) चाहू (भुजौ) । पराक्रमहतां = पराक्रमेण (विक्रमेण) इताम् (आनीताम्) । प्रत्यर्थिसीमन्तिनीच्छुः कजलकालिकामिव = प्रत्यर्थिनी (शशृणाम्) वा: सीमन्तिन्यः (रमण्यः) तासां च्छुवां (नेत्राणाम्) कजलकालिकामिव (अञ्जनश्वामतामिव) । धनुभौर्वीकिणश्यामिकां = धनुभौर्वी (कामुकगुणा) तस्या: किणानां (शशृणाम्) श्यामिकां (कालिकानाम्) । वहतः = धारयतः । चाहुयु निहेषु तद्रमण्यः कजलं न धारयन्ति तदेव कजलं दशरथ वाहुस्थितकिणत्वेन स्थितमित्युप्रेषाऽङ्गद्वारः । यहोर्दुर्मदकर्मकामुकगुणप्रोत्तालकोलाहलैः = यस्य (दशरथस्य) दोषोः (वाहोः) दुर्मदं (दुर्मेल दमनीयम्, उद्भवमिति भावः) कर्म (किया) यस्य तत्, तादृशं यत्कामुकं (धनुः), तस्य

में प्रधान चन दशरथ महाराजके दो दोनों (राम और लक्ष्मण) शरीरकी कान्तिसे कामदेवोंको तिरस्तुत करनेवाले प्रसिद्ध पुत्र हैं ॥ २५ ॥

जनक—जिन (दशरथ) के चाहू, पराक्रमसे कार्य यह शहुओंकी जिनोंके नेत्रोंके कजलकी कालिकाके सदृश प्रत्यक्षाके वृगोंका श्वामवर्ण चारण करते हैं । जिनके शहुओंके उद्भव यमेवाके धनुओंप्रत्यक्षाके लंबे कोलाहलोंसे वैरियोंकी नारियोंके मेलकाशब्द पीछे गमे की तरह नहं ही पये हैं ॥ २६ ॥

अपि च—

यस्येन्द्राऽरिजयश्चिया सह इटित्याकृत्य मौर्वीलितां

साकं भूवलयेन चापवलयं दोमण्डले विभ्रति ।

पौलोमीकुचकुमभसीमनि रहः पश्यद्वाषाङ्कं नवं

धत्ते चेतसि केवलं न तु करे कोदण्डमाषाण्डलः ॥ २७ ॥

युगस्य (मौर्वीः) प्रोत्तालाः (उभ्रताः) ये कोलाहलाः (कलकलाः) तैः । वैरि-
खीकलमेललाकलकलाः = वैरिखीलां (रिपुनारीणाम्) कलाः (मसुराः) चे
मेललाकलकलाः (कालीकोलाहलाः) ते, पीता हृष्ट = निगीर्णा हृष्ट, अस्तम् =
अदृश्यं, गताः = प्राप्ताः । अरातिषु निपातितेषु तल्ललना मेललां परित्यजन्ति
तेषामेव विजितानि दशरथसुउर्ध्वरिवत्वेन प्रतीयन्त हस्तुयेता । अत्र पूर्णद्वयो-
त्वेचा, उत्तरार्द्धं हेत्वलेचा एवं भक्तिविशेषाभ्यां शकुपराजवर्णनात्पर्यायोक्तं चेते-
पामलङ्घाराणामाङ्गाङ्गभावेन संकरः । अत्र गुणपदेनैव कासुंकगुणस्पृष्ट्य-
प्रतीतौ सत्यामपि युनः कासुंकपदमारुदत्वाऽदिवोधाय बोद्धयम् । तदुक्तं साहित्य-
वृपं यथा—

‘धनुञ्जयादिषु शब्देषु शब्दास्तु भमुहादयः । आहृष्टवादिदोधाये’ति । शार्दूल-
विक्रीदितं शूद्रम् ॥ २६ ॥

मुग्दवशरथप्रतापं वर्णयति—यस्येति । यस्य दोमण्डले हन्द्राऽरिजयश्चिया सह
इटिति मौर्वीलिताम् आकृत्य भूवलयेन साकं चापवलयं विभ्रति आलण्डलः रहः
पौलोमीकुचकुमभसीमनि नवं नवाऽङ्कं पश्यन् केवलं चेतसि कोदण्डं धत्ते करे तु न
धत्ते हस्तयन्वयः । यस्य = दशरथस्य, दोमण्डले = वाहुमण्डले, हन्द्राऽरिजयश्चिया =
इन्द्रारोः (इन्द्राश्चोः, असुरस्येति भावः) अयश्चिया (विग्रहलक्ष्म्या) सहसाकं,
इटिति = शीघ्रं, मौर्वीलितां = उदावकलीम् आकृत्य = नमयित्वा, अवश्रीपदे शी-
कृत्य । भूवलयेन = पृथ्वीमण्डलेन, साकं = सह, चापवलयं = धनुर्मण्डलं, विभ्रति =
धरारथति सति, ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति सप्तमी । आलण्डलः = इन्द्राः,
‘आलण्डलः सहस्राच शसुदाः’ इत्यमरः । रहः = पृकाम्ते । पौलोमीकुचकुमभसी-
मनि = पौलोम्याः (शश्याः) कुचकुमभसीमनि (स्तनकलशप्रान्तभागे । नवं =

फिर भी—जिन (दशरथ) के वाहुमण्डलके देत्योंकी अवलक्ष्मीके साथ शीघ्र प्रत्यक्षा
को लीनकर पृथ्वीमण्डलके साथ धनुर्मण्डलको धारण करनेपर, इन्द्र वकान्तमें इन्द्राजीके
पौधर कलशोंके प्रान्तमागमें किये गये नवे नवे नवकलशको देखते हुए वितरमें ही पनु उत्ते हैं
द्वापमें नहीं ॥ २७ ॥

तपनकुलशिरः किरीटकोटिस्फुरद्वणोत्पलकुड्मलस्य तस्य ।

दशरथनृपतेऽरिमौ सूर्याङ्गप्रतिमसुरेखमुखाम्बुजौ कुमारौ ॥ २८ ॥

विश्वामित्रः—अथ किम् ? ।

जनकः—अहो ! धन्यता दशरथस्य, यस्य हे अपि तनयावलोकनशीतले दृशौ ।

नूतनं, नखाऽङ्कुं = नखरचतरूपं चिह्नम् । पश्यन् = विलोक्यन्, केवलम् = एकमात्रं, चेतसि = चित्ते, कोदण्डं = धनुषं, धन्ते = धारयति, चिन्तयतीति भावः । करे तु = हस्ते तु, न धन्ते = नो धारयति । यस्मिन्दशरथे महाराजे इन्द्रादिविजयशिर्यं व्यालतां च आकृष्टवति पृथ्वीबलयं धनुर्मण्डलं च धारयति सति देवराजाः सप्तनाऽभावात् शश्या समं रहः कामकेलिं विदधद्वनुर्मण्डलं चिन्तयत्येव न पुनः करे गुह्यं तीति भावः । अत्र सहोकिरलङ्घारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

दशरथवर्णनं समाप्य रामलक्ष्मणपरिचयं प्रस्तौति—

तपनकुलेति । तपनकुलशिरः किरीटकोटिस्फुरद्वणोत्पलकुड्मलस्य तस्य दशरथनृपतेः सूर्याङ्गप्रतिमसुरेखमुखाम्बुजौ इमौ कुमाराविश्वनवद्यः ।

तपनकुलेत्यादिः = तपनकुलस्य (सूर्यवंशस्य) याः शिरः किरीटकीटयः (भस्त्रकमुकुटाऽप्रभावाः) तासु स्फुरत् (विकसत्) यत् अरुणोत्पलकुड्मलं (रक्षकमलम्), तस्य, लक्षणया तत्सद्वशस्येत्यर्थः । तस्य = तादशस्य, प्रसिद्धस्येति भावः । दशरथनृपतेः = दशरथाऽङ्कुरयनरपतेः । सूर्याङ्गप्रतिमसुरेखमुखाम्बुजौ = सूर्याऽङ्कुं (चन्द्रः) प्रतिमा (प्रतिकृतिः) यस्य तत् सूर्याङ्गप्रतिमं (चन्द्रसहस्रम्) सुरेखं (सुन्दरम्) मुखाम्बुजं (वदनकमलम्) यत्योस्तौ, तादृशौ । इमौ = पृती, निकटवर्तिनी । कुमारी = बाली, रामलक्ष्मणावित्यर्थः । स्त इति शेषः । अत्रोपमाऽलङ्घारः । पुण्यिताग्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

जनक इति । धन्यता = पुण्यवत्ता । धनं लक्ष्या धन्यः, धनगणं लक्ष्येति यत् । ‘मुकुर्ती पुण्यवान्धन्य’ शूल्यमरः । धन्यस्य भावो धन्यता । दृशौ = नेत्रे । तनयाऽव्यालोकनशीतले = तनययोः (पुत्रयोः, रामलक्ष्मणयोरिति भावः) अव्यालोकनेन (दृश्यनेन) शीतले (शीते, तापरहिते इति भावः) ।

सूर्यवंशके महतकरित्यत मुकुटोंके अश्रमागोमे शौभित रक्षकमलके मुकुलके सपृश उन महाराजके दशरथ चन्द्रतुल्य सुन्दर मुखलकमलवाले ये दो पुत्र हैं ॥ २८ ॥

विश्वामित्र—और क्या ?

जनक—अहो ! महाराज दशरथ पन्न हैं, जिनके दोनों नेत्र पुत्रदर्शनसे शीतल हैं ।

शतानन्दः—दिशौ च ।

विश्वामित्रः—ननु दिश इति वक्तव्यम् ।

शतानन्दः—तत् किमन्यावपि कुमारौ दशरथस्याङ्गं भूषयतः ?

विश्वामित्रः—अथ किम् ? । यौ खलु भरतशत्रुघ्नौ प्रतिविम्बाविष्य रामलक्ष्मणयोः ।

शतानन्दः—नूनमभी ऋष्यशृङ्गचरुभागानां विलासाः ।

जनकः—दशरथ-भागवेयानां च ।

विश्वामित्रः—एवमेतत्, अवधिः खलु भाग्यवतां राजा दशरथः ।

जनकः—महात्मवतां च ।

विश्वामित्रः—तत् किमस्माभिरुच्यताम्, भवतोर्महिञ्चि भवन्तावेष साक्षिणौ ।

जनकः—कतरोऽहं दशरथस्य महिमाभोगमनुभवितुं कासार इव सागरस्य ?

शतानन्द इति । दिशौ च = विभागौ च, पार्श्वद्वयमपीति भावः । ऋष्यशृङ्ग-चरुभागानाम् = ऋष्यशृङ्गनामकस्यर्थः चरुभागानाम् (हृष्यपाकानां, पायसरूपाणां मिति भावः) ।

विश्वामित्र इति । अवधिः = सीमा ।

जनक इति । महिमाऽऽभोगं = महिम्नः (महत्त्वस्य) भाग्यम् (परिपूर्णताम्)

शतानन्द—न केवल नेत्र वल्क दोनों दिभाग भी (शीतल हैं) ।

विश्वामित्र—चारों दिशाएँ ऐसा कहना चाहिए ।

शतानन्द—उन क्या और भी दो कुमार दशरथको गोदको भूषित कर रहे हैं ?

विश्वामित्र—और क्या ? जो कि राम और लक्ष्मणके प्रतिविम्बके सुषूषा भरत और शत्रुघ्न हैं ।

शतानन्द—निश्चय ही ये सब ऋष्यशृङ्ग अधिके चरुभागोंके विलास हैं ।

जनक—दशरथके भाग्योंके भी (विलास हैं) ।

विश्वामित्र—यह ठीक है । महाराज दशरथ भाग्यवतानोंकी सीमा (इद) है ।

जनक—महात्मा वाके पुरुषोंकी भी (सीमा) हैं ।

विश्वामित्र—यह इससे क्या कहा जाय, आप दोनोंकी महिमामें आप ही दोनों साक्षी हैं ।

जनक—मैं तालाब जैसा होकर समुद्रके समान दशरथकी महिमाकी परिपूर्णताका अनुभव करनेके लिए कौन हूं ?

विश्वामित्रः—शोभन्त एव विनयमधुराणामधरीकृतात्ममहिमानः
कामं सत्यविद्धुरा अपि वाचः । अथवा समुचितमेवैतत् । यतः—

जज्ञिवान् दशरथः स हि राजा

राममिन्दुमिव सुन्दरगात्रम् ।

लोकलोचनविगाहनशीलां

त्वं पुनः कुमुदिनीमिव सीताम् ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—(अपवाये) इन्दुकुमुदिनीदृग्मान्तेन किमपि संविधानं सूचितं
भगवता !

कासार इव = सर इव ।

विश्वामित्र इति । अधरीकृतात्ममहिमानः = अपकृष्टीकृतस्वमहस्याः । सत्य-
विद्धुराः = तथ्यरहिताः, मिथ्याभूता इति भावः ।

जज्ञिवामिति । हि स राजा दशरथ इन्दुम् इव सुन्दरगात्रं रामं जज्ञिवान् ।
त्वं पुनः कुमुदिनीम् इव लोकलोचनविगाहनशीलां सीतां जज्ञिवामित्यन्वयः । हि =
यतः, सः = प्रसिद्धः, राजा = नृपः, दशरथः, इन्दुम् इव = चन्द्रम् इव, सुन्दरगात्रं
मनोहरशारीरं—रामं = रामचन्द्रं, जज्ञिवान् = उत्पादितवान्, ‘जनी प्रादुभावे’ इति
पातोरन्तभावायितपृथग्धर्मवेन सकर्मकल्येन ‘कमुख्येति कमुप्रत्ययः । कमुकानचौ
ज्ञान्दसाधिति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु लोकेऽपि बहुलं प्रयुजते । त्वं = भवान्,
पुनः कुमुदिनीम् इव = कैरविणीम् इव, लोकलोचनविगाहनशीलां = लोकलोचनेषु
(जननयेषु) विगाहनं (प्रवेशनम्) शोलं (स्वभावः) यस्याः सा, तां, सौन्द-
र्याऽतिशयेन जननयनाऽऽकर्षिणीमिति भावः । तादृशीं सीतां = तदभिषयां तनयां,
जज्ञिवान् = उत्पादितवान् । अग्रेन्दुसमसन्दरस्य रामस्योत्पादकल्येन बृशरथस्य
सायरसादरथमेवं च कुमुदिनीसहरथा लोकलोचनाकर्षिणायाः सीताया उत्पादकल्येन
जनकस्य कासारसादरथ्येवं व्यङ्ग्यं तथा चाऽनितरसामान्ययोः सीतारामकृपयोरपत्ययो
उत्पादकल्येन जनकदशरथयोर्लोकाऽतिशायी महिमागम्यः । स्वागता कृतम् ॥ २७ ॥

लक्ष्मण इति । किमपि = अद्यङ्गुयस्येणाऽवस्थितमिति भावः । संविधानं =

विश्वामित्र—विनयसे मनोहरजनोंको अपनी महिमाको न्यून जतानेवाली असत्य
वाणियों भी शोभित हो दीती हैं । अथवा यह समुचित ही है । क्योंकि—

उन महाराज दशरथने चन्द्रके सूर्य चुन्दर शरीरवाके रामको और आपने कुमुदि-
नीके सदृश लोगोंके नेत्रोंको आङ्गूष्ठ उत्तेवाली सीताको उत्पन्न किया ॥ २९ ॥

लक्ष्मण—(केवल रामको सुनाए) चन्द्र और कुमुदिनीके दृष्टान्तसे भगवान् ने किसी
दूसरी ही वातकी सूचना की है ।

रामः—(सप्तश्यकोपम्) अलमलीकालापितया ।

जनकः—(स्वगतम्) कथमनया भङ्गया किमपि सूचितं मुनिना । तत् किमनेन रभसवशंवदेन विस्मृतमेव शास्मयं घनुः । (प्रकाशम्) भगवन्, अनेन भगवतो वक्तकमनीयेन वाग्विलासेन द्वितीयेनेव हर-कार्मुकेण किमपि कौतुकितोऽस्मि ।

विश्वामित्रः—(स्वगतम्) कथमनया परिपाट्या हरचापारोपण-मुद्धावयति । भवतु । (प्रकाशम्) राजर्पे, साधु स्मारितोऽस्मि । अतीव मे कौतुकं वृषभकेतुकार्मुकावलोकने । तेन तदानयनायादिश्यन्तां पुरुषाः । अथवा, किमन्यैः, रामभद्र एवादिश्यताम् ।

जनकः—(सविस्मयम्) भगवन् ! कथं मुग्ध इव दुग्धमुखमपि राम-मिन्दुकिरीटकार्मुकानयनार्थमादिशसि । न जानासि किम् ?

कृत्तान्तः, सीतारामयोः मिथ्यः प्रणयितारूप इति तात्पर्यम् ।

राम इति । अलीकाऽङ्कापितया = मिथ्या भाषितया ।

जनक इति । भङ्गया = वक्तोक्तया । किमपि = सीतारामविवाहरूपं कृतमिति भावः । रभसवशंवदेन = हर्षपराऽधीनेन । ‘रभसोवेगहर्षयोः ।’ इति विश्वः । सा-मभवं = शास्मसम्बन्धित ।

विश्वामित्र इति । परिपाट्या = अनुक्रमेण । आदिश्यन्ताम् = आङ्गाप्यन्ताम् ।

जनक इति । मुग्धः = मूढः । ‘मुग्धः सुन्दरमूढयोः ।’ इत्यमरः । मुग्धमुखः =

राम—(प्रणयकोपपूर्वक) मिथ्याभावण मत करो ।

जनक—(मन ही मन) कैसे इस वक्तोक्तसे मुनिने विसी वातको सूचित किया है ? इसलिए क्या ये दृष्टके अधीन होकर शिवमीके धनुको भूल ही गये ? (सुनाकर) भगवन् ! दूसरे शिवपत्नुके सदृश आपके इस वक्त और सुन्दर वचनविलाससे मैं अनिवार्यनीयरूपसे कौतुकपूर्ण हूँ ।

विश्वामित्र—(मन ही मन) ये किस प्रकार इस परिपाटीसे शिवभूत उठानेकी वातको प्रकाशित कर रहे हैं । अञ्चला (सुनाकर) राजर्पे ? आपने मुझे ठीक स्मरण कराया । मुझे शिवभूत देखनेमें अतिशय ही कौतुक है । इस कारणसे उसे लानेके लिए पुरुषोंको आशा दीजिए । अथवा औरोंका क्या प्रयोजन है ? रामभद्रको ही आशा दीजिए ।

जनक—(आश्वर्यपूर्वक) आप क्यों अहको तरह दुष्मुहे रामको भी शिवपत्नु लानेके लिए आशा दे रहे हैं ? । क्या नहीं जानते हैं ?

एतत्तदुर्विंगाहं तुहिनगिरिमयं कार्मुकं, यत्र जजे
 मौर्धी दर्वीकराणां पतिरादधिसुतानायकः सायकम् ।
 दोर्दण्डेश्वन्द्रमौलेन्तमपि यदभूदुन्नतं कार्मुकाणां
 वाष्पाऽभोवृष्टये च त्रिपुरसृगदशामैशमध्यैन्द्रमासोत् ॥३०॥

इतन्यपादिवालसदशमिति भावः । इन्दुकिरीटकार्मुकाऽनयनार्थम् = इन्दुकिरीटः (शिवः), तस्य कार्मुकानयनाऽर्थम् (धनुरानयनार्थम्) ।

धनुर्महार्वचं सूचयति—एतत्तदिति । एतत् तत् दुर्विंगाहं तुहिनगिरिमयं कार्मुकं, यत्र दर्वीकराणां पतिः मौर्धी, उदधिसुतानायकः सायको जजे । यत् चन्द्रमौलेः दोर्दण्डैः नतमपि कार्मुकाणाम् उत्तमभूत्, त्रिपुरसृगदशां वाष्पाऽभोवृष्टये ऐशमपि ऐन्द्रम् आसीदित्यन्वयः । एतत् = हृदम्, आत्मयनविषयभूतमिति भावः । तत् = प्रसिद्धं, दुर्विंगाहं = दुर्गाहमिति भावः । तुहिनगिरिमयं = हिमालयनिर्मितं, कार्मुकं = धनुः, यत्र = धनुषि, दर्वीकराणां = सर्पाणां, पतिः = स्वामी, वासुकिरिति भावः । मौर्धी = ज्या, उदधिसुतानायकः = उदधिसुतायाः (समुद्रदुहितुः लक्ष्म्या हृत्यर्थः) नायकः (पतिः, विष्णुरित्यर्थः) । सायकः = बाणः, 'शरे खड्गे च सायकः' इत्यमरः । जजे = जातः । यत् = कार्मुकं, चन्द्रमौलेः = शिवस्य, दोर्दण्डैः= बाहुदण्डैः, नतमपि = प्रद्वीकृतमपि, आत्मतत्त्वमपीति भावः । कार्मुकाणाम्=अन्ये चां धनुषाम्, उत्तमम् = उत्तर्वचं, प्राप्तोर्कर्पमिति भावः । अभूत् = संजातम् । एवं च त्रिपुरसृगदशां = त्रिपुराऽसुरसुन्दरीणां, वाष्पाऽभोवृष्टये = अक्षुजलवर्णणाय, ऐशमपि = शाकुरं सदपि, ऐन्द्रम् = इन्द्रसम्बन्धित, आसीत् = अभवत् । ऐन्द्रं धनुरुक्ततं सरथ्या चृष्टिं कृतवान् तथैवेदं हरकामुकमपि प्रोक्षतं सत्त्रिपुराऽसुरस्य वधेनं तत्सुन्दरीणामश्चृष्टिं चकारेति भावः । अत्र त्रिपुराऽसुरवधाऽर्थं हरकामुके वासुके गुणतत्त्वस्य भगवतो विष्णोः सायकतत्त्वस्य च वर्णनाद्युदाचाऽलङ्कारस्तलक्षणं यथा—

'लोकाऽतिशयसम्पत्तिवर्णनोदाच्चमुच्यते ।

यद्वाऽपि प्रसुतस्याऽहं महतां चरितं भवेत् ॥' इति ।

एवं च नतमध्युक्ततम्, ऐशमप्यैन्द्रमित्यत्र च । द्वौ विरोधाभासी च, हृथमेतेषामेकाश्रयाऽनुप्रवेशेन सङ्करः । स्त्राघरावृत्तम् ॥ ३० ॥

यह वह दुर्गाय हिमालय पर्वतसे शिरित पनु है, जिसमें सर्पाणां वासुकी प्रत्यक्षा और भगवान् विष्णु बाण द्वारा द्वारा है । जो कि भगवान् शिवबीके बाहुदण्डोंसे नत होकर भी और धनुओंमें उत्तम दुष्का था एवं त्रिपुराऽसुरकी सुन्दरियोंके अक्षुजलकी दृष्टिके लिए शिवधनु होता दुष्का भी इन्द्रधनुके सदृश बन गया था ॥ ३० ॥

विश्वामित्रः—जानामि ।

सेवायातसमस्तखेचरकरकीडाचलच्चामर-
श्रेणीमारुतपातपीननिविडज्यापन्नगाकर्षिणा ।
गाढाकुञ्जनजूम्भमाणतुहिनस्यन्दैर्यदीयैः अमः
सम्बन्धः पुरवैरिणाऽपि, तविदं शौलेन्द्रसारं धनुः ॥३१॥

जनकः—तत्कथमस्यानयनाय रामायादिशसि ?

विश्वामित्रः—न केवलमानयनाय, किन्त्यानमनाय (रामं प्रति) वत्स,

विश्वामित्रोऽपि हरधनुर्वर्णयति—सेवाऽऽयातेति । सेवाऽऽयातसमस्तखेचरकर-
कीडाचलच्चामरश्रेणीमारुतपातपीननिविडज्यापन्नगाकर्षिणा पुरवैरिणाऽपि यदीयैः
गाढाकुञ्जनजूम्भमाणतुहिनस्यन्दैः अमः सम्बन्धः, तद् इदं शौलेन्द्रसारं धनुरित्यन्ययः ।

सेवाऽऽयातेत्यादिः=सेवायै (परिचयायै) आयाताः (आयाताः) ये समस्ताः
(सकलाः) सेवराः (देवाः, खे चरसीति, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' हृस्यलक्) तेषां
करकीडाभिः (हस्तकीडनैः) चलन्ती (प्रचलन्ती) या चामरश्रेणी (प्रकीर्णक-
पङ्किः) तस्या मारुतपातेन (बायुपातेन) पीनः (पुष्टः) निविडः (घनः) यो
ज्यापश्चगः (गुणरूपः सर्पः, बासुकिरिति भावः) तमाकर्पतीति तत्त्वाल्लस्तेन,
तादशेन पुरवैरिणाऽपि=श्रिपुराक्षुणाऽपि, हरेणाऽपीत्यर्थः । यदीयैः=यदनुः—
सम्बन्धिभिः, गाढाकुञ्जनजूम्भमाणतुहिनस्यन्दैः=गाढम् (इदम्) यत् आकुञ्जम्
(आनमनम्) तेन जूम्भमाणाः (उत्पत्तमाणाः) ये तुहिनस्यन्दैः (हिमप्रवाहाः)
तैः । अमः=आयातः, धनुराकर्पतीत्यजन्म्य हृति भावः । सम्बन्धः=परित्यक्तः । तद्=
तादशम्, इदम्=प्रकृतवर्यमानं, शौलेन्द्रसारं=शौलेन्द्रस्य (पर्वतशेषस्य, हिमा-
लयस्येति भावः) सारभूतं (स्थिराऽशभूतम्), धनुः=कामुकम्, अस्तीति शेषः ।
रूपकांश्छारः । शार्दूलविक्षिप्तिं शृतम् ॥ ३१ ॥

विश्वामित्र—मैं जानता हूँ ।

सेवा के लिए आये हुए समस्त देवताओंकी हस्तकीडाओंसे चलनेवाली चामरपङ्किके
बायुपातेसे पुष्ट और घन प्रत्यक्षरूप सर्प (बासुकि) को सीचनेवाले शिवजीने भी जिस
घनके दृढ़तापूर्वक झुकानेसे उत्पन्न हिमप्रवाहोंसे अम छोड़ा । ऐसा यह हिमालपर्वतके
सदृश साररूप थनु है ॥ ३२ ॥

जनक—यह आप कैसे उस घनको लानेके लिए रामको आशा देते हैं ?

विश्वामित्र—कानेके लिए दो नहीं झुकानेके लिए भी मैं (आशा देता हूँ) ।

बध्यतां परिकरः । इदं च

मारीचमारीचतुरं सुवाहोरपवारणम् ।

न्यस्यतां लक्ष्मणकरे ताटकाताढनं धनुः ॥ ३२ ॥

जनकः—कथमसम्भावनीयमेवोद्ग्रावयसि ?

विश्वामित्रः—कथमिदं न विदितं ते । अनेन हि—

प्राप्य चापनिगमानितः क्रमात् सम्प्रताप्य विशिखैर्निशाचरान् ।

विश्वामित्र हृति । परिकरः = यत्नः, आरम्भो वा । यत्नाऽऽरम्भौ परिकरौ' हृति
प्रिकाण्डहोयः । बध्यतां = किष्यताम् ।

मारीचेति । मारीचमारीचतुरं सुवाहोः अपवारणं ताटकाताढनं धनुः लक्ष्मणकरे
न्यस्यतामित्यन्वयः । मारीचमारीचतुरं = मारीचस्य (तदाक्षयस्य राज्ञस्य) मार्यौ
(मारणकियायाम् मारणं मारः, मारस्य भावः कर्म वा मारी, तस्याम् ।) चतुरं
(प्रवीणम्) पूर्वं नतुमारकमित्यर्थः । सुवाहोः = तज्जामकस्य राज्ञस्य, अपवारणं =
निवारणसाधनं, मारणेनेति भावः । उनश्च ताटकाताढनं = ताटकायाः (तदभिर्भा-
नाया राज्ञस्याः) ताढनम् (भावातसाधनम्), ताढनं, धनुः = कामुकं, लक्ष्मणकरे =
स्वाऽनुजाहस्ते, न्यस्यतां = समर्थ्यतामित्यर्थः । मारीचनिवारकः सुवाहुताटकायात्-
क्रमात्प्रथमो न त्वया प्राकृतयालकुद्दया दृष्ट्य हृति भावः । अनुष्टुप्प्रकृतम् ॥ ३२ ॥

जनक हृति । असम्भावनीयं = संभावनाऽनहम् ।

विश्वामित्र हृति । ते = तव, 'विदित'मिति पदेन योगे 'क्षम्य च वर्तमाने' हृति
पढ़ी । विदितं = ज्ञाते, 'विद्ज्ञान' हृति धातोः 'मतिकुदिपूजाऽर्थेभ्यश्चेति चः ।
रामस्याऽसाचरणं कर्म प्रकाशयति—प्राप्येति । इतः क्रमात् चापनिगमान् प्राप्य
विशिखैः निशाचरान् संप्रताप्य दृजिणेन (अनेन) अस्मदीयमस्त्ररक्षणक्रिया गुरु-
द्युषिणीकृतेस्यन्वयः ।

इतः = अस्मात्, मदिति भावः । 'पङ्कम्यास्तसिल्' हृति तसिल्, इदम् इम्
इतीशादेशः । क्रमात् = अनुक्रमात्, चापनिगमान् = धनुर्बद्दान्, अङ्गेष्याऽभिप्राप्येण बहुवचनम् । प्राप्य = आसाय, अनन्तरं विशिखैः = यायै, निशाचरान् =

(रामसे) यस्तु ! यत्न करो । चद्

मारीचको मारनेको किमार्ये जहुर, सुवाहुके निवारणका साधन और ताटकाके भाष्यात
का साधन धनु लक्ष्मणके दायरमें दे दो ॥ ३२ ॥

जनक—भाष देसे नहीं हो सकने वाली बात कर रहे हैं ।

विश्वामित्र—यह आपको कैसे बात-म हुआ ।

अस्मदीयमल्लरक्षणक्रियादक्षिणेन गुरुदक्षिणीकृता ॥ ३३ ॥
 अनकः—(विश्वस्य । निःश्वस्य च) भगवन् ! अस्त्वेतत्, किन्तु
 मारीचमुख्यरजनीचरचक्कूडा-
 चञ्चन्मरीचिचयचुम्बितपादपीठः ।
 अत्राभवदिक्फलवाहुबलावलेपो वीरः
 शाशाङ्कमुकुटाचलचालनोऽपि ॥ ३४ ॥

राजसान्, संप्रतात्य = हृष्टेत्यर्थः । दक्षिणेन = निषुणेन, युद्ध इति दोषः । अवेरेति
 पूर्वतो चुक्तर्त्तमीथम् । रामेनेति भावः । अस्मदीयमल्लरक्षणक्रिया = अस्मदीयमल्लस्य
 (अद्भुतितयज्ञस्य) रक्षणक्रिया (पालनकृतिः, राजसाऽङ्कदिकृतोपद्वयेभ्य इति
 दोषः) । गुरुदक्षिणीकृता = गुरुर्वे (आचार्याय, महामित्यर्थः) दक्षिणीकृता (देय-
 दक्षिणाखेन समर्पितेत्यर्थः) । मत्तोऽनुकूलाङ्कुर्वेदमधीत्याऽनेन रामेण मदनुष्ठितयज्ञे
 विष्णाऽनुष्ठात् राजसान् वार्ण्याद्याय मन्मल्लरक्षणरूपा गुरुदक्षिणा निष्पूडा, अतोऽयं
 रामः सामान्यवाहुबल्द्यानाऽवमन्तव्य इति भावः । रथोद्रतावृत्तम् ॥ ३५ ॥

हरधनुर्गौरवं प्रतिपाद्यति—मारीचमुख्येति । मारीचमुख्यरजनीचरचक्कूडा-
 चञ्चन्मरीचिचयचुम्बितपादपीठो वीरः शाशाङ्कमुकुटाऽचलचालनोऽपि अत्र विफल-
 वाहुबलाऽवलेपोऽभवदित्यन्वयः ।

मारीचमुख्येत्यादिः=मारीचः (तदाक्षयः राजसः) मुख्यः (प्रधानम्) वेषां
 ते, तादृशा ये रजनीचराः (निशाचराः, राजसा इत्यर्थः) तेषां यचाकं (मण्डलम्)-
 तस्य चूडायाः (शिरोभूषणस्य) चञ्चन् (प्रकाशमानः) यो मरीचिचयः (किरण-
 समूहः), तेन चुम्बितं (सम्बद्धमित्यर्थः) पादपीठं (चरणन्वासस्थानम्) यस्य
 सः । तादृशो राजसमण्डलाऽङ्कपण्डलो वीरः—शूरः, शाशाङ्कमुकुटाऽचलचालनोऽपि—
 वरक्षाऽनुकूलः (चन्द्रोदयरः, शाङ्कर इत्यर्थः) तस्याऽचलः (पर्वतः, कैलाश इति
 भावः) तस्य चालनोऽपि चालकोऽपि, स्वमुखाभ्यां कैलासाऽचलचालको रावणोऽ-
 पीठि भावः) । अत्र = अस्मिन्, हरधनुर्गीत्यर्थः । विफलवाहुबलाऽवलेपः = विफलः

मुहसे कमपूर्वकं पत्रुर्वेदको पाकर, वाणोंसे राजसोंको मारकर, इन युद्धनिपुण रामने
 मुहे पहरक्षारूप गुरुदक्षिणा दे दी ॥ ३६ ॥

अनक—(विचार कर निःश्वासपूर्वक) भगवन् ! यह है । परन्तु मारीच भादि-
 राजसोंके मण्डलके शिरोभूषणके प्रकाशमान किरणसमूह जिसके पादपीठको वद्धासित
 करते हैं और शिवपर्वत कैलासको भी हिलाने वाले, ऐसे वीर रावणके मौर्छाहुबलका
 कमण्ड इस पत्रमें निष्कल हो गया ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रः—किमेतावता ? नन्वत एव राममादिशाभि (रामं प्रति)
वत्स, उच्चिष्ठ ! कुमुदिनीकान्तकलाकिरीटकामुँकरोपणप्रबीणतया सम्मी-
णयास्मान् ।

जनकः—(स्वगतम्)

यस्य रथ्याता जगति सकले निस्तमित्ता तपश्ची-

मिथ्योत्कण्ठः कथमिह भवेदेष गाधेस्तनूजः ।

वालो रामः, किमपि गहनं कामुँकं चन्द्रमौले,

(निष्फलः) बाहुबलस्य (भुजशक्तेः) अवलेपः (गर्वः) यस्य सः तादृशोऽभवत्तम-
अभूत्, धनुरुद्धमनाऽशक्तेरिति भावः । मारीचादिरजनीचरचक्रद्वामणिर्हराऽचल-
चालकोऽपि राष्ट्रो यदाऽपि धनुषि विफलमुज्जवलोऽभूत्तदा मारीचधातुके रामे
मदीयः सन्देहो नाऽयुक्तरूप इति भावः । वसन्ततिलकं चृत्तम् ॥ ६४ ॥

विश्वामित्र इति । कुमुदिनीकान्तकलाकिरीटकामुँकरोपणप्रबीणतया = कुमुदिनी-
कान्तः (चन्द्रः) तस्य कला (भागः) किरीटे (मस्तके) यस्य सः, शङ्कर इत्यर्थः ।
तस्य कामुँकं (धनुः) तस्मिन् रोपणे (उद्यासन्नाने) प्रबीणतया (निपुणतया) ।

जनकः स्वगतस्वेन रामविक्रमे विचिह्निसति यस्येति । यस्य सकले जगति
निस्तमित्ता तपश्चीः रथाता, एष गाधेस्तनूज इह कथं मिथ्योत्कण्ठो भवेत् ? रामो
वालः, चन्द्रमौले: कामुँकं किमपि गहनं, तेन मे चित्तवृत्तिः मुहुः दोलाऽरोहं
कलयतीत्यनव्यः । यस्य = गाधेस्तनूजस्य, महर्षिर्विश्वामित्रस्येत्यर्थः । सकले =
समस्ते, जगति = लोके, निस्तमित्ता = अनन्धकाररहिता प्रकाशसम्पन्नेति भावः ।
तपश्चीः = तपोलक्ष्मीः, रथाता = प्रसिद्धा । पृष्ठः = समीपतरवर्ती सः, गाधेः =
तदाशयस्य राज्ये, तनूजः = पुत्रः, महर्षिर्विश्वामित्रः इह = रामस्य हरवनुराममन-
विषये, कथं = केनप्रकारेण, मिथ्योत्कण्ठः = मिथ्या (अनृतप्राया) उत्कण्ठा (उत्क-
ण्ठिका) यस्य सः । तादृशो भवेत् = भवतु, संभावनायां लिङ् । विश्वामित्रस्यो-
रकण्ठया मिथ्यारूपया नो भाव्यमिति भावः । परं रामः = रामचन्द्रः, वालः =
आपासवयस्कः, चन्द्रमौले: = शिवस्य, कामुँकं = धनुः, किमपि = अनिर्वचनीयरूपं,

विश्वामित्र—इतनेसे क्या ? मैं इसीसे रामको आङा देता हूं । (रामसे) वत्स !
ठढो । चन्द्रसेखर (शिव) के धनुकी प्रत्यभा चढ़ानेमें निपुणता दिखाकर इमें प्रसन्न करो ।

जनक—(मन ही मन)

जिनकी संपूर्ण विश्वमें प्रकाशपूर्ण तपोलक्ष्मी प्रसिद्ध है । वे गापियुत भगवान् विश्वा-
मित्र, इस विषयमें कैसे मिथ्या कौतूहलवाले होंगे ? परन्तु राम लड़के हैं, शिवपनु अवि-

दोलारोहं कलयति मुहुस्तेन मे चित्तवृत्तिः ॥ ३५ ॥

(पुनः पृथिवीमालोक्य)

रतिरिव जननेत्रानन्दिनी नन्दिनी ते,

कुसुमशर इवायं रूपसारः कुमारः ।

यदि तु धनुरपीदं प्राप्तमेतस्य हस्तं

कुसुममयमिव स्यात्सम्भृतः सम्प्रदायः ॥ ३६ ॥

शतानन्दः—राजर्णे, किमेतन्मूढ इव मुहुर्मुहरालोकसे, अनुवर्त्तस्व

गहनं = दुर्विगाहमिति भावः । तेन = कारणेन, मे = मम, चित्तवृत्तिः = अन्तःकरणवृत्तिः, मुहुः = वारं वारं, दोलाऽऽरोहं=प्रेष्ठाऽऽरोहणं, कलयति=अनुभवति, इत्यस्तत्त्वालगेन चित्तवृत्तिनेकत्राऽवस्थितिं भजतीति भावः । भन्दाकान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

रतिरिवेति । जननेत्राऽनन्दिनी रतिरिव से नन्दिनी, अयं कुमारः कुसुमशर इव रूपसारः । हदं धनुः पृतस्य हस्तं प्राप्तं कुसुममयम् इव स्यात् यदि, तु सम्प्रदायः संभृत इत्यन्वयः ।

(हे पृथिवि !) जननेत्राऽनन्दिनी = जननेत्रानाम् (लोकनयनानाम्) आनन्दिनी (आनन्दोत्पादिका) । रतिरिव = कामप्रियेव, सुन्दरीति भावः । ते = तत्त्व नन्दिनी = पुत्री सीतेति भावः । अस्तीति शेषः । पूर्वं च—अयं = निकटवर्ती, कुमारः = वालः, रामचन्द्र इति भावः । कुसुमशर इव = कुसुमेषुरिव, काम हवेश्वर्यः । रूपसारः = रूपे (सीन्दूर्ये) सारः (श्रेष्ठ इत्यर्थः) । हृष्टम् = प्रकृतं, धनुः = हरकामुकम्, पृतस्य = कुमारस्य, रामस्य । हस्तं = करं, प्राप्तम् = आसादितं सदृ, कुसुममयम् इव = पुष्पनिर्मितमिव, लाघवोपेतमाकर्षणाऽहं चेति भावः । स्यादिः = भवेच्चेत्, तु = तर्हि, सम्प्रदायः = आमनायः, रते: कामपरिप्रहर्त्वं, कामस्य च कुसुमशरस्वमित्येवं रूप इति भावः । संभृतः = पालितः, स्यादिति शेषः । अत्रोपमाऽङ्कारः । मालिनीकृत्तम् ॥ ३६ ॥

शतानन्द इति । अनुवर्त्तस्व = अनुसर ।

वैचनीय रूपसे गहन है, इस कारण मेरी मनोवृत्ति इस विषयमें बारंबार दोलाऽऽरोहण कर रही है ॥ ३५ ॥

(किर पृथ्वीकी ओर देखकर)

लोकनेत्रोंको आनन्दित करनेवालो रतिके समान आपकी पुत्री है । वे कुमार (राम) पुष्पशर (कामदेव) के समान रूपमें ओह हैं । यह धनु इनके हाथमें प्राप्त होकर पुष्पनिर्मितके सहश्र होगा तो संप्रदाय सुरक्षित होगा ॥ ३६ ॥

शतानन्द—राजर्णे ! क्यों अनन्दानके समान बारंबार देखते ही रहते हैं, महर्षिके

महर्येवचनम् ।

जनकः—(प्रकाशम्) अनुवृत्तमेव, (रामं प्रति) वत्स, अनुष्ठीयतां
गुरुवचनम् । (राम उत्थाय परिकरं बनाति)
(प्रविश्य)

प्रतीहारी—जयतु जयतु देवः, कोऽपि ब्राह्मणो देवस्य दर्शनार्थी
द्वारदेशो तिष्ठति तत् किं प्रवेश्यताम् । (जेहु जेहु देवो । कोवि ब्रह्मणो देवस्स
दसणत्ये दुआरदेसम्म विहृदि । ता किं पवेसीअदु)

जनकः—आः, हृदमपि किं जनकः प्रष्टुत्यः ।

प्रतीहारी—तथा (इति निर्गत्य तेन सह प्रविशति)

जनकः—ब्रह्मण्, प्रणम्यसे ।

मुनिः—राजन्, सुमतिर्भूयाः ।

जनकः—(स्वगतम्) अन्याहशीयमाशीःपरिपाटी । भवतु । (प्रकाशम्)
मुने इहास्यताम् ।

मुनिः—सन्देशाहरः खल्वस्मि ।

जनक इति । आशीःपरिपाटी = आशीर्वादपद्धतिः । अन्याहशी = अन्यप्रकाशा,
छोड़पिलहरेति भाषः ।

मुनिरिति । सन्देशाहरः = दूतः, सन्देशं हरतीति, 'हरतेरनुष्मनेऽच्' इत्यच् ।

जनकका अनुवर्तन कीजिए ।

जनक—(भूताकर) अनुवर्तन ही करता हूँ । (रामसे) वत्स ! गुरुवचनका पालन
करो । (राम उठकर परिकर दांधते हैं)
(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—महाराजकी जय हो जय हो । कोई भाद्राण महाराजके दर्शनके लिए
द्वारमें उपस्थित है । क्या उन्हें के आँखें ?

जनक—ओह ! यह बात भी क्या जनकसे पूछनेकी है ?

प्रतीहारी—अच्छी बात है । (ऐसा कहकर निकलकर उनके साथ प्रवेश करती है ।)

जनक—ब्राह्मण ! मैं आपको प्रणाम करता हूँ ।

मुनिः—राजन् ! आप उत्तम दुर्दिवाले हों ।

जनक—(मन ही मन) आशीर्वादकी यह प्रणाली दूसरे ही दङ्की है । अच्छा ।
(उत्ताकर) मुने ! यहाँ विराजित ।

मुनि—मैं सन्देश के आया हूँ ।

जनकः—कस्य ? कीदृशो वा संदेशः ?

मुनिः—

पीत्वा कज्जलकालिमानमखिलं दमापालनारीदशां

नीत्वा दफीतयशोऽङ्गहासमहसा लोकत्रयं शुभ्रताम् ।

चण्डीशां चरितैरनेकविभवैरथापि यः सेवते,

हे वैदेह ! स जामदग्न्यपरश्चास्त्वामेतदाभाषते ॥ ३७ ॥

जनकः—(स्वगतम्) अहो ! गर्बाङ्गुरस्य ब्रक्ता । भवतु । (प्रकाशम्) किं तत् ।

सन्देशोपक्रमं कुरुते—पीत्वेति । हे वैदेह ! यः दमापालनारीदशाम् अखिलं कज्जलकालिमानं पीत्वा दफीतयशोऽङ्गहासमहसा लोकत्रयं शुभ्रतां नीत्वा अथाऽपि अनेकविभवैः चरितैः चण्डीशां सेवते, स जामदग्न्यपरश्चास्त्वा एतत् आभाषत इत्यन्वयः ।

हे वैदेह = हे विदेहराज जनक !, यः = जामदग्न्यपरश्चास्त्वा, दमापालनारीदशां = दमापालाः (चत्रिया राजानः) तेषां नारीदशाम् (वधूनयनानाम्), अखिलं = समस्तं, कज्जलकालिमानम् = अशुनकृष्णत्रयं, पीत्वा = निपीय, चत्रियभूपालानां हनसेत विश्वानां तस्मारीणां नवयनेभ्यः कज्जलमपनीयेति भावः । दफीतयशोऽङ्गहासमहसा = स्फीतयशाः (समृद्धकीतिः) एव योऽङ्गहासः (उच्चैर्हस्यम्) तत्य महसा (वेजसा), लोकत्रयं = भूत्वनश्रितत्रयं, शुभ्रतां = शुभ्रतां, गौणकर्मदम् । नीत्वा = प्रापयत्य, भशाऽपि = अशुनाऽपि, अनेकविभवैः = बलसंपुरुषकैरिति भावः । चरितैः आचरणैः, चण्डीशां = छाङ्गरं सेवते = परिचरति । सः = तादृशः, जामदग्न्यपरश्चास्त्वा = जामदग्न्यस्मृतपरश्ववधः, एतत् = इति, वच्यमाणप्रकारं वचनम्, आभाषते = आलयति । अत्र पर्याप्तेऽक्षमलङ्घातः । तादूर्धविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

जनक इति । गर्बाङ्गुरस्य = दृपाऽऽविभावस्य । ब्रक्ता = कुटिलता । तद् = आभाषणम् ।

जनक—किसका अववा कैसा सन्देश ?

मुनि—हे वैदेह ! जो राजाओंकी नारियोंके नेत्रोंके सब कज्जलको कालिमा पीकर समृद्धतिंस्तु अङ्गहास्यके लेनसे हीनों लोकोंको सफेद बनाकर आज भी अनेक दल और सम्प्रतिसे उपरुक्त आचरणोंसे महादेवकी सेवा कर रहा है, वह परशुरामका परशु (कसी) आपको यह कहता है ॥ ३७ ॥

जनक—(मन ही मन) अहो ! गर्बाङ्गुरकी कैसी वक्ता है । अध्या (सुनाकर) वह क्या है ।

मुनिः

कस्मैचिद्देहि कन्यां नरपतिशिशवे, दीर्घमायुर्लभस्व,
द्यावावर्त्तस्वाप्रियान्नः पुरमथनधनुः कर्णणालापपापात् ।
नो चेदन्योऽस्त्युपायस्तव कलुषमसीपङ्कुसंचालनाया-
मस्मद्विस्तारिधाराऽश्चलबहलपयः पूरदूरावगाहः ॥ ३८ ॥
जनकः—(विहस्य) तन्मयापि प्रतिसन्देशः कथनीयस्तस्य ।

तमेव सन्देशं प्रकाशयति—कस्मैचिद्विदिति । कस्मैचित् नरपतिशिशवे कन्यां देहि । दीर्घम् आयुः लभस्व । पुरमथनधनुः कर्णणालापपापात् नः अप्रियात् द्याव-
तस्व । नो चेत् तव कलुषमसीपङ्कुसंचालनायाम् अस्मद्विस्तारिधाराऽश्चलबहलपयः-
पूरदूराऽवगाहः अन्यः उपायः अस्तीत्यन्वयः ।

कस्मैचित् = अविज्ञातनामधेयाय, नरपतिशिशवे = राजकुमाराय, कन्या = कुमा-
री, सीतामित्यर्थः । देहि = वितर, हरधनुराकर्णणरूपं पणं विनैवेति भावः । पूर्वं
च दीर्घं = विस्तीर्णम्, आयुः = जीवितकाळं, लभस्व = प्राप्नुहि, पुरमथनधनुः-
कर्णणालापपापात् = पुरमथनस्य (शङ्खरस्य) धनुः कर्णणं (कामुकानमनम्)
तस्य आलापः (कीर्तनम्) तेन जनितात् पापात् (कलमपात्), ‘द्यावत्स्वेति’
पदेन योगे ‘जुगुप्साविरामप्रमादाऽर्थात्मामुपसंचयानम्’ इति पञ्चमी । नो चेत् = त्व-
मेवं न कुर्यां यदि । तव = भवतः, कलुषमसीपङ्कुसंचालनायां = कलुषपृथ (पापस्य)
यो मसीपङ्कुः (कञ्जलेषः), तस्य संचालनायाम् (प्रचालनक्रियायाम्), अस्म-
द्विस्तारिधाराऽश्चलबहलपयः पूरदूराऽवगाहः = अस्माकं, परशोरिति रोपः विस्तारिणी
(विस्तारवती) या धारा (अप्रभागः) सैवाऽश्चलं (प्रान्तभागः) तस्मिन्बहुलः
(अधिकः) यः पयःपूरः (जलप्रवाहः), तस्मिन् दूराऽवगाहः (अधिकप्रवेशः),
तादृशः, अन्यः = अपर, उपायः = प्रतीकारः, अस्ति = विद्यते । कस्मैचिद्वाजसूनये
कन्या समर्पय, हरधनुराकर्णणपणरूपात्पापाज्ञिवत्स्वेतयेतन्मधीयमनिमत्तं, त्वं न
स्वीकुर्याश्चेन्मदीयपरशुधाराया उच्यतरूपो भवेति भावः । खण्डरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

जनक इति । प्रतिसन्देशः = सन्देशोक्तरमिति भावः । परशुरामाय प्रतिसन्देशं

मुनि— किसी राजकुमारको कन्या दीर्घ और दीर्घ आयु पाए । शिवधनुके कर्णण-
भाषणरूप इमारे अविद यापसे हट जाए । नहीं तो आपके यापरूप मसीपङ्कुको शाकित
करनेमें इमारी विस्तीर्ण परशुकी धारके अधिक जलप्रवाहमें आपका अवगाहन करना
यही दूसरा उपाय है ॥ ३८ ॥

जनक—(इसकर) तव आपको मेरा भी प्रतिसन्देश उन्हें कहना चाहिए ।

मुनिः—कीदृशोऽसौ ?

जनकः—

त्वं मित्रं मम जामदग्न्यपरशो ! येनैतदाभाष्यसे,
सम्प्रत्येव यथाप्रतिश्रुतमिर्यं कन्या मया दीयते ।

तेनेह स्वयमेत्य धूर्जटिष्ठनुधौरैयदोःसम्पदो

जामातुः पुरत्विराय भवता धाराजलं त्यज्यताम् ॥३६॥

प्रतिपाद्यति—त्वं मित्रमिति ।

हे जामदग्न्यपरशो ! त्वं मम मित्रं, येन पृतत आभाष्यसे । सम्प्रत्येव मया
यथाप्रतिश्रुतम् हयं कन्या दीयते । तेन इह स्वयम् एत्य धूर्जटिष्ठनुधौरैयदोःसम्पदो
जामातुः पुरतः भवता चिराय धाराजलं त्यज्यताभित्यन्वयः ।

हे जामदग्न्यपरशो = हे भाग्यपरश्वध !, त्वं = मयान्, मम = जनकस्य, मित्रं=
सम्या, येन = कारणेन, पृतत् = इदं, चवयमाणप्रकारं वाक्यम्, आभाष्यसे = कर्यसे,
सम्प्रत्येव = अभुवैव, मया = जनकेन, यथाप्रतिश्रुतं = प्रतिश्रुतमन्तिक्षम्य, प्रवृ-
प्रतिश्रुताऽनुसारमिति भावः । हयम् = एषा, कन्या = कुमारी, सीतेति भावः । दी-
यते = वितीर्यते, हरचापाकर्यकाय मया स्वदुहिता समर्थ्यत इति भावः । तेन =
कारणेन, इह = अस्मिन्नस्थाने, स्वयम् = आत्मना, एत्य = आगत्य, धूर्जटिष्ठनुधौरैय-
दोःसम्पदः=धूर्जटैः (शिवस्य, 'कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिष्ठनुधौरैहितः ।' इत्यमरः)
प्रभुयः (कामुकस्य) धौरेयी (धुरम्बरा, भारवहनसमर्थेति भावः) द्वौः सम्पद
(बाहुसम्पत्तिः) यस्य, तस्य । तादृशास्य जामातुः = दुहितृपतेः, पुरतः = अग्रे,
भवता = त्वया, परश्चानेति भावः । चिराय = चिरकालपर्यन्तम्—

'चिराय चिरसाक्राय चिरस्याचादिचराऽर्थकः ।'

इत्यमरः । धाराजलं = परश्वधाऽप्रभागरूपं सलिलं त्यज्यताम् = विमुक्त्यताम् ।
हे रामपरशो ! अचिरादेव मदीयजामाता त्वदीयधाराजलगर्वमपनेभवतीति भावः ।
पर्यायोक्तमलङ्घारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

मुनि—वह कैसा है ?

जनक—हे जामदग्न्यके परशो ! तुम मेरे मित्र हो, विसुसे मैं तुम्हें ऐसा कहता हूँ ।
अभी ही मुहसे प्रतिज्ञाके अनुसार वह कन्या दी जा रही है । इसकारण वहाँ स्वयम्
आकर शिवपत्नीको धारण करनेमें समर्थ दामादके आगे तुम चिरकालपर्यन्त भाराजलका
परित्याग करो ॥ ३७ ॥

मुनिः—तथास्तु । (इति निष्कान्तः)

जनकः—आङ्गिरसोपक्षिप्तस्तावद्यं जामदन्त्येन निजकोपानलस्फु-
लिङ्गः ।

शतानन्दः—किमेतावता ? अतिगम्भीरभुजसारकासारकैरवारामः
खलु रामः ।

विश्वामित्रः—राजर्णे, के पुनरमी परिसः स्फुरन्मणिमौलयः पर-
सहस्रा दृश्यन्ते ।

जनकः—

श्रीकण्ठकामुकनिरस्तभुजावलेपा

नानादिगन्तजगतोपतयः किलामी ।

जनक हृति । हे आङ्गिरस = हे शतानन्द । शतानन्दस्व अङ्गिरोगोत्पात्तात्
आङ्गिरसपद्मयोराः जामदन्त्येनपरश्चुरामेण, जामदन्तेनपरत्वं पुमान् जामदन्त्यस्तेन,
'गांडिभ्यो यम्' हृति यम् । निजकोपानलस्फुलिङ्गः = स्वक्षोषाऽङ्गिरणः । उप-
चितः = उपच्छस्तः ।

शतानन्द हृति । अतिगम्भीरभुजसारकासारकैरवारामः = अतिगम्भीरः (अति-
शयगम्भीर, तुरवगाह हृति भावः) भुजसारः (बाहुबलस्य) स एव कासारः (सरः)-
तस्मिन् कैरवारामः (कुमुदोद्यामरूपः), अमेन रामविशेषणेन जामदन्त्यकोपान-
लमुक्तियोपकर्त्तव्यम् अन्त्यते ।

विश्वामित्र हृति । परः सहस्रात् परे, सहस्राऽङ्गिका हृति भावः ।
'राजदन्तीदिषु परम्' हृति सहस्रपदस्य परिचिपातः । 'पारस्करप्रसूतीभिं च संक्षा-
या'मिति मुट ।

श्रीकण्ठे हृति । श्रीकण्ठकामुकनिरस्तभुजावलेपा अमी नानादिगन्तजगतीपतयोः
मम अन्यर्थीना किमपि अभिवहन्मानाः कानिचिदद्वानि नरेन्द्रपूजां गृह्णन्ति किञ्चे-
त्यन्वयः ।

मुनि—ऐसा ही हो । (ऐसा कहकर जाते हैं ।)

जनक—शतानन्दजी ! परश्चुरामजीने अपने कोपानलकी कलाका आविभाव किया ।

शतानन्द—इतनेसे क्या ? अतिगम्भीर बाहुबलरूप तालाबंगे कुमुदोंके वर्णानरूप
राम हैं ।

विश्वामित्र—राजर्णे ! चारों ओर मणियोंसे शोभित मुकुटवाले इजारोंकी संस्थामें
कीन दिखाई दे रहे हैं ।

जनक—शिवधनुसे जिनके बाहुबलके गर्व दूर हो गये हैं ऐसे ये अमेक दिशाओंके

अभ्यर्थनां मम किमस्यभिवर्त्तमाना

गृह्णन्ति कानिचिद्वानि नरेन्द्रपूजाम् ॥ ४० ॥

विश्वामित्रः—वत्स रामचन्द्र, तदेषामेव पश्यतां कौतुकमस्माकं पूर्य ।
(रामो विश्वामित्रं प्रणम्य निष्क्रान्तः)

जनकः—आङ्गिरस, अपरिशीलितसञ्जिवेशस्य वत्सरामस्य भवता प्रत्यनन्तरीभूयताम् । आदिश्वतां कक्षुकी च करकलितकमलमालाया जानक्याः स्वयंवराऽङ्गणावतरणाय ।

श्रीकण्ठकामुँकनिरस्तमुजाऽवलेपाः = श्रीकण्ठकामुँकेण (शिवधनुषा) निरस्तः (निवारितः) मुजाऽवलेपः (बाहुबलगार्भः) येषां ते । अभी = पूर्ते, नानादिग्रन्त-जगतीपतयः = अनेकदेशभूपालाः, मम = जनकस्य, अभ्यर्थनां = प्रार्थनां, 'किञ्चिद्विमपर्वन्तमभ्य निवसनेनेवं मिष्टिलाघरा समलिङ्गवतां श्रीमद्विरित्याकारिकामिति भावः । किमपि = केनाऽपि प्रकारेणेति भावः । अभिवर्त्तमानाः = अमुखस्तः सन्त्व, कानिचिद्वानि = कतिचिद्वानि, 'कालाऽव्यवोरत्यम्तसंयोगे' इति हितीया । नरेन्द्रपूजाः = राजसत्कारं, गृह्णन्ति = स्वीकुर्वन्ति, किलेति निष्पत्ये । वसन्त-लिङ्कं वृत्तम् ॥ ४० ॥

विश्वामित्र इति । पृथामेव = राज्ञामेव, 'पह्नी चाऽनादरे' इति पह्नी ।

जनक इति । अपरिशीलितसञ्जिवेशस्य = अपरिशीलितः (अपरिचितः) सञ्जिवेशः (स्थानविशेषः) यस्य, तस्य । प्रत्यनन्तरीभूयतां = निकटवर्तिना भूयता-मिति भावः । करकलितकमलमालायाः = करकलिता (इस्तन्यस्ता) कमलमाला (पद्मखक) पद्मा, तस्याः । स्वयंवराऽङ्गणाऽवतरणाय = स्वयंवरचरोपस्थानात् । 'अङ्गां चत्वराऽविरे' । इत्यमरः ।

राजवर्गे मेरी प्रार्थनाको किसी प्रकारसे स्वीकार कर कुछ दिनतक राजसत्कारका प्रहण कर रहे हैं ॥ ४० ॥

विश्वामित्र—वत्स रामचन्द्र ! तब तुम इनके ही सामने इमलीयोंके कौतुकों पूर्ण करो ।

(राम विश्वामित्रको प्रणाम कर जाते हैं ।)

जनक—शतानन्दजी ! रामचन्द्रजीको यहाँके स्थानविशेषका परिचय नहीं है इस-लिए आप इनके साथ हो लें । इष्टमें कमलमाला लेकर सीताको स्वयंवरस्थानमें भवतीण कठानेके किंव कक्षुकोंको आषा दीविष ।

शतानन्दः—तथास्तु । (इति निष्ठान्तः)
(प्रविश्य)

कन्तुकी—जयतु देवः, अनुष्टुप्ति एव देवादेशः ।

**विश्वामित्रः—(विलोक्य) (सहर्षम्) आः, कथमुद्रतमेव रामचन्द्र-
 यशः पताकाकेतुदण्डेन हरकोदण्डेन, (तुनः सविस्मयम्) अये,**

राघवेण शिशुनापि किलायं लीलयैव नमितो हरचापः ।

दूरमुखसति यस्य समन्तादम्बरेऽपि गमितो गुणघोषः ॥ ४१ ॥

लक्ष्मणः—भगवन् ! एवमेतत्, तथाहि—

पूर्णा एव पुरारिचापकपटच्छुश्राचलाप्रामणी-

गृहानेकगुहागभीरकुहरस्फारप्रतिष्ठानिभिः ।

**विश्वामित्र हति । रामचन्द्रयशः पताकाकेतुदण्डेन = रामचन्द्रयशः पताकायाः (रामकीर्तिष्ठवजस्य) केतुदण्डेन (वस्त्राधारदण्डेन) । उद्गतमेव = उत्थितमेव । हरधनुर्भजनं प्रतिपादयति—राघवेणेति । शिशुनाऽपि राघवेण अयं हरचापो लीलयैव नमितः किं । यस्य अम्बरेऽपि गमितो गुणघोषः समन्तात् दूरमुखसतीत्य-
 घोषः । शिशुनाऽपि = बालेनाऽपि, राघवेण = रामचन्द्रेण, अयम् = एव, हरचापः = शिवधनुः, लीलयैव = अनायासेनैव, नमितः = आरोपितः, किंते निष्ठये । यस्य = आरोपितस्य, हरचापस्य, अम्बरेऽपि = आकाशेऽपि, गमितः = प्रापितः, गुणघोषः = ज्यानिनादृ, शीर्यादिप्रसांसारूपः शब्दो वा । समन्तात् = सर्वतः, दूरं = विप्रकृष्ट-
 प्रवेशम्, उक्तसति = ज्ञाविन्दवति । रामनमितस्य हरधनुयो ज्यानिनादृ न केवलं
 भूतलमेव, अपि तु योगमण्डलमिति ज्यानोत्तीति भावः । स्वागताकृत्तम् ॥ ४१ ॥**

लक्ष्मणः कौशिकोर्किं समर्थयति—पूर्णा पूर्वेति । पुरारिचापकपटच्छुश्राऽपि

**शतानन्द—ऐसा ही हो । (ऐसा कहकर जाते हैं ।)
 (प्रबोधकर)**

कन्तुकी—महाराजकी जय हो । महाराजकी आकाशका पालन किया गया ।

**विश्वामित्र—(देखकर हर्षपूर्वक) ओह ! किस प्रकार रामचन्द्रलीयशः पताकाके
 अवदानके समान शिवधनु बठही गया । (फिर आवर्यपूर्वक) अरे !**

**बालक हीकर भी रामचन्द्रने इस शिवधनुको अनायास ही बठा लिया, जिसकी
 आकाशमें भी पहुचाई गई प्रत्यक्षाकी घनि दूर तक फैल रही है ॥ ४१ ॥**

लक्ष्मण—भगवन् ! आपका कहना ठीक है । जैसे कि—

शिवधनुके कपटसे प्रस्तुत हिमालय पर्वतके शुह जनेक कन्दरोंके गम्भीर छिद्रोंमें

मौर्वीभूतभुजङ्गराजवदनश्रेणीविसर्पद्वचः—

प्रारब्धार्ययशःप्रशस्तिसदृशैज्याद्यात्थोपैदिशः ॥ ४२ ॥
जनकः—आः ! किमुच्यते, दिशः पूर्णा हृति ? ननु
पतैः श्रीकण्ठकोदण्डचञ्चन्मौर्वीभिवै रवैः ।
चिरात्प्रतिज्ञया साकं पूर्णा मम मनोरथः ॥ ४३ ॥

लग्रामणीगूदाऽनेकगुहागभीरकुहरस्फारप्रतिष्ठानिभिः मौर्वीभूतभुजङ्गराजवदनश्रेणी-
विसर्पद्वचः प्रारब्धाऽऽर्ययशःप्रशस्तिसदृशैः ज्याऽऽधात्थोपैः दिशः पूर्णा पूर्वत्यन्वयः ।
पुराऽरिचापेत्यादिः=पुराऽरेः (शिवस्य) चापस्य (धनुषः) कपटेन (छलेन)
छलः (प्रचल्लसः) यः अचलग्रामणीः (पर्वतश्चेष्टः, हिमाळय हृति भावः) तस्य
गूढाः (गुसाः) या अनेकगुहाः (बहुकन्दराणि), तासां यानि गभीरकुहराणि
(गम्भीरलिङ्गद्वाणि) तेषु स्फारं (प्रशुरं, यथा स्पात्तथा) प्रतिष्ठनन्ति (प्रति-
स्वनन्ति) हृति तच्छीलास्तैः । ‘ज्याऽऽधात्थोपैरित्यस्य विशेषणम्, पूर्वमन्वया-
पि । मौर्वीभूतेत्यादिः=मौर्वीभूतः (धनुर्गुणीभूतः) यो भुजङ्गराजः (सर्पराजः,
शेष हृति भावः) तस्य या वदनश्रेणी (मुखपङ्क्षः) तस्या विसर्पन्ति (प्रचलनन्ति)
यानि वचांसि (वचनानि) तैः प्रारब्धाः (उपक्रान्ताः) या आर्ययशःप्रशस्तयः
(आर्यस्य = पूर्वस्य रामस्येति भावः, या यशः—प्रशस्तयः = कीर्तिवर्णनानि) ता-
भिः सदृशैः (तुल्यैः) । ज्याऽऽधात्थोपैः=धनुर्गुणाऽऽहनशशब्दैः, दिशः=आशाः
पूर्णा एव = पूरिता एव, सन्तीति शेषः ।

कैतवाऽपहुतिरलङ्घारः, सोदाहरणं तच्छलचणं यथा—‘कैतवं व्यज्यमानत्वे य्याजा-
शीनिष्टुतेः पद्मैः । निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्ताइकपातकैतयात् ॥’ हृति । शार्दूल-
विकीर्तिं पूरुषम् ॥ ४२ ॥

पूर्तेरिति । श्रीकण्ठकोदण्डचञ्चन्मौर्वीभिवैः पूर्तै रवैः चिरात् मम प्रतिज्ञया साकं
मनोरथः पूर्णा हृत्यन्वयः ।

श्रीकण्ठकोदण्डचञ्चन्मौर्वीभिवैः=श्रीकण्ठकोदण्डस्य (शिवधनुषः) चञ्चन्ती
(चलन्ती, मुख्यन्तीति भावः) या मौर्वी (ज्या) तन्नवैः (लदुषपङ्क्षैः) । पूर्तैः=
समप्रवेष्याऽपविभूतैः रवैः=शब्दैः, चिरात् = बहुकालात्, कृतयेति शेषः । मम =
प्रशुरतासे प्रतिष्ठनित होनेवाले प्रत्यग्भूत शेषनामकी मुखपङ्क्षसे निकले हुए वचनोंसे
प्रारब्ध आर्यकी यशःप्रशस्तियोंके त्रुत्य ज्याके आधात शब्दोंसे दिशार्थं पूर्णं हो गईं ॥

जनक—ओह ! दिशार्थं पूर्णं हो गईं यह क्या कहते हो ?

शिवजीके बनुहो दृटी हुई प्रत्यग्भूत से उत्पन्न इन शब्दोंसे बहुत समयसे की गई मेरी
प्रतिष्ठाके साथ साथ अभिलाप भी पूर्णं हो गया ॥ ४३ ॥

प्रतीहारी—(कबुकिं प्रति) आर्य, पश्य पश्य कौतूहलम् । सीता-रामाभ्यां मिलित्वा पुनर्हरच्चापारोपणं समग्रीक्रियते । (अज्ञ, पेक्ख पेक्ख कोहूलम् । सीतारामेहिं मिलित्वा उग्न हरच्चावारोपणं समग्रीकरीआदि)

कञ्जुकी—(सकौतुकम्) कथमिव । (विश्वय, विहस्य च) आं, ज्ञातम् ।

करकिसलयलीलाचारु चण्डीशचापे

वशरथतनयेन स्वैरमाकृष्यमाणे ।

रससरसविकासी सीतया पुक्षितोऽसौ

कुचलयदलदामश्यामकान्तिः कटाक्षः ॥ ४४ ॥

जनकस्य, प्रतीज्ञया = साध्याऽभिधायिकवा वाचा, 'साक'मिति सहार्थकेन पर्देन योगे 'सहयुक्तप्रथामे' इति तृतीया । साकं = सह, मनोरथः = अभिधावः, सीतो-हाहसम्बादनरूप इति भावः । पूर्णः = पूरितः । सहोकिरदहारः । अनुष्टुप्खण्डम् ॥

प्रतीहारीति । समग्रीक्रियते = सकौतीक्रियते, सीतारामाभ्यां मिलोऽवलोकनेन अयुगलमेलनेन हरच्चापारोपणं पुनः समग्रीक्रियत इति भावः ।

करकिसलयेति । दशरथतनयेन चण्डीशचापे करकिसलयलीलाचारु स्वैरम् वाकृष्यमाणे (सति) सीतया रससरसविकासी कुचलयदलदामश्यामकान्तिः असौ कटाक्षः पुक्षित इत्यन्वयः ।

दशरथतनयेन = दशरथसूनुगा, रामेणेत्यर्थः । चण्डीशचापे = शिवधनुषि, करकिसलयलीलाचारु = करः (हस्तः) किसलयम् (पक्षलवम्) इव, 'उपमित्वं व्याप्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे' इति समाप्तः । करकिसलयस्य लीला (विलासः), तया चारु (मनोहरम्) यथा स्यात्यथेति कियाविशेषणम् । स्वैर्व = यथेच्छं यथा स्यात्यथा । आकृष्यमाणे = आनन्दमाणे सति, 'यस्य च भावेन भावलच्छणम्' इति सहमी । सीतया = जानक्या । रससरसविकासी = रसेन (अनुरागे) सरसः (आङ्गः) परं च विकासी (प्रकुचलः) । कुचलयदलदामश्यामकान्तिः = कुचलय-

प्रतीहारी—(कञ्जुकीसे) आर्य ! कौतूहक देखिए देखिए । सीता और राम मिलकर फिर शिवधनुके आरोपणको समग्र कर रहे हैं ।

कञ्जुकी—(कौतुकके साथ) ऐसे हैं (विचारकर और इंसकर भी) हाँ, जाना । पक्षलवके सदृश हाथकी लीलासे झुन्दरतापूर्वक इच्छाके अनुसार रामचन्द्रके शिवधनुको बचानेपर सीतासे अनुरागसे आई और प्रकुचल नीडकमङ्गके पर्तोंके सदृश इयामकान्तिवाले कटाक्षको अनुमूलसे योनित किया ॥ ४४ ॥

लक्ष्मणः—भगवन्, अत्यद्भुतं वर्तते । नन्ययम्—

भिन्दनिंद्रां मुरारेः, सकलमुजभृतां म्लानयन् शौर्यदर्पे,
छिन्दन् दिक्कुम्भिकण्डश्चलचलनकलां कम्पयन् कूर्मराजम् ।
आर्यश्लाघागभीरः प्रलयजलघरध्वानधिकारधीर—
दाङ्कारः कृष्णमाणत्रिपुरहरथनुर्भद्रभूताविरस्ति ॥ ४५ ॥

दलानां (नीलोपलपत्राणाम्) दाम (माला) तदिव श्यामकान्तिः श्यामकच्छु-
षि, श्यामा कान्तिर्यस्य सः) । असौ = पृष्ठः, कटाचः = अपाङ्गदर्शनरूपः, शारः,
शुक्तिः = धनुमूलेन योजितः, समग्रीकृत इति भावः । रामेण हरथनुरूप्यनायासेन
भग्ने सति सीतया नीलोपलदलच्छुतिः कटाचरूपः शारः समग्रीकृत इति भावः ।
उपमाऽङ्कारः । मालिनीकृतस्तम् ॥ ४४ ॥

लक्ष्मणो भनुषाङ्कारं वर्णयति—भिन्दनिंद्रां भिन्दन्, सकलमुज-
भृतां शौर्यदर्पं म्लानयन्, दिक्कुम्भिकण्डश्चलचलनकलां छिन्दन्, कूर्मराजं कम्प-
यन्, आर्यश्लाघागभीरः प्रलयजलघरध्वानधिकारधीरः कृष्णमाणत्रिपुरहरथनुर्भ-
द्रभूः दाङ्कारः आविरस्तीर्यन्वयः । मुरारेः = विष्णोः, शीरसागरसुस्थेति भावः ।
निंद्रां = स्वापं, भिन्दन् = निवारयन्, सकलमुजभृतां = सकलानां (समस्तानाम्)
मुजभृतां (बाहुकालिनां, वीराणामिति भावः), शौर्यदर्पं = वीर्यदर्पं, म्लानयन् =
म्लानं कुर्वन्, दिक्कुम्भिकण्डश्चलचलनकलां = दिक्कुम्भिनां (दिग्गालानाम्)
यानि कण्डश्चलानि (शोद्राऽद्यभागः) तेषां चलनकलां (संचालनक्षिप्तम्),
छिन्दन् = परिहरन्, पृष्ठं च कूर्मराजं = कूर्मपराजं, पृथिव्याधारभूतमिति भावः ।
कम्पयन् = कम्पितं कुर्वन् । आर्यश्लाघागभीरः = आर्यस्य (पूज्यस्य, अप्रज्ञवन्नोः
श्रीरामचन्द्रस्येति भावः) इलाघाया (प्रशंसया) गम्भीरः (गम्भीरः) । प्रलयजल-
घरध्वानधिकारधीरः = प्रलयजलघरस्य (कशपाऽन्तमेवस्य) यो भावः (शब्दः)
तस्य विद्वारेण (तिरस्कारेण) धीरः (गम्भीरः) । कृष्णमाणत्रिपुरहरथनुर्भद्रभू-
कृष्णमाणं (नम्भमानम्) यत् त्रिपुरहरथनुः (त्रिवकामुकम्) तस्य यो भूमः
(शोद्रवस्थ) यद्भूः (सदुत्पत्तः) । तारशः दाङ्कारः = 'दाम्' इत्यतुक्तिरूपः

लक्ष्मण—भगवन् । अतिशय भावयं हो रहा है । यह—

भगवान् विष्णुको निद्राको इदाता हुआ, सकल वीरोंके शौर्यदर्पेको म्लान बनाता हुआ,
दिग्गजोंके कण्डश्चलोंके संचालनरूप शिल्पको मिटाता हुआ और कूर्मपराजको कम्पित
करता हुआ आर्योंकी प्रशंसासे गम्भीर, प्रलयमेवके शब्दको पिकार कर धीर, खोचे गये
शिवथनुके दूटमेसे उत्पन्न दाङ्कारशब्द आविभूत हो रहा है ॥ ४५ ॥

प्रतीहारी—

त्रैलोक्यं लहूयन् गिरिगभीरगुहासुतजाप्रत्यसिद्ध-
स्फारोन्मीलत्कण्ठस्तनितप्रतिरथोद्गारपूर्यमाणे ।

ब्रह्माण्डे भज्यमाने बहुविकटकटकारप्रागभारभीमो
उहो ! भज्यच्चण्डीश्वरधनुष्टकार उद्गच्छुति ॥ ४६ ॥

(तेलोकं लहूयन्तो गिरिगहिरगुहासुतजग्मन्तसीह
प्लामिक्षन्तकण्ठत्वगिरदपिरगुहारपूरिजमाणे ।

ब्रह्माण्डे भज्यमाणे बहुविकटकटकारप्रागभारभीमो
आम्मो ! भज्यन्तचण्डीसरथणुवटणकारअो उगमनेह ॥)

शब्दः । आविरस्ति = प्रादुर्भवति । अत्र धनुष्टाङ्कार आलम्बनविभावः, तस्य दिव्या-
पक्तोहीपनविभावः, तस्य वर्णनमनुभावः, हर्षदयव्यभिचारिभावाः, विस्मयः
स्थापिभावः । इत्थं च सामाजिकेष्वद्भुतरसो व्यञ्यते । ऋग्धरातृत्यम् ॥ ४५ ॥

त्रैलोक्यमिति । अहो ! त्रैलोक्यं लहूयन् गिरिगभीरगुहासुतजाप्रसिद्धस्फारो-
न्मीलत्कण्ठस्तनितप्रतिरथोद्गारपूर्यमाणे ब्रह्माण्डे भज्यमाने बहुविकटकटकारप्रागभार-
भीमो भज्यच्चण्डीश्वरधनुष्टकार उद्गच्छुतीत्यन्वयः ।

अहो = आत्मचर्यम् । त्रैलोक्यं = त्रिलोकी, स्वर्गमत्यंपातालास्मिकामिति भावः ।
लहूयन् = अतिक्रामन्, व्याप्तुवन्निति भावः । गिरिगभीरेत्यादिः = गिरिगभीर-
गुहासु (पर्वतगम्भीरगहरेतु) प्राक् सुसाः (निद्राणाः) पश्चाज्जाग्रतः (जाग-
रणभावं प्राप्नुवन्तः) ये सिंहाः (सुगोन्द्राः) तेषां स्फारं (भूरि) उन्मीलनिति
प्रादुर्भवन्ति याजि कण्ठस्तनिताजि (गलशब्दाः, गर्जनव्यय इति भावः) तेषां
ये प्रतिरथाः (प्रतिरथवन्यः) तेषामुद्गारेण (उद्गमेन) आपूर्यमाणे (समन्ताद्
विश्वमाणे) । ब्रह्माण्डे = संसारे, भज्यमाने = आमर्द्यमाने सति, बहुविकटकटकार-
प्रागभारभीमः = बहुविकटः (अतिशयभयानकः) यः कटकारः (कटविति शब्दः)
तस्य यः प्राप्नोतः (विस्तारः), तेज भीमः (भयानकः) । भज्यच्चण्डीश्वरधनुष-
ष्टकारः = भज्यत् (भझं प्राप्नुवत्), यस्त्वचण्डीश्वरधनुषः (हुरकामुकम्) तस्य यः
दणकारः (दणवितिशब्दः) स, उद्गच्छुति = उद्गमं प्राप्नोति । धनुष्टकारदणि-

प्रतीहारी—आश्वर्य है । त्रैलोक्यको न्यास करता हुआ, पर्वतकी गम्भीर गुफाओंमें
सीकर जगे हुए सिंहोंके प्रादुर्भूत गर्जन शब्दोंकी प्रतिष्वदियोंके लड्डमसे भरे हुए निशापकों
मग्न होनेपर अतिशय भयानक शब्दके विस्तारसे भयहरू टूटनेवाले शिवधनुका शब्द
प्रकट हो रहा है ॥ ४६ ॥

कञ्जुकी—पश्य कौतुकम्—

क्षीडाभग्नमृगाऽङ्कमौलिधनुषं सीतार्पितां वक्षसा

विभ्राणं कमलकर्जं निजगृहं शङ्कारवीरथियोः ।

रामं वीढवशादवाक्षितमुखं भूमीभुजां पश्यतां

चेतः क्रोधविषादविस्मयमुदामूर्मीः समालिङ्गति ॥४७॥

(प्रविश्य)

लोकीं व्याप्तोति, ततः सुसाः सिंहा जाप्रति गर्जन्ति च^३ ब्रह्माण्डं च भज्यते हृषेति भावः । ऋग्वदरात्रुतम् ॥ ४६ ॥

क्षीडाभग्नमृगाऽङ्कमौलिधनुषं सीताऽर्पितां कमलकर्जं वक्षसा विभ्राणं शङ्कारवीरथियोः निजगृहं वीढवशाद् अवाक्षितमुखं रामं पश्यतां भूमीभुजां चेतः क्रोधविषादविस्मयमुदामूर्मीः समालिङ्गतीत्यन्वयः ।

क्षीडाभग्नमृगाऽङ्कमौलिधनुषं = वीढवा (खेलया, अनायासेनेति भावः) भग्नम् (आमर्दितम्) मृगाऽङ्कमीलेः (चन्द्रशेखरस्य) धनुः (कामुकम्) वेन, तम् । सीताऽर्पितां = जानकीन्यस्ताम् । कमलकर्जं = पश्यमालां, वक्षसा = उरसा, विभ्राणं धारयन्तं, शङ्कारवीरथियोः = रथुलासहस्रायिभावरसलक्षणोः निजगृहै = स्वसद्वनम्, आधारस्थानमिति भावः । पूर्वं च वीढवशाद् = छंडापारतन्यात्, वीढनं वीढः, भावे च च । 'गुरोरेत्व हृष' इत्यप्रत्यये तु वीढा । अवाक्षितमुखम् = अवनतवदनं, तादृशं रामं = रामवचन्द्रं, पश्यतां = विलोकयतां, भूमीभुजां = राज्ञां, 'कृदिकारावक्तिन' इति तीव्रि भूमीशब्दः । भूर्मी सुखन्तीति भूमीभुजस्तेपाम् । चेतः = चित्तं, कर्तुः । क्रोधविषादविस्मयमुदामूर्मी = कोपसेवाऽश्वर्यंहर्षणां, तत्र चापा कर्षणे स्वशक्तिप्रतिहते: क्रोधः, सीताप्राप्तिनैराश्याद्विषादः, अप्राप्तयैवनस्य रामस्य लोकाऽर्पितायिविक्षमदर्शनाद्विस्मयः, योश्ययोः सीतारामयोर्वेवादिकसम्बन्धसम्भावनायामूर्द्वेति यथायतं भावसाकृत्यं शोभ्यम् । पूर्वं च तादृशां भावानाम्, उर्मीः तरङ्गान्, समूहानिति भावः । समालिङ्गति = सम्बन्धाति । रामपराक्रमदर्शनाद्वाज्ञ-चित्तं कोपसेवाऽश्वर्यंहर्षणां भवतीति भावः । शादूँडविक्षीदितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

कञ्जुकी—कौतुक देखिए—

अनायासं ही शिवरेत्नुके तोडनेवाले, सीतासे समर्पित कमलोंकी नालको चातीसे चारण करनेवाले, शङ्कारलक्ष्मी और वीरलक्ष्मीके आधार स्थान और लक्जासे अपेक्षुष दौडनेवाले रामकी देखनेवाले राजाओंका चित्र क्रोध, खेद, आश्रय और इर्प इन मालोंकी तरफ़ोंको आलिङ्गन कर रहा है ॥ ४७ ॥

(प्रवेशकर)

शतानन्दः—राजर्णे, विषीद् वा प्रसीद वा, इदं यथादृष्टमुपवर्ण्यते ।

ज्यावल्लीं क्षतिताङ्गुलीकिसलयैराकर्णमाकर्षतो-

न भ्रम्भुरतां गता रघुशिशोभर्मनं धनुर्धूर्जटेः ।

नाहक्षारतरङ्गितो ध्यनिरभूत् कण्ठेऽस्य दीर्घदलु-

ष्टुक्षारस्तु चकार तारतरलः शब्दाङ्गितीयं जगत् ॥ ४८ ॥

जनकः—कथं पुनरेतायतीमतिभूमिमवगाहमानोऽपि वत्सो रामभद्रो
भवता न निवारितः ।

शतानन्द इति । विषीद् = विषादमनुभव, धनुर्भूङ्गथवणादिति शेषः । प्रसीद
वा = प्रसस्तो भव वा, चिरकाङ्गुलितयोस्यजामातुलाभादिति शेषः ।

ज्यावल्लीमिति । ललिताङ्गुलीकिसलयैः ज्यावल्लीम् आकर्णम् आकर्षतो रघु-
शिशोः अः भक्षुरतां न गता । धूर्जटेः धनुः भग्नम् । अस्य कण्ठे अहक्षारतरङ्गितो
ध्यनिः न अभूत्, तु तारतरलः अस्य दीर्घदलुक्षारो जगत् शब्दाङ्गितीयं चक-
रेत्यन्वयः ।

ललिताङ्गुलीकिसलयैः = कोमळकरकाशाखापळळैः, ज्यावल्ली = मौर्विलिताम् ,
आकर्ण = कर्णपर्यन्तम् , आकर्षतः = नमयतः, रघुशिशोः = रघुकुलवालकस्य, राम-
स्येत्यर्थः । अः = नयनरोमराजिः, भक्षुरतां = कुटिलतां, न गता = प्राप्ता । परं—
धूर्जटेः = शिवस्य, धनुः = कामुकं, भग्नं = खण्डितम् । अस्य = रघुशिशोः, कण्ठे =
गले, अहक्षारतरङ्गितः = असुन्नतचञ्चलः, अस्य = रामस्य, दीर्घदलुक्षारः=दीर्घतः
(कुटिलः) धनुः (कामुकस्य) टङ्कारः (टमित्यनुकृतिशब्दः), कर्तृरूपः । अग-
त = लोकं, शब्दाङ्गितीयं = शब्दे (खनी विषये) अङ्गितीयं (द्वितीयरहितम्)
प्रकृतशब्दपरिपूर्णमिति भावः । चकार = कृतवान् । अश्रोपमाङ्गलक्षारः । शार्दूलवि-
क्षीडितं युत्तम् ॥ ४८ ॥

जनक इति । पृतावतीम् = पृतस्परिमाणाम् , अतिभूमिम् = अतिक्रमणकोटिम् ,

शतानन्द—राजर्णे ! आप विषण द्वां वा प्रसन्न हों, जैसा देखा है, वैसा बर्णन करता हूं ।

पक्षवोके सदृश मुन्दर अङ्गुलियोंसे लताके सदृश प्रत्यशाको कानतक स्त्रीचलेवाले
राववालक (राम) की भौंद भी कुटिल नहीं हुईं, पर शिवपु ढूढ गया । इनके कण्ठमें
अहक्षारसे तरङ्गित शब्द नहीं हुआ, परन्तु अत्युन्नत और चलक रामसे ढूढे गये धनुके
टङ्कारने, लोकों शब्दमें अङ्गितीय कर दिया ॥ ४८ ॥

जनक—वत्स रामभद्रके यहां तक बद्नेको उत्तर होनेपर भी आपने क्यों निवारण
नहीं किया ?

शतानन्दः—कथक्कारं वारयामः ?
 यावत्कन्दुकलाभ्युनाभित्तिकरः शोणाऽज्ञनालाकृतिः
 कौसल्यापिंतमङ्गलप्रतिसरो वर्तसस्य दोऽकन्दलः ।
 किञ्चित्तचञ्चति, तावदेव हि दलच्छण्डीशचापोच्छुल-
 च्छुब्दैकार्णवमग्नमेतद्खिलं जातं विलोकीतलाम् ॥ ४६ ॥

धनुषभाकर्णगमाश्रस्य कर्तव्यत्वे भङ्गस्यं व्यापारमिति भावः । अवगाहमानोऽपि = प्रविशन्नपि ।

वारणाऽवसराऽभावं प्रतिपादयति—यावदिति । यावत् कन्दुकलाभ्युनाऽभित्तिकरः शोणाऽज्ञनालाऽकृतिः कौसल्याऽपिंतमङ्गलप्रतिसरः वर्तसस्य दोः कन्दलः किञ्चित्तचञ्चति, तावदेव पृतव, अखिलं विलोकीतलं दलच्छण्डीशचापोच्छुलच्छुब्दैकार्णवमग्नं जातमित्यन्वयः ।

यावत् = यस्मिन्समये, कन्दुकलाभ्युनाऽभित्तिकरः = कन्दुकलाभ्युनेन (गेन्हुक-चिह्नेन) अभित्तिः (पूजितः, चिह्नित इति भावः) करः (हस्तः) पस्य सः । शोणाऽज्ञनालाऽकृतिः = शोणाऽज्ञस्य (रक्तकमलस्य) नालस्य (दण्डस्य) इव अकृतिः (आकारः) वस्य सः । उनः कौसल्याऽपिंतमङ्गलप्रतिसरः = कौसल्यया (दशरथमहिष्या) अपिंतः (समपिंतः) मङ्गलप्रतिसरः (कौसल्याणकारकदस्तसून्नम्) यस्मिन् सः । ‘ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽखिलाम् ।’ इत्यमरः । तावद्वो जलसस्य = वार्तसस्यभाजनस्य, रामस्येति भावः । दोः कन्दलः = बाहुदण्डः, ‘भुजवाहु प्रवेष्टोदो’रित्यमरः । किञ्चित् = ईयत्, चञ्चति = चलति, धनुराकर्णगाऽर्थमिति शेषः । तावदेव = तस्मिन्समय एव, पृतव = इवम्, अखिलं = समस्तं, विलोकीतलं = लोकग्रितयीतलं, दलच्छण्डीशचापोच्छुलच्छुब्दैकार्णवमग्नं = दलन् (ब्रटन्) यस्मिन्क्षेचापः (हरधनुः) तस्मादुच्छुलन् (उद्गच्छन्) यः शब्दः (च्छनिः) स एव एवः (अहितीयः) अण्वः (समुद्रः), तस्मिन्मग्नं (विमग्नम्), जातं = समपश्यम् । यावद्वरचापाकर्णगाऽर्थं रामभुजदण्डः किञ्चित्तचित्तस्तस्मिन्नेव समये समस्तमेव जगत्प्रद्यद्रकामुकोद्भूतशब्दस्यासु संजातमतो निवारणकाणो नाऽसा-

शतानन्द—इम किसे रोके ?

जब तक गेंदके चिह्नसे खुफ शाख वाला, रक्तकमलके दण्डके सङ्कु आकारवाला और कौसल्यासे समपिंतमङ्गल इस्तसूत्रसे सम्बद्ध वर्तस रामभद्रका बाहुदण्ड कुछ ही चला, उसी समय समस्त वैलोक्य, दूरते हुए चित्पत्तनुसे उड़त झब्दरूप एक सुगुहमें दूर ही गया ॥ ४७ ॥

जनकः—तदलं कालातिपातेन, याच्यतामनुमतिर्भगवतो विश्वामित्रस्य
जानकीरामभद्रयोः पाणिसङ्घट्टनाय ।

शतानन्दः—

संघोविष्वधूमानेन धनुषैव पिनाकिनः ।

ननु सङ्घट्टितौ पाणी जानकीरामभद्रयोः ॥ ५० ॥

तदूर्मिलालच्छमण्योरेव पाणिसङ्घट्टनाय भगवानभ्यर्थनीयः ।

विश्वामित्रः—अस्त्वेतत्, परन्तु—

पाणीजनककन्यानां पीडयद्धिः सहानुजैः ।

दिति इति भावः । अत्र क्रमाऽतिशयोत्तिरलङ्घारः, सोदाहरणं तदलक्षणं यथा
चन्द्रालोके—‘अक्रमाऽतिशयोक्तिः स्याद्यापत्तकार्यकारणे आलिङ्गित समं देव ! यद्या
शरात्र परात्र से ॥’ इति शादूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

जनक इति । कालाऽतिपातेन = समययापनेन । अनुमतिः = अनुज्ञा ।

सत्य इति । संघो विष्वधूमानेन पिनाकिनो धनुषा एव जानकीरामभद्रयोः
पाणी संघट्टितौ ननु इत्यन्वयः । सत्यः = सप्तवि, विष्वधूमानेन = विशिलव्यता, ओटने-
नेति शेषः । ‘सम्यक् संघट्टमानेने’ति पुस्तकान्तरपाठस्त्रत्र सम्यक् = समीचीनं यथा
स्यात्तथा, संघट्टमानेन = संशिलव्यता, रामकरेण सममिति शेषः । पिनाकिनः =
हरस्य, धनुषैव = कामुकैव्य, जानकीरामभद्रयोः = सीतारामवत्सयोः, पाणी =
हस्तौ, संघट्टितौ = संशिलष्टौ, ननु = एव, ‘प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुयाऽमन्त्रे
ननु ।’ इत्यमर्दः । अत्र विष्वधूमानेन कथं संघट्टिताविति विरोधस्तत्परिहारस्तु विष-
धूमानेन हरधनुषा, जनकस्य प्रतिज्ञापूर्वः सीतारामयोः पाणी संघट्टिताविति । अत
एव विरोधाभासाऽलङ्घारः । अनुष्टुप्ख्यत्तम् ॥ ५० ॥

पाणीनिति । जनककन्यानां पाणीन् पीडयद्धिः अनुजैः सह मे रामभद्रः सीतायाः
पाणिपीडनम् हस्तातीत्यन्वयः ।

जनक—इस कारण अब समय वितानेकी आवश्यकता नहीं है । सीता और रामके
पाणिग्रहणके लिए विश्वामित्रनुनिकी अनुमति मांगिए ।

शतानन्द—तदलक्षण विषट्टित होनेवाले शिवपनुने ही सीता और रामके हाथोंको
संघटित कर दिया ॥ ५० ॥

इसलिए कर्मिला और लक्ष्मणके ही पाणिग्रहण करनेके लिए भगवान्से अभ्यर्थना
करनी चाहिए ।

विश्वामित्र—यह हो, परन्तु—

मेरे रामभद्र, जनककी अन्य कन्याओंसे माइचोंके विवाहके साथ सीताके पाणिग्रहणकी

सीताया रामभद्रो मे पाणिपीडनमिच्छुति ॥ ५१ ॥

जनकः—(सहर्षम्) कथं माण्डवी-श्रुतकीर्तिभ्यां भरत-शत्रुघ्नयोरपि परिणयमनुसन्धते भगवान् ?

विश्वामित्रः—अथ किम् ?

जनकः—तदृग्गृहीतमिदमविशेषरमाज्ञाकुसुमं भगवतः । तदागच्छत । समीहितं निष्पादयामः ।

(इति निष्पादन्ताः सर्वे ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

—०००००—

जनककन्यानो = जनककुमारीणाम् , उमिलासदीनामिति भावः । पाणीन् = करान् , पीढयज्जिः = संशिलयज्जिः , अनुजैः = अवरजैः , लक्षणादिमिति भावः । सह = सम् , मे = मम , रामभद्रः = रामवत्सः , सीताया = नैयिलया ; पाणिपीडनं = दृष्टसंघटनम् , इच्छुति = वाच्छुति । रामो आतुभिः सममेव स्वविवाहं कामयत इति भावः । अनुष्टुप्पूत्राशम् ॥ ५१ ॥

जनक इति । अनुसन्धते = अन्विष्यति । आज्ञाकुसुमम् = अनुज्ञातुष्टम् । अधिकेशरं = शिरोभूषणे , विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः समीहितम् = अभीष्टम् ।

इति श्रीशेषराजशार्मणीतायां चन्द्रकलाऽभिक्षयायां प्रसन्नराघव-
व्याख्यायायां तृतीयोऽङ्कः ।

—०००००—

इच्छा करते हैं ॥ ५२ ॥

जनक—(दण्डपूर्वक) भगवान् , क्या माण्डवी और श्रुतकीर्तिके साथ भरत और शत्रुघ्नका भी विवाह कराना चाहते हैं ?

विश्वामित्र—और क्या ?

जनक—तु भगवान् का आशापुण्य शिरोभूषणमें प्रहरण कर दिया । अतः आहृ । अभीष्टकार्यको निष्पन्न करे ।

(सब बाहर जाते हैं ।)

इति तृतीय भाङ्क ।

—०००००००—

चतुर्थोऽङ्कः

(नेपथ्ये भ्रुवा गीयते)

मणिमयमङ्गलदीपो जनकनरेन्द्रस्य मण्डपे उवलति ।
 चण्डानिलोऽपि प्रासो यस्मिन् विफलागमो भवति ॥ १ ॥
 (मणिमयमङ्गलदीपो जनकनरेन्द्रस्य मण्डपे उवलति ।
 चण्डानिलो वि पतो जर्सिं विफलागमो होइ ॥)

(पुनर्वेपथ्ये)

अरे क्षत्रियाः, अपसरत लोचनपथात् । नन्वयम्—
 कुर्वन् कोपादुद्ब्रह्मविकिरणसटापाठलैर्हषिपातै-
 रथापि शत्रकपठच्युतरुधिरसरित्सकधारं कुठारम् ।

वेपथ्य हृति । भ्रुवा = गीतिविशेषः, तष्ठलचणमुखं राजशेखरेण—
 'प्रथयति पात्रविशेषान्सामाजिकजनमनांसि रञ्जयति ।

अनुसन्दधाति च रसान्नाटयविधाने भ्रुवा गीतिः ॥' हृति ।

मणिमयेति । जनकनरेन्द्रस्य मण्डपे मणिमयमङ्गलदीपो उवलति, यस्मिन्
 प्राप्तः चण्डाऽनिलोऽपि विफलाऽऽगमो भवतीत्यन्वयः । जनकनरेन्द्रस्य = जनकनरे-
 शस्य, मण्डपे = सौधे, मणिमयमङ्गलदीपः = रत्ननिर्मितमाङ्गलिकप्रदीपः, उवलति=
 दीप्यते । यस्मिन् = मणिमयमङ्गलदीपे, प्राप्तः = समायातः, चण्डाऽनिलोऽपि =
 प्रबलवायुरपि, विफलागमः = निष्कलागमनः, मणिमयदीपिर्वापण हृति शेषः ।
 भवति = चर्तते । अत्र मणिमयमङ्गलदीपत्वेन रामस्य चण्डानिलत्वेन परशुरामस्य
 उवलत्वं भवत्येव च तस्य भार्गवस्य दण्डप्रदानायाऽऽगमेऽपि वैफल्यं च भ्यज्यते ।
 गाथा (आर्यो) जातिः ॥ १ ॥

जामदग्न्यं वर्णयति—कुर्वन्हिति । कोपात् उद्ब्रह्मविकिरणसटापाठैः हषिपातैः

(नेपथ्यमें भ्रुवा गीति गाहे जाती है ।)

महाराज जनकके प्राप्तादमें रत्ननिर्मित माङ्गलिकदीप जलता है, जिसमें बड़ती हुई
 प्रचण्ड दृश्या भी (दीप दूतानेमें) निष्कल हो जाती है ॥ २ ॥

(फिर नेपथ्यमें)

भरे क्षत्रियो ! नेत्रमार्गे हट जाओ । ये—

क्षोपसे जटाकी नाई उगती हुई रविकिरणोंके समान लाल दृष्टिपातोंसे आज भी कुठार
 को क्षत्रियकण्ठोंसे च्युत रक्षनदीकी धारासे अभिधिक करते हुए फिर भी छोकोपद्रवको

तीव्रैनिःश्वासपातैः पुनरपि भुवनोत्पातमासूचयद्ग्र-
गंजन्मौर्वीकचापस्त्रभुवनविजयी जामदग्न्यः समेति ॥२॥

(ततः प्रविशति जामदग्न्यः)

जामदग्न्यः—(साटोपं परिहन्य) अहो ! धृष्टता जनकस्य ! यद्यं
हरचापारोपयोन कन्दवानं प्रतिजानीते । (परशुं विलोक्य)

सकलनृपकटोरकण्ठपीठीबहुलगलद्विरौधघौतधारः ।

अथाऽपि कुठारं चत्रकण्ठस्त्रुतरुधिरसरिलिङ्कधारं कुर्वन् पुनरपि भुवनोत्पातम्
आसूचयद्ग्रिः तीव्रैः निःश्वासपातैः गर्जन्मौर्वीकचापः प्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः
समेतीत्यन्वयः ।

कोपात्=कोषात्, उद्ग्रव्यिकिरणसटापाटैः=उद्ग्रन्तः (उद्ग्रस्त्रुतः) रविकिरणः
(सूर्यरसमयः) सटापः (जटा) इव, प्रोक्षद्विकिरणानां व्रतिजटासाइश्यादियमुक्तिः (उद्ग्र-
व्यिकिरणसटा इव पाटला: (श्वेतरक्षा:), तैः । तादौर्द्विप्रातैः=नवननिवेषैः,
अथाऽपि = अशुनाऽपि, कुठारं = परशुं, चत्रकण्ठस्त्रुतरुधिरसरिलिङ्कधारं = उम्माणीं
(चत्रियमूपालानाम्) कण्ठेभ्यः (गलेभ्यः) च्युता (निःसृता) या रुधिरसरित् (रक्त-
नवी) तथा स्त्रिका (डक्किता) धारा (सन्ततिः) यस्मिस्तम् । कुर्वन् = विवर्धत्,
पुनरपि = भयोऽपि, भुवनोत्पातं = लोकोपद्रवम् , आसूचयद्ग्रिः = प्रकाशयनिः,
तीव्रैः = इहैः, निःश्वासपातैः = निःश्वसितोऽवैः, उपलक्षित इति शेषः । 'इत्यं
भृत्यच्छ' इति तृतीया । गर्जन्मौर्वीकचापः = गर्जन्ती (शब्दायमाना, वास्फालन
इति शेषः) मौर्वी (उद्या) चस्मिन्स गर्जन्मौर्वीकः, नशृतश्चेति समाप्ताऽन्तः
कप । गर्जन्मौर्वीकः चापः (घनुः) यस्य सः एवं च प्रिभुवनविजयी = लोकव्रय-
विजेता, तादौरो जामदग्न्यः = परशुरामः, समेति = समुखमागच्छति । अथ कुर्व-
स्त्रियत्र इव पश्चात्भावायतीयमानोवेच्छाऽलङ्घारः । ऊर्ध्वराशृतम् ॥ २ ॥

जामदग्न्य इति । साटोपं=सर्वात्मया स्यात्तथा । प्रतिजानीते=प्रतिज्ञाकरोति ।

सकलेति । सकलनृपकटोरकण्ठपीठीबहुलगलद्विरौधघौतधारे, जामदग्निमन्द-

सूचित करनेवाले तीव्र निःश्वासपातोंसे उपलक्षित, गर्वन करती हुई प्रत्यञ्चावाले घनुको
केनेवाले, प्रिभोक्तविजेता परशुरामकी सामने आ रहे हैं ॥ २ ॥

(ततः परशुराम प्रवेश करते हैं ।)

जामदग्न्य—(गर्वपूर्वक घूमकर) वहो ! जनककी कैसी दिनाई है । जो कि ये शिव-
घनुको उठानेसे कन्दादानकी प्रतिष्ठा करते हैं । (परशुसे देखकर)

सकल राजाओंके कठोर कण्ठस्थानोंसे दर्यास गिरे हुए रुधिरसमूहसे जिसकी नीक

तदिदमजनकं जगद्विधत्ते परशुरथं जामदग्निनन्दनस्य ॥ ३ ॥

(विश्वस्य)

उदितोऽर्जुनभुजविपिने, ज्वलितस्तुङ्गेषु नृपतिवंशेषु ।

निमिकुलकमलकलापं कोपानल । किं पुनः स्पृशसि ॥४॥

(पुनर्विचिन्त्य) अलमस्मिन्नुपेक्षया । मनोरथोपनीतजामातुभुजबला-

नस्य अयं परशुः तत् इदं जगत् अजनकं विधत्त हृत्यन्वयः ।

सकलेष्यादिः = सकलाः (समग्राः) ये नृषाः (राजानः) तेषां कठोराः (कठिनाः) याः कण्ठपीडयः (गलस्थानानि) ताम्यो बहलं (यहु यथा स्यात्तथा) गलन् (घ्रवन्) यो रुधिरौष्टः (रक्तसमूहः) तेन धौता (प्रशाळिता) धारा (अप्रभागः) यस्य सः । जमदग्निनन्दनस्य = जामदग्न्यस्य, परशुरामस्येत्यर्थः, ममेति शेषः । अयं = निकटवर्ती, परशुः = परशवधः, तत् = प्रसिद्धम्, इदम् = पूर्वत् जगत् = कोपानल, अजनकं = जनकरहितं, विधत्ते = विधास्यति, 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । तुष्णिताप्रावृत्तम् ॥ ३ ॥

विश्वस्य = भावविद्या ।

उदित इति । हे कोपानल ! अर्जुनभुजविपिन उदितः, तुङ्गेषु नृपतिवंशेषु उद्धितः पुनः किं निमिकुलकमलकलापं स्पृशसीत्यन्वयः ।

हे कोपानल = हे कोपानल, मामकेति शेषः । अर्जुनभुजविपिने = कार्तवीर्यवाहुवने, उदितः = उत्पत्तः, अनन्तरं तुङ्गेषु = उच्चरेषु, नृपतिवंशेषु = चक्रियनरेसाङ्गुलेषु, अथवा नृपतयः (चक्रियनरेशाः) पूर्व वंशाः (वेणवः), तेषु । उद्धितः = प्रश्वलितः, त्वमिति शेषः । पुनः = भूयः, किं = किमर्य, निमिकुलकमलकलापं = निमिकुलम् (निमिभूपवंशाः) पूर्व कमलकलापः (पश्चसमूहः) तम् । स्पृशसि = आमृशसि, दाहाऽर्थमिति शेषः । विपिने प्राप्तोवद्यस्य वंशेषु प्रश्वलितस्य तत्र मर्कोपानले: दाहार्थं निमिकुलकलापस्यक्षोऽनुचित इति भावः । अत्र रूपकालद्वारा: आर्या जातिः ॥ ४ ॥

पुनरिति । अस्मिन् = निमिकुले, उपेष्ठया = अवहेलया । अयं = जनकः, मनो-

पोर्यं गई है, परशुरामका वैसा परशु प्रसिद्ध इस कोकको जनशृत्य बना देगा ॥ ५ ॥
(विचार कर)

हे मेरा कोपानक ! तु कार्तवीर्यके बादुवनमें उत्पत्त हुआ और उत्तर राजवंशोंमें प्रश्वलित हुआ, तब फिर क्यों क्षोणक कमलसमूहके सदृश निमिकुलको स्पर्श करता है ! ॥ ५ ॥

(फिर विचार कर) इसमें उपेष्ठा नहीं करनी चाहिए । यह अभिकापसे उपनीत

वलेपदुर्लितः खल्यम् । तथाहि—सन्दिष्टमनेनास्मत्परशोः—(त्वं मिश्रम् ३।३९ पुनः पठति) अहो अस्य दुरवलेपः ।

यस्योद्यद्योरधाराऽखलदलितगलद्याहुशास्यासहस्र-
प्रोद्यच्छ्रद्धकथारानिवहजितनवोन्मीलालदकांशुजालः ।

चमापालः कार्त्तवीर्यः सुरपुरसुदशां पुणिताशोकशास्त्रि-
आन्ति दत्त्वापि चित्ते निजपुरसुदशां शोकशास्त्री वभूष ॥५॥

यस्योपनीतजामात्रभुजवलाऽवलेपतुर्लितः = मनोरथोपनीतः (इच्छाप्रापितः) यो जामाता (दुहितपतिः, भाविनी क्रियामाभित्यैष प्रयोगः, राम इति भावः) तस्य यद्युजवलं (वाहुशक्तिः) तस्य अवलेपेन (गर्वेण) दुर्लितः (दुर्विनीतः) । अस्य = जनकस्य, दुरवलेपः = तुष्टो गर्वः, दुष्टेऽवलेपो दुरवलेपः, 'कुतातिप्रादय' इति समाप्तः ।

यस्योद्यविति । यस्य उद्योरधाराऽखलदलितगलद्याहुशास्यासहस्रप्रोद्यच्छ्रद्ध-
धारानिवहजितनवोन्मीलालदकांशुजालः चमापालः कार्त्तवीर्यः सुरपुरसुदशां चित्ते
पुणिताशोकशास्त्रिभान्ति दत्त्वा अपि निजपुरसुदशां शोकशास्त्री वभूषेत्यन्वयः ।

यस्य = मम परशोः, उद्यवित्यादिः = उद्यत् (प्रोद्यच्छ्रद्धत्) यत् योरधाराऽखलं (भयङ्कराऽभ्यमागप्रान्तः) तेन दलितं (क्षिप्रम्) अत पूर्व गलत् (पतत्) यद्याहु-
शास्यासहस्रं (भुजविटपदशास्त्री) ततः प्रोद्यच्छ्रद्ध (प्रोच्छ्रालन्) यो रक्षाधारानिवहः (रुधिरसन्ततिसमूहः) तेन जितम् (अभिभूतम्) नवोन्मीलतः (नृतनोदय-
मानस्य) अकर्स्य (सूर्यस्य) अंशुजालं (किरणसमूहः) येन सः । ताराशः चमा-
पालः = भूपालः, कार्त्तवीर्यः = अर्जुनः, सुरपुरसुदशां = स्वर्गसुन्दरीणां, चित्ते =
चेतसि, पुणिताशोकशास्त्रिभान्ति = पुणितस्य (सञ्जातकुसुमस्य, प्रफुल्लस्येति
भावः) अशोकशास्त्रिनः (वन्युक्ततरोः) आन्ति (अमर्य), दत्त्वाऽपि = विती-
र्याऽपि, भुजवाहुक्षयाच्छ्रासितवं रक्षणावित्तवाणुपितत्वमिति भावः । निजपुर-

जामाताके बाहुवलके गर्वसे दुर्विनीत हो रहा है । ऐसा कि इसने इमारे परशुको सन्देश
मेला है—‘त्वं मिश्रम् ३।३९’ इत्यादि फिर पढ़ते हैं । अहो । इसका ऐसा दुष्ट गर्व है ।
जिस मेरे परशुकी प्रकट यद्युर नोकसे छिन्न होकर गिरते हुए शास्यासहश इबारों वाहुसे
उत्पन्न रक्षप्रवाहसे नये उपरे हुए सूर्यके किरणसमूहको जीतनेवाला राजा कार्त्तवीर्य,
स्वर्गकी सुन्दरियोंके चित्तमें पुणित अशोकवृक्षकी आनितकी देकर भी अपने शहरकी
सुन्दरियोंके लिए शोकवृक्ष हो गया ॥ ५ ॥

अपि च—

येनाब्ध्यत नर्मदाभ्युनिवहः संख्ये च लङ्घेश्वर-
स्तुष्टस्मिन्निरमज्जुनभुजाक्षोणीकहाँ मण्डलम् ।
चत्रक्षीनयनाभ्युपूरमिष्टः खेलन्ति यस्कीर्तय-
स्तसादक्परशुर्ममायमधुना धाराजलं मुञ्चति ॥ ६ ॥

सुधार्ण = स्वनगरसुन्दरीणा, शोकदाक्षी = शोकमविटपी, अभूत = संभूतः । अत्र
निरोधाभासाऽकल्पारो व्यञ्जयः । यस्थाराहृतम् ॥ ५ ॥

येनाऽब्ध्यतेति । येन नर्मदाभ्युनिवहः संख्ये लङ्घेश्वरश्च अब्ध्यत । अज्जुनभुज-
क्षोणीकहाँ तद् मण्डलं यस्मिन् निरमज्जत् । यस्कीर्तयः चत्रक्षीनयनाभ्युपूरमिष्टः
खेलन्ति । तद् तादृक् अयं मम परशुः अधुना धाराजलं मुञ्चतीत्यन्ययः ।

येन = अज्जुनभुजमण्डलेन, नर्मदाभ्युनिवहः = रेवाजलप्रवाहः, रेवा तु नर्मदा
सोमोद्वा मेकलकन्यका । हृत्यमरः । संख्ये = संग्रामे, लङ्घेश्वरश्च = रावणश्च,
अब्ध्यत = वद्यः । पुरा नर्मदानीरे लुलनाभिः समं क्षीदतो दृशकमधरस्य सहस्र-
वाहुना कार्तवीर्येण नर्मदाजलप्रवाहो निरुदः, ततः कोपादानतेन दशाननेन साकं
सहस्रभुजस्य संग्रामो जातः, पश्चात्कार्तवीर्येण रावणश्च वद्य इति पौराणिकी कथाऽ-
वाऽभ्युसन्धेया । अज्जुनभुजक्षोणीकहाँ = कार्तवीर्यवाहुश्चादिनां, तद् = नर्मदाजलप्रवा-
हस्य रावणस्य च निरोधकं, मण्डलं = समूहः, यस्मिन् = मम परशौ, निरमज्जत =
निमज्जने कृत्यत्, अस्तमगादिति भावः । यस्कीर्तयः = यस्य (मापरशोः) कीर्तयः
(यशासि), चत्रक्षीनयनाभ्युपूरमिष्टः = चत्रक्षीणां (चत्रियललनानाम्) नय-
नाभ्युपूरस्य (अक्षुजलप्रवाहस्य) मिष्टः (छलात्), अत्र ‘अपादाने चाऽहीय-
त्वोः’ इति अपादाने तस्मि । खेलन्ति = क्षीदन्ति, तद् = प्रसिद्धं तादृक् = तादृशः,
नर्मदाजलप्रवाहस्य रावणस्य बन्धकोऽज्जुनभुजमण्डलस्य विनाशकः चत्रक्षीनयन-
जलप्रसारकश्चेति भावः । अयं = पुरोचर्ता, मम = जामदग्न्यस्य, परशुः = कुठारः,
अधुना = सम्प्रति, धाराजलं = धारा (तीचणाऽभागः) एव जलम् (नीरम्),
मुञ्चति = त्यजति प्रदक्षिणति । तु नरपितृ शुद्धार्थैः प्रवर्तत इति भावः । शार्दूलवि-
कीदितं शृतम् ॥ ६ ॥

और भी—जिसने नर्मदाके जलप्रवाहके और संग्राममें रावणको भी बद्ध कर दिया,
कार्तवीर्यके पृष्ठ सदृश बाहुओंका वैसा समूह भी जिस (भेरे परशुमें) दूळ गया । जिसकी
कीर्तियों चत्रिय जिक्षोंके अक्षुप्रवाहके बहानेसे खेलती है, प्रसिद्ध वैसा यह मेरा परशु
अबी नोकके पानीको प्रदक्षिण करता है ॥ ६ ॥

(विलोक्य) कथमयं शतानन्दशिष्यस्ताण्डव्याप्तनः ।
(प्रविश्य)

ताण्डव्यायनः—भगवन्, अभिवादये ।

जामदग्न्यः—आयुष्मान् भूयाः । कथय तावत् । अपि नाम भवदु-
पाद्याययजमानस्य निवृत्ता हरचापारोपणश्रद्धा ? ।

ताण्डव्यायनः—निवृत्ता ।

जामदग्न्यः—(सहर्षम्) निवृत्ता ?

ताण्डव्यायनः—भगवन्, निवृत्ता सहैव चापेन ।

जामदग्न्यः—(सर्वत्रमम्) किमात्य, सहैव चापेन निवृत्तेति ।

ताण्डव्यायनः—अथ किम् ।

जामदग्न्यः—स्फुटं कथय तावत् किं वृत्तमिति ?

ताण्डव्यायनः—कस्यचिद्—

अखण्डचण्डिमोहण्डभुजदण्डनिपीडितम् ।

भगवन् ! भृगुमार्त्तण्ड ! भग्नं भर्गशरासनम् ॥ ७ ॥

जामदग्न्य इति । अपि = प्रसन्नोत्तो निपातः । निवृत्ता = अप्यता ।

भवदुभूमं शोतयति—अखण्डेति । भगवन् ! भृगुमार्त्तण्ड !! अखण्डचण्डिमोहण्ड-
भुजदण्डचण्डिपीडितं भर्गशरासनं भग्नमित्यन्वयः ।

भगवन् = पहृविषेशवर्यसम्पत्त, भृगुमार्त्तण्ड = भृगुवंशसूर्य, अखण्डचण्डिमोह-

(देखकर) कैसे यह शतानन्दका शिष्य ताण्डव्यायन आ गया ?
(प्रवेश कर)

ताण्डव्यायन—भगवन् ! अभिवादन करता हूँ ।

जामदग्न्य—विरजीव हो । यह बतलाओ । तुम्हारे शुश्रीके यजमानकी शिवधनुके
आरोपणकी अद्दा मिट गई है क्या ?

ताण्डव्यायन—मिट गई ।

जामदग्न्य—(इर्षके साथ) क्या मिट गई ?

ताण्डव्यायन—भगवन् ! खनुके साथ ही मिट गई !

जामदग्न्य—(जल्दीके साथ) क्या कहते हो ? खनुके साथ ही मिट गई !

ताण्डव्यायन—और क्या ?

जामदग्न्य—एक कही, क्या हो गया ?

ताण्डव्यायन—किसीके

भगवन् ! भृगुवंशसूर्य ! पूर्ण वर्षदलसे उद्दत वाहुदण्डसे निपीडित होकर शिवधनु
द्द गया ॥ ७ ॥

जामदग्न्यः—(सक्षेपम्) कस्य ?

ताण्डियायनः—

सुधाहुमारीचपुरस्सरा अमी

निशाचराः कौशिकयज्ञातिनः ।

वशे स्थिता यस्य

जामदग्न्यः—अलम्, अतः परं ज्ञातः खलु खलानामप्रणीनिशाचर-
ग्रामणीः ।

ताण्डियायनः—(स्वगतम्) कथं दशकर्णेन धनुभैष्मिति प्रतीतं
भगवता ? भवतु तावत् ।

एषमजवण्डनिर्विदितम् = अलण्डः (पूर्णः) यज्ञपिदमा (चण्डत्वम्) तेनोहण्डः
(उद्भवः) यो भजवण्डः (बाहुदण्डः) तेन निर्विदितम् (आहृष्टम्) । 'समग्रं
सकलं पूर्णमस्याणं स्यादनूनके 'हस्यमरः । भर्गक्षारासनं = भर्गस्य (हरस्य) क्षारासनं
(चापः), भरनं = लिङ्गितम् । अनुष्टुप्पृत्तम् ॥ ७ ॥

जामदग्न्य हृति । कस्य = पुरुषस्य, भुजवण्डेनेति शेषः । धनुभैष्मकं सूचयति—
सुधाहिति । कौशिकयज्ञातिनः सुधाहुमारीचपुरस्सरा अमी निशाचरा यस्य वशे
स्थिताः, अपूर्णश्लोकस्य प्रथममयमन्वयः ।

कौशिकयज्ञातिनः = विश्वाभित्रमस्यच्चंसनशीलाः, सुधाहुमारीचपुरःसराः ॥
सुधाहुमारीचाऽप्सराः, सुधाहुमारीचप्रभृतय हृति भावः । अमी = पुरातनकाळ-
वर्तिनः, निशाचराः = राक्षसाः, यस्य = ताण्डियायनविवक्षया रामस्य, परद्युराम-
उद्भवे तु—राक्षणस्येष्यर्थः । वशे = आवीर्ण्ये, स्थिताः = संबृताः, हस्यपूर्णश्लोकाऽर्थः ।

जामदग्न्य हृति । अलं = पर्याप्तम्, अतः परं कथनस्याऽवश्यकता नाऽस्तीति
भावः । खलानां = तुर्जनानाम् । अग्रणीः = अग्रगण्य हस्यर्थः । अग्रं नयतीति,

जामदग्न्य—(क्रोधपूर्वक) किसके ?

ताण्डियायन—

विश्वाभित्रके यज्ञको विष्वस्त करनेवाके सुवाहु और मारीच भादि वे राक्षस विसके
बहामें रहे मे*** *** *** *** *** ***

जामदग्न्य—वस करो, इसके अनन्तर जान किया कि वह दुर्जनोंका अग्रगण्य
राक्षसाधीशर रावण होगा ।

ताण्डियायन—(मन ही मन) रावणने धनु तोड़ दिया किस प्रकार भगवान्ने ऐसा
समझ लिया ? अच्छा ।

जामदग्न्यः—(सकोधम्) अयमिदानीम् ।

नृपशतसुकुमारकण्ठनालीकदनकलाकुशः परश्वधो मे ।

दशवदन कठोरकण्ठपीठीकदनविनोदविद्यतां दधातु ॥ ६ ॥

(विषय) अथवा—

यः कर्त्तौर्जुनभूकुरुद्भुतभुजाशाखासहस्रचिछुदां
दम्भोलेगिरिकृद्याटनपटोः शौण्डीर्यतो लज्जते ।

‘सत्सूद्धिपे’स्यादिना किप् , ‘अग्रप्रामाण्यां नयतेर्णो वाच्य’ इति पत्तम् । निशाचर-
प्रामणीः = राज्ञ साऽधिषः, रावण इति भावः । ‘प्रामणीर्नापिते पुंसि प्रिषु श्रेष्ठोऽधिष्ये
त्रिषु ।’ इत्यमरः । तामणवायन इति । प्रतीतं = ज्ञातम् ।

नृपशतेर्ति । नृपशतसुकुमारकण्ठनालीकदनकलाकुशः मे परश्वधो दशवदन-
कठोरकण्ठपीठीकदनविद्यतां दधात्वित्यन्ययः ।

नृपशतसुकुमारकण्ठनालीकदनकलाकुशः = नृपशतस्य (राजशतस्य, वहनी
राज्ञामिति भाव) सुकुमाराः (कोमलाः) याः कण्ठनाल्यः (ढलयोरप्रदेवात् गल-
नादयः) तासां कद्दने (मारणे) या कला (निपुणता) तस्यां कुशः (पट्टः) ।
मे = मम, परश्वधः = कुठारः । दशवदनकठोरकण्ठपीठीकदनविद्यतां = दशवदनस्य
(रावणस्य) कठोराः (इडाः) याः कण्ठपीठाः (गलप्रदेवाः) तासां कद्दने (छेदने)
विद्यतां (प्रवीणताम्) दधातु = धारयतु । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ९ ॥

युनः स्वपरह्यं श्लाघते—यः कर्त्तेति । अर्जुनभूलाङ्गद्भुतभुजाशाखासहस्रचिछुदां
कर्त्ता यो गिरिकृद्याटनपटोः दम्भोलेः शौण्डीर्यतो लज्जते । परेतराज्ञसदनद्वारः तस्य
पृतस्य मे कुठारस्य दशकण्ठकण्ठकलीकाण्डाऽङ्गलीखण्डने का श्लाघेत्यन्ययः ।

अर्जुनभूलाङ्गद्भुतभुजाशाखासहस्रचिछुदाम् = अर्जुनः (कार्त्तवीर्यः) एव
भूलः (शृः) तस्याऽङ्गभुताः (आश्वर्यस्पाः) भुजाः (बाहवः) एव शासा:
(विषपाः) तासां सहस्रं (दशशती) तस्य छिद्राः (छेदनम्) ‘कर्त्तेति तु तुमन्त-
पदेन योगात् ‘न लोकाऽस्ययनिष्ठाखलर्थं तुनाम्’ इति कर्मणि पर्ही न । ‘अथो भजा ।
द्वयोर्बाही करे’ इति मेदिनी कोशास्त्रीलिङ्गविषये भुजाशब्दः प्रामाणिकः । कर्त्ताऽविधा-

जामदग्न्य—(कोषके साथ) यह अभी—

सेकड़ों राजाओंकी सुकुमार (सुखायम्) कण्ठनाविषयोंको विनष्ट करनेकी कलामें
निपुण मेरा परश्व रावणके कठोर कण्ठोंके छेदनमें निपुणताको धारण करे ॥ ९ ॥

(विचार कर) अथवा—

कार्त्तवीर्यरूप वृक्षके अद्भुत बहुरूप दबारों शासाभोंको काटनेवाला यो (परश्व)

तस्यैतस्य परेतराजसदनद्वारः कुठारस्य मे

का श्लाघा दशकण्ठकण्ठकदलीकाण्डावलीखप्पने ? ॥१०॥

(पुनर्विचिन्त्य) तथाप्यनुचितमुदासितुमेतस्मिन् छत्रागसि रक्षसि ।
तदिदानीं

दक्षिणस्याम्बुधेर्मध्ये कृत्वा कोक्षणमष्टमम् ।

मद्भाणजन्मा दहनो लक्ष्मतक्षय जायताम् ॥ ११ ॥

ता, यः=मम कुठारः, गिरिकूटपाटनपदोः=गिरिकूटस्य (पर्वतसमूहस्य) पाटने (विद्व-
रने) पदोः (कुञ्चलस्य) । दम्भोळे: = बद्रस्य, 'दम्भोळिरशनिर्द्वयो'रित्यमरः । औषधी-
वैतः=अहङ्कारात्, लज्जते = अपते, दम्भोळिवा गिरिकूटपाटने यथाऽसाधारण-
विक्रमप्रवर्णाऽवसरः प्राहो न मया तथाऽऽसावित हति मत्वेति भावः । परेतराज-
सदनद्वारः = परस्मिन् (लोके) हताः (गताः) हति परेताः (प्रेताः) तेषां राजा
(स्वामी) यमराजः, तस्य सदनस्य (गृहस्य) द्वारः (प्रतीहारभूतस्य) । स्त्री-
द्वारार्द्रं प्रतीहारं हृत्यमरः । तस्य = तादृशस्य, पृतस्य = अतिस मीपवर्तिनः, मे =
मम, कुठारस्य=परस्मीः, दशकण्ठकण्ठकदलीकाण्डाऽवलीखप्पने = दशकण्ठस्य (राघ-
वस्य) कण्ठाः (गलाः) पूर्व कदलीकाण्डाः (रम्भास्तद्वाः) तेषामावली (पक्षिः),
तस्याः स्थणने (खेदने) । का = कीदृशी, शलाषा = प्रशंसा, न काऽपीति भावः ।
शादूळविकीर्तिं चृत्तम् ॥ १० ॥

पुनरिति । तथाऽपि = दशकण्ठकण्ठक्षेत्रे मरुठारस्य शलाषाऽभावेऽपीति
भावः । कृताऽऽगसि = कृतम् (विहितम्) आगः (अपराधः) येन, तस्मिन् ।
अपराधकारिणीति भावः । रक्षसि = राष्ट्रसे राष्ट्रण हृत्यर्थः । उद्यासितुम् = औदासी-
न्येन वर्तितुमिति भावः ।

दक्षिणस्येति । दक्षिणस्य अम्बुधेः मध्ये अष्टमं कोक्षणं कृत्वा मद्भाणजन्मादहनो
लक्ष्मतक्षय जायताभित्यन्वयः । दक्षिणस्य = दक्षिणदिग्भवस्य, अम्बुधेः = समु-
द्रस्य, मध्ये = अन्तरे, अष्टमम् = अष्टमसंक्षयापूर्णं, सप्तहीपाऽतिरिक्तमिति भावः ।
कोक्षणं = तदाक्षयदेशविशेषं, कृत्वा = विद्याय, मद्भाणजन्मा = मवक्षुरोत्पत्तः, मद्भाण-
पर्वतसमूहके विदारनमें निपुण वज्रके अहङ्कारसे कबाला है । यमराजमदनके दारभूत हस
मेरे परश्चुके राष्ट्रके कण्ठस्य कदली स्तम्भोंको खणित करनेमें क्या प्रशंसा है ॥ १० ॥

(किर विचार कर) तथापि इस अपराधी राष्ट्रसे विषयमें उदासीन होना अनुचित
है । इसलिए अमी—

दक्षिण समुद्रके बीचमें आठवाँ कोक्षण देश बनाकर मेरे शास्त्रसे उत्तरन अनिन लक्ष्मा
आठवाँके लिए प्रकृत हो ॥ ११ ॥

(इति साठों परिक्लामति)

ताण्डवायनः—(स्वगतम्) दिष्टया स्वस्ति क्षत्रियकुलाथ ।
(नेपथ्ये)

अहो नियोगिनः, कृतविवाहमङ्गलयोः सीतारामचन्द्रयोः स्वस्तिवाच-
निका द्विजा आहूयन्ताम् ।

जामदग्न्यः— परिकृत्य, सकोषम्) आः ब्रह्मबन्धो, कथमलीकदश-
कण्ठकीर्तिदानेन प्रतारितोऽस्मि । नन्वयमन्यः कोपि जनकजामाता ।

ताण्डवायनः—भगवन्, मम को वापराधः ? अर्थोक्त एव भगवता

कवन्म यस्य सः, तादृशो दृहनः=अभिः, लङ्घाऽतङ्काय = कङ्कातापशङ्कायै, जायतां=
भवेत् । मङ्गाणः समुद्रशोषणोस्तरं प्राविस्थतेषु सप्तसु कोङ्गेष्वदृष्टं कोङ्गं निर्माय
लङ्घा दृहरिति भावः । कश्यपाय भूर्मि दृश्वा परशुरामः स्वनिवासार्थं समुद्रशोषण-
युक्तस्तरं कोङ्गणवेशं निर्मितवानिति पौराणिकी कथाऽग्राऽनुसन्धेया ॥ ११ ॥

ताण्डवायन इति । दिष्टया = भाग्येन, अव्ययमिदम् । स्वस्ति = कश्यार्थं, 'स्व-
स्तीत्यविनाशिनामे'ति निरुक्तम् । रावणं प्रति परशुरामकोपशोतनाविद्यं क्षत्रिय-
कथाणार्थात् ।

नेपथ्य इति । नियोगिनः = कार्यनियुक्ताः पश्याः । स्वस्तिवाचनिकाः = स्वस्ति-
वाचनकारिणः । आहूयन्ताम् = आकार्यन्ताम् ।

जामदग्न्य इति । आः = कोपशोतकमव्ययमिदम् । ब्रह्मबन्धो = ब्राह्मणवान्वय,
स्वमसि ब्राह्मणस्य बान्धव पूर्व न तु प्रकृतमाहारं इति भावः । अळीकदशकण्ठ-
कीर्तिदानेन = भिष्यादावण्यशोवितरणेन । प्रतारितः = विद्वितः । रावणेन धनुर्मङ्गः
कृत इति मदीया भान्तिस्तरया जनितेति भावः ।

ताण्डवायन इति । भान्तम्=अनवस्थितं, दृशकण्ठेन धनुः वर्णितमिति प्रतीत-

(येदा कहकर गर्वके साथ परिक्लमण करते हैं ।)

ताण्डवायन—(मन ही मन) भाग्यसे क्षत्रियकुलका कश्याय दुःखा ।

(नेपथ्यमें)

भहो ! ताम करनेवालो ! सीता और रामचन्द्रके विवाहके अवनतर स्वस्तिवाचन
करनेवाले ब्राह्मणोंको दुःखो ।

जामदग्न्य—(छेट कर, कोपपूर्वक) ओह ! नाहालके बान्धव ! शूठमूठमें रावणकी
कीर्तिके वर्णनसे मैं ठगा गया हूँ । औरे ! यह कोई दूसरा ही बनकका जामाता (शामात) है ।

ताण्डवायन—भगवन् । मेरा क्या अपराध है ? आप ही कहने पर भासने मी

भ्रान्तं, मया पि संभ्रान्तम् ।

जामदग्न्यः—तत्रिशशोषं तावत् कथय ।

ताण्डवायनः—

...शराग्रवर्तिनः

प्रतापलेशस्य गताः पराभवम् ॥ ८ ॥

(तथैव अस्त्राङ्गचण्डमा ४१७ पुनः पठति)

जामदग्न्यः—कः पुनरत्य मारीचदमनः ?

ताण्डवायनः—

ये ऋष्यशृङ्गचक्रभागभुवः कुमारा:

स लक्ष्मिरे दशरथस्य वधूजनेन ।

मिति भावः । संभ्रान्तं = संभ्रमः कृतः, मया च भयान्तव्यान्तेः प्रतिवादो न व्यधाचीति भावः ।

जामदग्न्य इति । निःशोषं = संपूर्ण, कथय = ब्रूहि, स्वोक्तं पूरयेति भावः ।

ताण्डवायनः सुवाह्नित्यादिपूर्वोक्तं पूरयति—शराग्रवर्तिन इति । शराग्रवर्तिनः प्रतापलेशस्य (वसो स्थिताः सन्तः) पराभवं गताः दृश्यन्वयः ।

५ (कौशिक्यज्ञघातिनः सुवाह्नमारीचपुरःसरा अमी निशाचराः यस्य = रामस्य) शराग्रवर्तिनः = शरस्य (वाणस्य) अग्ने (पुरोभागे) वर्तते (विषते) तच्छ्रीलः स्तरस्य, तादृशस्य प्रतापलेशस्य = विक्रमलवस्य, (वसो स्थिताः सन्तः) पराभवं = विनाशं, गताः = प्राप्ताः । वैशास्यं वृत्तम् ॥ ८ ॥

रामोत्पत्ति वर्णयति—ये ऋष्यशृङ्गेति । दशरथस्य वधूजनेन ऋष्यशृङ्गचक्रभागभुवो ये कुमाराः संजिञ्चिरे । तेषां प्रथमः निरुपमः कुशिक राजतनूजसिद्धिः अयं रामाभिधः कुमार दृश्यन्वयः । दशरथस्य = तदाक्ययस्याऽयोध्याधिपत्यस्य, वधूजनेन=पत्नीगणेन, ऋष्यशृङ्गचक्रभागभुवः = ऋष्यशृङ्गस्य (तदाक्यर्थे) चारुभागभुवः (हस्य-

आनिकी मैत्रे भी जलदबाबी की ।

जामदग्न्य—उब सभी बात बहुकामो ।

ताण्डवायन—वाग्के अश्वभागमें रहनेवाले पराक्रमलेशके वशवर्ती होकर विनाशको प्राप्त हो गये ॥ ८ ॥

(उहीःप्रकार अस्त्राङ्गचण्डमा आदि ४१७ पद फिर पढ़ते हैं ।)

जामदग्न्य—यह मारीचको दमन करनेवाला कौन है ?

ताण्डवायन—इश्वरवंकी पत्नियोंने ऋष्यशृङ्गके हस्यपाकसे होनेवाले जिन कुमारोंको

सेवामयं निरुपमः प्रथमः कुमारो
रामाभिधः कुशिकराजतनूजशिष्यः ॥ १२ ॥

जामदग्न्य—(क्षणं विभाव्य, सामर्थम्)

तुर्धर्षाः सुरसिद्धकिञ्चरनरैस्त्यक्तकमं वक्तां
प्राप्ते यत्र विधातरीव तरसा तिस्रोऽपि दग्धाः पुरः ।
तद्ग्रन्थं यदि राघवेण शिशुना चण्डीपतेः कार्मुकं

पाकोत्पत्ताः) । ये, कुमाराः = पुत्राः, सञ्जिहे = उत्पादिताः । तेषाः = संजातानाः ।
कुमाराणां मध्ये, प्रथमः = आद्यः, निरुपमः = उपमारहितः, असाधारण इति भावः ।
कुशिकराजतनूजशिष्यः = कुशिकराजः (कुशिकभूपः, गाधिरिति भावः) तत्त्वनूजः
(विश्वामित्रः) तस्मिक्ष्यः (तदन्तेवासी) । अयं = निकटवर्ती, रामाऽभिधः=रामाऽ-
भिधानः, कुमारः = पुत्रः, अस्तीति शेषः स एव मारीचदमन इति भावः । वसन्त-
तिष्ठकं तृत्यम् ॥ १२ ॥

जामदग्न्य इति । विभाव्य = विसृश्य ।

तुर्धर्षाः इति । सुरसिद्धकिञ्चरनरैः तुर्धर्षाः तिस्रोऽपि पुरः विधातरीव यत्र वक्तां
प्राप्ते त्यक्तकमं दग्धाः । चण्डीपतेः तत् कार्मुकं शिशुना राघवेण तरसा भग्नं यदी-
त्यपूर्वैर्लोकस्याऽन्वयः ।

सुरसिद्धकिञ्चरनरैः = सुराः (देवाः) सिद्धाः (देवयोनिविशेषाः) किञ्चराः
(किञ्चपुरुषाः, देवयोनिविशेषाः) नराः (मनुष्याः), तैः । तुर्धर्षाः = अनतिकम-
णीयाः, तिस्रोऽपि = त्रिसंख्याका अपि, पुरः = पुर्यः, त्रिपुरनगर्य इति भावः । विधा-
तरि इव = विधी इव, यत्र = यस्मिन्, चण्डीश्चाप इति भावः । वक्तां = कुटिलताः ।
प्राप्ते = भासादिते सति, त्यक्तकमं = क्षममनपेत्य, युगपदिति भावः । दग्धाः =
भस्मीकृताः । चण्डीपतेः = गौरीश्वस्य, हरस्येत्यर्थः । तत् = तादृशं, कार्मुकं = धनुः,
शिशुना = बालकेन, राघवेण=रामचन्द्रेण, तरसा=बलेन, भग्नं यदि=खण्डितं चेत् ।

पैदा किया । उनमें पहले और अनुपम (वेळोऽ) विश्वामित्रशिष्य वे राम नामक कुमार
(मारीचदमन) हैं ॥ १२ ॥

जामदग्न्य—(कुछ समय तक विचार कर, कोपपूर्वक) देवता, सिद्ध, किञ्चर और
मनुष्योंसे जनतिकमणीय तीनों पुरियों भाग्यके समान जिस धनुके तक होनेपर कमनों-
खोककर (एक ही बार) जड़ गई । महादेवके उस धनुको बालक रामने यदि बड़े
तीक दिया है... *** *** *** .

ताण्डवायनः—(स्वगतम्) किमधुना वद्यति ?

जामदग्न्यः—

तन्मग्नं कुलमेव तर्कय रघोर्मच्छुक्षधाराभसि ॥१३॥

ताण्डवायनः—संरघोडयं भगवान् । तमिमं बृत्तान्तमुपाध्यायस्य
कथयामि ॥

(इति निष्कान्तः)

जामदग्न्यः—(विलोक्य) अभिनवविवाहमङ्गलतया तर्कयामि स

ताण्डवायन इति । वद्यति = कथयिष्यति, 'वच परिभाषण' इति भासोऽकूँट ।
शिशुनेति पदं श्रुत्वा रामं प्रति परशुरामस्य कल्योऽवमाशक्षय ताण्डवायनस्येवं
स्वगतोऽकि ।

परशुरामः श्लोकं पूर्वति—तन्मग्नमिति । तत् मच्छुक्षधाराभसि रघोः कुलम्
एव मग्नं तर्कयेत्यन्वयः । तत् = तहि, मच्छुक्षधाराभसि = मच्छुक्षस्य (अत्यर-
वद्यस्य) धाराभसि = धारा (अग्रभागः) एव अभः (जलम्) तस्मिन् ।
रघोः कुँडं = रघुवंशः, एव, मग्नं = निमग्नम्, इति, तर्कय = विचारय । पूकस्य राम-
स्याभ्यरात्रेन सर्वं रघुकुलमेव स्वायुधलक्षयं करोमीति भावः । उपमाऽलङ्घारः ॥
शादूँडविकीर्तिं बृत्तम् ॥ १३ ॥

ताण्डवायन इति । संरघः = कुपितः । उपाध्यायस्य = वेदैकदेशाऽप्यापकस्य
शातानन्दस्येति भावः । उपेत्याऽधीयतेऽस्मादिति उपाध्याय, 'हृष्टर्वेति घञ् । उपा-
ध्यायलक्ष्यमाह मनुः—

'पैकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽप्यापयति बृत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥' इति ।

जामदग्न्य इति । जनः = लोकः, अर्धमुग्धः = अर्धमूढः, पूर्णविचाराभस्मर्थ इति
भावः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयो'रित्यमरः ।

ताण्डवायन—(मन ही मन) अब ये क्या कहेंगे ?

जामदग्न्यः—जो मेरे शक्ति नोकके पानीमें रघुवंश ही दूर जायेगा समझो ॥१४॥

ताण्डवायन—(मन ही मन) ये महर्षि कुपित हो गये । इसकिए इस बृत्तान्तको
उपाध्यायसे कहता हूँ ।

(ऐसा सोचकर जाते हैं ।)

जामदग्न्य—(देखकर) नये वैवाहिक मङ्गलपक्षार्थको भरण करनेसे मैं विचारता

एष रामः सानुज इति (सहर्षम् , निर्बन्धे) अर्धमुग्धः खल्वयं जनो यदेनं काम इति वक्तव्ये राम इति जल्पति । (पुनर्निर्बन्धे)

सौन्दर्यं मदनादपि प्रथयति प्रौढिप्रकर्णं पुरां

भेत्तारं मदनारिमध्यधरयत्युद्गामदोःकीडितम् ।

मुग्धत्वं मदनारिमौलिशशिनोऽप्युत्कर्णमालम्बते

मृत्त्वेस्तत् किमसौ रसैर्विरचितः शङ्कारवीराद्भुतैः ॥१४॥

रामस्य सौन्दर्यादिकं वर्णयति—सौन्दर्यमिति । सौन्दर्यं मदनादपि प्रौढिप्रकर्णं प्रथयति । उद्गमदोःकीडितं पुरा भेत्तारं मदनाऽरिमपि अधरयति । मुग्धत्वं मदनाऽरिमौलिशशिनोऽपि उत्कर्णम् आलम्बते । तत् असौ मृत्त्वैः शङ्कारवीराऽद्भुतैः रसैः विरचितः किमित्यन्वयः ।

सौन्दर्यं = मनोरमत्वं, मदनादपि = कामाद्यपि, प्रौढिप्रकर्णं = प्रोढतोकर्णं, लावण्यार्थितशयमिति भावः । प्रथयति = प्रकाशयति । सौन्दर्यं रामोऽर्थं कन्त्रपूर्वपूर्वऽप्यहारक इति भावः । उद्गमदोःकीडितम् = उद्गमं (महत्) चत् दोःकीडितं (बाहुकीडा, भुजविक्षम् इति भावः) । पुरां = त्रिपुरनगरीणां, भेत्तारं = भेत्तकं, वाहकमिति भावः । मदनाऽरिमपि = कामशङ्कुमपि, महादेवमपीति भावः । अधरयति = अधरे करोति, तिरस्करोतीति भावः । असौ विक्रमे कपर्दिनमप्यतिशेषं इति भावः । मुग्धत्वं = बालत्वं, मदनाऽरिमौलिशशिनोऽपि = शिवदोलरबालचन्द्रादपि, उत्कर्णं = प्रकर्णम्, आलम्बते = आलयति । मार्द्वे चाऽर्थं चालः शङ्करशेषरं चालचन्द्रमप्यभिभवतीति भावः । निष्कर्णं व्यञ्जति—मूर्तिरिति । तत् = तस्मालकारणात्, असौ = रघुकुमारो रामः, मृत्त्वैः = मृत्तिमित्तिः, शङ्कारवीराऽद्भुतैः = रत्युत्साहविस्मयस्थापिभावकैः, रसैः, विरचितः किं = निभितः विमु । कुमारस्याऽस्य मदनाऽरिमादिकामिभाविभुजविक्रमेण वीरस्य शिवदोलरबालचन्द्रमार्द्वाऽलिक्षमेण चाऽद्भुतस्य च रसस्योत्पादकता व्यञ्जयत इति भावः । तथा चाऽप्रोपमानाद्युपमेयस्याऽप्यिक्यवर्णनाद्युपतिरेकाऽलङ्घारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

हैं कि भाईके साथ ये ही राम हैं । (इसके साथ, देखकर) यह लोक अर्थमूर्ख है जो कि इसको 'काम' कहनेके स्पानमें 'राम' कहता है । (फिर देखकर) (इसका) सौन्दर्यं, कामदेवसे भी प्रौढताले उत्कर्णको प्रकाशित कर रहा है, महान् बाहुपराक्रम, त्रिपुरनगरीयोंके दाहक शङ्करकी भी न्यून बना रहा है, बालभाव, शङ्करके महस्तकस्थित बालचन्द्रसे भी उत्कर्णका आवश्यक कर रहा है । इस कारणसे यह बालक मूर्तिमान् उद्गार, वीर, और अद्युत इन तीनों रसोंसे बना है क्या ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशतो राम-लक्ष्मणौ)

लक्ष्मणः—(सकौतुकम्)

मौर्वी धनुस्तनुरियं च विभर्ति मौर्खीं,
याणाः कुशाभ्य विलासनित करे, सितायाः ।
धारोज्जवलः परशुरेष कमण्डलुभ्य,
तद्वीरशान्तरसयोः किमयं विकारः ? ॥ १५ ॥
आर्य, किं पुनरिदं ब्रह्मचक्रवर्णात्मकं चित्रमिव स्फुरति ?

जामदग्नं वर्णयति—मौर्खमिति । धनुः मौर्खम्, इवं तनुष्म मौर्खीं विभर्ति ।
करे याणाः कुशाभ्य विलासनित । सिताऽयाः धारोज्जवल एष परशुः कमण्डलुभ्य । तद्
वीरशान्तयोः अर्य विकारः किमित्यन्वयः ।

धनुः = कासुंकं, मौर्खीं = गुणं, 'मौर्खी ज्या शिखिनी गुण' इत्यमरः । विभर्ति=
धारयति आरोपितगुणं धनुवर्तते इति भावः । इवं = निकटवर्तिनी, तनुष्म = शरीरं
च, मौर्खीं = मुञ्जमर्यां मेलठां, विभर्ति । एवं च करे = हस्ते, याणाः = शराः, कुशा-
भ्य = दर्भाश्च, विलासनित = शोभन्ते । तथा सितायाः = सितम् (शुक्लम्) अयः
(कौदम्) यस्य सः, तादृशः 'शिताऽप्र' इति पुस्तकान्तरपाठे शितम् (तीचणम्)
अप्रम् (अप्रभागः) यस्य स हृत्यर्थो वोध्यः । धारोज्जवलः = धारयाम् (अप्र-
भागः) परशुपते, धारया = जलधारया, कमण्डलुपते उज्जवलः (देवीप्यमानः) ।
एषः = अतिनिकटवर्ती, परशुः = कुठारः, कमण्डलुभ्य = कुण्डी च, 'अखी कमण्डलुः
कुण्डी' इत्यमहः । विलासतीति शेषः । निरामयति—तद् = तस्माल्कारणात्, वीरशा-
न्तयोः = दलसाहनिर्वेदस्थायिभावयोः रसविशेषयोः, अयं = पुरोवर्ती जनः, जाम-
दग्न्य इति भावः । विकारः किं = परिणामः किम् । आरोपितमौर्खिकं धनुषा
याणैः परशुना च वीरस्य मौर्ख्या मेललया कुशैः कमण्डलुना च शान्तरसस्य
च परिणामः प्रतीयत इति भावः । अत्र इलेषाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं शूलम् ॥ १५ ॥

आर्यंति । ब्रह्मचक्रवर्णात्मकं = ब्रह्मचक्रवर्णां आत्मा (देहः) यस्मिस्तत् । चित्र-
मिव = आलेखयमिव ।

(तद राम और लक्ष्मण प्रवेश करते हैं ।)

लक्ष्मण—(कुतूहलके साथ)

धनु प्रस्तक्षको और यह शरीर मौर्खी मेललाको भारण कर रहा है । इसमें काण
और कुश शोभित हो रहे हैं । सफेद कौदमाली नोकमें उज्जवल यह परशु और जलधारासे
उज्ज्वल कमण्डल भी है । इस काण और शान्त रसके ये परिणाम हैं क्या ? ॥ १५ ॥

आर्य ! ये क्या शान्त छपितवर्णात्मक चित्रके समान प्रकाशित हो रहे हैं ।

रामः—वत्स, न विदितं ते, नन्वयं स भगवान् भार्गवः—

वेष्यं क्रौञ्चमहीधरस्य शिखरं, देयं धरित्रीतलं,

प्रत्यप्रवितिखण्डपद्मनविधिकीडाविषेयोऽम्बुधिः ।

जेयस्तारकसूदनो युधि, करकीडाकुठारस्य च

छेण्यं यस्य बभूत् हैहयपतेरुद्धामदोःकाननम् ॥४६॥

लक्ष्मणः—तर्हि विस्मयनीयशीलोऽयं भगवान् ।

राम इति । ते = तव, 'विदित'मिवेति 'मतिकुद्दिपूजार्थंभ्यश्चे'ति कप्रत्ययान्तपूर्वेन योगे 'कस्य च कर्तमान' इति पष्ठी ।

परशुरामं वर्णयति—वेष्यमिति । यस्य क्रौञ्चमहीधरस्य शिखरं वेष्यं, धरित्रीतलं देयम्, अम्बुधिः प्रत्यप्रवितिखण्डपद्मनविधिकीडाविषेयः, युधि तारकसूदनो जेयः, हैहयपतेः उद्धामदोः काननं करकीडाकुठारस्य छेण्यं बभूतेयन्वयः । यस्य = परशुरामस्य, क्रौञ्चमहीधरस्य = क्रौञ्चपर्वतस्य, शिखरं = शर्करं, वेष्यं = वेष्यार्थं, 'भेद्यमिति पाठान्तरेऽप्ययमेवाऽर्थः । बभूत्, पूर्वं परश्राप्ति । धरित्रीतलं = भूतलं, देयं = कानयोग्यम् । अम्बुधिः = समुद्रः, प्रत्यप्रवितिखण्डपद्मनविधिकीडाविषेयः प्रत्यप्रं (नृतनम्) यत् वितिखण्डं (भूमिशक्तं, समुद्रशोषणेन विधीयमानमिति भावः) तेन दृढनविधिः (दण्डकरणविधानम्) स एव कीडा (सेला), तस्या विषेयः (वचनोर्लितः), पुरा कश्यपाय भूमिं प्रदाय स्ववाणेन समुद्रस्य कियन्तं भागं क्षेत्रं स्ववासाऽर्थं परशुरामो नृतनं भूमिलक्षणं निर्मितवानिति पौराणिकी कथाऽप्ताऽर्थेऽनुसन्धेया । युधिः = संप्राप्ते, तारकसूदनः = तारकजित्, कार्तिकेय इत्यर्थः । जेयः = जेतव्यः । हैहयपतेः = कार्त्तवीर्यस्य, उद्धामदोः काननम्—महाभज्ञानं, करकीडाकुठारस्य = भूजविलासपरश्वरस्य, 'छेण्यमिति कृत्यप्रत्ययान्तपूर्वेन 'कृत्यानां कर्त्तरि वे'ति वैकल्पिकी पष्ठी, पचे तृतीयाऽपि । छेण्यं = छेत्यर्थं, बभूत् = अभवत् । सोऽयं भगवान् भार्गव इति परशुरामस्य परिचयः प्रतिपादते । कार्दूलविकीडितं शूतम् ॥ १६ ॥

लक्ष्मण इति । विस्मयनीयशीलः = विस्मयनीयं (विस्मययोग्यम्) शीलं (स्वभावः) यस्य सः ।

राम—वत्स ! तुम नहीं जानते हो, ये भगवान् भार्गव हैं—जिनका क्रौञ्च पर्वतका शिखर (चोटी) वेष्यनीय था, भूतल देय था, समुद्र नदा भूमिखण्ड बनाकर दण्ड देनेकी कीडाका विषेय था, युद्धमें तारकजेता (कार्तिकेय) जेतव्य थे और हैहयपति (कार्त्तवीर्य) का विशाल बाहुबन जिनके इस्तविलास परशुका छेदनीय था ॥ १६ ॥

लक्ष्मण—तव भगवान् परशुराम आश्वर्यं करनेके लिए योग्य स्वभाववाले हैं ।

रामः— विस्मयनीयशीलानां शिखामणिरिति वक्तव्यम् । अयं हि—
एकः स्वर्णमहीधरां क्षितिमिमां स्वर्णेकश्चार्णी यथा
गामेकां प्रतिपाद्य कश्यपमुनौ न स्थातमने श्लाघते ।
किञ्च कौञ्जगिरिं गिरीशतनयस्याविद्वशक्तिक्षतं
विद्वच्छा वाणगणैरुदारहृदयो वैलवयमाहम्बते ॥१७॥

राम इति । शिखामणिः = चूडारत्नम् ।

जामदग्न्यस्याऽनुपमो दामवीरतां प्रतिपादयति—एक हृति । [एकः स्वर्णमही-
धराम हमां दिति स्वर्णेकश्चार्णीम् एकां गां यथा कश्यपमुनौ प्रतिपाद्य स्थातमने न
श्लाघते । किञ्च गिरीशतनयस्य आविद्वशक्तिक्षतं कौञ्जगिरिं वाणगणैर्विद्वच्छा
उदारहृदयः (सन्) वैलवयम् आलम्बत् हृत्यन्वयः । एकः = अद्वितीयः, जामदग्न्य
हृति भावः । स्वर्णमहीधरां = सुवर्णांकरयुतपर्वतोपेतां—स्वर्णमस्ति येनु ते स्वर्णी,
स्वर्णांकादिक्ष्योऽत् इत्यर्थयः । स्वर्णां महीधराः (पर्वताः) यस्यां, तामिति
दितिविशेषणम् । हमां = हुदिसज्जुहृष्टां, दिति = पृथिवी, स्वर्णेकश्चार्णीम् = एक-
सुवर्णविशांगोपेताम्, एकाम् = एकां, गां यथा = येनुभिव, कश्यपमुनौ = कश्य-
पर्वती, कारकस्य विवक्षावीनावात्समप्रदानेऽधिकरणत्वविवक्षा । प्रतिपाद्य = द्रवा,
स्थातमने = निजबुद्ये, 'श्लाघयुलस्याशपां शीप्त्यमान' हृति चतुर्थीं । न श्लाघते =
न प्रसंगसति । किञ्च, गिरीशतनयस्य = शङ्कुरपुत्रस्य, कार्तिकेयस्येति भावः । आवि-
द्वशक्तिक्षतम् = आविद्वा (आ = समन्तात्, विद्वा = प्रहता) या शक्तिः (कासू,
शशविशेष हृति भावः), तथा उत्तं (किञ्जिद्वशक्तिम्) कौञ्जगिरिं = कौञ्जपर्वतं,
वाणगणैः = वाणसमूहैः, विद्वच्छा = भित्त्वा, उदारहृदयः = उत्त्रतचित्तः सन्, वैलवयः=
लज्जाऽन्वितलम्, आलम्बते = अवलम्बते । कार्तिकेयशक्तिविद्विति शक्तिः कौञ्जपर्वतं स्व-
शरनिकरैर्विद्वच्छोदारहृदयत्वेन जामदग्न्यो लज्जां भजतीति भावः । शादूलविक्षी-
कितं चूटम् ॥ १७ ॥

राम— आश्वर्यं करनेके लिए योग्य स्वभाव वालोंके भगवान् परशुराम शिरोमणि हैं,
ऐसा कहना चाहिए ।

वर्णोक्ति दे—

अद्वितीय (जो-परशुराम) सुवर्ण सम्पत्ति पर्वतोंसे युक्त इस पृथ्वीको एक सुवर्ण शहस्रे
अकाङ्क्षत एक गामकी तरह कश्यप ऋषिको देकर आवश्यकाया नहीं करते हैं । और भी—
कार्तिकेय की जोकी गई शक्तिसे क्षति कौञ्ज पर्वतको वाणसमूहसे विद्व करके भी उत्त्रतचित्त
इनेसे लंजाका अवलम्बन करते हैं ॥ १७ ॥

(उम परिकामतः)

रामः—(अजलि बदूच्चा) भगवन् ! भृगुकुलशिरःशेखरशिखषट्ठक !
एष सानुजस्य मे परमोऽतिरमणीयपरिणामः प्रणामः ।

ज्ञामदग्न्यः—समरविजयी भूयाः ।

रामः—भगवन् , भृगुकुलमौलिमाणिक्य, अनुगृहीतोऽस्मि ।

भार्गवः—(स्वगतम्)

(सफलम्) रामे चन्द्राऽभिरामे विनयवति शिशौ किं प्रकुप्यातिमात्रं
(विमृश्य सकोषम्) हुं चापं चन्द्रमौलेऽधपलमतिरसाविक्षुदण्डं वभज ।

राम हृति । भृगुकुलशिरः शेखरशिखषट्ठक = भृगुकुलस्य (भृगुवंशस्य) शिरः
शेखरस्य (शिरोभूषणस्य) शिखषट्ठक (काकपच्छस्यानीय) । परमोऽतिरमणीय-
परिणामः=परमोऽतिः (उल्काऽऽस्युदयः) पूर्व रमणीयः (मनोहरः) परिणामः
(परिपाकः) यस्य सः, तादृशः । प्रणामः=नमस्कारः ।

राम हृति । चन्द्राऽभिरामे विनयवति शिशौ रामे अतिमात्रं किं प्रकुप्य किमि-
त्येकचरणस्याऽन्वयः । चन्द्राऽभिरामे = चन्द्रः (हनुः) हव अभिरामः (सुन्दरः)
हृति चन्द्राऽभिरामस्तस्मिन् , तादृशे । विनयवति = विनीते, शिशौ = बाले, रामे =
रामचरणे, अतिमात्रम् = अत्यर्थ, प्रकुप्य = प्रकोपं कृत्वा, किं = किं प्रयोजनं, भविष्य-
तीति शोषः । पूर्वेन करुणा चोतिता ।

हुं चापमिति । हुं चपलमतिः असौ चन्द्रमौलेः चापम् हस्तुदण्डं वभजोति ह्रितीय-
चरणस्याऽन्वयः । हुंमिति क्रोधशोतकमव्ययम् । चपलमतिः=चञ्चलसुद्रिः असौ =
अर्थं, राम हृति भावः । चन्द्रमौलेः=चन्द्रशेखरस्य, शिखस्येत्यर्थः । चापं = धनुः,

(दोनों परिकामण करते हैं ।)

राम—(अजलि बाँधकर) भगवन् ! भृगुवंशके शिरोभूषणस्यानीय ! मैं भाईके साथ
परमोऽतिरूप मनोहर परिणामसे युक्त प्रणाम करता हूं ।

ज्ञामदग्न्य—युद्धविजयी बनो ।

राम—भगवन् ! भृगुवंशके मुकुटके माणिक्य ! मैं अनुगृहीत हूं ।

भार्गव—(मन ही मन)

(करुणापूर्वक) चन्द्रतुल्य सुन्दर और विनयसम्पन्न बालक रामने ज्यादा कोप करके
क्या होगा ?

(विचार कर कोषपूर्वक) ओह ! चञ्चल कुदिलाले इन्होंने शिवधनुको हस्तुदण्डके
समान तोड़ दिया ।

(पुनः साकुकोशम्) बाला वैधव्यदीक्षां जनकनृपसुता नार्हतोयं मदखात्
(पुनर्विचिन्त्य, सामर्थम्)

आः ! शान्तो मे कुठारः कथमयमधुना रेणुकाकण्ठशत्रुः ॥ १८ ॥

(प्रकाशम्) दाशरथे, इयमसौ में त्वयि सदाचारानुसारिणी बाग्वतिरेव ।

इष्टवृष्टं = रसालदण्डम् , इवेति शेषः । 'इष्टभज्ञम्' इति पुस्तकान्तरस्यः साधी-
यान्पाठस्तवर्यस्तु इष्टमिव भहूत्वा, णमुकप्रत्ययः । बभञ्ज = भग्नवान् , भाग्नवस्य
रामकर्तृकहरघनुभूम्भस्य परोचत्वात् 'परोचे लिङ्ग' इति लिङ्ग । हरघनुभूम्भकत्वाद्वामेऽयं
परद्युरामस्य कोपमूलको दण्डवृद्धवतारः ।

पुनरिति । साऽनुकोशं = संकृप्तिमिति । विद्याविशेषणमिदम् ।

बालेति । बाला इयं जनकसुता मदखात् वैधव्यदीक्षां नार्हतीति तृतीयचरण-
स्याऽन्वयः । बाला = बालिका, इयम् = एषा, जनकसुता = जानकी, सीरेति भावः ।
मदखात् = मदायुधात् , परद्युरुपादिति शेषः । वैधव्यदीक्षां = विधवावत्वतादेशं,
विगतोध्वं यस्याः सा विधवा, तस्या भावो वैधव्यं, तदीक्षां, प्राप्तुमिति शेषः । न
अर्हति = योग्या न भवति । जानक्या बालभावात्तद्वृत्तमे रामे परद्युरामस्याऽयं
करुणाऽविर्भावः ।

आ इति । आः ! रेणुकाकण्ठशत्रुः अयं मे कुठारः असुना कथं शान्त इति
चतुर्थचरणस्याऽन्वयः । आ इति कोपयोत्कमव्ययम् । रेणुकाकण्ठशत्रुः = रेणुकायाः
(तदावधाया मन्मातुः) कण्ठशत्रुः (गलाऽरातिः, विनुज्ञमदमे राज्यापद्मेवकरवा-
दिति भावः) । अयं = निकटवर्ती, मे=मम, कुठारः = परद्यु, असुनः=सम्प्रति, कथं=
केन प्रकारेण, शान्तः=शान्तिसम्पदः, दण्डवत्यापारनिवृत्त इति भावः । अस्तीति
शेषः । गुरुत्वापद्मेवके रमेऽपि मदीयोऽयं कुठारः कथं निवृत्तदण्डवत्यापार इति
भावः । श्लोकेऽस्मिन्महारुणाक्षोभोप्रतारुपाणां भावानां शब्दताऽवसेया । खगधरा-
यूत्तम् ॥ १८ ॥

प्रकाशमिति । बाग्वतिरेव = वचनव्यापार एव, समरविजयी भूया' इत्याकारकः
सदाचाराऽनुसारी वचनव्यापार एव, न तु मे त्वयि शरीरमनोष्टुक्ष्येति भावः ।

(फिर करणापूर्वक) बालिका यह सीता मेरे भक्तसे वैधव्यदीक्षा पानेको योग्य नहीं है ।

(फिर विचारकर, ओपके साथ) ओह ! रेणुका का कण्ठशत्रु यह सेरा परद्यु अभी
बयों शान्त रह रहा है ॥ १८ ॥

(दूनाकर) दाशरथे ! तुम पर सदाचारका अनुसरण करनेवाला यह मेरा वचन
व्यापारमात्र है ।

रामः—(विहस्य) मनोषुतिस्तु कीदृशी ?

भार्गवः—

चण्डीशकासुंकविमर्दविवर्धमान-

दर्पावलेपसविशेषविकासभाजोः ।

बांझोस्तवाहमधुना मधुना समाने-

राराधयामि रुधिरैः कठिनं कुठारम् ॥ १६ ॥

रामः—भगवत्, निग्रहानुग्रहयोः स्वाधीनोऽयं जनः; परं ते कोप-
भीजं ज्ञातुमिच्छामि ।

राम हृति । मनोषुतिस्तु = मानसव्यापारस्तु ।

कोपाऽनुसारिणीमात्मनोषुतिमाह—चण्डीशेति । चण्डीशकासुंकविमर्दविवर्ध-
मानवृपाऽवलेपसविशेषविकासभाजोः तव याहोः मधुना समानैः रुधिरैः अधुना
अहं कठिनं कुठारम् आराधयामीत्यन्वयः ।

चण्डीशकासुंकविदिः=चण्डीशस्य (शिवस्य) कासुंकविद्य (धनुषः) विमर्दः
(भजनम्) तेन विवर्धमानः (समेषमानः) यो दर्पावलेपः (गर्वसम्बन्धः)
तेन सविशेषं (साधिकम्) यथा स्यात्तथा यो विकासः (प्रकृष्टता) तं भजतः
(आधयतः) हृति तयोः, तादृशयोः । तव=भवतः, रामस्येत्यर्थः । याहोः=
मुजयोः, मधुना = लौद्रेण, समानैः = सहस्रैः, निविडेरिति भावः । रुधिरैः=रुक्षैः,
अधुना = सम्प्रति, अहं = भार्गवः, कठिनं = कठोरं, कुठारं = परशुम्, आराधयामि =
परिचरामि, हरकासुंकभजनवजनितदर्पविकसितयोस्तववाहोरुधिरेणाऽहमिदानीं स्व-
परश्ववं परिचराम्येतादशी महीमा मनोषुतिरिति भावः । अश्रोपमाऽलङ्घारः ।
वसन्ततिळकं तृत्तम् ॥ १७ ॥

राम हृति । अयं जनः पृष्ठ मानवः, अहमिति भावः । निग्रहाऽनुग्रहयोः=दण्ड-
प्रसादयोः, स्वाऽधीनः=आत्मायतः, अहं दण्डे प्रसादे च विषये भवदधीनोऽस्मीति
भावः । कोपभीजं = क्रोधकारणम् ।

राम—(दृसकर) और मानसव्यापार कैसा है ?

भार्गव—शिवधनुकी लोहनेसे बड़े दुष्प गर्वसम्बन्धसे सविशेष प्रकृष्ट तुम्हारे बाहुओं
के मधु (शहद) के सदृश रुधिरोंसे इस समय मैं कठोर परशुकी सेवा करता हूँ ॥ १७ ॥

राम—यह जन आपके दण्ड और प्रसादके विषयमें अधीन है, परन्तु मैं आपके
कोपका कारण जानना चाहता हूँ ।

भार्गवः—अहो ! दर्पामधता, यदात्मका कृतमस्माभिरुक्तमपि नावधारयति निजदुर्बिनयम् । ननु रे—

येनोपदिष्टमद्यापि पुरुषीविरहमतम् ।

न मुम्नं, तत्त्वम् भग्नं जगद्गुरुकशारासनम् ॥ २० ॥

रामः—भगवन् ! अलीकलोकवात्तया निरपराहे मयि सुधा कोपकलहितोऽसि ।

भार्गवः—तत् किं स्वस्ति हरकामुकाय, ?

रामः—नहि नहि ।

भार्गव इति । निजदुर्बिनये = स्वदुर्भावितम् । न अवधारयति = नो निश्चिनोति ।

भार्गवः स्वकोपवीजं दर्शयति—येनोपदिष्टमिति । येन अशाऽपि पुरुषीविरहमतम् उपदिष्टम् । न मुम्नं तत् जगद्गुरुकशारासनं त्वया भग्नमित्यन्वयः । ।

येन = जगद्गुरुकशारासनेन, अशाऽपि = साम्प्रतमपि, पुरुषीविरहमतं = त्रिपुरनारीवियोगवत्तम्, उपदिष्टम् = आविद्यम् । न मुम्नं = केनाऽपि न भग्नं, तत् = तादृशं, जगद्गुरुकशारासनं = जगद्गुरुरोः (हरस्य) क्षारासनं = (धनुः), क्षारा अस्यम्नेऽनेति 'करणाऽधिकरणयोऽतोऽति करणे एषुट् । त्वया = रामेण, भग्नं = स्वप्नितम् । स्वपकर्तुकहरधनुर्भर्जङ्ग पूर्व मत्कोपहेतुरिति भावः । अनुष्टुच्छृत्तम् ॥ २० ॥

हम इति । अलीकलोकवात्तया = मिथ्यारूपजनवचनेन । सुधा = व्यर्थम्, अव्यवहितम् ।

भार्गव इति । हरकामुकाय = शिवधनुये, 'स्वस्ती'सि पदेन योगे 'नमः स्वस्ति-हस्ताहास्वधाऽलंवयद्योगाच्चेति चतुर्थं । स्वस्ति = कक्षयात्, हरकामुकं न स्वप्नितं किमिति भावः । रामो धनुषोऽनाकासभङ्गं प्रतिपादयति—मया एषुष्टमिति । पुरुषैरिणः कामुकं मया एषुहं वा न एषुष्टम् । हे भगवन् ! इदम् आत्मना एव अभज्यते । किं करोमीत्यन्वयः । ।

भार्गव—अहो ! कैसी तुम्हारी गतिन्वता है, जो कि तुम अपनेसे किसे सबै दुर्बिनयको इमारे कहनेपर भी नहीं जान रहे हो । देखो रे ! जिसने आजतक त्रिपुराऽसुरकी शियोंको पिरह ब्रह्मका उपदेश दे रखा है । अस्वप्नित वैसे शिवधनुको तुमने स्वप्नित कर दिया ॥२०॥

हम—भगवन् ! मिथ्या लोकवात्तसि निरपराप (भेषुनाह) मेरे ऊपर आप व्यर्थ ही कोपसे कलहित हो रहे हैं ।

भार्गव—तब क्या शिवधनु कुशल (कुरकित) है ?

राम—नहीं नहीं ।

भार्गवः—तत् कथं निरपराधोऽसि ?

रामः—

मया सूष्टुं न वा सूष्टुं कासुंकं पुरवेदिणः ।

भगवद्भास्त्रमनेवेवमभज्यत करोमि किम् ?॥ २१ ॥

भार्गवः—आः, कथं रे चन्द्रविग्रहं नाराचं निधाय हृदयं मे शीतलयसि । तदलमनेन । (कुठारमुखम्) ।

हे राम ! कामरिपुकासुंकमर्मघात-

सञ्जातपातक ! तच्चैव कठोरधारः ।

सीताकरव्यतिकरप्रतिकूलवन्धुः

पुरवेदिणः = शिरपुरशश्रोः, शिवस्येत्यर्थः । कासुंकं = धनुः, मया = रामेण, सूष्टुम् = आसूष्टुं, वा = अथवा, न सूष्टुं = नाऽसूष्टुं, किञ्चिदेव सूष्टुमिति भावः । अत्रैवाऽन्तरे, हे भगवन् ! हृदं = पुरवेदिकासुंकम्, आत्मना पृथ = स्वतः पृथ, मत्प्रयत्नं विनेवेति भावः, अभज्यत = भग्नम् । प्रतादशो व्यतिकरे जाते, किं, करोमि = विद्यामि, अहमिति शेषः । अतिजीर्णवान्मया सूष्टुमात्रं धनुः स्वत पृथ भग्नमतोऽहिमनिवद्ये न मदीयोऽपराध हृति भावः । अनुष्टुव्यृत्तम् ॥ २१ ॥

भार्गव द्वितीय । आः = कोपश्चोतकमव्ययमिदम् । चन्द्रनविग्रहं = श्रीखण्डलिङ्गं, शीतलयसि = शीतलं करोयि, 'तत्करोति तदाच्छ्रेष्ठ' द्वितीय गिजन्ताहृष्ट । हृदयनुभं ज्ञानोत्तरं विजयोपेतं त्वदीर्थमेतद्वचनं चन्द्रनविग्रहनाराचसदशमिति सदशयोर्बाक्यार्थयोरैक्यारोपाचिददर्शनाऽलङ्घारः ।

हे राम हृति । कामरिपुकासुंकमर्मघातसञ्जातपातक हे राम ! कठोरधारः सीता-करव्यतिकरप्रतिकूलवन्धुः निष्करणः पृथ कुठारः तच्चैव कृष्णं पुरा विश्वास्यत्यन्वयः ।

कामरिपुकासुंकमर्मघातसञ्जातपातक=कामरिपोः (मदनाऽन्तरे : शिवस्येत्यर्थः) कासुंकस्य (धनुषः) यो मर्मघातः (भज्ञमम्) तेन सञ्जातं (समुपप्रम्) पातकं (पापम्) यस्य सः, तस्मनुद्दी । तादृक् हे राम=हे रामचन्द्र !, कठोरधार=कठिनाऽप्रभागः, सीताकरव्यतिकरप्रतिकूलवन्धुः=सीताकरस्य (आनकीपाणेः)

भार्गव—तब दुम कैसे निरपराध हो ?

राम—हे भगवन् ! शिवधनुका स्पर्शं मैंने किया वा नहीं किया, वह अपने आप दूट गया । मैं क्या करूँ ? ॥ २२ ॥

भार्गव—ओ ! क्यों हो ! चन्द्रनलिप्त नाराचको रंगकार मेरे कृदंको शोकं कर रहे हों ? ऐसा करना नहीं चाहिए । (परशुकी उठाकर) । शिवधनुको लोहनेसे पातकं

कण्ठं पुरा विशतु निष्करणः कुठारः ॥ २२ ॥
तत्प्रवीरो भव ।

रामः—

हारः कण्ठं विशतु यदि वा तीक्ष्णधारः कुठारः,
खीणां नेत्राण्यथिवसतु वा कज्जलं वा जलं वा ।
सम्पश्यामो भ्रुवमिव सुखं प्रेतभर्तु मुखं वा,
यद्वा तद्वा भवतु न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ २३ ॥

न्यतिकरस्य (परस्परमेलनस्य, सीतापाणिग्रहणस्येति भावः) प्रतिकूलवन्धुः (विरोधसम्बन्धी), अत पृथ निष्करणः=निर्वयः, पृथः=अथ, कुठारः=परशुः, तवः=पृथ भवत पृथ कण्ठं = गलं, पुरा = पूर्वं, 'निकटारामिके पुरा' इत्यमरः । विशतु = प्रविशतु । वसन्ततिलकं दृक्षम् ।

तदिति । प्रवीरः = सुभटः । प्रहृष्टो वीरः, 'कुगतिप्राद्य' इति समाप्तः ।

हार इति । हारो यदि वा तीक्ष्णधारः कुठारः कण्ठं विशतु । कज्जलं वा जलं वा खीणां नेत्राणि अधिवसतु । इह भ्रुवं सुखं वा प्रेतभर्तु मुखं संपश्यामः । यद्वा तद्वा भवतु । वयं ब्राह्मणेषु प्रवीरा नेत्रयन्वयः ।

हारः = मुक्तामार्थं, विवाहोचितमिति भावः । यदि वा = अथ वा, तीक्ष्णधारः = निशिताग्रभागः, कुठारः = परशुः, संग्रामोचित इति भावः । कण्ठं = गलं, विशतु = प्रविशतु । विवाहोत्सवं वा परशुप्रहारमनुभवानीति भावः । कज्जलं वा = अखलं वा, जलं वा = नीरं वा, अभु वेति भावः । खीणां = नारीणां, नेत्राणि = नयनानि, अधिवृत्वंकवसधातोर्योगे 'उपान्वच्याङ्गवस्तु' इत्याधारस्य कर्मस्वम् । अधिवसतु = अधिवासं करोतु, अस्माकं नायां सौभाग्योचितं कज्जलं नयनयोरसुभवन्तु, वैधव्याङ्गयनजलं मुखमनु वेत्यभिप्रायः । इह=अर्मिलोके, भ्रुवं = नित्यम् । अधिककालस्थायीति भावः । मुखम् = आनन्दं, यद्वा मुखं = आनन्दपूर्वकं, भ्रुवं = विशाहवर्द्धनीयं नक्षत्रविशेषमित्यर्थः । वा = अथ वा, प्रेतभर्तुः = परेतराजः, यमराजस्येति भावः । मुखम्=आनन्दं, संपश्यामः=अवलोकयामः । यद्वा तद्वा भवतु =

सुक । इ राम । कठीर नोकवाळा, सांतोष पाणिग्रहणका प्रतिकूल और निर्देश यह परशु दुन्हारे ही गले पर पहुँचे प्रवेश करे ॥ २२ ॥

इस कारण सूक श्रीरूपका अवलम्बन करो ।

राम—हार वा लौण नोकवाळा परशु कण्ठमें प्रवेश करे । कज्जलं वा जलं (ओस्)-खीणोंके नेत्रोंमें रहे । इमलोग इस कोकमें अधिककालस्थायी आनन्द वा यमराजका मुख देखे । और भी जो हुई लौणे परन्तु इमलोग बाहर्गों में श्रीरूपका अवलम्बन नहीं करेंगे ॥२३॥

जामदग्न्यः—आः, कथं मामपि प्रणतिपात्रं ब्राह्मणमात्रभिव मन्यसे
(पुनः सामर्थम्)

जानीये नहि जामदग्न्यमपि रे ! यद्दीर्घदोःकन्दल-

द्वन्द्वास्कन्दितवाहुना रणभुवि स्कन्देन मन्दौजसा ।

नाचाक्षीद्वभुजसम्पदं मम कथं वक्त्रानुसारादिति

कुद्देनोद्दतमैश्च शङ्करकर्त्यस्तं विधातुः शिरः ॥ २४ ॥

अन्यवद्यत्वत् तत्त्वत्, परं—वयं चक्रियाः, ब्राह्मणेषु=विप्रेषु भवत्सक्षेषु, प्रवीराऽ-
सुभट्टाः, न=नो भविष्यामः, अस्माकमनुकूलं प्रतिकूलं वा भवत् परं न वयं ब्राह्मणेषु
शीर्यं प्रदर्शयिष्याम हृति भावः । मन्दौजान्ता चृत्तम् ॥ २३ ॥

जामदग्न्य हृति । मौ = भारवम्, एकविद्वतिकृतः पृथिवीं लवियरहितां कुर्वन्त-
मिति भावः । प्रणतिपात्रे = प्रणाममात्रभाजनम् ।

जानीय हृति । रे ! रणभुवि यद्दीर्घदोःकन्दलद्वन्द्वास्कन्दितवाहुना मन्दौजसा 'मम
वक्त्रानुसारात् भुजसम्पदं कथं न वस्त्राणीत्' हृति कुद्देन स्कन्देन शङ्करकर्त्यस्तं
विधातुः शिरः उद्दतम् पेणि, (तादृशम्) जामदग्न्यम् अपि नहि जानीय हृत्यन्यवयः ।

रे = अनादृत्योतकं सम्बोधनपदभिवद् । रणभुवि = युद्धप्रदेशो । यद्दीर्घदोःकन्द-
लद्वन्द्वास्कन्दितवाहुना = यस्य = मम परह्यामस्य, वीर्यम् (आयतम्) यहोः
कन्दलद्वन्द्वं (बाहुनवाऽकुरुयुगलम्) तेन आस्कन्दिती (पराजिती) याहु (भुजी)
यस्य, तेन । अतएव मन्दौजसा = मन्दम् (अवपम्) ओजः (वलम्) यस्य, तेन ।
मम = स्कन्दस्य, वक्त्रानुसारात् = सुखाऽनुक्रमात्, भुजसम्पदं=बाहुसम्पर्ति, कथं =
केन प्रकारेण, न अस्त्राणीत् = न सृष्टवान्, हृति = विधाता मम मुखपद्मं सृष्टवान्,
तत्सङ्ग्याऽनुसारेण द्वादश भुजान् कथं न समुत्पादितवान्, येन भाग्यवेण समं समरे
जयं लभेद्येति विचार्यं, कुद्देन = कुपितेन, स्कन्देन = गुहेन, शङ्करकर्त्यस्तं = शिव-
पाणिस्थापितं, विधातुः = ब्रह्मणः, शिरः = मस्तकः, पञ्चम हृति भावः । उद्दतम् =
अविनयपूर्वकं क्षियाविदीषणम् । पेणि = ईंहितम्, तादृशं जामदग्न्यम् अपि =

जामदग्न्य—ओह ! कैसे मुझे भी प्रणामपात्र सामान्य ब्राह्मणके समान जान रहे हो ।
(फिर कोषके साथ)

अरे ! युद्धभूमिमें जिसके दोषं बाहुयुगलसे पराजित होकर मन्द तैजवाके काटिकेष्वेन
'मेरे मुखोंके अनुसार बाहुसम्पत्तिका क्यों नहीं निर्माण किया?' ऐसा सोच कुद होकर
क्षिणीके हाथमें रखे गये ब्राह्माजीके मस्तककी अविनयपूर्वक देखा, वैसे जामदग्न्य को भी
नहीं जानते हो ? ॥ २५ ॥

(पुनः सार्थम्) किमात्य रे किमात्य ? । ‘न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः’ इति । कथं श्लियजातिगर्विंतो ब्राह्मणजातिं तुणाय मन्यसे । तदिदानी-मावयोः का गरीवसीति संग्रामतुलैव निर्णेष्यते ।

रामः—

भो ब्रह्मन् ! भवता समं न घटते संग्रामवार्तापि नः,
सर्वं हीनवला वयं, वलवतां यूर्यं स्थिता मूर्धनि ।
लक्ष्मणः—जामदग्न्य, एवमेतत् ।

भार्गवम् अपि, नहि जानीये=न बोधसि । कदाचिकृतापराधस्य विषातुः पश्चमं शिरो हररिङ्गुच्चा स्वकरे स्थापितवानिति पौराणिकमार्क्यानमत्राऽर्थेऽनुसन्धेयम् । अप्रोपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पुनरिति । आत्य = भाष्यसे । तुणाय मन्यसे = तुणवड्जानीये, ‘मन्यकर्मण्यनादे विभाषाऽप्राणिषु’ इति चतुर्थी । भावयोः = मम तव च । का=कतरा जातिः, ब्राह्मण-जातिः चत्रियजातिर्विंति भावः । गरीवसी = गुरुतरा । संग्रामतुलैव = युद्धघट एव । निर्णेष्यते = निर्णयं करिष्यति ।

भो ब्रह्मणिति । भो ब्रह्मन् ! भवता समं नः संग्रामवार्तापि न घटते । सर्वं वयं हीनवलाः । यूर्यं वलवतां मूर्धनि स्थिता इति पूर्वाद्देश्याऽन्ययः ।

भो ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण !, भवता समं = त्वया सह, नः = अस्माकं, चत्रियजास्यु-त्पत्तानामिति भावः । संग्रामवार्ताऽपि = युद्धप्रकृतिरपि, न घटते=न युज्यते, संग्राम-वार्ताया अपि संघटनायोगात्का कथा संग्रामस्येति भावः । अत्र हेतुमाह—सर्वं इति । सर्वे = सकलाः, वयं = रामाद्यः, चत्रियजास्युपत्ता इति भावः । हीनवलाः = मन्दवाक्यः । पृतद्वैपरीत्येन—यूर्यं = भवन्तः, जामदग्न्याद्यो ब्राह्मणा इति भावः । वलवतां = शक्तिसम्पत्तानां, मूर्धनि = शिरसि, स्थिताः = अवस्थिताः, अतस्वया सह मदीय संग्रामवार्तां न संघटते । इति पूर्वाद्दार्थः । लक्ष्मणः सोपहासं रामोऽकिं

(किर कोषपूर्वक) अरे ! क्या कहते हो, क्या कहते हो ? ‘इमलोग ब्राह्मणोंमें शोर्वका अबलम्बन नहीं करेंगे ?’ चत्रियजातिमें गर्व कर लैसे ब्राह्मणजातिको तृणके चराचर जान रहे हो ? इस कारण अमीं इम दोनोंकी जातियोंमें कौन सी जाति अवस्थी है युद्धतुला ही इस बात का निर्णय कर लेंगी ।

राम—हे ब्राह्मण ! आपके साथ इमओंगोंकी युद्ध करनेकी बात भी योग्य नहीं है, नयोंकि इम सभी मन्द शक्तिवाके भीर आप बलसम्पत्तोंमें मूर्खन्यहैं ।

लक्ष्मण—जामदग्न्यजी ! यह ठीक है ।

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं सुव्यक्तमुर्वीभूता-

मस्माकं, भवतां पुनर्नघगुणं यज्ञोपवीतं वलम् ॥ २५ ॥

रामः—अलभिह माननीये मुनी दुर्विनयवैदृग्येन ।

जामदग्न्यः—अस्य को दोषः ?

दार्शुककुचाशुकैः परिवृतं प्राचीनमेषां नृपं

नाहिंसीचादसौ कुठारहतकस्तस्यैतदुजजृभितम् ।

समर्थ्यते—यस्मादेकगुणमिति । यस्मात् उर्वीभूताम् अस्माकम् हृदं शरासनम् पृक्गुणं सुव्यक्तम् । पुनः भवतां नवगुणं यज्ञोपवीतं वलमित्युत्तराद्विष्ववः ।

यस्मात् = कारणात्, उर्वीभूतां = राजाम्, अस्माकं = रामलक्ष्मणादीनाम्, हृदं = निकटस्थं, शरासनं = धूमः, पृक्गुणम् = एकमौर्वीकम्, 'मौर्वीज्या शिक्षिनीगुण' इत्यमरावद्यगुणपदं मौर्वीवाचकम् । सुव्यक्तं = सुस्कुटम् । पृतज्ञपतीवेन पुनः = भूयः, भवतां = युधमाकं, ब्राह्मणानामिति भावः । नवगुणं = नवसूत्रं, 'गुणो-ज्यासूत्रतनुपु' हति हैमाऽनुशासनात् नवसूत्रवितमिति भावः । तादृशं यज्ञोपवीतं = ब्रह्मसूत्रं, वलं = सामर्थ्यम्, पृक्गुणशरासनवतामस्माकं नवगुणब्रह्मसूत्रो-पेतैर्युस्माभिःसममर्थ्यवल्लवादेतोः संप्रामवार्ताऽपि न घटते संप्रामस्य का कथेति भावः । हत्युत्तराद्विष्वः ॥ २५ ॥

राम हृति । दुर्विनयवैदृग्येन = अविनयचातुर्येण ।

दार्शिरिति । मुक्तकुचाऽशुकैः दारैः परिवृतम् पृष्ठां प्राचीनं नृपं यत् असौ कुठारहतकः न अहिंसीत । तस्य पृतत् उजजृभितम् । यत् नारीकवचाऽन्वयप्रणयिनां चात्राऽधमानाम् हमाः दुर्वाचो मे श्रवणयोः प्रविशन्ति । चक्रगोत्रे कृष्णं विगित्यन्वयः । मुक्तकुचाऽशुकैः=यक्षपयोधरवस्तुः, सूर्यवंशीयमूलकराजरक्षणाऽर्थं संभ्रमेणेति भावः । ताहमिभः दारैः = पत्नीभिः, 'भार्याजायाऽयं पुंभूमिन दारा' हत्यमरः । परिवृतं = वेष्टितम्, पृष्ठां = सूर्यवंशोपज्ञानां लक्ष्मणादीनां, प्राचीनं = एवंपुरुषं, नृपं = राजानं, मूलकाशयं नृपमिति भावः । यत्, असौ = पृष्ठः कुठारहतकः = न विनिकृतः

क्योंकि हम राजाओंका यह धनु पक्षुगुण (मौर्वी) बाला है यह बात स्पष्ट है । परन्तु आप (ब्राह्मण) लोगोंका नौ दुन (सूत्र) बाला यज्ञोपवीत वल है ॥ २५ ॥

राम—पूजनीय हन मुनिमें अविनयका चातुर्यं नहीं करना। चाहिए ।

जामदग्न्य—इसका कथा दोष है ?

पक्षोपरोंसे वस्त्र दृढानेवाली पत्नियोंसे विरे हुए इनके प्राचीन राजा (मूलक) को, जो कि इस भिन्नित परद्यु ने नहीं मारा । उसीका यह विक्षित फल है । जो कि नारी

यन्नारीकवचान्वयप्रणयिनां क्षत्राधमानामिमा

दुर्बाचः प्रविशन्ति मे अवणयोर्धिक् कृष्णोत्रे कृपाम् ॥२६॥

रामः—अलमिह जीरकएठे कठोरकोपतया, तत्क्षम्यताम् ।

जामदग्न्यः—आः, किमुच्यते क्षीरकएठ इति । विषकएठः खल्वसौ ।

लक्ष्मणः—भगवन् ! शितिकण्ठशिष्येण विशेषतः क्षतव्यम् ।

परशः । अहिसीत् = नो हिसितवान्, तस्य=हिंसाऽभावस्य, एतत् = पुरः स्थितम्, उज्जृमिभतम् = विकसितं फलम् । किं तदुज्जृमिभतमित्यत आह—यदिति । यत् नारीकवचाऽन्वयप्रणयिनां = नार्यः (लियः) पूर्व कवचः (उरश्छुदः, रक्षाकारणमिति भावः) यस्य सः, मूलकराज इति भावः, तस्य योऽन्वयः (वंशः) तस्मिन् प्रणयिनां (प्रणयवताम्, जन्माऽर्थमिति शेषः) नारीकवचाऽपरपर्यायमूलकराजवंशोत्पादानामिति भावः । तादृशानां क्षत्राऽधमानां = तुष्टविक्रियाणां, लक्ष्मणसहशानामिति भावः । इमाः = ईर्दश्यः, दुर्बाचः = कुरुक्षयः, 'यस्मादेकगुणमित्याकारिका इति भावः । मे = मम, पूर्वविशितिवारं पूर्वी निःशक्तियां कृतवतः परश्चारामस्येति तात्पर्यम् । अवणयोः = श्रोत्रयोः, श्रुतिः स्त्री अवर्णं अव 'हृत्यमहः । प्रविशन्ति = प्रवेशं कुर्वन्ति । अत पूर्व कव्रोत्रे = शक्तियवंशे, कृपां=दयां, धिक् = इतीदं शक्तियोत्रे कृपाया दोषकीतन्म । पुरा परश्चारामे निःशक्ताऽचरणप्रबृत्ते सूख्यवंशोदूभूतः सौदासपौत्रोऽश्मकतुशो मूलकाऽभिधानो राजा स्त्रीभी रचितः सज्जारीकवचाऽभिक्षयामवापेति पौराणिकमात्रावानमनुसन्धेयम् । शार्दूलविक्षीदितं कृतम् ॥ २६ ॥

राम इति । चीरकण्ठे—स्तन्वयायिंशुसहश इति भावः । इह = अस्मिन्, लक्ष्मण हृत्यर्थः ।

जामदग्न्य इति । विषकण्ठः = रारणगलः, कटुभापिवादिति भावः ।

लक्ष्मण इति । शितिकण्ठशिष्येण = नीलकण्ठाऽन्तेवासिना, विषकण्ठो नीलकण्ठस्तव गुरुस्तद्युक्त्याऽहमपि विषकण्ठ ते गुरुस्तन्याव्ययाऽहं चन्त्रय इति भावः ।

कवच (राजा मूलक) के वंशमें उत्पन्न अधम क्षत्रियोंका ये दृष्टितव्यतन मेरे कानोंमें प्रवेश कर रहे हैं । शक्तियवंशमें दयाको पिस्कार है ॥ २६ ॥

राम—इस दृष्टुदे वचेवर कठोर कोष नहीं करना चाहिए, इस कारण क्षमा कीजिए ।

जामदग्न्य—ओह ! 'दृष्टुदा' यह क्या कहते हो । यह विषकण्ठ है ।

लक्ष्मण—भगवन् ! शितिकण्ठशिष्य आपको इस बात पर विशेष रूपसे क्षमा करनी चाहिए ।

जामदग्न्यः—आः, कथं विषकण्ठनामसाम्येन त्वमपि मे गुरुः ।

लक्ष्मणः—(विहस्य) अन्याभिसन्धानेन मयेद्गुरुं यत् किल—
किरीटमधिरुद्देऽपि वाले प्रालेयरोचिषि ।

शितिकण्ठस्य किं चित्ते धत्ते कोपाङ्कुरः पदम् ? ॥ २७ ॥

भवांस्तदन्तेवासीति विशेषतः क्षन्तुर्महति ।

जामदग्न्यः—(स्वगतम्) अहो ! अस्य क्षत्रियबटोर्वाक्परिपाठीपाट-
वम्, भवतु । (प्रकाशम्) तदिदं क्षान्तमेव मया, अयं तु न क्षमते प्रकृति-
कठोरः कुठारः । शीलं न वेत्सि कथमस्य,

जामदग्न्य इति । आः = कोपाऽतिशायशोतकमस्यमिदम् ।

लक्ष्मण इति । अन्याऽभिसन्धानेन = अभिप्रायान्तरेणेति भावः । तदेवाऽभि-
सन्धानं प्रदर्शयति—किरीटमिति । वाले प्रालेयरोचिषि किरीटम् अधिरुद्देऽपि शिति-
कण्ठस्य चित्ते कोपाङ्कुरः पदं धत्ते किमित्यन्वयः ।

वाले = शिशी, अर्धसूप इति भावः । प्रालेयरोचिषि = हिमांशौ, अन्द्रमसी-
त्यर्थः । ‘प्रालेयं मिहिकाचेति’ ति ‘रोचिः शोचिरुमे कलीषे’ इत्यप्यमरः । किरीट =
शिरोदेशम्, अधिरुद्देऽपि = आरुद्देऽपि, शितिकण्ठस्य = नीलकण्ठस्य, शिवस्ये-
त्यर्थः । ‘उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपाळशृङ्गः’ इत्यमरः । चित्ते = मालसे,
कोपाङ्कुरः = कोपमरोहः, पदं = स्थानं, धत्ते किं = धारयति किं, नो धारयतीति
भावः । वालचन्द्रे शेखररूपेण स्वमूर्धाऽवस्थितेऽपि यथा शाङ्कुरः कोपाकान्तस्वान्तो
न भवति तथैव तच्छुद्धयेण तत्याऽपि मम । वालस्य वचने क्रोधो न विषेय इति ।
भावः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २७ ॥

जामदग्न्य इति । वाक्परिपाठीपाटवं = वचनक्रमकौशलम्, प्रकृतिकठोरः =
प्रकृत्या (स्वभावेन) कठोरः=कठिनः ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया,
ततः समाप्तः ।

जामदग्न्य—ओह ! विषकण्ठ नामकी समवासे तू भी मेरा शुरु हुआ ।

लक्ष्मण—(हंसकर) दूसरे ही अभिप्रायसे मैंने ऐसा कहा है । जो कि वालचन्द्रके
अपने शिरोदेशमें आरुद्द होने पर भी शिवजीके चित्तमें क्या कोपाङ्कुर स्थान लेता है ? ॥
आप उन शिवजीके शिष्य हैं इसलिए आप विशेषतः क्षमा करनेके लिए बोस्य हैं ।

जामदग्न्य—(मन ही मन) अहो ! इस क्षत्रिय वालका कैसा वचनक्रमका कौशल
है । अच्छा (दुनाकर) मैंने क्षमा ही की परन्तु स्वभावकठोर यह परहृ क्षमा नहीं
करता है । इसका शीक कैसे तुम नहीं जान रहे हो ?

कीलाविनिमित्सुदुर्मदोर्विलास-

निशेपराजकवधस्य परश्वधस्य ।

कीलालकीकसकचैः परितो विचित्रम्

येन द्विधेषि पूर्थिवी विवर्णम् ॥ २६ ॥

(पुनः सार्वयम्) कथमस्य हरप्रसादपरशोः शीलमपरिशीलितं ते ?

यत्र कामति सङ्गराज्ञानमुखं दुर्घारधाराज्ञाल-

स्वपरशुश्रीलं वर्णयति—कीडेति । कीडाविनिमित्सुदुर्मदोर्विलासनिशेष-
राजकवधस्य परश्वधस्य (अस्य शीलं कथं न वेसीति पूर्वेण वाक्येन सम्बन्धः)
कीलालकीकसकचैः परितो विचित्रम् येन द्विधाऽपि विवर्णा पूर्थिवी विदध इत्यन्वयः ।

कीडाविनिमित्सेत्यादिः । कीडया (खेलया, अनायासेनेति भावः) विनिमितः
(विहितः) सुदुर्मदः (अतिशयदुष्टमदोपेतः) द्वोर्विलासः (भुजकीडा) यस्य
तत्, तादृशं वन्निःशोषं (समस्तम्) राजकं (राजसमूहः), तस्य वधः (हिंसा)
कीडविनिमितः सुदुर्मदोर्विलासनिशेपराजकवधो येन, तस्य । तादृशस्य पर-
श्वधस्य = कुठारस्य, शीलं कथं न वेसीति पूर्वगच्छवाक्येन सम्बन्धः । कीलालकी-
कसकचैः = रुधिराऽस्थिकेशैः, कीकसं कुण्डमस्थिं चेत्यमरः । परितः = सर्वता,
विचित्रम् = व्याप्त्य, येन = परश्वधेन, द्विधाऽपि = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामपि, 'संख्याया-
विधाऽर्थं धा' इति धाप्रत्ययः । विवर्णा = वर्णश्चोपेता, पूर्थिवी = भूमिः, विदधे =
कृता । येन परश्वना सकलघवियसंहारेणाऽवशिष्टर्वाक्षणवैश्यशूद्रैविवर्णाऽध्यवा प्रका-
रान्तरेण रुधिराऽस्थिकेशव्याप्त्या रक्षणुक्तुण्णाऽऽव्यवर्णश्चयुक्ता पूर्थिवी विहितेति
भावः । वसन्ततिलकं तृष्णम् ॥ २६ ॥

पुनरिति । ते = त्वयेति भावः, 'कर्मदीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां वष्टयेदेति
नियमात् पष्टी । अपरिशीलितम् = अपरिचितम् ।

परशुश्रीलं वर्णयति—यत्र कामतीति । यत्र सङ्गराज्ञानमुखं कामति दुर्घारधाराऽ-

दुष्टमदतुक वाहुविलासवाले समस्त राजाओंका वध अनायास द्वा करनेवाले परश्य
का शील कैसे तुम नहीं जान रहे हो ?

ओह, हड्डी और केशोंसे चारों ओर व्याप्त करके जिस परशुमे दोनों प्रकारोंसे
पूछ्योंको विवर्णा (शक्तिये वरसे—जाताण, वैश्य और शूद्र इन तीन वर्णोंसे युक्त अवका-
लोह, हड्डी और केशोंसे लाल, सफेद और काली) बोला जाली ॥ २८ ॥

(किर कीवपूर्वक) कैसे तुमने विवक्षीके प्रसाद रूप इसे परशुके शीलका परिशोलन
बही किया ।

जिसके संग्रामभूमिमें प्राप्त होनेवर दुर्घार धाराक्षणते चूर्णित ऋचिय तरंगोंमें कष्ठोंके

ज्ञानस्यकिशोरकण्ठविदर्नीरेणुका भूम्भूत ।
तादग्नीरवरस्वयंवरपरस्वलोकन्याकर-
क्रीदापुष्करदामरेणुभिरभूद्यौरेत्र रेणुत्कटा ॥ २६ ॥

लक्षणः—भगवन् ! एतत्सत्यम्, यत्किल भवत्कुठारधाराङ्गलविल-
सितेन नीरेणुका भूरभूदिति ।

अङ्गलशुभ्याचत्रकिशोरकण्ठविदैः सूः नीरेणुकाऽभूत । तादग्नीरवरस्वयंवरपरस्वलोक-
न्याकरक्रीदापुष्करदामरेणुभिः शौरेव रेणुत्कटाऽभूदित्यन्वयः ।

यत्र = यस्मिन् , परक्षाविति भावः । सङ्ग्रहाऽङ्गनभुवं=युद्धाऽविभूमिम् , ‘अङ्गणं
चत्वाहाऽजिरे’ इत्यमरः । क्रामति = प्राप्ते सति, ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’
इति सप्तमी । दुर्बारेत्यादिः = दुर्बारं (दुर्भिंयारम्) यत् धाराऽङ्गलम् (अप्रभाग-
प्राप्तः) सेन चूषणाः (चूर्णिताः) ये चत्रकिशोराणां (चत्रिपत्रणानाम्) कण्ठाः
(गलाः) सेषां रुधिरैः (छोडितैः), भूः = पृथिवी, नीरेणुका = पूर्विरहिता, निर्गंता-
रेणवो यस्याः सा । अभूत् = अभवत् । तादग्नीरवरेत्यादिः = तादेः (तत्सदेः,
युद्धनिरूदिता इति भावः) ये वीरवराः (शूरघेषाः) तेषां स्वयंवरपरा : (स्वयं-
वरणसत्पराः) याः स्वलोकन्याः (स्वयंभुवनकुमार्यः) तासां करेणु (हस्तेषु)
यानि क्रीदापुष्करदामानि (विलासकमलमाल्यानि) तेषां रेणुभिः (परागैः) ।
शौरेव = सर्वं पूर्व, ‘सुरलोको शोदिवौद्वे चियाम्’ इत्यमरः । रेणुत्कटा = परागच्छासा,
अभूत् = सज्जाता मदीयपरशोस्तीच्छाऽप्रभागेन रणे निपातितानां चत्रकिशोरगङ्ग-
रुधिरेण भुवो रेणुदूरीकृतः । नीरेणुकेत्यत्र परशुधारया रेणुकाकण्ठद्वेदुरुपोऽयोऽपि
ध्वन्यते । रणहतान् वीराम्ब्यगङ्गलकृतानाः पतिलेन सूष्पवत् इति हि शास्त्रप्रसिद्धिर-
तस्तेषां मत्परशुधाराङ्गलनिपातितानां देवभूवंगतानां वीरविद्याणां वरणाऽप्य स्वर्गं-
कुमारीकरक्रीदाकमलमालापरागैः सर्वं पूर्व परागच्छासु संजातः । मत्परशोः कीदृश-
मलौकिकं शीलमिति भावः । शादूर्लविकीदितं बृत्तम् ॥ २९ ॥

लक्षण इति । नीरेणुका = निर्गंता रेणुका यस्याः सा, रेणुकारहितेति भावः ।

श्विरोंसे भूमि नीरेणुका (भूलिसे रहित, वा रेणुकासे रहित) हो गई । युद्धनिहत ऐसे
वीरवरोंको स्वयंवरण करनेमें तत्पर देवकुमारियोंके क्रीदाकमलोंकी मालाओंके परागोंसे
स्वर्ग ही व्याप्त हो गया ॥ २९ ॥

लक्षण—भगवन् ! यह सच है, जो कि आपके परशुके धाराङ्गलके विलाससे भूमि
रेणुकारहित हो गई ।

जामदग्न्य—आः, कथं रेणुकावृत्तान्तेन मर्म विष्वति । भवतु ।
(प्रकाशम्) अये क्षत्रियपोत ! अलमिह निरपराधे भवति मुधा परश्वध-
पातेन, तदयं मे प्रकृतिकठोरभाषणं भवत्कण्ठमेव शावयति कुठारः ।
(नेपव्ये)

अये जामदग्न्य, कथमतिप्रगल्भसे, तदिदमिदानी भवच्छासनाय
शरासनमानीयते ।

जामदग्न्यः—(विहस्य) कथमयं जनकः ? (उच्चैः) अये याहव-
त्वयशिष्य ! किं भवतः शरासनेन ? पश्चासनमेवावलम्बस्व । (पुनः
सोल्यासम्) ।

जामदग्न्य इति । विष्वति = ताढयति । 'व्यष्ट ताढने' इति धातोर्लंद्, सम्प्र-
सारणम् ।

नेपव्य इति । अतिप्रशालभसे = अतिशयधाष्टव्यं दर्शयसि, भवच्छासनाय =
त्वद्वृण्डानाय ।

जामदग्न्य इति । उच्चैः = तारस्वरेण । याङ्गवत्वयशिष्य = याङ्गवत्वयान्ते-
वासिन्, अनेन सम्बोधनेन त्वं योगविद्यापर पूर्व न तु वीरधर्मनिर्वहन पर इति
शोत्यते । शरासनेन = धनुषा, शरा अस्थन्तेऽनेनेति शरासनं, तेन, 'करणाऽधिकरण-
योग्येऽति करणे शुष्टु । पश्चासनं = चतुरशीतिसंबयकेषु योगशास्त्रीयेष्वासनेष्वन्यत-
ममासनं, तहसणं यथा—

'उच्चैऽपारि विन्यस्य सम्यकपादतले उभे ।

अकुट्टी च निवर्णीयाद्वस्ताम्यां शुष्कमात्तथा ॥

पश्चासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गम् ॥' इति ।

सोल्यासम् = सोपहासम् ।

जामदग्न्य—ओह ! यह किस प्रकारसे रेणुकाके वृत्तान्तसे मेरे मर्मस्थलमें ताढन
करता है, अच्छा । (मुनाकर) अरे क्षत्रियवालक ! निरपराध तुम्हारे कपर व्यर्थ ही
परश्वप्रदारकी आवश्यकता नहीं है, इसलिए यह मेरा परश्व रक्षावसे ही कठोरभारी
द्रुम्हारे गड़ेको ही छिन कर देता है ।

(नेपव्यमें)

अरे जामदग्न्य ! आप बहुत ही छिठाई दिखा रहे हैं, इस कारण आपको दण्ड
देनेके लिए भनु लाया जाता है ।

जामदग्न्य—(इंसकर) क्या ये जनक हैं ? (छंचे स्वरसे) अरे याहवत्वयशिष्य !
आपको भनुसे क्या प्रयोजन है ? आप पश्चासन का ही अवलम्बन कीजिए । (फिर-

युध्माकं भोः सुघटितवहुन्यस्तपश्चाकण्ठा
मिथ्योत्कण्ठा किमिति समिति चत्रियश्चोत्रियाणाम् ।
तेऽन्ये चञ्चलकरतलचलचण्डनिर्दिवशाधारा-
धीतारातिद्विपमद्मसीपद्मपूरा: प्रवीराः ॥ ३० ॥
तदलं भवता, एतावेष तावत् चत्रियप्रवीरौ निर्वापयामि ।

युध्माकमिति । भोः सुघटितवहुन्यस्तपश्चाकण्ठा: ! चत्रियश्चोत्रियाणां युध्माकं समिति किमिति मिथ्योत्कण्ठा । चञ्चलकरतलचलचण्डनिर्दिवशाधाराधीताऽरातिद्विप-मद्मसीपद्मपूरा: ते अन्ये प्रवीरा हृत्यन्वयः ।

भोः = हे, सुघटितवहुन्यस्तपश्चाकण्ठा: = सुघटितानि (सुसम्बद्धानि) वहुनि (अद्भागि) न्यस्तानि (स्थापितानि) यानि पश्चाचाणि (पश्चाचीजानि), तानि सन्ति यदिमन् सः, 'अर्शाभादिभ्योऽच' हृत्यचप्रत्ययः । तादाः=कण्ठः (गलः) येषां ते, तरसम्बोधने । हे पश्चाचीजभूयितकण्ठदेशा योगाभ्यासिन् हृति भावः । चत्रियश्चोत्रियाणां = चत्रियेषु (राजन्येषु) श्चोत्रियाणां (वैदिकानाम्) युध्माकं = भवता, समिति = संप्राप्ते, किमिति = किमर्थः, मिथ्योत्कण्ठा = सुधोत्कलिका, निर्फलमौ-सुखमिति भावः ।

हे वैदेहाः ! भवन्तो योगाभ्यासिनः तत्राऽपि श्चोत्रिया अतो भवता संप्राप्तविषयकोऽभिलाषो निरर्थक हृत्याकृतम् । तहि समिति के बीरा हृति पृष्ठां शमयति-सेऽन्य हृति । चञ्चलकरतलेत्यादिः=चञ्चल (चलत्) यत् करतलं (हस्ततलम्) तदिमबलन् (संबलन्) चण्ठः (तीचणः) यो निर्दिवशः (खड्डः) तस्य धारा (अप्रभागः) तथा धीतः (प्रवालितः) अरातीनां (शत्रुगाम्) द्विपानां (हस्तिनाम्) मदः (दानजलम्) एव मसीपद्मः (कञ्जलकर्दमः) तस्य पूरः (प्रवाहः) यैस्ते । ते = तादाःः अन्ये = अपर एव, न भवन्ति हृति भावः । प्रवीराः = महाधीराः । अत्र सूपकाऽङ्कुराः । मन्दुकाकान्ता वृत्तम् ॥ ३० ॥

तदलमिति । चत्रियप्रवीरौ=राजन्यमहावीरौ, रामलघुमणाविति भावः । निर्वापयामि = निर्वाणी करोमि, हन्मीति भावः ।

उपहासके साथ) पश्चाचीजोंकी मालाको गलेमें धारण करनेवाले हैं महाराज ! शत्रियोंमें वैदिक होकर आपको फिर क्यों युद्धमें शृठमूठ उत्थाकता हो रही है ? चञ्चल करतलमें चलते हुए प्रचण्ड खण्डकी नोकसे शत्रुगाँजोंके मद्वलरूप कञ्जलकर्दमके प्रवाहको धौनेवाले वे दूसरे ही महावीर हैं (जाप नहीं) ॥ ३० ॥

इस कारणसे आपकी आवश्यकता नहीं है । इन दोनों चत्रिय महावीरोंको ही शान्त कर देता हूँ ।

(पुरोपचे)

अये ज्ञामदम्य, कथं तथा शमधनसमूहस्य जमदग्नेस्तनयोऽपि शमदुर्गतोऽसि संश्वतः ?

ज्ञामदम्य—कथमयमाङ्गिरसः ? (उच्चैः) अये शतानन्द, कथय तावत्, इदमेवं विधं शमाभिधानं कस्मादुपात्तम् ? भगवतो गौतमाद्वा गोत्रभिदो वा ? (नेपचे)

अये ऋत्रियापुत्र ! निजजननीकण्ठताण्डवितकुठार, कुलाङ्गार, कथं तपस्तुक्षमाङ्गिरसमपि कुलं कलङ्कयसि ?

ज्ञामदम्य—आः, पाप ! कुलपांसन ! पांसुलापुत्र ! कथं भृगूणामग्रे तपस्ताण्डवयं मण्डयसि ?

पुनरिति । शमधनसमूहस्य=ज्ञामः (शान्तिः, अन्तरिन्द्रियनिप्रह हृति यावत्) पुर धनं (द्रव्यम्) तेन समूहस्य (सुसम्पदस्य) । शमदुर्गतः=ज्ञान्तिद्रविदः ।

ज्ञामदम्य हृति । उपात्तम् = गृहीतम् गौतमात् = स्वपितुः । गौतमः कोपाकुलः सन् इन्द्रदूषितां स्वपत्नीमहलयां शापापापाणमर्यां चकारेत्यर्थस्य ध्वनेः शतानन्द-स्य स्वभिचारिणीपुत्रवं द्योत्यते । गोत्रभिदः = इन्द्रात् ।

नेपच्य हृति । ऋत्रियापुत्र = उत्तरातीयासुत, परशुराममात्, रेणुकाया ऋत्रिया-रक्षादिप्रमुक्तिः । निजजननीकण्ठताण्डवितकुठार = निजजनन्याः (स्वमात्, रेणुका-याः) कण्ठे (गके) ताण्डवितः (हननार्थं नरितिः) कुठारः (परशुः) येन, तत्स-मुद्रोः । तपस्तुङ्गं = तपश्चरणोन्नतम् । कलङ्कयसि = कलङ्कितं करोयि ।

ज्ञामदम्य हृति । पाप = पापमस्याऽस्तीति पापः = पापी, तत्सम्बुद्धौ, 'अस्ती-

(फिर नेपच्यमें)

अरे ज्ञामदम्य ! उस प्रकारसे शान्तिरूप धनसे समूह जमदग्निके पुत्र होकर भी आप कैसे शान्तिमें दरिद्र बन गये हैं ?

ज्ञामदम्य—क्या ये आङ्गिरस (शतानन्द) हैं ? (कौचे स्वरसे) अरे शतानन्द ! यह तो बतालाओ, यह ऐसा शान्तिनामक पदार्थं तुमने किससे पाया ? भगवान् गौतमसे पाया ? भगवान् गौतमसे वा इन्द्रसे ? (नेपच्यमें)

अरे ऋत्रियापुत्र ! अपनी माताके कण्ठमें परशुका प्रहार करनेवाले । कुलाङ्गार । तुम कैसे तपस्यासे उत्रत आङ्गिरस वंशको भी कलङ्कित कर रहे हो ?

ज्ञामदम्य—ओह शारिन् । वंशकलङ्क ! स्वैरिणीतनय ! कैसे भागेके आगे तपस्याके ताप्तवनूत्यको भूषित कर रहे हो ?

रामः—भगवन्, सकललोकविरुद्यातमिदं भृगूणामङ्गिरसां च कुलम्,
तपोविशेषतस्तु भर्गशिष्यस्य । अत एव विज्ञापयामि—

तपः शान्तं चेतः, स्फटिकमणिमालापरिकरः

कुशाः कुण्डी दण्डः, सततमुटजावासननिरतिः ।

मुनीनामेतद्वः समुचितमुद्दयं न वचनं

न वक्तभूमङ्गो न शरथनुषी नाऽपि परशुः ॥ ३१ ॥

आदिभ्योच् इत्यच् । कुलपौसन = वंशकलङ्क । पांसुलायुध = स्वैरिणीतय । भृगू-
णाः = भृगोः गोद्राऽपस्यानि पुमांसो भृगवस्तेषां, भृगुवंशोतपन्नामाम्, अस्माकमिति
शेषः । अत्र ‘भृग्यन्धककृष्णकुरुमयश्चेति ति सूत्रेण प्राप्तस्याऽणो बहुत्ये ‘अत्रिभृगुकुरु-
वसिष्ठगोतमाऽङ्गिरोभ्यश्चेति ति लुक् । मण्डयसि = भूपयसि ।

राम इति । भर्गशिष्यस्य = शिवाऽन्तेवासिनः, ‘हनः स्मरहरो भर्गं’ इत्यमरः ।

तपः शान्तमिति । चेतः तपःशान्तं, स्फटिकमणिमालापरिकरः, कुशाः कुण्डी दण्डः,
सततम् उटजावासननिरतिः । मुनीनां व पूर्व, समुचितम्, उदयं वचनं न
(समुचितम्), वक्तभूमङ्गो न (समुचितः) शरथनुषी न (समुचिते) परशुरपि
न (समुचितः) इत्यम्बयः । चेतः = चित्तं, तपःशान्तं = तपसा (तपश्चरणे)
शान्तं (शान्तिसम्बन्धम्), स्फटिकमणिमालापरिकरः = विमलमणिमालयग्रहण-
यत्नः, ‘यत्नाऽऽरम्भी परिकरौ’ इति श्रिकाण्डशेषः । कुशाः = वर्भी, कुण्डी = कम-
ण्डलः, जलपात्रविशेषः । ‘अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी’ इत्यमरः । दण्डः = लगुडः, पला-
यासम्बन्धीति भावः । पूर्वं च—सततम् = अनारतम्, उटजाऽवासननिरतिः =
उटजाऽवासे = (पर्णशालाहृष्णनिवासस्थाने) निरतिः (तत्परता) । मुनीनाम् =
कर्त्त्वीणां, वः = युध्माकम्, पूर्व = हन्, पूर्वोक्तं तपःशान्तपैतस्वादिकमिति
भावः, समुचितम् = उपयुक्तम्, पूर्तव्यालिङ्गोद्येन उद्यगम् = उक्तं, तीक्ष्णमिति
भावः, तादां वचनं = भाषितं, न = न समुचितं, वक्तभूमङ्गः = कुटिलाऽङ्गिलोमविकारः,

राम—भगवन् ! मार्गं और आङ्गिरस इन दोनोंका कुल सब लोकोंमें प्रसिद्ध है,
उसपर भी तपस्याविशेषसे शिवशिष्य परशुरामजीका कुल सब लोकोंमें प्रसिद्ध है । इसीसे
विज्ञापन करता हूँ ।

चित्तं तपश्चरणसे शान्त स्फटिकमणियोंकी मालाको लेनेमें यत्न, कुश, कमण्डलु,
दण्ड और निरन्तर पर्णशालानिवासमें तत्परता आप ऐसे मुनियोंको यह उचित है न कि
तीक्ष्ण वचन, न कुटिल भ्रूविकार और न बाण और यन् इसी प्रकार परशु भी उचित
नहीं ॥ ३१ ॥

(पुनः सविस्मयम्) भवानेव तावद्विचारयतु ।

क्व परशुरामस्ते ? कुत्र गोत्रं पवित्रं ?

क धनुरिदमुदग्रं ? निर्मलं कुत्र शीलम् ? ।

घनसमरकराला कुत्र नाराचहेला ?

कुशकिसलयलोला कुत्र वा पर्णशाला ? ॥ ३२ ॥

जामदग्न्यः—कथमन्यमिव मां प्रणतिपात्रं मुनिमात्रं मन्यसे ?

‘न = न समुचितः, इत्यमेव—शरधनुषी = वाणकामुके, न = न समुचिते, उपसंहरति—परशरपि = परशवधोऽपि, न = नो समुचितः, मुनीनो भवतां मुनियोऽस्य तपः शान्तचेतस्वादिकमेव परिग्राह्य न तु कदुभाषिताप्रमृतिः चत्रियजनपरिप्रहयोग्यो अववहार हृति भावः । जिस्तरिणी शृत्तम् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति—क परशुरिति । (हे मुने !) अशुभः परशुः क ? पवित्रं ते गोत्रं कुत्र ? उदग्रम् इदं धनुः क ? निर्मलं शीलं कुत्र ? घनसमरकराला नाराचहेला कुत्र ? वा कुशकिसलयलीला पर्णशाला कुत्रेत्यन्यवयः ।

हे मुने ! इति सम्बोधनपदमप्याद्यार्थम् । अशुभः = अमङ्गलरूपः, परशुः = कुठारः, क = कुत्र, पृतद्वैपरीत्येन पवित्रं = पूतं, ते = तव, जामदग्न्यस्येति भावः । गोत्रं = कुलं, ‘सन्ततिगोत्रजननकुलान्वयभिजनाऽन्वयौ’ । इत्यमरः । कुत्र = क, उभयोर्महादन्तरमिति भावः, एवं परश्राऽपि । उदग्रम् = उन्नतम्, इदं = निकटस्थं, धनुः कामुकं, क = कुत्र, पृतद्वैपरीत्येन निर्मलं = कलङ्करहितं, शीलं = पवित्रचरितं, ‘शूची तु चरिते शीलम्, इत्यमरः । कुत्र = क । घनसमरकराला = घनसमरे (भयङ्करयुद्धे) कराला (कठोरा) नाराचहेला = शस्त्रकीडा, कुत्र = क, वा = अथवा, कुशकिसलयलीला = कुशानां (दर्भाणाम्) किसलयानां (पलङ्गवानाम्) लीला (विलासः, निर्माणाऽर्थमिति शेषः) यस्यां सा । तादृशी पर्णशाला = उटजः । कुत्र = क । अतः शत्रुयोऽप्यात्मसमरोद्धामाचिवर्ततां भवानिति भावः । अत्र विषमाऽलङ्कारः, तद्वचनमुदाहरण च यथा चन्द्रालोके—‘विषमं यद्यनोचित्यादनेत्राऽन्वयकल्पनम् । क्षाऽतितीवतमाः सर्पाः क्षाऽसौ चन्द्रनभूहः ॥’ हृति । मालिनी शृत्तम् ॥ ३२ ॥

जामदग्न्य हृति । प्रणतिपात्रं = प्रणामभाजनम्, अभिवादनीयमात्रमिति भावः ।

(हिं आश्वये पूर्वक) आप ही विचार कीजिए ।

हे मुने ! अमङ्गल परशु कहाँ ? और पवित्र आपका गोत्र कहाँ ? उभत यह धनु कहाँ ? और निर्मल शील कहाँ ? भयङ्कर युद्धमें कठोर नाराचशस्त्रकी कोड़ा कहाँ ? और कुशों और पलङ्गबोंके विलाससे सुन्दरन पर्णशाला ही कहाँ ? ॥ ३२ ॥

जामदग्न्य—कैसे मुझे भी अन्य प्रणामपात्र जाझनके समान आन रहे हो ?

स एष जामदग्न्यः क्षलवहं—

क्षुण्णक्षकटोरकण्ठविगलत्कीलालधारासरि-

प्रिवृत्ताभिषवस्य कृत्तशिरसां केशान्कुशान्कुर्वतः ।

यृहन् रकजलाजलीन् पितृगणो यस्य चाणं विस्मितः ।

सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया ब्रासेन हासेन च ॥ ३५ ॥

तदलभिदानीमपि—

कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः समिति विशासनं पूर्वमुर्वपतीनां

कृत्वान्यत्सप्तकृत्वः पुनरपि कदनं दुर्मदानां नृपाणाम् ।

आत्मपौरुषं वर्णयति—क्षुण्णक्षकटोरकण्ठविगलत्कीलालधारास-
प्रिवृत्ताभिषवस्य कृत्तशिरसां केशान् कुशान् कुर्वतो यस्य पितृगणो रकजलाजलीन् यृहन् सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया ब्रासेन हासेन च चाणं विस्मित इत्यन्वयः ।

क्षुण्णक्षकेत्यादिः = क्षुण्णाः (क्षुर्णिताः) चत्राणां (चत्रियागाम) ये कठोरकण्ठाः (कठिनगलाः) सेभ्यो विगलन्ती (प्रख्यवन्ती) या कीलालधारासरित् (रक्षप्रवाह-नदी) तथा निर्वृत्तिः (निष्पादितः) अभिषवः (स्नानम्) येन, तस्य । कृत्तशिर-सां = कृत्तानि (द्विन्नानि) यानि शिरांसि (मूर्धानि), तेषाम् । केशान्=वालान्, कुशान्=दर्भान्, कुर्वतः = विद्यधतः, यस्य = मम, पितृगणः = पित्रादिपूर्वजसमूहः, रकजलाजलीन् = शोणिताऽजलीन्, यृहन् = आददानः, सन्तोषेण = वरप्रतीकार-जनितया प्रीत्या, क्षुण्णया = हिंसादर्शनजनितया जृणया, करुणया = छप्रदुर्दशा-जनितया दयया, ब्रासेन = यहु यत्तत्रियदर्शनोत्थेन भयेन, हासेन च = तृप्तिजनि-तेन यद्वा स्ववंशजजनपराक्रमाऽतिशयविलोकनजनितेन हास्येन च । चाणः=कछि-रकाळं, 'कालाऽत्यनोरत्यन्तसंयोग' इति द्वितीया । विस्मितः = विस्मययुक्तः, संचा-त इति शेषः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

कर्तव्यं निरूपयति—कृत्वेति । पूर्वं समिति उर्वपतीनां त्रिःसप्तकृत्वो विशासनं

मैं वह जामदग्न्य हूँ—

क्षुर्णित शत्रियोंके कठोर कण्ठोंसे बहती हुई रक्षप्रवाह नदीसे स्नान करनेवाले, काटे गये शिरोंके केशोंकी कुश बनानेवाले जिस मेरे पितृगण रक्षाजलियोंको ग्रहण करते हुए सन्तोषसे, धूपासे, दयासे 'ब्रासेन और दात्यसे भी कुछ समय तक आश्वस्युक्त हो गये थे ॥ ३५ ॥

उस बातको खोड़ दें, अभी भी—

पहले युद्धमें इसकीस बार राजाओंका संहार कर फिर भी दुष्ट मदवाले राजाओंका

निर्माणं इमापतीनां प्रतिसमरहृतैकृतमैकृतमाङ्गैः-
कापालीमङ्गमालां इटिति भगवतो भैरवस्यार्थ्यामि ॥३४॥

रामः—

प्रसीद तथं, रोपाद्विरम, कुरु मे चेतसि गिरं,
चिरं यशायासैर्वहुभिरिह वारैर्जितमभूत् ।

कृत्वा पुनरपि दुर्मंदानो नृपाणाम् अन्यत् सप्तकृत्वः कदनं कृत्वा प्रतिसमरहृतैः
चमापतीनाम् उत्तमैः उत्तमाङ्गैः भगवतो भैरवस्य कापालीम् अङ्गमालां इटिति
अर्थ्यामीत्यन्वयः ।

पूर्वे = प्राक्, समिति = सह्यामे, उर्वरीपतीनां = भूपतीनां, श्रिःसप्तकृत्वः = पूर्व-
विंशतिवारं, विश्वसनं = हिंसनं, कृत्वा = विधाय, पुनरपि = भूयोऽपि, दुर्मंदानो =
दृपोऽहृष्टानो, नृपाणां = राजाणाम्, अपरम् = अन्यत्, पूर्वविलङ्घणमिति भावः । सप्त-
कृत्वः = सहवारं, 'संख्यायाः कियाऽभ्याहृतिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुच् । कदनं =
वधं, कृत्वा = विधाय, प्रतिसमरहृतैः = प्रतियुद्धाहृतैः, चमापतीनां = राजाणाम्, उत्तमैः
उत्तमैः, उत्तमाङ्गैः = शिरोभिः, भगवतः = पैशवर्यादिसम्पन्नस्य, भैरवस्य = शक्त-
राऽवतारस्य, भैरवायेति भावः, 'कर्त्तमानवद्वै'ति
नियमाच्छतुर्वर्षये चष्टी । कापालां = नरकपालमयीम्, अङ्गमालां = रुद्राच्छमालां,
इटिति = शीघ्रम्, अर्थ्यामि = समर्पयिष्यामि, 'वर्तमानसामीच्ये वर्तमानवद्वै'ति
भविष्यत्वय लट् । अहं पुनरपि वारसप्तकं वाचत् दुर्मंदान् नृपतीन् दृत्वा तन्मुण्डमालां
भगवते भैरवाय समर्पयिष्यामीति भावः । खण्डरा दृक्तम् ॥ ३४ ॥

रामः पुनः परद्युरामं प्रसादवित्तुं यतते—प्रसीदेति । हे भूगुतिलक ! तथं प्रसीद,
रोपात् विरम, चेतसि मे गिरं कुरु, चिरम् व्यायासैः बहुभिः वारैः यत् यशोदृचं
जितम् अभूत्, तत् कित्तो वित्तम् इव पृतस्मिन् वारे विशेषभृतरलं मुधा मा हास-
देत्यन्वयः ।

हे भूगुतिलक = हे भार्गववंशभूषण !, तथं, प्रसीद प्रसन्नो भव, अतो रोपात् =
कोपात्, 'विरमे'ति पृदेन योगे 'भूगुप्साविरामप्रमादाऽर्थानामुपसंश्यानम्' इति
पश्चामी । विरम = विरतो भव, पूर्वं च चेतसि = चित्ते, मे = मम, गिरं = वाणीम् ,
अनुभवायिकामिति भावः । कुरु = विषेहि, निषेहीति भावः । अचिरं = बहुकालं

सात वार वधकर प्रतियुद्धमें आहृष्ट राजाओंके उत्तम शिरोंसे भगवान् भैरवजीको नरक-
पालमयी अङ्गमाला झटपट समर्पित करता हूँ ॥ ३५ ॥

राम—हे भार्गववंशभूषण ! आप प्रसन्न हों, कोपसे विरत हों, चित्तमें भेरी वात
दूषक्षेत्र । बहुत कठोरक अनेक प्रयत्नोंसे भीर कई बातें यहाः पूर्ण चरित्रको

यशोवृत्तं, विचां कितव इव विशेषतरलं
तदेतस्मिन्वारे भृगुतिलाक ! मा हारय मुधा ॥ ३५ ॥

जामदग्न्यः—कथं रे हारयिद्यामि ? (विमृश्य) अथवा—

किं नाम याग्न्दम्बरपणिदेषु युध्मासु वाणीः प्रचुरा : प्रयुज्ञे ।

वाणान् रिपुप्राणहरान्मदीयान् सर्वेऽपि यूयं सहिताः सहस्रम् ॥ ३६ ॥

रामः—किमन्यैः, नन्वहमेव हरशरासनारोपणोपनीतजानकीकरकि-

यावत्, आयास किया विशेषणमिदम् । आयासैः=प्रयत्नैः, यहुभिः=अधिकैः,
वारैः=पर्यायैः, यत्, यशोवृत्तं = यशः पूर्ण चरित्रं, जितं = स्वायत्तीकृतम्, अभूत्,
तत् = यशोवृत्तं, कितवः = घूलकृत्, 'भूतोऽङ्कदेवी कितवोऽङ्कधूर्तो घूलकृतमाः ।
इत्यमरः । विचाम् इव = धनम् इव, एतस्मिन् = अस्मिन्, वारे = अवसरे 'निवहाऽ-
वसरी वारी' इत्यमरः । विशेषतरलं = विशेषण (मनश्चाश्रयेन) तरलं (चक्षु-
लम्) यथा स्यात्तथा । मुधा = म्यर्थं, मा हारय = नो विनाशय, अथ यावत्प्रयासा-
उतिशयैः बहुवारैष सक्षितं यशोवृत्तमस्मावसरे चाच्छश्याऽतिशयप्रदक्षिणेन मा
विनाशं नैषीरिति भावः । अग्रोपमाऽङ्कद्वारः । शिखरिणी शृतम् ॥ ३५ ॥

किं नामेति । वाग्न्दम्बरपणिदेषु युध्मासु प्रचुरा वाणीः किं नाम प्रयुज्ञे ? सर्वे-
अपि यूयं सहिताः (सन्तः) रिपुप्राणहरान्, मदीयान्, वाणान्, सहस्रमित्यन्वयः ।

वाग्न्दम्बरपणिदेषु = वाचां (वाणीनाम्) दम्बरः (आदम्बरः) तस्मिन् पणिद-
साः (कुशाळाः), तेषु । तादेषेषु युध्मासु = भवत्यु रामादिविति भावः । प्रचुराः =
बहुतीः, वाणीः = वाचः, किं नाम = किमर्थं, प्रयुज्ञे = प्रयुनिम, सर्वेऽपि = सकला
अपि, यूयं = रामाद्यः, सहिताः = समवेताः सन्तः, रिपुप्राणहरान् = शत्रुप्राणहरान्-
मदीयान् = मस्तमन्विताः, वाणान् = शरान्, सहस्रं = मर्यादं । वाग्न्दम्बरमात्रनि-
युणान्सर्वानपि युध्मान्हणेनैव निपातविष्यामीति भावः । इन्द्रवज्ञा शृतम् ॥ ३६ ॥

राम इति । हरेत्यादिः = हरशरासनस्य (विवकामुकस्य) आरोपणेन (सर्वी-

स्वाधीन किया था, उसे जुआरी जैसे धनको गंवाता है उसीतरह इसबार चब्बलतासे विनाश
मत करें ॥ ३५ ॥

जामदग्न्य—क्यों रे ! मैं कैसे विनष्ट कराऊंगा ? (विचार कर) अथवा—

वचनोंके आदम्बरमें पणिदत तुमलोंगोंसे अधिक बात क्या कहूँ ? तुमलोग सबके
सब इकट्ठे होकर शत्रुके प्राणोंको हरण करनेवाले मेरे बाणोंको सह लो ॥ ३६ ॥

राम—ओरेंका क्या प्रयोजन है ? मैं ही शिवधनुको डालनेसे प्राप्त सीताके इस्त-

सलयलीलानिहितकमलमालिकामिलदलिपटलकोलाहलसज्जीतयशःपरिम-
लेन वक्षःस्थलेन सहिष्ये ।

जामदग्न्यः—

ईशत्यक्तुराणचापदलनप्रोदभूतगर्वोद्भवति-

व्यप्रस्थवं करतः, स मे तथ गुरुः सोऽुं न शक्तः शरान् ।

तुष्टादिष्टवरप्रदाङ्गवतः पश्चासनात्सादर-

करणेन) उपनीता (प्राप्ता) या ज्ञानकी (सीता) तस्याः करौ (हस्ती) किस-
क्षये (पश्चात्ये) इव, ताम्बा लीलया (विलासेन) निहिता (स्थापिता) या कम-
ठमालिका (पश्चात्क) तस्यां मिलत् (संगच्छमानम्) यत् अलिपटलं अमरस-
मृहः) तस्य कोलाहलः (कलकलः) पूर्व संगीतं (गानम्) तदेव वक्षः परिमलः
(कीर्तिसुरगम्यः) वर्षितम्लेन । तादेशेन वक्षःस्थलेन = उरःस्थलेन । अन्यस्थाऽ-
पराधाऽमावाद्वमेव भवत्ययुक्तान्वाणान्सहिष्य इति भावः । अत्रैवपदेन अन्ययोग-
यवच्छेदः सूचयते ।

ईतेति । ईशत्यक्तुराणचापदलनप्रोदभूतगर्वोद्भवति व्यग्रः त्वं करतः ? स तथ
गुरुः मे शरान् सोऽुं न शक्तः । तुष्टात् ईष्टवरप्रदात् भगवतः पश्चासनात् कौशिको
मम्नाऽराचभयात् ब्राह्मीं तर्नं सादरम् अव्याचत किलेत्यन्वयः ।

ईशत्यक्तुराणचापदलनप्रोदभूतगर्वोद्भवति (प्राचीनः, जीर्ण-
इति भावः) यः चापः (धनुः) तस्य दलम् (स्थानम्) तेन प्रोदभूतः (समु-
खः) यो गर्वः (अवक्षेपः) तेन या उद्भवति : (उद्भवता) तथा व्यग्रः (आकुलः),
कीर्तिरथनुर्भवेनैव गर्वाकुल इति भावः । तादेशस्थवं, करतः = कः, किं वहुना—
सः = विक्षातविक्षम इति भावः, त्वं = भवतः, गुरुः = धनुविद्याचार्यः, विशामित्र
इति भावः । सोऽपि, मे=जामदग्न्यस्य शरान् = बाणान्, सोऽुं=मर्पितुं, न शक्तः=
न समर्थः, धनुर्विद्याचार्यों विक्षातविक्षमस्थवद्गुरुः = कौशिकोऽपि मङ्गाणसहनाऽ-
समर्थः किं पुनर्स्वमिति भावः ।

कौशिकस्यामासुधमर्पणाऽसामर्थ्यं प्रतिपादयति—तुष्टादिति । तुष्टात्=प्रीतात्,

पश्चलमोके विक्षातसे स्थापित कमलमालामें संगत हीनेवाके अमरसमूहके कोलाइक संगीत-
रूप कीर्तिसुरगम्यसे दुकु उरःस्थलसे सह दृग्मा ।

जामदग्न्य—शिवजीसे परित्यक्त जीर्ण धनुको तीक्ष्णेसे उत्पन्न गर्वके औद्धत्यसे
आकुल तुम कीन हो ? तुम्हारे गुरु (विशामित्र) मी मेरे बाणोंको सहनेमें समर्थ नहीं
हैं । सन्तुष्ट और अमीठ वर देनेवाके भगवान् ब्रह्माजीसे विशामित्रजीने मेरे नाराचोंके

मन्नाराच्चभयाद्याच्चत किल ब्राह्मीं तनुं कौशिकः ॥ ३७ ॥

रामः—(स्वगतम्) कथं भगवन्तं विश्वामित्रमधिक्षिपति ? तदतः परं न सहिष्ये । (प्रकाशम्)

ईशस्यक्तपुराणचापदलनप्रोद्भूतगर्वोद्धति-

व्यग्रोऽहं कतरः स ते मम गुरुः सोदुं न शकः शरान् ।

तुष्टादिष्टवरप्रदाद्वगच्छतः पचासनात्सादरं

त्वचाराच्चभयाद्याच्चत किल ब्राह्मीं तनुं कौशिकः ॥ ३८ ॥

(इति पदव्याख्यासेन पुनः श्लोकं पठति । पुनः साठोपम्) अये जामदग्न्य,

उपासनयेति शेषः । अत पूर्व इष्टवरप्रदात = अभीष्टवरप्रदायकात् , भगवतः = सर्वेष्यसम्पज्ञात् , पचासनात् = कमलासनात् , ब्रह्मण इति भावः । कारकस्य विवक्षाऽधीनस्थात् ‘अकथितं च’ ति कर्मत्वाऽभावान्न द्वितीया, कौशिकः = विश्वामित्रः, कुशिकस्थाऽप्तत्यं पुमानिति ‘ऋद्यन्धकवृणिकुण्डलभ्यश्चेत्यण । मन्नाराच्च-भयात् = मट्पचयेदनभीतेः, ‘प्रचेदनास्तु नाराच्च’ हृत्यमरः । सर्वलोहमयः शर-विशेषो नाराच्च । ब्राह्मीं = ब्राह्मणसम्बन्धिनीं, तनुं = शरीरं, खियां मूर्तिस्तुत्सुस्तनुं ‘हृत्यमरः । अयाच्चत = याचितवान् । किलेति सम्भावनायाम् । ग्रहवधस्य निषिद्धत्वात्कौशिकः पितामहं ब्राह्मणशरीरमयाच्चतेति भावः । अत्र कौशिकस्य ब्राह्मणशरीरयाच्चनाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धत्वकथनादतिशयोक्तिरङ्गारः । शारूलविक्षी-हितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

राम इति । अधिक्षिपति = निन्दति ।

ईशस्यकेति । गुरुनिन्दामसहमानो रामः पूर्वार्द्धे ‘त्वमित्यस्यस्थाने ‘अहम्’ इति पदं ‘स मे तवे’स्य त्र ‘स ते ममे’ति पदानि निवेश्योत्तरार्द्धे च ‘म’दित्यस्य स्थाने ‘त्व’विति पदं निवेश्य प्रश्नरूपेण तमेव श्लोकं पठति । अतः प्रायेण व्याक्यातः पूर्वत्वान्निन्दागदव्याक्यातमेतत्प्रश्नम् ॥ ३८ ॥

इतीति । पदव्याख्यासेन = शब्दपरिवर्तनेन । साठोपं = साहङ्कारं यथा तथा ।

मध्ये आदरपूर्वकं जागान्नशरातको चाचना की थी ॥ ३७ ॥

राम—(मन ही मन) क्यों ये भगवान् विश्वामित्रकी भी निन्दा कर रहे हैं ? इस कारण अब इससे अधिक नहीं सहूंगा । (सुनाकर)

‘ईशत्वक्त’ इत्यादि ३७ में पदमें पूर्वार्द्धमें ‘आकुल तुम’ के स्थानमें ‘आकुल मैं’ ‘तुम्हारे गुरु’ के स्थानमें ‘मेरे गुरु’ इन पदोंको । उत्तरार्द्धमें ‘मेरे नाराचोक्ते’ कदले ‘तुम्हारे नाराचोक्ते’ पद रखकर तीनों वाक्योंमें प्रश्नरूप दरसाते हैं ॥ ३८ ॥

(इसप्रकार पदपरिवर्तन कर किर श्लोक पढ़ते हैं । किर अहङ्कारपूर्वक) अरे जामदग्न्य !

तत्कोदण्डं कुलिशकठिनं भग्नमेतेन भग्नं

भग्नं शशयं तथ हृषि महन्मग्नमेतावता किम् ?

त्रैयसं चा भवतु, यदि चा नाम नारायणीयं

नेतत् किञ्चिद्गणयति स मे दुर्मदो दोर्विलासः ॥३६॥

जामदग्न्यः,—साधु रे क्षत्रियपोत, साधु, बल्किल जामदग्न्यनाम्न-
अलङ्घधाम्नः पुरतः खयोत इव विद्योतसे । किमात्थ रे किमात्थ ?

तत्कोदण्डमिति । कुलिशकठिनं तत् कोदण्डम् भग्नं भग्नम् एतेन किम् । तथ हृषि महत् शशयं भग्नं भग्नम् । एतावता किम् ? एतत् त्रैयसं चा भवतु नाम, यदि चा नारायणीयं, स मे दुर्मदो दोर्विलासः एतत् किञ्चित्, न गणयतीत्यन्वयः ।

कुलिशकठिनं = बद्रकठोरं, तत् = प्रसिद्धं, कोदण्डं = धनुः, भग्नं = खण्डते, सम्भमे द्विहकिः । एतेन = धनुर्भञ्जनेन, किं = काऽपत्तिः, न काऽपत्तिभावः । तथा च तथ = भवतः, हृषि = हृषये, महत् = विशाळं, शशयं = कीलकं, दुःखकीलमिति भावः, भग्नं भग्नं = कीलितं, सम्भमे द्विहकिः । पुरतकान्तरे पूर्वस्थ 'भग्न' स्पाने 'भुग्नम्' हृति पाठस्तत्र कुटिलमित्यर्थः । एतावता = पूरतपरिमाणेन कार्येण, कोदण्डमज्जनेन त्वदृष्टदयाधिकरणकशक्षयप्रवेशेन चेति भावः । किं = काऽपत्तिः, न काऽपत्तिभावः । एतत् = मज्जग्नं धनुः, त्रैयसं चा भवतु नाम = शैवं चाऽस्तु नाम । श्रीणि अलीणि यस्य स अवाः, 'बहुवीहौ सकथ्यवगोः स्वाङ्गात्यवृ' हृति समासान्तः च । अस्यस्येवं त्रैयसं, 'तस्येवं'मित्यर्थः 'न ददाभ्यो पदान्ताभ्यां पूर्वीं तु ताम्बामैच्' हृत्यैजागमः । नामेति सम्भावनायाम् । यदि चा = अथ चा, नारायणीयं = नारायणसम्भवित, भवतु नामेति शेषः । परं, सः = प्रसिद्धः, मे = मम, दुर्मदः = गर्वपरिपूर्णः, दोर्विलासः = बाहुविलसनं, 'भुग्नवाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः । पूरतः = इदं । किञ्चित् = किमपि, न गणयति = नो विचारयति । धनुषि भग्नेऽपि कस्येदं धनुरेतपरिणामः कीदृशो भविष्यतीति मदीयो बाहुविलासो न किमपि विष्णुशतीति भावः । मन्दाङ्गामता कृतम् ॥ ३७ ॥

जामदग्न्य हृति । क्षत्रियपोत = चत्रवाकृ, 'पोतः पाकोऽभंको दिम्भः पृषुकः

वज्रादृश कठोर यह धनु दृट गया तो दृट गया, इससे क्या ? आपके दृदयमें विश्वाल दुःख कीलक गह गया तो गह गया । इतनेसे क्या ? यह धनु शिवजोका ही चा नारायणका ही, पर मेरा गर्वपूर्ण बाहुविलास यह कुछ भी नहीं यिनता है ॥ ३८ ॥

जामदग्न्य—वाह रे क्षत्रियके बच्चे ? वाह ! जो कि तुम जामदग्न्यनामक सूर्यके आगे जुगनूकी तरह चमक रहे हो ।

रामः—(तदेव पठति) नन्दिदं भूयोऽप्युच्यते (पुनस्तदेव पठति) ।

जामदग्न्यः—साहु स्मारितोऽस्मि ।

रामः—किं तत् ?

जामदग्न्यः—

कराधाताद्विष्णोस्तरलवनमालापरिमल-

भ्रमदूभृङ्गच्चानद्विगुणितविकासः समजनि ।

स यस्य ज्याघोषः सुररिपुवधूवर्गरुदित-

ध्यनिस्वाध्यायानां प्रणव इव तत्कार्मुकमिदम् ॥४०॥

शावकः शिशु'रित्यमरः । चण्डधाम्नः=प्रचण्डतेजसः, सूर्यस्येति भावः । खण्डोतः=अपी-
तिरिङ्गणः । सूर्यसकाशे खण्डोतविलक्षनमिव मदनितिके खदूरावैप्रकाशनमिति भावः ।

राम इति । भूयोऽपि =पुनरपि ।

जामदग्न्य इति । स्मारितः =कारितस्मरणः ।

स्मारितविषयं सूचयति—कराधातादिति । विष्णोः कराधातात् तरलवनमाला-
परिमलभ्रमदूभृङ्गच्चानद्विगुणितविकासःसुररिपुवधूवर्गरुदितध्यनिस्वाध्यायानां प्रणव
इव यस्य स ज्याघोषः इवं तत् कार्मुकमित्यन्वयः ।

विष्णोः =नारायणस्य, कराधातात् =हस्ताहननात्, तरलवनमालेत्यादिः =
तरला (चञ्चला) या वनमाला (वनगुणितपुष्पचक्, यद्वा आजानुलिंगिनी
माला) तस्याः परिमलेन (सौरभेण) भ्रमन्तः (विचलन्तः) ये भृङ्गः (भ्रमरः)
तेषां भवानः (स्वनः) तेन द्विगुणितः (द्विगुणीकृतः) विकासः (विस्तारः) यस्य
सः । एवं च सुररिपुवधूवर्गरुदितध्यनिस्वाध्यायानां =सुररिपूणा (वैत्यानां, विष्णु-
हतानामिति भावः) यो वधूवर्गः (पत्नीसमूहः) तस्य रुदितध्वनयः (रोदन-
शब्दाः) एव ये स्वाध्यायाः (वेदाः), तेषाम् । प्रणव इव =ओङ्कार इव । यस्य =

वया कहते हो रे क्या कहते हो ?

राम—(उसी श्लोकको पढ़ते हैं) इसे मैं फिर भी कहता हूं (फिर उसी श्लोकको
पढ़ते हैं) ।

जामदग्न्य—अचहा स्मरण कराया ।

राम—वह क्या ?

जामदग्न्य—विष्णुके कराधातसे चञ्चल वनमालाकी खुश्शु से पूर्णनेवाके भ्रमरोंके
खड़देसे दुगुना विस्तारबाला, दैत्यपत्नियोंके रोनेके शमरूप बेदोंके प्रणव सहश निस
(धनु) की प्रत्यशाका दहार है, यह ऐसा धनु है ॥ ४० ॥

रामः—

करपद्गेरुहकोडे क्रीडितं येन शार्ङ्गिणः ।

तदेतत् ?

जामदग्न्यः—

अथ किम् ? यदि शकोऽसि गृहाण विगृहाण वा ॥ ४१ ॥

रामः—गृहामि ।

जामदग्न्यः—तदेहि, वाष्पायमाणभवद्गुजनवन्धुरां वसुन्धरामति-

भगवतो विष्णोः कामुकस्य, सः = प्रसिद्धः, उयाषोषः = मौर्वीशब्दः, इदं = सञ्जिकृष्ट-
स्थितं, तत् = प्रसिद्धं, कामुकं = धनुः, अस्तीति षोषः । यथा—

‘गृहाणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

खवद्यनोऽकृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विषीर्यति ॥’ (२७२)

इति मन्वनुशासनात् वेदारम्भे प्रणवस्य प्रागुपचारणं भवति तथैव विष्णुहस्त-
स्थितस्य यस्य कामुकस्य शिलिनीशब्दो दैत्यपत्नीरोदनस्योपक्रमरूपो भवति, इदं
तथैव समुद्दृढं विष्णुकोशण्डमिति भावः । अत्र खनिषु स्वाभ्यायानामारोपाद्वपका-
लकृतः विष्णुरिणीश्वृत्तम् ॥ ४० ॥

करोति । येन शार्ङ्गिणः करपद्गेरुहकोडे क्रीडितमिति पूर्वोद्धार्यन्वयः ।

येन = धनुषा, शार्ङ्गिणः = विष्णोः, करपद्गेरुहकोडे = हस्तकमलमध्यभागे, पद्गे-
रुहतीति पद्गेरुहम्, ‘इगुपधजापीकिरः क’ इति कप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
इत्यल्लक्षसमाप्तः । कर पूर्वं पद्गेरुहं, तस्य कोडे । क्रीडितं = विष्णुसितम् । अत्र
रूपकाळकृतः ।

रामस्य प्रश्नरूपोक्तिरियम् ।

अथ किमिति । अथ किम् ? शकोऽसि यदि, गृहाण । वा विगृहाणेत्युत्तराधर्मन्वयः ।

अथ किं = तथैव, पूर्वोक्तस्थीकृतिथोतकमध्ययुगलम् । शकोऽसि यदि = सम-
र्थोऽसि चेत्, गृहाण = उपादात्स्व, धनुरिति षोषः । वा = अथवा, पचान्तर इति
भावः । विगृहाण = विग्रहं कुरु, मया सह संप्राप्तं कुर्विति भावः । परशुरामस्योत्तर-
रूपोक्तिरियम् । अनुष्टुव्यृत्तम् ॥ ४१ ॥

जामदग्न्य इति । वाष्पायमाणभवद्गुजनवन्धुरां = वाष्पायमाणः (वाष्पसुद्ध-

राम—जिसने विष्णुके करकमलके मध्यभागमें कीडा की थी । वह यह है क्या ?

जामदग्न्य—और क्या ? समर्थ हो तो लेलो वा सुख करो ॥ ४२ ॥

राम—लेता हूँ ।

जामदग्न्य—तद आओ । औंध गिरानेवाले तुम्हारे वान्यबोसे उच्चत और आनन्द

क्रम्य समरक्षमां क्षमाभवतरामः ।

(इति निष्कान्तौ)

लक्षणः—(विलोक्य सहस्रं सौतुकम्)

मा शाम्भवं धनुरिवेदमपि प्रयातु

भङ्गप्रसङ्गमिति मन्दचलद्वभुजेन ।

आर्येण कार्मुकमपीदमहो सहेलं

चक्रीकृतं भगवतो गरुडध्यजस्य ॥ ४२ ॥

अहो ! कौतुकम् ।

मन्तः, 'शाप्योधम्यामुद्दमन' इति वयहन्ताज्ञादः शाम्भवं) भवद्भुजेनाः (त्वकु-
द्धम्बजनाः) तैर्बन्धुराम् (उच्चतानताम्) । वसुन्धरा = भुवम् , अतिक्रम्य = परि-
स्थित्य , समरक्षमां = युद्धोचिताम् ।

क्षमां = पृथिवीम् । रङ्गभूमौ युद्धदर्शनस्य भरताचार्येण निषिद्धत्वादन्यग्रगमनं
संगम्भृते ।

रामकर्तृकविष्णुकोषण्डानमनं वर्णयति—मा शाम्भवमिति । शाम्भवं धनुरिव
इदमपि भङ्गप्रसङ्गं मा प्रयातु इति मन्दचलद्वभुजेन आर्येण भगवतो गरुडध्यजस्य
इदं कार्मुकमपि सहेलं चक्रीकृतम् । अहो ! इत्यन्वयः ।

शाम्भवं = शैवं , धनुरिव = कार्मुकमिव , इदमपि = निकटस्थितं नारायणघनुरपि ,
भङ्गप्रसङ्गं = खण्डनाऽवसरं , मा प्रयातु = न प्राप्तोतु , इति = इत्यं विचार्यं , मन्द-
चलद्वभुजेन = मन्दं (मन्थरं यथा स्यात्तथा , भङ्गभीत्या न सवेगमिति भावः)
चलन्ती (संचलन्ती) भुजी (बाहू) यस्य सः , तेज आर्येण = पृज्येन , रामेणेत्यर्थः ।
भगवतः = पद्मविधैश्वर्यसम्प्रज्ञस्य , गरुडध्यजस्य = विष्णोः , इदं = निकटस्थितं कार्मुक-
मपि = धनुरपि , सहेलम् = अनायासं , चक्रीकृतम् = आनन्दितम् , अहो = आश्वर्यम्
वसन्ततिलकावृतम् ॥ ४२ ॥

(कैच—भीच) जमीनकी छोड़कर युद्धके लिए उपसुक्ष जमीनपर उतरे ।

(दोनों निकाल पढ़ते हैं)

लक्षण—(देखकर इवं भीर कौतुकके साथ)

'विष्वधनुके समान यह भी खण्डनके अवसरको प्राप्त न करे' ऐसा विचार कर भीरेसे
बाहुओंको चलानेवाले आर्ये ने भगवान् विष्णुके इस पनुको भी अनायास ही चक्रे-
समान कर दिया (उठा लिया) आश्वर्य है ॥ ४२ ॥

अहो ! कौतुक है ।

उद्दिष्टश्चापचकादमरपरिहृतव्योमरक्षावगाही
वाणोऽयं राघवस्य त्रिवशपुरगतिच्छेदकञ्ज्ञार्गवस्य ।
हंसीभूतः सुरखोकरकमलगलत्पुष्पसौरभ्यलुभ्य-
दभूजीसङ्गीतभूजीपरिचलितयशाः स्वर्गपर्यकुमेति ॥ ४३ ॥
(ततः प्रविशतो राम-जामदग्न्यौ)

उद्दिष्ट इति । चापचकात् उद्दिष्टः अमरपरिहृतव्योमरक्षाऽवगाही भार्गवस्य
त्रिवशपुरगतिच्छेदकुत् राघवस्याऽयं वाणो हंसीभूतः सुरस्त्रीकरकमलगलत्पुष्पसौ-
रभ्यलुभ्यदभूजीसङ्गीतभूजीपरिचलितयशाः स्वर्गपर्यकुम् पृतीत्यन्वयः । चापचकात्
कोवृष्टमण्डलात्, नारायणस्येति शेषः । उद्दिष्टः = निर्गतः, अमरपरिहृतव्योम-
रक्षाऽवगाही = अमरैः (देवैः) परिहृतं (त्यक्तं, भयादिति शेषः) यद्योम (आका-
शम्) तस्य रन्धं (छिद्रम्) तदवगाहते (प्रविशति) तच्छ्रीणः । भार्गवस्य =
परशुरामस्य, त्रिवशपुरगतिच्छेदकुत् = त्रिवशानो (देवानाम्) पृष्ठ (पुरी, स्वर्ग-
हत्यर्थः) त्रिवशपुरम्, 'ऋक्षूरक्षूपथ्यामानचे' इति समासाऽन्तोऽप्यत्ययः । त्रिवश-
पुरे गतिः (गमनम्) तच्छेदकुत् (तत्प्रतिबन्धकारकः, परशुरामस्य स्वर्गंगमन-
निरोधक इति भावः) । तादेशो राघवस्य = रामचन्द्रस्य, अर्थं = निकटस्थः, वाणः=
शरः, हंसीभूतः = हंस इवाचरन्, सुरस्त्रीकरकमलेत्यादिः = सुरखीणां (देवललना-
नाम्) कराः (हस्ताः) पूर्व कमलानि (पश्चानि) तेभ्यो गलन्ति (पतन्ति)
यानि पुष्पाणि, तेषां सौभ्यं (सुगम्यः) तस्मिन् लुभ्यन्त्यः (लोभं कुर्वत्यः) या-
भूजायः (अमर्यः) तासां या सङ्गीतभूजी (क्षम्भाररचना) तथा परिचलितं (परितः
प्रसुतम्) यशः (समझा) यस्य सः । पृतादेशः सन्, राघववाणस्य विषेयविशेष-
णमेतत् । स्वर्गपर्यकुम् = सुरखोकरकृपक्षयकुम् पृतिः = गच्छति, आरोहस्तीत्यर्थः ।
स्वर्गपर्यन्तं राघववाणयशः प्रसर्पतीति भावः । रामवाणस्याऽमोघवासेन सुरखोकाऽ-
नभीप्सोः परशुरामस्य स्वर्गंगतिरेव विहता न तु तीर्थंगतिरिति पौराणिकी कथाऽ-
नुसन्धेया । अत्र शूल्यनुप्राप्तः । स्वरघराषुक्षम् ॥ ४३ ॥

भनुक्षकसे निकला हुआ, देवताओंसे परिव्यक्त आकाशके छिद्रमें प्रवेश करनेवाला
और परशुरामके स्वर्गंगमनका प्रतिबन्धक रामचन्द्रका यह वाण, हंसके सहश आचरण
करता हुआ देवललनाओंके करकमलोंसे गिरते हुए फूलोंकी झुशबूँडे लोभ करनेवाली
अवरियोंकी क्षम्भाररचनासे विलीण वशवाला होकर स्वर्गकृप पर्यकुम पर आरोहण कर
रहा है ॥ ४३ ॥

(तत्र राम और जामदग्न्य प्रवेश करते हैं)

जामदग्न्यः—(रामं विलोक्य, स्वगतम्)

त्रिलोकी कोकीयं सुवसुद्यतानेन लभते

विकासं वा धत्ते मुनिजनमनः पङ्कजवनम् ।

अये कोऽयं बालः कुवलयदलश्यामलतनु—

र्जगथोनिज्योतिः, कथमिदमहो तत् परिणतम् ॥४४॥

(पुनर्विश्वरूप)

आपूरणाय पुरवैरिशारासनस्य

बाणात्मना परिणतः किल लीलया यः ।

जामदग्न्यस्य विजितत्वं सूचयति—त्रिलोकीति । उदयताऽनेन त्रिलोकी कोही
सुदं लभते, वा मुनिजनमनः पङ्कजवनं विकासं धत्ते । अये ! कुवलयदलश्यामलतनुः
अयं बालः कः ? जगथोनिः तत् ज्योतिः इदं कथं परिणतम् ? अहो ! इत्यन्वयः ।
उदयता = उदयं लभमानेन, अत्रोरपूर्वकात् ‘अयगती’ इति धातोरनुदातेच्चलक्षण-
मात्रमनेपदमनित्यमिति नियमेन परस्मैपदित्याष्टुः शश्रादेशः । यद्वा ‘हट किंट कटी’
स्यत्र प्रदिक्षिणस्य हथातोर्लंठः शश्रादेशः । अनेन = रामचन्द्रेनोति, भावः, त्रिलोकी =
लोकत्रयी, सैव कोकी = चक्रवाकी, व्यस्तसूरपकम् । सुदं = हर्षं, लभते = प्राप्नोति ।
वा = अथ वा, मुनिजनमनः पङ्कजवनं = मुनिजनमनांसि (ऋषिगणचित्तानि) एव
पङ्कजानि (कमलानि) तेषां वनं (समूहः), विकासं = प्रशुषलत्वं, पते = धार-
यति । अये = आश्रयम् । कुवलयदलश्यामलतनुः = कुवलयस्य (नीलकमलस्य)
यहलं (पञ्चम) तदिव श्यामला (श्यामवर्णा) तनुः (शारीरम्) यस्य सः; अयं =
निकटस्थः, बालः = किञ्चोरः, कः = किमभिधानः । जगथोनिः = लोककारणं, तत् =
श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धं ज्योतिः = ब्रह्मरूपं तेजः, ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’
इति श्रुतेरिति भावः । हर्षं = निकटस्थश्यामलरूपं सत्, कथं = केन प्रकारेण, परिणते =
परिणाममापन्नम् । अहो = आश्रयम् । अत्र रूपकमलक्ष्मारः । शिखरिणीशृतम् ॥४४॥
आपूरणायेति । यः पुरवैरिशारासनस्य आपूरणाय लीलया बाणात्मना परिणतः

जामदग्न्य—(रामको देखकर मन ही मन)

उदित होनेवाले इनसे त्रिलोकी रूप चक्रवाकी प्रसन्न हो रही है । अत्वा मुनिजनोंके
चित्तरूप कमल विकसित हो रहे हैं । अरे ! नीलकमलके पत्रके सदृश श्यामल शारीरवाला
यह बालक कौन है ? जगदेका कारण यह नामरूप तेज दैते बालरूपमें परिणत ही गया ।
आश्रय है ॥ ४४ ॥

(फिर विचारकर)

बो शिवधनुको पूर्ण करनेके किंद छोलासे बाणरूपमें परिणत हुए थे । वे ही पुराण पुरुष

आरोपणाय पुनरस्य स पव शङ्के

बालात्मना परिणतः पुरुषः पुराणः ॥ ४५ ॥

(प्रकाशम्)—वत्स ! इतः ।

(रामः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति)

जामदग्न्य—(उपसूत्य) (रामस्य विवुक्तमुखमध्यं च) किमिति लज्जा-स्थानम् ।

कमलवन्धुविलोचन ! यस्त्वया स्वमहिमोजमनैरथरीकृतः ।

किं । स पव पुराणः पुरुषः पुनरस्य आरोपणाय बालात्मनापरिणतः (इति) शङ्के इत्यन्वयः ।

यः = पुराणपुरुषः, पुरवैरिशरात्सनस्य = पुरवैरिणः (यिपुरारे, शङ्करस्येत्यर्थः), शरात्सनस्य (धनुषः) आपूरणाय (पूर्णतासम्पादनाय), छीलया = अनायासेन, बाणात्मना = शरस्वरूपेण, परिणतः = परिणामं प्राप्तः, पुरा हरकर्तृकविपुरवधप्रसन्ने भगवान्विष्णुर्हरशरूपतामगादिति पौराणिकी कथाऽग्राऽनुसन्धेया । किलेति संभावनायाम् । स पव = पुराणमिहित पव, पुराणः = प्राचीनः, पुरुषः = पुमान्, भगवान्विष्णुरिति भावः । पुनः = भूयः, अस्य = हरकार्मुकस्य, आरोपणाय = नमनाय-बालात्मना = रामावयवालकरूपेण, परिणतः = परिणामं गतः । इति = हरये, शङ्के = उक्तेषु । अब्रोदेषाऽङ्गाकारः । यस्त्वतिलकावृत्तम् ॥ ४५ ॥

राम इति । सलज्जं = छुज्जासहितं यथा तथा, छुज्जा च स्वप्रसंसाश्रवणाद्वय-सेया । सा च छुज्जा विजेतृशाळीनतागुणसूचिका ।

कमलेति । हे कमलवन्धुविलोचन ! त्वया स्वमहिमोजमनैः यः अधरीकृतः । असौ नरः विद्युक्तिरिक्तीटमणीन् अपि किं न अधरीकृतते ? इत्यन्वयः ।

हे कमलवन्धुविलोचन = हे पद्मसहस्रनयन, त्वया = भवता, स्वमहिमोजमनैः = स्वमहिमः (भास्ममहस्य) उज्जमनैः (संवर्द्धनैः), यः = जनैः, मद्रूप इति भावः । अधरीकृतः = तिरस्कृतः, स्वशक्त्युक्तर्थप्रकाशनेन मारको जनो विजित इति भावः ।

किं इस धनुको उठानेके लिए बालरूपसे परिणत हुए हैं मैं ऐसी संभावना करता हूँ ॥ ४५ ॥

(सुनाकर) वत्स ! इतर भासो ।

(राम छुज्जाके साथ अपोमुख हो रहते हैं ।)

जामदग्न्य—(समीप जाकर) (रामकी द्वुद्दी उठाकर) क्षमो लक्षित दीर है दो हैं कमलविलोचन ! हुमने अपनी महिमाकी इंद्रियोंसे जिसे नीचा दिखाया । वह

न किमसावधीकुरुते नरलिंदशकोटिकिरीटमणीनपि ॥ ४६ ॥

रामः—(अजलि बदूचा) भगवन्, अलमनेन, दुर्विनयपङ्कमलिनी-
कृतमात्मानं तावद्वच्चरणनखकिरणतरङ्गिणीजलेन शालयामि ।

चण्डमेव किल तिग्मरोचिषः सौम्यमेव किल शीतरोचिषः ।

चण्डसौम्यमिति कौतुकावहं नौमि तावकमहं महान्महः ॥ ४७ ॥

असौ = भवद्विजितः, नरः = जनः, मद्रूप हृति भावः । त्रिदशकोटिकिरीटमणीन्
अपि = त्रिदशानां (वैयानाम्) कोटि: (कोटिसंक्षय, पदभिंदं बहुत्प्रस्योपलङ्घणम्)
तस्याः किरीटमणीन् अपि (मुकुटरत्नान्वयि), किं, न अधरीकुरुते = किं न तिर-
स्करोति ? अपि इवधरीकुरुत पूर्वेति भावः । सकलसुरगणनमस्तकरणीयोऽहं भवता
पराजित इदं भवदुक्पर्पास्पदमिति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ‘द्रुतविलम्बितमाह
नमी भरी ।’ हृति लक्ष्मणम् ॥ ४६ ॥

राम हृति । दुर्विनयपङ्कमलिनीकृतं = दुर्विनयः (अविनीत भावः, भवतिरस्कार-
कारणभूत हृति भावः) पूर्व पङ्कः (कर्दमः, गर्वहृपमलावहस्तेति भावः) तेन
मलिनीकृतम् (मलीमसीकृतम्) । आत्मानं = स्वम् । भवद्वच्चरणनखकिरणतरङ्गि-
णीजलेन = भवद्वच्चरणनखकिरणानां (स्वप्नावनखरमयूक्तानाम्) या तरङ्गिणी (नदी)
तस्या जलेन (अमृता) । शालयामि = प्रशालयामि । भवद्वच्चरणकमलयोः प्रणम-
नेन स्वीयमीद्वयं परिहारामीति भावः ।

रामः परशुरामं स्तौति—चण्डमेवेति । तिग्मरोचिषो महः चण्डमेव किल । शीत-
रोचिषो महः सौम्यमेव किल । चण्डसौम्यमिति कौतुकावहं तावकं महत् महः
भहं नौमीत्यन्वयः ।

तिग्मरोचिषः = सूर्यस्य, तिम्मं रोचिर्यस्य, तस्य । महः = तेजः, चण्डमेव =
तीचण्डमेव, उषणमेवत्यर्थः । न तु शीतलमिति भावः । किलेति निष्प्रये । एवं च
शीतरोचिषः = चन्द्रमसः, महः = कान्तिः, सौम्यमेव = अनुग्रहमेव शीतलमेवेति,
भावः न तृणमिति शेषः । किलेति प्रसिद्धौ । सूर्यचन्द्रायेच्चया भाग्यवतेजसो वेशि-
ष्टः प्रकाशयति—चण्डसौम्यमिति । चण्डसौम्यं = तीचण्डमान्तम्, दुष्टे चण्डं, सिद्धे
मनुष्य करोदीं देवताओंको मुकुटमणियोंको भा क्या नीचा नहीं दिखाता है ॥ ४६ ॥

राम—(अजलि वांछकर) भगवन् । इसकी आवश्यकता नहीं है । अविनीतमावस्थ
पङ्क (कीचड़) से मलिन किये गये अपनेको आपके चरणनखकिरणोंको नदीके जलसे
प्रश्नालित करता हूँ ।

सूर्यका तेज तीक्ष्ण ही है और चन्द्रमाकी कान्ति शीतल ही है । तीक्ष्ण और शीतल
इस प्रकाशसे कुदूहलको उत्पन्न करनेवाले आपके उत्कृष्ट तेजको मैं सुन्दरि करता हूँ ॥ ४७ ॥

(हति पादबोः पतति)

आमददम्यः—अथि कल्याणनिषेऽ ! आशीरुकिरपि त्वयि पुनरुक्तिरेव । तथापीदभाशास्महे ।

यथा: पूर्वं दूरं तनु, सुतनुनेत्रोत्पलवनी-

तमस्तन्द्राचण्डातप ! तप सहस्राणि शरदाम् ।

इयं चास्तां युष्मच्छ्रुतशमितलङ्कैश्वरशिरः—

थितोत्सङ्गा नन्दतसुरनरभुजङ्गा त्रिजगती ॥ ४८ ॥

सौम्यमिति भावः । हति = अनेन प्रकारेण, मिथोविश्वदधर्मविक्षिष्टवादिति भावः । कीदृकावहं = कुतृहलोत्पादकं, तावकं = भवतीयं तवेदं तावकं, युष्मदस्मदोरन्यतर-शब्दे'ति, पशेऽण्, 'तवकममकावेकवच्चने' इत्येकवच्चने तवकावेशः । महत् = उग्रहं, मह = तेजः, वहं = रामः, नौमि = स्तौमि ।

अथ सूर्यचन्द्रतेजोभ्यामपि परशुरामतेजस आधिक्यवर्णनाहृष्टिरेकाउलङ्गारः । रथोदतावृत्तम् । तल्लङ्गणं यथा—'रामनराविह रथोदता लगौ' हति ॥ ४९ ॥

जामददम्य हति । तपयि = भवति विषये ।

परशुरामो रामं प्रत्याशिष्ठं ग्राहुलङ्गे—यथा: पूरमिति । हे सुतनुनेत्रोत्पलवनीत-मस्तन्द्राचण्डातप ! यथा: पूरं दूरं तनु, शरदां सहस्राणि तप । इयं त्रिजगती च युष्मच्छ्रुतशमितलङ्कैश्वर शिरः त्रितोत्सङ्गा नन्दतसुरनरभुजङ्गा आस्तामित्यन्वयः ।

हे सुतनुनेत्रोत्पलवनीतमस्तन्द्राचण्डातप = सुतनुनां (सुन्दरीणाम्) नेत्राणि (नयनानि) एव उत्पलाणि (नीलकमलानि) तेषां वनी (संहतिः) तस्याः तमस्तन्द्रा (निमीलितवम्), तत्र हे चण्डातप = (हे सूर्य) भयापनोदनेन सुन्दरीनयनविकासहेतो सूर्यसमप्रभ हे रामभद्रेति भावः । यथा: पूरं = कीर्तिसमूहं, दूरं = विप्रकृष्टवेषं यावत्, तनु = विस्तारय । एवं च शरदां = वर्णाणां, 'हायनोऽखी शरदसमा' इत्यमरः । सहस्राणि = दशशतानि, अपरिमितकालपर्यन्तमिति भावः । तप = उज्ज्वलरूपो भव । हृष्टम् = पृष्ठा, त्रिजगती च = लोकवितयी, स्वर्ग-

(ऐसा कहकर पैरोपर पड़ते हैं)

आमददम्य—हे कल्याणनिषेऽ ! तुम्हारे विषयमें आशीर्वादकी उक्ति भी पुनरुक्ति ही है । तो भी इस यह इच्छा करते हैं ।

सुन्दरियोंके नेत्रकमलोंके विकासमें हे सूर्यरूप रामचन्द्र ! कीर्तिसमूहको दूर तक फैलाको और हजारों वर्षों तक उज्ज्वल रूपवाले बनो । यह लोकवितयी तुम्हारे शर्णोंसे मारे गये रावणके शिरोंसे खुक्क और समृदिका अनुभव करनेवाले देवों, मनुष्यों और सर्पोंसे सम्पन्न हो ॥ ५० ॥

तदनुजानीहि भाम् । (इति निष्कान्तः) ।

रामः—(लक्षणं प्रति) ननु कथं नयनपथमतिक्रान्त एव भगवान् ?
तदेहि । भृगुकुलतिलकवियोगखिन्नमात्मानं बन्धुजनविलोकनेन विनो-
दयावः ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

मर्यपातालामिका चेत्यर्थः । युध्मश्चरक्षितलङ्केश्वरक्षिरःत्रितोऽसङ्गः = युध्म-
च्छ्रः (भवद्वाणैः) शमितः (शान्तिमितः, हत इति भावः) यो लङ्केश्वरः
(रावणः) तस्य शिरोभिः (मस्तकैः) श्रितः (आश्रितः) उत्सङ्गः (मध्यभागः)
यस्याः सा । तथा च नन्दसुरनरभुजङ्गः=लोककाटकरावणप्रस्थनेन नन्दतः (समृ-
द्धिमनुभवन्तः) सुरनरभुजङ्गः (देवमानवसर्पाः, स्वर्णमर्यपाताललोकवासिन
इति भावः) यस्यां सा । तारकी आस्ताम् = तिष्ठतु । इदमेव मदीयमाशंसनमि-
त्यर्थः । अत्र रूपकाऽङ्कङ्गाः । युत्यनुप्राप्तम् । शिखरिणी शृक्तम् ॥ ४८ ॥

राम इति । नयनपथं = लोचनमार्गम् ।

इति श्रीशेषराजशम्प्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिस्यायां प्रसन्नराघव-
वदास्यायां चतुर्थोऽङ्कः ।

ओं तत्सच्चृमद्भामचन्द्रचरणार्पणमस्तु ॥

अब मुझे अनुशा दो । (ऐसा कहकर जाते हैं)

राम—(लक्षण से) ऐसे भगवान् नेत्रमार्गसे ओट हो गये । तब आओ । भृगुवंश
भूषणके विवीगसे छिन्न अपनेको बान्धुजनोंके दर्दीनसे विनोदित करें ।

(सब जाते हैं)

इति चतुर्थं अङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो यज्ञाभ्युने)

गङ्गा—सखि कालिन्दि, किमिति दुर्मनायसे ?

यमुना—भगवति, भागीरथि, अस्ति कारणम् । (भगवदि, भाईरहि, अतिथि कालगम्)

गङ्गा—कीदृशं तत् ?

यमुना—एकं तावत्, अस्ति मम भ्राता सुग्रीव इति । (एकं दाव अतिथि मह भादा सुग्रीवो ति)

गङ्गा—(सौतुकम्, आरथगतम्) अये, कथमस्याः कपिकुलोत्पन्नोऽपि भ्राता ? (विमृश्व) उपपन्नमिदम् । अनयोः खल्वेक एवायं प्रसविता सविता । (प्रकाशम्) अथ किन्तस्य ?

यमुना—सोऽतिबलिष्टेन दुष्टबलीमुखेन वालिनामध्येन परिभूत एकदुर्गमात्रशरणः कतिपय-परिवारस्तिष्ठति । (सोतिबलिष्टेन दुष्टबलीमुखेण

गङ्गेति । किमिति = किमर्थम् । दुर्मनायसे = दुर्मना (विमनाः) इव आचरसि 'कर्तुः वयह सलोपश्चेति वयद्वन्तालङ्घ, सलोपश्च । 'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्' हृष्यमरः । दुष्टिविचित्रा भवसीति भावः ।

सौतुकमिति । विमृश्व=विचार्य । उपपन्नम्=उपपत्तियुक्तम् । प्रसविता = उत्पादकः ।

यमुनेति । दुष्टबलीमुखेन = दोषयुक्तवानरेण । कतिपयपरिवारः=अव्यपरिजनः ।

(अनन्तर यज्ञा और यमुना प्रवेश करती हैं)

गङ्गा—सखि यमुने । क्यों दुःखित हो रही हो ?

यमुना—भगवति यज्ञे । कारण है ।

गङ्गा—इ क्या ?

यमुना—एक यह है कि मेरे मार्द सुग्रीव हैं ।

गङ्गा—(कोतुकपूर्णक, मन ही मन) अरे ! कैसे बानरकुलमें उत्पन्न सुग्रीव भी इनके मार्द हो गये ? (विचार कर) हाँ, यह बात ठीक है । इन दोनोंके पिता एक ही सूर्य हैं । (छुनाकर) तब उनका क्या दुष्टा ?

यमुना—अत्यन्त बदर्देश्व वाली नामके दुष्ट वानरसे तिरस्फुत होकर वे एक दुर्गमें

वालिणमद्देष्टु परिहृदो एकत्रुग्गमत्तसरणो कदपश्चपरिवारो विदि ।)

गङ्गा—नन्विमावपि भ्रातरौ । तत् किमनयोरीहशं वैरायितम् (इत्य-
धौंक एव) अथवा ‘एकामिषाभिलाषो हि वीजं वैरमहातरोः’ इति ख्यात-
मेतत् । तत्किमनेन । द्वितीयमपि कारणं कथय तावत् ।

यमुना—कस्मिमन्नपि दिवसे गृहीतपस्याविव मन्मथवसन्तौ द्वावपि
तरुणौ जटाधरौ एका चक्रवाकस्तनी चन्द्रवदना मासुत्तीर्य चलितुमुप-
कान्ताः । (कर्हितपि दिव्यहे गर्हीयतवस्सा विश्व मम्महवसन्ता दोषि तरुणा
जटाहरा एका चक्रवाकत्यणो चन्द्रवच्छणा मं उत्तरिष्ठ दक्षिणं चलिदु उवक्षन्ता)

गङ्गा—ततस्ततः ?

यमुना—ततश्च तत्या श्वां विलम्ब्य प्रणम्य मुकुलितकरयुगलयाऽह-
मीहशं भणिता=अयि देवि दिनकरनन्दनि ! पुनरपि निजकुद्म्बस्य दर्शन-
प्रसादं कुरुव्य । (तदो अ तीए श्वां विलम्ब्य विश्वमिथु मुउलिथकरकमलजु-

गङ्गेति । हस्तौ =वालिसुमीवौ । वैरायितं =वैरवदाचरितम् , ‘शब्दवैरकलहाऽ-
भ्रकपवस्तुपेभ्यः करण’ इति क्यदन्तात्कप्रत्ययः । एकामिषाभिलाषः =एकं (समा-
नम्) यत् आमिषं (भोग्यवस्तु) तदिमन् अभिलाषः (कामः) । ‘आमिषं पुन-
पुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽयुत्कोषे पलकेऽपि च ।’ इति भेदिनी । वैरमहा-
तरोः =वैरम् (विरोधः) एव महातरः (विशालाकृच्छः) तस्य । वीजं =कारणम् ।
एकस्मिन्मोग्यवस्तुनि सज्जाताऽभिलाषयोद्दूयोविरोधः स्वाभाविक प्रवेति भावः ।

यमुनेति । गृहीततपस्यौ =आचरिततपसी ।

गङ्गेति । ततस्ततः =तदनन्तरं तदनन्तरं, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।

यमुनेति । विलम्ब्य =विलम्बं कृत्वा । मुकुलितकरयुगलया=मुकुलितं (कुद्म-

कतिपय परिवारोंके साथ रहते हैं ।

गङ्गा—ये दोनों भाई हैं । तब इन्हें दोनोंमें क्यों ऐसी दुरेपनी हो गई ? (ऐसा आधा-
ही कहनेपर) अथवा ‘एक भोग्यवस्तुमें इच्छा ही विरोपरूप महातृष्णका बीज है’ यह
चात प्रसिद्ध है । तब इससे क्या ? दूसरा कारण भी बतालाओ ।

यमुना—किसी दिन तपस्या करनेवाके कामदेव और वसन्तके समान जटाधारी दो
शुद्धक और चक्रवाकस्तनी एक द्वन्द्री भी मुझे पारकर चलनेका उपक्रम कर रहे थे ।

गङ्गा—तब क्या हुआ, तब क्या हुआ ?

यमुना—तब उसी द्वन्द्रीने कुछ समय तक विलम्बं कर दायेंको जोड़कर मुझे ऐसा

अलाए अहोरिर्सं विष्णता । 'अथि देवि दिणाशणनिदणि, पुणोविणिश्चकुदुम्बस्त
दशणप्रसादं करेतु' ति)

गङ्गा—तत्कथं सम्भावयसि ?

यमुना—(गङ्गायाः कर्म) एवमेव । (एवमेव)

**गङ्गा—असम्भावनीयमिदम् । तन्मूनमावर्त्तशतभ्रमितहृदया किमप्य-
लीकमनुभूतवती । (विमृश्य) अथवा को जानाति विषेः संविधानवैदमध्यम् ?**

**यमुना—यदि संबृत्तस्तत्कथं भगवत्या न गोचरोऽयं वृत्तान्तः । १ ।
(जह संबृतो ता कहं भगवदीए न गोचरो हमो वृत्तान्तो)**

**गङ्गा—न किञ्चिदेतत् । मया हि ब्रह्मलोकादागतायाः सरस्वत्याः
समागमसुखव्यप्रवित्तया स्थितम् । तदेहि । इयमदूरे सरवूः । तेन हि
तन्मुखादेव निरूपयामः । (इति परिकामतः)**

**लितम्) करयुग्मं (हस्तयुग्मम्) यस्याः सा, तथा, कृताक्षयेति भावः । दिन-
करननिदणि = सूर्यतनये । दर्शनप्रसादं = विलोकनाऽनुप्रहम् ।**

गङ्गेति । सम्भावयसि = सम्भावनां करोयि ।

यमुनेति । एवमेवेत्यनेनोपक्रम्य रामवननिवासनवृत्तं सूचितम् ।

**गङ्गेति । आवर्त्तशतभ्रमितहृदया = आवर्त्तनाम् (अभ्मोभ्रमाणाम्) शतेन
भ्रमितम् (अस्थिरीहृतम्) हृष्यं (चित्तम्) यस्याः सा, कालिन्द्या आवर्त्तपर्याकुलत्वं
प्रसिद्धमेव । अलीकं अनृतम् । विषेः = ब्रह्मणः । संविधानवैदमध्यं = रचनाचातुर्यम् ।**

यमुनेति । गोचरः = ग्राहाः ।

गङ्गेति । समागमसुखव्यप्रवित्तया = समागमसुखे (सम्मेलनामन्दे) व्यग्रम्

**कहा—हे देवि सूर्यकुमारि ! आप फिर भौ अपने कुटुम्बको दर्शन देनेका अनुग्रह करें ।
गङ्गा—तब क्या विचार करती हो ?**

यमुना—(गङ्गाके कानमें) ऐसा ऐसा* *** *****

**गङ्गा—यह असम्भाव्य है । निवेद्य ही सैकड़ों आवतोंसे अस्थिर हृदय होनेसे तुम्हें
पिथ्या अनुभव हो गया है । (विचारकर) अथवा ब्रह्मदेवकी रचनाचातुरी कीन जानता है ?**

यमुना—ऐसा ही गया है तो भगवती (आप) को कैसे मालूम नहीं हुआ ?

**गङ्गा—यह कुछ नहीं । ब्रह्मलोकसे आई हुई सरस्वतीके समागमसुखमें मैं व्यग्रचित्त
हो रही थी । इसलिए आओ । यह सरयू (पापरा) निकट ही है । अतः इन्हींके सुखसे
इमलोग निरूपण कर ले । (दोनों परिक्रमण करती हैं ।)**

(प्रविश्य)

सरयूः—देव्यौ ! नमो वाम् ।

उमे—आलि ! अवितथमङ्गला भव ।

गङ्गा—(सरयूं हस्ते शुहीत्वा) सखि ! कथं तापनिमप्तमङ्गकन्ते ?

सरयूः—भगवति ! प्रतीपमाभाषसे । ननु लज्जापङ्कुनिमज्जनमनुभवन्त्या मेऽर्धावलम्बनोऽयमङ्गसन्ताप इति ।

गङ्गा—स्पष्टं तावदावेदय ।

सरयूः—

वहलगलितैः सन्तापोष्णैस्तटान्तविहारिभिर्दशरथपुरीपौरस्तीणां विलोचनवारिभिः ।

(आङ्गुलम्) चित्तम् (मनः) यस्याः सा, तया । निरूपयामः = निरूपणं कुमः ।

उमे इति । आलि = सखि, 'कृदिकारादक्षिनः' इति भीष् । अवितथमङ्गला = अवितथं (सत्यम्) मङ्गलं (कश्याणम्) यस्याः सा ।

गङ्गेति । अङ्गुकम् = अनुकम्पितमङ्गम्, 'अनुकम्पयाम्' इति कन् । तापनिमनं= सन्तापयुक्तिमित्यर्थः ।

सरयूरिति । प्रतीपं = विपरीतम् । लज्जापङ्कुनिमज्जनं = लज्जा (श्रीदा) एव पङ्कः (कर्दमः) तस्मिन् निमज्जनम् (प्रसक्तव्यम्) । अर्धाऽवलम्बनः = स्तोकाऽवलम्बनम् भूत इति भावः ।

सरयूँज्जातापहेतुभूतं तृत्यान्तं प्रतिपादयति—वहलगलितैरिति । हे मातः ! वहलगलितैः सन्तापोष्णैः तटाऽन्तविहारिभिः दशरथपुरीपौरस्तीणां विलोचनवारिभिः उपचयवर्तीं सन्तापोष्णां निजां तनूं दृष्टती अहम् इह लज्जां वहामि जहामि चेत्यन्वयः ।

(प्रवेशकर)

सरयू—देवियो ! आप दोनोंको नमस्कार है ।

दोनों—सखि ! सत्यमङ्गलसे सम्बन्ध बनी रहो ।

गङ्गा—(सरयूका हाथ पकड़कर) सखि ! तुम्हारा शरीर क्यों तापनिमन हो रहा है ?

सरयू—भगवति ! आप उलटी बात कह रही हैं । लज्जारूप पङ्कमें निमज्जनका अनुभव करती हुई मेरा यह अङ्गसन्ताप आधा अवलम्बन (सहारा) है ।

गङ्गा—साक बात बताओ ।

सरयू—प्रथिक गिरे हुए, सन्तापसे उछा (घरम), तीरके पास बढ़नेवाले, अयोध्या

उपचयवतीं सन्तापोणां निजां वधतीं तनु-
मिह मुहरहं मातर्सज्जां चहामि जहामि च ॥ १ ॥

गङ्गा—(सातक्षम्) किं पुनरासामशुभ्रष्टः कारणम् ?

सरयू—(गङ्गायाः क्षणे) एवमेवम् ।

गङ्गा—हा इन्दुमतिनन्दन, हा सकललोकहृदयाननन्दनन्दन, हा
महाकोदरेतुपरिष्ठित, हा आख्येहलप्रियसख, हा निजतनयनिर्विशेषप्रीति-
परिपालितसकललोक, हा रामभद्रैकजीवित, (इति मूर्च्छिति)

बहुलगलितैः = बहुलम् (अधिकं यथा तथा) गलितैः (निःश्वतैः) । सन्ता-
पोणां = सन्तापेन (अधिकतापेन, रामवनयासदृशरथस्वर्गतिजनितेनेति भावः)
उच्छैः (तस्मैः) । तटाऽन्तविहारिभिः = तीरान्त विहरणक्षीलैः, दशरथपुरीपौरस्तीणां=
दशरथपुर्याम् (अयोध्यायाम्) याः पौरस्तिः (पुरनार्दः) तासाम् । विलोचन-
वारिभिः = नवनसलिलैः, अशुज्जलैरिति भावः । उपचयवतीं = शृदितुकां, ततम्
सन्तापोणां = सन्तापेन (अतिशयतापेन, शोकजनितेनेति भावः) उणां (सन्त-
साम्), निजां = स्वकीयां, तनुं = शरीरं, दधतीं = धारयन्ती, अहं = सरयूः, हृहं=
अस्मिन् समये । लज्जां = वीढां, वहामि=धारयामि, जाहामि च=परित्यजामिच,
लज्जामिति शेषः । महाशोकावस्थायामापतितायां तन्वा उपचये लज्जामनुभवामि
परिवेनप्रकाशनेन तां त्यजामि चेति भावः । पूर्वं च 'पौरस्तीणां विलोचनवारिभिः'
रिति कथनेन महाराजदशरथस्य लोकप्रियत्वं च सूच्यते । हरिणी वृत्तम् ॥ १ ॥

गङ्गेति । सातक्षम्=तापशङ्कासहितं यथा तथा । आसां=दशरथपौरस्तीणाम् ।

सरयूरिति । एवमेवेत्यनेन दशरथमहाप्रयाणकृत्यान्तकथनं सूच्यते 'विवाहो
भोजनं शापोपसर्गीं मृत्युं रतं तथा 'इत्यादिभिरालङ्घारिकैर्मृत्योः स्पष्टस्तुपेण कथनस्य
निपिद्धादेषा प्रणालयनुसृतेति बोद्धयम् ।

गङ्गेति । इन्दुमतिनन्दन = इन्दुमतीमुत, 'क्षयापोः संज्ञाच्छ्रन्दसोर्बहुलम्' इति

की पुरस्तिके अस्तुओंसे शृदितुक और सन्तापसे उच्छ अपने शरीरको धारण करती हुई
मैं लज्जाका अनुभव कर रही हूं और खोड़ भी रही हूं ॥ २ ॥

गङ्गा—(शापशङ्कापूर्वक) उनकी अशुभिका कारण नवा है १

सरयू—(गङ्गाके कानमें) ऐसा है-----

गंगा—हा इन्दुमतीके पुम ! हा सब खोगोंके हृदयमें आनन्द करनेमें चन्दन सदृश !
हा महापुर्ख ! हा इन्द्रके प्रियमित्र ! हा अपने पुत्रके समान सब खोगोंका पालन
करनेवाले ! हा राममयीवीति ! (ऐसा कहकर मूर्च्छित होती है ।)

सरयूः—(स्वगतम्) अस्यैव विलसितमेतत् ।

गङ्गा—हा महाराज, दशरथ ! (इति मूर्च्छिता पतति)

यमुना—(अंशुकाशलेन वीजयन्ती) भगवति, समाध्यसिहि समाध्य-
सिहि, नन्वेतैरेव गुणैरशोचनीयोऽसौ राजा । (भगवदि, समास्ससिहि
समास्ससिहि, एं इमेहि जेव गुणेहि असोष्ठाणिको सो राजा)

गङ्गा—(चरयूं प्रति) सखि ! तवैव न केवलमयं तापः, सर्वजन-
साधारणः खल्वसौ । तदेवं रामभद्रच्छब्रच्छाययाऽपनोदयामः ।

संज्ञायां दृश्वत्वम् । इन्दुमती अजपत्नी दशरथमाताचेति ज्ञातव्यम् । सकललोक-
दृश्यानन्दनचन्दन = स कललोकहृदयानन्दने (समस्तजनचित्तानन्दकरणे) चन्दन
(मलयजलेपसदृश) । आखण्डलभियसत्त्व = आखण्डलस्य (इन्द्रस्य) भियसत्त्व
(अभीष्टमित्र), 'राजाऽहः सखिभ्यष्टच्' इति ठच् । निजतनयनिर्विशेषधीतिपरि-
पालितसकललोक = निजतनयेभ्यः (स्वपुणेभ्यः) निर्विशेषा (भेदरहिता, तुष्ट-
रूपेति भावः) या प्रीतिः (प्रणयः), तथा परिपालिताः (संरक्षिताः) सर्वेषांकाः
(सकलजनाः) येन तत्सम्बुद्धौ ।

सरयूरिति । अस्यैव = रामभद्रैकजीवितवस्यैव, सर्वैनामशब्दस्य पूर्वपरामर्श-
त्वादयमर्थः । विलसितं = कार्यम् । रामभद्रस्य विप्रयोगादेव राजा दशरथस्य स्वर्गतिः
संजातेति भावः ।

यमुनेति । पैतैरेव = भवत्या साम्प्रतं प्रतिपादितैरेव । गुणः = अनन्तरप्रति-
पादितैः, सकललोकहृदयानन्दनचन्दनत्वादिभिरिति भावः ।

गङ्गेति । सर्वजनसाधारणः = सकललोकसामान्यः । पूर्वं = तापं, रामभद्रच्छब्र-
च्छायया = रामभद्रस्य (वारसहयभाजनस्य रामचन्द्रस्य) छुट्रच्छायया (भात-
पत्रच्छायया) ।

सरयू—(मन ही मन) इसीका यह कार्य है ।

गङ्गा—हा महाराज दशरथ ! (ऐसा कहकर मूर्च्छित होकर गिरती है ।)

यमुना—(व लालालसे हवा करती हुई) भगवति । आप समावस्तु हों समावस्तु
हों । इन्हीं गुणोंसे राजा शोक करनेके बोध नहीं हैं ।

गङ्गा—(सरयूसे) सखि ! यह ताप तुम्हारा ही नहीं सब लोगोंका भी है । इस
कारण इसे रामभद्रकी छत्रच्छायासे मिटायें ।

सरयूः—(निश्चत्य) भगवति । न खल्वप्रोपितसलिलसेकः कमल-
केदारः परिगुण्यति ।

गङ्गा—स्पष्टं तावत्कथय ।

(सरयूस्वरस्कुरं नाद्यति)

गङ्गा—अलमलम् । कथं दावानलशोपितायां तरुशाखायां कुठार-
मारोपयितुमिच्छसि, अथवा कथय तावत् ।

सरयूः—(स्वगतम्) अहो !

न शान्तुं नाप्यनुज्ञातुं नेतितुं नाप्युपेतितुम् ।

सुजनः स्वजने जातं विषप्तातं समीहते ॥ २ ॥

सरयूरिति । अप्रोपितसलिलसेकः = अप्रोपितः (अनिःसारितः) सलिलसेकः
(जलसेचनम्) यस्य सः । कमलकेदारः (पश्चात्तेत्रम्, पश्चोत्तिस्थानमित्यर्थः) ।
'कलमकेदार' हृति पाठान्तरे शालिविशेषवेत्रमित्यर्थः । रामचन्द्रे समीपस्थे सति
'दशरथस्य मरणं न भवेदिति भावः ।

गङ्गेति । दावाऽनलशोपितायां = वनपावकगृहीकृतायां, दशरथनिधनाकर्णन-
खिन्नायाभिति भावः । कुठारं = पराणं, रामभद्रविषयकाऽनिष्टवृत्तरूपमिति भावः ।

न ज्ञानुभिति । सुजनः स्वजने जातं विषप्तातं न शान्तुं नाऽपि अनुज्ञातुं न ईचितुं
नाऽपि उपेतितुं समीहत इत्यन्वयः । सुजनः = सुजनः 'स्वजन' हृति पाठान्तर
आरम्भीयजन इत्यर्थः, स्वजने = आरम्भीयजने' जातम् = उद्भूतं, विषप्तातम् = आप-
दायामनं न शान्तुं = बोझुं, समीहते = इच्छति । नाऽपि अनुज्ञातुं = अनुमन्तुम्,
समीहते । न ईचितुं = ब्रह्म, समीहते । एवं च नाऽपि उपेतितुम् = उपेत्तां कर्तुं,
समीहते = इच्छति । सुजनः स्वजनविषप्ति विकर्तव्यतामूढो भवतीत्यभिप्रायः ।
अनुष्टुप्मुहूर्तम् ॥ २ ॥

सरयू—(निःशास लेकर) भयवति ! जलसंसर्गं मिटे विना कमलका लेत्र सूखता
नहीं है ।

गङ्गा—साफ साफ कहो ।

(सरयू ओहस्फुरणका अधिनय करती हैं ।)

गङ्गा—दस करो । दस करो । दवाऽर्दिनसे तृक्षशाखाके सूख जानेपर कैसे उसपर
कुछदाढ़ी चलाना चाहती है । अथवा कह भी लो ।

सरयू—(मन ही मन) अहो !

सुजन, आरम्भीयजन पर वही हुई विषपिको न जानेकी, न अनुमोदन करनेकी, न
देखनेकी और न उपेत्ता ही करनेकी इच्छा करता है ॥ २ ॥

(प्रकाशम्) रामभद्रमभिपेक्षुं कृतमनोरथं दशरथमेत्य कैकेयी प्रथमं तावदिदमुक्तवती ।

इदमेव नरेन्द्राणां स्वर्गद्वारमनर्गलम् ।

यदात्मनः प्रतिज्ञा च प्रजा च परिपालयते ॥ ३ ॥

गङ्गा—(स्वगतम्) अनेनैव तावदकल्याणरुचिः सूचिता दुराशया ।

(प्रकाशम्) चरमं च किम् ?

सरयूः—

स्वया देयं यन्मे द्वयमभिहितं देहि तदिदं

यनं कौशलयेयो विशतु, युवराजोऽस्तु भरतः ।

इदमेवेति । यत् आत्मनः प्रतिज्ञा प्रजा च परिपालयते, नरेन्द्राणाम् इदमेव अन्गलं स्वर्गद्वारमित्यन्वयः ।

यत्, आत्मनः = स्वस्य, प्रतिज्ञा = सम्भा, प्रजा च = जनशब्दं, 'प्रजावत्' इति पुस्तकान्तरपाठस्तस्य जनवदित्यर्थः । परिपालयते = संरक्षयते, नरेन्द्राणां=राजाम्, इदमेव = आत्मनः प्रतिज्ञायाः प्रजायाच्च परिपालनमेवेत्यर्थः । अर्गलम् = अर्गांडा-रहितं, प्रतिबन्धरहितमिति भावः । स्वर्गद्वारं = सुरलोकप्रतीहारः । प्रतिज्ञायाः प्रजायाच्च परिपालनैव राजा कालान्तरे स्वर्णः प्राप्त्यत इति भावः ॥ ३ ॥

गङ्गेति । दुराशया = दुष्टाशायुक्तया, कैकेयेति भावः । यदा दुष्टाभिप्राय-युक्तेत्यर्थः । अकल्याणरुचिः = अकल्याणे (अमङ्गले) रुचिः (इच्छा) । चरमम् = अन्तिमं, फलमिति शेषः । 'अन्ते जघन्यं चरममत्यपाश्चात्यपञ्चिमम्' । इत्यमरः ।

कैकेयुक्तिं सूचयति—तद्येति । कौशलयेयो यनं विशतु । भरतो युवराजोऽस्तु । स्वया यत् द्वयं मे देयम् अभिहितं तदिदं देहीति पूर्णदर्ढान्वयः ।

कौशलयेयः = रामः, कौशलयाया अपत्यं पुमान्, 'सीम्यो दक्' इति दक् । यनम् =

(सुनाकर) रामभद्रका अधिषेक करनेके लिए अभिलाप करने वाले दशरथके पास आकर कैकेयीने पहले यह कहा—

अपनी प्रतिज्ञाका और प्रजाका परिपालन करनेसे ही राजाओंको प्रतिबन्धरहित स्वर्गद्वार मिल जाता है ॥ ३ ॥

गङ्गा—(मन ही मन) दुष्ट आशावाली कैकेयीने हीसी बातसे अमङ्गलमें आपनी रुचि की सूचनाकी । (सुनाकर) वीछे क्या कहा ?

सरयू—कौशलयाके पुत्र (राम) यनमें प्रवेश करे और भरत 'युवराज' हो । आपने जी मुझे दो बर देनेको कहा था, उन्हें दे दीजिए ।

गङ्गा—(सोहेगम्) ततः किं वृत्तम् ?

सरयुः—

इतीदं कैकेय्या वचनमधिगम्याऽकुलमते:

पिण्डः पादौ नत्वा मुदितहृदयोऽसौ वनमगात् ॥ ४ ॥

गङ्गा—यमुने ! तदिदं यत्कथितवत्यसि । (सविषादम्) हा रघुकुल-
कुटुम्बं निहतमिति ।

यमुना—भगवति, एकं किं रघुकुलकुटुम्बकम् । ननु मृगमहर्षिवन-

अरण्यं, विशानु = प्रविशानु, चतुर्दशवर्षपर्यन्तमिति शेषः । एवं च भरतः = मत्तनयः, उवाचाजः = यौवराज्यपदमार्ह, अस्तु = भवतु । खया = भवता, यत् द्वयं = द्वितयं, वरयोरिति भावः । मे = मम, कैकेयै दूर्योर्य, पुरा देवाऽमुरुदाऽवसरे साहाय्य कारिष्यै इति शेषः । देयं = दातव्यम्, अभिहितं = कथितं, तत् = पूर्वोक्तवरद्यु-
परिणामरूपम्, हृदं = रामप्रवासनं भरताय यौवराज्यप्रदानं चेत्यर्थः । देहि = वित-
रेति दूर्योर्याऽर्थः ।

उच्चराज्ञं प्रतिपादयति—इतीदमिति । कैकेय्या इतीदं वचनम् अधिगम्य आकु-
लमते: पिण्डः पादौ नत्वा मुदितहृदयः असौ वनम् आगादिस्युत्तरार्द्धाऽन्वयः ।

कैकेय्याः = कैकेयराज्ञकुमार्याः, भरतमातृरिति भावः । इति = दूर्याकारकम्,
हृदं = वरद्युयं, प्रतिपादनामकं, वचनं = वाक्यम्, अधिगम्य = ज्ञात्वा, आकुलमते: =
म्यमुद्गुणः, शेषगुणविलसितस्य ज्येष्ठतनयस्य वनविर्वासनं, तत्कनीयसो भरतस्य
यौवराज्याऽभिवेचनमिति वरद्युपमप्यनर्थावहमिति विमृश्य किं कर्तव्यताविमूल-
स्येति भावः । पिण्डः = जनकस्य, वशादधस्येत्यर्थः । पादौ = चरणौ, नत्वा = नम-
स्कृत्य, मुदितहृदयः = प्रसञ्चित्तः, आमनः = प्रियप्रतिज्ञा पूरणहेतुस्येनेति भावः ।
असौ = रामभज्ञः, वनम् = अरण्यम्, अगात् = गतः । शिशरिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

गङ्गेति । कथितवती = अभिहितवती—‘कस्मिसपि दिवसेगहीतवस्ता विभ’
इत्यादिनेति भावः ।

यमुनेति । मृगमहर्षिवनदेवताः = हरिणमहामुगिकाननदेवीः = अत्रोक्तानां राम-

गङ्गा—(दृष्टिके साथ) तद वया तुम्हा ?

सरयु—कैकेयीका ऐसा वचन जानकर आकुल तुम्हेवाले पिताजीके चरणोंको
प्रणाम कर प्रसन्नप्यित छोड़त रामचन्द्र वनको चले गये ॥ ४ ॥

गङ्गा—यमुने ! पह बात वही है जिसे तुम कह चुकी हो (खेदपूर्वक) दाय । रघु-
वंशका सारा कुटुम्ब नह हो गया ।

यमुना—आप एक रम्यवंशके कुटुम्बकी ही बात क्या करती हैं । अरे ! मृग, महर्षि

देवताः परिहृत्य सकलं एव जीवलोको रामचन्द्रमुखचन्द्रविलोकनविहीन-
त्वेन निहतः । (भगवदि एककं किं खुकुलकुदुम्बश्चाणं । मिथ्यमहेसिवणदेवदा
ओ परिहरिश सद्गलो जेव जीवलोओ रामचन्द्रमुखचन्द्रविलोकनविहीनत्वेण पिहरो)

सरयूः—एवमेतत् ।

प्रोपितवति रजनिकरे बन्धुतया न खलु कैरवाणयेव ।

म्लायन्ति, किन्तु सहसा भुवनान्यपि तमसि मज्जन्ति ॥ ५ ॥

गङ्गा—एवमेतत् । परं सखि सरयु ! कथय तावत्, कीदृशी युतिः
सीतालच्छमण्योर्बत्सरामभद्रे ।

सरयूः—तौ हि तस्य सदैव सन्निहितौ चन्द्रिकाप्रसादाविव चन्द्र-

दर्शनसौभाग्यशालित्वादिति भावः ।

प्रोपितवतीति । रजनिकरे प्रोपितवति (सति) बन्धुतया कैरवाणयेव न खलु
म्लायन्ति, किन्तु भुवनान्यपि तमसि सहसा मउजन्तीत्यन्ययः ।

रजनिकरे = चन्द्रमसि, प्रोपितवति = प्रवासे गते सति, अस्तमिते सतीति
भावः । बन्धुतया = सौहार्देन, कैरवाणयेव = कुमुदान्येव, न खलु म्लायन्ति = न
खलु निमीलन्ति, किन्तु = अपि तु, भुवनान्यपि = अन्ये लोका अपि, तमसि=अन्ध-
कारे, सहसा = अतर्कित एव, मउजन्ति = निष्ठीयन्ते, अदृश्यरूपतामुपयान्तीत्यर्थः ।
यथा कुमुदकुलबन्धाविन्दावस्तमिते न केवलं कुमुदान्येव म्लायन्ति समस्तलोका
अपि म्लानिं प्राप्तुवन्ति, तथैव रामभद्रे प्रवासमापने न केवलं तदूष्यन्धवः प्रत्युत
समस्तलोका अपि दैन्यमनुभवन्तीति भावः । आया बृत्तम् ॥ ५ ॥

गङ्गेति । बृत्तिः = व्यवहृतिः ।

सरयूरिति । तौ = सीतालचमणी । चन्द्रिकाप्रसादौ = ज्योरस्ताप्रसम्भवे, 'प्रसा-

भीर वनदेवताओंको खोडकर समस्त जीवलोक रामचन्द्रके मुखचन्द्रका दशन नहीं पानेसे
नहप्राप्य हो रहा है ।

सरयू—यह ठीक है ।

चन्द्रमाके वस्त दीनेपर सौहार्दसे कुमुद ही म्लान नहीं होते हैं वर्तिक समस्त लोक
ही अन्यकारमें सहसा लीन हो जाते हैं ॥ ५ ॥

गङ्गा—यह ठीक है । परं सखि सरयु ! वत्स रामभद्रमें सीता और लक्मणका लैसा
न्यवहार है ।

सरयू—चन्द्रमाकी चन्द्रिका (चाँदमी) और प्रसाद (मैरेश्य) के समान वे दोनों

मसः । अतो जानास्येव यादृशी चन्द्रिकाप्रसादयोश्चन्द्रमसि ।

गङ्गा—(स्वगतं, सहर्षम्) कथं सहैव वनं गतावित्युक्तं भवति ?
(प्रकाशम्) सखि ! जीवितास्मि तावदनेन वागमृतेन । क्षणमपि हि राम-
चन्द्रविरहमनुभवितुमसहा मे वत्सा जानकी ।

सरयू—एवमेतत् । रामचन्द्रेण हीदमुक्ता जानकी—

‘अम्बाः शुश्रूपमाणा मे शरदः कतिचिद्गय’ ।

इदमाकर्ण्य तथा मूर्च्छिता जानकी यथा स्वजनकरोपनीतशीतशी-
करासारसिकाऽपि न प्रवृद्धा ।

‘दस्तु प्रसन्नता’ हृत्यमरः । सन्निहितौ = निकटस्थितौ । यथा गुणानां द्रव्याभ्यर्थं
तर्हैव सीतालक्ष्मणयोरपि नित्यमेव रामाभ्यर्थं न पृथग्भवनधर्मं हृति भावः ।

गङ्गेति । असहा = असका ।

अम्बा हृति । (हे सीते !) मे अम्बाः शुश्रूपमाणा कतिचित् शरदो नयेति
पूर्वादीऽन्ययः ।

(हे सीते = हे जानकि ! आम्) मे = मम, अम्बाः = मातृः, कौशलायाकैकेयी-
सुमित्रा हृति भावः, न मथस्यमेवेति आकृतम् । शुश्रूपमाणा = सेवमाणा सती,
‘शास्त्रस्मृष्टां सन्’ हृत्यामेनेपदम् । कतिचित् = कियत्सेवयकाः, चतुर्दशवर्षरूपा
हृति भावः । शरदः = वर्षाणि, ‘हावनोऽस्त्री शरस्तम’ हृत्यमरः । नय = गमय,
हृति पूर्वादीऽन्ययाद्य ।

इदमिति । स्वजनकरोपनीतशीतशीकरासारसिका=स्वजनकरैः=(सीताजनहस्तैः)
उपनीताः (प्रापिताः) ये शीतशीकराः (शीतलाऽम्बुद्धाः), तेषामासारेण (धारा-
सम्पातेन) सिक्षा (उचिता) सत्यपि । न प्रवृद्धाऽसंज्ञां न प्राप्तवती । बनमिति ।

भी सदा रामचन्द्रके समीप रहते हैं । अतः आप जानतो ही हैं चन्द्रमामें चन्द्रिका और
प्रसादका ऐसा व्यवहार है ।

गङ्गा—(मन ही मन और इर्ष्यूक) वे दोनों भी साथ साथ बनको गये । वह
बात है क्या ? (कुनाकर) सखि ! इस बचनरूप अनृतसे मैं जी गई हूँ । क्योंकि बात्सुख्यपूर्ण
मेरी सीता भवत्काळमात्र भी रामचन्द्रके विरहका अनुभव करनेमें असमर्थ है ।

सरयू—वह ठीक है । रामचन्द्रने सीताको ऐसा कहा—

(हे सीते !) कुम मेरी माता भौंकी सेवा करती दुई कुछ वर्षोंकी विताओ ।

यह सुनकर सीता बस प्रकार मूर्च्छित हो गई जैसे कि सखियोंके हाथोंसे लाये गये
उम्हे जलकर्नीसे सेवन करने पर भी जारी नहीं ।

यमुना—तत्पुनः कथं प्रबुद्धा । (ता उग कहे पबुद्धा)

सरयूः—

‘वनं वनजपत्राचिं ! समागच्छु सहैव वा ॥ ६ ॥

इत्यनेन रामचन्द्रनामृतेनैव ।

गङ्गा—उचितमिदं जानकीस्नेहस्य ।

यमुना—अपि नाम रामलक्ष्मणयोरपि कोऽपि संवादः संवृत्तः । (अविणाम रामलक्ष्मणाणं वि कोवि संवादो संवृत्तो)

सरयूः—अथ किम् । इदमुक्तो हि रामचन्द्रेण लक्ष्मणः—

गमय वत्स ! निमीलय विलोचने

कतिचिदत्थ निमेषसमाः समाः ।

हे वनजपत्राचिं ! वा सहैव वनं समागच्छेत्युत्तरार्द्धाऽन्वयः ।

हे वनजपत्राचिं = हे कमलदलनयने, सीते । ‘पयः कीलालमसृतं जीवनं भुवनं वनम् ।’ इत्यमरः । वा = अथ वा, मद्द्विप्रयोगस्ते न रोचते यदीति भावः । सहैव = सार्थमेव, भयेति शेषः । वनम् = अरण्यं, समागच्छु=भ्रायाहीयुत्तरार्द्धस्यावया । अनुष्टुप्द्वृत्तम् ॥ ६ ॥

रामवचनाऽमृतेनैव = पीयूषसमरामवाक्येनवेति भावः । पूर्वोक्ते ग्रन्थे विलोचने प्रबुद्धेति पदेन सम्बन्धः ।

यमुनेति । अपि नामेति प्रश्नसम्भावनाशोतकं निपातद्वितयम् । संवृत्तः = संजातः ।

गमयेति । हे वत्स ! विलोचने निमीलय निमेषसमाः कतिचित् समा अत्रः गमय । अपि च क्षीलसुशीतलं शुभरतं भरतं मामिव परिशीलयेत्यन्वयः ।

यमुना—तब वह फिर कैसे जगी ?

सरयू—हे कमलपत्राऽक्षि ! अथवा मेरे साथ ही वनमें चलो ॥ ६ ॥

रामचन्द्रके इस वचनाऽमृतसे ही (जगी) ।

गङ्गा—यह बात सीताके भ्रेम की उचित है ।

यमुना—राम और लक्ष्मणका भी कुछ संवाद (बात भीत) हुआ था ?

सरयू—और क्या । रामचन्द्रने लक्ष्मणको यह कहा कि:—

ऐ वरस ! आँखे मूँदकर निमेषके समान कुछ बचोंको अदोष्यामे रिताओ, और पवित्र-

अपि च मामिव शीलसुशीतलं
शुभरतं भरतं परिशीलय ॥ ७ ॥

इदमुकुं च लक्ष्मणेन । अये रघुनाथ !

त्वया समं मे चत्वारि यामा पव युगान्यपि ।
चतुर्दश समाः स्थातुं विना मन्वन्तराणि मे ॥ ८ ॥

हे यस्त = हे वास्तव्यभाजन लक्ष्मण, विलोचने = नेत्रे, निर्मीष = मुद्रियित्वा, निमेषसमाः = पचमपातसमयसहशीः, अष्टपसमयातिमिका इवेति भावः । कतिवित्त = किष्टकालरूपाः, चतुर्दशहायनमयीरिति भावः । समाः = वर्णाणि, अत्र=हह, अयो-ध्यायामिति भावः । गमय = याप्त । अपि च=अथ च, शीलसुशीतलशीलेन (पवि-चरचरित्रेण) सुशीतलं (तापाऽपनोदकमिति भावः) । शुभरतं=शुभे (कल्याणधर्मे) रते (तत्परम्), भरतं = मातकीयांसं, कैकेयीतनयम् । मामिव परिशीलय=सेव-स्य, साम्भरतं त्वं यथा मां सेवसे तथैव चतुर्दशवर्षपवर्षन्तसदगुणगणभूषितं भरतं सेवस्वेति भावः । अत्र 'निमेषसमाः समाः, शुभरतं भरतम्' इत्यत्र यमकाऽलङ्घादः । मुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

त्वयेति । त्वया समं मे चत्वारि युगान्यपि यामा पव । त्वया विना चतुर्दश समाः स्थातुं मे मन्वन्तराणीत्यन्वयः ।

हे रघुपते ! हे रघुपते ! त्वया = भवता, समं = सह, मे = मम चात्वारि = चतुः संक्षाणि, युगान्यपि = सत्यत्रेतादीन्यपि, सत्यत्रेताद्वापरकलियुगान्यपीति भावः, यामा पव = प्रहरप्राया पव । भवता समं युगचतुष्टयरूपो दीर्घकालोऽपि मरुकृते प्रहरप्रायोऽपकाळसमो भवतीति भावः । पूर्वं च त्वया = भवता, विना = पृथग्मूल्या, चतुर्दश = चतुर्दशसंक्षयकाः, समाः = वर्णाणि, स्थातुम् = अवस्थातुं, मे = मम, मन्व-न्तराणि = एकसहस्रिसंक्षयकविष्ययुगाणि, 'मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकस-स्तिः' इत्यमरः ।

आर्य ! भवद्विनितके मम युगचतुष्टयमितदीर्घकालोऽपि सुखरूपत्वात् प्रहरप्रायो भवति भवद्विप्रयोगे तु चतुर्दशवर्षात्मकः कालो मे दुःखरूपत्वान्मन्वन्तरपरिमितो दुरपनेयो दीर्घकालः स्यादिति ।

चरित्रसे सुशीतलं तथा कल्याणधर्मे तत्पर भरतजीकी मेरे समान सेवा करो ॥ ९ ॥

तत्र लक्ष्मणे यह कहा कि—हे रघुनाथ !

आपके साथ मेरे लिए आरोग्य भी प्रहरके समान है, और आपके विना चीदह साड़ रहना भी मेरे लिए मन्वन्तरके तुल्य है ॥ १ ॥

अपि च—

त्वया मम समेतस्य कल्पा अपि समासमाः ।

भवता विप्रयुक्तस्य कल्पकल्पः ज्ञानोऽपि मे ॥ ६ ॥

गङ्गा—अपि नाम कौसल्यापि किञ्चिच्छक्षितो रामभद्रः ?

सरयू—अथ किम् । सा हि—‘अयि वत्स, रामभद्र, सीताम्’ इत्य-
र्थोक्त एव बाष्परुद्धकण्ठीदमुक्तवती । ‘अथवा वत्स, लक्ष्मणो रक्षितरि

युगचतुष्यमितकालम् विशतिसहस्रोत्तरत्रिचत्वारिंशत्परिमितो भवतीति
योद्दृश्यम् ॥ ८ ॥

त्वया ममेति । त्वया समेतस्य मम कल्पा अपि समासमाः । भवता विप्रयुक्त-
स्य मे ज्ञानोऽपि कल्पकल्प इत्यन्वयः । आर्य ! त्वया = भवता, समेतस्य = संगतस्य,
मम = लक्ष्मणस्य, कल्पा अपि = ब्रह्मदिनपरिमितकाला अपि, कल्पपरिमाणं तु
'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्माणो दिनमुच्यते' । इति प्रमाणादवसेयम् । 'कल्पो विकल्पे
कल्पद्रीं संबर्ते ब्रह्मवासरे' । इति हेमचन्द्रः । इत्थं च ताहसदीर्घकाला अपि, समा-
समाः = समाभिः (वर्यपरिमितसमयैः) समाः (तुल्याः), सुखमयत्वादिति भावः ।
एवं च भवता = आर्येण, विप्रयुक्तस्य = विरहितस्य, मे = मम लक्ष्मणस्य, ज्ञानोऽपि=
विशतिसहस्रपरिमितः सूक्ष्म कालोऽपि, कल्पकल्पः = ब्रह्मवासरसमानः । ईपदसमाप्तः
कल्पः कल्पकल्पः, ईपदसमाप्ती कल्पवदेश्यदेशीयर' हति कल्पप्रत्ययः । भवतसा-
चित्ये मम ब्रह्मवासरसात्मको दीर्घकालोऽपि सुखमयत्वादेकसंबरसरसमयसमः । भव-
द्विप्रयोगे तु मम ज्ञानपरिमितः सूक्ष्मकालोऽपि दुःखमयत्वादब्रह्मदिवसतुल्य इति
भावः । अत्र 'समासमाः' 'कल्पकल्प' इत्यत्र यमकं नाम शब्दाऽङ्कारस्तत्त्वाणां यथा-
'सत्यर्थं पृथगर्थाणाः स्वरम्यज्ञनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवाकृतिर्यमकं विनिगच्यते' ॥ इति । अनुष्टुप्ख्यात्म ॥ ९ ॥

सरयूरिति । सीतां = जानकीं, तदनन्तरं रक्षेति पदं विवक्षितमासीत् । रक्ष-
सरि = रक्षके ।

और भी—

आपका साथ होनेपर मेरे लिए कल्प भी वर्ण तुल्य है और आपके विद्वोहपर मेरे
लिए एक बुण भी कल्पके समान है ॥ ९ ॥

गङ्गा—कौशल्याने भी रामभद्रको कुछ शिक्षा दी ?

सरयू—और क्या ? उन्होंने—'वत्स रामभद्र ! सीताको, ऐसा भाषा दी कहने पर

को भवान् सीतासमीक्षणस्य ? तदिदं तावदभ्यर्थैयामि ।

इह दुर्गमसुखे वत्से लक्ष्मणे दक्षिणो भव ।

अपि राज्योपभोगेभ्यो यस्य त्वं सहजप्रियः ॥ १० ॥

इदमुक्तं च रामभद्रेण-अपि मातः ! निजजीवितेऽपि दक्षिणेन भवितव्यमित्यपि शिक्षणीयमेव ।

गङ्गा—तन्नूनं ततः प्रभृति सहजसौन्दर्यमेवाभरणं वत्सरामस्य ।

लक्ष्मणरक्षणात्मकं कौशल्यावाक्यं प्रतिपादयति—इहेति । (हे रामभद्र !) राज्योपभोगेभ्योऽपि यस्य त्वं सहजप्रियः, (तादृशे) इह दुर्गमसुखे वत्से लक्ष्मणे दक्षिणो भवेत्यन्वयः ।

(हे रामभद्र !) राज्योपभोगेभ्योऽपि=राज्यसुखाऽनुभवेभ्योऽपि, यस्य=लक्ष्मणस्य त्वं=रामः, सहजप्रियः=स्वभावतः प्रेयान्, असीति शेषः । तादृशे इह=अस्मिन्, दुर्गमसुखे=चीराऽनन्ते, अतिशयन्यूनवयस्क हृति भावः । वत्से=वासनशयभाजने, लक्ष्मणे=सुमित्रासूनौ, दक्षिणः=उदारः, 'दक्षिणे सरलोदारा'विश्यमरः । भव =भवेः । यो राज्यसुखाऽनुभूतिमध्यनवेचय त्वयि सुतरां रिनद्याति, तादृशस्याऽपवयसो वासनशयभाजनस्य लक्ष्मणस्य रक्षणे तत्परो भवेति तात्पर्यम् । अनुष्टुप्ख्यातम् ॥ १० ॥

इदमिति । निजजीवितेऽपि = स्वजीवनेऽपि, लक्ष्मणो मल्हते स्वजीवनसमः प्रिय हृति भावः ।

गङ्गेति । ततः प्रभृति = तस्मात्कालादारभ्य । सहजसौन्दर्यमेव = स्वाभाविक-सुन्दरत्वमेव, बनवासिस्थेन त्यक्ताजाहूभरणत्वादिति भावः ।

बाष्पसे गठा रक्ष होकर फिर कहा 'अथवा वत्स ! लक्ष्मणके रक्षक होने पर सीताकी देख रेख करनेका तुम्हें क्या प्रयोगन है ? इसकिए मैं वह प्रार्थना करती हूँ कि हे रामभद्र ! जिसको राज्यसुखके उपभोगोंसे भी तुम स्वभावसे ही प्यारे हो । वैसे दूषसुहृद वत्स लक्ष्मणमें उदार बनो ॥ १० ॥

रामभद्रने भी ऐसा कहा—अपने जीवनमें भी उदार होनेकी शिक्षा देनेकी आवश्यकता है क्या ?

गङ्गा—तद निश्चय ही वस समयसे वत्स रामका स्वाभाविक सौन्दर्य ही भूषण हो गया होगा ।

सरयूः—अन्यदप्येकम् । विमुञ्जन्सकलमाभरणजातमित्यमभ्यर्थितः कौसल्यया रामभद्रः ।

हस्तावलम्बदानाय सीतामाङ्गल्यसम्पदः ।

हृदं विमुञ्ज मा वत्स राम ! रत्नाङ्गुलीयकम् ॥ ११ ॥

इदमन्यथा ते कथयामि । धीरा समार्कण्य ।

गङ्गा—तदेतावदाकर्णितवतीमपि मामधीरामाशङ्कसे ।

सरयूः—

निकामं रामस्य प्रमुदितमुखाऽभोरुहरुचे-

जटावल्लीर्मङ्गीमुकुलसदशौचाण्पपृष्ठतैः ।

सरयूरिति । विमुञ्जन् = परित्यजन् । अभ्यर्थितः = प्रार्थितः । हस्तावलम्बदाना-येति । वत्स राम ! सीतामाङ्गल्यसम्पदो हस्ताऽवलम्बदानाय हृदं रत्नाङ्गुलीयकं मा विमुञ्जेत्यन्यथः । वत्स = वालसल्यभाजन, राम = रामभद्र !, सीतामाङ्गल्य-सम्पदः = सीतायाः (जानक्याः) माङ्गल्यसम्पदः (सौभाग्यसम्पत्तेः), हस्ताव-लम्बदानाय = कराऽवलम्बनवितरणाय, आश्रयणायेति भावः । हृदं = सञ्जिकृष्टस्थं, रत्नाङ्गुलीयकं = रत्नसचितामूर्मिकाम् , अङ्गुली भवमङ्गुलीयकं, विह्वामूलाङ्गुलेशङ्कः इति छप्रत्ययः । मा विमुञ्ज = न परित्यज । अनेनाऽङ्गुलीयकद्वारा सीताप्राप्यादि-स्थं भाविकलं सूचितम् । अनुष्टुव्यवृत्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गेति । आकर्णितवतीमपि = श्रुतवतीमपि ।

निकाममिति । हे मातः ! निकामं प्रमुदितमुखाऽभोरुहरुचे: रामस्य जटावल्ली: मङ्गलीमुकुलसदशौः वाप्पपृष्ठतैः निषिङ्गन् सौमित्रिः कथमपि यदा वितेने खलु, तदा युतत् जगदपि करुणमयं जातमित्यन्यथः ।

हे मातः = हे अभ्य !, निकामम् = अतिशयं, प्रमुदितमुखाऽभोरुहरुचे: = प्रमु-दिता (प्रसन्ना) मुखाऽभोरुहस्य (वदनकमलस्य) हृचिः (शोभा) यस्य स-

सरयू—ओर भी एक बात है । सब भूपणसमूहको उतारते हुए रामभद्रसे कौसल्याने इस प्रकारसे प्रार्थना की—

वत्स रामभद्र ! सीताकी सौभाग्यसम्पतिका व्यहण करनेके लिय इस रत्नसचित अंगूढ़ीको मठ उतारो ॥ ११ ॥

तुम्हें यह दूसरी बात भी कहती हूं । धीर होकर सुनो—

गङ्गा—इतना झुन केने पर भी तुम मुहमें जधीरता होनेकी आशङ्का करती हो ।

सरयू—हे मातः ! अतिशय प्रसन्न मुखबाले रामकी जटाओंको बेलीके मुकुलोंके

निविज्ञन् सौमित्रिः कथमपि वितेने खलु यदा

तदा जातं मातः । कहणमयमेतज्जगदपि ॥ १२ ॥

यमुना—अपि नाम तस्मिन् समये सीताऽपि किमपि शिक्षिता बन्धु-
जनेन । (अयि णाम तर्सि समये सीदावि किंवि सिक्षिदा बन्धुश्चरोण)

सरयू—अयि देवि ! विपरीतमालपसि ।

गहनविपिनवासोत्कण्ठया संप्रयातं

प्रियतममनुयान्त्या तत्काणे राजपुञ्या ।

तस्य । रामस्य = रामचन्द्रस्य, जटावधीः=सटालातः, वितेनस्तु जटा सदा' हृत्यमरः ।
महीमुकुलसरस्यैः = महिलकापुण्डकुकुमलतुष्यैः शुक्लवर्णेरित्यर्थः । 'तृणशून्यं तु
महिलका । भूपदीशीतभीकृत्यमरः । महिलापुण्यं च भाषायां 'येली'तिनाम्ना
प्रसिद्धम् । वाष्पपृष्ठैः = अभुविन्दुभिः, निविज्ञन् = सिक्षाः कुर्वन्, सौमित्रिः =
कथमणः, द्विमित्राया अप्यत्यं उमानिति 'वाहूदिव्यहत्येति हृत् । कथमपि = केनाऽ-
पि प्रकारेण, क्लेशाऽतिशयेनेति भावः । यदा = यस्मिन्काले, वितेने = सम्पादित-
वान्, तपस्विज्ञानेचिताः बटुदग्धिकिसाः कृतवानिति भावः । तदा = तस्मिन्काले,
एतत् = इदं, जगदपि = क्लोकोऽपि, न केवलमयोध्यैव प्रथयत समस्तं जगदेवेति
भावः । कहणमयं = शोकप्रचुरं, 'तथप्रकृतवचने मयद्' हृति मयद् । जातं=निर्वृत्तम् ।
पित्राङ्गापालनप्रसङ्गस्य समाप्तनेन प्रसन्नमुखपश्यस्य रामस्य जटा यदा लक्षणो
हृत्यमयम् तदा न केवलमयोध्यैव सकलमपि भूक्लयं शोकाकुलं सञ्चातमिति
भावः । उपमाऽङ्गाराः । शिक्षिरिणी तृतीयम् ॥ १२ ॥

सरयूरिति । विपरीतं = प्रतिकूलं, सीताया शिक्षिता बन्धुजना हृति वक्तव्यत्वे,
'बन्धुजनेन सीता शिक्षिते'तिक्यनं विपरीतमिति भावः ।

गहनेति । गहनविपिनवासोत्कण्ठया संप्रयातं प्रियतमं तरक्षणम् [अनुयान्त्या
राजपुञ्या चरणकमलापुण्डकमुखीरक्षाद्वैः चान्धवाः साषु चूर्चं स्फुटतरम् उपदिष्टा
इत्यन्त्ययः । गहनविपिनवासोत्कण्ठया = गहनविपिने (निविज्ञाऽरण्ये) यो वासः
(अवस्थानम्) तस्मिन् उत्कण्ठया (उत्कण्ठिक्या) । संप्रयातं = गतं, प्रियतमं =

सदृशं अभुविन्दुओरे सेचन करते दुष्करणये किसी प्रकारसे वद वनाई तद यह बगत
ही शोकाकुल हो गया ॥ १२ ॥

यमुना—उस समय बन्धुजनोंने सीताको भी कुछ शिक्षा दी थी ?

सरयू—देवि ! दुष्करणों ही बात कहीं हो ?

निरिद वनमें निवासकी उल्लङ्घासे जानेकाले प्रियतम रामचन्द्रवीको उसी क्षण अनु-

चरणकमलगुञ्जन्मञ्जुमञ्जीरशब्दैः

स्फुटतरमुपदिष्टा वान्धवाः साधु वृत्तम् ॥ १३ ॥
इदं तु वृत्तम् ।

पुरः कान्तं यान्तं विपिनमनुयान्त्याः सरभसं

तदादौ सीतायाः किसलयनिभौ वीचय चरणौ ।

मुहुः शीतास्तसाः किमपि च मुहुर्वन्मुनयनैः

समं मुक्ता मुकासदशक्तयो वायकणिकाः ॥ १४ ॥

वस्त्रम्, राममित्यर्थः । तत्क्षणं = तत्कालम्, अनुयान्त्या = अनुगच्छन्त्या, राजपुत्र्या = राजकुमार्या, सीतयेति भावः । चरणकमलगुञ्जन्मञ्जुमञ्जीरशब्दैः—चरणकमलयोः (पादपद्मयोः) गुञ्जन्तः (शब्दाद्यमानाः) ये मञ्जुमञ्जीरशब्दाः (मनोहरन्मुख-पद्मयः), तैः । 'पादाङ्कदं तुलाकोटिर्मञ्जीरोन्मुखोऽस्मिन्नाम् ।' इत्यमरः । वान्धवाः वन्मुजनाः, साधुवृत्तं = सद्वरितं, पतिव्रताचारित्यमित्यर्थः, 'पतिव्रतवा लङ्घनया सर्वास्त्वप्यवस्थासु सर्वतोभावेन परिरनुशरणीय' इत्येतादृशं वृत्तमिति भावः । स्फुटतरं = व्यक्ततरं यथा स्यात्तथा । उपदिष्टाः = शिषिताः । सीता पत्न्यनुसरण-रूपेण स्वाचरणेन वन्मुजनान्प्रति सतीवृत्तमुपदिष्ट भगवान्प्रदर्शय च वनं गतेति भावः । मञ्जीरशब्दां उपदेशवचनानीत्यत्र प्रतीयमानोद्येषाऽङ्कद्वारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १३ ॥

पुरः कान्तमिति । मुरो विपिनं यान्तं कान्तं सरभसम् अनुयान्त्याः सीतायाः तदादौ किसलयनिभौ चरणौ वीचय वन्मुनयनैः मुहुः किमपि शीताः तस्मात् मुक्ता-सदशक्तयो वायकणिकाः समं मुक्ता इत्यन्वयः ।

पुरः = अग्रे, विपिनं = चर्व, यान्तं = गच्छन्तं, कान्तं = सुम्दरं, राममिति भावः । सरभसं = सवेगं सहर्षं वा, 'भसोदेवगहर्षयोः' इति विश्वः । तत्र च कान्ताऽप्राप्ति-भीत्या सवेगं, कान्ताऽनुसरणप्राप्त्या च सहर्षमिति भावः । अनुयान्त्याः = अनु-गच्छन्त्या, सीतायाः जानक्याः तदादौ = अनुयानप्रारम्भे, किसलयनिभौ = पञ्च-सदशौ, चरणौ = पादौ, वीचय = दधा, वन्मुनयनैः = वान्धवजननेत्रैः, मुहुः = वारं

गमन करनेवाक्षी राजनुओने चरणकमलोंमें गूँजनेवाके मनोहर मञ्जीरशब्दोंसे वान्धवोंको स्पष्टरूपसे सचिदित्र का उपदेश दे दिया ॥ १४ ॥

यदी हुवा ।

अपने आगे बनको जाते हुए पति रामचन्द्रका इर्षूर्षक अनुसरण करनेवालों सीताके पहलवसदश चरणोंको देखकर वन्मुखोंके नेत्रोंसे वारंवार ठण्डे और गरम मौतीके सदृश अशुरण एक ही वार गिर पड़े ॥ १४ ॥

गङ्गा—इदं वन्मुजनेन शिक्षितो रामभद्रः ।—
 बाला विदेहतनया, तरलौ भवन्तौ,
 दिग्दक्षिणा च रजनीचरत्वकदुष्टा ।
 तद्वत्स ! वत्सक्षतयेवमुदाहरामो
 मा राम ! गच्छ नयदक्षिण ! दक्षिणाशाम् ॥ १५ ॥

गङ्गा—तत्स्तवः ।

बारं, किमपि = केनाऽपि प्रकारेण, शीताः = शीतलाः, सीताकर्तुकरामाऽनुयानरूप-
 कार्यदर्शनजन्मेन हर्येति भावः । तसाम् = तापयुक्ताश्च, कमलकोमलकलेवराच्यः
 भीताद्या वनगमनजनितव्येदाऽतिशयेनेति भावः । मुक्तासदशरूच्यः = मौक्तिक-
 यमानकाम्तयः, बाष्पकणिकाः = लोचमजलक्षवाः, समं = युगपत्, मुक्ताः = रथक्षाः ।
 अत्रोपमाऽलक्ष्मारः । शिवरिणीकृतम् ॥ १५ ॥

बालेति । विदेहतनया बाला, भवन्तौ तरलौ, दक्षिणा दिक् च रजनीचरत्वक-
 दुष्टा । तत् वस्य ! वत्सलनया इदम् उदाहरामः—नयदक्षिण हेराम ! दक्षिणाऽशामै
 मा गच्छेत्यन्ययः ।

विदेहतनया = जानकी, बाला = किषोराऽवस्थायुक्ता, भवन्तौ = युवां, राम-
 लक्ष्मणवित्यर्थः । तरलौ = चश्चलौ, दक्षिणा दिक् च = दक्षिणादिशा च, रजनीचर-
 त्वकदुष्टा = रजनीचराणां (निशाचराणां, रात्रसानामित्यर्थः) चक्रेण मण्डलेन, समूहे-
 नेत्यर्थः) दुष्टा (दोषयुक्ता), एतेन सीतारचणं प्रत्याक्षर्कु व्यञ्जयते । तत् = तस्मा-
 त्कारणात्, हे वस्तु = हे वात्सक्षयभाजन रामभद्र !, वत्सलनया = रित्यर्थत्वेन, इदं =
 वदयमाणप्रकारं वचनम्, उदाहरामः = कथयामः, किं तदित्युदाहरति—मा रामेति ।
 नयदक्षिण = भीतिकृशष्ठ, हे राम = हे रामभद्र !, दक्षिणाऽशामौ = दक्षिणदिशां,
 मा गच्छ = नो याहि, वनस्पाऽवश्यगन्तव्यत्वेऽपि दक्षिणां विशं प्रति प्रयाणं मा
 कारीरिति भावः । अमेन सीताहरणरूपो भाविकृतान्तः सूचितः । अत्र वसन्त-
 तिलकाकृतम् ॥ १५ ॥

गङ्गा—वन्मुखोने रामद्वयको ऐसी शिक्षा दी कि—

सीता जमी बालिका है, तुम दोनों चश्चल हो और दक्षिण दिशा रात्रसमूहसे दोष-
 युक्त है । इसलिए हे वस्तु ! इमलोग रनेहरूके यह कहते हैं कि—नीतिनिपुण हे राम !
 दक्षिण दिशाको और मत जाओ ॥ १५ ॥

गङ्गा—तब क्या दुखा । तब क्या दुखा ।

सरथूः—ततस्तामेव दिशं प्रति—

सुरसुरजगभीरथीरनादद्विगुणगुणध्वनिचापदत्तहस्तः ।

पुरजननयनैः कृतं दधानः कुवलयदाम जगाम रामभद्रः ॥ १६ ॥

यमुना—कः पुनः सोऽवसरः सुरसुरजशब्दस्य । (को उण सो अवसरो
सुरसुरथसहस्स)

गङ्गा—सखि ! न जानासि ? गभीरं ध्वनद्विः खलु सुरसुरजैः किमपि
गभीरमेव ध्वनितम् । (पुनः सविषादम्) हा दशरथ ! सकलगुणसम्पदां
भाजनं भूत्वाऽपि कथमेकस्य भाजनं न जातोऽसि ?

सुरसुरजेति । सुरसुरजगभीरथीरनादद्विगुणगुणध्वनिचापदत्तहस्तः पुरजननयनैः
कृतं कुवलयदाम दधानो रामभद्रे जगामेत्यन्वयः ।

सुरसुरजेत्यादिः = सुराणां (देवानाम्) सुरजाः (मृदङ्गः) तेषां गभीरः
(गम्भीरः) धीरञ्ज (मनोहरस्त्वेन चित्तसंग्राहकञ्ज) यो नादः (शब्दः) तेनद्विगुणः
(द्विगुणीकृतः) गुणस्य (मौर्याः) ध्वनिः (शब्दः) यस्य सः, पृताइक्षो यो
चापः (धमुः) तस्मिन् दत्तः (निशिसुः) हस्तः (करः) येन सः । पृथं च पुर-
जननयनैः = नाशिकलोकलोचनैः, कृतं = सम्पादितं, कुवलयदाम = नीलकमल-
मालयं, लोकलोचनभीलकमलैरेवदर्शनेन निर्मितां मालामिति भावः । दधानः = धार-
यन्, रामभद्रः = रामचन्द्रः, जगाम = गतः, द्विगुणशामिति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र
परिणामाऽङ्काराः । पुष्पिताग्राकृतम् ॥ १६ ॥

रामप्रादुर्भावकारणमजानन्ती यमुना पृच्छति—कोऽगेति ।

गङ्गेति । ध्वनद्विः = ध्वनिं कुर्वन्ति, गभीरं = निराहुर्थमेव ।

पुनरिति । पृक्षस्य = गुणस्य, भास्यवरवस्थेति भावः ।

सरथू—तब उसी दिशाकी ओर—

देवताओंकी पसावजोंके गम्भीर और चित्तसंग्राहक शब्दसे द्विगुणशब्दसुक प्रत्यक्षासे
सम्पन्न धनुमें हाथ रखकर नाशिकोंके नेत्रोंसे की गई नीलकमलमालाकी धारण करते हुए
रामभद्र चले गये ॥ १६ ॥

यमुना—देवताओंकी पसावजकी आवाजका वह क्या अवसर था ?

गङ्गा—हहि ! तुम नहीं जानती हो, देवताओंकी गम्भीर शब्द करमेवाली पसावजोंने
किसी गम्भीर विषयकी ही सूचना दी । (फिर खेदके साथ) हा दशरथ ! तुम समस्तगुण
सम्पत्तियोंके पात्र होकर भी कैसे एक (भास्यवद्व) गुणके पात्र नहीं हुए हो ?

यमुना—कथं पुनः स राजा युध्माभिः प्रशस्यते येन तादृशोऽपि
तनयस्तुणमिव मुक्तः ? (कहं उण सी राजा तुद्देहि परसंस्तीअदि जेन तारिसोऽपि
तनयमो तुपं विष्ण मुक्तो)

सरयूः—शान्तं पापम् ।

नरेन्द्रः कैकेयीवचनपरिपाठीविगतिः

क्षणं मोह—क्रोध—प्रसरभरयोरन्तरचरः ।

सुतं चोरप्रस्तो मणिमिव करस्थं न कृपण—

स्तुणानीव प्राणान् पुनरयमसुज्ञदद्वयः ॥ १७ ॥

नरेन्द्र इति । कैकेयीवचनपरिपाठीविगतिः नरेन्द्रो दक्षारथः । वृणं मोहकोध-
प्रसरभरयोः अन्तरचरः (सन्) चोरप्रस्तः कृपणः करस्थं मणिम् इव सुतं न असु-
ज्ञतः पुनः तुणानि इव प्राणान् असुज्ञविष्यन्वयः ।

कैकेयीवचनपरिपाठीविगतिः = कैकेयाः (भरतमातुः) वचनपरिपाठयः
(वचनक्रमेण) विगतिः (विषणः) नरेन्द्रः = महाराजः, दक्षारथः = अयोध्याऽ-
धीयतः, वृणं = कालाऽध्वनोरत्यन्तसंबोगे इति द्वितीया ।
मोहकोधप्रसरभरयोः = मोहकोधयोः (वैचिरयकोधयोः, तत्र मोहो रामवनवास-
प्रार्थनाजनितः, क्रोधव कैकेया अन्यायाचरणोपादितो व्योधयः) तथोर्यः प्रसरः
(विस्तारः) तस्य भरयोः (भारयोः), अन्तरचरः = मध्यवर्ती सन्, कदाचिम्मोहं
जाग्रुकित्वा व्योधमनुभवशिति भावः । चोरप्रस्तः = तस्करगृहीतः, कृपणः = कवर्यः,
'कदर्यं कृपणशुद्धिकिम्पचानमितम्पचाः !' इत्यमरः । करस्थं = हस्तस्थितं, मणिम्
इव = रत्नमिव, सुतं = पुत्रं, राममित्यर्थः । नाऽमुलत् = नाऽल्यजत् । पुनः, तुणानि
इव = तुच्छवस्तुपतः, प्राणान् = स्वकीयान् असन्, असुज्ञत् = अत्यजत् । यथा
कवित्यकृपणक्षोरप्रस्तः सञ्चापि स्वकरावस्थितं मणिमप्रदायेव स्वजीवनं मुद्दाति तथैव
महाराजो दक्षरयोऽपि कैकेया याचितः सन्नपि प्राणप्रियं तनयं राममत्परवैक
स्वजीवनं त्यक्त्वागिति भावः ।

यमुना—तुम ऐसे उस राजा की प्रशंसा करती हो विसने वैसे पुत्रको भी तुनके
समान त्याग दिया ?

सरयू—पाप निष्टुष्ट हो ।

कैकेयीवचनपरिपाठये विषण होकर महाराज दक्षरथने कुछ समय तक मोह और
कोपका अनुबन्ध कर लेते चौरसे पकड़ा गया कल्पसु मणिको नहीं छोड़ता है उसी तरह
पुत्र (राम) को नहीं छोड़ा वस्ति अपने प्राणको ही उनके समान छोड़ दिया ॥ १७ ॥

यमुना—अपि नाम भरतस्य नानुमतम् इदम् । (अविं जाम भरद्वस्स
णाणुमदमिदम्)

सरयूः—अये, भरतस्य मातुलकुलादागतस्य कैव्याश्च संवादं एषो
नरं दास्यति ।

गङ्गा—कीदृशः पुनरसौ ?

सरयूः—

मातस्तातः क यातः ? सुरपतिभवनं, हा कुतः ?, पुत्रशोकात्,
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णा त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ?

अत्रोपमाऽलक्ष्मारः । शाक्षी परिसंक्षया चेति द्वयोरलक्ष्मारयोरक्षाङ्गिभावेनाऽय-
स्थितेः सङ्कुरः । शिशरिणी शूच्तम् ॥ १७ ॥

गङ्गेति । असौ=संवादः ।

कैकेयीभरतसंवादं वर्णयति—मातस्तात इति । मातः ! तातः क यातः ? सुर-
पतिभवनं, हा ! कुतः ? पुत्रशोकात्, असौ कः पुत्रः ? चतुर्णा यस्य त्वमवरजतया
जातः, अस्य किम् ? असौ काननाऽन्तं प्राप्तः, किमिति ? नृपगिरा, असौ तथा किं
बभाषे ? मद्वाच्यदः (सन् बभाषे) इह ते किं फलं ? त्वय धराऽधीशता, हा !
हतोऽस्मीत्यन्वयः ।

हे मातः=हे जननि ! तातः=पिता, दशरथ इत्यर्थः । कः=कुत्र, यातः=प्राप्तः,
प्रश्नोऽयं भरतस्य । कैकेयुत्तरयति—सुरपतिभवनं=देवराजनिकेतनं, श्वर्णमिति
भावः । हा=पितुः शोच्यत इति भावः । कुतः=कस्माद्देतोः, तातः सुरपतिभवनं
यात इति शेषः । पुत्रशोकात्=तनयमन्योः, तनयविरहजनितशोकात्पितुः सुर-
पतिभवनप्राप्तिरिति कैकेय्या उच्चरम् । असौ=पिमहृष्टवर्ती, कः=कर्तमः पुत्रः,
यस्य शोकारिपतुः सुरसद्माप्तिरिति भरताऽनुयोगः । चतुर्णा=चतुर्णसंक्षयकानां
पुत्राणां मर्ज्ये, यस्य =पुत्रस्य, रामकृपस्वेति भावः । त्वं=भरतः, अवरजतया =
अमुजरवेन जातः=उत्पन्नः, यस्य त्वमनुजस्तस्य रामस्य विद्योगशोकात्पितुः

यमुना—यह बात क्या भरतसे स्वीकृत नहीं थी ?

सरयू—अरे ! मामाके यहाँसे आये हुए भरत और कैकेयीकी बातचीत थी इस
प्रश्नका उत्तर दे देंगी ।

गङ्गा—वह कैसी बातचीत थी ।

सरयू—माताजी ! पिताजी कहाँ चले गये ? इन्द्रलोको, हाय ! कैसे ? पुत्रके शोकसे ।
वह पुत्र कीन है ? चारों पुत्रोंमें जिसके हुम खोटे भाई हैं । उनका क्या हुआ ? वे बनको

प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति ? नृपगिरा, किन्तथाऽसौ वभाषे ?
मद्भाग्यदः, फलन्ते किमिह ? तत्व धराऽधीशता, हा हतोऽस्मि ॥१८॥
गङ्गा—(सहर्षम्) वत्स भरत ! भवसि रामानुजन्मा ।

सरयूः—

रामे प्राप्तं वनान्तं कथमपि भरतेतनां प्राप्य तातं

नात्या देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहकियाभिः ।

स्वर्वांस इति कैकेय्या उत्तरम् । अस्य = मद्भग्नस्य, रामस्येति भावः, किं = कीर्त-
श्यवस्था समजनि, चच्छुकेन पिता प्राणांहत्याजेति भरतप्रश्नः । असौ = देशविप्र-
कृष्टः, स्वदप्त्रो रामः, काननान्तं = वनेकदेशं, प्राप्तुः = वातः इति कैकेयीप्रतिवचनम् ।
किमिति = केन कारणेन मदप्रज्ञो गुणाऽभिरामो रामः काननाऽन्तं प्राप्त इति भर-
तीया पृच्छा । नृपगिरा = राजवाण्या, दशरथादेशेनेति कैकेयीप्रतिवाक्यम् । असौ-
काणविप्रकृष्टो मत्तातः, तथा = तेन प्रकारेण, रामनिर्वासिनविषयमादेशं, किंकिमर्थः
वभाषे = भावितवानिति भरतोऽनुयोगः । मद्भाग्यदः = मद्भाणीनियन्त्रितः, वर-
द्वयपूरणकारणकमद्भाणीयदः सन् त्वपिता रामनिर्वासिनादेशं वभाष इति कैकेय्या
उत्तरम् । इह = अस्मिन्निवष्टे, रामनिर्वासिनामक इति भावः । ते = तत्व, किं =
कीर्तसं, फलं = परिणामः, रामनिर्वासिने तत्व को लाभ इति भरतप्रश्नः । तत्व = भर-
तस्य मूलस्य, धराऽधीशता = धरणीधरता, राज्यलाभ इति कैकेय्याः प्रतिवाक्यम् ।
हा = मम शोष्यतो, यस्य जननी त्वमीहशी क्राचारपदायणा, हतोऽस्मि = नष्टोऽ-
स्मि ममैव कारणातिपुः विर्वासो उद्युध्नातुश्च वनवास इति मातृसंवादोपसंहारस्या
संदाऽतिक्षोक्तिः । अत्र प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तेवाक्तिकेव्यमिद्धानं
नाट्याऽन्तम् । अथर्वा तृतीयम् ॥ १८ ॥

गङ्गेति । रामाऽनुजन्मा = रामाऽनुजः, सर्ववैव तत्वं रामानुजपदेन व्यपदेशयोग्यो-
ऽस्ति भावः ।

राम इति । रामे वनाऽन्तं प्राप्ते भरतः कथमपि चेतनां प्राप्य मुनिजनवचनात्

नहे गवे । क्यो ? राजाको भावासे । उन्होने ऐसी भावा क्यो दी ? उन्होने मेरी बानीसे
बद रोकत ही ऐसी भावा दी । इसमें आपको बदा कायदा हुआ ? तुम्हारा राज्य लाभ ।
हाय ! मैं नह हो यावा ॥ १८ ॥

गङ्गा—(इर्षपूर्वक) वत्स भरत ! तुम रामके भाई हो ।

सरयू—रामके बद जानेपर भरतने किसी प्रकारसे चेतना (होश) पाकर मुनिजनके
वचनसे भौधिंदेहिक संस्कारोंसे पिता (दशरथ) को इन्द्रलोक पहुँचाकर और भाई

आतुः शोकाभितसः स्वजनपरिवृत्तः पालयामास नन्द-

आमे तिष्ठूष्योद्धर्यां रघुपतिपुनरागामिभोगापवीरः ॥ १६ ॥

यमुना—ततस्ततः । (तदो तदो)

सरयूः—अहमेताथदेव जानामि । ततः परं तदृचृत्तान्तनिरूपणाय
निजकमलवनवासी कोऽपि कलहंसः प्रस्थापितो मया ।

(प्रविश्य)

कलहंसः—देवयः ! इदं नमो वः ।

उर्ख्वदेहकियाभिः तातं वेवेन्द्रलोकं नीत्वा आतुः शोकाऽभितसः स्वजनपरिवृत्तो
नन्दिग्रामे तिष्ठन् रघुपतिपुनरागामिभोगाऽपवीरः अयोध्यां पालयामासेत्यन्वयः ।
रामे = स्वादप्रजे रामचन्द्रे, वनाऽन्तं = कालनाऽन्तं, प्राप्ते = याते, भरतः = कैकेयी-
तनृजः, कथमपि = केनाऽपि प्रकारेण, चेतनां = संज्ञाम्, प्राप्य = आसाय, मुनि-
जनवचनात् = वशिष्ठाद्यपिजनवाक्यात्, उर्ख्वदेहकियाभिः = और्ख्वदेहिकसंस्कार-
कर्मभिः, तातं = पितरं, दक्षारथमित्यर्थः, वेवेन्द्रलोकं = हवर्गलोकं, नीत्वा = प्रापयत्,
आतुः = रामचन्द्रस्य, शोकाऽभितसः = शोकेन (वियोगजनितेन मन्युना) अभि-
तसः (सन्तसः) । स्वजनपरिवृत्तः = आमीयजनपरिवेष्टितः, नन्दिग्रामे = अयो-
ध्यानिकटवर्तिनि नगरे, तिष्ठन् = वसन्, रघुपतिपुनरागामिभोगाऽपवीरः = रघुपते:
(रामचन्द्रस्य) पुनरागामी (पुनर्भावी) यो भोगः (राज्योपभोगः) तस्मात्,
अपवीरः (पराक्रमुखः) सन्, अयोध्यां = साकेतं, पालयामास = रक्षितवान् । भरतः
आतुर्दशायर्थाऽनन्तरं प्रत्यावर्तिताय स्वाग्रजाय रामाय साकेतराज्यं समर्पणीयमिति
विशृण्य राज्योपभोगजनितसुखपराक्रमुखः सन् नन्दिग्रामे तिष्ठूष्योद्धर्या पालयामा-
सेति भावः । खगधरा चृत्तम् ॥ १७ ॥

सरयूरिति । एतावदेव = एतत्परिमाणमेव, चृत्तान्तमिति शेषः । तदृचृत्तान्त-
निरूपणाय = रामोदन्तश्चानाय । प्रस्थापितः = प्रेषितः ।

रामके शोकसे संतप्त हो स्वजनोंसे परिवेष्टित होकर नन्दिग्राममें रहकर रामके पुनर्भावी
राज्योपभोगसे पराक्रमुख कर अयोध्याका पालन किया ॥ १८ ॥

यमुना—तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

सरयू—मैं इतना ही जानती हूं । इसके अनन्तर और चृत्तान्त जानने के लिए अपने
कमलवनमें रहनेवाले किसी कलहंसको मैंने भेजा है ।

(प्रवेश कर)

कलहंस—देवियो ! मैं नमस्कार करता हूं ।

सरिदियमितः स्वच्छस्वल्पप्रथाहमनोहरा ।

इदमिदमितः लिगधामोदं मुहुर्मुहुरध्वनन्-

मधुकरवधुमुग्धामोगं थनं सरसीरुहाम् ॥ २२ ॥

गङ्गा—अहो ! अध्यभ्रमशमनानि पथिकजनवचनानि ।

यमुना—ततस्ततः । (तदो तदो)

भीतं विलोक्य हरिणं करुणार्द्धचित्ता

पत्युनिंजेन पिदधे धनुरंशुकेन ।

मवाहमनोहरा । इय सरित् । इतः स्तिगधामोदं मुहुः मधुरध्वनन्मधुकरवधुमुग्धामोगं
मरसीरुहाम् इदं यममियम्बयः । इतः = अदिमन्द्याने, 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्'
इति सार्वविभन्निकस्ततिः । शीतरुहायः = शीता (शीतला) रुहाय (अनातपः)
यस्मिन्स्तः । रुहम्भाषुकीकरः = रुहम्भः (विगलन्तः) मधुनः (मुष्टरसस्य) शी-
कराः (शब्दकुणाः) यदिमन्सः । सादकाः अयं = सन्मिकृष्टस्थः, तदः = चूक्षः, अस्ती-
ति शोषः, पूर्वं परत्राऽपि । इतः = अत्र, स्वच्छस्वल्पप्रवाहमनोहरा=स्वच्छः (निर्मलः)
स्वप्नः (स्तोकः, सुखतरग्योदय इति भावः) एतादशो यः मवाहः (पूरः) तेन
ममोहरा (रमणीया) । इयं = सन्निकृष्टस्था सरित् = नदी, अस्तीति शोषः । इतः=
इह, स्तिगधामोदं = स्तिगधः (कोमलः) आमोदः (सुगन्धः) यस्य तत्, मुहुः=
वारं वारं, मधुरध्वनन्मधुकरवधुमुग्धामोगं = मधुरं (माधुर्यं पूर्णं यथा तथा)
चमन्द्यः (मुञ्चन्द्यः) या मधुकरवधः (भ्रम्यः) तामिः मुग्धः (सुन्दरः)
आमोगः (परिपूर्णता) यस्मिन्स्ततः, सादकाः, सरसीरुहाम् = कमलागाम्, इदं = पुरः
स्थितं, यमन् = उपवनम्, अस्तीति शोषः । सर्वैरपि प्रकारैरिदं यनं सुखसञ्चारणीय-
मस्तीति भावः । हरिणी चूक्षम् ॥ २२ ॥

गङ्गयोति । अध्यभ्रमशमनानि = अध्यनि (मार्गे) यो अमः (दुर्गमत्यस्पा-
त्रानितिः) तत्त्वमनानि (तन्मिवर्तकानिः) ।

पथि शीतायाः सदयम्ब्यवहारं प्रतिपादयति—भीतमिति । हरिणं भीतं विलोक्य
करुणाऽर्द्धचित्ता (शीता) पत्युर्धनुः निजेन अंशुकेन पिदधे । केदारसीमिन च यथा-
प्रोहं सद्यम् आदाय सातु ध्वनाऽवतंसं विदध तृत्यन्वयः ।

इपर निमेक और रवल्प्रवाहसे रमणीय यह नदी है । इपर कोमल मुग्धवाला, वारंवार
पूर्व करनेवाली भ्रगरियोंसे मुन्दर स्थानवाला यह कमलबन है ॥ २२ ॥

गङ्गा—अहो ! 'यह मार्ग दुर्गम है' ऐसी भ्रान्तिको मिटानेवाके पथिकोंके बचन हैं ।

यमुना—तब क्या दुखा ? तब क्या दुखा ?

गङ्गा—ठरा दुखा देखकर दक्षसे आर्द्धचित सोताने पतिके भनुको अपने बख्से

केदारसीमिन् सदयं च यथप्ररोह— ।
मादाय साधु विदधे अवणावतंसम् ॥ २३ ॥

अन्यथ—

तटभुवि सरसीनां सैकते निमग्नानां
परिसरमपहातुं चकवाकीं प्रियस्य ।
चणमपि न समर्थो लोलमालोकयन्ती
पथि जनकतनूजा प्राप हर्षं शुचं च ॥ २४ ॥

हरिण = मृगं, भीतं = ब्रह्मं, रामधनुर्दर्शनेति भावः । विलोक्य = दृष्ट्वा = करुणाऽऽद्विचित्ता = करुणया (दृश्या) आद्रौं (विलनम्) चित्तं (मानसम्) यस्या: सा' सीतेति दोषः । पत्तुः = स्वामिनः, रामस्येत्यर्थः । धनुः = कार्मुकं, निवेन = स्वकीयेन, अंशुकेन = वस्त्रेण, विदधे = आच्छादितवती, हरिणरक्षणाऽर्थं-मिति भावः । अत्र भागुरिमतेनाश्वलोपः । एवं च केदारसीमिन् = लोग्रसीमायाः, यथप्ररोहं = वीर्यशूक्रमधरीं, सदयं = सकृपम् , आदाय = गृहीत्वा साधु = समी-चीनं, यथास्थानमिति भावः । अवणाऽवतंसं = कण्ठिलक्ष्मारं, विदधे = कृतयती, सीतेति दोषः । वसन्तविलका वृत्तम् ॥ २३ ॥

तटभुवीति । सरसीनां तटभुवि निमग्नानां सैकते च प्रियस्य परिसरं चणमपि अपहातुं न समर्थो चकवाकीं लोलम् आलोकयन्ती जनकतनूजा पथि हर्षं शुचं च प्रापेत्यन्वयः । सरसीनां = कासाराणां, तटभुवि = तीरप्रदेशो, निमग्नानां = नदीनां, सैकते = पुलिने, प्रियस्य = वृक्षभस्य, परिसरं = पादर्वभागं, चणमपि = कंचित्काळ-मपि, अपहातुं = त्यक्तुं, न समर्थो = नो वाक्ता, चकवाकीं = कोर्कीं, लोलं = चञ्चलं यथा स्यात्तथा, आलोकयन्ती = पश्यन्ती, जनकतनूजा = जानकी, सीतेत्यर्थः । पथि = मार्गं, हर्षं = प्रीतिं, वशलभसान्निष्यजनितामिति भावः । शुचं च = शोकं च, भाविविरहजनिष्यमाणं चेति भावः । प्राप = प्राप्तवती । सीता मार्गं चणमपि कान्त-सङ्घातिं त्यक्तमसमर्थो स्वसदर्शी चकवाकीं विलोक्य हर्षं तथैव तस्या रात्री जनि-ष्यमाणं कान्तवियोगं सम्भास्य कस्या अपि अवस्थाया नैरन्तर्येणाऽविष्यमानत्वाद-

दंक लिया और शेषकी लोमामें यवाऽङ्गरको दयापूर्वक लेहर अच्छीतरद कर्णभूषण बनाया ॥ २४ ॥

और चो—तालाबोंके तीरप्रदेशमें और नदियोंके तटमें प्रियके पादर्वभागको कुछ खण भी खोदनेको असमर्थ चकवाकी (चक्की) को चञ्चलतापूर्वक देखने वाली सीताने मार्गमें हर्ष और शोकका अनुभव किया ॥ २४ ॥

गङ्गा—एवमनुकम्पनीयवत्सला मे जानकी । (पुनः स्तेहम्) अपि तावत् पथिकनीतिशीतलानि मे वत्सानां शीलानि ?

हंस—कीटशी पुनः पथिकनीतिः ?

गङ्गा—

यावत्कर्णं तपति तपनस्तायदेव प्रयाणं,

विथामब्धं प्रसरति रवेरंशुजाले कराले ।

याओद्योगः पुनरपि रवेर्लम्बमाने विमाने,

याधन्मीलत्यथं कमलिनी तावदावासवन्धः ॥ २५ ॥

तम्भोऽपि काळान्तरभाविनीं पतिपियुक्तावस्थामुख्येष्य शोकं चाऽनुभूतवतीति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

गङ्गोति । अनुकम्पनीयवत्सला = अनुकम्पनीयेषु (अनुकम्पयोग्येषु) वत्सला (स्तेहतीति शीतलानि = पथिकनीतिः (पान्धववहारेण) शीतलानि (पापरहितानि, सुखयुक्तानीति भावः) ।

गङ्गा पथिकनीतिं प्रतिपादयति यावदिति । तपनो यावत् कर्णं तपति तावदेव प्रदागम् । रवे: कराले अंशुजाले प्रसरति विथामब्धं । रवेर्विमाने लम्बमाने पुनरपि याओद्योगः । अथ यावत् कमलिनी मीलति तावदावासवन्धं इत्यन्वयः ।

तपनः = सूर्यः, यावत् = यत्कालपर्यन्तं, कर्णं = शोषणं, तपति = तासं करोति, रवेर्लिङ्गिनिकायमानाऽवतरे, पूर्वाङ्गे इति भावः । तावदेव = तत्कालपर्यन्तमेव, प्रदागम = प्रस्थानम् । रवे: = सूर्यस्य, कराले = कठोरे, प्रचण्ड इति भावः । अंशुजाले = किञ्चणसमूहे, प्रसरति = प्रसारं गच्छति सति, विथामब्धं प्रस्थानविरामब्धं । अमर्ण अमः = 'कोक्षासोपेषास्यमान्तस्थाऽनाच्चमे'रिति वृद्धयधावः । अम पूर्व आमः न्द्रायं भाल् । ततो विजितः आमो विथामः इत्यस्य साखुरवम् । पूर्वं च रवे: = सूर्यस्य, विमाने = याने, रवे इति भावः । लम्बमाने = अवद्यंसति सति, अपराङ्गकाल इति भावः । पुनरपि = भूमोऽपि, याओद्योगः = प्रस्थानप्रयासः । अथ = अनन्तरं, यावत् =

गङ्गा—इम प्रकार मेरी सीता दयायोग्यजनोंमें स्नेह करनेवाली है । (फिर स्तेह-पूर्णं) मेरे वर्षोंके चरित्र पथिकनीति (पान्धववहार) से सुखयुक्त हैं क्या ?

हंस—वह पथिकनीति देती है ।

गङ्गा—सूर्य चरतक कानको सन्तप्त करते हैं, तबतक ही यात्रा, सूर्यकी फठोर किरणों के फैलने पर विभास करना, सूर्यके रवके अवसरत होनेपर (अपराह्न कालमें) फिर भी यात्राका उत्तम और चरतक कमलिनी निमीकित होने लगती है तबतक रात्रिके निवास-स्थानका भ्रह्म करना चाहिए ॥ २५ ॥

हंसः—भगवति, अनवस्थितमिदं नित्यपथिकानाम् ।

गङ्गा—हन्त ! कथं कठोरातपस्पर्शमपि जानन्ति जानकीललिताङ्गानि ।

हंसः—अलं कातरतया ।

अपि तपति पतङ्गे चण्डुचण्डैर्मर्यूसैः

पथि जनकतनूजा नैव सन्तापमाप ।

गङ्गा—(सकौतुकम्) कथमिव ?

हंसः—

अपरिचितनिमेषालोकमालोकयन्ती

कुबलयदलदामश्याममङ्गं प्रियस्य ॥ २६ ॥

यत्कालपर्यन्तं, कमलिनी = कमलसंहतिः, मीलति = संकुचति, सूर्याऽस्ताऽचक्ष-
भग्नेन मुकुलिता भवतीति भावः । तावत् = तत्कालमेव, आवासवन्धः = रात्रि-
निवासश्यामग्रहणम्, इयमेव पथिकनीतिरिति भावः । मन्द्राङ्कान्ता हृतम् ॥ २५ ॥

हंस इति । अनवस्थितम् = अस्थिरम् । नित्यपथिकैरयं नियमो नियतरूपेण
पाठयितुं न शक्यत इति भावः ।

अपीति । चण्डुचण्डैः मर्यूसैः पतङ्गे तपति अपि जनकतनूजा पथि सन्तापं
नैव आपेति पूर्वार्थाऽन्वयः ।

चण्डुचण्डैः = अतिशयप्रचण्डैः, मर्यूसैः = किरणैः, पतङ्गे = सूर्यैः, तपति अपि =
तापं कुर्वत्यपि, जनकतनूजा = जानकी सीतेत्यर्थः । पथि = मार्गं, सन्तापं = उत्पन्न
किरणजन्यं क्लेशं, नैव आप = नैव प्राप्तवतीति पूर्वार्द्धाऽर्थः ।

कथमिवेति गङ्गाग्रहणे उत्तराऽर्थरूपेणोत्तरयति—अपरिचितेति । प्रियस्य अप-
रिचितनिमेषालोकं (यथा तथा) कुबलयदलश्यामम् अङ्गम् आलोकयन्ती (जन-
कतनूजा सन्तापं नैव आपेति पूर्वेण सम्बन्धः) हस्युत्तरार्द्धाऽन्वयः ।

हंस—मनवति ! नित्य वाचा करनेवालोंको यह नियम नियत नहीं है ।

गङ्गा—हाय ! सीताके कोमल भङ्ग भी कैसे यामके कठोर स्त्रशंको भी जान रहे हैं

हंस—कातर नहीं बनना चाहिए ।

सूर्यकी अतिशय प्रचण्ड किरणोंसे ताप करते रहनेपर भी सीताने मार्गमें सन्ताप पाया
ही नहीं ।

गङ्गा—(कौतुकपूर्वक) क्यों ?

हंस—प्रियके नीलकमलके पत्रके सदृश इयाम अङ्गको निर्निमेष इष्टिसे देखकर
(सीताने मार्गमें सन्ताप पाया ही नहीं) ॥ २६ ॥

गङ्गा—प्रियतमस्नेहशीलतया सीतया न केवलमात्मा बयमपि
जीविताः ।

सरयूः—पालिताश्च ।

हंसः—

अच्युतचण्डैस्तपनकिरणैस्तापितायां पूर्थिव्या-
मस्यन्येपां कठिनवपुषां तुर्गमे मार्गसीमिन् ।

प्रेमाद्रेण प्रगुणितशूतिश्चेतसा शीतशीतान् ।

मेने सीता प्रियतमपदैरक्षितान्मूर्मिभागान् ॥ २७ ॥

प्रियस्य = यक्षलभस्य, रामस्येत्यर्थः । अपरिचितनिमेषालोकम् = अपरिचितः (असंस्तुतः) निमेषः (पदमस्पन्दनकालः) यस्मिन्सः तादृशः आलोकः (अव-
लोकनम्) यस्मिन्कर्मणि तथाथा तथा निनिमेषमिति भावः । कुवलयदूर्ध्यामं =
कुवलयदूर्ध्यम् (नीलकमलपत्रम्) हृष्ट इयामं (कृष्णम्), तत् । तादृशम् अल्पं =
शरीरम्, आलोकयन्ती = अवलोकयन्ती सती, जनकतनूजा सन्तापं नैवाऽप्येति
पूर्वेण सम्बन्धः । पश्चि मूर्द्य प्रश्वरकरैः सन्तापं विद्धस्यपि मैथिली नीलकमलकोमलं
रामशरीरं निर्निमेषं पश्वन्ती सति सन्तापं नाऽनुभूतवतीति भावः । अश्रोपमाऽ-
कुक्षारः । मालिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

गङ्गेति । प्रियतमस्नेहशीलतया = प्रियतमे (रामे) यः स्नेहः (प्रश्वरः) स-
प्य शीर्णं (स्वभावः) यस्याः सा, तस्या भावस्तुता, तया । ‘सामान्ये न पुंसकम्’
इति न पुंसकत्वम् ।

अच्युतचण्डैरिति । उच्चण्डैः तपनकिरणैः तापितायाम् अपि पूर्थिव्यां कठिन-
वपुषाम् अन्वेषाम् अपि तुर्गमे मार्गसीमिन् प्रेमाऽद्रेण चेतसा प्रगुणितशूतिः सीता
प्रियतमपदैः अक्षितान् भूर्मिभागान् शीतशीतान्मेन हृष्णस्यः । उच्चण्डैः = प्रचण्डैः,
नपत्निरिणैः = सूर्योऽग्निभिः, तापितायामपि = तापगुणायामपि, पूर्थिव्यां = भुवि,
किं बहुना-कठिनवपुषो = कठोरशरीराणाम्, अन्वेषाम् अपि = अपरेषामपि जनानां,
तुर्गमे = द्रुमलग्ने, मार्गसीमिन् = अच्युतसीमायाम्, प्रेमाऽद्रेण = प्रणयकोमलेन,

गङ्गा—प्रियतमका प्रमशाला हीनेसे सीताने अपनको ही नहीं इमलोगोंकी भी
तिक्षणा है ।

सरयू—पालन भी कर लिया है ।

हंस—प्रचण्ड सूर्य किरणोंसे तापित पूर्थिव्यां कठोर शरीरवाले और लोगोंकी भी
दूर्वम् मार्गसीमामें प्रश्वरसे आद्रेणितसे समृद्ध भैरवालों सीताने प्रियतम (राम) के चरण
चिह्नोंसे अद्वित भूर्मिभागोंको बहुत ही शीतक समझ लिया ॥ २८ ॥

यमुना—अयि तात दिनकर, कथं निजकुदुम्बेऽपि निष्करणोऽसि संवृत्तः ? (अह ताद् दिणश्च ! कहं यिष्मुदुम्बेवि गिकाहणो सि संदुलो)

सरयूः—अयि देवि वसुधे ! कथं निजसुतायामपि सीतायामेवं, निर्दयासि संवृत्ता ?

गङ्गा—(विहस्य) अलमनयोरुपालम्भनेन, न खलु स्नेहानुगुण-प्रवृत्तयो महाभूतवृत्तयः ।

हंसः—

कान्तेनाथ प्रणयमधुरं किञ्चिदाचञ्चलेन

आन्ता आन्ता जनकतनया चलकलास्याञ्चलेन ।

चेतसा = चित्तेन, प्रगुणितघृतिः = प्रगुणिता (वृद्धिं प्राप्तिता) घृतिः (धैर्यम्) यस्याः सा, सादृशी सीता = जानकी, प्रियतमपदैः = रामचन्द्रचरणचिह्नैः अद्वितान् = चिह्नितान्, भूमिभागान् = भूविभागान्, शीतशीतान् = अतिशयशीतलान्, मेने = अनुयभूय । प्रस्तरविकरतापितायामपि भुवि कर्कशाशीराणामपि दुःसङ्गांयं भूविभागे सीता दयितेन रामेण साकं गच्छन्ती सती सन्तापं नाऽनुभूतवतीति भावः । भन्दाकान्तापृत्तम् ॥ २७ ॥

गङ्गेति । अनयोः = दिनकरवसुधयोः । उपालम्भनेन = उपालम्भकरणेन । महा-भूतवृत्तयः = पृथिव्यसेषोवायाकाशव्यवहाराः । स्नेहाऽनुगुणप्रवृत्तयः = स्नेहाऽनुगुण (प्रणयाऽनुकूला) प्रवृत्तिः (चेष्टा) यासी ता, तादृश्यो न भवन्ति । दिन-करवसुधादयः प्रणयपारवश्येन स्वशीलं न परिस्यजन्तीति भावः ।

कान्तेनेति । अथ आन्ता आन्ता जनकतनया कान्तेन किञ्चिदाचञ्चलेन चलकलास्य अञ्चलेन प्रणयमधुरं (यथा तथा) वीतश्रमजलकणस्मिन्द्यसुरधाननधीः चाहे । पुनः आन्तः आन्तः सोऽनया लोचनस्याऽञ्चलेन वीतश्रमजलकणस्मिन्द्यसुरधाननधीः चाक हृत्यन्वयः ।

यमुना—पितामी दिनकर ! अपने कुटुम्बमें भी किस प्रकार आप निर्दय होते हैं ?

सरयू—देवि पृथिवि ! अपनी पुशी सीतामें भी किस प्रकार ऐसी निर्दय बन गई हो ?

गङ्गा—(ईसकर) इन दोनोंको उकाइना नहीं देना चाहिए । महाभूतोंकी चेष्टाएं स्नेहके अनुकूल नहीं होती हैं ।

हंस—उब अतिशय यकी हुई सीताको रामचन्द्रने कुछ चश्चल चश्चलके अश्राङ्गसे प्रेमसे मनोहरतापूर्वक इच्छाकर पसीना मिटानेसे स्मिन्द्य और मनोहर मुख्योभासे शुक्ष

चके वीतश्रमजलकणस्मिन्दमुग्धाननश्रीः

आन्तः आन्तः स पुनरया लोचनस्याञ्जलेन ॥ २८ ॥

गङ्गा—अहो, विनिमयस्य कमनीयता !

यमुना—ततस्ततः । (तदो तदो)

हंसः—ततः ।

प्रत्यासने भवति निलये सम्प्रथाता पुरस्ता-

त्तूर्णं चिह्नेः कतिपयपदेष्यापमादाय हस्तात् ।

अथ = अनन्तरं, आन्ता आन्ता = अच्छगमनेन साऽतिशयं परिश्रान्ता, जनक-
तनया = जानकी, सीता । कान्तेन = बछमेन, रामेण । किञ्चिदाचञ्जलेन = स्तोक-
तरलेन, वलकलस्य = वलकलस्य परिधानीयवृद्धवच इति भावः । अञ्जलेन = पृक-
देशेन, प्रगयमनुर = प्रेमनोहरं यथा स्यात्तथा, वीतश्रमजलकणस्मिन्दमुग्धान-
नश्रीः = वीताः (अपगताः) अमजलस्य (अमर्तस्तिलिङ्गस्य) ये कणाः (लेशाः) तैः
स्मिन्दा (मदगा) मुग्धा (मनोहरा) आनन्दश्रीः (मुखशोभा) यस्याः सा,
तादृशी । चके = कृता । पुनः = भूयः । आन्तः आन्तः = अतिशयपरिश्रान्तः,
सः = रामः, अनया = सीतया, लोचनस्य = नवनस्य, अञ्जलेन = पृकदेशेन =
कटाहेनेति भावः । वीतश्रमजलकणस्मिन्दमुग्धाननश्रीः = अपगतस्तमस्तिलिङ्ग-
मसृगमनोहरमुखशोभः, चके = कृतः । रामः अध्वश्रमपरिश्रान्तायाः सीताया अम-
जलं वलकलाञ्जलेनाऽपनीतवान्, सीता चाऽध्वश्रमपरिश्रान्तस्य रामस्य अमजलं
कटाश्चिनीरीचागेनाऽपनीतवतीति भावः । अत्राऽन्योन्याऽलङ्कारः, सहचरमुक्तमनेनैव
महाकविना चन्द्रालोके सोदाहरणं यथा:—‘अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।
त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥’ इति । मन्दाकान्तावृतम् ॥२८॥

गङ्गेति । विनिमयस्य = परिवर्तनस्य ।

प्रत्यासन इति । निलये प्रत्यासने भवति त्तूर्णं चिह्नेः कतिपयपदैः पुरस्तात्
सम्प्रथाता (सरी) सीता हस्तात् चापम् आदाय नवकिसलयैः साऽनुजं आन्तं
कान्तं वीजयन्ती समुचितविधिप्रक्रियावैजयन्ती जातेत्यन्वयः ।

कर दिया । इसी तरह परिवर्तन रामचन्द्रको भा सीता नेत्रके अञ्जल (कटाश) से निहार
कर अपने ही समान कर देती थी ॥ २८ ॥

गङ्गा—अहो ! परिवर्तनको कैसी मनोहरता है ।

यमुना—तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

हंस—हंस—

आवास स्थानके निकट होनेपर हठपट आगे बढ़ती हुईं सीता रामचन्द्रके द्वारसे पनु

आन्तं कान्तं नवकिसलयैः सानुजं वीजयन्ती

जाता सीता समुचितविधिप्रक्रियावैजयन्ती ॥ २६ ॥

(पुनः सकौतुकम्) इदमन्यच सरसपेशालं कथयामि ते ।

जनकतनयाहस्तन्यस्तैमुद्दुर्नवपल्लवैः

शिशिरमसृणस्तत्कालं यः समेति समीरणः ।

प्रशममसुना स्वेदोद्भूतं जगाम कपोलयोः

निलये = आवासस्थाने, प्रत्यासुने = निकटवर्तिनि, भवति = सति, तूर्ण = चिप्रं, चिसैः = न्यस्तैः, कतिपयपदैः = कतिपिच्छरणप्रचेषैः, पुरस्तात् = पुरतः, सम्प्रयाता = समायाता सती, सीता = जानकी, हस्तात् = करात्, रामस्येति शेषः । चार्य = षडु, आदाय = गृहीत्वा, नवकिसलयैः = प्रत्यग्रपष्ठवैः, सानुजं = सानुवरजं, लक्ष्मण-सहितं, आन्तं = परिआन्तं, कान्तं = प्रियं, रामभित्यर्थः । वीजयन्ती = वाताऽस्त्रिभिर्भवेन सेवमाना सती, समुचितविधिप्रक्रियावैजयन्ती = समुचितः (योग्यः) यो विधिः (विधानं, सेवनभित्यर्थः) तस्य या प्रक्रिया (अनुष्टानम्) तस्य वैजयन्ती = पताका, जाता = सम्पक्षा । आवासस्थाने निकटस्थे सति सीता सत्वरं पुरतो गत्वा कान्तहस्ताच्चापमादाय प्रत्यग्रपष्ठवैरघ्यगमनधानं सानुजं रामं वीजयित्वा सह-धर्मिणीधर्मं निष्पूदवतीति भावाऽर्थः । मन्दाङ्कान्तावृत्तम् ॥ २९ ॥

पुनरिति । सरसपेशालं = सरसं (सानुरागम्) पेशलम् (कोमलम्) च ।

जनकतनयेति । जनकतनयाहस्तन्यस्तैः नवपष्ठवैः तत्कालं यः शिशिरमसृणः समीरणः समेति । असुना कपोलयोः स्वेदोद्भूतं सलिलं प्रशमं जगाम । अनयोः नेत्रयोः शोकोद्भूतं सलिलं न शशामेत्यन्वयः ।

जगकतनयाहस्तन्यस्तैः = जनकतनयायाः (सीतायाः) हस्ते (करे) न्यस्तैः (निहितैः), नवपष्ठवैः = नूतनकिसलयैः, तत्कालं = तत्समयं, रामवीजनसमय-मिति भावः । यः शिशिरमसृणः = शीतलकोमलः, समीरणः = वातः, समेति = उत्तच्छ्रुतिः । असुना = तादेशेन समीरणेन, कपोलयोः = गण्डयोः सानुजस्य राम-स्येति शेषः । स्वेदोद्भूतं = घर्मजनितं, सलिलं = जलं, प्रशमं = शान्तिं, जगाम =

लेकर नये पहलोंसे थके हुए भाईंके साथ रामचन्द्रको हवा करती हुई योग्य विधिके अनुष्टानकी पताका (उल्कर्पवात्र) बन जाती थी ॥ २९ ॥

(किर कौतुकके साथ) यद दूसरी भी अनुरागपूर्णी और कोमल वात यत्काती हूं ।

सीताके हाथमें रखे गये नये पहलोंसे उस समय ठण्डी और कोमल जो हवा नकलती थी, उससे राम और लक्ष्मणके कपोलोंमें स्वेदसे उत्पन्न जल सूख जाता था

सलिलमनयोः शोकोदभूतं शशाम न नेत्रयोः ॥ ३० ॥

अपि च—

कृतः स्थाने स्थाने विहितवरिवस्यापरिकरः

सुमित्रापुत्रेण अमशमनशीतो रघुपतिः ।

असावेतेनापि चणविरहवाष्पाऽश्चितदशा

कृतालोकश्चके गणितसकलायासशिशिरः ॥ ३१ ॥

गतवान्, परन्तु अनयोः = पृतयोः, नेत्रयोः = नयनयोः । शोकोदभूतं = मन्यूपन्नं, सलिलं = जलम्, अशु इति भावः । न शशाम = शान्तं न वभूव । वीजनाऽर्थं सीताद्वस्तस्थितेभ्यो नवकिसलयेभ्यः समुद्भूतेन वायुना रामलक्ष्मणयोरध्वशमन-अमजनितं कपोलस्यं रवेदञ्जलमशुभ्यत्, परमेनयोः सीताद्वुरवस्थादर्शनेन शोक-जनितं नयनजलं नाऽशुभ्यदिति भावः । हरिणीबृत्तम् ॥ ३० ॥

कृत इति । सुमित्रापुत्रेण स्थाने स्थाने विहितवरिवस्यापरिकरो रघुपतिः अम-शमनशीतः कृतः । असावपि चणविरहवाष्पाऽश्चितदशा पृतेन कृताऽलोकः (सन्) गणितसकलायासशिशिरः चक्र इत्यन्वयः ।

सुमित्रापुत्रेण = सौमित्रिणा, लक्ष्मणेनेत्यर्थः । स्थाने स्थाने=प्रतिस्थानं, वीष्मायै द्विरुक्तिः । विहितवरिवस्यापरिकरः = विहितः (कृतः) वरिवस्यायाः (शुश्रू-पायाः) परिकरः (यत्नः) यस्य सः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ' इति ग्रिकाण्डशेषः । ताहको रघुपतिः = रामः, अमशमनशीतः = अमरस्य (मार्गमनायासस्य) शमनेन (निवारणेन) शीतः = शीतलः, कृतः = विहितः । असावपि = लक्ष्मणोऽपि, चण-विरहवाष्पाऽश्चितदशा = चणविरहात् (किञ्चित्कालवियोगात्) समुपत्त्वे यो वाष्पः (अशु), तेन अग्निते (युक्ते) एषी (नेत्रे) यस्य सः, ताहको रामेण, कृताऽलोकः = विहिताऽवलोकनः, इष्टः सज्जिति भावः । गणितसकलाऽव्यासशि-शिरः = गणितः (अपरातः) सकलः (समस्तः) य आयासः (परिक्षमः) तेन शि-शिरः (शीतलः), चक्रे = कृतः । लक्ष्मणः स्थाने स्थाने शुश्रूपया रामशमनशमनं चकात् । रामस्तु लक्ष्मणस्याऽव्यविरहेणाऽपि वाष्पपरिपूर्णलोचनः सन् दर्शनमात्रे-

परन्तु उन दोनोंके नेत्रोंमें शोकसे डृपन्न जल नहीं सूखता था ॥ ३० ॥

और भी—

लक्ष्मणने बगड़ बगड़ पर शुश्रूपाका प्रयत्न कर परिक्षम मिटाकर रामचन्द्रको शीतल कर दिया । रामचन्द्रसे भी कुछ दी समयके बिचोगमें भी आँसूसे भरे हुए नेत्रोंसे देखकर सब परिक्षम मिटाकर लक्ष्मणको शीतल बना दाला ॥ ३१ ॥

सरयूः—कियतां पुनरहाँ परिवर्त्तेन रघुराष्ट्रमतिक्रान्तं वत्सैः ?

हंसः—अथि ! कथमजानती वर्त्तसे रघूणामाधिपत्यम् ?

एते हि स्वरसावनभ्रनिखिलचमापालमौलिज्वलन्-

माणिक्यस्फुरदंशुमांसलपदप्रेष्ठस्थाज्योतिषः ।

दूरोन्मुक्तवतुःसमुद्रलहरीविचित्रसुकिस्थलन्-

मुक्तापङ्किविनिर्मितेकथलयं भूमण्डलं भुजते ॥ ३२ ॥

यैव लक्ष्मणं गमनशुश्रवणादिजनितपरिभ्रमरहितं विहितवानिति भावः । अग्राद-
न्योन्यालङ्कारः । शिखरिणी शृणम् ॥ ३१ ॥

हंस इति । रघूणो = सरुबंशोत्पक्षानां भूपालानाम् । आधिपत्यं = स्वामित्वम् ।
आधिपतेभावं आधिपत्यं, ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’ इति यक्, ‘कितिचे-
स्यादिकृदिः ।

राघवाऽधिपत्यं प्रतिपादयति—एते हीति । स्वरसाऽवनभ्रनिखिलचमापाल-
मौलिज्वलन्माणिक्यस्फुरदंशुमांसलपदप्रेष्ठस्थाज्योतिषः पृते दूरोन्मुक्तवतुःसमुद्र-
लहरीविचित्रसुकिस्थलन्मुक्तापङ्किविनिर्मितेकथलयं भूमण्डलं भुजते हीत्यन्वयः ।
स्वरसाऽवनभ्रेत्यादिः = स्वरसेन (आमेचछाया) अवनभ्रः (अवनभ्रक्षीलाः)
निखिलाः (समस्ताः) ये चमापालाः (राजानः) तेषां मौलिषु (मुकुटेषु) अवल-
नित (दीप्यमानानि) यानि माणिक्यानि (शोणरत्नानि) तेषां स्फुरन्तः (दीप्य-
मानाः) चेऽश्वः (किरणाः) तेषांस्तालानि (परिपुष्टानि) पदयोः (चरणयोः)
प्रेष्ठनित (प्रगच्छनित) नस्तज्योर्तीर्तिः (नस्तरकान्तयः) येषां ते । स्वेच्छाऽवनभ्र-
शीलसकलभूपालमुकुटदीप्यमानशोणरत्नशोभमानचरणनस्त्रान्तय इति भावः ।
ताहसा एते = हमे, रघुबंशोत्पन्ना राजान् इति भावः । दूरोन्मुक्तेत्यादिः = दूरात्
(विप्रकृष्टप्रदेशात्) उन्मुक्ताः (प्रशिषाः) चतुर्णां (चतुः संक्षयकानाम्) समुद्राणां
(सागराणाम्) या लहर्यः (तरस्माः) ताभ्यो विचित्राः (प्रशिषाः) या शुक्रयः
(मुक्तास्फोटाः) ताभ्यः स्त्रलन्ती (पतन्ती) या मुक्तापङ्किः (मौकिकावली)

सरयू—वत्सोने कितने दिनोंमें रघुराष्ट्रका अतिकरण किया ?

हंस—जरे ! राष्ट्रवोके आधिपत्यको आप नहीं जानती हैं !

अपनी इच्छासे नन्द्र समस्त राजाओंके मुकुटोंमें दीप्यमान माणिक्योंकी किरणोंसे
व्याप्त अपने चरणनस्तोंकी कानितसे सम्पन्न ये रघुबंशके राजा, दूरसे प्रक्षिप्त चारों समुद्रोंके
तररङ्गोंसे फैंकी गई शुक्रियोंसे गिरनेवाली मुक्ताओंकी पङ्किसे रथित एक प्रकारसे मुक्त
भूमण्डलका भोग करते हैं ॥ ३२ ॥

उत्तरकोशलालिचतुरैरेवाहोभिरतिक्रान्ताः । अथ पुरमथनमौलिमा-
लतीमालां मन्दाकिनीमचिरेण च कलिन्दगिरिकरिकपोलमदवारिधारां
कालिन्दीमप्यतिक्रान्ताः ।

गङ्गा—(यमुना प्रति) सखि ! तदिदं यत्कथितवत्यसि ।

सरयू—

तपनसुतया देव्या यद्वा भगीरथकन्यया

विपुलविपुलैर्वीर्चीहस्तधिरादपि किं कृतम् ।

तथा विनिर्भितं (विरचितम्) एकम् (एकसंख्यम्) वलयं (मण्डलं, प्राकाररूप-
मिति भावः) यस्मिस्तत्वं । समुद्रचतुष्यतरडगप्रचिसहुकिपतितमुक्तावलीप्राकार-
परिवेष्टिमिति भावः । तादृशं भूमण्डलं = भूमिमण्डलं, भुज्जते = पालयन्ति । वशी-
कृतसकलभूपाला रघुवंशोत्पन्ना नरपाला आसमुद्दिशिति शासतीति भावः ।

अब्रोदात्ताऽल्लुक्तारस्तलचं यथा—‘लोकाऽतिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याऽल्लां महतां चरितं भवेत् ॥’ इति । शार्दूलविक्षीढितं चूच्छम् ॥५२॥

उत्तरकोशला इति । पुरमथनमौलिमालतीमालां = पुरमथनस्य (श्रिपुराडे),
शिवस्येति भावः) मौले: (शिरसः) मालतीमालां नातिच्छजं, धावस्यान्मालती-
मालासाहशीमिति भावः ।

मन्दाकिनीं = गङ्गाम् । अचिरेण = अक्षयकालेन । कलिन्दगिरिकरिकपोलमद-
वारिधारां = कलिन्दगिरिः (कलिन्दनामा पर्वतः) स एव करी (हस्ती) तस्य यौ-
कपोली (गण्डी) तयोर्मदवारिधारां (मदजलयक्किम्), गणमदजलधारासार्शी-
कुण्डवर्णमिति भावः । कालिन्दीं = यमुनाम् ।

तपनसुतयेति । तपनसुतया यद्वा देव्या भगीरथकन्यया विपुलविपुलैः वीर्ची-
हस्तैः चिरादपि किं कृतम् ? यत् लिंगितलवलीभूमैः अहम् : जनकतनया वर्णं चलिता-
सती पाणी धूवा न विनिवारितेत्यन्ययः ।

उत्तर कोशल (अयोध्या) को मे लोग तीन चार दिनोंमें ही पारकर गये । अनन्तर
शिवबीके मस्तकमें मालतीमालाके सदृश मन्दाकिनीको लौपकर थे लोग कुछ समयमें
कलिन्दपर्वत रूप हाथीके कशोलमें मदजलधाराके सदृश कुण्डवर्ण यमुनाको भी पार
कर गये ।

गङ्गा—(यमुनासे) सखि ! यह बात है, जिसे तुम कह चुकी हो ।

सरयू—यमुनाने अथवा देवी गङ्गाने अतिशय विस्तृत तरङ्गरूप हाथोंसे बहुत समय

लक्षितलचलीभङ्गैरङ्गैर्चनं चलिता सती

जनकतनया पाणौ धूत्वा न यद्विनिवारिता ॥ ३३ ॥

गङ्गा—(विहस्य) सखि ! कथं परोक्ष इव सम्हेऽपि नितान्तमुपासम्भसे ?

यमुना—ततस्ततः । (तदो तदो)

हंसः—ततश्च शब्दरशारदलितविन्ध्यकरिकुम्भतटीयिमुक्तमुक्ताफलप्रकरतारकितवीरलतावितानपरिच्छ्रद्धां शर्मदां नर्मदामतीत्याचिरेण चपलकर्णाङ्गलपरिमिलित—मदकरिकपोलचलितसहचरसमागममुदितमधुकरव-

तपनसुतया = सूर्यं तु जया, यमुनयेत्यर्थः । यद्वा = अथवा । देव्या भगीरथ-कन्यया = भागीरथ्या, गङ्गायेति भावः । चिपुलचिपुलैः = अतिशयविरतैः, वीची-हस्तैः = तरंगरूपकरैः, चिरादपि = बहुकालेनाऽपि, किं कृतं किं विहितम् । तदेवाऽक्षिकरत्वं प्रतिपादयति—ललितेति । यत् ललितलचलीभङ्गैः = ललिताः (सुन्दराः कोमलाश्च) ये लचलीभङ्गाः (लचलीफलखण्डाः), तें लचलणया लचलीफलसहस्रैः सुकुमारैः सुन्दरैश्चेति भावः । तादृशैः अङ्गैः = हस्तपादादिभिः शरीराऽवयवैः, उपलक्षितेयर्थः । 'हृष्टं भूतलचण' इति तृतीया । जनकतनया = जानकी सीता । वनम् = अरण्यं प्रति, चलिता = चलितुं प्रवृत्ता सती, 'आदिकर्मणि चः कर्तरि चेऽति च प्रत्ययः । पाणौ = करे, धूत्वा = गृहीत्वा, न विनिवारिता = नो नियिदा । कोमल-सुन्दराङ्गी सीता वनगमनप्रस्तुता सती यत्करे धूत्वा यमुनया गङ्गया च नो निवारिता, अतस्तयोरतिशयविशृतैस्तरङ्गरूपहस्तैः किं विहितमिति भावः ।

अत्र तपनसुताया भगीरथकन्यायाश्च वीचिहस्तानामकिञ्चिकरत्वं प्रति सीताऽनिवारणरूपवाक्यस्य हेतुत्वाद्वाक्याऽर्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्घारस्तलचणं यथा साहित्यदर्पणे—'हेतोर्वाक्यपदार्थं व्यक्तं काव्यलिङ्गं निगच्छते ।' इति । हरिणीसूक्ष्मम् ॥३३॥

हंस इति । शब्दरशारेत्यादिः = शब्दराणां (किरातानां, 'भेदाः किरातशब्दरपुणिम्या

नीतनेपर भी क्या किया ? जो कि सुन्दर और कोमल लचलीकरोंके सदृश अङ्गोंसे सम्पन्न और वनको जाती हुई सीताको उन्होंने हाथमें पकड़कर नहीं रोका ॥ ३४ ॥

गङ्गा—(हँसकर) सखि ! प्रत्यक्षमें भी परोक्षकी तरह ऐसे उलालना दे रही हो ?

यमुना—तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

हंस—तब किरातोंके बांगोंसे विदीर्णं विन्ध्यपर्वतके हावियोंके मस्तकसे गिरे हुए मोतियोंसे चिप्रित तीरथतीं लतासमूहरूप आच्छादनसे युक्त मुख देनेवाली नर्मदा नदीको पारकर थीं दोहों समयमें चब्राल कर्णाङ्गलसे ताढ़ित हाथीके मदपूर्ण कपोलसे विचलित

धूमधुरसरसकुमुकेसरं गोदावरीपरिसरं प्रयाताः ।

यमुना—हा धिक्, हा धिक्, तत्र हि लङ्केश्वरभगिनी क्षणेन प्रमत्ता शूर्पणखा नाम राक्षसी परिभ्रमति । (हदि, हदि, तत्य हि लङ्केसरभद्री क्षणेन प्रमत्ता शूर्पणहा नाम रक्षसी परिभ्रमहे)

गङ्गा—(तदाकर्य) (सातङ्गम्) किं प्रतिपन्नं जनस्थाननिवासिना निशाचरचक्रेण ?

हंसः—करकलितकरालः कुन्तकरथालकामुकेण निशाचरचक्रेण रामं प्रति प्रचलितम् ।

गङ्गेश्वरातयः । 'हस्यमरः) शरैः (बाणैः) दृष्टिः (भिज्ञाः) या विन्ध्यकरि-
कुम्भतटयः (विन्ध्यपर्वतहस्तिशिरः पिण्डतटयः (ताम्भो विमुक्तः (विचिष्टः) यो मुक्ताफलप्रकरः (भौक्तिकफलसमूहः) तेन तारकितं (सञ्जाततारकं, चित्रित-
मिति भावः, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्च' इतीतच्चत्ययः) यत् तीरलता-
वितानं (तटवल्लीमण्डपः) तदेव परिष्कृदः (आच्छादनम्) यस्याः सा, ताम् ।
तादक्षीं शर्मदां = सुखदां, 'शर्मशातसुखानि चैत्यमरः । नर्मदां = रेवां नदीम् ।
बचिरेण = अपरकालेन । चपलकर्णाऽङ्गलेषादिः चपलं (चञ्चलम्) यत् कर्णाऽङ्गलं
(श्रोत्राऽङ्गलम्) तेन परिमिलितः (संघटितः) यो मदकरिकपोलः (मदपूर्ण-
हस्तिगण्डः) तस्माचलिताः (अपगताः) चै सहचराः (सहयायिनः) तेषां समा-
गमेन (संगमेन) मुदिताः (हर्षयुक्ताः) या मधुकरवधवः (अमर्यः) ताभिर्मुहुरं
(माधुर्यपूर्णम्) सरसं (रससहितम्) कुमुकेसरं (पुष्पकिञ्चकः) यस्मिंस्तम्
तादृशं गोदावरीपरिसरं = गोदावरीनदीतट भूमिम् ।

गङ्गेति । निशाचरचक्रेण = राष्ट्रससमूहेन । प्रतिपन्नं = ज्ञातम् ।

हंस इति । करकलितकरालकुन्तकरथालकामुकेण = करैः (हस्तैः) कलितानि

सहचरोंके समागमसे प्रसन्न अग्निरिदोंसे मधुर और सरस पुष्पकिञ्चकसे मुक्त गोदावरी नदीके तट प्रदेशको चले गये ।

यमुना—हा धिक् ! हा धिक् ! वहाँ पर एक क्षणमें मत्त होनेवाली शूर्पणखा नामकी रायणकी बहन धूमा करती है ।

गङ्गा—(यह सुनकर, भातङ्गके साथ) जनस्थानमें रहनेवाले राक्षसोंको क्या राम आदिका पता भिला ?

हंस—हाँमें भयानक प्रास, तलवार और धनु लेनेवाले राक्षस रामको लक्ष्य करके आ गये ।

गङ्गा—ततस्ततः ।

हंसः—ततश्वेदं विज्ञाप्तः सौमित्रिणा रामभद्रः । आर्य, अयं मे—
नक्षत्रे नद्भगिनी सुकुमारनासानि मुक्तरकलबलिप्तशितैकधारः ।
उत्कण्ठते कठिनरात्रात्तकण्ठजानां पानाय कर्द्मसृजामसृजां कृपाणः ॥

इदमुक्तञ्च रामभद्रेण—‘वत्स, अस्त्वेतत् । किन्तु प्रकृतिमीरुः खल्व-
चलाजनः । तेन हि जानकीसनाथगम्भी पर्णशालामेव समुत्स्खातकरवालः
पालयतु भवान् । ‘अयमहमचिरात्’ इत्यर्थोक्तं एव निशाचरचक्रं प्रति प्रच-
लितः सम्मिलितश्च ।

(छतानि) करालानि (भयानकानि) कुन्तकरवालकामुक्ताणि (प्रासखद्गधनैषि)
येन, तेन । रामं प्रति लक्ष्मणविज्ञाप्ति प्रदर्शयति—नक्षत्रे नद्भगिनी-
सुकुमारनासानि मुक्तरकलबलिप्तशितैकधारः । कृपाणः कठिनरात्रात्तकण्ठजानां कर्द्म-
सृजामसृजां पानायोत्कण्ठते इत्यन्वयः ।

नक्षत्रे नद्भगिनीत्यादिः = नक्षत्रे नद्यस्य (रात्रसेष्यरस्य, रावणस्वेति भावः)
भगिनी (स्वसा, शूर्पणखेत्यर्थः) तस्याः या सुकुमारनासा (कोमलनासिका)
तस्या निर्मुक्तम् (निःसुतम्) यत् रक्तं (रुधिरम्) तस्य लवः (लेशः) तेन
छिसा (दिग्धा) शिता (तीष्णा) पृक्तधारा (पृकाऽग्निदेशः) यस्य सः, तादशः ।
कृपाणः = खङ्गः । कठिनरात्रात्तकण्ठजानां = कठोरनिशाचरगलयतितानां, कर्द्मसृजां =
पश्चोत्पादकानां, तादशामसृजां = रुधिराणां, पानाय = उपयोगाय, उत्कण्ठते =
उत्कण्ठां करोति । आर्य ! रात्रात्तकण्ठजानाय मामादिशेति भावः । चसन्ततिलकामृतम् ॥

इदमिति । जानकीसनाथगम्भी = जानक्या (सीताया) सनाथः (शुक्लः) गर्भः
(अभ्यन्तरभागः) यस्याः सा, ताम् । तादशीं पर्णशालाम् = उठजम् । समुत्स्खात-

गङ्गा—तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

हंस—तब लक्ष्मणने रामचन्द्रबीसे यह निवेदन किया कि आर्य ! मेरी यह—

रात्रसेष्यर रावणकी बहनकी कोमल नासिकासे निकले हुए रुधिरलेशसे छिप्त एक
तीखी धारवाली तुलवार, कठोर रात्रासोंके कण्ठोंसे गिरे हुए गाढ़ रक्तके पानके लिए उत्कण्ठा
कर रही है ॥ ३४ ॥

रामचन्द्रने भी यह कहा कि—‘वत्स ! यह ठीक है । किन्तु यो स्वभावसे ही डरपोक
हीती है । इस काटण पर्णशालाके भीतर सीताको रखकर मियानसे तुलवार निकालकर
तुम रक्षा करो । ‘यह मैं थोड़े समयमें ही’ ऐसा आधा ही कहकर रात्रासोंके पास चले
और उनमें शामिल ही गये ।

गङ्गा—(सत्रासम्) अनन्तरं किं वृत्तम् ।

हंसः—

अथाहृतस्तादक्षमरजयसंरभरभस-

प्रसर्पद्गम्भीरध्वनिगरिमगर्जदशदिशम् ।

मुहूर्तात् सौमित्रिः………

सरयूः—तत् किं रामेण ?

हंसः—नहि नहि ।

सरयूः—अयि देवि भागीरथि ! त्रायस्व माम्, नूनं निशाचरचक्रे-
येति वच्छ्वति ।

करवालः = समुखातः (समुद्रातः, कोशादिति शेषः) करवालः (खङ्गः) वेन-
स, जानकीरणाऽर्थमिति भावः ।

अथेति । अथ मुहूर्तात् तादक्षमरजयसंरभरभसप्रसर्पद्गम्भीरध्वनिगरिमगर्ज-
दशदिशां सौमित्रिराहृत इत्यसंपूर्णश्लोकाऽन्वयः ।

अथ = युद्धार्थिरामनिर्गमनाऽनन्तरं, मुहूर्तात् = अल्पकालादेव, तादक्षमरे-
त्वादिः = तादक् (तादकः) यः समरः (रणः) तस्मिन् यो जयः (विजयः)
तस्मिन् यः संरभरभसः (कोपशेषः) तेन प्रसर्पन् (व्याघ्रनुवन्) यो गम्भीरध्वनिः
(गम्भीरशब्दः) तस्य यो गरिमा (गुरुवम्) तेन गर्जन्त्यः (शब्दायमानाः) वक्ष
(वक्षसंश्यकाः) दिशः (काष्ठाः) वस्मिन्कर्मणि तथात् स्वात्तथा । सौमित्रिः =
लक्ष्मणः, आहृतः = आकारितः । एतस्मिन्न्याये कर्तुरनुकालादपूर्णेऽपि श्लोके हाम-
पराजयमाशकृष्ट सरयूः पृच्छति ।

सरयूर्हिति । रामेण = रामभद्रेण, आहृत इति शेषः । साहाय्याऽर्थं रामेण किं
लक्ष्मण आकारित इति प्रथमः प्रश्नाशयः ।

हंस इति । नहि नहि = रामेण लक्ष्मणो नाहृत इति भावः ।

गङ्गा—(डर कर) पीछे क्या हुआ ?

हंस—तब थोड़े ही समयमें बैसे युद्धकी विजयमें कोपके ऐसे व्याप्त होनेवाले गम्भीर
शब्दकी गुहतासे दशों दिशाओंको मुखरित कर लक्ष्मणको बुलाया ।

सरयू—तो क्या रामने (बुलाया) ?

हंस—नहीं नहीं ।

सरयू—हे देवि नहीं ! मुझे बचाए । निश्चय ही यह 'राक्षसोने' (बुलाया) ऐसा
कहेगा ।

हंसः—

.....विपिनचरनकाञ्चरचमू

बधकीडाकिञ्चिन्मुकुलितरुपा रामधनुषा ॥ ३५ ॥

सरयुः—दिष्ट्या जीवितास्मि । सेयं प्रथमदर्शिततीव्रातपा पीयूषवृष्टिः
यमुना—तत्वस्ततः । (तदो तदो)

हंसः—ततः प्रमुदितमुनिजनशतसमुद्भूतसाधुवादश्रवणविनोदेन
कतिचिद्दहानि नयन्ति स्म ।

अथाविरासीत् कुरुविन्दलोचनो हुमान्तरे विद्वमशृङ्गशोभितः

सरयूरिति । निशाचरचक्रेनेति=रात्रससमूहेनेति । रामं विजित्य निशाचरचक्रेन
किं शूर्पञ्चानासाच्छेदको लक्षणं आहूत इति सरय्या द्वितीयः प्रश्नः ।

हंसः पूर्वोक्तस्तोकं पूरयति—विपिनचरनकाञ्चरचमूवधकीडाकि-
ञ्चिन्मुकुलितरुपा रामधनुषा (सौमित्रिराहूतः) दृश्यविषाघाऽन्वयः ।

विपिनचरनकाञ्चरचमूवधकीडाकिञ्चिन्मुकुलितरुपा=विपिनचरा: (चनचरा:)
ये नक्षत्राः (निशाचरा, रात्रसा इति भावः) तेषां या चमूः (सेना) तस्या
वधः (हननम्) स एव कीडा (केलः, अनायासस्वादिति भावः) तया किञ्चित्
(ईषद्यथा तथा) मुकुलिता (सशात्मुकुला) रुद् (क्रोधः) यस्य, तेन । ताहेन
रामधनुषा = रामकामुकेण । सौमित्रिराहूत इति पूर्वोऽभिहिताभ्यां पदाभ्यां सम्बन्धः । विज्ञारिणी बृत्तम् ॥ ३५ ॥

सरयूरिति । प्रथमदर्शिततीव्रातपा = प्रथमं (पुरा) दर्शितः (प्रदर्शितः) तीव्रः
(कठोरः) आतपः (खोतः) यस्यां सा । तादृशी पीयूषवृष्टिः = अमृतवर्षणम् । अग्र
प्राक्तनी या रामपराजयाशङ्का सा तीव्रातपस्थानीया, अनन्तरभवा रामविजयप्रचृ-
तिष्ठ पीयूषवृष्टिस्थानेयेति यथायथं योज्यम् ।

मारीचबृत्तान्तं प्रस्तौति—अथेति । अथ कुरुविन्दलोचनो विद्वमशृङ्गशोभितो

हंस—वनमें विचरनेवाले राक्षसोंकी सेनाकी वरप्रतीक कीडासे मुकुलित क्रोधवाले
रामके घनुने (लक्षणको बुलाया) ॥ ३५ ॥

सरयू—भाव्यसे जीवित दूँ । सो यह पहले तीव्र धूपको दिखाने वाली अगृत वृष्टिके
समान बात हुई ।

यमुना—तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

हंस—तब प्रसन्न सैकड़ों मुनियोंसे उत्तारित साधुवादके अवणके विनोदसे उन छोगोंमें
कुछ दिनोंको व्यतीत किया । तब पश्चात्यागके सरीखे मेंत्रोंवाला, प्रवालमय शहूंसे शोभित,

विभक्तमुक्तामयचित्रमण्डनो मनोऽपहारी हरिणो हिरण्मयः ॥ ३६ ॥

गङ्गा—(स्वगतम्) नूनमयमनर्थाकुरः । (प्रकाशम्) ततस्ततः ।

हंसः—

भ्रूबह्नीविजितमनोजचारुचापश्चापश्चीजितयुवती-मनोरमभ्रः ।

सीतायास्तमनुसार लोचनान्तः कान्तश्च स्फुरदसितोत्पलाभिरामः ॥

विभक्तमुक्तामयचित्रमण्डनो मनोऽपहारी हरिणो द्रुमान्तर आविरासी-दिव्यन्वयः ।

अथ = कियत्समयाऽपगमाऽनन्तरं, कुरुविन्दुलोचनः = कुरुविन्दे (पश्चात्तामौ) इव लोचने (नेत्रे) यस्य सः, रक्तनयन इति भावः । विद्वुमश्यङ्गशोभितः = विद्वम्-मयाभ्यां (प्रवालमयाभ्याम्) श्याभ्यां (विषाणुभ्याम्) शोभितः (अलङ्कृतः) । विभक्तमुक्तामयचित्रमण्डनः = विभक्तानि (कृतविभागानि) मुक्तामयानि (भौक्ति-कृपयुराणि) विदाणि (युवर्णानि) मण्डनानि (भूषणानि) यस्य सः । मनोऽप-हारी = मनोहर, हिरण्मयः = हिरण्यस्य विकारः 'दापिङ्गनायने'स्यादिना निपातः । सुवर्णमयः, ताङ्गो हरिणः = शूगः, द्रुमाऽन्तरे = कृष्णमध्ये, आविरासीत् = प्रादुर्भूतः । अग्रोपमाऽलङ्कारः । वंशस्थं नृत्तम् ॥ ३६ ॥

भ्रूबह्नीति । भ्रूबह्नीविजितमनोजचारुचापः स्फुरदसितोत्पलाऽभिरामः सीताया लोचनान्तः चापश्चीजितयुवतीमनोरमभ्रः स्फुरदसितोत्पलाऽभिरामः कान्तश्च तम् अनुसारेत्यन्वयः । भ्रूबह्नीविजितमनोजचारुचापः = भ्रूबह्नीया (नेत्रोपरिस्थरोम-राजिलतया) विजितः (पराजितः) मनोजस्य (मनसिजस्य, कामदेवस्येत्यर्थः) चारुः (सुन्दरः) चापः (धनुः) येन सः । पूर्वं च स्फुरदसितोत्पलाऽभिरामः = स्फुरत् (विलसत्) यत् असितोपलं (नीलकमलम्) तदिव अभिरामः (सुन्दरः) पदमिदं तन्त्रेण कान्तपदस्याऽपि विशेषणं बोद्धव्यम् । सीतायाः = जानकायाः, लोचनान्तः = नयनाऽवयवः । पूर्वं च—चापश्चीजितयुवतीमनोरमभ्रः = चापश्चिया (स्वधनुः शोभया) विताः (पराजिताः) युवतीनां (तस्मीनाम्) मनोरमाः

विभक्त मुक्तामय विभित्र भूषणोंसे सम्बन्ध और मनको हरण करनेवाला सुवर्णमय शूग चूक्ष्मोंके बीचमें प्रकट हुआ ॥ ३६ ॥

गङ्गा—(मन ही मन) निश्चय यह अनर्थका अकूर है । (सुनाकर) तब क्या हुआ ?

हंस—भ्रूबह्नीसे कामदेवके सुन्दर धनुको जीतनेवाले और चब्रल नीलकमलके सदृश सुन्दर सीताके नेत्रावयवने और पतुकी शोभासे सुवतिकी सुन्दर भौदको जीतने वाले और उच्चल नीलकमलके सदृश सुन्दर प्रिय रामने भी उस शूगका अनुसृतण किया ॥

ततः—

त्रासातुरेण हरिणेन सहैव तेन
दूरं प्रवाति हृदये जनकात्मजायाः ।

सौमित्रिराथ्रमपदात्कृतचापपाणि-
द्राङ्गनिर्जंगाम च, विवेश च कोऽपि भिष्णुः ॥ ३६ ॥

(मनोहराः) भ्रुवः (नेत्रोपरिस्थरोमराज्यः) येन सः । तथैव स्फुरदसितोऽपलाऽभिरामः = विलसन्नीलकमलसुन्दरः, काम्तश्च = सीताप्रियश्च, रामश्चेत्यर्थः । ते = पूर्वोक्तं हिरण्यमयं हरिणम्, अनुससार = अनुशृतवान् । अतिरमणीयं तादृशं हिरण्यमयं हरिणं इद्वा सीता साऽभिलाप्य जाता, रामश्च सीताऽभिलाप्य ज्ञात्वा व्यापाद्यनार्थं ते हरिणमनुससारेति भावः । अत्र रूपकोपमाश्लेषाणां भिष्योऽनपेच्छ्या स्थितेः संसृष्टिः । प्रहर्षिणीचृत्यम् ॥ ३७ ॥

त्रासाऽऽतुरेणति । त्रासाऽऽतुरेण तेन हरिणेन सहैव जनकात्मजाया हृदये दूरं प्रवाति कृतचापपाणिः सौमित्रिः आथ्रमपदात् द्राङ्गनिर्जंगाम कोऽपि भिष्णुश्च विवेशेत्यन्वयः । त्रासाऽऽतुरेण = भयाऽऽङ्कुलेन, रामशरादिति दोषः । तेन = पूर्वोक्तेन, हरिणेन = मृगेण, सहैव = सममेव, जनकाऽऽत्मजायाः=ज्ञानक्याः, सीताया हृदयर्थः । हृदये = चित्ते, दूरं = विप्रकृष्टं, प्रवाति = प्राप्ते सति, रामचिन्तयेति दोषः । कृतचापपाणिः = कृतः (विहितः, आरोपितमीर्दिकं इति भावः) यश्चापः (धनुः) स पाणी (करे) यस्य सः, ‘प्रहरणाऽर्थम्यः परे निष्ठासप्तम्यौ’ इति पाणिपदस्य परनिपातः । तादृशः सौमित्रिः = लक्ष्मणः, आथ्रमपदात् = उटगस्थानात्, द्राङ्ग = कीर्णं, निर्जंगाम = निर्गतः, रामस्यविपदाशङ्क्या तज्जाणाऽर्थमिति दोषः । अत्राऽन्तरे कोऽपि = अविज्ञातनामधेयः, भिष्णुश्च = भिज्ञाऽर्थी च, भिज्ञत इति भिष्णुः, ‘भिष भिज्ञायामलाभे लाभे चेति धातोः ‘सनाक्षंसभिषु उ’रिष्युः । विवेश = प्रविष्टः, आथ्रमपदमिति दोषः । रामशरायतनभीतेराङ्कुलेन तेन मृगेणैव सह रामचिन्तया सीताया भासन्ते च दूरं प्राप्ते सति धनुष्यपिण्ठेष्यमण आथ्रमाच्छ्रुतीश्च विहितनियंयौ, अत्राऽन्तरे कोऽपि भिष्णुश्च सीताऽन्तिकमाजगामेति भावः । अत्र सहोकिरणङ्कारस्तक्षणं सोदाहरणं यथा चन्द्रालोके—‘सहोकिः सहभावश्चेज्ञासते जनरक्षनः । दिग्न्तमगमणस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥’ इति । वसन्ततिळकाबृत्तम् ॥ ३८ ॥

तथा—मयसे आकुल उस मृगके साथ ही सीताहृदयके भी दूर प्राप्त होने पर हाथोंमें अनुको लेनेवाले लक्ष्मणजी आथ्रम-स्थानसे शीघ्र बाहर निकले, इसी बीचमें कोई भिष्णुक भी आथ्रमके भीतर मुसा ॥ ३८ ॥

गङ्गा—ततस्ततः ?

हंसः—ततः—

इतो वाणं रामः क्षिपति हरिणे मुक्करुणः,
स चापः सौमित्रिः स्थजनमनुयाति द्रुतमितः ।
इतः सीता भिक्षामुपनयति भिक्षोः करतले,
ब्रयं व्योमिन प्रेहन्युगपदहमालोकयमिदम् ॥ ३६ ॥

सरयूः—ततस्ततः ?

हंसः—ततः—

इतो वाणमिति । इनो रामो मुक्करुणो हरिणे वाणं क्षिपति । इतः सचापः सौमित्रिः द्रुतं स्थजनम् अनुयाति । इतः सीता भिक्षोः करतले भिक्षामुपनयति । व्योमिन प्रेहन्युगपदहमालोकयमित्यन्वयः ।

इतः = इह, सार्वविभक्तिकस्तसिः । रामः = रामचन्द्रः, मुक्करुणः = निर्दृष्टः सन्, हरिणे = पूर्वोंके हिरण्यमये हृणे, विषये । वाणं = चारं, क्षिपति = प्रहरति । इतः = इह, सचापः = धनुर्धारी, सौमित्रिः = लक्षणः, द्रुतं = शीघ्रं, स्थजनम् = आमधन्यं, रामचन्द्रमिति भावः । अनुयाति = अनुस्वरति । इतः = इह, सीता = जानकी, भिक्षोः = भिक्षाऽर्थिनः, राष्ट्रास्वेति भावः । करतले = हस्ततले, भिक्षां = वाचितमल्लम्, उपनयति = समर्पयति । व्योमिन = आकाशो, प्रेहन्युग = उद्धीष्यमानः सन्, अहं = हंसः, इदं = पूर्वोंकं, ब्रयं = वित्तयं, पृक्त्र रामकर्तृकहरिणविषयकवाणेष्यणमपत्र सचापसीमित्रिकर्तृकरामाऽनुसरणमन्यत्र च सीताकर्तृकभिक्षकरतलविषयभिक्षाऽनुसमर्जनमिति भावः । युगपत् = एककालम्, जालोकयं = इष्टवान् । आकाशगत्यैव यौगपदेन कार्यत्रितयदर्शनयोग्यतां संभाव्यते । शिखरिणी-चृतम् ॥ ३७ ॥

गङ्गा—तव क्या हुआ ? तव क्या हुआ ?

हंस—हह—

इपर राम निर्दृष्ट होकर गृह पर बाग छोड़ रहे हैं । इपर धनु घटाकर लक्षण शीमस्थजन (राम) का अनुसरण कर रहे हैं । इपर सीता भिक्षुके करतलमें भिक्षा दे रही हैं । आकाशचारी होते हुए मैंने इन तीनों दृश्योंको एक ही बार देख लिया ॥ ३७ ॥

सरयू—तव क्या हुआ ? तव क्या हुआ ?

हंस—तव—

कनकहरिणगात्रे वाणपातावलोका-

द्विसुखहृदयवृत्तिर्लोचने सज्जिमील्य ।

कथयितुमयि, चेदं रामवृत्तान्तजातं

सरयु ! तव तटान्तं तृणमेवाऽवतीर्णः ॥ ४० ॥

तदनुजानीत मां देव्यः ! सलिलावगाहनाय, आन्तोऽस्मि ।

तिक्ष्णः—

विहरास्मिन् रमणीये शुचिपयसि स्मेरनीरजे सरसि ।

पुरतरुणीचरणरणन्मणिनूपुरकूजितोऽकुतुकः ॥ ४१ ॥

कनकेति । कनकहरिणगात्रे वाणपाताऽवलोकात् द्विसुखहृदयवृत्तिः (अहम्)
लोचने सज्जिमील्य अविसरयु ! इदं रामवृत्तान्तजातं कथयितुं तव तटाऽन्तं तृण-
मेवाऽवतीर्ण हृत्यन्वयः । कनकहरिणगात्रे = सुवर्णसूर्यशरीरे, वाणपाताऽवलोकात् =
वाणपातस्य (रामकर्तुकसशप्रहारस्य) अवलोकात् (दर्शनात्) । द्विसुखहृदयवृत्तिः= पराकूसुखमनोब्यापारः, ताद्वाऽहमिति शेषः । लोचने = नयने, सज्जिमील्य =
शुद्धयित्वा, मृगधातव्यापाशदर्क्षनाऽसामर्थ्येनेति शेषः । अविसरयु = हे सरयुदेवि !,
इदं = पूर्ववृत्तं, रामवृत्तान्तजातं = रामचन्द्रोदम्बुद्धसमूहं, कथयितुं = वक्तुं, तव =
भवत्याः सरयवाः, तटाऽन्तं = तीरप्रान्तं, तृणमेव = शीघ्रमेव, अवरीणः = कृताऽव-
तरणः, अस्मीति शेषः । कालयान्मृगधातं द्रष्टुमचमोऽहमत्र समायातोऽस्मीति
भावः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४० ॥

तदिति । अनुजानीत = आदिशत ।

विहरेति । पुरतरुणीचरणरणन्मणिनूपुरकूजितोऽकुतुकः (त्वम्) रमणीये शुचि-
पयसि स्मेरनीरजे अस्मिन् सरसि विहरेत्यन्वयः । पुरतरुणीचरणरणन्मणिनूपुरकूजि-
तोऽकुतुकः = पुरतरुणीनां (नगरयुवतीनाम्) चरणेषु (पादेषु) रणन्तः (शब्दाय-
मानाः) ये मणिनूपुराः (रत्नलचिता भक्तीराः) तेषां कूजितैः (शब्दैः) उरकु-

सुवर्णसूर्यके शरीरमें शरप्रहार देखनेमें असमर्थ होकर मैं आँखोंको मूँदकर हे सरयु !
रामके इन वृत्तान्तोंको कहनेके लिये आपके तटके पास शीघ्र ही उत्तर पक्षा हूँ ॥ ४० ॥

इस कारण हे देवियो ! मुझे जलमें प्रवेश करनेके लिय अनुका हे देव क्योंकि मैं धक
गया हूँ ।

तीनों—नगरकी युवतियोंके चरणोंमें शब्द करनेवाले मणिखणित मजोरोंके शब्दोंमें
कीरुकी होकर तुम मगोहर, स्वच्छ जलवाले और विकसित कथलोंसे सम्पर्क इस तालाबमें
विहार करो ॥ ४१ ॥

गङ्गा—सखि, सरयु ! अनेन वृत्तान्तकमेण कातरं मे मनः ।

सरयुः—अलं कातरतया, नन्दनेन हि नूपुरोद्देवेन स्मृतं मया—
यत्किल बनगमनोद्यतां जानकीभिदमुक्तवती करकलिवन्नपुरद्वया पतिव्रता
सीमन्तिनीरत्नमरुन्धती ।

अधिचरणममू चमूरुनेत्रे ! मृदुरणितौ मणिनूपुरौ विधेहि ।

अहरपि विरहं न यन्महिम्ना हरिणादशः सह चलतमैर्भन्ते ॥४२॥

तुकः = उत्तरम् (उत्पचम) कुतुकं (कौतुहलम्) यस्य सः, उत्पचकुत्तुहलः, त्व-
मिति शेषः । रमणीये = क्षीडायोग्ये, मनोहरे वा । शुचिपयसि = शुचि (स्वच्छं
पवित्रं वा) पयः (जलम्) यस्मिंस्तस्मिन् । स्मेरनीरजे = स्मेराणि (विकसि-
तानि) नीरजानि (कमलानि) यस्मिंस्तस्मिन् । तादेषो अस्मिन् = निकटस्थे,
सरसि = कासारे, विहर = विहारं कुरु । आर्यवृत्तम् ॥ ४३ ॥

गङ्गेति । कातरं = भीरु, तदनन्तरं सीताया अनिष्टमाशङ्कय मदीयं मनोभया-
विष्टमिति भावः ।

सरयूरेति । नूपुरोद्देवेन = 'विहरेति' पश्ये नूपुरपदस्य प्राकटेनेति भावः । कर-
कलितनूपुरद्वया = हस्तएतमक्षीरद्विताया । सीमन्तिनीरत्नं = नारीश्वेषा ।

अधिचरणमिति । हे चमूरुनेत्रे ! मृदुरणितौ अमू मणिनूपुरौ अधिचरणं विधेहि ।
यन्महिम्ना हरिणादशो चलतमैर्भन्ते । सह अहरपि विरहं न लभन्ते इत्यन्वयः ।

हे चमूरुनेत्रे = हे मृगनयने, हे सीत इति भावः । मृदुरणितौ = कोमलशङ्कौ,
अमू = पृती, मणिनूपुरौ = इत्यचित्ती मङ्गीरौ, अधिचरणं = चरणयोः, विधेहि =
कुरु, नूपुरधारणे चरणी समलङ्घकौती विधेहीति भावः । नूपुरधारणे फलमाह—
अहरपीति । यन्महिम्ना = यन्माहाम्येन, चरणात्तनूपुरप्रभावेणेति भावः । हरिण-
दशः = मृगनयनाः खियः, चलतमैर्भन्ते: सह = स्वकान्ते: समम्, अहरपि = पृकं दिन-
मपि, 'कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोग' इति द्वितीया । विरहं = वियोगं, न लभन्ते = न
प्राप्नुवन्ति । अत्रोपमाऽङ्गारो वृत्यनुग्रासश्च । तुष्पिताद्यावृत्तम् ॥ ४२ ॥

गङ्गा—सखि सरयु ! इस वृत्तान्तके कमसे मेरा चित्त कातर हो रहा है ।

सरयू—कातर नहीं होना चाहिए । मङ्गीरशङ्ककी चर्चासे मुझे याद हुई कि—बन
जानेमें तत्पर सीताजीको हाथोंमें दो मङ्गीरोंको लेती हुई पतिव्रता नारीरत्न अहन्पतीने
बो कहा था—हे मृगनयने सीते ! कोमल अभिवाले इन मणिच्छचित मङ्गीरोंको चरणोंमें
पहनो । जिनकी मदिमासे छन्दरिया अपने पतिसे पक दिनके वियोगको भी नहीं
पाती हैं ॥ ४२ ॥

कुतवती च तथा जानकी ।

गङ्गा—इदानीं किमपि निर्वृतास्मि । सत्यवादिनी हि मे सखी वसिष्ठ-
गृहमेधिनी । तदागच्छत् इमं वृत्तान्तं रघुकुलवत्सलाय सागराय निवेद-
यामः । (इति परिकामन्ति) ।

गङ्गा—(सविस्मयम्) अहो ! प्रवाहवेगातिशयात्तत्क्षणादेव दूरमुप-
याताः स्मो यद्यमदूर एव गोदावरीसहचरः सागरः किमपि समालपन्ना-
लोक्यते कङ्गोकिनीकान्तः ।

(ततः प्रविशति गोदावरीसहचरः सागरः)

सागरः—ततस्ततः ?

सरयूः—कथमिहापि किमपि वृत्तान्तशेषः प्रस्तूयते ?

यमुना—अपि नाम तदेव भविष्यति यत्किल हंसेन नावगतम् ?

(अविणाम तं जेव्य हविरसदि जं किर हंसेण नावगतम्)

गङ्गेति । किमपि = बेनाऽपि प्रकारेण । निवृत्ता = संजातसुखा । नूपुरभारणेन
रामेण सीताया वियोगाऽसंभवादिति भावः । वैसष्ठगृहमेधिनी = वसिष्ठधर्मपत्नी,
अरुन्धतीति भावः ।

कङ्गोलिनीकान्तः = नदीवस्त्रभः । समालपन् = संभाषमाणः ।

यमुनेति । नाऽवगतं = न ज्ञातम् ।

सीताने भी वैसा ही किया ।

गङ्गा—इस समय किसी प्रकारसे मेरा ढदय सुखका अनुभव कर रहा है । मेरी सखी
वसिष्ठकी धर्मपत्नी अरुन्धती सत्यवादिनी हैं । इसलिए आओ इस वृत्तान्तको रघुवंशमें
स्नेह करनेवाले समुद्रजीसे निवेदन करें । (सबलोग परिक्षण करती हैं ।)

गङ्गा—(भावार्थपूर्वक) अहो ! अतिशय प्रवाहवेगके कारण थोड़े ही क्षणमें इमलोग
दूर पहुँच गई हैं जो कि निकट ही ये गोदावरीके सहचर नदीपति सागर (समुद्र) कुछ
वातचीत करते हए दिखाई दे रहे हैं ।

(तब गोदावरीके सहचर सागर प्रवेश करते हैं ।)

सागर—उब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

सरयू—या यहाँ भी कुछ बातोंका पूछ रहा है ।

यमुना—जो इसको विदित नहीं थी वही बात है जिसा ।

गोदावरी—ततो—

रामोन्मुकैकवाणप्रणिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः

सथो मारीचनामा॒जनि रजनिचरः सान्द्ररकाकवक्षाः ।

भिष्मः सो॒पि लग्नार्थान्मणिखचित्चलत्कुण्डलश्वेणिशोभा-

घोवीखेलत्कपोष्णस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णाग्रजो॒भूत् ॥ ४३ ॥

गङ्गा—हा ! हतास्मि । विमृश्य) अथवाऽस्ति तन्मणिन् पुरुद्धयम् ।

रामेति । रामोन्मुकैकवाणप्रणिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः सान्द्ररकाऽङ्ग-
वक्षाः (सन्) सथो मारीचनामा रजनिचरोऽजनि । स भिष्मरपि लग्नाऽर्थात् मणि-
खचित्चलत्कुण्डलश्वेणिशोभा वीचोखेलत्कपोष्णस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णाऽप्रजो॒-
भूतिवन्धयः । रामोन्मुकैकवाणप्रणिहतहृदयः = रामेग (राघवेग) उन्मुकः
(प्रहृतः) य एकः (एकसंवयः) वाणः (शरः) तेन प्रणिहत (विदम्) हृदयं
(वक्षः स्थलम्) यस्य सः । तादृशः काञ्चनाङ्गः = हिरण्मयशरीरः, कुरङ्गः = मूर्गः,
सान्द्ररकाऽङ्गवक्षाः = सान्द्रं (धनीभूतम्) यत् रक्तं (रुधिरम्) तेनाऽङ्गं (लिंगम्)
वक्षः (उठःस्थलम्) यस्य सः । तादृशः सद् । सथो = तद्वगे, मारीचनामा = मारी-
चाऽङ्गयः, रजनिचरः = निशाचरः, राज्ञस इत्यर्थः । अजनि = संजातः । रामसायक-
विद्वः पूर्वोक्तो हिरण्मयो हरिणस्तत्त्वाणमेव मारीचाशयराज्ञसरुपे परिणत इति भावः ।
सः = पूर्वोक्तः, भिष्मरपि = भिष्मार्थपि, लग्नाऽर्थात् = अदपकालादेव, मणिखचिते-
शयदिः = मणिखचितानि (रत्नसंयुक्तानि) चलन्ति (बलगन्ति) यानि कुण्डलानि
(कण्ठभूषणानि) तेषां श्रेणिः (पक्षिः) तस्याः शोभा (कान्तिः) एव वीची
(तरङ्गः) तस्यां खेलन्तः (क्षीडन्तः) ये कपोलाः (गण्डफलानि) तैः स्फुरि-
तानि (प्रकाशितानि) दश (दशसंयुक्तानि) शिरांसि (मूर्छान्तः) यस्य सः ।
तादृशः कुम्भकर्णाऽप्रजः = कुम्भकर्णज्येष्ठभाता, रावण इति भावः । अभूत् = संकृतः,
भिष्मसूर्यपकटवेषां परिहृत्य रावणः संकृत्त इति भावः । अदरूपकाऽङ्गद्वारः । शरमधरा
वृत्तम् ॥ ४३ ॥

गोदावरी—तद—

रामसे छोड़े गये एक वाजसे हृदयमें विद होकर मूर्छाशीर मूर्ग हृदयमें गाढ रुपिरसे
लिप्त होता हुआ उसी शह नामका राज्ञस द्वारा गया । वह भिष्मक भी अदपकालमें
ही रत्नखचित चक्रते हुए कुण्डलोंकी पक्षिकी शोभारूप तरक्कमें कोडा करनेवाले कपोलोंसे
प्रकाशित दश मरतकोंसे तुक द्वारा रावण बन गया ॥ ४३ ॥

गङ्गा—इय ! मैं न छ हो नहीं हूँ । (विचारकर) अबवा मणिखचित ये दी नूपुर हैं ।

सागरः—अपि नाम मम वधूटिका स्पृष्टा निशाचरेण ।
गोदावरी—न स्पृष्टा ।

सागरः—कथमिव ।

गोदावरी—तथाहि—

रजनिचरकराग्रस्पर्शसम्पातविघ्नं

रचयितुमनसूयादत्तहस्ताङ्गरागाम् ।

बहुलमनलपुञ्जः पिञ्जरज्योतिरुद्धन्

कुवलयदलशीतां संकृणोति स्म सीताम् ॥ ४४ ॥

सागरः—अहो ! अत्रिपत्न्यास्तपःप्रभावः ।

रजनिचरेति । रजनिचरकराऽग्रस्पर्शसम्पातविघ्नं रचयितुम् अनसूयादत्तहस्ता-
ङ्गरागः कुवलयदलशीतां सीतां बहुलम् उद्धन् पिञ्जरज्योतिः अनलपुञ्जः संकृणोति
संप्रेत्यन्वयः ।

रजनिचरकराऽग्रस्पर्शसम्पातविघ्नं = रजनिचरस्य (रावणस्य) करायैः (हस्ता-
ञ्जः) यः स्पर्शसम्पातः (आमर्षनप्रसङ्गः), तत्र विभन्नम् (अन्तरायम्) । रच-
यितुं = विधातुम् , अनसूयादत्तहस्ताङ्गरागाम् = अनसूयया (अत्रिपत्न्या) दत्तः
(वितीर्णः) हस्तेन (करेण) अङ्गरागः (शरीरलेपनद्रव्यम्) यस्यै सा, ताम् ।
कुवलयदलशीतां = कुवलयदलम् (कमलपञ्चम्) इव शीतां (शीतलाम्) भया-
दिति शेषः । तादृशीं सीतां = जानकीं बहुलं = प्रजुरं यथा तथा, उद्धन् = प्राकुर्भवन्
पिञ्जरज्योतिः = पीतप्रकाशः, यः अनलपुञ्जः = अग्निसमूहः, सः । संकृणोति स्म =
परिवेष्टिवान्, 'छट् स्मे' इति भूताऽर्थं छट् । अनसूयादत्ताङ्गरागप्रभावादनक्षस-
मूहो रक्षाऽर्थं सीतां परिवेष्टिवानिति भावः । अत्रोपमाऽङ्गरागः । मालिनीकृतम् ॥ ४४ ॥

सागर—क्या रावणने बचू सीताका स्पर्शं भी कर लिया ?

गोदावरी—नहीं किया ।

सागर—कैसे ?

गोदावरी—जैसे कि—

राक्षसके हस्ताग्रोंसे दोनोंवाले स्पर्शमें विघ्न करनेके लिए जिनको अनुसूयाने अङ्गराग
द्रव्य दिया है वेसी और कमलपत्रके समान शीतल सीताको प्रजुरतासे प्राकुर्भूत बीडे
प्रकाशवाले अग्निपुञ्जने परिवेष्टित कर लिया ॥ ४५ ॥

सागर—मही ! अनसूयाका कैसा तपःसामर्थ्यं है ।

गोदावरी—ततो वरुणमन्त्रचिन्तनाहृतनूतनबलाहकाङ्गननिचुलित-
पाणिरस्तृशदेव ।

‘हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर !

हा नाथ ! हा रघुपते ! किमुपेक्षासे माम् ।’

इत्यं विदेहृतनयां मुहुरालपन्ती-

मादाय राज्ञसपतिर्नभसा जगाम ॥ ४५ ॥

सरयूः—अयि भागीरथि ! कथमस्मझागचेयादरुन्धतीवाचोऽपि

गोदावरीति । वरुणमन्त्रचिन्तनाहृतनूतनबलाहकाङ्गननिचुलितपाणिः = वरु-
णस्य (अप्यते :) यो मन्त्रः (मनुः) तत्त्विचन्तनेन (तद्वागेन) आहृताः
(आकारिताः) नूतनाः (नवीनाः) ये बलाहकाः (यारिवाहकाः, मेघा इत्यर्थः)
तेषामङ्गलेन (प्रान्तभागेन) निचुलितः (प्रच्छुदपटीकृतः) पाणिः (हस्तः)
वस्य सः । ताहको रावण इति शेषः । पृतेन राघवस्य मेघाङ्गलप्रावृतपाणित्वेन
विद्विदाहाऽभाव उम्नीयते ।

हा रामेति । हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर ! हा नाथ ! हा रघुपते !
मां किमु उपेक्षसे ? इत्यं मुहुरालपन्ती विदेहृतनयाम् आदाय राज्ञसपतिः नभसा
जगामेत्यन्वयः । सर्वत्र ‘हा’ इत्यत्र ‘माम्’ इति पदं संयोजयम् । हा मां ; मम
शोष्यत इति भावः, राज्ञसाऽपहृतत्वादिति शेषः । राम = रामचन्द्र, रमण = वरुण,
जगदेकवीर = लोकमुखयश्च, नाथ = स्वामिन् !, रघुपते = हे राघवश्चेष्ट !, माँ=सीता,
दशकमध्यरनीतामिति शेषः । किं = किमर्थम् । उपेक्षसे = उपेक्षितां करोयि । मद्भू-
षणभस्य लोकैकश्चरस्य रघुवंशाखुरन्धरस्यापि ते कीदक्षी मदुपेक्षेति भावः इत्यम् =
अनेन प्रकारेण, सुदुः = वारंवारम्, आलपन्ती = भाषमाणां, विदेहृतनयां = जानकीं,
सीताम् । आदाय = गृहीत्वा, राज्ञसपतिः = निशाचरेश्वरः, रावण इति भावः ।
नभसा—आकाशेन, ज्योममार्त्तिभिति भावः । जगाम = गतः । अत्र विशेषणानां
साभिप्रायत्वात्परिकराऽङ्गारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४५ ॥

सरयूरिति । अस्मझागचेयात् = अस्मझाग्यात्, अस्मद्दृष्ट्यात् । अरुन्धती-

गोदावरी—तद वरुणमन्त्रके ध्यानसे मुक्ताये गये नये मेघोंके अग्नेलसे प्रावृत हाथों
वाले रावणने उनको छू दी लिया ।

‘हा राम ! हा रमण ! हाम । हे संसारके एकमात्र वीर ! हा नाथ ! हा रघुपते !
मर्यो भाष मेरी विद्वा कर रहे हैं ?’ इस प्रकार वारंवार बीकती द्वारे सीताको लेकर रावण
आकाशमार्गसे चला ॥ ४५ ॥

सरयू—हे गहे ! इमारे भाष्यसे क्या अरुन्धतीके बचन भी छूठे होंगे ? ।

मृषा भविष्यन्ति ।

गङ्गा—नहि नहि ।

सागर—(सविषादम्) ततः ?

गोदावरी—ततः शैलशिखराधिवासिना विहङ्गराजेन जटायुना पन्थानमवरुध्येदमुक्तो राक्षसेन्द्रः—

आः पापिन् ! पश्यतो मे, रघुतिलकवधूं चोरवृत्याऽपहतुं

सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशशिरःशायिनीमुद्यतोऽसि ।

एष लिङ्गत्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दीतचूडामणीनि

त्वामयाहं गरुदमानुरगमिव सुधाकाङ्क्षिणं संहरामि ॥ ४६ ॥

बाष्पोऽपि = वशिष्ठपत्नीवचनान्यपि, 'अहरपि विरहं न यन्महिम्ने'त्वादिरूपाण्य-
पीति भावः ।

आः पापिन्निति । आः पापिन् ! पश्यतो मे गिरिशशिरःशायिनीं शीतांशुलेखामिव रघुतिलकवधूं सीतां चोरवृत्या अपहतुम् उत्थतोऽसि । पृथोऽहमश्च प्रखरनखमुखैः दीपचूडामणीनि शिरांसि लिङ्गत्वा गरुदमान् सुधाऽऽकाङ्क्षिणम् उरगमिव खर्त्ता संहरामीत्यन्वयः । आः = कोपशोतकमव्ययमिदम् । पापिन् = हे पाप रावण ! पश्यतः = अवलोकयतः, मे = मम, 'पहीचानादरे' इत्यनादरे पही, पश्यन्तं माम-
नाहत्येति भावः । गिरिशशिरःशायिनीं = गिरिशस्य (शिवस्य) शिरःशायिनीं (मस्तकवर्तिनीम्), शीतांशुलेखामिव = चन्द्ररेखामिव, सर्वजनशङ्काभाजन-
भूतामिति भावः । रघुतिलकवधूं = रामचन्द्रपत्नीं, सीतां = जानकीं, चोरवृत्या = स्तेनम्बवहारेण, अपहतुं = मोष्टम्, उत्थतोऽसि = उत्थमपरोऽसि, यत्वं शौर्यमना-
स्थाय प्राकृतस्तेनवन्मैथिलीमपहतुं तत्परोऽसि, इदं ते साऽतिशयं विगीतं कर्मेति भावः । अतः पृथः = समीपतरवर्ती, अहं = गृध्रराजो जटायुः, अश्च = अस्मिन्दिने,

गङ्गा—नहीं नहीं ।

सागर—(लेदपूर्वक) ततः ?

गोदावरी—तत् पर्वतकी चोटीमें रहनेवाके पश्चिमाम जटायुने राह रोककर रावणको ऐसा कहा—

ओह पापिन् ! मेरे देखते देखते ही शिवमस्तक पर रहनेवाली चन्द्ररेखाके समान रामपत्नीं सीताको चोरकी तरह तू अपहरण करनेके लिए तैयार हो रहा है । यह मैं अब शीक्षण नालूनोंके अप्रभागोंसे, प्रज्वलित दिरोरत्नोंसे अष्टकृत शिरोको काटकर जैसे गरुद ने अमृतको चाहनेवाले संपूर्णका संहार किया था उसी तरह तैरा संहार करता हूँ ॥ ४६ ॥

गङ्गा—स एष नूपुरप्रसादः ।

सागरः—(सहर्षम्) तत्स्ततः ?

गोदावरी—

नखेस्तथैयैः कुलिशात्कठोरैर्भिन्नद्विरङ्गानि निशाचरस्य ।

रथः सहेमाभरणो वभले न जानकीलाभमनोरथोऽस्य ॥ ४७ ॥

प्रखरनखमुखैः = तीक्ष्णनखराऽग्रभावौ; दीपचूडामणीभिः = दीपाः (प्रज्वलिताः, प्रकाशिता हति भावः) चूडामणयः (शिरोरत्नानि) येषु तानि, ताद्वानि । शिरासि = शीर्षांगि, खट्टीयानीति शेषः । छित्रा = खण्डयित्वा, गरुदान्=वैनतेयः, सुधाकाञ्जिणन् = अमृताऽभिलापिणम्, उरगमिव = सर्पमिव, त्वां = भवन्तं रावणं, संहरामि = व्यापादयामि । यथोरगाणाममृताऽभिलापोऽयुक्तरूपस्तथैव तवाऽपि सीताकाञ्जाऽनुचितरूपा, अतोऽहं गरुद उरगानिव त्वां सत्वरं संहरामीति भावः । अत्रोपमाऽलङ्घारः । खग्वरा नृत्यम् ॥ ४६ ॥

नखैरिति । कुलिशात् कठोरैः निशाचरस्य अङ्गानि भिन्नद्विः तदीयनेहैः सहेमाऽभरणो रथो वभले । अस्य जानकीलाभमनोरथो न (वभले) इत्यन्वयः ।

कुलिशात् = वद्वादपि, 'पश्चमी विभक्त' हति पश्चमी । कठोरैः = कठिनतरैः, अत एव निशाचरस्य = राष्ट्रसाऽविषयस्य रावणस्य, अङ्गानि = देहाऽवयवान्, भिन्नद्विः = विद्वारयद्विः, तदीयैः = तत्सम्बन्धिभिः, जटायुप हति भावः । नखैः = नखरैः सहेमाऽभरणः = सुवर्णाऽलङ्घारसहितः, रथः = स्थन्दनः, रावणस्येति शेषः । वभले = भग्नः । परम अस्य = रावणस्य, जानकीलाभमनोरथः = सीताप्राप्त्यभिलाषा, न = न वभले नो भग्नः । जटायुपो निशिततरनखै रावणस्य रथ एव भग्नः, परं तस्य सीताप्राप्त्याभिलाषो न विहत हति भावः । अत्र परिसंक्षयाऽलङ्घारः, सोदाहरणं तुल्यतानं यथा चन्द्रालोके—

'परिसंक्षया निषिद्धैकमस्मिन्वस्तुयमन्वयम् ।

स्नेहघयः प्रददेषु स्वान्तेषु न नतञ्चाम् ॥' हति ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संमेलनाकुपजातिरूपत्तम् ॥ ४७ ॥

गङ्गा—यह मझीर (पालेव) का प्रसाद है ।

सागर—(सहर्ष) तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

गोदावरी—वज्रसे भी कठोर अतएव राक्षसके ज्वोंको विदीनं करनेवाले जटायुके नखोंसे सुवर्णाऽलङ्घारसे युक्त रावणका रथ ढूढ़ गया, परन्तु उसकी सीताप्रसिका अभिलाषा नहीं हटी ॥ ४७ ॥

सागरः—ततः ?

गोदावरी—ततश्च निशितनखनिञ्चिशनिर्धार्तभैरवे समरसंरम्भे संभ्र-
मकातरायां रावणैककरस्थितायां जानक्यां—

तस्याः कणन् किमपि नूपुर एक एव

क्रन्दज्जिवातिकरुणं चरणात् पूर्थिव्याम् ॥

गङ्गा—हाँ ! अबुना निराशाः स्मः ।

गोदावरी—

आस्तिष्ठ तिष्ठ निहतोऽसि खलेति जलपन् ।

दूराज्जटायुरपि खड्गहतः पपात ॥ ४८ ॥

गोदावरीति । निशितनखनिञ्चिशनिर्धार्तभैरवे = निशितनखाः (तीक्ष्णनखाः)
जटायुप हति भावः) निञ्चिशः (खड्गः, रावणस्येति भावः) सेषां निघातेन (पर-
स्परग्रहारेण) भैरवे (भयङ्करे), समरसंरम्भे = युद्धोत्साहे । सम्भ्रमकातरायां =
त्वराऽधीरायाम् ।

तस्या इति । किमपि कणन् तस्या एक एव नूपुरः अतिकरुणं क्रन्दज्जिव चरणात्
पूर्थिव्याम् (पपातेति उत्तराद्दीपदेन सम्बन्धः) । इति पूर्वाद्दीपन्वयः ।

किमपि = अव्यक्तं यथा स्यात्तथा । कणन् = शब्दायमानः । तस्याः = जानक्याः,
एक एव = एकक एव नूपुरः = मञ्जीरः, अतिकरुणम् = अतिशयकरुणापूर्णं यथा
स्यात्तथा, क्रन्दज्जिव = रुदज्जिव चरणात् = पावात्, पूर्थिव्यां = भूमौ, पपात = अप-
तत् । एको नूपुरो जानकीपादविश्लेषदुःखाद्वृद्धिन्वय मेदिन्यां पतित इति भावः ।
इति पूर्वाद्दीपन्वया ।

आस्तिष्ठेति । 'आः ! तिष्ठ तिष्ठ । हे खल ! निहतोऽसि इति दूरात् जलपन्
जटायुरपि खड्गहतः (सन्) पपातेखुत्तराद्दीपन्वयः ।

सागर—तव ?

गोदावरी—तव तीक्ष्ण नाखूनो और खड्गके परस्पर प्रहारसे भयङ्कर युद्धके संभ्रममें
रावणके एक हाथमें टिप्पत सीताके संभ्रमसे कातर होनेपर—

अव्यक्त रूपसे शब्द करता दुखा सीताका एक ही मञ्जीर करणापूर्ण शब्दसे रोते हुए के
समान चरणसे जमीनपर***

गङ्गा—हाय ! अब इमलोग निराश हो गई ।

गोदावरी—'ओह ! ठहर ठहर । हे दुह ! अब तू मारा गया' ऐसा दूरसे बोलते हुए
जटायु भी रावणके खड्गसे तादित होकर गिर पड़े ॥ ४८ ॥

सागरः—हा बत्से जानकी ! अबुना नीतोऽसि निशाचरेण (इति मूर्च्छिति)

गङ्गा—(उपस्थित्याशुकान्तेन वीजयन्ती) अये रघुकुलतिलक ! समाध्व-सिहि समाध्वसिहि ।

सागरः—कथमिह गङ्गापि ।

गङ्गा—यमुना·सरयौ च ।

सागरः—तन्मां मिलिताः सर्वा एव धारयत । अयमहं हतोऽस्मि शोकस्रोतसा ।

गङ्गा—अलमतिकातरतया, यतः—

प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः सम्पदोऽपि दुरात्मनाम् ।

आः इति कोपयोतकमध्यवयम् । तिष्ठ तिष्ठ = गतिनिवृत्ति कुरु, गतिनिवृत्ति कुरु, सम्भवे ह्रिरुक्तिः । हे खल = हे दुर्जन निहतोऽसि = मारितोऽसि, इति = इर्यं, दूरात् = विप्रकृष्टप्रदेशात्, जलयै = भाष्यमाणः, जटायुशपि = संपात्यनुजोऽपि खड्गहतः = खड्गेन (रावणकृपाणेन) हतः (व्यापादितः) सन्, पपात्तं=पतितः भूमाविति शेषः । हत्युत्तरार्द्धभ्याक्षया । अत्र श्लोक उपर्येकाऽलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सागर इति । शोकस्रोतसा=मन्युपवाहेण ।

प्राय इति । हि दुरात्मनां सम्पदोऽपि प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः, महात्मनां विपदोऽपि सुखोदकां भवन्तीत्यन्वयः ।

सागर—हा बत्से जानको । इस समय तुम्हें राक्षस के गया (ऐसा कहकर मूर्च्छित होते हैं ।)

गङ्गा—(समीप जाकर बखाऽब्रह्मसे इवा करती हुई) हे रघुवंशतिलक ! आप थैर्य धारण करें, पैरें धारण करें ।

सागर—कैसे यहाँ गङ्गा भी (आ गई) ।

गङ्गा—यमुना और सरयू भी ।

सागर—तब सबलोग मिलकर ही मुझे संमालो । यह मैं शोकके प्रवाहसे नष्ट हो गया हूँ ।

गङ्गा—व्यादा कातर नहीं होना चाहिए । क्योंकि—

दुरात्माओंकी संपत्तियाँ भी दुष्परिणामवाली होती हैं और महात्माओंकी विपतियाँ

भवन्ति हि सुखोदकां विपदोऽपि महात्मनाम् ॥ ४६ ॥

सरयूः—सखि, गोदावरि ! अपि जानासि नूपुरवृत्तान्तम् ।

गोदावरी—अथ किम् । कथितमेव वनदेवतया—‘तमादाय कोऽपि कपि: ज्ञात्यमूकसम्मुखं गतः’ इति ।

सारगरः—रामभद्रस्य तु को वृत्तान्तः ?

गोदावरी—रामभद्रोऽपि सीताविरहविहळः सौमित्रिणा धार्यमाणस्तामेव दिशं प्रतस्थे ।

(नेपालये)

सखि, कालिन्द ! वर्धसे ।

यमुना—का पुनरिमानि सूचीशलाकाविद्वानि मम नखान्यलक्षकरसेन सिद्धति ? (का उग इमाहं सूर्यसलाखाविद्वाहं मह णहाहं अलत्तद्रसेन सिद्धदि)

हि = यतः, हुरात्मनां = हुरुद्दीनां, रावणसहशानामिति भावः, सम्पदोऽपि = सम्पत्तयोऽपि, प्रायः = वाहुकर्येन, दुरन्तपर्यन्ताः = दुरन्तः (दुष्परिणामः) पर्यन्तः (शेषस्तीमा) यासां ताः, दुष्परिणामा इति भावः । एतद्वैपरीत्येन—महात्मनां = महात्मनामावानां, रामसहशानामिति भावः । विपदोऽपि = विपत्तयोऽपि, सुखोदकां = सुखम् (सुखजनकः) उदकः (उत्तरफलम्) यासां ताः, शुभपरिणामाः, भवन्ति = वर्तन्ते । दुर्जनानां साम्राज्यिका अभ्युदया अपि दुष्परिणामाः, सज्जनानां विपत्तयोऽपि शुभपरिणामा भवन्ति, अतः कातरतयाऽलमिति भावः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ४७ ॥

गोदावरीति । सौमित्रिणा = सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिस्तेन, लघमणे-

भो शुभपरिणामबाली दोती है ॥ ४८ ॥

सरयू—सखि ! गोदावरि ! क्या मधीरका वृत्तान्त जानती हो ?

गोदावरी—और क्या है वनदेवताने कहा ही है—‘उसे लेकर कोई वन्दर श्वस्यमूक पर्वतके सम्मुख चला गया ।’

सारगर—रामभद्रका क्या वृत्तान्त (खबर) है ?

गोदावरी—सीताके विद्योगसे विडुक और लहमणसे संभाले गये रामभद्रने भो उसो दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

(नेपालयमें)

सखि यमुने ! दुर्घारी वृदि हो रही है ।

यमुना—यह कौन सूचीसे विद मेरी नाल्कूनोंको लाक्षारससे सेचन कर रही है ?

(प्रविश्य)

तुङ्गभद्रा—जयतु जयतु नदीनाथः ।

सागरः—कथं पुनर्बद्धते कालिन्दी ।

तुङ्गभद्रा—आतुः सुग्रीवस्य चक्रवर्तिपदलाभेन ।

यमुना—इदानी चन्द्रनचण्डातपलिष्यमानपार्श्वयुगला वर्ते (दाँि चन्द्रणचण्डातपलिष्यन्तपासजुश्चला वद्धामि)

सागरः—कथं पुनर्बालिपालितापि कपिराजलक्ष्मीः सुग्रीवमनु-
सङ्क्रान्ता ? ।

तुङ्गभद्रा—कथमद्यापि बालिकथा ?

सागरः—कथमिव ?

तुङ्गभद्रा—ननु नूपुरप्रदानविश्वासितेन रामचन्द्रेणात्मानं सुग्रीवं च
समर्पयता हनुमता तथा व्यवसितं यथा—नेत्यर्थः । बाहौदिभ्यश्चेति हन् । प्रतस्थे = प्रसिद्धतः, 'समवप्रविभ्यः स्थ' हृत्याम-
नेपदम् ।यमुनेति । चन्द्रनचण्डातपलिष्यमानपार्श्वयुगला = चन्द्रनचण्डातपाभ्यां (मल-
यज्ञलेपविश्वासान्तरप्रकाशाभ्याम्) लिष्यमानम् (उपदिलामानम्) पार्श्वयुगलम्
(पार्श्वयुगलम्) यस्याः सा तादृशी, वर्ते = अवतिष्ठे । आतुः सुग्रीवस्य राज्यलाभो
मलयज्ञलेपसरसाः । सीताहरणकृतान्तश्च दुःसहस्रांतपसंजिभ हृति भावः ।

(प्रवेशकर)

तुङ्गभद्रा—नदीपति समुद्रको जय हो जय हो ।

सागर—यमुनाको किस प्रकारसे युद्ध हो रही है ?

तुङ्गभद्रा—माईं सुग्रीवके चक्रवर्ति पदलाभसे ।

यमुना—इस समय मेरे एक एक पाशबंधे चन्द्रन और प्रखर सूर्यकिरणसे लेपन
हो रहा है ।

सागर—कैसे बालीसे पांडित बालराजलक्ष्मी सुग्रीवमें संकान्त हो गई ?

तुङ्गभद्रा—कैसे आप आज भी बालीकी बात कर रहे हैं ?

सागर—इसी ?

तुङ्गभद्रा—नूपुर देनेसे विश्वासित रामचन्द्रने और अपनेकी तथा सुग्रीवकी भी
समर्पित करनेवाले इन्हामान्त्रे ऐसा उच्छेष किया कि जैसे—

सहेलं हृतवैनं हरिणमिव हैमं रघुपतिः
कपीनां साम्राज्ये प्रणतमभिपिञ्चन् रथिसुतम् ।
अपि धंसात्सख्युर्नृपतिमपचके पलभुजा-
मपि प्रीतं चक्रे निजकुलगरिष्टं दिनकरम् ॥ ५० ॥

सागरः—ततः किं वृत्तम् ?

दुङ्गभद्रा—ततः सुप्रीवेणापि—

परिम्लानां मालामिव ललितसौरभ्यरहिता-

मपि स्थाने स्थाने विचिनुत वधूर्टी दिनमणोः ।

सहेलमिति । रघुपतिः पूर्वं हैमं हरिणमिव सहेलं हृत्वा कपीनां साम्राज्ये प्रणतं रथिसुतम् अभिपिञ्चन् सख्युर्वसात् पलभुजां नृपतिमपि अपचके, निजकुलगरिष्टं दिनकरमपि प्रीतं चक्रं दृश्यन्वयः ।

रघुपतिः = रामचन्द्रः, एनं = वालिनं, हैमं = सूर्यणं, हरिणमिव = मृगमिव, सुव-
र्णमूर्गरूपधारिणं मारीचमिवेति भावः । सहेलम् = अनायासं, हृत्वा = व्यापाच,
कपीनां = वानराणां-साम्राज्ये = चक्रवित्तिष्ठे, प्रणतं = विनयाऽवनतं, रथिसुतं = सूर्य-
पुत्रं, सुप्रीवमित्यर्थः । अभिपिञ्चन् = राज्याऽभिपिक्तं कुर्वन्, एवं च सख्युःमित्रस्य,
रावणमित्रस्य वालिनः खंसात् = विनाशात्, पलभुजां = मौसमधिणां, राज्यसाना-
मित्यर्थः । नृपतिमपि = राजानमपि, रावणमपीत्यर्थः । अपचके = अपकृतवान्, एवं
च निजकुलगरिष्टं = स्ववंशगुरुतमं, दिनकरमपि = सूर्यमपि, प्रीतं = प्रसन्नं, चक्रे =
कृतवान् । अत्र 'सख्यु'रिति पदस्य 'मारीचस्ये'ति व्याख्यानं न सहृदयहृदयावर्जकं,
मारीचस्य भूत्यस्थानीयत्वाद्वालिन एव रावणसहित्वेन लोकप्रसिद्धेत्र । शिष्य-
रिणीकृत्तम् ॥ ५० ॥

परिम्लानामिति । 'परिम्लानां मालामिव ललितसौरभ्यरहितामपि दिनमणेव-

रामचन्द्रने बालीको सौवर्णमूर्ग (मारीच) के समान अनायास ही मारकर बानरोंके
साम्राज्यमें विनीत सूर्यपुत्र (सुप्रीव) को अभिपिक्त कर रावणके मित्र (बाली) को मारनेसे
राक्षसराज रावणका अपकार किया एवम् (सुप्रीवको राज्य देनेसे) अपने वंशके पूजनीय
सूर्यको भी प्रसन्न किया ॥ ५० ॥

सागर—तत्र क्या द्रुबा ?

दुङ्गभद्रा—तत्र सुप्रीवसे भी—

'मुरकाई मालाके समान भमीष-होगन्ध्यसे रहित सूर्यवंशको वधू सीताको स्थान

इति स्वेनैवोक्ताः कुमुदनलनीलाङ्गदमुखा

हनूमत्संयुक्ता दिशि दिशि नियुक्ताः कपिभट्टाः ॥ ५१ ॥

सागरः—इदानीमुज्जीवितोऽस्मि ।

गोदावरी—किं भवानेव ? नन्दिदानीमखिलोऽपि जीवितो जनः ।

सागरः—एवमेतत्—सकलजनमनःसाधारणी हि रामचन्द्रमाधुरी ।

नन्दिहैव पश्य—

नेदीयसी हि सरयूस्तपनोऽवैयं

भागीरथीयमुदयः सागराममापि ।

भृत्यं स्थाने स्थाने विचिनुत् इति स्वेनैव उक्ता हनूमत्संयुक्ताः कुमुदनलनीलाङ्गदमुखाः कपिभट्टा दिशि दिशि नियुक्ता हत्यन्वयः । परिम्लानां = परिम्लानां, माला-मिव = लज्जमिव, छलितसौरम्यरहितामपि = अभीष्टसौरम्यहीनामपि, सीतापदे रामविरहाद्विचेष्टिसौरम्यरहितामपि, दिनमणे = सूर्यस्य, वधूर्ती = स्तुषां, सीतामित्यर्थः । स्थाने स्थाने = प्रतिस्थाने विचिनुत् = अनिव्यत, इति = इत्यं, स्वेनैव = भागीरथैव सुद्धीवेणैवेत्यर्थः, उक्ताः = अभिहिताः, हनूमत्संयुक्ताः = हनूमसहिताः । कुमुदनलनीलाङ्गदमुखाः = कुमुदनलनीलाङ्गदप्रमुखाः, कपिभट्टाः = बाणरथोदाः, दिशि दिशि = प्रतिदिशं, वीप्सायां ह्रिशकिः । नियुक्ताः = आश्रसाः । उपमाङ्गल्यातः । दिशरिणीहृत्तम् ॥ ५१ ॥

सागर इति । रामचन्द्रमाधुरी = रामचन्द्रमाधुर्यम् । सकलजनमनःसाधारणी = सकलजनानां (समस्तलोकानाम्) मनः साधारणी (विच्चासामान्या) । सकलजनमनोऽस्यो रामचन्द्रमाधुरी रोचत इति भावः ।

नेदीयसीति । हि सरयूः नेदीयसी, हयं तपनोऽवावा, हयं भागीरथी, ममाऽपि

स्थानमें अन्वेषण करो, इस प्रकार आहत हनूमान् से युक्त कुमुद, नल, नील और लज्जद आदि लड़ाके बालरङ्ग दिशा दिशामें नियुक्त हुए हैं ॥ ५१ ॥

सागर—इस समय मैं जीवित हो गया हूँ ।

गोदावरी—वया भाव ही जीवित हुए हैं । इस समय सबके सब जीवित हो गये हैं ।

सागर—यह ठीक है, क्योंकि रामचन्द्रका माधुर्य सब लोगोंके मनमें उचिकारक है । यहाँ ही देखो—

सरयू अतिशय निकट रहती है, ये सूर्युत्री यमुना, भागीरथी गंगा हैं, इसी तरह मेरा

इत्यन्वयाद्युक्ते यदि पच्चपात-

स्तद्वत्सला किमिति वामपि चित्तवृत्तिः ॥ ५२ ॥

(उर्बगवलोक्य, सविसमयम्)

विलासैर्दभ्मोलेर्दलितगरुतः सर्वगिरयः,
स चैको मैनाकः पयसि मम मन्मो निवसति ।

सगरादुदयः । इति अन्वयात् रघुकुले पच्चपातो यदि, वामपि चित्तवृत्तिः किमिति तद्वत्सलोत्यन्वयः ।

हि = यतः, सरयूः = सरयूनाम्भी नदी, नेदीयसी = अतिशायनिकटवर्तिनी, राम-राजधान्ययोध्याया इति शेषः । अङ्गुष्ठयानिर्दिशति इयम् = पृष्ठा, तपनोद्धवा = सूर्यो-पप्त्रा, यसुनेति भावः । अङ्गुष्ठया निर्दिशति—इयम् = पृष्ठा, भागीरथी = गङ्गा, राम-पूर्वजभगीरथद्वितेति भावः । पूर्वं च ममापि = सागरस्याऽपि, सगरात् = रामपूर्वज-सगरनरपालात्, उद्धवः = उत्तरपतिः, इति = इयम्, अन्वयात् = सम्बन्धात्, रघुकुले = रघुभूपवंशी, पच्चपातो यदि = आसस्तिविशेषयेत्तर्हि उचितमेव, परं वामपि = दुययोरपि, गोदावरीतुङ्गभद्रयोरपि, रघुकुले केनाऽपि प्रकारेण सम्बन्ध-रहितयोरपाति भावः । चित्तवृत्तिः = मनोवृत्तिः, किमिति = किमर्थ, तद्वत्सला = तस्मिन् (रामे) वस्तला (स्तिवद्या) । रामराजधान्या अयोध्याया निकटस्थित-स्वास्तरस्याः, रामपूर्वजस्य सूर्यस्य दुहित्याचमुनाया पूर्वमेव रामपूर्वजभगीरथ-द्वितियाद्वङ्गायाः रामपूर्वतुरुपसगरोद्भूतवान्मम सागरस्याऽपि रामे वास्तव्यं युज्यते परं केनाऽपि प्रकारेण रामसम्बन्धरहितयोरपि गोदावरीतुङ्गभद्रयो रामे स्नेहप्रयुक्तिदर्शनाद्वामचन्द्रमाखुरी सकलजनमनःसाधारणीति प्रतीयत इति भावः । वसन्ततिलकं चृतम् ॥ ५२ ॥

विलासैरिति । सर्वगिरयो दम्भोलेर्विलासैः दलितगरुतः । स चैको मैनाको मम पयसि मन्मो निवसति । अये । स्फुरदमितगम्यवृत्तिमहिमा लघुतरगतिः हिमाद्रिः विन्द्यो वा कोऽयं शैलः मां लङ्घयतीत्यन्वयः ।

भी सगरसे लङ्घनम दुखा है, इस प्रकार सम्बन्धके कारण रघुवंशमें पक्षपान है तो तुम दोनों (गोदावरी और तुङ्गभद्रा) की भी मनोवृत्ति क्यों रामचन्द्रमें स्नेहमयी हो रही है ? ॥ ५२ ॥

(कपर देखकर, आश्वर्यपूर्णक)

सब पर्वत वज्रके विलासोंसे पक्षहीन हो गये हैं । वह एक मैनाक पर्वत भेरे जड़ते

अये कोऽयं शैलः स्फुरदभितगद्यूतिमहिमा
हिमाद्रिर्विन्ध्यो वा लघुतरगतिलह्यति माम् ॥ ५३ ॥
तदागच्छत, निरूपयामस्तावत्कोऽयभिति ।
(हति निष्ठान्ता सर्वे)
हति पञ्चमोऽङ्गः ।

सर्वं गिरयः = सकलपर्वताः, द्रम्भोळे: = वद्धस्य, 'शतकोटिः स्वरः' शम्बो द्रम्भो-
लिरसनिर्दयोः ।' इत्यमरः । विलासेः = आचरणः, छेदनरूपैरिति भावः । दलित-
गहतः = द्विनपचाः, वर्त्मन्त हति शेषः । स च = प्रसिद्धः, मैनाकः = मैनाकनामधेयो
हिमालयतनूजः पर्वतः, मम = सागरस्य, पयसि = जले, ममः = नुहितः सन्, निव-
सति = निवासं करोति । पश्चात्यां चलतः पर्वतानिन्द्रः स्ववद्वेण द्विनपचानचलां
कार, तत्रैकोऽवसिष्टो मैनाको मज्जले निमयनस्तिरुहति, अतस्तस्याऽपि काऽपि संभा-
वना नाऽहतीति भावः । अये = आश्रयं शोतकमध्ययमिदम् । स्फुरदभितगद्यूति-
महिमा = स्फुरन् (प्रकाशमानः) अभितः (अपरिभितः) गद्यूतिमहिमा (क्लोष-
द्वयमहत्यम्) यस्य सः, क्लोषद्वयविस्तारोपेत हति भावः । गद्यूतिः = क्ली क्लोष-
सुगम्य इत्यमरः । परं च - लघुतरगतिः = लिप्रतरगमनः । हिमाद्रिः = हिमाचलः,
विन्ध्यो वा = विन्ध्याचलोऽथ वा, कः = कतरः, अयं = सनिनकुष्टस्यः, शैलः =
पर्वतः, मां = सागरं, लह्यति = अतिकामति । आत्मानं लह्ययन्तं हनुमन्तं प्रेष्य
सागरस्याऽयं सन्देहः । अत्र सन्देहाऽलङ्कारस्तत्राऽपि संक्षयं पूर्वं पर्वतसान्ताच्छुद-
सन्देहः । त्रिलिंगीवृत्तम् ॥ ५३ ॥

हति श्रीबोधराजशर्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिक्षयायां प्रसन्नराघव-

व्याक्षयायां पञ्चमोऽङ्गः ।

ओ तत्सच्छ्रीमद्रामचन्द्रचरणाऽप्यन्मस्तु ॥

मम होकर निवास करता है । अरे ! दो क्लोषोंके विस्तारसे युक्त और अतिशीघ्रगति वाला
हिमालय वा विन्ध्य यह कौनसा पर्वत मुझे जाए रहा है ? ॥ ५३ ॥

इतिलिपि आओ, जान लें कि यह कौन है ?
(सब बाहर निकलते हैं ।)

हति पञ्चम अङ्गः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ)

रामः—सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं, चण्डांशुरुज्जृम्भते,

लक्ष्मणः—चण्डांशोनिंशि का कथा रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

रामः—वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता ।

लक्ष्मणः—धर्ते कुरुङ्गं यतः,

सौमित्र इति । ननु सौमित्रे ! चण्डांशुरुज्जृम्भते । तरुतङ्गं सेव्यताभिति प्रथम-
चरणाऽन्वयः ।

ननु सौमित्रे = हे लक्ष्मण !, चण्डांशुः = उच्चरितः, सूर्यं इत्यर्थः । उज्जृम्भते= संवर्द्धते, प्रवलतीति भावः । अतः—तरुतलं = शूषाऽधोभागः, 'अधः स्वरूपयोरखी तलम्' इत्यमरः । सेव्यताम् = आश्रीयताम् । जानकीविरहादिमांशुमुष्णांशु मत्वा शापाऽपनोदनाऽर्थं श्रीरामस्य लक्ष्मणं प्रत्युचिरियम् ।

चण्डांशोरिति । हे रघुपते ! निशि चण्डांशोः का कथा ? अर्थं चन्द्र उन्मीलतीति द्वितीयचरणाऽन्वयः ।

हे रघुपते = हे राघवचुरुन्धर, निशि = रात्रि, चण्डांशोः = सूर्यस्य, का कथा = का वार्ता, अर्थं = पुरोद्धयमानः, चन्द्रः = हिमांशुः, उन्मीलति = उद्देति । लक्ष्मणस्य स्वाप्रजं श्रीरामचन्द्रं प्रत्युचिरियम् ।

रामः पुनः पृच्छुति—वत्सैतदिति । वत्स ! भवता पृतत् कथं विदितं तु इत्यन्वयः ।

वत्स = हे वास्सवयभाजन लक्ष्मण, भवता = खया, पृतत् = अर्थं चन्द्र उद्देति न सूर्यं इत्येताद्वां तत्त्वं, कथं = केन प्रकारेण, विदितं = ज्ञातं, निविति वितके । रामस्य पुनरन्वयमनुयोगः ।

लक्ष्मण आह—यतः कुरुङ्गं धर्ते । यतः = यस्मात्कारणात्, कुरुङ्गं = मृगं = धर्ते = धारयति, अथभिति शेषः । मृगाङ्गुत्वाचन्द्रोऽर्थं न सूर्यं इति भावः ।

(तब राम और लक्ष्मण प्रवेश करते हैं ।)

राम—हे लक्ष्मण ! सूर्यं प्रज्वलित हो रहे, शूक्रके नीचे पैठी ।

लक्ष्मण—हे रघुपते ! रातमें सूर्यको क्या बात है ? ये चन्द्र उग रहे हैं ।

राम—वत्स ! यह तुमने कैसे जाना ?

लक्ष्मण—म्योक्ति ये मृगको धारण कर रहे हैं ।

रामः—

कासि प्रेयसि ! द्वा कुर नयने ! चन्द्रानने ! जानकि ॥ १ ॥

(पुनर्विलोक्य) हन्त ! सन्तापेन प्रतारितोऽस्मि । कथमयं गगनतला-
धिरोही रोहिणीहृदयनन्दनश्वन्दः । (चन्द्रं प्रति)

रजनिकर ! करास्ते वान्धवाः केरवाणां

सकलभुवनचेष्टाजाग्रका जयन्ति ।

कुरङ्गपदध्यवणेन पृक्सम्बन्धिक्षानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन कुरङ्गनय-
नायाः सीतायाः स्मरन् रामो विलपति काऽसीति । प्रेयसि कुरङ्गनयने चन्द्रानने
हे जानकि ! क्ष असि ? हा ! इति चतुर्थचरणाऽन्ययः ।

प्रेयसि = प्रियतमे, कुरङ्गनयने = मृगाणोचने, हे जानकि = हे सीते !, क्ष = कुञ्ज,
असि = वर्तमे । हा = जानकीमिति शेषः, नया वियुक्तायाः सीतायाः शोच्यत
इति भावः ।

अत्र श्लोके आन्तिमवलङ्घारः । शार्दूलविकीर्तिं शृणम् ॥ १ ॥

पुनरिति । प्रतारितः = विक्रितः । चन्द्रकिरणस्य मदनोद्दीपकवेन सन्तापकत्वा-
समर्थं खेन चन्द्रं सम्मान्य प्रतारितोऽस्मीति भावः । रोहिणीहृदयनन्दनः = रोहिण्याः
(दच्छुहितुश्वन्द्रप्रियतमायाः) हृदयनन्दनः = चित्तानन्दजनकः ।

रामश्वन्द्रभुवनचेष्टाजाग्रकास्ते करा जयन्ति । तत् सा मे जानकी कुञ्ज ? (इति) कथं न
कथयसि ? एवं मृगासहायोऽसि, किं लक्षणरोऽसि ? तु इत्यन्ययः ।

हे रजनिकर = हे चन्द्र !, केरवाणां = कुमुदानां, वान्धवाः = वन्धवः, विकास-
कथयाच्चन्द्रपरानां कंठवयाभ्यवस्थं सङ्घच्छ्रुते । एवं च सकलभुवनचेष्टाजाग्रकाः =
सकलभुवनानां (समस्ताणोकानाम्) चेष्टासु (कर्मसु) जाग्रकाः = जागरण-
षाणाः, 'जाग्रस्फू जागरिता' इत्यमरः । समस्ताणोककर्मदर्शकवेनाऽवस्थिता इति
भावः । तादृशास्ते = तद्य, कराः = किरणाः, 'विलहस्तोऽश्ववः करा' इत्यमरः ।
जयन्ति = सर्वोकर्त्तव्यं वर्तमत इति भावः, अत्र जि धातुरकर्मकः । तद्य = तस्मात्काह-

राम—प्रियतमे ! मृगाणोचने ! चन्द्रसुषि ! हे सीते ! तुम कहो दो ? ॥ २ ॥

(फिर देखकर) हाय ! सन्तापके कारण मैं विक्रित हुआ हूँ । किसप्रकार ये तो
आकाशतलमें भयिरोहण करने वाले और रोहिणीके चित्तको आनन्दित करनेवाले चन्द्र हैं ।

(चन्द्रसे)

हे चन्द्र ! कुमुदोंके नम्बु और समस्त कोगोंकी चेष्टाओंकी साक्षिरूप त्रुम्हारी किरणे

कथयसि न कर्यं तत्कुञ्ज सा जानकी मे
त्वमसि सृगसहायः, किञ्चु नकञ्चरोऽसि ? ॥ २ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) कथमयमभिपङ्गतरङ्गस्तरलीकरोत्यात्मानम् ?
तदन्यतो नयामि । (प्रकाशम्) आर्य ! अयमितो विलोक्यतां चपलचञ्चु-
पुटाचान्तशीतकरशीकरञ्चकोरः ।

रामः—(चकोरं प्रति)

तन्मे विदेहतनयावदनं निवेद्य
आतश्चकोर ! कुरु माँ चरितार्थवृत्तिम् ।

जात्, चन्द्रकराणां सकलभुवनचेष्टा जागास्तक्षब्दिति भावः । सा = लोकप्रसिद्धा,
मे = मम रामस्य, पत्नीति शेषः । जानकी = सीता, कुञ्ज = क, वर्तत इति शेषः ।
(इति = इदम्), कर्यं = केम प्रकारेण, न कथयसि = न ब्रूये, एव = रजनिकरा,
सृगसहायोऽसि = सृगः (कुरङ्गः) सहायः (अनुचरः) यस्य सः, ताहाशोऽसि =
वर्तसे, कोमलहृदय इति भावः । चन्द्रमभाषणमाणमुपलभ्य तत्र नकञ्चरवस्तुप्रे-
चते—किं निविति । किं नकञ्चरोऽसि = किं राष्ट्रसोऽसि, अत एव विलयत्यपि मयि
कूरस्य भाववाच्यदीयाऽनुकम्पाऽभाव इति भावः । निविति वितके । मालिनीवृत्तम् ॥ २ ॥

लक्ष्मण इति । अभिपङ्गतरङ्गः = पराभवपरमपरा, आत्मानम् = आर्यस्वभावम् ।
'आत्मायत्नो धतिर्युदिः स्वभावो ब्रह्मवर्धम्यत । इत्यमरः । चपलचञ्चुपुटाचान्त-
शीतकरशीकरः = चपलं (चपलम्) यत् चञ्चुपुटं (श्रोटिपुटम्) तेनाऽचान्तः
(पीतः) शीतकरस्य (हिमांशोः, चन्द्रसेत्यर्थः) शीकरः (असृतविन्दुकणः)
येन सः ।

तन्म इति । हे आतश्चकोर ! कान्तास्तेन भवता शशिनं विहाय यदीयकम-
नीयकपोलकान्तिः पीता । तत् मे विदेहतनयावदनं निवेद्य माँ चरितार्थवृत्ति
कुर्वित्यन्वयः ।

यह रही है । इसलिए मेरी सीता कहाँ है ? यह क्यों नहीं कहते हो ? तुम्हारा सहायक
मृग है । क्या तुम राक्षस हो ? ॥ २ ॥

लक्ष्मण—(मन ही मन) किस प्रकार यह परामवकी परम्परा आर्यके स्वभावको
चब्बल बना रही है । इनको दूसरे विषयमें ले जाता हूँ । (मुनाकर) आर्य ! चब्बल
चञ्चुपुटसे चन्द्रकिरणको पीनेवाले इस चकोरको इधर देखिए ।

राम—(चकोरके प्रति) हे मार्हि चकोर ! अपनी प्रिया (चकोरी) के साथ तुमने

पीता यदीयकमनीयकपोलकान्तिः

कान्तासखेन भवता शशिनं विहाय ॥ ३ ॥

स्वमणः—आर्य ! इयमितो विलोक्यतां शरत्कुरा निशाकरकिरण-
तुकारितरङ्गा तरङ्गिणी ।

रामः—(विलोक्य)

कल्लोलिनि ! त्वमिव साऽपि कुरुनेत्रा

नूलं किमध्यनुदिनं क्रशिमानमेति ।

हे भातः = हे चन्दो !, चकोर = हे चकोरपचिन्, कान्तासखेन = प्रियासहस्रेण,
चकोरीसहितेनेति भावः । 'राजाऽहःसशिभ्यष्टच्' इति समाप्ताऽन्तष्टच् । तादेशेन
भवता = स्वया, शशिनं = चन्द्रमसं, विहाय = त्यक्त्वा, चन्द्रिकाऽचमनरूपमपि
स्वजातिप्रसिद्धं कर्मेष्येदेति भावः । यदीयकमनीयकपोलकान्तिः = यदीयः (पास-
मन्दी, सीतायापि इति भावः) कमनीयः (मनोहरः) यः कपोलः (गण्डपदेशः)
तस्य कान्तिः (छविः) । पीता = आस्वादिता, तव = तस्मात्कारणात्, मे = महा,
कियाग्रहणात्तुर्थी । विदेहतनयावदनं = सीतामुखं, निवेद्य = ज्ञापयित्वा, मी =
जानकीवक्षुभं रामं चरिताऽर्थंकृतिं = चरिताऽर्थां (कृताऽर्थां) कृतिः (जीवनम्)
यस्य सः, तादेशम् । कुरु = विदेहि । हे चकोर ! चन्द्रिका, पायीतिनामाऽन्तराऽनु-
कृपमपि चन्द्रिकाचमनरूपं कर्म परित्यज्य सहस्रीसहितेन रुचिरा सीता-
कपोलचक्षुविः पीता तम्मे कुत्रासित सीतेति वार्ता निवेद्याऽनुगृहानेति भावः ।
वसन्तलिङ्गका वृत्तम् ॥ ३ ॥

लक्षण इति । शरत्कुशा=शरदा (तदाश्वत्तुना) कुशा (अलपजलेति भावः) ।
निशाकरितरङ्गाऽनुकारितरङ्गा=निशाकरस्य (चन्द्रस्य) किरणान् (मयूरान्)
अनुकूर्वन्तिः=विद्मधपन्तीति तच्छ्रीलाः, चन्द्रकिरणसदक्षा इति भावः । तादेशा-
स्तरङ्गाः (ऊर्मयः) यस्याः सा । तादेशी तरङ्गिणी = नदी, 'अयं नदी सरित् ।
तरङ्गिणी शंखलिनी लटिनी द्वादिनी खुनी !' इत्यमरः ।

कल्लोलिनीति । हे कल्लोलिनि ! त्वमिव कुरुनेत्रा साऽपि अनुदिनं किमपि

चन्द्रमाको द्योदकर जित (सीता) की मुन्द्र कपोलचक्षुविका पान किया है । इसुलिए
मुझे सीताकी मुखरितिका निवेदन कर मेरे जीवनकी कृतार्थः बनाओ ॥ ३ ॥

लक्षण—शरद छतुके कारण मन्दप्रवाह वाली चन्द्रकिरणोंके अनुकरण करनेवाली
वरहोंसे युक्त इस नदीको इपर देखिए ।

राम—(देखकर)

हे नदि ! त्रुम्हाठी तरह मृगकोचना यह सीता भी प्रतिदिन अनिर्बाच्य कुशताको

एतावदस्ति भवतीह निसर्गशीता

सीता पुनर्बद्धति कामपि तापमुद्राम् ॥ ४ ॥

लक्ष्मणः—इतो विलोक्यतामनिद्रनीलनलिनीयनविलीनोऽयमलिनी-
नाथः ।

रामः—(विलोक्य) अये कोऽयं विहङ्गः ?

उन्मीलन्नयनान्तकान्तिलहरीनिष्पीतयोः केवला-

अशिमानम् पृति नूनम् । इह एतावदस्ति । भवती निसर्गशीता, पुनः सीता
कामपि तापमुद्रां बहतीत्यन्वयः । हे कलोलिनि = हे नदि !, रवमिव = भवतीय,
कुरङ्गनेत्रा = शूगलोचना, 'तरङ्गनेत्रे'ति पाठान्तरे कलोलिनीपदे तरङ्गा पृव (उमर्ष
पृव) नेत्राणि यस्याः सा, सीतापचे—तरङ्गसदृशे (चल्लके इति भावः) नेत्रे यस्याः
सेति विग्रहः । साऽपि = सीताऽपि, अनुदिनं = प्रतिदिनं, किमपि = अनिवाच्यं,
क्रशिमानं = कृशत्वं, कृशस्य भावः अशिमा, तं 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्ञे'तीमनिष्प-
त्ययः । 'र अतो हलादेलंबोः' इति अतो रः । पृति = प्राप्नोति । हे नदि ! शरदा-
गमनेन रवमिव मद्विद्योगेन सीताऽन्यनुदिनमविवैचनीयं काश्यंसुपैतीति भावः ।
नूनमिख्युप्रेक्षायाम् । इह = अत्र, युवयोः काश्यविषये, एतावत् = एतत्परिमाणम् ,
अन्तरमिति = शेषः, अस्तीति शेषः । 'अन्तरमवकाशाऽवधिपरिष्ठानाऽन्तर्धितेवता-
दर्थ्ये' । इत्यमरः । तदेवाऽन्तरमुपपादयति—भवतीति । भवती = नदी, निसर्ग-
शीता = स्वभावशीतला, पुनः = परे, सीता = जानकी, कामपि = अनिवाच्यां, ताप-
मुद्रां = सन्तापविहँ, मद्विद्योगजनितमिति भावः । वहति = भारयति । शरदि
मद्विद्योगे च प्रतिदिनं काश्यं भजमानयोर्नीलीतयोरेतदन्तरमस्ति यदेका स्वभाव-
शीतला, द्वितीया मद्विद्यीय तु विद्योगाऽनलसन्तसेति भावः । अश्रोपमोर्प्रेक्षयोर्भिं-
योऽनपेक्षया स्थितेः संस्थिः । वसन्ततिलकाशूतम् ॥ ४ ॥

लक्ष्मण इति । अलिनीनाथः = अमरीपति:, अमर इत्यर्थः । अनिद्रनीलनलि-
नीवनविलीनः = अनिद्रं (प्रसुलङ्घम्) नीलं (नीलवर्णम्) यज्ञलिनीवनं (कम-
लिनीसमूहः), तस्मिन्, विलीनः (अन्तर्हितः) ।

रामो अमरं पृच्छति—उन्मीलन्नयनाऽन्तकान्तिलहरीनिष्पी-
त्यय द्वी प्राप्त कर रही है । तुम दीनोमें इतना अन्तर (फँड़) है कि तुम स्वमावतः
शीतल हो परन्तु सीता (मेरे विरहमें) अनिवैचनीय सन्तापविह धारण कर रही है ॥४॥

लक्ष्मण—विकसित नीलकमलोंके बनमें द्विपे हुए इस अमरको इधर देखिए ।

राम—(देखकर) अरे ! यह कौनसा पक्षी है ?

विकसित कटाक्षशोभासे फीके अतः सौरभमात्रसे अनुग्रेद सीताके कर्णस्थित विन

दामोदावधधारणीयवपुषोः कान्तासखेन ज्ञाणम् ।
 यत्कर्णोत्पलयोः स्थितेन भवता किञ्चित्समुद्गुञ्जितं
 आतस्तिष्ठति कुञ्च तत्कथय मे कान्ते प्रियाया मुखम् ? ॥ ५ ॥
 स्वमणः—(सातहृष्ट) अपीमं न विलोकयेदार्यः ।
 रामः—(विलोक्य) अये कोऽयं विहङ्गः ।
 योऽयं वहिः कलितकुञ्चमरेणुराग-
 मन्तस्तु सम्भृतदयं हृदयं दधानः ।

तस्मोः आमोदावृत् अवधारणीयवपुषोः यत्कर्णोत्पलयोः स्थितेन कान्तासखेन भवता यत् चणं किञ्चित् समुद्गुञ्जितं, हे आतः ! कान्तं मे प्रियाया मुखं कुञ्च तिष्ठति तत् कथयेदत्यन्वयः । उम्मीलघुयनाऽन्तकान्तिलहरीनिष्पीतयोः = उम्मीलन्ती (विक्सन्ती) या नयनाऽन्तकान्तिलहरी (कटाचशोभाकलोऽम्) तथा निष्पीतयोः (अपहृतलघुमीकयोः) । एवं च आमोदावृत् = सौरभावृत्, अवधारणीयवपुषोः (निश्चेयवाहीरयोः), यत्कर्णोत्पलयोः = यस्य (सीतामुखस्य) कर्णोत्पलयोः (ओष्ठभूषणमीलकमलयोः) स्थितेन = विद्यमानेन, कान्तासखेन = प्रियासहचरेण, अमरीयुक्तेनि भावः । भवता = तथा, यत्, चणं = कलित्काळं यावत्, किञ्चित् = अनिवार्यं, समुद्गुञ्जितं = शब्दायितं, हे आतः = यन्धो !, कान्तं = सुन्दरं, मे = मम, प्रियाया = वल्लभायाः, सीताया हृत्यर्थः । मुखं = चदं, कुञ्च = कस्मिन् स्थाने, तिष्ठति = वर्तते, तत् = कान्तासृतं, कथय = वद । हे यन्धो ! मध्यियायाः सीतायाः कर्णोत्पलस्थितेन तथा पुरा गुजितमतः साम्प्रतं तस्याः प्रवृत्तिं ब्रूहीति भावः । अत्र व्यतिरेकाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीदितं चृतम् ॥ ५ ॥

लघमण इति । साऽऽतङ्कु = तापशङ्कासहितं यथा तथा । इमं = चक्रवाक्, काम्तावियुक्तमिति शेषः । न विलोकयेदपि = न पश्येत् किम् । प्रियावियुक्तचक्रवाकाऽवलोकनेनार्यस्य सीताविहृत्यथा संवर्धिता स्यादिति लघमणस्यातङ्कु ।

योऽयं व्यमिति । वहिः कलितकुञ्चमरेणुरागम् अन्तस्तु सम्भृतदयं हृदयं दधानो योऽयं पारेतरक्रियि मुहुः कर्णं रक्तर्तीं सहचरीम् आलोकते न तु सक्षिप्तत्त्वं हृत्यन्वयः ।

कर्णोत्पलौमे परनीके साथ रहकर तुमने अस्त्र समव तक कुञ्च शब्द किया था । हे माई ! प्रियाका वह सुन्दर मुख कहा है ? बतलाओ ॥ ५ ॥

लघमण—(आलङ्कृके साथ) आर्य कही इसे भी देखा न लै ।

राम—(देखकर) अरे ! वह कौन पक्षी है ?

बाहर केशरपरागके रागको और भीतर दयासे सम्पत्त दृदयको धारण करता हुआ

पारेतरङ्गिणि मुहुः करुणं रटन्ती-

मालोकते सहचरीं न तु सन्धिधत्ते ॥ ६ ॥

(विश्वश्य) नूनमयं बलभाविरहविदारितहृदयो वराकश्चक्रवाकः ।
लक्ष्मणः—अहो ! प्रमादः ।

रामः—नूनमयमेकः समदुःखतया समानशीलो मे, अथवा कुतोऽस्य
मम च समानशीलता ।

अयसुदयति चन्द्रे विश्रयोगं प्रियायाः

अयति, तपति सूर्यं सङ्गमज्ञीकरोति ।

बहिः कलितकुड्कुमरेणुरागं = बहिः (बहिर्भागे) कलितः (एतः) कुड्कुम-
रेणुरागः (काश्मीरजन्म-धूलि-लौहित्यम्) येन तत् । अन्तस्तु = अभ्यन्तरे, तु
संभृतदयं = संभृता (सञ्जिता) दया (करुणा) यस्मिंस्तत्, तादृशं, हृदयं=चित्तं,
दधानः = धारयन् । यः, अयं = निकटस्थः, चक्रवाक हृति भावः । पारेतरङ्गिणि =
नदीपारे, तरङ्गिण्याः पारे हृति विश्रेष्टे ‘पारे मध्ये पछुया वेत्यव्ययीभावः पारस्तद्व-
स्यैवन्तरत्वस्य निपातनः । पचान्तरे—तरङ्गिणीपारे, महाविभाषया वाक्यमपि—तर-
ङ्गिण्याः पार हृति । मुहुः = वारं वारं, करुणं=करुणापूर्णं यथा तथा, रटन्ती=शक्तदाय-
मानां, ‘रट परिभाषण’ हृति धातोर्लंडः शत्रुप्रस्तयः । तादृशीं सहचरीं = सर्वीं, चक्र-
वाकीमित्यर्थः । आलोकते = प्रश्यति । न तु सन्मित्तते = सन्मित्ति (सामीप्यम्)
तु न भजति, रात्रेरिति शेषः । वसन्ततिळका वृत्तम् ॥ ६ ॥

विमृश्येति । बलभाविरहविदारितहृदयः = बहुभावाः (प्रियायाः) विरहेण
(वियोगेन) विद्वारितं (विशीर्णम्) हृदयं (वजःस्थलम्) यस्य सः । वराकः =
दयापात्रम् ।

राम हृति । समानशीलः=तुलयस्वभावः, उभयोरपि कान्तावियुक्तवादिति भावः ।

चक्रवाकादामनो वैप्यमयं प्रतिपादयति—अयमिति । अयं चन्द्र उदयति प्रिया-
जो यह पक्षी नदीके पार बाँटवार करुणशब्द करनेवाली सहचरीको दखता है सही परन्तु
सभीप नहीं जाता है ॥ ६ ॥

(विचार कर) निश्चय ही यह प्रियाके वियोगसे विद्वारित हृदयवाला बेचारा
चक्रवाक है ।

छषमण—अहो ! आर्यका यह प्रमाद है ।

राम—निश्चय ही यह एक समदुःख होनेसे मेरे ऐसे स्वभाववाला है, अथवा इसकी
ओर मेरी कैसी तुलशीलता है ?

यह (चक्रवाक) चन्द्रमाके उग्नेवर प्रियासे विमुद्रिता है और सूर्यके ताप करनेपर

मम तु जनकपुत्री-विप्रयुक्तस्य यातं

शतमधिकमपीदं चन्द्रसूर्योदयानाम् ॥ ७ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! इह तावन्मुकुलितकमलिनीपरिसरानुसारिणि कल-
हसे दीयतां दृष्टिः ।

रामः—(विलोक्य)

निजनक्षिखालेखालीढसुरत्कमलस्तर्ना

निरतमधुपथेणीगीतां चलन् कलहंसकः ।

या विप्रयोगं अयति, सूर्यं तपति प्रियायाः सङ्गम् अङ्गीकरोति । तु जनकपुत्रीविप्र-
युक्तस्य मम चन्द्रसूर्योदयानाम् हृदं शतम् अधिकमपि यातमित्यन्वयः ।

अयं = निकटवर्ती, चक्रवाक् इत्यर्थः । चन्द्रे = हिमाऽशौ, उदयति = उदीयमाने
सति, प्रियायाः = वस्तुभायाः, चक्रवाक्या इत्यर्थः । विप्रयोगं = विरहं, अयति =
अभ्यर्थति, सूर्यं = भास्करे, तपति = तावं कुर्वति सति उदीयमाने सतीति भावः,
'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी । प्रियायाः = वस्तुभायाः, 'चक्रवाक्या
इति भावः । सङ्गं = सङ्गमम्, अङ्गीकरोति = अभ्युपगच्छति । तु = परन्तु, जनक-
पुत्रीविप्रयुक्तस्य = जानकीविरहितस्य, मम = रामस्य, चन्द्रसूर्योदयानां = चन्द्रसूर्यो-
दयकालोपलक्षितानाम्, अहोरात्राणामिति भावः । इदम् = अनुभूतचरं, शतम्
अधिकमपि = अतिरिक्तमपि, यातं = व्यतीतम् । चक्रवाकोऽयं रजन्यामेव प्रिया-
विरहदुखमनुभूय तु नर्दिवा प्रियासङ्गमेन परममानन्दं लभते परं प्रियाविप्रयुक्तस्य तु
ममाहोरात्राणां शतमप्यधिकमपगतमतः कथं मे चक्रवाकेण समानशीलतेति भावः ।
मालिनी बृत्तम् ॥ ८ ॥

लक्ष्मण इति । मुकुलितकमलिनीपरिसरानुसारिणि = मुकुलिता (निमीलिता,
सूर्यस्तमनेनेति शेषः) या कमलिनी (पश्चिनी) तस्या परिसरं (पर्यन्तभुवं,
समीपप्रदेशमिति भावः) अनुसरति (अनुगच्छति) तच्छ्रीलस्तस्मिन् ।

निजेति । निजनक्षिखालेखालीढसुरत्कमलस्तर्ना निरतमधुपथेणीगीताम्

प्रियाके सङ्गमको पा लेता है । परन्तु सौतासे विषुड़े हुए मेरे सौकड़ों अहोरात्र व्यतीत हो
जुके हैं ॥ ७ ॥

लक्ष्मण—आर्य ! निमीलित कमलिनीके समीप जानेवाले इस कलहंसपर इष्टि
दीविष्ट ।

राम—(देखाकर)

हाय ! अपने नसोंके अग्रभागोंसे क्षत और दिल्ले हुए कमलरूप कुचसे झुक, सम्बद्ध

अकरुणशशिप्रेकृत्पादप्रहारविमूर्च्छिता-

महह ! नलिनीं कलान्तकलान्तां मुहुर्मुहुरीक्षते ॥८॥

(विश्वस्य) वरमेवंविधानामपि सहचरीजनानुकम्पया कोमलं चेतो न
तु निसर्गकठिनस्य रामस्य ।

लघमणः—(स्वगतम्) कथमिदानीमप्यस्य चेतसि जानकीयमिन्द्रं
जालमुन्मीलति ।

अकरुणशशिप्रेकृत्पादप्रहारविमूर्च्छिता॒ कलान्तकलान्ता॑ नलिनीं चलन् कलहंसकः
मुहुर्मुहुः ईचत अहह ! हस्यन्वयः ।

निजनखशिखालेखाऽऽलीढस्फुरकमलस्तनी॑ = निजनखानाम् (आत्मकरुहा-
णाम्) शिखालेखाभिः (अद्रभाराश्रेणीभिः) आलीढं (चतुर्म्) स्फुरत (संच-
लत्) यक्षमलं (पद्मम्) तदेवस्तनः (कुचः) यस्याः सा, ताम् । निरतमधुप-
श्रेणीशीतां॑ = निरतानां॑ (सम्बद्धानाम्) 'विरलाना'मिति पाढान्तरे अधनानामित्यर्थः ।
मधुपानां॑ (अमरणाम्) या श्रेणी॑ (पक्षिः) तया गीताम् (गानकर्मीकृताम्),
अकरुणशशिप्रेकृत्पादप्रहारविमूर्च्छिताम् = अकरुणः (निर्दयः) यः शक्ति॑ (चन्द्रः)
तस्य प्रेकृत्॑ (प्रचलन्) यः पादः (किरणः, नायकान्तरपते—चरणः) तेन प्रहारः
(ताढनम्), तेन विमूर्च्छितां॑ संजातमोहाम् क्वान्तकान्ताम् (अतिशयगडानियुक्ताम्)
नलिनी॑ = कमलिनी॑, चलन्॑ = गच्छन्॑, कलहंसकः॑ = राजहंसः॑, 'कलहंसस्तु॑ कादम्बे
राजहंसे नृपोत्तमे ।' हति॑ मेदिनी॑ । मुहुर्मुहुः॑ = वारं वारम् , ईचते॑ = पश्यति॑ । अह-
हेति॑ खेदयोतकमव्यवयम् । अत्र हंसस्य नलिन्यां॑ प्रस्तुते॑ गमनपूर्वकदर्शनल्पापारे॑
कस्यचिह्नायकस्य नलचाता॑दिनोपमुक्तायां॑ कामुकश्रेणीस्तुतायां॑ निर्दयजनान्तरेण॑
चरणप्रहारमूर्च्छितायामन्यस्यां॑ नायिकायां॑ उपगमनपूर्वकविलोकनस्य॑ साहस्रदर्श-
नासमासोक्तिलङ्कारः॑ । हरिणी॑ गृह्णतम् ॥ ८ ॥

विमूर्च्छेति॑ । पूर्वं विधानामपि॑=प्रताइशानामपि॑, पशुपत्याकृतानामपीति॑ भावः॑ ।
निसर्गकठिनस्य॑ = स्वभावकंशस्य॑ ।

लघमण॑ इति॑ । जानकीयं॑ = जानकीसम्बन्धि॑, क्षमत्ययः॑ । इन्द्रजालं॑=मायाकर्म॑ ।

अमर पक्षिसे स्तुत, निर्दय चन्द्रके पादो॑ (किरणो॑) के प्रहारसे मूर्च्छित और अतिशय
गडानियुक्त कमलिनीको पास जाता हुआ कलहंसक वारंबार देख रहा है ॥ ८ ॥

(विचार कर) चक्रवाक जैसे पक्षियोंका भी सहचरी पर दयासे चित्र कोमल है पर
स्वभाव कठोर रामका नहीं ।

लघमण—(मन भी मन) कैसे अभीतक इनके चित्रमें सीताविषयक इन्द्रजाल
प्रकट हो रहा है ।

(नेपथ्ये)

सखे, रत्नशेखर ! चिरादृदश्यसे ।

कृचमणः—(आकृष्य) किमेतत् ?

(पुनर्नेपथ्ये)

वयस्य चम्पकापीढ ! एवमेतत्, मया हीयन्तं कालमस्तिष्ठिलमायानि-
धेर्मयनाम्नो दानवस्य पुत्री निजसहोदरीं मन्दोदरीमनुवर्तिं लक्ष्यायां
कृतालयाच्चित्ररूपनाम्नो दानवात्सकलाभिन्द्रजालकलामाददानेन स्थितम् ?

कृचमणः—नूनं कृतकर्णकौतुकामोदोऽयं क्योरपि पथिकयोः संवादः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

सखे रत्नशेखर ! तन्मे धारयसि निजकलादर्शनम् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

पुनर्नेपथ्य हृति । हृयन्तम् = पृतावन्तम् । कृतालयात् = विहितवासात् ,
कृचमण हृति । कृतकर्णकौतुकामोदः = कृतः (विहितः) कर्णकौतुकामोदः (शोभ्र-
कृत्तुलहर्षः) येन सः । पथिकयोः = पान्थयोः ।सखे रत्नशेखर हृति । मे धारयसि = मम्यं धारयसि, 'धारेरुत्तमण' हृति सम्प्र-
धारयत्वाच्चतुर्थी । ये मया कलादर्शनव्यापारे शिक्षितः । तां कलां साम्प्रतं मम्यं
प्रदर्शयेति भावः ।

(नेपथ्यमें)

मित्र रत्नशेखर ! मैंने बहुत समयके अनन्तर दुन्हें देखा ।

कृचमण—(सुनकर) यह क्या है ?

(किरणेपथ्यमें)

मित्र चम्पकापीढ ! यह ठीक है कि मैं इतने समयतक समस्त मायाधार मय नामक
दानवकी पुत्री और अपनी सगी बहन मन्दोदरीका अनुसरण करनेके लिए लक्ष्यमें निवास
करनेवाले विश्रृप नामक दानवसे सम्पूर्ण इन्द्रजालकलाकौ यहण करता हुआ रहा ।कृचमण—निव्यय ही कालोंमें कौतुक और दर्ढ करनेवाला यह किन्हीं दो पान्थोंका
संवाद हो रहा है ।

(किरणेपथ्यमें)

मित्र रत्नशेखर ! दुन्हें मुहसे सीखी हुई अपनी कलाका प्रदर्शन करना हीगा ।

(किरणेपथ्यमें)

वयस्य चम्पकापीड,

असुरसुरनिशाचरोरगाणामपि नरकिन्नरसिद्धचारणानाम् ।

सकलजनविलोकनैकचित्रं स्फुटमिठ कस्य विजूभते चरित्रम् ॥६॥

अथवा किमन्येन, लङ्घानुभूतमेव नूतनं किमपि सरसरमणीयं चरित-
मुपदर्शयामि ते ।

लघमणः—आर्य ! इतोऽवधार्यताम्, नन्विदमयत्नोपनीतं प्रेष-
णीयम् ।

रामः—(अनाकर्णितकेन)

देवि ! त्वदीयमणिनुपुरजूभमाण-
कोलाहलोचरलहंसकुलाकुलासु ।

असुरसुरेति । असुरसुरनिशाचरोरगाणां नरकिन्नरसिद्धचारणानामपि इह कस्य
सकलजनविलोकनैकचित्रं स्फुटं चरित्रं विजूभते हत्यन्वयः । असुरसुरनिशाचरोर-
गाणां = दैत्यदेवराचसपर्णाणां, नरकिन्नरसिद्धचारणानामपि = मानवकिमपुरुषदेव-
योनिविशेषवन्दिनामपि, इह = अस्मिन् समये स्थाने वा, कस्य = कर्तमस्य, सकल-
जनविलोकनैकचित्रं = समस्तजनदर्शनैकालेष्यरूपं, स्फुटं = स्पष्टं, चरित्रं = कृतं,
विजूभते = आविभूतवति । यदहं ते दर्शयामीति भावः । पुणिताप्राकृतम् ॥ ९ ॥

लघमण हृति । अथरनोपनीतम् = अप्रयासप्राप्तम् । प्रेषणीयं = दर्शनीयम् ।

राम हृति । अनाकर्णितकेन = अश्रुतेनेव ।

देवीति । देवि हे वैदेहि ! त्वदीयमणिनुपुरजूभमाणकोलाहलोचरलहंसकुलाऽऽ-
कुलासु लघमणपद्माऽग्न्युजलालिङ्गतासु गोदावरीपुलिमभूमिषु दृष्टि देहीत्यन्वयः ।

मित्र चम्पकापीड ।

असुर, देव, राक्षस, सर्प, मनुष्य, किन्नर, सिद्ध और चारण इनके बीच किसका
चरित्र सब लोगोंको देखनेके लिए एकचित्ररूप होकर रूपसे आविभूत होता है ? ॥१॥

अथवा, और से क्या ? लङ्घामें अनुभूत ही नवीन कुछ सरस और रमणीय चरित्र में
आपको दिखलाता हूँ ।

लघमण—भावें ! इस ओर अधान दीविए, बिना प्रयत्न ही वह द्रष्टव्य उपस्थित
ही रहा है ।

राम—(न छुननेके भावसे)

देवि ! हे सोते ! तुम्हारे मणिनुपुरोंसे बढ़नेवाले छोकाइक्षसे चप्रब्रह्म हंससमूहसे व्याप-

वैदेहि ! लक्ष्मणपदाम्बुजलाञ्जुतासु
गोदावरीपुलिनभूमिषु देहि दृष्टिम् ॥ १० ॥

लक्ष्मणः—क पुनरिह वैदेही ? क वा गोदावरी ?
रामः—(विमृश्य) कथं प्रतारितोऽस्मि मतिविभ्रमेण । (विचिन्त्य)
अथवा कुतार्थीकृतोऽस्मि । अनेन हि मे—
गोदावरीतीरतपोवनेषु, सौमित्रिसीतापरिपूर्णपाश्वः ।
मुदा निमेषानिव यान्यनैयं, दिनानि तान्येव पुनः स्मृतानि ॥ ११ ॥

देवि = घोतनशीले, हे वैदेहि = हे जानकि !, त्वदीयमणिन्पुरज्ञममाणकोला-
हुलोत्तरलहंसकुलाकुलासु = त्वदीयौ (त्वदसमविद्वनी) यौ मणिन्पुरी (रत्नख-
चितमञ्जीरी) ताभ्यां जुम्भमाणः (संबद्धमानः) यः कोलाहलः (कलकलः) तेनो-
तरलं (चल्लम्) यद्दंसकुलं (चक्राङ्गसमूहः), तेनाऽङ्गुलासु (त्वासासु) ।
लक्ष्मणपदाम्बुजलाञ्जुतासु = लक्ष्मणचरणकमलचिह्नितासु, गोदावरीपुलिन-
भूमिषु = गौतमीनदीतटभागेषु, दृष्टि वैदेहि = दृष्टिपातं विषेहीति भावः । अत्रोपमाऽ-
कृष्णरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १० ॥

राम इति । मतिविभ्रमेण = दुर्दिग्रान्त्या ।

गोदावरीति । गोदावरीतीरतपोवनेषु सौमित्रिसीतापरिपूर्णपाश्वः (सन्)
मुदा यानि निमेषानिव अनैयं, तान्येव दिनानि पुनः स्मृतानीश्यन्ययः ।

गोदावरीतीरतपोवनेषु = गोदामदीतटप्रत्याश्वमेषु, सौमित्रिसीतापरिपूर्ण-
पाश्वः = सौमित्रिसीताभ्यां (लक्ष्मणजानकीभ्याम्) परिपूर्णे (परिपूरिते) पाश्वे
(दुष्किंश्वामभागी) यस्य सः, तादृशः सन् । मुदा = हर्षेण, यानि = दिनानि,
निमेषानिव = लक्ष्मणपरिमितकालानिव, सुखमयस्वादत्यक्षपसमयानिवेति भावः ।
अनैयं = यापितवान्, तान्येव = पूर्वाऽनुभूतान्येव, दिनानि = दिवसानि, पुनः =
भूयः स्मृतानि = स्मृतिविषयीकृतानि, सुखानुभूतदिवससमरणेन कुतार्थीकृतोऽस्मीति
भावः । अत्रेन्द्रवद्वोपेन्द्रवद्वयोः सम्मेलतादुपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

और लक्ष्मणके चरणकमलोंसे चिह्नित गोदावरीके तट भागों पर दृष्टिपात करो ॥ १० ॥

लक्ष्मण—यहाँ कहाँ सीतानी है ? वा गोदावरी है ?

राम—(स्मरण कर) फिस प्रकार मैं दुर्दिकी आन्तिसे बचित हो गया हूँ । (विचार
कर) अथवा कुतकृत्य हो गया हूँ । इसने मुझे—

गोदावरीके तीरमें तपोवनोंमें लक्ष्मण और सीताको साथमें केकर हर्षसे विन दिनोंको
निमेषोंके समान मैंने विताये थे आज उन्हीं दिनोंकी याद दिलाई ॥ ११ ॥

(पुनः सप्रत्याशाम्) अपि नाम,
 तान्येव पदमलहशो वचनाभृतानि
 भूयोऽपि कर्णचुलुकैरहमापिवेयम् ?
 यैर्मामदर्शवदस्ती विकचप्रमोदा.
 गोदावरी कमलधीचिविचेष्टितानि ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये)

तव सुभग ! उत्तिष्ठपन्ती तरङ्गसितचामरं रघुमृगाङ्क ॥

पुनरिति । अपि नामेति सम्भावनायाम् ।
 तान्येवेति । अहं पदमलहशः तान्येव वचनाभृतानि कर्णचुलुकैः भूयोऽपि
 आपिवेयम् ? विकचप्रमोदा असौ यैः मां गोदावरीकमलधीचिविचेष्टितानि अदर्शय-
 विद्यन्वयः ।

अहं = रामः, पदमलहशः = (प्रजुनरोमयुक्तहेऽसुलोचनायाः सीताया हति
 भावः) । तान्येव = पूर्वोऽनुभृतान्येव, वचनाभृतानि = अभृततुल्यानि वाक्यानि,
 कर्णचुलुकैः = अर्धाज्ञालिसदृशश्वेत्रवृत्तिभिः, लाङिगोऽयमर्थः । भूयोऽपि = पुन-
 रपि, आपिवेयम् = पानविषयीकुर्याम्, प्रणयाऽसितायेन शण्यायामिति भावः । विक-
 चप्रमोदा = समृद्धहर्षा, असौ = विप्रकृष्टदेशवर्तिनी, सीतेति भावः । यैः = वचनाभृ-
 तानि, माँ = वल्लभं रामं, 'हशेत्वे'ति कर्मत्वाद्वितीया । गोदावरीकमलधीचिवि-
 चेष्टितानि = गोदावर्याः (गोदानयाः) कमलानां (पश्चानाम्) धीर्घीनां (तरङ्ग-
 नाम्) च विचेष्टितानि (अनेकप्रकाराश्चेष्टाः), अदर्शयत् = दृश्यितवस्ती । यसन्त-
 तिलका वृक्षस्म ॥ १२ ॥

तव सुभगेति । हे सुभग ! हे रघुमृगाङ्क !! तव तरङ्गसितचामरम् उत्तिष्ठपन्ती
 गोदानवी स्वहस्तेन ध्वलकमलाऽप्तपत्रं धारयतीत्यन्वयः ।

(फिर प्रत्याशाके साथ) क्या—

मैं दूलोचना सीताके उन्हीं वचनाभृतोंको कर्णे कृप अर्धाज्ञालियोंसे फिर भी क्या पान
 कर दूँगा ? समृद्ध हर्षवाली जिस सीताने जिन वचनाभृतोंसे मुहे गोदावरीके कमलों
 और तरङ्गोंकी चेष्टाओंको दिखलाया था ॥ १२ ॥

(नेपथ्यमें)

सीमागदसम्भव हे रघुमृगचन्द्र ! आपके क्षण तरङ्गरूप सफेद चामरको चलाती हुई-

घबलकमलातपत्रं धारयति गोदानदी स्वहस्तेन ॥ १३ ॥

(तु ह सुहम ! उदित्तिवन्ती तरङ्गसिद्धचामरं रुमिभङ्ग ।
घबलकमलातपत्रं धारह गोलाण्डे सहत्येण ॥)

रामः—(सर्वम्) अये, स एवायं प्रियतमायाः समालापः । तथा हि—
परिमितकमनीयः कोमलो वाग्विलासः,
सरसमधुरकाकुस्वीकृता काऽपि लेखा ।
ध्वनिरपि च विषञ्जीपञ्चमस्यानुवादी,
अतिरपि कलकण्ठीकण्ठसंवादभूमिः ॥ १४ ॥

हे सुभग = हे सौभाग्यसम्पन्न, हे रघुसूराक = हे रघुकुलचन्द्र ! लब = भवतः,
तरङ्गसितचामरम् = उर्मिरूपमृगलक्षणीकम् , 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरा ।
उदित्तिवन्ती = उपरि प्रेरयन्ती, गोदानदी=गोदावरी, स्वहस्तेन = आत्मकेण, घबल-
कमलातपत्रं = शुभलपद्मस्थं छत्रं, धारयति = वहति । हे राम ! गोदावर्येव तर-
ङ्गकमलहृषपार्व्यं भूपालयोग्यच्छुद्रचामराभ्यां त्वां सेवत इति भावः । अत्र रूपकाऽ-
लकृतः । आर्यानुचरम् ॥ १३ ॥

परिमितेति । परिमितकमनीयः कोमलो वाग्विलासः । सरसमधुरकाकुस्वीकृता
काऽपि लेखा । ध्वनिरपि विषञ्जीपञ्चमस्य अनुवादी । अतिरपि कलकण्ठीकण्ठसंवाद-
भूमिरित्यन्वयः । परिमितकमनीयः = परिमितः (अवपरिमाणः) स चाऽसौ कम-
नीयः (मलोहरः), पुनः कोमलः = मृदुलः तादृशो वाग्विलासः = वचनलीला ।
सरसमधुरकाकुस्वीकृता = सरसा (रसपरिपूर्णा) मधुरा (माधुर्यसम्बन्धा) वा
काकुः (ध्वनिविशेषः), तथा स्वीकृता (अङ्गीकृता, ध्यासेति भावः) । तादृशी
काऽपि = अनिवार्या, लेखा = वाक्यराजिरित्यर्थः । ध्वनिरपि = शब्दोऽपि, विषञ्जी-
पञ्चमस्य = वीणापञ्चमस्वरस्य, कोकिलरूतसहशस्येति भावः । अनुवादी = अनु-
करी । यदं च अतिरपि = अवगममपि, कलकण्ठीकण्ठसंवादभूमिः = कलकण्ठयाः
(कोकिलायाः) यः कण्ठः = गङ्गः, लङ्घणया कण्ठस्वरः, तस्य संवादभूमिः (साद-

गोदावरी अपते द्वापसे सफेद कमलहृष छत्रको पारण कर रही है ॥ १५ ॥

राम—(हर्ष पूर्वक) भरे ! यह वही प्रियतमाका आमाण है । ऐसे कि—परिमित
और मनोहर कोयल वचनलीला है । सरस और मधुर ध्वनिविशेषसे व्याप्त अनिवार्यनीय
वाक्यपक्ष है । लङ्घ भी वीणाके पञ्चमस्वरका अनुकरण करने वाला है एवम् इसका अवग-
भी कोकिलाके कण्ठस्वरका साहृदयवापार है ॥ १५ ॥

तत्कुप्र पुनः प्रेयसी ? (विलोक्य) तत्कथमयमहृच्चन्द्रलेखवन्द्रालोकः ।

(ततः प्रविशति वथा निरूपयिष्यमाणा जानकी)

रामः—(सप्तमम्) प्राप्नेयं प्रेयसी (इति गन्तुमिच्छति)

लक्ष्मणः—(रामं हस्ते घृता) अलंभिह सम्ब्रेषण, विद्याधरोपनीतमिन्द्रजालं खल्येतत् ।

रामः—(निर्वर्ण्य) अथ, क पष सञ्जिवेशविशेषः ? तथा हि—

पकेनालमिवतेयं शिथिलमुजलताशोभिना शास्त्रिशास्त्रा,
हस्तेनान्येन चायं दिनकरकिरणकलान्तकान्तिः कपोलः ।

स्थाऽऽधारः), अस्तीति शेषः । अतोऽयं प्रियतमायाः समालाप पूर्वेति शेषः । मालिनी कृत्तम् ॥ १४ ॥

तदिति । अदृच्चन्द्रलेखः = अष्टा (अनवलोकिता) चन्द्रलेखा (इन्दुरेखा) यस्मिन् सः, तादशब्दन्द्रालोकः = इन्दुप्रकाशः । चन्द्ररेखादर्शनं विना यथा चन्द्रप्रकाशस्तथैव सीताया दर्शनं विना तच्छृद्धश्वयं विस्मयहेतुरिति भावः ।

राम इति । निर्वर्ण्य = हष्टा । सञ्जिवेशविशेषः = अङ्गस्थितिविशेषः ।

एकेनेति । शिथिलमुजलताशोभिना पूकेन हस्तेन हयं शास्त्रिशास्त्रा आलमिता । अन्येन हस्तेन दिनकरकिरणकलान्तकान्तिः अथ कपोलः (आलमितः) । पृष्ठ खस्तः कच्चभरः त्यक्तकाञ्चीकलापे नितम्ये लुलति । नेत्रोऽसङ्गे च याप्यस्तवकग्रवकणः पञ्चमला पञ्चमरेखा (अस्ति) हस्यन्वयः ।

तब प्रियतमा कहा है ? (देखकर) तब कैसे चन्द्ररेखाके देखे विना वह चन्द्रका प्रकाश भा रहा है ?

(तब निरूपणके अनुसार सीता प्रवेश करती है ।)

राम—(शीघ्रताके साथ) यह प्रियतमा प्राप्त हो गई । (ऐसा कह कर जानेकी इच्छा करते हैं ।)

लक्ष्मण—(रामको हाथमें पकड़कर) वहाँ आत्मरता नहीं करनी चाहिए । यह सो विद्याधरसे प्रकाशित इन्द्रजाल है ।

राम—(देखकर) यह कैसा शरीरका रितिविशेष है ? जैसे कि—शिथिल बाहुलतासे शोभित पक द्वारा दूसरे दूसरे वृक्षशास्त्राका आलम्बन किया है । दूसरे दूसरे सूर्यकिरणसे

पथ छस्तो नितम्बे लुलति कचभरस्यककाञ्चीकलापे
नेत्रोत्सङ्गे च वाष्पस्तवकनवकणैः पदमला पदमलेखा ॥ ३५ ॥

नूनमियमशोकशाखिशाखां सखीमिथाऽबलम्बय निद्रामुपगता ।
तथा हि—

आमीलभवनीलनीरजतुलामालम्बते लोचने
शैथिलयं नवमलिकासद्वचरेद्वैरपि स्थीकृतम् ।

शिथिलमुञ्जलताशोभिना = शिथिला (स्लला) या मुञ्जला (बाहुवक्षी) तथा शोभते तच्छीलस्तेन । तादेन पैकेन = एककेन, हस्तेन = करेण इवं = निकटवर्तिनी, शाखिशाखा = गृहविटपः, आलभिता = आश्रद्यीकृता । अन्येन = अपरेण, हस्तेन = करेण, दिनकरकिरणकान्तकाभितः = दिनकरस्य (सूर्यस्य) किरणैः (मयूरैः) कलान्ता (गडानिमापश्चा) कान्तिः (छृष्टिः) वस्य सः, तादेशः । अथम् = पृष्ठः, कपोलः = राष्ट्रः, 'आलभित' इति पुलिङ्गत्वेन विपरिणामः । पूर्वं च पूर्वः = अतिनिकटस्थितः, छस्तः=उम्मुक्तः, स्नेहसंस्काराऽभावादिति शेषः । तादेशः कचभरः = कुन्तलकलापः, रथककाञ्चीकलापे = रथः (विशृष्टः, परिवरहादिति शेषः) काञ्चीकलापः (रशनारूपमूपणम्) यस्मात्तस्मिन् । तादेश नितम्बे=कठि-पश्चान्नागे, लुलति = लुलति । पूर्वं च नेत्रोत्सङ्गे च = लोचनप्रान्तभागे च, वाष्पस्तवकनवकणैः = वाष्पस्य (अशुणः, शुक्लपुष्पसदाशस्येति शेषः) स्तवकाः (गुच्छसदाशः समूहाः) तेषां नवकणैः (नवीनलवैः), पदमला = सान्द्रा, पदमलेखा = नवमलोमराजिः, अस्तीति शेषः । इन्द्रजालोपनीतसीताऽवस्थावर्णनमिदम् । तथा चेयं सीतैकेन हस्तेन तकविटपमालम्बते, अपरेण च रविकरतात्रं कपोलतलमाश्रयति । जानक्याः स्नेहशून्यो विकीर्णः कुन्तलकलापश्च मेललारहिते नितम्बविम्बे लुलति । एवं चाऽमुनिर्गमेन तस्या लोचनद्वितये सान्द्रोमराजियुक्तं वर्तत इति भावः । अत्र रूपकाऽलङ्घातः । ऊर्ध्वरा गृह्णतम् ॥ ३५ ॥

आमीलदिति । लोचनम् आमीलनवनीलनीरजतुलाम् आलम्बते । नवमलिकाकलाभिप्राप्त कान्ति वाले कपोलका आलम्बन किया है । यह शिथिल केशकलाप काञ्चीसे रहित नितम्बमें लटक रहा है और नेत्रके प्रान्तभागमें आंसूके गुच्छोंके नये कणोंसे भीयों द्वारै पक्षपक्षिः है ॥ ३५ ॥

निश्चय ही ये भशोकरूपकी शालाकी सशोके समान सहारा केहर नीद के रही है । जैसे कि—

नेत्र मुद्दे हुए नये नीलकमलही उदमाका आलम्बन कर रहा है । नये मलिका (बेडी) पुर्घोंके सहृद अङ्गोंने भी शिथिलताको स्वीकार किया है ।

(पुनर्विमूर्शय) नूनमनया हृदयप्रमोददायी कोऽपि स्वज्ञो हृष्टः ।
तथा हि—

आलापादधरः स्फुरन्कलयति प्रेहृतप्रवालोपमा-

मानन्दप्रभवाद्य वाष्पकणिका मुक्तात्रियं विभ्रति ॥ १६ ॥

सीता—(उन्मील्य लोचने) हा थिक् हा थिक् ! अन्यादशो मे जीव-
लोको गोदानदी । क सा, नीलोत्पलश्यामलः क रामः, लङ्घा क, क वा
हा थिक् रामैकजीविता सीता (इति गूर्जर्णति) । (हृदि हृदि, अणारिसो मे
जीवलोको गोदाणई । कहिं सा, पीतुप्यलसामलो कहिं रामो, लङ्घा कहिं, कहिं वा

सह चरैः अङ्गैरपि शैथिलयं स्वीकृतम् । इति पूर्वार्द्धान्वयः ।

लोचनं = नेत्रं, जानक्या हृति शेषः । आमीलनवनीलभीरजतुलाम्=आमीलत्
(निमीलत्) नवं (नूतनम्) यस्तीलनीरजं (नीलकमलम्), तस्य तुलाम् (उप-
माम्) आलम्बते = आश्रयति । नवमस्त्रिकासहचरैः = नूतनमस्त्रिपुष्पसुद्धिः,
अङ्गैरपि = हस्तपादाद्यव्यवैरपि, शैथिलयं = इलयत्वम्, अवष्टमसूप्ताऽवस्थाभाव-
रूपमिति भावः । स्वीकृतं = गृहीतम् । इति पूर्वार्द्धव्याख्या ।

पुनरिति । हृदयप्रमोददायी = वित्तहर्षदायकः ।

आलापादिति । आलापात्, स्फुरन्, अधरः प्रेहृतप्रवालोपमां कलयति । आनन्द-
प्रभवा वाष्पकणिकात् मुक्तात्रियं विभ्रतीयुत्तराधार्दिन्वयः । आलापात्=आभाष-
णात्, स्वप्नाऽवस्थायामिति शेषः । स्फुरन्=संचलन्, अधरः=ओष्ठः, प्रेहृतप्र-
वालोपमां=प्रेहृन् (संचलन्) यः प्रवालः (विदुमः, पश्चवं वा) तस्योपमां=
साद्यश्यं, कलयति=धारयति । 'प्रवालोऽस्मी किसलये वीणादण्डे च विदुमे' । इति
मेदिनी । पूर्वं च आनन्दप्रभवाः=आनन्दः (हर्षः, स्वज्ञोऽभीष्टदर्शनजनित इति
शेषः) प्रभवः (कारणम्) चासौ ताः, तादृश्यो वाष्पकणिकात्=अभुविन्दवष्ट,
मुक्तात्रियं=मौकिकशोभां विभ्रति=धारयन्ति । अग्रोपमाऽलङ्घारः । शार्दूल-
विकीर्तिं चृतम् ॥ १६ ॥

(फिर विचारकर) निष्ठय इन्होंने वित्तकी एव देने वाला कुछ स्वप्न देख लिया है ।
जैसे कि—

आभाषनके कारण फड़कता हुआ ओष्ठ दिलनेवाले पछ उसी उपमाको धारण कर रहा
है और आनन्दसे उत्पन्न अक्षुविन्दु मोतीकी शोभा प्राप्त कर रहे हैं ॥ १६ ॥

सीता—(आंखें खोलकर) हाय ! विचार है, हाय ! विचार है । मुहुको गोदावरी
दूसरे ही लोककी तरह प्रतीत हो रही है । मह कहा ? और नीलकमलके समान इयाम
वर्ण वाले राम कहा ? लङ्घा कहा ? और रामरूप एक जीवन साढ़ी सीता ही कहा ? हाय !

हहि, रामे हजीविदा सीता ।

रामः—अयि वसुधे,

यां वै गर्भं त्रिजगद्वलारत्नभूतां द्याना-
लब्ध्यार्थत्वाज्ञगति भवती रत्नगर्भा वभूव ।

तामुत्सङ्के तथ विलुलिता वीक्षमाणा च सीतां

द्रागदीर्णसीन्न कथमथवा देवि ! सर्वं सहासि ॥ १७ ॥

यामिति । हे देवि ! त्रिजगद्वलारत्नभूतां यां गर्भं द्याना भवती लब्धाऽर्थत्वात् जगति रत्नगर्भा वभूव वै । तां सीतां तवोत्सङ्के विलुलितां वीक्षमाणा कथं द्राक् वीर्णा न आसीत् । अथवा सर्वं सहाऽसीत्यन्वयः । हे देवि = हे श्रोतनशीले वसुधे ! त्रिजगद्वलारत्नभूतां = त्रिलोकनारीभूषणभूतां, यां = सीतां, गर्भं = अर्जुने, द्याना = धारयन्ती, भवती = त्वं, लब्धाऽर्थत्वात् = प्राप्ताऽन्वर्थत्वात् जगति = लोके, रत्नगर्भा = रत्नगर्भापिदवाच्या, वभूव = आसीत् । हे देवि ! लोकत्रयरत्नभूतात्याः सीतायाः स्वयम्भं धारणादेव भवती 'रत्नगर्भं' अन्वर्थनामधेयसम्पदा संजातेति भावः । वै इति पादपूरणार्थकमव्ययम् । तां = तादृशीं, सीतां = स्वद्विहितरं, तथ = भवत्याः, उत्सङ्के = अर्जुने, विलुलितां = पतितां, वीक्षमाणा = पश्यन्ती सीती, कथं = केन प्रकारेण द्राक् = शृणिति, वीर्णा = विदीर्णा, न आसीत् = न अभूत् अविदीर्णत्वं समर्थयते—अथ वेति । अथवा = पदान्तरे, सर्वं सहाऽसि = सर्वं सहिष्णुत्येन सर्वं सहैति नामया क्यातिसुपगताऽसि । सर्वं सहत इति विग्रहे 'संज्ञायौ भृत्युजिधारि-सहितपिदम्' इति खच्, 'वर्षद्विष्टपदशन्तस्य सुम्' इति सुमागमब्र । सर्वोऽपि जननीजनः स्वसम्नातितुरवस्थां द्रुमस्थमो भवति, परं भवती सम्नापसन्तस्या स्वो-स्वसङ्गेततां तनूजां सीतां पश्यन्त्यपि कथं न विदीर्णसे ? अथ वा त्वं 'सर्वं सहेऽत्य-मिथानेनाऽन्वयनामधेयाऽस्मीति भावः । अत्र विकल्पं नाम लघ्णं, तथादा सोवाहारणं चन्द्रालोके—'निरुक्तं स्पाच्छिवचनं नामनः सर्वं तथाऽनृतम् । ईर्षैवरितैराज-स्वसंबंद्धोपाकरो भवान् ॥' इति । मन्दाकान्ताकृतम् ॥ १७ ॥

पिण् । (ऐसा कहकर मूर्च्छित होती है ।)

राम—ऐ वसुधरे !

हे देवि ! लोकत्रयकी विद्योमें रत्नभूत विन (सीता) को गर्भमें पारण करती हुई तुम अन्वर्थ नाम प्राप्त करनेसे लोकमें रत्नगर्भा हो गई थी । उन सीताको भवनी गोदमें गिरी हुई देखकर भी कैसे उसी शृण तुम विदीर्ण नहीं हुए, अथवा तुम्हारा नाम ही सर्वसदा है ॥ १७ ॥

तदेनामभ्यर्थयामि तावदस्याः समुद्रबोधनाय, अथवा किमभ्यर्थनया ?

निजामपि सुतां सीतां नेयमुद्रबोधयिष्यति

निजेऽप्यपत्ये करुणा कठिनप्रकृतेः कुतः ? ॥ १८ ॥

तदेनं तावदभ्यर्थयामि ।

स्त्रियाद्वाकद्वृम ! निजसखीं तूर्णमुद्रबोधयैनां

सिक्त्वा सिक्त्वा किसलयकरसंसिना सीकरेण ।

एतस्याः किं नयनकमलस्यन्दिभिः सान्द्रसान्द्रै-

वर्धयोत्पीडेरनुदिनमपि त्वं न सिक्ताऽलयालः ॥ १९ ॥

निजामिति । हयं निजां सुतां सीतामपि न उद्गोधयिष्यति । कठिनप्रकृतेः निजे अपत्ये अपि करुणा कुतः ? हृत्यन्वयः ।

हयं = वसुधा, निजां = स्वकीयां, सुतां = तुहितरं, सीतामपि = जानकीमपि, न उद्गोधयिष्यति = उद्गुद्धां न विधास्यति । उक्तमर्थमर्थान्तरस्यासेन द्रवयति—निजेऽपीति । कठिनप्रकृतेः = कठोरस्वभावायाः, निजे = आत्मीये, अपत्येऽपि = सन्तानेऽपि, करुणा = दया, कुतः = कस्माद्धयति, कथमिव न भवतीति काकुच्य-
ङ्कोऽधीः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १८ ॥

स्त्रियाऽशोकद्वृमेति । हे स्त्रिय अशोकद्वृम ! विजसखीम् एवां किसलयकर-
संसिना सीकरेण सिक्त्वा सिक्त्वा तूर्णम् उद्गोधय । एतस्याः नयनकमलस्यन्दिभिः
सान्द्रसान्द्रैः वाप्योत्पीडैः अनुदिनं त्वं किं न सिक्ताऽलयालः ? हृत्यन्वयः ।

हे स्त्रिय = हे स्नेहयुक्त, अशोकद्वृम = अशोकवृक्ष !, निजसखीं = स्वसखीम् , पुनां = सीतां, किसलयकरसंसिना = किसलयानि (पललयानि) एव कराः (हस्ताः) तेभ्यः संसिना (स्यन्दमानेन), सीकरेण=जललेशेन, सिक्त्वा सिक्त्वा=उचित्वा उचित्वा, वीप्तायां द्विरुक्तिः । तूर्णं = शीघ्रम् , उद्गोधय = जागरितां कुरु । पूर्वकृतं सीतोपकारं स्मारयति—एतस्या हृति । एतस्याः = सीतायाः, नयनकमल-

इसकिए सीताको हीशमें लानेके लिए इनसे प्रार्थना करता हूँ । अथवा प्रार्थनासे क्या ?

ये (पृष्ठी) अपनी पुत्री सीताको भी हीशमें नहीं लायेंगी । कठोर स्वभाववालीकी अपनी सन्तानमें दया कहासे होगी ? ॥ २० ॥

इस कारण मैं इस (अशोक वृक्ष) से प्रार्थना करता हूँ ।

हे वत्सल अशोक वृक्ष ! अपनी सखी इन (सीता) को पलावरुप हाथोंसे चूँने वाले जलकणसे सीच सीच कर शीघ्र हीशमें ले आओ । इन (सीता) के नेत्रमलोंसे चूँने वाले अतिशय घने अक्षुप्रवाहोंसे प्रतिदिन तुम्हारी बारारी क्या सीची नहीं गई थी ? ॥ २१ ॥

कथमनाकर्णितकेन प्रत्याख्यातमनेन, अये ! कुतचनता पलाशिनः ।
(विलोक्य) कथं प्रकृतिप्रियंवदाया मे प्रियायाः सखीजनोऽपि न कविदिह ।
(प्रविश्य)

त्रिजटा—जानकि ! समाध्यसिहि समाध्यसिहि

सीता—(समाध्यस्य) कथं प्रियसखी मे त्रिजटा (कहं पिअसही मे तिथ्या)

त्रिजटा—सखि ! अनया ते मधुरया मुखरेखया तर्कयामि यत् कि प्रियं किमपि हृष्टवती भवती ।

सीता—अस्तीदानीं हि मया स्वप्ने स्वयं गोदानया स्वहस्तकलि-

स्वगिरिभिः = लोचनपद्मपरिवृतैः, साम्बूद्धसाम्बैः = अतिशयनिविदैः, वाय्योत्पीढैः = अभ्युपवाहैः, अनुदिनं = प्रत्यहं, त्वम् = अशोकः, किं, न सिक्षालबालः = न उचिताऽऽवापः, असीति शेषः । 'स्पादालबालमावालमापाप' हृष्यमरः । यत् हृयं सीता प्राग्भूषणाहैस्तबालबालमभिविक्षवती, अतः प्रत्युपकाराऽर्थमस्याः प्रबोधनं त्वरकर्तव्यकोटिमात्रिकत इति भावः । अत्र रूपकोपमयोर्मिथोऽनपेक्ष या स्थितेः संस्थिः । मन्द्राकाम्नाकृतम् ॥ १९ ॥

कथमिति । प्रह्याक्षयातं = निराकृतं, मद्भूचनमिति शेषः । पलाशिनः = वृद्धस्य, अशोकस्येत्यर्थः । पलाशानि (पश्चाणि) समित अस्येति पलाशी, तस्य । अथवा पलम् (मौसम्) अरनातीति, तस्य । प्रकृतिप्रियंवदायाः = गिर्सर्गप्रियभाषिण्याः । त्रिजटेति । मधुरया = माधुर्यसुक्या ।

सीतेति । स्वहस्तकलिततरङ्गचामरधवलकमलाऽतपत्रयः = स्वहस्ते (आस्मके)

कैसे अनमुनी करके इसने मेरी प्रार्थनाका प्रत्याख्यान कर दिया । अरे ! पलाशीकी कैसी कुत्रिता है । (देखकर) किस प्रकार स्वभावसे ही प्रियवचन थोलने वाली मेरी प्रियाकी कोई भी सखी यहां पर नहीं है ।

(प्रवेश कर)

त्रिजटा—सीते ! समावस्त हो समावस्त हो ।

सीता—(होशमें आकर) कैसे मेरी प्रियसखी त्रिजटा आगई ।

त्रिजटा—सखि ! तुम्हारी इस मधुर मुखरेखासे जान पड़ता है कि तुमने किसी प्रकार प्रियको देख लिया है ।

सीता—अबी मैंने हृष्णमें अरने हृष्णसे तरङ्गरूप चामर और सफेर कमलरूप छत्र

ततरङ्गचामरधवलकमलातपत्रया परिचर्यमाण आर्यपुत्रो हृष्टः । (अत्थि दार्शनि हि मए सिविजाअभिमि सञ्च गोलार्णदेष् सहस्यकलिदतरङ्गचामरधवलकमलादच-
त्ताए परिचरित्वन्तो अबडत्तो दिहो)

त्रिजटा—तर्हि बद्धसे । सुखस्वप्नः खल्वसौ ।

सीता—कीदूशो मे रामैकचित्तायाः स्वप्ने विश्वासः । (केरिसो मे रामेकवित्ताए सिविजाअभिमि विस्सासो)

त्रिजटा—तर्लिं चिन्तास्वप्न इति सम्भावयसि ? नहि । चिन्तास्व-
प्नोऽपि नैवमचुम्बितावगाही भवति ?

सीता—किं पुनरचुम्बितम् । (किं उग अचुम्बितम्)

त्रिजटा—यज्ञ सम्भाव्यते ।

सीता—

यज्ञ खलु सम्भाव्यते तदपि हला ! अस्त्यत्र जीवलोके ।

कलिते (छते) तरङ्ग (ऊर्मिः) एव चामरं (प्रकीर्णकम्) तथा च धवलकमलम्
(शुकुपशम्) एव आतपत्रं (छत्रम्) यथा, तथा । परिचर्यमाणः=सेव्यमानः ।

त्रिजटेति । सुखस्वप्नः = सुखसूचकः स्वप्नः ।

सीतेति । विश्वासः = प्रस्त्रयः ।

त्रिजटेति । चिन्तास्वप्नः = चिन्तैव स्वप्नः, यस्य विषयस्य नैरन्तर्येण चिन्तनं
भवति, तस्मिन्स्वप्नाऽवस्थायां इत्यमानेऽपि नाऽभीष्टफलाभ हृति स्वप्नाप्याय-
विदां परामर्शः । अचुम्बिताऽवगाही = असंभावितविषयपरामर्शकः, चिन्तास्व-
प्नोऽपि संभावितमेव विषयं परामृशति नाऽसम्भावितविषयमिति भावः ।

यज्ञस्वविवति । हला ! यज्ञ संभाव्यते खलु, तदपि अत्र जीवलोके अस्ति । यत्

लेकर गोदावरी नदीसे सेवित आर्यपुत्रको देला है ।

त्रिजटा—तद तुम बद्धेगी । यह शुखसूचक स्वप्न है ।

सीता—राममें एक चित्त रखने वाली मेरा स्वप्नमें कैसे विश्वास हो ?

त्रिजटा—तद क्या इसे चिन्तास्वप्न समझती हो ? नहीं । चिन्तास्वप्न भी इस प्रकार
अचुम्बित (असंभावित) विषयका परामर्श करने वाला नहीं होता है ।

सीता—‘अचुम्बित’ किसे कहते हैं ?

त्रिजटा—जिसकी संभावना नहीं की जाती है ।

सीता—इ सखि ! जिसकी संभावना नहीं की जाती है वह भी इस जीवलोकमें

यज्ञीघति जनकसुता अनालोकयन्त्यपि रामचन्द्रमुखम् ॥ २० ॥

(अं णहु सम्भावीघादि तं पि हस्ता ! अत्य अत्य लोभमिनि ।

जं जीवहु जगमुदा अपुलोभन्तीवि रामचन्द्रमुहम् ॥)

तत् किमनेन स्वप्नेन जीवितेन धा, उपेक्षितास्म्यार्थपुत्रेण । (ता कि
इमिणा सिविणएण जीविदेण वा । उपेक्षितादिः अव्यवत्तेन ।)

रामः—शान्तं पापम् । अथ प्रिये ! हृदयस्थितापि मे कथमजानती
वर्त्तसे मे चित्तवृत्तिम् ?

सीता—अथवा किमिति हरमुकुटमूर्गाङ्के कलङ्कमारोपयिष्ये । जाना-
न्यार्थपुत्रोऽद्याव्यक्लितवृत्तान्तो मे । (अहवा किन्ति हरमुकुटमित्राङ्के कलङ्कं
आरोपदस्मम् । जाणामि अज्ञपुत्तो अज्ञवि अक्लिदउत्तान्तो मे)

रामचन्द्रमुखम् अनालोकयन्त्यपि जनकसुता जीवतीर्थन्यवः ।

हृष्टा = हे सखि त्रिजटे !, 'हृष्टे हृष्टे हृष्टाऽहृष्टाने नीचो चेटी सर्वी प्रतीर्थ-
मरः । यत् = यूतं, न सम्भाव्यते = सम्भवरूपेण नो विभाव्यते, सखिति निष्ठये ।
तदपि = असम्भाव्यतेन चिन्तितं शृतमपि, अत्र = अस्मिन्, जीवलोके = मनुष्य-
लोके, अस्ति = वर्तते । तदेवोपपादयति—यज्ञीवतीति । यत्, रामचन्द्रमुखम् =
आर्यपुत्राननम्, अनालोकयन्त्यपि=अपश्यन्त्यपि, जनकसुता = जानकी, जीवति =
प्राजान्धारयति । हे सखि ! आर्यपुत्रमुखचन्द्रमपश्यन्त्यपि यदहं प्राणान्धारयामि,
तदसमावितविषयोऽन्यत्र जीवलोके वर्तते हृति गम्यत हृति भावः । आर्यावृत्तम् ॥

तदिति । उपेक्षिताऽस्मि = कृतोपेषा वर्ते ।

सीतेति । अथवा = पञ्चान्तरे । हरमुकुटमूर्गाङ्के = शिवमस्तकस्थे चन्द्रे । भव-
भाष्यस्थलविधाजितो मूर्गाङ्को निष्कलङ्कः, अन्यः सकलङ्क हृतीयं कविसमयसरणिः ।
अक्लितवृत्तान्तः = अज्ञातोदन्तः ।

हे । ऐसे कि रामचन्द्रके मुखचन्द्रको न देखकर भी जनकसुता जी रही है ॥ २० ॥

तब इस स्वप्न अथवा जीवनसे क्या प्रयोजन है ? आर्यपुत्रने मेरी उपेक्षाकर दी है ।

राम—पाप निवृत्त हो । हे प्रिये ! मेरे हृदयमें रह कर भी तुम ऐसे मेरी चित्तवृत्तिके
विषयमें अनज्ञान बनी रहती हो ?

सीता—अथवा क्यों शिवजीके महतकरित चन्द्रमें कलङ्कका आरोप करूँ ? मैं जानती
हूँ कि अभी तक आर्यपुत्रको मेरा वृत्तान्त विदित नहीं है ।

रामः—प्रिये ! इदानीमुचितमनुसन्दधासि ।

सीता—(विस्तय) कथं (कहं)

वाचालेनापि कथिता नाहं नाथस्य नुपुररवेण ।

अथवा विधिविधुरवलात्तेनापि मूकत्वं प्राप्तम् ॥ २१ ॥

(वाचालेणविक्षिदणादं णाहस्तं नेवररण ।

अहवा विहि विहुरवलात्तेणवि मूकत्वं पत्तम् ॥)

(नेपथ्ये)

अये लङ्घानिवासिनः ! सावधानमवस्थीयताम् , नन्वितः—

प्राकारमुञ्जतमसीमवलो विलङ्घय

प्राप्तो रुषारुणितहक्षपिवीर उच्चैः ।

वाचालेनाऽपीति । वाचालेनाऽपि नुपुररवेण अहं नाथस्य न कथिता । अथवा विधिविधुरवलात् तेनाऽपि मूकत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । वाचालेनाऽपि = मुखरेणाऽपि, लङ्घणयैयोऽर्थो ज्ञेयः । नुपुररवेण = मञ्जीरविनिना, अहं = सीता, नाथस्य = आर्य-पुत्रस्य, रामस्येति भावः । न कथिता = नो ज्ञापिता । तस्याऽकथने हेतुं प्रदर्शयति-अथवेति । अथवा = उत्ताहो, विधिविधुरवलात् = विधे : (भाग्यस्य विधुरवलात्, प्रविश्लेषणात्केः), 'विहुरं तु प्रविश्लेष' इत्यमरः । तेनाऽपि = नुपुररवेणाऽपि, मूकत्वं = तृष्णीकर्त्वं, प्राप्तम् = आसादितम् । समयान्तरे मुखरोऽपि नुपुररवो राव-गेन हियमाणां मां नाथाय रामाय न सुचितवान् । अथवा दुरदृष्टवशास्तोऽपि खनिविहीनः = संजात इति भावः । गाथा बृत्तम् ॥ २१ ॥

प्राकारमिति । असीमवलो रुषा अरुणितहक्ष उच्चैः कपिवीरः उच्चतं प्राकारं विलङ्घय प्राप्त इति पूर्वार्द्धाऽन्वयः ।

असीमवलः = अपरिमितशक्तिः, रुषा = कोधेन, अरुणितहक्ष अरुणिते (रसी-

राम—प्रिये ! इस समय उचित वातका अनुसन्धान कर रही हो ।

सीता—(विचार कर) कैसे ?

वाचाल हीनेपर भी मज्जीरके शुब्दने मेरा पता नाथको नहीं दिया । अथवा मात्यके विशुद्धनेकी शक्तिके कारण वह भी मूक बन गया ॥ २१ ॥

(नेपथ्यमें)

अरे लङ्घाके रहनेवालो ! होशियार बने रहो । वह—

अपरिमित शक्ति वाला और लाल नेत्रोंसे कुछ उन्नत यह वानरवीर ऊंचे प्राणोंको सौंपकर प्राप्त हो गया है ।

(उमे आकर्ष्यं प्रासं नाट्यतः)
(पुनर्जेपथे)

तत्समुखं प्रचलति स्वयमक्षनामा
नन्देष राज्ञसपतेः कुपितः कुमारः ॥ २२ ॥

सोता—कथं पुनः सह महीधरेण वेपत इवाशोकवनम् । (कहं उण
सह महीश्लेष वेचदि व्य असोश्वरणम्)

त्रिभटा—(विश्वर्य)

तुहिनकरमयूखैर्दीप्तकन्दर्पदर्प-
स्तपनकुलवधूर्धी त्वामयं मुक्तलज्जा ।

कुते) दशी (दृष्टि) यस्य सः । उच्चैः=उन्नतः, कपिवीरः=वानरशूरः, उच्चतम्=उद्गमं, प्राकारं=परिखावेष्यनं विलक्षणं =अतिक्रम्य प्राप्तः=आगत इति पूर्वार्द्धं व्याख्या । उमे हृति । उमे=सीतात्रिभटे ।

तत्समुखमिति । ननु कुपितः अक्षनामा पृष्ठः राज्ञसपतेः कुमारः तत्समुखं स्वयं प्रचलतीयुत्तरार्द्धाऽन्ययः ।

नविवयुत्तरावयारम्भे । कुपितः=कुद्धः, अक्षनामा = अचायकुमारनामकः, पृष्ठः=अर्थं, राज्ञसपतेः=निशाचरेश्वरस्य, रावणस्येति भावः । कुमारः=पुत्रः, तत्समुखं=कपिवीराऽभिमुखं, स्वयम्=आत्मनैव, प्रचलति=प्रचलितो भवति । मुद्राऽप्यमिति शेषः । वसन्ततिलकं बृत्तम् ॥ २२ ॥

तुहिनकरेति । तुहिनकरमयूखैः दीप्तकन्दर्पदर्पयोः मुक्तलज्जा: अयमयं स लङ्काऽविनायः तपनकुलवधूर्धी रामचन्द्रैकपितामपि त्वाम् अनुनेतुं विपिनवीथीम् पृती-त्यन्यवः । तुहिनकरमयूखैः=तुहिनकरस्य (हिमांशुः, चन्द्रमस इत्यर्थः) मयूखैः (किरणैः) दीप्तकन्दर्पदर्पयः=दीप्तः (समृद्धः) कन्दर्पस्य (कामदेवस्य) दर्पः (कम्पा) यस्य सः । 'दर्पञ्जप्ति' इति त्रिकाण्ड शेषः । मुक्तलज्जा:=त्यक्तवीडः,

(दोनों मुनकर मयका अभिनय करती है ।)
(किरणेष्यमें)

कुद होकर अक्षनामक यह रावणकुमार उसके समुख स्वयं जा रहा है ॥ २२ ॥

सीता—कैसे पर्वतके साथ अशोक बन कौप रहा है । ऐसा प्रतीत हो रहा है ।

त्रिभटा—(विचार कर)

चन्द्रकिरणोंसे प्रदीप कामाग्नि वाला और निर्झक्ष यह लक्ष्मेश्वर रामचन्द्रने

अथमयमनुनेतुं रामचन्द्रैकचित्ता-
मपि स विपिनवीरीमेति लङ्घाधिनाथः ॥ २३ ॥

(सीता ब्रांसं नाटयति)

(ततः प्रविशति रावणः)

(सीता पराकृत्युक्ति तिष्ठति)

रावणः—अयि जानकि,

कन्दर्पज्वरवेदनापरिपतद्वाप्यस्तुतिक्षालितं

स्वर्गस्तीकुचकुम्भकुमरजस्तेयापराधोज्जवलम् ।

अथमयम् = पृष्ठः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । सः = लोकप्रसिद्धः । लङ्घाधिनाथः = लङ्घाऽ-
विपतिः, रावण हृत्यर्थः । तपनकुलवधूर्टी = सूर्यवंशसन्तुष्टी, रामचन्द्रैकचित्तामपि =
रामचन्द्रै (स्वपती) पृष्ठ पृकं (केवलम्) चित्तं (मनः) वस्थाः सा, ताम् । ताह-
शीमपि, त्वो = भवतीं, सीताम् । अनुनेतुम् = अनुकूलां कर्तुमिति भावः । विपिन-
वीर्यः = वनाऽऽवलिम्, एति = प्राप्योति । अत्र 'तपनकुलवधूर्टीम्' हृति विशेषणेन
सीताया अष्टव्यत्वं 'रामचन्द्रैकचित्तास्तु' हृत्यनेन च रावणाऽनुनयैफलयं शोत्यते ।
मालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

कन्दर्पति । कन्दर्पज्वरवेदनापरिपतद्वाप्यस्तुतिक्षालितं स्वर्गस्तीकुचकुम्भकुम-
रजस्तेयाऽपराधोज्जवलं सुरदन्तिदन्तिशिखरोलेखाङ्कः विष्वापितप्रसकूर्जचतुरन्त-
विधविजयम् पृतत् वह्नश्यकं त्वां याचत् हृत्यन्वयः ।

कन्दर्पज्वरेत्यादिः = कन्दर्पज्वरस्य (मन्महसन्तापस्य) वेदनया (पीडया)
परिपततः (गलतः) काष्पस्य (अश्रुः) खून्या (प्रवाहेण) चालितम् (धौतम्),
वह्नश्यकलविशेषणमेतत् पृष्ठं परव्राऽपि । सात्त्विकभावशोतकनयनजलप्रवाहालित-
मिति भावः । स्वर्गस्तीत्यादिः = स्वर्गस्तीणां (सुरलोकललनानाम्) ये कुचकुम्भाः
(स्तनबटाः) तेषु यत् कुचकुमरजः (काशमीरपरागः) तस्य स्तोयं (चौर्यम्)
तदेव अपराधः (आगः) तेन उज्ज्वलम् (विशादम्) । सुरदन्तिदन्तेत्यादिः = सुर-

ही एकमात्र चित्त रखनेवाली सूर्यवंशकी वृष्टुग्रहे मनानेके लिए बनमें आ रहा है ॥ २३ ॥
(सीता भयका अभिनय करती है ।)

(तब रावण प्रवेश करता है और सीता मुँह केरकर रहती है ।)

रावण—हे सीते !

कामसन्तापकी पीडासे गिरते हुए आसूके प्रवाहसे प्रक्षालित, देवललनाओंके कुच-
कुम्भोंमें रिति केसरके परागकी चोरीके अपराधसे उज्ज्वलः और दिग्गजोंके दन्ताशोंके

पतत्वां सुरदन्तशिखरोल्लोकाङ्गविषयापि-

प्रस्फूर्जचतुरन्तविश्वविजयं चक्रः स्थलं याचते ॥ २४ ॥

सीता—(अनाकर्णितकेन) अपि नाम पुनरपि रामचन्द्रमुखचन्द्रं प्रलोकयिष्ये । (अवि नाम पुणोपि रामचन्द्रमुखचन्द्रं पुलोबहस्तम्)

त्रिजटा—जानकि ! एवं प्रलापिनि लहौधरे कर्णावधानमपि तावदेहि । रामः—साधु, त्रिजटे ! प्रलाप इत्युक्तवत्यसि ।

रावणः—

यत्सन्तुष्टवतः पुरः पुरभिदश्छन्दोत्सवच्छेदिनो

न क्रोधादनमन्त्रवोद्भूतशिरः श्रेणी न मन्त्रयामपि ।

दम्तिनां (दिग्बाजानाम्) दन्तशिखरैः (दशनाऽप्रभावैः) य उक्तेष्वः (विद्वाह-
णम्) तस्पाङ्कुः (विहृम्) सेन विषयापितः (वयातिं प्राप्तुः) प्रस्फूर्जन् (वज्र-
वज्रद्वयमानः) चतुरन्तस्य (दिवचतुरुष्यपर्यन्तस्य) विषयस्य (संसारस्य)
विजयः (विशिष्टजयः) यस्य तत् । तादृशम्, पतव = अतिनिकटस्थितं, वचः
स्थलम् (उरःस्थलं, मदीयमिति शेषः), स्वां = सीतां, याचते = प्रार्थयते, आलिङ्ग-
नादिष्वतिकरेण कन्दूपउरं परिहरेण्यपर्यन्तां कुहत हृति भावः । शार्दूलविकीडितं
कृतम् ॥ २४ ॥

सीतेति । प्रलोकयिष्ये = द्रष्टव्याभि । अपि = प्रश्नार्थकः ।

राम हृति । प्रलापः = अनर्थकं वचः ।

यस्तन्तुष्टवत हृति । हे भित्तिलेन्द्रपुत्रि ! सन्तुष्टवतः छन्दोत्सवच्छेदिनः पुर-
भिदः पुरः न बोद्यतशिरः श्रेणी न मन्त्रयामपि यत् क्रोधात् न अनमत् । तत् पतव
मम दक्षमें शिरः वस्त्वादपापोजयोः न मत् अस्यां ग्रेमातुरं सत् भवतीं याचत
हृष्यन्त्वयः ।

दिवारणके चिह्नसे प्रसिद्धि प्राप्त, वज्रतुष्य शब्द करनेवाली चारों दिशाओंके साथ विश्वके
विभिन्नसे सुक्त यह मेरा वक्षःस्थल तुमसे याचना कर रहा है ॥ २५ ॥

सीता—(न मुनेका अभिनय कर) क्या मैं किर रामचन्द्रजीके मुखचन्द्रका दर्शन
कर सकती ?

त्रिजटा—सीते ! लहौधर रावणके ऐसे प्रकापमें कुछ ध्यान तो दो ।

राम—त्रिजटे ! तुमसे प्रलाप यह ठीक ही कहा है ।

रावण—ऐ सीते ! सन्तुष्ट और इच्छानुसार शिरशेइनके उत्सवको रोकनेवाले
द्वितीयके सामने नहीं उप शिरोंकी पक्षियोंके पक्षियोंके द्वाक्नेपर भी जो क्षोपके कारण नहीं झुका ।

एतत्तद्वामं शिरो मम नमस्त्वतपादपाथोऽयो-

रव्याजं मिथिलेन्द्रपुत्रि ! भवतीं प्रेमातुरं याचते ॥ २५ ॥

सीता—(संस्कृतमाधित्य)

निजे पाणौ कृत्वा कमललतिकाचालमुकुलं
ययोश्चके गुञ्जन्मधुपमवतंसं रघुपतिः ।

हे मिथिलेन्द्रपुत्रि = हे जानकि !, सन्तुष्टवतः = सन्तुष्टस्य, तपश्चरणप्रसन्नस्ये-
स्यर्थः । समुपपूर्वकात् ‘गुणप्रीतौ’ हृष्टस्मादातोः ऋबु प्रथयान्तं रूपम् । अन्तो-
स्सवच्छेदिनः = अन्नदाऽनुसारी (अभिप्रायाऽनुसारी) य उत्सवः (चणः, दशम-
शिरश्चेदनप्रहृतिरूप इति भावः), तं छिनति (निवारयति) तच्छ्रीलस्तस्य ।
तादृशस्य उरभिदः = त्रिपुरभेदकस्य, शङ्करस्येत्यर्थः) पुरः = अग्ने, नवोदूतपिरः
श्रेणी = प्राणयग्रोत्पन्नमस्तकपङ्कौ, शङ्कराऽनुप्राप्तिः शेषः । नमस्त्वामपि = प्रणामं
कुर्वत्यामपि । यत् = मदीयं दशमं पिरः । क्रोधात् = कोपात्, छेदनोत्सवनिवारण-
जनितादिति शेषः । न अनमत् = नन्दं नाऽभवत् । तत् = तादृशं, हराप्रेऽपि न
प्रणतमिति भावः । पृतत् = त्वद्वितिकस्थितं, भेम = राघवस्य, दशमं = दशसंख्या-
पूर्वक, शिरः = मस्तकः, त्वत्पादपाथोऽयोः = त्वचरणकमलयोः, नमत् = नमस्कारं
कुर्वत्, अव्याजं = निष्कपटं यथा स्यात्तथा, प्रेमाऽतुरं = प्रणयाकुलं सत्, भवतीं=
स्त्रीं, याचते = प्रार्थयते, प्रणयमिति शेषः । अब्रोपमाऽङ्गदारः । शार्दूलविकीर्णिं
कृतम् ॥ २५ ॥

सीतेति । संस्कृतं = संस्कृतभाषाम् । खीर्तवात्सीतायाः प्राकृतभाषायाः प्रार्थ-
हार्थत्वेऽपि—‘बालानां पङ्ककानां च नीचप्रहृदिचारिणाम् ।

उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यासंस्कृतं क्षणित् ॥’ (सा० द०)

इति नियमेनाऽत्र सीतायाः संस्कृतसमाश्रयणं वोध्यम् ।

निजे पाणाविति । रघुपतिः निजे पाणौ गुञ्जन्मधुपं कमललतिकाचालमुकुलं
कृत्वा ययोः अवतंसं चक्रे । इमौ मे कर्णौ इदं वचनम् आकर्ष्य अपि कथं न विही-
णीं ? वा अन्तः कुण्डियोः इदं चरितं युक्तम् हृष्टस्यायः ।

रघुपतिः = रामचन्द्रः, निजे = स्वकीये, पाणौ = हस्ते, गुञ्जन्मधुपं = शब्दायमान-

वैसा यह मेरा दशावं शिर तुम्हारे चरणकमलोंमें द्वुककर निष्कपट रूपसे प्रेमसे आकृत
दीकर तुमसे याचना कर रहा है ॥ २५ ॥

सीता—(संस्कृतका भाषय कर)

रघुपतिने अपने हाथमें गुञ्जन करनेवाले अपरोंसे युक्त कमललताके नये कुण्डमको

अपीमौ कर्णौ मे वचनमिदमाकर्ण्य न कर्थं ।

विशीर्णौ, युक्तं चा चरितमिदमन्तः कुटिलयोः ॥ २६ ॥

राघवः—अयि जानकि ! अबलोकनमात्रेणापि तावन्मां सम्भावय ।

सीता—अयि निशाचर ! पतावत्प्रार्थनामङ्गलाधवात् कर्थं राघवादपि न विभेषि ।

राघवः—अये ! क एष राघवो नाम, यं किल जनो राम इति जल्पति ? (विहस्य) ।

कामः कियानसिलतानिहितैकवाहु-

कीडार्दितत्रिभुवनस्य दशाननस्य ।

अमरं, कमललतिकावालमुकुलं = कमललतिकावः (पद्मवतसे, 'कुललति-केति पाठान्तरम् ; तथा केसरलतिकेत्यर्थः) वालमुकुलम् (प्रत्यग्मुकुलम्), कृत्वा = विधाय, आवायेत्यर्थः । यद्योः = मरुकर्णयोः, अवतंसं = भूषणं, चक्रे = कृत्वान् । तादशौ हमी = पत्तौ, मे = मम, कर्णौ = शोद्रे, हृदं = सम्प्रति राघणोक्तं, वचनं = भाषितम्, आकर्ण्य = शुत्वा, अपि, कर्थं = केन प्रकारेण, न विशीर्णौ = न विदीर्णौ, पद्मान्तरेण तयोर्विशरणाऽभावे प्रतिपादयति—युक्तमिति । चा = अथवा, अन्तः = अभ्यन्तरे, कुटिलयोः = वाहयोः, कर्णयोरनयोरिति दोषः । हृदं = विशमानं, चरितम् = आचरणं, विशरणाऽभावहृष्टमिति भावः । युक्तम् = उचितम्, यौ मदीयी कर्णौ = पुरा रामचन्द्रकरकमलाभ्यामलाङ्कृतौ, सामग्रते तावेव कर्णौ मदनुजयहृष्टं राघव-दुर्बचनं श्रुत्वाऽपि अन्तःकुटिलवादेव विदीर्णौ नैव संजाताविति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनस्त्रियोऽर्थान्तरन्वासाऽङ्गारः । विशरणीयूक्तम् ॥ २६ ॥

काम इति । असिलतानिहितैकवाहुकीडार्दितत्रिभुवनस्य दशाननस्य कामः कियान् ? हे सुमुखि ! अयं रामस्तु केवल त्वदर्थं निशितैः शरीरैः न चिरात् मां हन्ति, हन्ति ! हृत्यन्वयः ।

केहर जिनमें भूषण पहनाया था । ऐसे मेरे ये ही कान राघवके ऐसे वचनको सुन कर भी क्यों विदीर्णे नहीं हुए ? अथवा भौतर कुटिल होनेवाले इनका ऐसा होना ठीक ही है ॥ २६ ॥

राघव—हे सीते ! दर्शनमात्रसे भी मुहे संमावित कर लो ।

सीता—रे राघव ! प्रार्थनामङ्गलके लाघवसे और राघवसे भी तू क्यों नहीं डरता है ?

राघव—भरे ! यह राघव नामका कौन है ? जिसे लोग 'राम' कहते हैं, वही है क्या ? (दंस कर) खड़ायकतासे रक्षे गये पक्कात्र बाढ़ुदो कीडासे त्रिभुवनको पीड़ित

रामस्तु केवलमयं सुमुखि ! त्वदर्थे

मां हन्ति हन्त ! न चिराक्षिशितैः शरोघैः ॥ २७ ॥

सीता—सत्यमेतत् ।

रावणः—(स्वगतम्) कथमन्यदेव किमव्युक्त्यानस्मि ? (तदेव विपरीतं पठिला) अयि जानकि, तावन्मां जीव्य नयनासृतेन ।

सीता—तदा त्वामपि लङ्घेश ! विलोकयिष्यति जानकी ।

रावणः—(सप्रत्याशम्) तत्कथय समयम् । अयं हि—

असिलतानिहितैकवहुक्रीडाऽदितिप्रिमुवनस्य = असिलतायां (खण्डगलतायाम्)
निहितः (स्थापितः) य पृक्षाङ्गः (अद्वितीयसुजा :) तस्य क्रीडया (खेलया)
अद्विते (पीडितम्) विभुवनं (विलोकी) येन, तस्य । तादशास्य मम दशानस्य =
दशमुखस्य, रावणस्य, कामः = मन्मथः, कियान् = किष्मिराम अत्र कामस्थाने
'राम' पदस्य पूर्वं च परत्र 'रामस्त्व'स्यत्र 'कामस्त्व'स्य पाठ्यत्वेऽपि कामावेश-
वशाल्कुसविवेकस्य निशाचरप्रवेकस्य प्रमादो चोद्धव्यः । हे सुमुखि = हे सुन्दरि !,
अयम् = पृष्ठः, रामस्तु = रामचन्द्रस्तु, अत्राऽविविष्टतः काम हृति पूर्वमेवोक्तः ।
केवलं = समग्रं यथा तथा, त्वदर्थे = त्वद्वक्ते, निशितैः = तीर्णैः, शरोघैः = बाण-
समूहैः, नचिरात् = शीर्षमेव, मां = रावणं, हन्ति=व्यापादयति । हन्तेति खेदयोतक-
मस्थयम् । यसन्ततिलकाहृत्तम् ॥ २७ ॥

रावण हृति । तदेव = पूर्वोक्तमेव, पश्यमिति भावः । विपरीतं = विपर्यस्तम् ।
कामस्थाने रामः, रामस्थाने च काम हृति वैपरीत्येनेति भावः ।

सीतेति । तदा = तस्मिन्काले । त्वयि रामेण हते हृति भावः ।

रावण हृति । समयं = कालं, त्वरकर्तृकमलकर्मकविलोकनसमयमिति भावः ।

करनेवाके रावणके लिए काम क्या पदार्थ है ? हे सुन्दरि ! यह राम हो केवल तुम्हारे लिए
तीक्ष्ण बाणोंसे शीघ्र ही मुझे विद्धकर रहा है । यह सेदको बात है ॥ २७ ॥

सीता—यह सच है ।

रावण—(मन ही मन) कैसे मैंने कुछ भीर ही कह दिया ? (उसीको विपरीत-
प्रकारसे पढ़कर) हे सीते ! मुझे नेपालगृहसे जिलाभ्यो ।

सीता—हे लङ्घेश ! जानकी उस समय तुम्हें भी देखेगी ।

रावण—(आशापूर्वक) तथा यह समय बतलाओ । यह—

मन्दोदरीमपि विमुच्छति राज्यमेत-
दप्युन्मदं तव पदाब्जतले करोति ।

किं जहिपतेन बहुना सुमुखि ! त्वदर्थे

स्वान्युच्छिनत्यपि शिरांसि पुनर्दशास्यः ॥ २८ ॥

सीता—अपि खयोतभासापि समुन्मीलति पश्चिनी ?

राघणः—(सङ्केतम्) आः पापे ! यावत् किल तपनखयोतयोस्ताव-
देवान्तरं रामराघणयोः ? यदियं हन्यसे । (इति खण्डसुत्पाटयति) ।

मन्दोदरीमपि । हे सुमुखि ! दशास्यः त्वदर्थे मन्दोदरीम् अपि विमुच्छति, उन्म-
दम् पतह् राज्यमपि तव पदाब्जतले करोति; बहुना जहिपतेन किं ? स्वानि शिरा-
स्यपि पुनः उच्छिनतीत्यनवयः ।

हे सुमुखि = हे सुन्दरि, सीते !, दशास्यः = राघणः, त्वदर्थे = त्वकृते, मन्दोदरी-
मपि = स्वसहधर्मिणीमपि, विमुच्छति = परित्यजति, उन्मदम् = उद्भूतहर्षम्, पतह् =
इदं, राज्यमपि = राघूमपि, तव = भवयाः सीतायाः, पदाब्जतले = चरणकमलतले,
करोति = विद्धाति । बहुना = अधिकेन, जहिपतेन = भापितेन, किं = किं प्रयोजनं,
स्वानि = स्वकीयानि, शिरास्यपि = मूर्जोऽपि, पुनः = भूयः, उच्छिनति =
उक्त्वा तिति ।

हे सीते ! त्वदीतिसम्पादनाऽर्थमहं स्वसहचारिणीं परमाऽनुरागिणीं मन्दोदरीं
मुञ्जवलसम्युदं राज्यमपि स्ववतुमुद्धतोऽस्मि । किं बहुना हरप्रसादनाऽर्थं यथा
प्राह्मया स्वशिरांसि कृतानि सामग्रतं त्वदर्थमपि तथा कर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीति भावः ।
अत्रोपमाऽङ्गद्वाराः । वसन्ततिळकाकृत्तम् ॥ २८ ॥

सीतेति । खयोतभासाऽपि = उयोतिरिक्षणउयोतिवाऽपि । यथा पश्चिनी उयोति-
रिक्षणउयोतिवा न विकसति सूर्यभासैव विकसति तथैवाऽहमपि न त्वयि, आर्यपुत्रे
भीराम पृथ प्रसीदामीति भावः ।

राघण इति । तपनखयोतयोः = सूर्यज्योतिरिक्षणयोः ।

हे सुन्दरी ! राघण, तुम्हारे लिये मन्दोदरीको भी छोड़ता है, आनन्दपूर्ण इस राज्यको
भी तुम्हारे चरणकमलके नीचे रख देता है। अधिक कहनेसे क्या ? अपने शिरोंको भी
हिँक कर देता है ॥ २८ ॥

सीता—क्या जुगनूँकी चमकसे भी कमलिनी खिलती है ?

राघण—(कोषपूर्वक) ओह पापिनी ! सूर्य और जुगनूँमें खिलता फर्ह है । राम और
राघणमें क्या डतना ही फर्ह है ? तुम्हें मारता हूँ । (ऐसा कहकर तक्कार उठाता है ।)

राम—

हा जानकि ! त्वमधुनासि कथं भविष्यती
(सविचिकित्सम्)

थिगदैचतं तत्र सुदारण पव पाकः ।
(सकोथम्)

आः पाप ! रात्रसकुलाधम, संहृतोऽसि
(संतंत्रम्)

हे वर्त्स, लक्ष्मण ! धनुर्धनुरेष कालः ॥ २६ ॥

हा जानकीति । हे जानकि ! हा ! अधुना त्वं कथं भविष्यतीति प्रथमचरणाऽन्वयः ।

हे जानकि = हे सीते !, हा = त्वामिति शेषः । त्वं शोच्यत इत्यर्थः । अधुना = सामग्रंतं, रावणकर्तृकाशब्दगोल्पाटनकाळ इति भावः । त्वं, कर्थं=केन प्रकारेण, जीविता हता वेति भावः । भविष्यती = भाविनी, असि = वर्तसे इति प्रथमचरणव्याख्या ।

सविचिकित्सितम् = संसंशयम् ।

थिगिति । दैवतं थिक्, तत्र पाकः सुदारण पवेति द्वितीयचरणाऽन्वयः ।

दैवतं = भावं, थिक्, दैवतस्य निन्द्यत इति भावः । तत्र = भवतः पाकः = परिणामः, सुदारण पूज = अतिभयङ्कर पूज । इति द्वितीयचरणव्याख्या ।

आः पापेति । आः पाप ! रात्रसकुलाऽधम ! संहृतोऽसीति तृतीयचरणाऽन्वयः । आ इति कोपशोतकमव्ययम् । पाप = पापाचार, रात्रसकुलाऽधम = निशाचरणंशाऽपसद !, संहृतः = व्यापादितः, असि = भविष्यती, 'वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेति भविष्यदर्थं लट् । त्वं चिप्रमेव मया व्यापाचस इति भावः । इति तृतीयचरणव्याख्या ।

हे वर्त्स ! लक्ष्मण !! धनुः धनुः । पूष काळ इति चतुर्थचरणाऽन्वयः ॥

राम—हाय ! जानकी ! तुम अब कैसी होगी ?

(सन्देहपूर्वक)

हे भाग्य ! दुसे थिक्कार है, थिक्कार है, तेरा परिणाम अतिशय भयङ्कर ही है ।

(कोरपूर्वक)

ओह ! पापिन् रात्रसवंशमें अधम ! तू मारा जायगा ।

(शीघ्रतापूर्वक)

हे वर्त्स ! लक्ष्मण ! धनु लाभो, धनु कालो । यह उसका समय है ॥ २७ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! किमिदमैन्द्रजालिकविलोकनादलीकमेव संभ्रम्यते ?

रावणः—अयि जानकि ! अयमसाखुदीर्णकरालकरवालः कालसुजङ्गः, तदिदानीमपि दशकण्ठभुजाश्लेषभेषजमनुजानीदि ।

सीता—

विरम विरम रक्षः ! किं मुथा जलिपतेन
स्पृशति नहि मदीयं कण्ठसीमानमन्यः ।
रघुपति-भुजदण्डादुत्पलश्यामकान्ते-

हे वक्त्वा = हे वासुदेव भाजन, लक्ष्मण = मदुज, धनुः धनुः = कामुकं कामुकं संभ्रमे द्विहकिः, रावणप्रहाराऽर्थमिति शेषः । पृष्ठः = अर्थ, कालः = समयः, रावणवध-स्येति शेषः, नोचेद्वावनखद्वैरन सीतायां हतायामस्माकं समस्त उच्चोगो अर्थः स्पादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥

लक्ष्मण इति । संभ्रम्यते = संभ्रमः कियते ।

रावण इति । उदीर्णकरालकरवालः=उदीर्णः (कोशाञ्जिःसूतः) करालः (भीषणः) करवालः (खड्गः) । कालभुजङ्गः=कृष्णसर्पः । दशकण्ठभुजाश्लेषभेषजः=दश-कण्ठस्य (मम रावणस्य) भुजानां (बाहूनाम्) य वाश्लेषः (आलिङ्गनम्) स एव भेषजम् (औषधम्), तत् । मदालिङ्गनमेव कोशाञ्जिःसूतकरालकरवालरूप-कृष्णसर्पस्यौषधमिति भावः । मयि प्रणयप्रकाशनेन त्वप्राणद्वाराणं भविष्यतीत्याकृतम् ।

विरम विरमेति । हे रक्षः ! विरम विरम । मुथा जलिपतेन किम् ? हे दशमुख ! उत्पलश्यामकान्ते रघुपतिमुजदण्डात् वा निकृपात् भवदीयात् कृपाणात् अन्यो मदीयां कण्ठसीमानं नहि स्तुशतीत्यन्ययः ।

हे रक्षः=हे राष्ट्रस रावण !, विरम विरम=विरतो भव विरतो भव, विरतो भव, वाम्बायापारादिति शेषः । तूर्णिको भवेति भावः । ‘स्यालूपरिभ्यो रम’ इति परस्मैपदम्, संभ्रमे द्विहकिः । मुथा=स्वर्थप्रायेण, जलिपतेन=भायितेन, किं=किं फलं स्थान्, न किमपीति भावः ।

हे दशमुख=हे वशानन रावण !, उत्पलश्यामकान्ते:=उत्पलमिव (नील-कमलमिव) श्यामा (नीला) कान्तिः (छृष्टिः) यस्य, तस्मात् । रघुपतिभुज-

लक्ष्मण—आर्य ! ऐद्वजालिङ्क कार्यं देखनेसे क्यों काप अर्थं येसी उतावली कर रहे हैं ?

रावण—हे सीते ! नियानसे निकाला गया यह भीषण लङ्घ काल सर्प है इसलिए अभी भी रावणके बाहुद्वौका आलिङ्गनरूप औषध लेनेके लिए अनुभवि दो ।

सीता—हे राष्ट्रस ! तू तुप रह, तुप रह ! अर्थं कफवादसे क्या लाभ है ? हे रावण ! नीलकमलके समान श्याम राष्ट्रके बाहुदण्डसे अथवा कल्पाशूल्य तेरी तलवारसे भिज

दर्शमुख ! भवदीयानिष्ठुपादा कृपाणात् ॥ ३० ॥
रामः—अहह !!!

विधिरकरणः, स्फीतं स्फीतं तमः परिजूम्भते
जलधिसलिले मग्नं विश्वं, युगं परिवर्तते ।
कुबलयदलक्षकसंश्लेषोत्सवैकपदे पदं
यद्यमदयः सीताकण्ठे करोति कृपाणकः ॥ ३१ ॥

दर्शात् = राघववाहुददात्, वा = अथवा, निष्ठुपात् = करुणशून्यात्, भवदीयात् = त्वदीयात्, कृपाणात् = खड्गात्, 'अन्य' पदेन योगे 'अन्यारादितर्तेदिकशब्दाऽङ्ग-त्तरपदाजाहिनुक' इति पञ्चमी । अन्यः = अपरः, मदीयां = मत्सम्बन्धिनीं, कण्ठसी-मार्मं = गङ्गभासां 'सीमसीमे द्वियामुभौ' । हृत्यमरः । नहि सृष्टाति = नाऽममर्षति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लृट् । हे रावण ! अहं तावत् स्वकण्ठभागेन (आङ्गिकनव्यतिकरे) कारुणिकराममुजदण्डं तदभावे निष्करुणं त्वदीयं कृपाणं सृष्टामि नाऽपरमतस्वं यूथावाम्यापादाद्विरतो भवेति भावः । अत्र विकरणाऽङ्गकारः सोदाहरणं तत्त्वाणं यथा चन्द्रालोके—'विकलपस्तुत्यवलयोद्विरोधश्चातुरीयुतः । कान्ताचित्तेऽधरे वाऽपि कुरुत्वं वीतरागिताम् ॥' इति । मालिनीकृतम् ॥ ३० ॥

विधिरिति । यत् अदयः अयं कृपाणकः कुबलयदलक्षकसंश्लेषोत्सवैकपदे सीता-कण्ठे पदं करोति, (ततः) । विधिः अकरुणः । स्फीतं स्फीतं तमः परिजूम्भते । विश्वं जलधिसलिले मग्नम् । युगं परिवर्तते हृत्यन्यवयः ।

यत्, अदयः = दयाशून्यः, अयम् = पृष्ठः, कृपाणकः = कुरिसितखड्गः, कुरिसितः कृपाणः 'कुरिसित' इति कः । कुबलयदलक्षकसंश्लेषोत्सवैकपदे = कुबलयदलक्षकानां (कमलपत्राणाम्) या छाक् (माला) तस्याः संश्लेषः (सम्बन्धः) तेन य उत्सवः (महः) तस्यैकपदे (पदमाश्रस्थाने), तादेही सीताकण्ठे = जानकीयग्ने, पदं = स्त्यानं, करोति = विद्याति, ततः-विधिः = विधाता, अकरुणः = निर्दयः, अस्तीति देषः । पृष्ठं च—स्फीतम् स्फीतम् = अतिशयनिविडं, तमः = भापद्रूपोऽन्धकारः, परि-

कोरं भी मेरी कणसीमाका स्वर्णं नहीं कर सकता है ॥ ३० ॥

राम—अहह !

जो कि निर्दय यह कुरिसित खड्ग कमलपत्रोंकी मालाके सम्बन्धसे उत्सवका एकमात्र स्थान सीताके कण्ठमें स्थान के रहा है, अतः जलाजी निर्दय हैं । अत्यन्त निविड आपद्य अन्यकार प्रादुर्भूत ही रहा है । संसार समुद्रजलमें दूर रहा है और युगका परिवर्तन ही रहा है ॥ ३१ ॥

(जुर्जिभाव्य) हन्त भोः !!

चान्द्रीं लेखां दशति दशनैर्दक्षणः सैंहिकेयो

नव्यां चल्लीं दद्वद्वनकम्भान्दर्नीं दन्दहीति ।

अथयुन्मत्तः कुबलयमर्यां मालिकामालुनीते ?

मूलादुन्मूलयति नलिनीं दुष्टहस्तीकरेण ॥ ३२ ॥

सीता—

चन्द्रहास ! हर मे परितापं, रामचन्द्रविरहानलजातम् ।

जृमते = प्रादुर्भवति । विश्वं = संसारः, जलधिसङ्गिते = समुद्रजले, मग्नं = लीन-
मिति भावः । तथैव—युगं = पुण्यवहुलं ग्रेतायुगं, परिवर्तते = पापोन्मेषादद्वापे
कल्पे वा परिवृत्तं भवतीति भावः । सीताया पूर्वविधया दुरवस्थया युगमेव परि-
वृत्तमिति मा प्रतिभावतीति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ ३१ ॥

चान्द्रीमिति । दारुणः = सैंहिकेयः दशनैः चान्द्रीं लेखां दशति । दद्वद्वनकः
चान्दर्नीं नव्यां चल्लीं दन्दहीति । उन्मत्तः कुबलयमर्यां मालिकाम् आलुनीते अपि ?
दुष्टहस्ती करेण नलिनीं मूलात् उन्मूलयतीत्यन्वयः ।

दारुणः = भीषणः, सैंहिकेयः = सिंहिकानन्दनः, राहुरिति भावः । 'खीभ्यो डक्'
इति डक् । दशनैः = दन्तैः, चान्द्री = चन्द्रसम्बन्धिनीं, लेखां = रेखां, दशति =
चर्चयति । दद्वद्वनकः = कुतिस्तो वन्दहुताशनः, चान्दर्नीं = चन्दनस्य, नव्यां = नृत्नां,
चल्लीं = छतो, दन्दहीति = अतिशयेन दहति । उन्मत्तः = उन्मादयुक्तो जनः,
कुबलयमर्याम्, उपलनिर्मिता, विकाराऽर्थं सयद् । मालिकां = खजम्, आलुनीते
अपि = समन्ताचिछन्ने किम् । अपि: प्रश्नाऽर्थकः । दुष्टहस्ती = मत्तगजः, करेण =
गुण्डादव्धेन, नलिनीं = कमलिनीं, मूलात् = मूलप्रदेशादेव, उन्मूलयति = उत्तरात्ययति ।
रावणकर्तुकोऽयं सीतावधः राहुकर्तुकचन्द्रलेशाग्रासोपमो दवाग्राकर्तुकचन्दनलतादह-
नसम उन्मत्तकर्तुकमलमालिकालवनसद्गो दुष्टहस्तिकर्तुकमलिन्युमूलनसंहितम्
हति भावः । एवं च मालारूपेण वाक्यार्थानामैक्यान्मालारूपनिदर्शनाऽङ्गकारः ।
मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ ३२ ॥

चन्द्रहासेति । हे चन्द्रहास ! रामचन्द्रविरहानलजातं मे परितापं हर । हि

(फिर विचारकर) हाय ! अरे !

भीषण राहु दौतोसे पन्द्रेलाको चवा रहा है । कुतिस्त दवानल चन्दनकी नदी
लताको अतिशय ही जला रहा है । क्या पागल कमलोंकी मालाको छेदन कर रहा है ?
दुष्ट हाथी सूंहसे कमलिनीको बढ़से ही उखाल रहा है ॥ ३२ ॥

सीता—हे चन्द्रहास (खट्ट) ! रामचन्द्रके विषेगाइनलसे उत्पन्न नेरे सन्तापको

तं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं धारया वहसि शीतलममभः ॥३६॥

रावणः— कः कोऽन्न भोः ! सत्वरं मम करे कपालपात्रमर्थ्यतां चेनास्याः करठरुधिरं प्रतीच्छामि । (इत्यशोकविटपान्तराले हस्तं प्रसार्य) कथं न्यस्तमेव केनापि मम करतले कपालम् । (विलोक्य) (सचमत्कारम्) अये न कपालमेतत् , किन्त्वशस्त्रचिछुन्नं शिर एव कस्यापि (विशृश्य) कस्य पुनरिदम् ? नूनमक्षकुमारस्य । (इति मूर्च्छितः पतति) ।

प्रिजटा— अयि लङ्घेश्वर ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रावणः— (समाश्वस्य) नूनमिदं तस्य दुष्टकपेर्विजून्मितम् । तेन

देषान्तिजितमौक्तिकचूर्णं ! त्वं धारया शीतलम् अम्भो वहसीत्यन्वयः । हे चन्द्रहास = हे खडग !, रामचन्द्रविरहाऽनलजातं=रामचन्द्रस्य (राघवघुरन्वरस्य) यो विरहः (विद्योगः) एव अनलः (अग्निः) तज्जातं (तदुत्पत्तम्), मे = मम सीतायाः, परितापं = सन्तापं, हर = दूरीकुरु, मन्महस्तकच्छेदनेन रामविद्योगजनितं कष्टमप-मयेति भावः । चन्द्रहासस्य रामविरहपरितापहारकार्यं समर्थ्यते तं हीति । हि = यतः, हे कान्तिजितमौक्तिकचूर्णकाम्या (स्वशृत्या) जितम् (अधरीकृतम्) मौक्तिक-चूर्णं (मुक्तारजः) येन स तरसम्बुद्धौ, तादा हे चन्द्रहासेति भावः । त्वं=चन्द्रहासः, धारया = ती चण्डाऽग्रभागेन, शीतलं=शीतं, विरहतापपरिहारमिति भावः । अम्भः=बलं, वहसि = धारयसि । अग्रभागेन शीतलजलवाहकस्य ते विरहाऽनलजातपरि-तापहरणं युक्तमिति भावः । अग्राऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । स्वागताषुक्तम् ॥ ३६ ॥

रावण हृति । कपालपात्रं = नरकपैरभाजनम् । प्रतीच्छामि = गृह्णामि । अशस्त्र-चिछुन्नं = शस्त्रेणाऽचिछुन्नं, मर्वितमिति भावः । दुष्टकपे = दूषितवानरस्य, हन्-मत हस्यः ।

मिटा दो, क्योंकि अपनी कान्तिसे मुक्ताचूर्णको जीतनेवाले ! तुम अपनी धारा (नोक) से शीतल पानीको धारण करते हो ॥ ३७ ॥

रावण— यहाँ कौन है ? मेरे हाथमें शीतल कपालपात्र दे दो, जिससे इसके कण्ठका रक्त के लेता हूँ । (ऐसा कहकर अशौकी शास्त्राके लीचमें हाथ फैलाकर) कैसे किसीने मेरे हाथमें कपाल रख ही दिया । (देखकर आश्वर्यपूर्वक) अरे ! यह कपाल नहीं है, बल्कि किसीका विना अस्तके काटा गया मरतक ही है । (विचार कर) यह किसका है ? निश्चय ही अशकुमारका है ! (ऐसा कहकर मूर्च्छित होकर गिर पड़ता है ।)

प्रिजटा— लङ्घेश्वर ! आप समाश्वस्त हों, समाश्वसा हों ।

रावण— (होशमें आकर) निश्चय यह जस दुष्ट कन्दरको करता है । इसकिए पहले

तमेव तावद्ग्रे पातयामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

- राम-लक्ष्मणौ—(सहर्षम्) अहो ! संविधानवैद्यर्थी ।
- त्रिजटा—(सीतामालिङ्गम्) सखि ! पुरुषेन जीवितासि ।
- सीता—अपुरुषेनेति भण । (अपुरुषेणेति भणिष्व)
- त्रिजटा—कथमिव ?

सीता—कथं पुनस्तदपुरुषं न भवति यत्किल रामचन्द्रविरहतापनिर्वाप्त्या चन्द्रहासधारयोपेक्षितास्मि । तत्किमनेन जीवितेन ? इह दारु-सञ्चयेऽपि प्रज्ञालय यत्रेमान्यज्ञानि शीतलयामि । (कहं उण तं अपुणं ण होह जं किए रामचन्द्रविरहताविषयापणीए चन्द्रहासधाराए उवेकिल दद्धि । ता किं इमिणा जीविदेण । इह दारुतंचशम्भिर अर्जिंग पञ्चालेहि जस्य इमाहं आजाहं सीचलशम्भिर ।)

त्रिजटा—शान्तं पापम् , नन्वचिरादेव निजाङ्गकानां—

हिमकरकिरणकरम्बितमरकतमयपीनपट्टकप्रतिमे ।

रामलक्ष्मणाविति । संविधानवैद्यर्थी = रचनानेपुरुषम् ।

सीतेति । रामचन्द्रविरहतापनिर्वाप्त्या = रामवियोगसन्तापशमयिष्या ।
यत्र = अप्ती ।

हिमकरेति । अपुरुष्यः । हिमकरकिरणकरम्बितमरकतमयपीनपट्टकप्रतिमे = हिमकरस्य (चन्द्रस्य) किरणैः (मयूरैः) करमिवतं (मिभितम्) यन्मरकतमयं

बसोदो गिराता हूँ ।

(ऐसा कहकर निकलता है)

राम और लक्ष्मण—(हर्षपूर्वक) अहो ! कैती रचनाकी निपुणता है ।

त्रिजटा—(सीताको आलिङ्गन कर) सखि ! तुम पुरुषसे जो रही हो ।

सीता—‘अपुण्यसे जी यह’ ऐसा कहो ।

त्रिजटा—कहो ?

सीता—कैसे यह अपुण्य नहीं है, जो कि रामचन्द्रके विवोगसन्ताप इटाने वाली तकवारकी थारा (नोक) से मैं उपेक्षित हो गई हूँ । तब इस जीवनसे क्या लाभ है ? यहाँ लकड़ीके ढेरमें भाग जला दो विलमें इन झड़ोंको शोतक कर देती हूँ ।

त्रिजटा—पाप निष्ठृत हो । शोभ ही अपने झड़ोंको—चन्द्रकिरणोंसे मिभित मरकत-

मलयजपरागरजसि रामोरसि तापमपहरसि ॥ ३४ ॥

सीता—हला, किमनेनालीकजलिपतेन सर्वमेयानलप्रवेशेन व्यवसितास्मि । तदुपनय मेऽङ्गारखण्डकम् । (हला । किं इमिणा अलीश्चिपिदेन, सर्वं जैवं अणलपवेशेण विवसिदद्धि । ता उवयोहि मे अङ्गालखण्डभ्यम् ।)

रामः—हन्त भोः ! । कथमपि शार्दूलमुखान्मुक्तायाः पुनरपि शब्दर्वाणुरामवर्तीर्णीयाः कुरञ्जबध्वा भङ्गीमङ्गीकृतवर्ती जानकी ।

त्रिजटा—(निर्गत्य, प्रविश्य च) असुलभानलोऽयं प्रदेशः ।

रामः—(सहर्षम्) त्रिजटे, दिष्टया रक्षितस्त्वया रामः ।

सीता—(संस्कृतमाश्रित्य, अशोकं प्रति)

(गारुदमतमणिमयम्) पीनपहुकम् (दीर्घपापाणः) तप्रतिमे (तस्मैषो), शीतलमरकतसदा हृति भावः । मलयजपरागरजसि = मलयजपरागः (चन्दनचूर्णम्) पूर्व रजः (लेपनद्रव्यम्) यस्मिस्तस्मिन् , चन्दनचर्चित हृति भावः । तादौरे रामोरसि = राघववजःस्थले, तापं = विरहजनितं सन्तापम् , अपहरसि = दूरीकरोणि, 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' हृति लट् । चन्द्रकिरणमित्रितशीतलमरकतशिलासहस्रे चन्दनचर्चिते विस्तीर्णे रामवजःस्थले आलिङ्गनेन शीघ्रमेव त्वं विरहजनितं सन्तापमपहरित्यसीति भावः । उपमाऽङ्गाराः । आर्यांशुक्तम् ॥ ३४ ॥

राम हृति । शार्दूलमुखात् = व्याघ्रानभात् । शब्दर्वाणुराम = किरातमृगवन्धनीम् । भङ्गी = चरित्रम् ।

त्रिजटेति । असुलभानलः=असुलभः (तुष्प्राप्यः) अनलः (अनिः) यस्मिन्मः ।

मय दीर्घं पापाणके सहश, चन्दन चूर्णरूप लेपनद्रव्यसे युक्त रामचन्द्रके वशःस्थलमे (आलिङ्गन कर) सन्ताप मिटाओगी ॥ ३४ ॥

सीता—सुखि ! इस क्षुद्रोलग्नेसे ब्यालाम ? आगमें प्रवेश करनेका व्यवसाय कर चुकी हूं । इसकिए मुझे आग ला दो ।

राम—इष्ट ! किसी प्रकार व्यापके मुखसे कृटकर भी फिर शब्दर्वाणके पाशमें पड़ी हुई शूगोके चरित्रको जानकीने अक्षीकार किया ।

त्रिजटा—(बाहर जाकर और फिर भीतर आकर) इस स्थानमें आग कुलभ नहीं है ।

राम—(इर्षपूर्वक) त्रिजटे ! तुमने भावसे रामकी रक्षा की ।

सीता—(संस्कृतका आभ्यन्तर) (अक्षीकरणे)

कुरु सकरुणं चेतः शीमन्दुषोक्तव्यस्मते-

दहनकणिकामेकां तावन्मम प्रकटीकुरु ।

ननु ! विरहिणां सन्तापाय सुटीकुरुते भवा-

नवकिसखयश्छेणीव्याजात्कृशनुशिष्याप्तिम् ॥ ३५ ॥

(विशेषं सहर्षम्) हला ! प्रथ्य प्रथ्य, निपतिं तावदस्य शिखराद-
ज्ञारस्तेष्टकम् । (हला ! ऐक्ष ऐक्ष । निवगिदं दाव इमस्त्वं सिहरादो अहाल-
खण्डम्) (इत्युपस्थित्य प्रहीतुभिन्नहर्ति)

राम—

अये ! कथमशोकोऽपि ममायं शोकतां गतः ।

कुरु सकरुणमिति । हे शीमन् अशोकवनस्पते ! चेतः सकरुणं कुरु । तावत् पूर्णो
दहनकणिकां मम प्रकटीकुरु । ननु ! भवान् विरहिणां सन्तापाय नवकिसखयश्छेणी
व्याजात् कृशानुशिष्यावर्णी सुटीकुरुते इत्याप्तः ।

हे शीमन् = शोमासन्मनः ।, अशोकवनस्पते = अशोकवृष्टः, चेतः = चिरं,
सकरुणं = दयापुरुषं, कुरु = विधेहि । दयाप्रदर्शनप्रकारामाह—दहनकणिकामिति ।
तावत्, पूर्णम् = पूरकसंक्षयकां, दहनकणिकाम् = अनवलकणं, मम = सीतायाः,
पुरुष इति सेषः । प्रकटीकुरु=प्रदर्शय । अशोककृष्टस्वदहनत्वमुपपादयति—नन्विति ॥
वनिष्यामन्ननो, हे अशोक ! भवान्, विरहिणां = विद्योगिनां, सन्तापाय=दाहाय,
नवकिसखयश्छेणीव्याजात् = प्रथ्यग्रप्रष्ठवपिद्विष्यपदेशात्, कृशानुशिष्यावर्णी = वहन-
ज्ञाराष्ट्रेणी, सुटीकुरुते = प्रकटीकरोति । यतस्त्वं प्रथ्यग्रप्रष्ठवपिद्विष्यकेन विमुक्तजन-
सन्तापाय विद्विष्यालो प्रकाशयसि, अतो मरकृते सदृशमेकं विद्विष्यनं प्रदर्शयेति भावः ।
अत्र कैतबाऽप्यहुतिरकृताः, सोदाहरणं तदलक्षणं यथा चन्द्रालोके—‘कैतवं व्यज्य-
मानत्वे व्याजावैनिष्ठृते पदैः । निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्ताऽवपातकैतवात् ॥’
इति । हरिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अये कथमिति । अये ! अशम् अशोकोऽपि कथं मम शोकतां गत इति पूर्ण-
दीप्त्यवः ।

शीमन् हे अशोक यृष्ट ! चित्तको करणा पूर्ण बनाओ । मेरे सामने एक अविनकणको
प्रकट करो । हे अशोक ! तुम विद्योगियोके सन्तापके लिए नयी पद्मलपिद्विष्यके बहाने
अविनकणालो पिद्विष्यको स्पष्ट कर देते हो ॥ ३५ ॥

(देखकर इर्ष्ये साप) सहि ! देखो देखो । इसकी ओटीसे अविनकण गिर पड़ा है ।
(ऐसा छक्कर सुनीप आकर छेनः चाहती हैं ।)

राम—अरे ! यह अशोक भी कैसे देहे किए शोकमालके ग्राम दो गता है ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अतुपमज्जन्मिदं यत्किल तस्मिंश्चरमद्वारखण्डक-
सुद्विरति ।

वासु—

किं न सम्पादयेदत्स ! रामस्य विधिवैभुरी ॥ ३६ ॥
(सीताऽग्नारक्षण्ड हस्तेनादसे)

वामः—

अनल ! नहिनकोमले करेऽस्याः
स्फुरददणोत्पलकुद्भूमलोपमः स्याः ।
(विश्वस्य)

अये हृष्यमन्नगे । हे लक्ष्मण !, अयं = निकटस्थः, अशोकोऽपि = अशोकनामा
प्रसिद्धस्तरुपि, कथं = केन प्रकारेण, मम = रामस्य, कृत इति दोषः । शोकतां =
शोकहेतुताम्, अङ्गारखण्डोद्दित्रेनेति भावः । गतः = प्राप्तः । अशोकोऽपि शोकतां
गत इति विरोधः । इति पूर्वार्द्धव्याख्या ।

किं नेति । हे वास ! रामस्य विधिवैभुरी किं न सम्पादयेदित्युत्तरार्थाऽन्वयः ।

हे वास = हे वासस्यभाजन लक्ष्मण !, रामस्य = मम, विधिवैभुरी = भाग्य-
विभुरता, दैवप्रतिकूलतेति भावः । विभुरस्य भावो वैभुरी, 'गुणवचनवाक्याणादिभ्यः
कर्मणि चेति व्यञ्ज, 'हलस्तदितस्ये'ति यत्कोपः, विश्वात् 'पिण्डौरादिभ्यश्चेति
कीर्ण । किं न सम्पादयेत् = किं न निष्पादयेत् । विधौ प्रतिकूले सत्यसम्भाल्यमपि
सम्भाव्यं भवतीति भावः । इत्युत्तरार्द्धव्याख्या । अतुरुद्गृह्यतम् ॥ ३६ ॥

अनलेति । हे अनल ! नहिनकोमले अस्याः करे स्फुरददणोत्पलकुद्भूमलोपमः
स्याः । वा तव चरितम् प्रचितं कुतोऽस्ति । ननु ! भुवने कृष्णवर्मां विदितोऽसी-
त्यन्वयः ।

हे अनल = हे वहो ! नहिनकोमले = कमलमृदुले, अस्याः = सीतायाः, करे =
हस्ते, स्फुरददणोत्पलकुद्भूमलोपमः = स्फुरद् (विकसन्) य अरुणोत्पलकुद्भूमलः

लक्ष्मण—आर्य ! शूष्कको चौटी जो अविनकणको उगडती है यह अनहोनी आत है ।

राम—हे वस्त ! रामकी भाग्यप्रतिकूलता क्या नहीं करेगी ? ॥ ३६ ॥

(सीता अविनकणको हाथसे लीटी है ।)

राम—हे अग्ने ! कमलके समान कोमल सीताके हाथमें विकसित होनेवाके एक
कमलके मुकुलके समान बन जाओ ।

(विचार कर)

चरितमुचितमस्ति वा कुतस्ते,
नहु ! मुषने विदितोऽसि कृष्णवत्मा ॥ ३७ ॥

सीता—(हस्ते गृहीता सविषादम्) कथं ममापुण्येनाप्निरपि शीतलः संवृत्तः । (निपुणं निरूप्य सूचमल्कारम्) अये ! अङ्गारस्त्रणदकं न खल्वेतत् , अपि पुनः पश्चात्प्रगरलस्त्रणदकम् । (कहं मह अपुण्येण अवगीयि सीतलो संजुतो । अये , अङ्गालसाणदकं ण हु एवं अवि उण पम्पराप्रश्चणस्त्रणदकम्)

त्रिजटा—अये ! पुण्यवतामग्निरेय रत्नं भवतीति प्रवादः सत्य एव संवृत्तः ।

सीता—(पुर्वविलोक्य) कथं सा रत्नमुद्रिका (कहं सा रथणमुदिष्या) (पुनः संस्कृतमाधित्य , मुद्रिका प्रति)

(रक्तमलमुकुलः) स उपमा (सादृश्यं , शीतलकोमलत्वरूपमिति भावः) यस्य सः , तादृशः । स्पाः = भवेः । सीतादाहं मा कार्यादिति भावः । वा = अथवा , तत्र = अवलश्य , चरितं = चरित्रम् , आचरणीयमिति दोषः । उचितं = युक्तरूपं , कुतः = कुत्र , सार्वदिविमिक्तस्तस्तिः । अस्ति = वर्तन्ते । अनलचरिताऽनीचितीं प्रतिपादयति— नन्विति । नन्वित्यामन्त्रणे । हे अनल ! शुब्रने = छोके , कृष्णवत्मा = कृष्णवर्णमेति वाम्बेति भावः । विदितोऽसि = ज्ञातोऽसि , यतस्य दृहनेन स्वकीयं वर्तम् कृष्णवर्णं करोषि , तत्र एव कृष्णवर्णमेति नाम्ना शुब्रनविदितोऽसि , अतस्य सीतादाहं मा कार्यादिति सम्भावना नाऽसीति भावः । अशोपमाऽङ्गद्वाहः । पुण्यितामा कृतम् ॥ ३७ ॥

सीतेति । पश्चात्प्रगरलस्त्रणदकं = शोणहरनस्त्रणदकम् ।

त्रिजटेति । प्रवादः = अनरवः ।

अवया तुम्हारा चरित्र उचित कहां है , जो कि छोकमें ‘कृष्णवत्मा’ इस नामसे प्रसिद्ध ही ॥ ३७ ॥

सीता—(दाथमें छेकर हेत्पूर्वक) कैसे मेरे पापसे आग भी ठण्डी हो गई ? (अप्पीतरह देखकर आश्वर्यके साथ) अरे ! यह अग्निकण नहीं है विंशि पश्चात्प्रगरलस्त्रण है ।

त्रिजटा—अरे ! खर्मालाकोंको अग्नि भी रत्न हो जाता है यह छोगोंकी कहावत सबो ही गई ।

सीता—(फिर देखकर) कैसे वही रत्नमुद्रिका है । (फिर संस्कृतका आश्वर्य कर अंगूठीसे)

या शैशवावधि मनोरमरामचन्द्र-
हस्ताङ्गुलिप्रणयिनी सुभगा सुबृत्ता ।
अन्येव सा जनकराजसुता कथं तु

लङ्घामुपागतवती मणिमुद्रिकेयम् ॥ ३८ ॥

(पुनः सादरं कराङ्गुलिकिसलयेन लालयन्ती) अये रत्नाङ्गुलीयक, अपि तावत्कुशलं सलमणयो रामचन्द्रचरणयोः । (आए रथणाङ्गुलीष्ठ, अविदाव कुशलं सलक्षणाणं रामचन्द्रचरणाणं)

(पटाङ्गेषण प्रविश्य)

हनूमान्—कुशलं देवि ! कुशलम् ।

सीता—अमृतमुख ! कोऽसि त्यम् ? (अभिष्मुह, कोसि तुमम्)

या शैशवावधीति । या शैशवाऽवधि मनोरमरामचन्द्रहस्ताङ्गुलिप्रणयिनी सुभगा सुबृत्ता अन्या जनकराजसुता इव सा इवं मणिमुद्रिका कथं तु लङ्घामुपागतवतीत्यन्वयः ।

या = मणिमुद्रिका, शैशवाऽवधि = दिशुकालादारभ्य, मनोरमरामचन्द्रहस्ताङ्गुलिप्रणयिनी = मनोहरा (मनोहरा) या रामचन्द्रहस्ताङ्गुलिः (रामकरशाखा) तथप्रणयिनी (तथप्रणयदुक्ता, विशेषणमिदं सीतापणेऽपि योजयं, सीताऽपि सहधर्मी-पीत्येव मनोरमरामचन्द्रहस्ताङ्गुलिप्रणयिनी), सुभगा सुन्दरी, सीतापणे—सौभाग्यवती, सुबृत्ता = सुबृत्तुः, सीतापणे—सुचरित्रा, 'कृतं पश्य चरित्रे चेऽत्यमरः । अतः अन्या = अपरा, जनकराजसुता इव = जानकी इव, सा = तादृशी, इवं = निकटवर्तिनी, मणिमुद्रिका = रत्नखचित्तम् अङ्गुलीयकम् । कथं = केन प्रकारेण, निविति वितके, लङ्घौ = रावणपुरीम्, उपागतवती = उपागता । अत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गी-भावेन सङ्करः । वसन्तविलक्षा बृत्तम् ॥ ३८ ॥

ओ वचपनसे मनोहर रामचन्द्रके हाथकी उंगलीमें प्रेम करनेवाली कुन्द्र वा सौभाग्यवती गोळ वा सच्चरित्रवाली दूसरी जानकीके सदृश वही रत्नमुद्रिका हैसे लङ्घा को प्राप्त हुई ॥ ३८ ॥

(किर आदरपूर्वक पश्चलवके सदृश हाथकी उंगलीसे सङ्काती हुई) अरी रत्नमुद्रिके ! कथा रामणके साथ रामचन्द्रके चरणोंमें कुशल है ॥

(परदा इटाकर प्रवेशकर)

हनूमान्—देवि ! कुशल है, कुशल है ।

सीता—अमृतमुख ! तुम कौन हो ?

हनूमान्—

तारापतेरनुचरो रघुवन्दनस्य

दूतः सुतोऽस्मि मरुतः प्रथितो हनूमान् ।

त्वां हन्तुमुचतवतो दशकन्धवस्य

न्यस्तं करे निभृतमज्जशिरो मयैष ॥ ३६ ॥

रामः—अहो ! कथं हनूमन्नामधेयस्य मद्गानधवस्य विलसितमेतत् ।

लक्षणः—अहो ! सचमत्कारता संविधानस्य ।

सीता—अयि भद्रमुख । कः पुनरयं तारापतिः । (अह भद्रमुख ! को
उण हमो तारावई)

हनूमान्—

यो वालिनः शौर्यनिधेरभिन्नं, त्रैलोक्यवन्धोस्तपनस्य सुनूः ।

हनूमानात्मपरिचयं ददाति—तारापतेरिति । तारापतेः अनुचरः रघुवन्दनस्य
दूतः मरुतः सुतः हनूमान् (इति) प्रथितोऽस्मि । त्वा हन्तुम् उचतवतो दशकन्ध-
स्य करे अचशिरो मयैष निभृतं न्यस्तमित्यन्यदयः ।

तारापतेः=सुग्रीवस्य, अनुचरः=सेवकः, रघुवन्दनस्य=रामचन्द्रस्य, दूतः=सन्देशाहरः, मरुतः=वायोः, सुतः=पुत्रः, हनूमान्=हनूमानिति नामनेति भावः,
प्रथास्तौ हनू यस्य स हनूमान्, प्राशस्ये मतुप् । ‘शारादीनां चेति दीर्घः । प्रथितः=
प्रकथातः, ‘प्रतीते प्रथितलयातवित्तविज्ञातविक्षुताः’ । इत्यमरः । अस्मि=भवामि,
अहमिति शेषः । एवं च—त्वां=भवतीं, हन्तुं=व्यापादयितुं, करवालेनेति शेषः ।
उचतवतः=उच्यते कुर्वतः, दशकन्धवस्य=दशग्रीवस्य, रावणस्येत्यर्थः । करे=हस्ते,
अचशिरः=अचशकुमारमस्तकः, मयैष=हनूमतैष, निभृतं=प्रच्छुनं यथा तथा
न्यस्तं=शिष्टम् । वसन्ततिलका शृत्तम् ॥ ३६ ॥

सीतेति । भद्रमुख=करुणापूर्णमनेति भावः । प्रियोदन्तसूचकवेनेत्यं सम्मुद्दिः ।

यो वालिन इति । यः शौर्यनिधे: वालिनः अभिन्नं, त्रैलोक्यवन्धोः तपनस्य सुनूः

हनूमान्—तारापति (सुग्रीव) का सेवक, रामचन्द्रका दूत और वाणुका दूत भी,
हनूमान् नामसे प्रव्याप्त हैं । आपको मारनेके लिए तत्पर रावणके हाथमें अच्छकुमारका
हिर मैते ही प्रच्छुन्तरसे रख दिया था ॥ ३६ ॥

राम—अहो ! कैसे हनूमान् नामके मेरे वन्दुका ही यह काम निकला ।

लक्षण—रचनाका कैसा चमकात है ?

सीता—हे भद्रमुख ! ये तारापति कौन हैं ?

हनूमान्—जो महावीर वालीके शत्रु, त्रैलोक्यके वानरसंघ सूर्यके युज-पैर लामचन्द्रके

रामस्य पादाऽङ्गतलाऽभिवर्तीं सुग्रीवनामा कपिचकवर्ती॥ ४० ॥

स्त्रीता—केन पुनर्नरवानराणामीहशं सखित्वं निर्मितम् ? (केण सज्जनरवाणराणं एरिसं सखितरमं निर्मितम् ?)

हनूमान्—रामबाणेनैव,

वालिने विसृजता धनुरङ्कं नाकलोकललनाकुचकेलिः ।

तारया सममदीयत चास्मै वानरेन्द्रपदवीमणिमौलिः ॥ ४१ ॥

रामस्य पादाऽङ्गतलाऽभिवर्तीं सुग्रीवनामा कपिचकवर्तीत्यन्वयः ।

यः = जनः, शौर्यनिधेः = शूरताशेवधेः, महावीरस्येति भावः । वालिनः = इन्द्र-
सुग्रस्य महाकाये, अभिवर्ती = शत्रुः, ब्रैलोक्यवन्धोः = भुवनव्यवान्धवस्य, प्रकाशनेन
उच्छाताप्रदलेन वर्णणादिना चेति भावः । तादासस्य तपनस्य = सूर्यस्य, सूरुः = पुत्रः,
एवं च रामस्य = रामचन्द्रस्य, पादाऽङ्गतलाऽभिवर्ती = पादाऽङ्गतले (चरणकम-
लाऽङ्गोभागे) अभिवर्तते तच्छीलः, सेवनाऽर्थमिति शेषः । सुग्रीवनामा = सुग्रीव-
नामधेयः, कपिचकवर्ती = वानरसच्चाद्, स पूर्व तारापतिरिति भावः । अत्रोपमा-
ठलङ्कारः । इन्द्रवज्ञा शृच्छम् ॥ ४० ॥

वालिन इति । वालिने धनुरङ्कं विसृजता (रामबाणेन) नाकलोकललनाकुच-
केलिः, अस्मै च तारया समं वानरेन्द्रपदवीमणिमौलिः अदीयतेत्यन्वयः ।

वालिने = वालिनामकाय कपिराजाय, धनुरङ्कं = धनूरूपं चिह्नम्, 'उत्सङ्घचिह्न-
योरङ्क' इत्यमरः । विसृजता = त्यजता, रामबाणेनेति पूर्वस्थपदेन सम्बन्धः । नाक-
लोकललनाकुचकेलिः = नाकलोकस्य (स्वर्णलोकस्य) या ललनाः (सुन्दर्णं,
अप्सरस इति भावः) तासां कुचकेलिः (पयोधरक्षीडा, सम्भोगादिरूपस्येनेति
शेषः) । अदीयत = दक्षा । अस्मै च = सुग्रीवाय च, तारया = तारामिकाय वालि-
कुदया, सुग्रीवपत्न्या, 'समं' पदेन योगे 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति तृतीया । समैऽसैह,
वानरेन्द्रपदवीमणिमौलिः = वानरेन्द्रपदवी (कपीश्वरपदम्) पूर्व मणिमौलिः (रत्न-
मुकुटः) अदीयत = दक्षः । रामो वालिनं स्वर्गाऽतिरिं विद्याय सुग्रीवाय तारया
समं वानरराजपदवीं प्रदत्तवानिति भावः । अत्र सहोकिरलङ्कारः । स्वामता शृच्छम् ॥

चरणकमलोंके सेवक सुग्रीव नामक वानर सच्चाद् हैं (ने ही तारापति हैं) ॥ ४० ॥

स्त्रीता—किसने नर और वानरोंकी ऐसी विजया कर दी ?

हनूमान्—रामके बाणने ही ।

धनुरूप चिह्नको छोड़ते हुए रामबाणने वालीके लिए रसवं चुन्दरियोंकी पश्चिमकीडा
और इनके लिए तारा के साथ 'वानरेन्क' पदवी दी ही ॥ ४१ ॥

सीता—कथय तावत्, अपि नाम मम मन्दभागिन्याः कुते दुर्बल
इदानीं किमपि रघुनाथः? (कहेहि दाव, अदि णाम मए मन्दभाइणीए किदे
दुर्बलो दाणी किंपि रहुणाहो ?)

हनूमान्—किमपीति किमुच्यते? इदानीं हि—

बहुलपचाशशीव दिने दिने रघुपतिः कृशतामुपयाति सः ।

सीता—हा धिक् हा धिक् । (हरिं हरि ।)

हनूमान्—

कुवलयप्रतिमधुतिरस्य तु प्रविकसत्यनुभाववशांवदा ॥ ४२ ॥

अथ देवि! आकर्णय तावत् सन्दिष्टं देवेन देव्याः ।

हिमांशुश्चण्डांशुर्नवजलधरो दावदहनः,

सरिद्वीचीवातः कुपितफणिनिःश्वासपवनः ।

बहुलपयेति । स रघुपतिः बहुलपचाशी इव दिने दिने कृशताम् उपयाति । तु
अस्य अनुभाववशांवदा कुवलयप्रतिमधुतिः प्रविकसतीत्यन्वयः ।

सः = लोकप्रसिद्धः, रघुपतिः = रामचन्द्रः, बहुलपचाशी इव = कृष्णपचाचद्र-
इव, दिने दिने = प्रतिदिनं, वीप्सायां द्विरुक्तिः । कृशतां = दुर्बलताम्, उपयाति =
माप्नोति । तु = परन्तु, अस्य = रघुपतेः, अनुभाववशांवदा = प्रभावाऽधीना, कुवलय-
प्रतिमधुतिः = भीलकमलोपमकान्तिः, प्रविकसति = भधिकविकासिता भवति ।
अवत्या वियोगेन प्रतिदिनं चीतामुपगच्छत्प्रियं रघुपतिः साऽतिशायं भीलकमलो-
पमकान्तिर्भवतीति भावः । अग्रोपमाऽङ्गुष्ठारः । द्रृतविलम्बितं कृत्तम् ॥ ४२ ॥

हिमांशुरिति । हिमांशुः चण्डांशुः । नवजलधरो दावदहनः । सरिद्वीचीवातः
कुपितफणिनिःश्वासपवनः । नवा मश्ली भश्ली । कुवलयवनं कुम्तगाहनम् । हे

सीता—यह बतालाओ मन्द मात्रवदाली मेरे किलक्या रघुनाथ कुछ कमजोर हो गये हैं ।

हनूमान्—आप 'कुछ' यह क्या कह रही हैं? क्योंकि अमीं लोकप्रसिद्ध रामचन्द्रजी
कृष्णपक्ष के चंद्रमा के समान प्रतिदिन छींग होते जा रहे हैं ।

सीता—हाँ । धिक्, हाय धिक् ।

हनूमान्—परन्तु इनकी प्रभावाऽधीन भीलकमलों सदृश कान्ति, धरिक विकसित
हो रही है ॥ ४२ ॥

हे देवि! रामचन्द्रने आपको जो सन्देश दिया है, उसे शुनिए । चन्द्र सूर्य के समान
तीक्ष्ण किणवाएं, नवा मैय द्वानेक के समान, नदीं तरंगों की इवा कुपित सर्वके निःश्वास-

नथा मङ्गी अङ्गी, कुवलयचनं कुन्तग्रहज्ञं,
मस त्वद्विश्लेषात्सुमुखि ! विपरीतं जगदिदम् ॥ ४६ ॥

अपि च—

कस्याक्षयाय व्यतिकरमिमं सुक्तदुःखो भवेयं,

को जानीते निभृतमुभयोराक्षयोः स्नेहसारम् ?

सुमुखि ! त्वद्विश्लेषात् मम इदं जगत् विपरीतमित्यन्वयः ।

हिमांशुः = चन्द्रः, चण्डाशुः = सूर्यः, हिमांशुश्चन्द्रोऽपि चण्डांशुः सूर्य इकं
तीचण्डिरणं इति भावः । नवजलधरः = नूतनमेघः, द्रावदहनः = द्रवाऽनलः । सहि-
द्वीचीवातः = सरितः (नथाः) वीचीवातः (तरङ्गवायुः), कुपितफणिनिःशास-
पवनः = कुपितफणिनः (कुद्रिसर्पस्य) निःशासपवनः (शासवायुः) । नवा = नूत-
ना, मङ्गी = मङ्गिकापुर्ण, भाषायां 'येली'ति नामना प्रसिद्धम् । भङ्गी = तीचण्डशास्त्र-
विशेषः । पूर्वं च कुवलयचनं = कमलोपवनं, कुन्तग्रहज्ञं = प्रासशस्त्रवनं, प्रासशस्त्र-
वनमिव पीढाकरमिति भावः । हे सुमुखि ! हे सुन्दरि सीते ! त्वद्विश्लेषात् = त्वद्वि-
योगात्, मम = रामस्य, इदम् = अनुभूयमानं, जगत् = विश्वं, विपरीतम् = अन्य-
रूपं, प्रतिकूलमिति भावः । जातमिति शेषः । त्वरसंयोगाऽवस्थायां सुखजनकोऽपि
सकलः पदाऽर्थो विरहकाले दुःखरूपः संजात इति भावः । अत्र परिणामाऽलङ्कारः ।
क्षिक्षरिणी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

कस्याक्षयावेति । हे शाशधरमुखि ! इमं व्यतिकरं कस्य आक्षयाय सुक्तदुःखो
भवेयम् । उभयोः आवयोः निभृतं स्नेहसारं को जानीते ? एकं मे मनः प्रेमतत्त्वं
जानाति । हे प्रिये ! एतत् त्वामेव विश्वम् अनुगतं, तत् किं करोमीत्यन्वयः ।

हे शाशधरमुखि = हे चन्द्रानने सीते !, इमम् = इदानीमतनं, व्यतिकरं = विपर्ति,
विदोगरूपामिति शेषः । कस्य = जनस्य, चतुर्थर्थं यस्ती । आक्षयाय = कथयित्वा,
सुक्तदुःखः = त्वकपीडः ।

‘सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भूत्येऽनुवर्तिनि कलन्ते ।

स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥’

बालुके सदृश, नवा बेलीका फूल भालाके तुस्य और कमलोका उपवन कुन्तश्लोके समूह
के बराबर इस प्रकार हे सुन्दरि ! तुम्हारे विदोगके कारण यह संसार ही प्रतिकूल हो
रहा है ॥ ४६ ॥

और भी—हे चन्द्रमुखि ! इस विपर्तिकी, किसे बताकर आवस्था तन् । इमदोनोंके
प्रचलन प्रगततत्त्वको कौन जानता है ? एक मेरा मन उसे जानता है । हे प्रिये ! उसके

जानात्येकं शशाधरमुखि ! प्रेमतर्थं मनो मे,
स्वामेवैतचिरमनुगतं तत् प्रिये ! किं करोमि ॥ ४४ ॥
(सीता लब्धते)

त्रिजटा—सखि ! त्वमपि रघुपतेः किमपि संदेशं प्रत्यभिज्ञानं च
समर्पय ।

सीता—अयं मे प्रतिसन्देशः । (इमो मे पठिसन्देशो)

यहुलगलजयनजलनिहरपर्याकुलापि मम हृषिः ।

तव सुभग ! वदनशशाधरलावण्यरसं पिपासति ॥ ४५ ॥

(वहुलगलन्तणज्ञजलगिजभूरपञ्चालावि मह दिद्धी ।

तु ह सुहम्भ वद्यनससहर लावेण्यरसं पिपासेदि ॥)

इति न्यायेन सुखीति भावः । भवेयं = स्याम् , उभयोः = द्वयोः, आवयोः = तव
मम चेति भावः । निभृतं = प्रचक्षन्तं, स्नेहसारं = प्रणयतर्थं, कः = जनः, जानीते =
वेत्ति, न कोऽधीति भावः । एकम् = एकमात्रं, मे = मम, जनः = हृषयं, प्रेमतर्थं =
प्रणयरहस्यं, जानाति = वेत्ति । हे प्रिये = हे दविते सीते !, परम्पुरत् = मदीयं
मनः, खामेव = खवसीमेव, चिरं = वहुसमयपूर्वम्, अनुगतम् = अनुसृतम् । तत् =
तस्मात्कारणात्, किं करोमि = किं विदधामि, कथडारं तुःखमपनयानीति न जाना-
मीति भावः । अत्रोपमाऽङ्गुष्ठः । मन्दाकान्ताकृतम् ॥ ४४ ॥

बहुलेति । हे सुभग ! वहुलगलजयनजलनिहरपर्याकुलाऽपि मम हृषिः तव वदन-
शशाधरलावण्यरसं पिपासतीत्यन्वयः ।

हे सुभग = हे सीमान्धशालिन् !, वहुलगलजयनजलनिहरपर्याकुलाऽपि = वह-
लम् (अधिकं यथा तथा) गलत् (प्रस्तवत्) यत् नयनजलम् (अशु) तस्य
निहरेण (प्रवाहेण) पर्याकुलाऽपि (अतिशयाकृताऽपि), मम = सीतायाः, हृषिः =
मयम्, तव = भवतः, वदनशशाधरलावण्यरसं = वदनम् (मुखम्) पूर्व शोशाधेहः
मी बहुत समय पहलेसे तुम्हारा अनुसृत किया है । इसलिए मैं तया कहूँ ? ॥ ४५ ॥

(सीता लब्धाती है ।)

त्रिजटा—सखि ! तुम भी रामचन्द्रजोकी कुछ सन्देश और प्रत्यभिज्ञान ('पित्र')
मेंजो ।

सीता—यह मेरा प्रतिसन्देश है—

हे सीमान्धशालिन् ! अनुरूपसे गिरनेवाके औसत्के प्रवाहसे अनुकूल होनेपर भी मेरा
नेत्र आको मुखन्त्रके सीमान्धशालको पान करनेकी इच्छा रखता है ॥ ४५ ॥

(चूडारत्नमाहुत्यं हनूमतः करे सर्ववलती)

अपि चूडारत्नः ।

अपि चालय निजमङ्गं रजनीचरहस्तिपासुपांसुलितम् ।

रघुपतिपदनिर्मलनखरजनीकरज्योत्सननीरनिकरे ॥ ४५ ॥

(अह चूडारथण)

(वि च्छालय गिरमङ्गं रग्मणीश्वर दिविठपंसुपांसुलितम् ।

रघुपतिपदनिर्मलनखरजनीकरज्योत्सननीरनिकरे ॥ ४५ ॥

हनूमान्—देवि ! अनुज्ञाकीहि ! त्वरयति मां रामचन्द्रचरणदर्शनोत्करणा ।

(चन्द्रः) तस्य लाघव्यरसं = सौन्दर्यजलं, पिपासति = पातुमिच्छति । अत्र वहल-गालदित्यादिना हिंविषेषगेन सीतायाः सततरुदितम्, तज्जनितेनेत्रावगेन दर्शनाऽभावो व्यजते । पूर्व च नयनजलनिर्झरपर्याकुलाऽपि पिपासतीत्यत्र विरोधश्च गमयते । गाथा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

अपि चालयेति । रजनीचरहस्तिपासुपांसुलितं निजम् अङ्गं रघुपतिपदनिर्मलनखरजनीकरज्योत्सननीरनिकरे चालय अपीत्यन्वयः ।

अपि चूडारत्न = हे शिरोरत्न !, रजनीचरहस्तिपासुपांसुलितं = रजनीचरस्य (राष्ट्रस्य, रावणस्येति भावः), या हाइः (लोचनम्) सैव पांसुः (धूलिः), तेन पांसुलितं (धूसरितम्, अपविश्रीकृतमिति भावः), तादृशं निर्जं = स्वकीयम्, यत् अङ्गं = शरीरं, तत् रघुपतिपदनिर्मलनखरजनीकरज्योत्सननीरनिकरे = रघुपते: (रामचन्द्रस्य) पदस्य (चरणस्य) निर्मलः (स्वच्छः, निष्पलङ्घः) यो नखः (नखरः) स पूर्व रजनीकरः (चन्द्रः) तस्य उद्योत्सनं (उद्योत्सनासम्बन्धिः) यत् नीरं (नलम्) तस्य निकरे (समूहे), चालय अपि = प्रचालय अपि, पविश्रीकृतिं भावः । अत्र रूपकमलङ्घारः । गीतिवृत्तं, तकलहरणं यथा वृत्तरत्नाकरे—

‘आर्या प्रथमदलोक्य, यदि कथमपि लक्षणं भवेत्तुभयोः ।

दलमोः कृतवतिशोभां, तां गीतिं गीतवान्मुजञ्जेशाः ॥’ हन्ति ॥ ४६ ॥

(चूडारत्न निकालकर हनूमान्जीके द्वाधर्मे सौन्दरी दुर्दृष्टि)

हे चूडारत्न !

राक्षसकी दृष्टिक्षम धूलिसे धूसर अपने अङ्गको रघुनाथके निर्मल नखचन्द्रकी ऊद्योत्सनाके जलप्रवाहमें प्रकाशित करो ॥ ४६ ॥

हनूमान्—देवि ! आशा दीविषः । मुझे रामचन्द्रके चरणदर्शनकी उत्सुकता आकुल कर रही है ।

सीता—(सवाणगदूदम्) अद्यकारणस्तिनम्भं, प्रतिगते त्वयि पुनरपि
को मम कथयिष्यति रघुनाथस्य प्रवृत्तिम् ? (अह अकारणसिणिद्ध ! पश्चिंदे
तुष्टि पुणोवि को मह कहिस्सदि रघुनाहस्य प्रवृत्तिम् ?)

हनूमान्—अयि देवि ! दिष्ट्या स्मारितोऽस्मि । नन्यदं ते सन्दिष्टं
देवेन देव्याः ।

मा ताम्य तामरसपत्रविशालनेत्रे ।

विषयाप्यते पुनरपि त्वयि मत्प्रवृत्तिः ।

सौमित्रिकामुकगुणधनिभिर्गमीरै-

स्तैः किञ्च राजसवधूरुदितैरुदारैः ॥ ४७ ॥

सीतेति । अकारणस्तिनम्भ = अहेतुकवत्सल । प्रवृत्तिः = वृचान्तम् ।
मा ताम्येति । हे तामरसपत्रविशालनेत्रे । मा ताम्य । गमीरैः सौमित्रिकामुक-
गुणधनिभिः किञ्च उदारैः तैः राजसवधूरुदितैश्च त्वयि पुनरपि मत्प्रवृत्तिः विषया-
प्यत इत्यन्यव्यः ।

हे तामरसपत्रविशालनेत्रे = तामरसपत्रे (कमलदले) इव विशाले (दीर्घे)
नेत्रे (नयने) यस्याः तत्सम्बुद्धैः, हे कमलपत्राहि सीते !, मा ताम्य = खेदं मा
भज । तत्र हेतु प्रदर्शयति—विषयाप्यत इति । गमीरैः = गम्भीरैः, सान्द्रैरिति
भावः । सौमित्रिकामुकगुणधनिभिः = सौमित्रेः (लक्षणस्य) यष्टिकामुकं (धनुः)
भावः । सौमित्रिकामुकगुणधनिभिः = सौमित्रेः (शब्दैः) । किञ्च = अपरञ्च । उदारैः = महार्जिः,
विस्तीर्णिरिति भावः । सैः = भविष्यतिः, राजसवधूरुदितैश्च = राजसपत्नीरोदनैश्च,
पतिमरणशोकविति शेषः । त्वयि = भवत्यां विषये, पुनरपि = भूयोऽपि, मत्प्रवृत्तिः =
भवीया वार्ता, विषयाप्यते = प्रसिद्धिं प्राप्यत इति भावः ।

उदमण्डनुर्यांठक्करैरतिविश्वारमुपगतैः पतिनिधनोत्तरप्रवृत्तैः राजसवधूरोदन-
धनिभिश्च त्वदनितके विजयस्या मद्भार्ता सूचयिष्यत इति भावः । अत्र विष्णुर्या-

सीता—(आसू गिराकर और गद्द ढीकर) हे अहेतुकवत्सल ! महाराज आपे पर
फिर कौन मुझे रघुपतिका वृचान्त बतलायेगा ?

हनूमान्—हे देवि ! भाग्यसे आपने मुझे याद दिलाई । महाराजने आपको ऐसा
सन्देश दिया है—

कमलपत्रोंके तुल्य दीर्घ नेत्रोंसे शोभित है सीते ! तुम खेद मत कहो । गम्भीर लक्षण-
धनुकी प्रत्यक्षाके शब्द और राजसवधूओंकी रोदनप्रति भी तुम्हें फिर मेरा वृचान्त
प्रसिद्ध करेंगे ॥ ४७ ॥

(नेपथ्ये)

हत्वा कथश्चिदपि राजकुमारमक्षं

रे वानरापसद ! कुत्र पलायितोऽसि ।

त्वां हन्तुमिच्छुति दशाननशासनेन

दर्पेद्वतो धृतधनुर्नु ! मेघनादः ॥ ४८ ॥

हनूमान्—देवि, कुतकार्योऽस्मि, तदलमतः परमात्मापलापेन ।

तदिदं प्रणम्यसे, आपृच्छच्छसे च ।

सीता—अये पवननन्दन, अनायासेनेम दुनिंशाचरसागरमति-
क्रमस्व । (आए पवणगन्दण ! अणाक्रासेण इमं दुजिसाअरसावरं अदिक्षमेहि)

रामविजयरूपगम्याऽर्थस्याऽभिधानात्पर्यायोक्तमलक्ष्मारस्तङ्गणं यथा साहित्यदर्पणे—
‘पर्यायोक्तं यदा भङ्गया गम्यमेवाऽभिधीयते ।’ हृति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४९ ॥

हृतेति । रे वानराऽपसद ! राजकुमारम् अचं कथश्चिदपि हत्वा कुत्र पलायितोऽसि । ननु ! दर्पेद्वतो धृतधनुः मेघनादो दशाननशासनेन त्वां हन्तुम् हच्छ-
तीत्यन्वयः ।

रे हृति अनादराऽर्थकम् । हे वानराऽपसद = हे कपिनीच !, राजकुमारं = भूप-
सूनुम्, अचं = तदाख्यं राजसं, कथश्चिदपि = केनाऽपि प्रकारेण, हत्वा = व्यापाच,
कुत्र = कस्मिन्स्थाने, पलायितोऽसि = पलायनं कुत्वानसि । नन्वित्यामन्वये । हे
वानराऽपसद !, दर्पेद्वतः = दर्पेण (रोदेण) उद्बतः (अविनीतः), धृतधनुः =
गृहीतकामुकः, अचं समाप्ताऽन्तविधेयनित्यत्वात् ‘धनुषेच्चेध्यनक्तोऽभावेन धृतधन्ये’
तिप्रयोगाऽभावः । मेघनादः = हन्त्रजित्, दशाननशासनेन = रावणादेशेन, त्वां =
वानराऽपसदं, हनूमन्तमिति भावः । हन्तुं = व्यापादयितुम्, हच्छति = वान्धुति ।
असो वीरोऽसि यदि, पुनरपि युद्धसञ्चादो भवेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५० ॥

हनूमानिति । कुतकार्यः = कुत्वाकृत्यः । अरमाऽपलापेन = स्वनिष्ठूयेन । आपृ-
च्छसे = गमनाऽर्थमिति शेषः ।

(नेपथ्यमे)

रे अपम वानर ! राजकुमार अक्षको किसी भी प्रकारसे मारकर तृकहाँ भाग गया
है । अरे दुष्ट ! गर्वसे उद्ध अनुर्धारी मेघनाद, रावणको भाषासे तुष्टे मारना चाहता है ॥

हनूमान्—देवि ! कार्यकर चुका हूँ । इसके अनन्तर अपनेको शिशाना नहीं चाहिए ।
इसलिए मैं आपका प्रणाम करता हूँ । और जानेके लिए पूछता भी हूँ ।

सीता—हे वायुपुत्र ! विना परिवर्मके ही इस दुष्ट राघुसूरप समुद्रका उड़ान करको ।

हनूमान्—अयं मूर्धिं गृहीतो देव्याः प्रसादः (इति निष्कान्तः) ।

सीता—हला त्रिजटे, खेचरी भूत्या प्रेक्षस्व तावदस्य वृत्तान्तम् ।

(हला, त्रिजटे ! खेचरी भूत्या प्रेक्षस्व तावदस्य वृत्तान्तम्)

विजटा—तथा (इति निष्कान्ता) ।

(नैपच्ये)

वाणीघानेपव्यीरः कलयति च रुदा मेघनादेन मुक्तान् ।

(सर्वे हर्षं नाट्यनिति)

(पुनर्नेपच्ये)

यदोऽयं राजसेन ज्वलदनहशिखादीपुच्छः कृतम् ।

(सर्वे विषादं नाट्यनिति)

सीतेति । खेचरी = आकाशचारिणी, खे चरतीति, 'चरेष्ट' इत्यधिकरण उपपदे प्रस्तुयः, तथुरुपे कृति बहुलम् इत्यत्त्वक् ।

बाणीघानिति । पूर्व वीरो मेघनादेन रुदा मुक्तान् वाणीघान् कलयति । राजसेन अयं वदः, ज्वलदनहशिखादीपुच्छः कृतम् । अद्वालिकानाम् उपरि कृतपदः कामन् पूर्वस्तद्वाहौ दन्वहीति । अकडान्तीऽयं पयोधेः पयसि स्वाऽङ्गुलमनं कृशानुं शामय-सीत्यन्वयः ।

एवः = अयं, वीरः = शूरः, हनूमानिति भावः । मेघनादेन = इन्द्रजिता रावण-पुरोग्नः, रुदा = कोपेन, मुक्तान् = प्रणिष्ठान्, वाणीघान् = शारसमूहान्, कलयति = सहस्रे कलवातोरनेकाऽर्थवादम् मर्याणार्थं प्रयोगः । तदनु राजसेन = निष्ठाचरेण, मेघनादेन । अयं = वीरो हनूमान्, वदः = सितः, अद्वालेण निरादित इति भावः । पूर्वं च ज्वलदनहशिखादीपुच्छः = ज्वलन् (दीप्यमानः) योऽनलः (अस्तिः) तस्य शिखया (उक्ताक्षया) वीरं (वर्गम्) पुच्छं (लाङ्गूलम्) यस्य सः, तादेः कृतम् = विहितम् । अद्वालिकानाम् = राजगृहाणाम्, उपरि = ऊर्ध्वभागे, कृतपदः =

हनूमान्—देवीके इस प्रसादको मैने शिरपर रख लिया ।

(ऐसा कहकर जाते हैं ।)

सीता—सहिं त्रिजटे ! आकाशचारिणी हीकर इनका वृत्तान्त देख सो ।

विजटा—अच्छी बात है । (ऐसा कहकर जाती है ।)

(नैपच्यमैं)

वह वीर मेघनादके कोपसे द्योके गये वाणीको सद रहा है ।

(सक्तवैक्षणिक्य करते हैं ।)

(पुनर्नेपथ्ये)

कामन्नहालिकानामुपरि कृतपदो वन्दहीत्येष लङ्घां

(सर्वे हर्षविधादौ नाटयन्ति)

(पुनर्नेपथ्ये)

अङ्गान्तोऽयं पयोधेः पयसि शमयति स्वाङ्गलग्नं कृशाञ्चुम् ॥४६॥

(सर्वे हर्षं नाटयन्ति)

(पुनर्नेपथ्ये)

अहो, आश्र्यमाश्र्यम् ।

बेलाद्वेरस्य हेलाकमणपरिणतस्तुङ्गमाकम्य शृङ्गं

मौलिं पूर्वाचलस्य चुमणिरिव नभो लहृयत्यम्बुराशिम् ।

विहिताऽवस्थितिः, अत यत कामन् = पादविलेपं कुर्वन्, पयः = अयं हनूमान्, लङ्घां = रावणपुरीं, वन्दहीति = अयर्थं दहति । इथमपि अङ्गान्तः = अग्निनः, अङ्गाङ्गवन्धनेन पुच्छदीपनेन चेति शेषः । अयं = हनूमान्, पयोधेः = समुद्रस्य, पयसि = जले, स्वाङ्गलग्नम् = आगमशारीरसक्तं, कृशाञ्चुम् = अङ्गिं, शमयति = निर्वा-पयति । ऋग्वदाङ्गत्सम् ॥ ४७ ॥

बेलाद्वेरिति । चुमणिः पूर्वाऽचलस्य मौलिम् आकम्य नभ हृव हेलाऽङ्गमणपरि-
णतो हनूमान् अस्य बेलाद्वे तुङ्गं शृङ्गम् आकम्य बेगप्रोदभूतवा तप्रतिहतसलिलो-

(किर नेपथ्यमें)

राधासने बोधकर दीप्तमान अग्निकी लडाले इसकी पूँछ जला दी ।

(सब खेदका अभिनय करते हैं ।)

(किर नेपथ्यमें)

बटारियोंके कपर देरोंको रखकर भूम पूमकर यह लङ्घाको खूप जला रहा है ।

(सब हर्षं ओर विषादका अभिनय करते हैं ।)

(किर नेपथ्यमें)

इस प्रकारसे भी जिन्न न होकर यह और समुद्रके जलमें अपने शरीरमें सम्बद्ध
आगको उड़ा रहा है ॥ ४८ ॥

(सब हर्षका अभिनय करते हैं ।)

(किर नेपथ्यमें)

अहो ! आशय है, आशय है ।

सूर्य उदयपर्वतकी चोटी पर चढ़कर जैसे आकाशका लङ्घन करते हैं उसी प्रकार
अग्नायास ही उल्लहून करनेमें त्रुटि प्राप्त हनूमान् इस त्रिकूट पर्वतकी ऊंची चोटी पर

वेगप्रोद्वत्वातप्रतिहतसलिलोन्मुकगम्भीरगर्भ-

द्यक्तीभूतोरगेन्द्रस्तुतिशतविलसत्कोर्त्तिहारोहनूमान् ॥५०॥

सीता—(नेष्ठ्याभिमुखवलोक्य) हला त्रिजटे, अवतीर्णसि महीतलम्, तत् प्रियंवदायास्तवालिङ्गयान्यङ्गानि । (हला तिथडे । अवतीर्णसि मही-अलम् । ता पियंवदाए तुइ आलिङ्गमि अङ्गाद्) (हति निष्कान्त ।) ।

रामः—प्रिये ! मामपि प्रतीक्षस्व ।

न्मुकगम्भीरगर्भद्यक्तीभूतोरगेन्द्रस्तुतिशतविलसत्कोर्त्तिहारः (सन्) । अम्बुरार्णि लङ्घयतीत्यन्वयः । धूमणिः = सूर्यः, पूर्वाऽचलस्य = प्राचीपर्वतस्य, उदयाऽचलस्येति भावः । मौलिः = शिखरम्, आकम्य = आरुषा, नम् हृष = आकाशमिष, हेलाऽङ्गकमणपरिणतः = हेलया (अनायासेन) यत् आकमणं (लहनं), तस्मिन् परिणतः (परिणामं गतः, तुद्दिं यत् हति भावः), तादशो हनूमान् = आक्षमेयः, अस्य = निकटस्थस्य, वेलाऽङ्गे = समुद्रतटाऽविश्यतस्य पर्वतस्य, त्रिकूटाऽचलस्येति भावः । तुङ्गम् = उपर्यत, शङ्गः = शिखरम्, आकम्य = आरुषा, वेगप्रोद्भूतवातेत्यादिः = वेगेन (जबेत, गमनजनितेनेति भावः) प्रोद्भूतः (समुपश्चः) यो वातः (वायुः) तेन प्रतिहतम् (उद्रवम्) यासलिङ्गं (जलम्) तेनोन्मुकः (ध्वकः) यो गम्भीरगर्भः (गम्भीरजलाधारस्थानम्) तस्मिन् द्यक्तीभूतः (स्तुतीभूतः) य उत्तरोद्धः (नागराजः, शेष इति भावः) तेन कुरु यस्तुतिशतं (स्तवशतं, स्तुति संहतिरिति भावः) तेन विलसन्ती (शोभमाना) या कीर्तिः (वशः) सैव हारः (मौकिकमाषप्यम्) यस्य सः । कविसमये कोतेः शुभ्रवर्गंवादियमुक्तिः । तादशः सन् हनूमान्, अम्बुरार्णि = समुद्रं, लङ्घयति = अतिक्रामति । यथा सूर्य उदयाऽचलशिखरमारुष्ण नभो-लङ्घयति तथैव हनूमानपि त्रिकूटशिखरमारुष्ण समुद्रे लङ्घयतीति भावः ।

अत्रोपमारुपकयोर्मिथोऽनपेष्यादा स्थितेः संस्थृष्टिः । ऋगवरावृत्तम् ॥ ५० ॥

सीतेति । प्रियंवदायाः = अमीषभाषिष्याः, हनूमत्कुशालप्रवृत्तिश्चापनेनेति शेषः ।

राम इति । प्रतीक्षस्व = प्रतीक्षां कुरु, आलिङ्गनार्थं दर्शनाऽर्थं चेति शेषः ।

चढकर ऐसे उत्पन्न वायुसे उद्गत बलसे त्वक् गम्भीर गर्भमें स्फुटीभूत शेषनायसे की गई सैलहों स्तुतियोंसे शोभमान वशोरूप हारवाहे होकर समुद्रका लहन कर रहे हैं ॥५१॥

सीता—(नेष्ठ्यकी ओर देखकर) सलि त्रिजटे ! तुम्हे भूतलपर उत्तर गर्ह शो, इस किए अमीषभाषिणी तुम्हारे भाङ्गोंको आलिङ्गन करती हैं । (ऐसा कहकर जाती हैं)

राम—प्रिये ! मेरी भी प्रतीक्षा करो । ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! किमिदं लक्ष्मानुचान्तानुसारिणि विद्याधरप्रणीते महेन्द्रजाले मुनः संभ्रम्यते ?

रामः—तर्हि दिष्टवास्माभिर्निजविक्रमकथापराङ्गुखस्यापि हनूमत-व्यरितरहस्यमाकलितम् ।

(नैपञ्च)

अये रघुनाथ, अयमसौ—

दर्पोद्भृतं दधिमुखं तरसा निपीड्य

पीत्वा चिरं मधुवने स्वरसं मधूनि ।

लक्ष्मण इति । संभ्रम्यते = संभ्रमः विद्यते ।

राम इति । दिष्टवा = भाग्येन । निजविक्रमकथापराङ्गुखस्य=निजस्य (स्वस्य) चा विक्रमकथा (पराक्रमकीर्तनम्) तत्र पराङ्गुखस्य (विमुखस्य) । हनूमान् सीता प्रवृत्तिमात्रं वर्णयिष्यति शालीनतया स्वविक्रमं न प्रतिपादयिष्यति परमस्माभिर्भास्यवशादैन्द्रजालिकम्बापारासर्वोऽपि लोकाऽतिशायी हनूमतपराक्रमो ज्ञाते इति भावः ।

दर्पोद्भृतमिति । नीलाङ्गदप्रभृतिभिः सहितो हनूमान् दर्पोद्भृतं दधिमुखं तरसा निपीड्य मधुवने मधूनि स्वरसं चिरं पीत्वा भवतः पदपचलीलां द्रष्टुं समेतीत्यन्वयः । नीलाङ्गदप्रभृतिभिः = नीलाङ्गदादिभिः स्वभित्रैः, सहितः=युक्तः, हनूमान्=आज्ञानेयः, दर्पोद्भृतं = सर्वोदग्धं, मधुवने कृतकार्यान्हनूमदादिवानरान् फलभवणाच्छिवार्यंति शेषः । दधिमुखं = मधुवनरक्षकं सुभीवमातुलं वानरमित्यर्थः, तरसा = चलेन, निपीड्य = साऽतिशायं पीडयित्वा, मधुवने = तदारुपे फलप्रचुरे चले, मधूनि=फलपुष्परसान्, स्वरसं = यथेष्ट, चिरं = वहुकालपर्यन्तं, पीत्वा = आस्वाद्य, अनन्तरे

लक्ष्मण—आर्य ! लक्ष्मानुचान्तका अनुसरण करनेवाले विद्याधरनिर्मित महेन्द्रजालमें क्यों आप किर आन्त हो रहे हैं ?

राम—तब मान्यसे हम लोगोंने अपने पराक्रमकी बात कहनेमें विमुख होनेवाले इनूमान्जीके चरित्रका रहस्य जान लिया ।

(नैपञ्चमे)

हे रघुनाथजी ! यह—

भील और अङ्गद आदि विद्रोहके साथ इनूमान्, वर्षसे उद्धर दधिमुखको बड़से

द्रष्टुं समेति भवतः पदपश्चलीलां
 नीलाङ्गदप्रभृतिभिः सहितो हनुमान् ॥ ५१ ॥

रामः—वत्स, आकर्णितम्, तदागच्छ, कृतकार्यं हनुमन्तं प्रस्तुदृच्छावः।
 (इति निष्कान्ताः सर्वे)

इति पष्ठोऽङ्कः ।

भवतः = तव श्रीमतो रामचन्द्रस्य, पदपश्चलीलां = चरणकमलशोभा, द्रष्टुं = विलोक-
 यितुं, समेति = समागच्छति । अत्रोपमाऽङ्कारः । वसन्ततिष्ठकावृत्तम् ॥ ५१ ॥

राम इति । तत् = तस्मात्कारणात् । प्रस्तुदृच्छावः = प्रस्तुदृमनं कुर्वते, हनुमत्वा-
 गताऽर्थमग्रे गच्छाव इति भावः ।

इति श्रीशेषराजवार्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिक्षयायां प्रसन्नराघव-
 व्याख्यायां पष्ठोऽङ्कः ।

ओं तत्सच्चीमद्भामचन्द्रचरणाऽर्पणमस्तु ॥

पीडित कर मधुवनमें पुण्यरस बहुत समयतक यथेष्ट दीकर आपके चरणकमलोंकी शोभा
 देखनेके लिए आ रहे हैं ॥ ५२ ॥

राम—वत्स ! सुन लिया । इसुलिए आओ, कृतकृत्य हनुमान्की अवशानी करें ।

(सब जाते हैं ।)

इति पठ अहुः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पुलस्त्यशिष्यः)

पुलस्त्यशिष्यः—(परितो विलोक्य) अपरिशीलितसंनिवेशोऽस्मि ।
तत्कथं पृच्छामि तस्य भवनम् ? (पुनर्विलोक्य) कथमयं लङ्घेत्वरमहा-
मन्त्रिणो माल्यवतः परिचारकः करालकः । (उच्चैः) सखे करालक !

इति इतः ।

(प्रविश्य)

करालकः—मुने ! प्रणम्यसे ।

मुनिः—समीहितं लभस्य । कथय तावन्मे विभीषणस्य भवनम् ।

करालकः—किन्तत्र ?

मुनिः—आदिष्ठोऽस्मि भगवता पुलस्त्येन कमपि सन्देशासु पनेतुं
पौत्रस्य ।

करालकः—न तावदिदानीमिह विभीषणः ।

पुलस्त्यशिष्य इति । अपरिशीलितसंनिवेशः = अपरिशीलितः (अपरिचितः)
संनिवेशः (स्थितिः) यस्य सः । परिचारकः = सेवकः ।

करालक इति । प्रणम्यसे = अभिवादसे ।

मुनिरिति । समीहितम् = अभीष्टम् । मे = महां, किवाप्रहणाचतुर्थी ।

(अबनन्तर पुलस्त्यके शिष्य प्रवेश करते हैं ।)

पुलस्त्यशिष्य—(चारों ओर देखकर) यहाँके स्थानोंका मुझे पता नहीं है । इसलिए
कैसे उनका भवन पूर्ण ? (किर देखकर) किस प्रकार लङ्घापति रावणके महामन्त्री माल्य-
वान्‌का नौकर करालक यहाँ आया । (ऊंचे स्वरसे) मिश्र करालक ! यहाँ आओ, यहाँ
आओ ।

(प्रवेशकर)

करालक—मुने ! प्रणाम करता हूँ ।

मुनि—अभीष्ट फल पाओ । विभीषणका भवन मुझे बताओ ।

करालक—यहाँ क्या है ?

मुनि—पीतेको कुछ सन्देश देनेके लिए भगवान् पुलस्त्यने मुझे आशा दी है ।

करालक—इस समय यहाँ पर विभीषण नहीं है ।

मुनिः—कथय किमेतत् ?

करालकः—एकदाभिप्रणमतो विभीषणस्य करात्सकौतुकं लिखिता-
क्षरपट्ठि पत्रमेकं गृहीतं लक्ष्मेश्वरेण वाचितं च—

उद्दकभूतिमिच्छुद्धिः सद्धिः खलु न हश्यते ।

चतुर्थीचन्द्रलेखेव परखीभालपट्टिका ॥ ६ ॥

मुनिः—अहो ! प्रभुविज्ञप्तिचातुरी विभीषणस्य ।

करालक इति । लिखिताऽचरपट्ठि = लिखिता (लिपीकृता) अचराणी (वर्णा-
नाम) पट्ठि : (आवडिः) यदिमस्तत् ।

उद्दकभूतिमिति । उद्दकभूतिम् इच्छुद्धिः सद्धिः परखीभालपट्टिका चतुर्थीचन्द्र-
लेखा इव न हश्यते लिखितमन्यथः ।

उद्दकभूतिम् = उद्दके (उत्तरफले) भूतिम् (ऐश्वर्यम्) इच्छुद्धिः = वाल्लजिः,
सद्धिः = सज्जनैः, परखीभालपट्टिका = परखियाः (अन्ययोषितः) भालम् (छला-
म्) एव पट्टिका (कौशेयम्) चतुर्थीचन्द्रलेखा इव (भाद्रशुक्लचतुर्थीम्बुरेखा
इव), न हश्यते = न अवलोकयते, खलिवति निश्चयेन । कल्याणोच्छुभिर्जनैः भाद्र-
शुक्लचतुर्थीचन्द्रलेखेव परखीमुखं नाऽवलोकयते, अतस्त्वया सीताऽनुरक्तिः परिहर-
णीयेति भावः । भाद्रशुक्लचतुर्थी चन्द्रदर्शनविषयमाह माहार्जेयो यथा—

‘सिंहादित्ये शुक्लपते चतुर्थी चन्द्रवर्षनम् ।

मिथ्याऽभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्परश्येष्ट तं तदा ॥’ इति ।

क्षाचित्तत्र चन्द्रवर्षने जाते तदोपरिहारो यथा भविष्यतुरागे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीरिंसिंहो जाम्बवता हतः ।

सुक्रमारक मा रोदीस्तवद्योप स्यमन्तकः ॥’ इति ।

इतोकोऽयं दोषशास्त्रवर्धं पाठ्य इति भावः । अत्रोपमाऽलङ्कारः अनुष्टुप्नवृत्तम् ॥

मुनिरिति । प्रभुविज्ञप्तिचातुरी = स्वामिविज्ञापनचातुर्थम् ।

मुनि—कहो, यह यात क्या है ?

करालक—एक बार प्रणाम करनेवा के विभीषणके हाथसे अक्षरपट्ठि से पूर्ण एक पत्र
राखने पाया और कौतूहलके साथ बौचा भी—

भविष्यते लक्षणवाली इच्छा करनेवाले सज्जन, परखीकी भालपट्टिकाको भाद्रशुक्लकी
चतुर्थीकी चन्द्रलेखाकी तरह नहीं देखते हैं ॥ ८ ॥

मुनि—प्रभुको दित्यनिवेदन करनेकी निपुणता विभीषणको लूक है ।

करालकः—ततो विहस्यैवं लङ्घेश्वरेणोक्तम्—नूनं केनापि भीरुणा
भापितमेतत् । रुयातं हि यत् किल—

परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु परदन्तिनाम् ।

निष्ठतन्ति न भीरुणां इष्टयः शरवृष्टयः ॥ २ ॥

मुनिः—अहो ! निजचित्तभित्तिभूमिकाऽनुसारीणि । वाक्चित्राणि
लोकस्य ।

करालकः—ततः सप्रणयकोपविषादमिदमाह लङ्घेश्वरं विभीषणः—
यत्र अयम्बकमौलिखेलदमलस्वर्लोककल्लोलिनी-

लीलालहनलम्पटेन यशसा दिग्भिरुत्तयः चालिताः ।

परेति । परस्त्रीकुचकुम्भेषु परदन्तिनां कुम्भेषु भीरुणां इष्टयः शरवृष्टयो न निष्ठ-
तन्तीरुत्तयः ।

परेषाम् (अन्येषां) खीणां (पत्नीनामिति भावः) वे कुचकुम्भाः (स्तन-
कलशाः) सेषु, परदन्तिनां = शत्रुकरिणां, कुम्भेषु = शिरःपित्तेषु, भीरुणां = भीलु-
कानां, इष्टयः (नेत्राणि) शरवृष्टयः = वाणवर्षाणि, न निष्ठतन्ति = न पतन्ति ।
भीरवः परस्त्रीकुचेषु तत्पतिभीतेऽद्विषातं न कुर्वन्ति, तथैव ते परदन्तिमस्तकपि-
ष्टेषु च शत्रुभीतेः शत्राज्ञ प्रतिपन्तीति भावः । अत्र यथासंख्यमलङ्घारः, सोदाह-
रणं तवलक्षणं यथा चन्द्रालोके—‘यथासंख्यं द्विधाऽर्थादिवेक्षमादेकैकमन्विताः ।
शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रज्ञय भज्य ॥’ इति । अनुष्टुप्बृत्तम् ॥ २ ॥

मुनिरिति । निजचित्ततृत्तिभूमिकाऽनुसारीणि = निजचित्ततृत्तिभित्तिरेव (स्व-
मनोव्यापार एव) या भूमिका (आधारः) तदनुसारीणि (तदनुगामीनि) ।

यस्येति । यस्य अयम्बकमौलिखेलदमलस्वर्लोकक्षोलिनीलीलालङ्घनलम्पटेन
यशसा दिग्भिरुत्तयः चालिताः । सोऽपि त्वं जनकाऽधिराज्ञतन्या बद्धाऽभिलाषः

करालक—तब ईसकर लङ्घेश्वरमे कहा—निश्चय ही यह किसी ढरपोक्ने कहा है ।
बयोंकि यह प्रसिद्ध ही है—

परनारियोंके स्तनकलशों पर और शत्रुओंके हाथियोंके मस्तकपिण्डों पर ढरपोकोंकी
दृष्टि और वाणकृष्टि भी नहीं पड़ती है ॥ २ ॥

मुनि—अहो ! लोगोंके वास्तविक वित्र अपने मनोव्यापाररूप आधारका अनुसरण
करनेवाले होते हैं ।

करालक—तब विभीषणने रावणको प्रेम, कोष और खेदके साथ यह कहा—

महादेवके शिरमें क्लीडा करनेवाली निर्मल आकाशगঙ्गाको अनायास ही लङ्घन करनेमें

सोऽपि त्वं जनकाधिराजतनयावद्भाभिलापः कथं

हा जातोऽसि पुलस्यसन्ततियशःशीतयुतेलोऽञ्जनम् ॥३॥

मुनिः—(सकौतुकम्) ततस्ततः ?

करालकः—ततश्च—

कोपपाटलितलोलहिना किञ्चित्कुञ्चमितव्यद्गय इना ।

रावणेन नयधर्मभूषणस्तादितो हुदि पदा विभीषणः ॥ ४ ॥

(सन्) कथं पुलस्यसन्ततियशःशीतयुते: लाम्बुनं जातोऽसि ? हा ! हृत्यन्वयः । वस्य = तव, रावणस्येति शेषः । अद्यमृकमौलीत्यादिः = द्य मृकस्य (त्रिलोचनस्य, शङ्खरस्येति भावः) मौली (शिरसि) खेलन्ती (क्रीडन्ती) अमला (निर्मला) या स्वर्णोकानां (देवानाम्) कहोलिनी (महान् दी, आकाशगङ्गेति भावः) तस्या छीलया (अनावासेन) यज्ञहृनम् (अतिकमगम्) तस्मिन् लम्पटेन (आसक्तेन), यशसा = कीर्त्या, दिग्भित्यः = आशाऽवकाशाः, चालिताः = धौताः । वस्य से स्व-गाँडवगाहकं यशोदिगवकाशान् शालितवदिति भावः । सोऽपि = ताहस्यशोऽवदा-तोऽपि, त्वं = रावणः, जनकाऽधिराजतनयावद्भाऽभिलापः = जनकाऽधिराजतनयावर्ण (मैथिल्यां, सीतायामित्यर्थः) बद्धाऽभिलापः (हृतकामः, अनुरक्तः सज्जिति भावः), कथं = केन प्रकारेण, पुलस्यसन्ततियशःशीतयुते: = पुलस्यस्य (तदाक्षयस्य भावः) सन्ततिः (कुलम्) तस्या यशः (कीर्तिः) एव शीतयुतिः (चन्द्रः), तस्य । लाम्बुनं = कलहृः, जातोऽसि = संकृतोऽसि । हा = एवामिति शेषः, तव शोच्यते हृति भावः । तादाशयशोभाजनं स्वं परदावप्रसक्तया पुलस्यवंशाचन्द्रस्य कलहृसदाशः संजातोऽसीति भावः । अत्र पूर्वार्द्धं पर्यायोक्तमुत्तरार्द्धं च रूपकं तथा चैतयोर्मिथोऽन-पेत्यास्या स्थितेः संसुष्टिः । शारूलविकीर्तिं कृत्तम् ॥ ३ ॥

कोपेति । कोपपालितलोलहिना किञ्चित्कुञ्चमितव्यद्गय इना रावणेन नयधर्म-भूषणो विभीषणो हुदि पदा तादित हृत्यन्वयः ।

कोपपाटलितलोलहिना = कोपेन (क्रोधेन) पाटलिते (ईषदक्षीकृते) लोले

आसक जिसके बशने दिशाओंको प्रश्नालित कर दिया है, ऐसे होकर भी आप सीतामें अनुरक्त होकर किस प्रकार पुलस्यसन्तानके बशशन्द्रके कलहृरूप हो गये हैं ? हाय ! ॥३॥

मुनि—(कुतूहलके साथ) तब क्या हुआ ? तब क्या हुआ ?

करालक—तु—

कोपसे लाल और चश्मानेओंसे युक्त रावणने तलवार कुद्र उठाकर नीति और धर्म-स्वर अक्षयकूरोंसे सम्पन्न विभीषणके बछःस्थलमें चरणप्रहार किया ॥ ४ ॥

मुनिः—हन्त ! नूनं—

लङ्केश्वरेण दुष्टेन नयधर्मविभूषणः ।

विभीषणश्च न, परं विभवोऽपि पदा हतः ॥ ५ ॥

ततस्ततः—

करालकः—ततः कतिपयपरिवारेण विभीषणेन लङ्केश्वरं विहाय राम एव समात्रितः ।

मुनिः—(स्वगतम्) अनुष्ठितं तर्हि पुलस्त्यसन्देशरहस्यं विभीषणेन ।

(चल्ले) दृष्टि (नेत्रे) यस्य, तेन । किञ्चिदुन्नभितखद्गवहिना = किञ्चित् (ईव-यथा तथा) उन्नभिता (ऊर्ध्वर्कुता) खद्गयष्टिः (कृपाणदङ्डः) येन, तेन । तादेशेन रावणेन, नयधर्मभूषणः = नयधर्मौ (भीतिपुण्ये) एव भूषणे (अलङ्कारौ) यस्य सः, तादेशो विभीषणः = तदुपाख्यः स्वाऽनुजः, हृदि = वक्षःस्थले, पदा = चरणेन, तादितः = प्रहृतः । कोपाकान्तचित्तो दशाननः खद्गदण्डमीतुषन्त-मध्य हितोपदेशाकं स्वाऽवरजं विभीषणं चरणेनोरःस्थले प्रहृतवानिति भावः । अत्र खद्गयष्टिनेत्यत्र आभासरूपकमलङ्कारः । तद्वचाणं यथा चन्द्रालोके—‘स्वादङ्गयष्टि-रिष्येवंविधमाभासरूपकम्’ इति । रथोदकाष्ठृतम् ॥ ५ ॥

लङ्केश्वरेणेति । दुष्टेन लङ्केश्वरेण नयधर्मविभूषणो विभीषणश्च न, परं विभवोऽपि पदा हत इत्यन्वयः ।

दुष्टेन = दोषयुक्तेन, लङ्केश्वरेण = रावणेन, नयधर्मविभूषणः = नयधर्मौ (भीति-पुण्ये) एव विभूषणे (विशिष्टाऽलङ्कारौ) यस्य सः, तादेशो विभीषणश्च = तदाख्यः स्वाऽनुज एव, न = न पदा हतः, परं = प्रख्युत, विभवोऽपि = ऐश्वर्यमपि, पदा = चरणेन, हतः = तादितः । रावणो न केवलं विभीषणं चरणेन तादितवान्प्रख्युत विभव-मपि, अनेनाऽनयातिशयेन अचिरादेव रावणविभवो विनङ्ग्यतीति भावः । अनुष्टु-कृतम् ॥ ५ ॥

मुनिरिति । कर्तुं कामः = विधातुकामः, कर्तुं कामो यस्य सः, ‘तुं काममनसोरपि’

मुनि—खेदकी बात है । निश्चय ई—

दुष्ट लङ्केश्वरने नौति और धर्मरूप अलङ्कारोंसे सम्पन्न विभीषणको ही नहीं बल्कि ऐश्वर्यको भी चरणसे तादित कर दिया ॥ ५ ॥

तब क्या दुआ ? तब क्या दुआ ?

करालक—तब कतिपय परिवर्तोंके साथ विभीषणने लङ्केश्वरको छोड़कर रामका ही आशय किया ।

मुनि—(मन ई मन) तब तो विभीषणने पुलस्त्यके सन्देशरहस्यका अनुङ्गान कर

(प्रकाशम्) भवान्पुनः किमधुना कर्तुकामः ?

करालकः—अहमादिष्टोऽस्मि माल्यवता जानकीविरहविहृलहृदयस्य लङ्ककेश्वरस्य मनोयिनोदनाय केनापि चित्रकारेण विरचितं चित्रमिदं हृग्मोचरीकरणीयमिति ।

मुनिः—(विहस्य) कथमित्थमासनशब्दौ लङ्केश्वरे तादृशस्य महामन्त्रिणो माल्यवत एवमुपचरितुमुचितम् ? तन्नूनं प्रस्तुतोचितमेव किमध्येतद् भविष्यति ।

(नेपथ्ये)

ऐ ऐ चन्द्रनमिन्दुमण्डलशिलापटे समुद्रधृष्ट्यताम्

ऐ ऐ चामरसुज्ज्वलैः शशिकरैः श्वेतं विनिर्भायताम् ।

ऐ ऐ बालमृणालतन्तुलतिकासूत्रेण पाथोजिनी-

इति मलोपः । आसन्नशब्दौ = आसनः (निकटवर्ती) शान्तुः (वैरी, राम इत्यर्थः) यस्य, तस्मिन् । उपचरितुम् = उपचारं कर्तुम् । शशिकासन्ने चित्रदर्शनेन स्वामी न परिचरणीय इति भावः । प्रस्तुतोचितं = प्रकृतस्थितियोर्यन्तं, सुखादिकमिति भावः ।

ऐ ऐ चन्द्रनमिति । ऐ ऐ ! इन्दुमण्डलशिलापटटे चन्द्रनं समुद्रधृष्ट्यताम् । ऐ ऐ ! उज्ज्वलैः शशिकरैः श्वेतं चामरं विनिर्भायताम् । ऐ ऐ ! बालमृणालतन्तुलतिकासूत्रेण पाथोजिनीपत्रस्थैः उद्विन्दुभिः मणिमयो हारः समासूयतामित्यन्वयः ।

ऐ ऐ = परिचारकान्प्रति सम्बोधनपदमिदम् । इन्दुमण्डलशिलापटटे=इन्दुमण्डलः (चन्द्रविम्बम्) पद शिलापटटं (पायाग्रहणम्), तस्मिन् । चन्द्रने = श्रीखण्डः, समुद्रधृष्ट्यतां = समुद्रधृष्ट्यं क्रियताम् । ऐ ऐ = परिचारकाः, उज्ज्वलैः = अवदातैः,

किया । (मुनाकर) आप इस समय क्या करना चाहते हैं ?

करालक—सीता के विरहसे विहृल हृदयवाले लङ्केश्वरका दिल वहलानेके लिए किसी चित्रवारसे लिये नये इस चित्रको दिखानेके लिए मुझे माल्यवान्ने आशा दी है ।

मुनि—(हंसकर) शत्रु निकट होने पर मी वैसे महामन्त्री माल्यवान्को इस तरह रामणको सेवा क्या उचित है ? इसलिए यहं प्रस्तुत करनेके ही उचित कोई कार्य होगा ।

(नेपथ्यम्)

परिचारको ! चन्द्रविभूषण पायाग्रहण पर चन्द्रन विष्णो ।

परिचारको ! उज्ज्वल चन्द्रकिरणोंसे सकेद चामर बनाओ ।

परिचारको ! नवीन मृगालकी सूक्ष्मताके सुखसे कमलिनीके पत्तों पर स्थित बल-

पत्रस्थैरदविन्दुभिर्मणिमयो हारः समासूच्यताम् ॥ ६ ॥

मुनि—(सोपहासमात्मगतम्) यादशोऽयं शीतोपचारस्ताहा एव सीतोपचारो लङ्के अवस्था भविष्यतीति । (प्रकाशम्) कथमिदं विरहतप्रस्य दशकलघरस्य शीतोपचारार्थं मादिश्यन्ते निशाचराः ।

करालकः—खेचराश्च, इदानीं हि—

अङ्गं लिम्पति चन्दनेन मृदुभिः शीतश्चातिः स्वैः करैः,
किञ्चिचञ्चलतालबून्तकलनव्यग्रो च सन्तानिलः ।

शिकरैः = चन्द्रकिरणैः, स्वेतं = शुक्लं, चामरं = प्रकीर्णकं, धीजनार्थमिति भावः । विनिर्मितिरां = विरच्यताम् । रे रे = परिचारकाः, बालमृणालतन्तुलतिकासूत्रेण = बालमृणालस्य (अभिनवविदिसस्य) तन्तुलतिका (सूत्रब्रतिः) सैव सूत्रं (तन्तुः), तेन । पायोजिनीपत्रस्थैः=कमलिनीदलस्थितैः, उदकविन्दुभिः=नलृष्टतः, मणिमयः=रत्ननिर्मिताः, हारः=माला, समासूच्यतां गुम्फ्यताम् । पृतयोक्त्या रावणस्य मदन-ज्वरपीडितत्वं तदपनयनार्थमुपचारनिचयसंयादने त्वरा च व्यज्यते । अत्र रूपक-मलङ्कारः । शार्दूलविकीर्णिडितं कृत्तम् ॥ ६ ॥

मुनिरिति । यादशः = यथाविधः, चन्दनसमुदर्धणादिरूपं हृति भावः । शीतोपचारः = सीतायाम् (भैयिल्याम्) उपचारः (आचरणम्) ।

करालक हृति । खेचराश्च = आकाशचारिणश्च, देवदद्य हृति भावः । मदनज्वर-तस्य रावणस्य शीतोपचारार्थमादिश्यन्त दृति शेषः । खे चरन्तीति, चरेष्ट दृति द प्रत्ययः । 'तरपुरुषेहृति बहुलम्'हृत्यलुक् ।

अङ्गमिति । शीतश्चातिः मृदुभिः स्वैः करैः चन्दनेन अङ्गं लिम्पति । च सन्तानिलः किञ्चिचञ्चलतालबून्तकलनव्यग्रः । किञ्च अयं प्रतीचीपतिः नलिनीदलैः तत्पं वित्तुते । हृत्यं देवैः अनङ्गतसहृदयो लङ्केश्वरः सेव्यत हृत्यन्वयः ।

दिन्दुओंसे रत्नमयी मालाका गुम्फन कर लो ॥ ६ ॥

मुनि—(उपहासके साथ अपने मनमें) ऐसा यह शीतल उपचार है रावणका ऐसा ही सीतामें आचरण भी होगा (मुनाकर) किस प्रकार विरहसन्तप्त रावणके शीतल उपचारके लिए राशसोंको आशा दे रहे हैं ।

करालक—आकाशचारी देव भी । इस समय—

चन्द्रमा कोमल अपने किरणोंसे (अथवा दायोंसे) चन्दनसे रावणके अङ्गमें लेपन करते हैं । च सन्त वायु कुछ चश्चल पक्षोंको चलानेमें आकुल है । ये पथिम दिशाके लोक-

किं चायं नलिनीदलैर्धितनुते तल्पं प्रतीचीपति-
देवैरित्थमनङ्गतसहदयो लङ्केश्वरः सेव्यते ॥ ७ ॥

मुनिः—(स्वगतम्) अये, अलीकवाग्भूम्बरं निशाचरस्य ।
कराणकः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथमयं प्रहस्तो राजद्वारमुप-
सर्पति, तदस्य हस्ते चित्रपटमर्पयिष्ये । भवानपि समीहितं साधयतु ।
(इति निष्ठानन्तौ)

इति विष्णुममकः ।

शीतचुतिः = हिमाऽशुः, चन्द्रं हृत्यर्थः । मृदुभिः = कोमलैः, द्वैः = आरम्भीयैः,
करैः = किरणैः, हस्तैरिति वा, 'बलिहस्ताऽशवःकरा' हृत्यमरः । चन्दनेन = श्रीखण्ड-
द्वयेण, अङ्गं = भालवचःस्थलादिकं पारीराऽवयवं, लिङ्गति = लेपनं करोति ।
वसन्ताऽनिलः = सुरभियातः, किञ्चित्काञ्छलतालगृन्तकलनव्यग्रः = किञ्चित् (ईषत्)
चञ्चलं (चपलम्) यत् तालगृन्तकं (व्यजनम्) तस्य कलने (चालने) व्यग्रः
(आकुलः) अस्तीति शेषः । किञ्च = अपरं च, अयम् = पृष्ठः, प्रतीचीपति = पश्चिम-
दिग्धीश्वरः, वरुण इति भावः । नलिनीदलैः = कमलनीपत्रैः, तल्पं = शश्यां, वित-
नुते = करोति, निर्मातीर्त्यर्थः । इत्थं = पूर्वोक्तप्रकारैः, देवैः = सुरैः, चन्द्रवातवरुण-
प्रस्तुतिभिरिति भावः । अनङ्गतसहदयः = कामसन्तासवचःस्थलः, लङ्केश्वरः = राघवः,
सेव्यते = परिचर्यते । प्रतेन राघवस्य मदनजनितसन्तापाधिक्यं व्यजयते । अत्र करै-
रित्यन्न शब्दशकेषाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीर्तिं शृण्म ॥ ७ ॥

मुनिरिति । अलीकवाग्भूम्बरं = मिथ्यावचनारम्भं, वाक्यमिति शेषः । अलीक-
मस्ति यस्मिन् सोऽलीकः, 'अर्जुआदिभ्योऽच्' इत्यच् । अलीकः (मिथ्यारूपः)
वाग्भूम्बरः (वचनारम्भः) यस्मिन्स्तत् । विष्णुममक इति विष्णुममकलशं पूर्व-
मेवोक्तम् ।

पाल वरुण, कमलके पत्तोंसे शश्या बना रहे हैं । इस प्रकार देवताओंग कामदेवसे सन्तास-
ददय राघवकी सेवा कर रहे हैं ॥ ७ ॥

मुनि—(मन ही मन) अरे ! राघवका शृणा वाक्यका आडम्बर है ।

कराणक—(नेपथ्यकी ओर देखकर) कैसे यह प्रहस्त राजद्वारकी ओर वा रहा
है । इसलिए मैं इसके द्वायमें चित्रपट सीताता हूँ । आप भी अभीष्ट सिद्ध करें ।

(दोनों जाते हैं ।)

इति विष्णुममक ।

(ततः प्रविशति रावणशिव्रहस्तः प्रहस्तव)

रावणः—(स्वगतम्)

राजलक्ष्माटफलका कमनीयकूज-

त्काञ्चीगुणप्रणयिनी धृतकेशपच्चा ।

हा ! किं करोमि मम सा हृदयं प्रविष्टा

नाराचयश्चिरिव पुष्पशिलीमुखस्य ॥ ८ ॥

(विमुख्य) अहो, कथमयापि हठाहरणखिन्नां नितान्तकृशधूसराङ्गी-

राजदिति । राजहृष्टाटफलका कमनीयकूजत्काञ्चीगुणप्रणयिनी धृतकेशपच्चा सा पुष्पशिलीमुखस्य नाराचयश्चिरिव मम हृदयं प्रविष्टा । हा ! किं करोमीत्यन्वयः ।

राजलक्ष्माटफलका = राजत् (शोभमानम्) लक्ष्माटफलकं (भालपीठम्) नाराचयश्चिरिव लक्ष्माटमेव फलकं (बाणाऽग्रम्) यस्याः सा । कमनीयकूजत्काञ्चीगुणप्रणयिनी = कमनीयं (सुन्दरम्) यथा तथा कूजन्ती (शब्दायमाना) या काञ्चि (मेखला) सा गुणः (ज्या) इव तुष्प्रणयिनी (तदनुरागवती, तचुक्ता, काञ्चीगुणोपेतकटितरेति भावः) । पश्चात्तरे कमनीयकूजत्काञ्ची इव गुणः (मौर्धा) तथ्यजयिनी । धृतकेशपच्चा = धृताः (धारिताः) केशपच्चाः (कचसमूहाः, पतिविहेणाऽसंस्कृतकचकलापा इति भावः) यथा सा । ‘पाशः पश्चश्च हस्तव्व कलापाऽर्थाकचात्परे ।’ इत्यमरः । नाराचयश्चिरिव—एतम् केशः (कचः) इव (कृणवर्णं इति भावः) पशः (कङ्कपशः) यथा सा । एतादशी सा = सीता, पुष्पशिलीमुखस्य = कुसुमेषोः, पुष्पाणि (कुसुमाणि) पश्च शिलीमुखाः (बाणाः) यस्य, तस्य । अलिंबाणी शिलीमुखौ । इत्यमरः । नाराचयश्चिरिव = सर्वंलोहमयशरयश्चिरिव । मम = रावणस्य, हृदयं = वचःस्थलं, प्रविष्टा = प्राविशत् । परमसुन्दरी सीता मदवनशरयश्चिरिव मदीयं हृदयं प्रविष्टेति भावः । अत्र पुष्पशिलीमुखमित्यत्र रूपकं नाराचयश्चिरित्यत्राभासरूपकं तथा चैतयोर्मिथोऽनपेत्यया स्थितेः संसृष्टिः । यसम्भवितिलकाकृतम् ॥ ८ ॥

(अग्नतर रावण और हृदयमें चित्र लेकर प्रहस्त प्रवेश करते हैं ।)

रावण—(मन ही मन)

शोभमान लक्ष्मा (लिलार) से युक्त, काञ्चीगुणसे युक्त कटिवाली और सुन्दर केशोंसे सम्पन्न सीता कामदेवकी नाराचयश्चिकी तरह मेरे हृदयमें घुस गई है । हाय ! मैं क्या कहूँ ॥ ८ ॥

(विचार कर) अहो ! कैसे आज भी जबदेस्ती कर लानेसे विषण्णा और अतिशय

मपि जानकीं जनस्थानस्थिताभिवाहमस्वद्भमरुडनां पश्यामि । अथवो
चित्तमिदम् ।

आचान्तकान्तिरुचिदैर्मर्यूखैरहिमत्यिषः ।

धूसरापि कला चान्द्री किञ्च वधनाति लोचनम् ॥ ६ ॥

प्रहस्तः—अयि देव ! इदमालोक्यतां चित्तविनोदनं चित्रम् ।

राघवः—किं पुनरिहालिखितम् ।

प्रहस्तः—अयं तावच्चरलतिमिनिकरकरालकलोलकोलाहलोज्जागरः ।

सागरः ।

आचान्तकान्तिरिति । उन्निद्रैः अहिमत्यिषो मर्यूखैः आचान्तकान्तिः धूसराऽपि
चान्द्री कला किं लोचनं न वधनाति ? इत्यन्यवः । उन्निद्रैः=प्रादुर्भूतैः, लक्षणवा-
द्योऽर्थः । अहिमत्यिषः=उद्धरणमेः, सूर्यस्वेत्यर्थः । मर्यूखैः=किरणैः, आचान्त-
कान्तिः=आचान्ता (निपीता, अदर्शनग्रायावस्थां गमितेरिति भावः) कान्तिः
(छविः) यस्त्वा सा, अतेव—धूसराऽपि=हृष्टप्राणद्वाराहृस्तु धूसरः
इत्यमरः । चान्द्री=चान्द्रस्त्रभिन्नी, कला=रेणा, किं, लोचनं=नेत्रं, न वधनाति=
नाऽकर्षति, वधनात्येवेति भावः । सूर्यकिरणैरदर्शनंग्रायावस्थां गमिता धूसरवर्णाऽपि
चन्द्रिकेव वक्तुभविरिहिता सीता नयनवृत्तिमाकर्षतीति भावः । अनुष्टुद्यूत्तम् ॥ ५ ॥

प्रहस्त इति । तरलतिमिनिकरकरालकलोलकोलाहलोज्जागरः=तरलः (चक्र-
दः) यस्तिमिनिकरः (महाकायमस्यविशेषसमूहः) तेन करालाः (भवद्वूरोः)
ये कछुलाः (उफ्लोलाः, महातरङ्ग इत्यर्थः) तेषां कोलाहलैः (कलकलभवनिभिः)
उज्जागरः (उज्जुमितः, लक्षणवैषोऽर्थः) ।

दुर्बल और धूसर अङ्गोंसे युक्त होने पर भी सीता को जनस्थानमें रहने पर जैसी अल्पकृत
भी वैती ही में देख रहा हूं । अबवा यह डिति है ।

प्रकाशकूर्णं सूर्यकी किरणोंसे मन्दप्रकाशवाली और धूसर होने पर भी चन्द्रमाकी कला
वशा नेत्रको आकृष्ट नहीं करती है ॥ ६ ॥

प्रहस्त—महाराज ! दिल वहलाने वाले इस चित्रको देखिए ।

राघव—यहाँ क्या लिखा है ?

प्रहस्त—चक्रल तिमिनामके महास्त्रयोंसे भयहर वही वही तरङ्गोंके कोलाहलसे
चम्बूभित वह सम्राद है ।

रावणः—(विलोक्य) किमिद्भुत्तरेण तरङ्गमालिनमनुत्तमालखण्ड-
माखण्डलधनुः सहस्रानुकारि कपिशयति गगनतलम् ।

प्रहस्तः—तदिदं सुश्रीवपालितं कपिकुलम् ।

रावणः—(विहस्य) अयि ! वालिपालितमिति वक्तव्यम् । भवतु ।
किं पुनरनेन । कौ पुनरिमौ कार्युकधरौ ?

प्रहस्तः—ताविमौ रामलङ्घणौ, ययोरप्रजस्य वाणपातविलसितेन
सुश्रीवपालितमधुना कपिकुलम् ।

रावणः—(अनाकर्षितके) कः पुनरयं नितान्तकृशकमनीयतनुरम-
न्दमन्दराधातनिर्मन्थनोत्थिततरलतरङ्गदूरविक्षिप्तः शङ्करशिरः शेखराधि-
रोहणकुतूहली कलानिधिरिव तरङ्गमालिनस्टटभुवमधिशेते ।

रावण इति । तरङ्गमालिनं = समुद्रम् , 'उत्तरेणैवेनवस्तपदपदयोगे 'एनपा-
द्वितीयेति द्वितीया । उत्तरेण = उत्तररेते । अनुत्तमालखण्डं = तापिच्छबृच्छसमह-
समीयं समीपाऽयं दद्ययी भावः । कपिशयति = कपिशयर्णं करोति, 'तत्करोति तदा-
चाट' इति गिजन्ताकरक् ।

प्रहस्त इति । अग्रजस्य = ययेष्वस्य, रामस्येति भावः । वाणपातविलसितेन =
शरप्रहारविलासेन, वालिपातेनेति भावः ।

रावण इति । नितान्तकृशकमनीयतनुः = नितान्तकृशा (एकान्तदुर्बला) कम-
नीया (मनोहरा) तनुः (शरीरम्) यस्य सः । अमन्दमन्दराधातनिर्मन्थनोत्थित-

रावण—(देखकर) समुद्रके उत्तरतटमें तापिच्छबृशोंके समीप हजारों इन्द्रपनुओंके
सदृश यह क्या पदार्थ आकाशको कपिशयणं बना रहा है ?

प्रहस्त—यह सुश्रीवसे रक्षित बन्दरोंका गिरोह है ।

रावण—(हंसकर) अरे ! वालीसे रक्षित कहना चाहिए । हाँ । इससे क्या ? चतु-
ष्ठीर्णे दोनों कीन हैं ?

प्रहस्त—ये दोनों राम और लक्ष्मण हैं, जिनमें ज्येष्ठ रामके वाणप्रहारकी कोडासे इस
समय बानरसमूह सुश्रीवसे रक्षित हो रहा है ।

रावण—(न सुननेका अभिनव कर) यह कीन अतिशय दुर्बल और सुन्दर लटीर
वाला, अतिशय मन्दरके आपातके विलोडनसे उत्थित चब्रल तरङ्गोंसे दूर तक कौका गुण,
शिवमस्तकके शेखरमें जड़नेमें कुतूहल करने वाले चन्द्रमाके समान समुद्रकी तडभूमि पर
सो रहा है ।

प्रहस्तः— स एव लक्ष्मागमनकुतूहली निजकुलगुरुं सागरमुपचरितुं कुशशयनविन्यस्तगात्रः प्रथमो दाशरथिः ।

रावणः— (विहस्य) कथमित्यमेव जानकीलाभकौतुकः सोऽयमस्मा- नप्युपचरिष्यति ?

प्रहस्तः— इतो विलोक्यतामयं रामनाराचनिर्मुक्तवहलानलहेलातरल- दीनमीननिकरपरिवारः पारावारः ।

तरलतरङ्गदूरविचिप्तः = अमन्दम् (अत्यर्थं यथा तथा) यो मन्दराघातः (मन्दरा- यथपर्वताहतिः) तेन निर्मन्धनेन (विलोडनेन) उत्थिताः (उत्थिताः) ये तरल- तरङ्गाः (चञ्चलभङ्गः) तैदूरविचिप्तः (विप्रकृष्टप्रचिप्तः) । शङ्करधिरःयोखराऽधिरो- हणकुतूहली = शङ्करस्य (शिवस्य) शिरसि (मूर्खिं) यः शोखरः (शिरोभूषणम्) तस्मिन् यत् अधिरोहणम् (आरोहणम्) तस्मिन् कुतूहली (कौतुकी) । कला- निधिः = चन्द्रः, 'खलौमूर्णाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । तरङ्गमालिनः = समुद्रस्य । तटभुवं = तीरप्रदेशम्, अधिपूर्वकशीलधातोयोगे 'अधिशीलस्थाऽऽसां कर्म'ति कर्म- त्वाद्वितीया । पूर्वेन रामस्य चन्द्रसमसौन्दर्यं समुद्रतरणरूपरामप्रयासस्य वैकल्यं च द्योत्यते ।

प्रहस्त इति । उपचरितुं = सेवितुम् ।

रावण इति । उपचरिष्यति = सेविष्यते, तरणाऽर्थं यथा रामः समुद्रं प्रार्थयते, जानकीलाभाऽर्थं तर्येव मां प्रार्थयिष्यत इति सोऽकलुण्ठनोक्ती रावणस्य ।

प्रहस्त इति । रामनाराचनिर्मुक्तवहलानलहेलातरलदीनमीननिकरपरिवारः = रामस्य (दाशरथे) नाराचात् (प्रचेडनात् , सर्वलौहमयशारादिति भावः) विर्मुक्तः (प्रचिप्तः) वहलः (प्रकुरः) योऽनलः (अग्निः) तेन हेलया (अनायासेन) तरलः (चञ्चलाः) दीनाः (दुःखिताः) मीननिकरपरिवाराः (जलजन्तुसमूह- रूपकुटुम्बाः, अत्र मीनपदं जलजन्तुपलक्षणम्) यस्य सः । तादशः पारावारः = समुद्रः । अनयोक्त्या रावणकृताया रामावज्ञायाः परिहरणं गम्यते ।

प्रहस्त— लक्ष्मामें जानेके लिए कुतूहल कर अपने कुलगुरुं समुद्रकी सेवा करनेके लिए कुशशयनमें देठा दुआ वह ही पहला दाशरथि (राम) है ।

रावण— (इंसकर) यह कौतुकों पानेके लिए कुतूहल कर क्या इसी प्रकार इमारी भी सेवा करेगा ।

प्रहस्त— इधर देखिए । रामके नाराच अस्ते फेंके गये अग्निसे अनायास ही चब्रल और दुःखित मत्त्व आदि जलजन्तुपरिवारोंसे युक्त वह समुद्र है ।

रावणः—कौं पुनरिमौ ज्येष्ठतापसस्य सादरं वानरयीरैः पार्श्वपरिसर-
मानीयेते ?

प्रहस्तः—अयं तावत्सागर एव । अयमपि देवस्यैव—(इत्यर्थोक्ते)
अथवा किमस्य बन्धुविरोधिनो नामप्रहयेण ?

रावणः—कथमयं विभीषणोऽस्मद्विरोधेन राममाश्रयति । भवतु ।
निशाचरशिरोरत्नरजिताऽलिङ्गसरोरुहः ।

प्रियोऽपि दशकण्ठस्य नैष दर्शनमेष्यति ॥ १० ॥

रावणः—(तक्तुकम्) किं पुनरिदमक्षरपञ्चिद्रुयम् ?

प्रहस्तः—नूनमिदं समुद्रविभीषणौ प्रति लक्षणस्य वचनद्वयं
भविष्यति ।

रावणः—एकं तावद्वाचय ।

रावण इति । पार्श्वपरिसरं = निकटपर्यन्तभुवम् ।

प्रहस्त इति । बन्धुविरोधिनः = कुटुम्बविहेषिणः, विभीषणस्येति भावः ।

निशाचरते । निशाचरशिरोरत्नरजिताऽलिङ्गसरोरुहः प्रियोऽपि पृष्ठ दशकण्ठस्य
दर्शनं न पृष्ठतीत्यन्वयः ।

निशाचरशिरोरत्नरजिताऽलिङ्गसरोरुहः = निशाचराणां (रात्रसामाम्) शिरो-
रत्नैः (मस्तकमणिभिः) रजिते (अलङ्कृते) अलिङ्गसरोरुहे (चरणकमले) यस्य
सः । प्रियोऽपि = दियतोऽपि, एषः = अयं, विभीषण इति भावः । दशकण्ठस्य
(रावणस्य, मम) दर्शनं = विलोकनं, न पृष्ठति = न प्राप्त्यति, अतः परं नाऽहं
विभीषणमुखं द्रष्ट्यामीति भावः । अनुष्टुद्यृत्तम् ॥ १० ॥

रावण—ज्येष्ठ तपस्वीके पास और वानरोंसे आदरपूर्वक लाये गये ये दोनों कौन हैं ?

प्रहस्त—यह समुद्र ही है और यह भी महाराजका ही (ऐसा आधा कहने पर)
अथवा इस बान्धवद्वेषीका नाम कैनेते क्या लाभ ?

रावण—किस प्रकार यह विभीषण इमारे विरोधसे रामका आश्रय ले रहा है ।
अचक्षा ।

राक्षसोंको मरतकमणियोंसे अलङ्कृत चरणोंसे लुक यह व्यारा हीकर मेरे दर्शनके
लिए नहीं आयेगा ॥ १० ॥

रावण—(कुतूहलके साथ) ये दो अक्षरपञ्चियों क्या हैं ?

प्रहस्त—समुद्र और विभीषणके प्रति निश्चय ही लक्षणके ये दो वचन होंगे !

रावण—एक बाँचो ।

प्रहस्तः—(वाचयति)

आसं मुञ्च समुद्र ! कोपदहनो रामस्य पास्यत्ययं

बन्धीभूतसुरेन्द्रसुन्दरदशामणोरमुद्रं पयः ।

कामं ते मकरीगणो विहरतामेते च लङ्केश्वर-

खीगण्डस्थलपत्रभङ्गमकरीविष्वंसिनः सायकाः ॥ ११ ॥

रावणः—अन्यदपि वाचय ।

समुद्रं प्रति लचमणस्योर्कि प्रतिपादयति—आसं मुञ्चेति । हे समुद्र ! आसं मुञ्च, रामस्य अयं कोपदहने बन्धीभूतसुरेन्द्रसुन्दरदशाम् अणोः अमुद्रं पयः पा-स्यति । (हे समुद्र !) ते मकरीगणः कामं विहरताम् । एते सायकाश्च लङ्केश्वर-खीगण्डस्थलपत्रभङ्गमकरीविष्वंसिन हृत्यन्वयः ।

हे समुद्र = हे सागर !, आसं = भयं, रामकोपजनितमिति शेषः । मुञ्च त्यज । रामस्य = राघवस्य, अयम् = एषः, कोपदहनः = कोषाऽर्जिनः, बन्धीभूतसुरेन्द्रसुन्दर-दशां = बन्धीभूताः (रावणनियन्त्रिताः) सुरेन्द्रस्य (देवेन्द्रस्य) याः सुन्दरदशाः (मनोहरनयनाः) देवलङ्गनास्तासाम् । अणोः = नयनयोः अमुद्रम् = आमर्यादम्, अपरिमितमिति भावः । पयः = जलम्, अतु हृति भावः । पास्यति = पानं करि-प्यति । न तु खद्वीयं पयः पास्यतीत्यार्थं परिसंख्या । रामस्व कोपाऽनलो रावण-हुतानां देवलङ्गनामपरिमितं नयनजलं दशाननवयेन शोषयिष्यतीति भावः । हे समुद्र ! ते = तव, मकरीगणः = ग्राहवचूसमूहः, कामं = यथेष्ट, विहरतां = कीडतु । रामाऽस्त्रेण त्वज्जलं नो विनकुप्यति, प्रस्तुत त्वज्जले यथेष्टं जलचरसमूहः क्रीडिष्य-तीति भावः । एते = हमे, सायकाश्च = वाणाश्च, रामसुका हृति शेषः । लङ्केश्वरसी-गण्डस्थलपत्रभङ्गमकरीविष्वंसिनः = लङ्केश्वरस्य (रावणस्य) खीणां (योविताम्) गण्डस्थलेषु (कपोलफलकेषु) याः पत्रभङ्गमकर्यः (स्तनकपोल इदौ मकरिकाऽऽकाराः कस्तुरिकादिरचितपत्रावशः) तासां विष्वंसिनः (विनाशिनः), तासां पतिव-भादिति भावः । रामवाणाः समुद्रस्थलजलचरविष्वंसका न प्रस्तुत रावणवधूवैष-स्पदीशावता हृति भावः । अत्र रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविकीर्दितं चृत्तम् ॥ ११ ॥

प्रहस्त—(वांचता है)

हे समुद्र ! दरो मत । रामका यह कोषाऽर्जिन बन्दिनो देवाङ्गनाओंके आँखोंमें रित्यत अपरिमित जल ही पी दालेगा ।

हे समुद्र ! तुम्हारे जलके भीतर ग्राहवचूसमूह यथेष्ट विद्वार करे । ये बान रावणकी खियोंके बालों पर कल्पूरी आदिसे बनाई गई पत्रावलियोंको नष्ट कर देंगे ॥ ११ ॥

रावण—दूसरा भी बाँचो ।

प्रहस्तः—(वाचयति)

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापञ्चस्य मूर्खा नते-

रानुण्यं विदधात्ययं रघुपतिर्लङ्घाविष्ट्यश्रियम् ।

पतस्यैव भुजाविह प्रतिभुचौ सुग्रीवराज्यार्पण-

त्रैलोक्यप्रथमानसत्यचरितौ, सर्वे वर्यं साक्षिणः ॥ १२ ॥

रावणः—अहो ! वाम्बद्धरैकसारता कनिष्ठतापसस्य । भवतु । किं पुनरिदं मध्ये समुद्रमालोक्यते ।

अद्यैवेति । अयं रघुपतिः शरणाऽपञ्चस्य अस्य विभीषणस्य मूर्खान्तेऽलङ्घाऽप-

विष्ट्यश्रियम् आनुण्यं विदधाति । इह पृथस्य भुजौ सुग्रीवराज्याऽप्यंत्रैलोक्य-

प्रथमानसत्यचरितौ । अद्य सर्वे वर्यं साक्षिण हस्यन्वयः ।

अथम् = पृथः, रघुपतिः = रामचन्द्रः, शरणापञ्चस्य = आश्रितस्येत्यर्थः । अस्य = पृथस्य, विभीषणस्य = रावणाऽनुजस्य, मूर्खा = शिरसा, नते = नमस्कारस्य, लङ्घा-
ऽप्यिष्ट्यश्रियम् = लङ्घाऽधीश्वरसम्पदम् उहेश्वररूपाम् । आनुण्यम् = आनुण्टाँ, प्रख्य-
पकाररूपामिति भावः, विषेदवाचकं पदमेतत् विदधाति = करोति, करिष्यतीति
भावः । रामः शरणापञ्चविभीषणकर्तुकस्य नमनरूपोपकारस्य लङ्घाऽप्यिष्ट्यरूपं
प्रख्युपकारं करिष्यतीति भावः । इह = अस्मिन् विषये, पृथस्य = रामस्य, भुजौ =
वाहू, सुग्रीवराज्याऽप्यंप्रथमानसत्यचरितौ=सुग्रीवाय (वाश्वनुजाय) यत् राज्या-
र्पणं (वानरैश्वर्यदानं, वालिहननपूर्वकमिति शेषः) तेन प्रथमानं (रुपातिसुपग-
च्छ्रुत्) सर्वं (तथ्यं, प्रतिशानुसारीति भावः) चरितं (चरित्रम्, आचरणमिति
भावः) ययोस्तौ, स्त इति शेषः । अत्र च अद्य = अस्मिन्दिने सर्वे=सकलाः, वयम्=
अस्मद्वादशः, साक्षिणः=साक्षात्कारः, तथा चाऽन्न न कोऽपि सम्बद्ध इति भावः ।
शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ १२ ॥

रावण इति । वाम्बद्धरैकसारता = वाम्बद्धरः (वचनाऽङ्गदम्बरः) एव एकः

प्रहस्त—(बोचता है)

ये रघुनाथ शरणापञ्च विभीषणसे किये गये प्रणामका आङ्ग चुकानेके लिए उन्हें लङ्घा
का स्वामित्व देंगे । इस विषयमें इनके दोनों वाहू सुधोवको राज्य देनेसे त्रैलोक्यमें प्रख्यात
और सत्यचरित्राके हैं । आज सब इमलोग साक्षीं (गवाह) हैं ॥ १२ ॥

रावण—अहो ! कनिष्ठ तपस्वीका वचनके आङ्गम्बरमें ही एकमात्र बड़ है । अच्छा ।
समुद्रके बीचमें यह क्या देखा जा रहा है ?

प्रहस्तः— स एष कपिकुलोन्मूलितशैलशिखरनिर्मितः काकुत्स्थकुल-
कीर्तिप्रसक्तिप्रबन्धः सेतुबन्धः ।

राघवः— अहो चित्रकरस्य चातुरी । यदलीकमपि सत्यमिव दर्शि-
तवान् ।

प्रहस्तः— कथमद्यापीदमलीकमिति सम्भावना देवस्य ।
(नैपथ्ये कलकलः)

राघवः— किमेतत् ?

प्रहस्तः—

एषामयं रामचमूच्चराणां दर्पोद्भवानां कपिकुलराणाम् ।

नवोद्भवानामिव नीरदानां कोलाहलः कोऽपि समुज्जिहीते ॥ १३ ॥

(मुख्यः) सारः (स्थिराऽशः) यस्य सः, तस्य भावस्तत्त्वा । मध्ये समुद्रं = समु-
द्रस्य मध्ये 'पारे मध्ये पहवा वे' त्यव्ययीभावः ।

प्रहस्त इति । कपिकुलोन्मूलितशैलशिखरनिर्मितः = कपिकुलेन (वानरसमू-
हेन) उन्मूलितानि (उत्पादितानि) यानि शैलशिखराणि (पर्वतश्याणि)
तैर्निर्मितः (रचितः) । काकुत्स्थकुलकीर्तिप्रसक्तिप्रबन्धः = काकुत्स्थकुलस्य (रथु-
वंशस्य) या कीर्तिप्रसक्तिः (यशःप्रसङ्गः), तस्याः प्रबन्धः (रचना) ।

राघव इति । अलीकमपि = मिथ्याभूतमपि, समुद्रवम्बनहृपमिति भावः ।

एषामयमिति । नवोद्भवानां नीरदानामिव रामचमूच्चराणां दर्पोद्भवानाम् पृथं
कपिकुलराणां कोऽपि अर्थं कोलाहलः समुज्जिहीत इत्यन्वयः । नवोद्भवानां = प्रसय-
ग्राविभूतानां, नीरदानामिव = मेघानामिव, शब्दसाद्यादिवसुपमा वोच्या । राम-
चमूच्चराणां = राघवसेनाचारिणां, दर्पोद्भवानां = दर्पोद्भवानाम्, पृथाम् = पृतेयाः,

प्रहस्त—वह वानरोंसे उत्पादित पर्वतशिखरोंसे रचित और काकुत्स्थवंशके कीर्ति
प्रसङ्गकी रचना सेतुबन्ध है ।

राघव—अहो ! चित्रकारकी कौसी चातुरी है । जिसने कि मिथ्याको भी सर्वके समान
प्रदर्शित किया है ।

प्रहस्त—कैसे अभी भी महाराजकी 'यह छूठ है' ऐसी संभावना हो रही है ?

(नैपथ्यमें कोलाहल होता है ।)

राघव—वह क्या है ?

प्रहस्त—नये आविभूत मैथियोंके समान रामको सेनामें चलने वाले गर्वोदत इन कपि-
बीरोंका अनिर्वाच्य यह कोलाहल प्रकट हो रहा है ॥ १३ ॥

प्रहस्तः—तदिदं शक्तिव्यं प्रतिविधातव्यं वा ।

रावणः—आः, किमिह शङ्कया प्रतिविधानेन वा । अनेन हि—

कोलाहलेनोल्लसता कपीनां मनो मदीयं सुदमेव धत्ते ।

मन्दोदरीभूषणनूपुराणां महामणीनामिव शिखितेन ॥ १४ ॥

(प्रविश्य)

मन्दोदरी—जयतु जयतु देवः । (जेतु जेतु देवो)

रावणः—देवि, इत आस्यताम् ।

(मन्दोदरी यथोचितमुपविश्याऽधोमुखी तिष्ठति)

कपिकुञ्जराणां = वानरयुथपानां, 'स्युत्तरपदे व्याशपुङ्गवर्पमकुञ्जराः । सिंहशार्दूल-
नायाचाः पुंसि श्रेष्ठाऽर्थगोचराः' इत्यमरः । कोऽपि = अनिर्वचनीयः, अयम् = पृष्ठः,
कोलाहलः = कलकलः, समुदिग्धीते = समुद्रचक्षुति । उपमाऽङ्कङ्कारः । इन्द्रवज्रो-
येन्द्रवज्रयोः संभिष्ठानूपजातिरूपम् ॥ १३ ॥

प्रहस्तः दृति । प्रतिविधातव्यं = प्रतिकर्तव्यम् ।

कोलाहलेनेति । मन्दोदरीभूषणनूपुराणां महामणीनां शिखितेन इव उच्छसता
कपीनां कोलाहलेन मदीयं मनो सुदमेव धत्ते इत्यन्वयः । मन्दोदरीभूषणनूपुराणां =
मन्दोदर्याः (मयदुहितुः) भूषणनूपुराणाम् (अलङ्कारमणीराणाम्), महामणीनां =
महारत्नानां, शिखितेन इव = शब्देन इव, उच्छसता = उद्धृच्छुता, कपीनां = वान-
राणां, कोलाहलेन = कलकलेन, मदीयं = मामकं, मनः = चित्तं, सुदमेव = हर्षमेव,
धत्ते = धारयति, मन्दोदरीभूषणशिखितमिवाऽविभूतोयं कपिकुलकोलाहलो मामकं
मनो हर्षयुक्तमेव विदधाति न भीतियुक्तमिति भावः । पतेन कपिकुलतो रावणस्य
नितान्तमेव भयाऽभावता चोत्थते । उपजातिरूपम् ॥ १४ ॥

प्रहस्त—सी यह शङ्करीव है अथवा इसका प्रतीकार करना चाहिए ।

रावण—ओह ! इस विषयमें शङ्कासे वा प्रतिविधानसे क्या प्रयोजन है ? इस—

मन्दोदरीके अलङ्कारों और नूपुरोंमें स्थित महारत्नोंके शब्दके समान उद्धृत वानरोंके
कोलाहलसे मेरा मन हर्षका थी अनुभव कर रहा है ॥ १४ ॥

(प्रवेशकर)

मन्दोदरी—महाराजकी जय हो जय हो ।

रावण—महाराणी ! यहाँ बैठो ।

(मन्दोदरी उचित स्थान पर बैठकर अवनतमुखी होती है ।)

रावणः—

भुग्नालकं स्मित पराजितचन्द्रलेखं
हुग्नीलया कुवलयश्रियमादधानम् ।
एतन्मुखं दिविषदामिव दुर्निरीचयं
तन्वङ्गि ! मामिव मुषा किमधः करोयि ? ॥ १५ ॥

भुग्नालकमिति । हे तन्वङ्गि ! भुग्नालकं स्मितपराजितचन्द्रलेखं हुग्नीलया कुवलयश्रियम् आदधानं दिविषदामिव दुर्निरीचयं पृतत् मुखं मामिव मुषा किम् अधः करोयि ? हृत्यन्वयः ।

हे तन्वङ्गि = हे कुशोदरि सुन्दरि !, भुग्नालकं = भुग्नाः (कुटिलः) अलकाः (चूर्णकुन्तलाः) यस्मिंस्तत्, सर्वांच्यप्येतानि विशेषणानि मन्दोदीर्मुखेन सह रावणपतेऽपि योजनीयानि । तथा च रावणपते—भुग्ना (पराजिता) अलका (अलकाऽङ्गया कुवेशपुरी) येन, तस्म । स्मितपराजितचन्द्रलेखं = स्मितेन (मन्द-हास्येन) पराजिता (विजिता) चन्द्रकान्तिः येन तत् । रावणपते—स्मितेन (अहङ्कारेण) पराजिता : (विजिता :) चन्द्रः (चन्द्रमाः) लेखाः (देवाभ्य) येन, तस्म । हुग्नीलया = नेत्रशोभया, कुवलयश्रियं = नीलकमलशत्यतिम्, रावणपते—हुग्नीलया = नयनेहितेनैव, कुवलयश्रियं = पृथ्वीमण्डलसम्पत्तिम्, ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी चमाऽवनिमेंदिनी मही !’ हृत्यमरः । आदधानं = भारयत्, रावणपते—भारयन्तम् । एवं च दिविषदां = देवानां, दुर्निरीचयं मिति कृत्यप्रत्ययाऽन्तपदयोर्गे ‘कृत्यानां कर्त्तरिष्यति वही । दुर्निरीचयं = दुर्दर्शकीयमिव, भयादद्रष्टुमशक्यमिति भावः । पृतहुभयत्र समानम् । पृतत् = समीपतरवर्ति, मुखं = तव मन्दोदीर्या आनन्दं, मामिव = मां रावणमिव, मुषा = व्यर्थमेव, किं = किमर्थम्, अधः करोयि = अवनतं विदधाति । हे मन्दोदरि ! एवं लोकैकसुन्दरस्य स्वमुखस्याऽधः करणेन मद्भूतस्याधानेन मामेव तिरस्करोषीति भावः । अत्र शब्दश्लेषाऽङ्गक्षारः । चसन्त-तिलकाकृतम् ॥ १५ ॥

हे कुशोदरि ! कुटिल अलकोंसे तुक्त, मन्दहास्यसे चन्द्रकान्तिको पराजित करनेवाले नेत्रोंकी शोभासे ही नीलकमलकी कान्तिको धारण करनेवाले और देवताओंसे दुर्दर्शनीय इस अपने मुखको अवनत कर अलकाको पराजित करनेवाले, अहङ्कारसे चन्द्रमा और अन्य देवताओंको बीतनेवाले, नेत्रोंके संकेतसे ही भूमण्डलकी सम्पत्तिको ग्रहण करनेवाले और देवताओंसे दुर्दर्शनीय मुहोंही क्यों व्यर्थं तिरस्कृत कर रही ही ॥ १५ ॥

प्रहस्तः—देव ! कपिसेनाकोलाहलचिन्तयैव नूनमधरीकुतमुखी
देवीति तर्कयामि ।

रावणः—आः, क एष चिन्ताविषयः ?

इयं लीलालोलाङ्गदभुजलता नीलचिकुरा

समुन्मोलत्तारा कुमुदहसिता चारुनयना ।

रावणो बानरसेनां तिरस्कुर्वस्तस्यां सुन्दरयुवतिसादर्थं प्रतिपादयति—इयमिति । लीलालोलाङ्गदभुजलता नीलचिकुरा समुन्मीलत्तारा कुमुदहसिता चारुनयना इयं प्लवङ्गानां सेना तारापतिमुखी युवतिरिव अश्च मम अग्रे कन्दपूर्वं प्रकटयितुं प्रभव-तीर्णव्ययः । लीलालोलाङ्गदभुजलता = लीलया (क्रीडया) लोलः (चञ्चलः) अङ्गदः (वालिपुत्रः) पूर्व भुजलता (बाहुबली) यस्यां सा, अङ्गदः प्लवङ्गसेनाया बाहुस्थानीय इति भावः सर्वार्थयेतानि विशेषणानि प्लवङ्गसेनाया युवतेष्टेति योद्ध-व्यामि । युवतिपते—लीलायां (क्रीडायाम्) लोलं (चञ्चलम्) अङ्गदं (कंयूरम्) यस्यां सा, तारशी भुजलता यस्याः सा । नीलचिकुरा=नीलः (नीलायाः प्लवङ्गः) पूर्व चिकुरः (केशः) यस्याः सा । शश्वसादर्थयेन प्लवङ्गसेनाया इदं विशेषणं ज्ञेयम् । यद्वा नीलेन (तदाशयवानरेण) चिकुरा (चपला), ‘चपलचिकुरः समी’ हस्यमरः । युवतिपते—नीलः (कृष्णवर्णः) चिकुराः (केशाः) यस्याः सा, कृष्ण-केशीति भावः । ‘चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोऽहः’ इत्यमरः । समुन्मी-लत्तारा = समुन्मीलन् (शोतमानः) तारः (तारनामकः प्लवङ्गमः) यस्यां सा । युवतिपते—समुन्मीलमयौ (भ्रमन्तयौ, कामावेशेनेति शेषः) तारे (कनीनिके) यस्याः सा । कुमुदहसिता=कुमुदः (कुमुदाऽभिधानः प्लवङ्गः) पूर्व इसितं (हास्यम्) यस्यां सा । यद्वा कुमुदहसितं यस्यां सा, ‘अर्द्धादिभ्योऽच्’ इत्यच्छ्रात्ययः । युवति पते—कुमुदमिव (कैरवमिव, उज्जवलमिति भावः) हासो यस्याः सा । चारुनयना=चारु (सुन्दरम्) नयनं (प्राहिः, गमनमिति भावः) यस्याः सा । युवतिपते—चारुणी (सुन्दरे) नयने (नेत्रे) यस्याः सा सुन्दरनयनेत्यर्थः । ‘न क्रोडादिव्यहृच्’

प्रहस्त—महाराज ! बानरसेनाके कोलाघलकी चिन्तासे ही निष्ठय महाराजी अपो-मुखी द्वाइ हैं मुझे ऐसा लग रहा है ।

रावण—ओह ! इसमें चिन्ता करनेकी क्या बात है ?

लीलासे चञ्चल अङ्गदरूप बाहुसे खुल, नील बानररूप केशकलापसे सम्पर्क, तार नामक बानरसे प्रकाशमान, कुमुद-बानररूप हास्यसे उद्घासित और झुन्दर गतिवाली यह बानरसेना, क्रीडामें चञ्चल बाजूबन्दसे भूषित बाहुलतासे खुल, नील हेशकलापसे सम्पर्क, कामावेशसे फ़ड़कने वाली ओखोंको पुतलियोंसे प्रकाशमान, कुमुदके समान

एतचङ्गानां सेना युवतिरिव तारापतिमुखी

ममाऽग्रे कन्दर्पं प्रकटयितुमयं प्रभवति ॥ १६ ॥

मन्दोदरी—देव ! अन्यदैवस्ति कारणम् ! अब हि मया देवस्य शकुननिरूपणाथं गिरिशिखरगहनगर्भस्थितां शबरपङ्गीं प्रस्थापिता निजपरिचारिका । तथा च कस्या अपि शबरकुट्टिमिन्या निजगृहपर्यन्तवासिनं केसरिकिशोरकं लालयन्त्या ईहशं वचनमाकर्णितम् । (देव ! अर्णं पि अतिय कारणं । अज्ज हि मए देवस्स सठगणिरूपणत्वं गिरिसिहरगहनगच्छटिठां सबरपङ्गीं पद्माविदा गिरपरिआरिआ । ताए अ कीए वि सबरकुट्टिमिन्याए गिरधरपेरन्तवासिनं केसरिकिशोरअं उल्लावचन्तोए एरिसं वर्जनं आश्रणिदम्)

इति निषेधान्तीष्मावः । इयम् = पूषा, एतचङ्गानां = वानराणां, सेना = चमु, तारापतिमुखी = चन्द्रमुखी, तारापतिः (चन्द्रः) इय मुखम् (आननद्) यस्याः सा, 'स्वाङ्गाश्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति खीप् । केविचारापतिमुखीमितिपदं कपिसेनायाऽपि विशेषणवेन योजयन्ति व्याख्यान्ति च तारापतिः (सुग्रीवः) मुखं (मुख्यम्) यस्याः सेति । परमत्र मुखपदस्य प्राधान्येन स्वाङ्गवाचकत्वाऽभावान्तीपः प्रसक्तिशिन्तनीया । युवतिरिव = तरुणीव, अया = अस्मिन्दिने, मम = रायणस्य, अग्रे = पुरतः, कं = कीदृशं, दर्पम् = अवलेपं, युवतिपदे—कन्दर्पं = कामदेवं, प्रकटयितुं = प्रकाशयितुं, प्रभवति = समर्थं भवति । एताहशी वानरसेना लोकरायणस्य रायणस्य ममाऽग्रे कमपि दर्पं प्रकाशयितुं समर्था न प्रत्युताऽकिञ्चिलकरत्वात् सुन्दरीयुवतिरिव कामचेष्टामेव प्रकाशयतीति भावः । अत्र श्लेषोपमयोरक्षाङ्गिभावेन सङ्क्रान्तः । शिखरिणीत्युत्तम् ॥ १६ ॥

मन्दोदरीति । गिरिशिखरगहनगर्भस्थितां=पर्वतशङ्कवनाऽप्यन्तरस्याम् । शबरपङ्गीं = शबराणां (म्लेच्छुजातिविशेषणाम्) पङ्गीम् (स्वकृपदामम्), 'भेदाः किरातशबरपुलिका म्लेच्छुजातयः ।' हृष्यमहः । पश्चपरिधानोम्लेच्छुविशेषः = शबरहृष्यमरटीकायां भरतः । केशरिकिशोरकं = सिंहतरुणम् ।

उक्तवलहास्य वाली और सुन्दर नेत्रों वाली चन्द्रमुखी युवतिकी तरह होकर आज मेरे सामने कामदेवको प्रकाशित करनेके लिए समर्थ हो रही है ॥ १६ ॥

मन्दोदरी—महाराज ! और भी कारण है । आज मैंने महाराजका शकुन देखनेके लिए पर्वतकी ओटीके बनके अप्यन्तरस्य शबरग्राममें अपनी दासीको भेजा था । उसने अपने घरके निकट रहनेवाले सिंहशावकको लालन करनेवाली किसी शबरपत्नीका ऐसा वचन दून लिया—

मा भव नागपते: परिभवमात्रेण गर्वनिर्वृद्धः ।

वसुधामिमां गिरिसङ्कटां सृगेन्द्र ! शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥१७॥

('मा होहि जाग्रवहणो परिहवमेत्तेण गत्वजिल्लौहो ।

वसुहमिमं गिरिसंकटं महेन्द्र सरहस्त जन्दणो पतो ॥')

रावणः—किमिह विषादस्थानम्, अस्मान् प्रत्युदासीनमेवैतत् ।

तथाहि:—

मा भव नागपते: परिभवमात्रेण गर्वनिर्वृद्धः ।

वसुधामिमां गिरिसङ्कटां सृगेन्द्र, शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥१८॥

प्रहस्तः—देव ! अन्यथा घटमानमिदम्,

मा भवेति । हे सृगेन्द्र ! नागपते: परिभवमात्रेण गर्वनिर्वृद्धो मा भव । शर-
भस्य नन्दनो गिरिसङ्कटाम् हमां वसुधां प्राप्त हृत्यम्बयः ।

हे सृगेन्द्र = हे सिंह !, 'सिंहोसृगेन्द्रः पश्चास्योदर्दयः केसरी हुरिः ।' हृत्यम्बरः ।
नागपते: = गजेन्द्रस्य, मत्तगजस्येति भावः । परिभवमात्रेण = तिरस्कारेणैव, पराजय
जनितेनेति शेषः । गर्वनिर्वृद्धः = दर्पसम्पदः, मा भव = मा भूः । मत्तो दम्भावलो
मया निहत हृति विचारमात्रेण दर्पं मा कुर्विति भावः । यतः शरभस्य = अहापदस्य
महापशाकमस्य पशुविशेषस्य, नन्दनः = पुत्रः, गिरिसङ्कटां = पर्वतदुर्गमाम् । हमाम् =
एताम्, वसुधां = भूमि, प्राप्तः = आसादितवान्, यस्त्वा हनिष्यतीति भावः । अप्र-
सुतप्रशंसाऽङ्कटारः । मन्दोदरी चाऽङ्क प्रकारान्तरेण रावणं सम्बोधयति । तथा च हे
सृगेन्द्रसमवीर्यं शालिन् ! नागपते: = ऐरावतहस्तिस्वामिन् हन्त्रस्य, परिभव-
मात्रेण गर्वनिर्वृद्धो मा भव । यतः—शरभस्य = शरभस्यमयविक्रमशालिनो दशर-
थस्य, नन्दनः = पुत्रो रामः, गिरिसङ्कटां = त्रिकूटपर्वतदुर्गमाम्, हमाम् = एतां,
वसुधां = भूमि, लङ्कापुरीं, प्राप्तः ।

रावण हृति । विषादस्थानं = खेदास्पदम् । रावणश्च गूडाऽर्थमविमूशैव सिंहाऽस-
दिपरकमर्थमाकलयति ॥ १८ ॥

प्रहस्त इति । अन्यथा = प्रकारान्तरेण । प्रहस्तश्च पूर्वोक्तपश्चस्येषत्परिवर्तनेन

हे सिंह ! भूम गजेन्द्रको जीतकर ही दर्पेनुक मत बनो । शरभशावक, परेतसे दुर्गम
इस भूमिको प्राप्त हुआ है ॥ १९ ॥

रावण—इसमें विषाद करनेका क्या स्थान है ? यह बात हमारे प्रति तटस्य ही है ।
जैसे कि—

पिर उसी इलोककी आकृति करता है ॥ २० ॥

प्रहस्त—महाराज ! यह इलोक दूसरे प्रकारसे पटित होता है ।

मा भव नाकपते: परिभवमात्रेण गर्वनिर्वृद्धः ।

चसुधामिमां गिरिसङ्कृटमर्यां दशरथस्य नन्दनः प्राप्तः ॥१६॥

रावणः—आः, केयं निसर्गं निशशङ्के लङ्केश्वरे मयि शकुनोपश्रुति-परीक्षा ?

(नैपथ्ये)

हेलास्फालितरामलक्ष्मणघनुज्यावज्जरीशललरी-

शाङ्कारप्रसरप्रलङ्घपुलकप्राप्तभारनीरन्ध्रिताः ।

मुख्यक्षस्यं रावणं प्रबोधयति—मा भवेति । (हे देव !) नाकपते: परिभवमात्रेण गर्वनिर्वृद्धो मा भव । दशरथस्य नन्दनो गिरिसङ्कृटमर्यीम् इमां चसुधां प्राप्त इत्यन्वयः । (हे देव = हे महाराज !) नाकपते: = स्वर्गस्वामिनः, इन्द्रस्येति भावः । परिभवमात्रेण = अनादरेणैव, पराजयग्नितेनेति शेषः । गर्वनिर्वृद्धः = दृप्तसम्पन्ना, मा भव = मा भूः । यतो दशरथस्य नन्दनः = पुत्रः, राम इति भावः । गिरिसङ्कृटमर्यां = गिरिणा (ग्रिहूषपर्वतेन) सङ्कृटमर्यां (प्रजुरदुश्वरूपाम्, अतिदुर्गमामिति भावः), इमाम् = एताम्, भूमिं = चसुधां, लङ्कारूपामिति भावः । प्राप्तः = आसादितः । हे देव ! इन्द्रस्येनैव कृतकृत्यो मा भूः, दशरथकुमारो महाबीरो रामस्त्रिकृटपर्वतदुर्गमामप्येतां लङ्कापुरीं प्राप्तः । अतः साऽवधानो भवेति भावः ॥ १९ ॥

हेलास्फालितेति ॥ हेलास्फालितरामलक्ष्मणघनुज्यावज्जरीशललरीशाङ्कारप्रसरप्रलङ्घपुलकप्राप्तभारनीरन्ध्रिता श्यावलगलपिकण्ठकापङ्कदनक्रीडङ्कृपाणाऽङ्कलस्त्रैवदुर्गम्यदोर्बलैकच्चपला रात्रिज्ञानः चञ्चास्तीतीयन्वयः ।

हेलास्फालितेत्यादिः = हेलया (अनायासेन) आस्फालितयोः (आकृष्टयोः) रामलक्ष्मणघनयोः (रामचन्द्रसौमित्रिकासुक्योः) ये ज्यावलयोः (मौर्वलिते) ते एव ज्ञालयोः (वाच्यविशेषैः) तयोर्योः शाङ्कारप्रसरः (शामित्येवं विधः शब्दविस्तारः) तस्मात् प्रसरः (उत्पङ्कः) यः पुलकप्राप्तभारः (रोमाङ्गविस्तारः) तेन नीरन्ध्रिताः (निर-

(हे महाराज !) इन्द्रके अनादरमात्रसे आप गर्व मत करें । दशरथका पुत्र (रामचन्द्र) त्रिकृटपर्वतसे दुर्गम इस भूमिको प्राप्त हो गया है ॥ १९ ॥

रावण—ओह ! त्वमावसे ही निःशङ्क मुक्त लङ्केश्वरमें यह क्या शकुनकी उपश्रुतिकी परीक्षा १

(नैपथ्यम्)

अनायास आङ्ग राम और लक्ष्मणके कामुकोंकी मौर्वलितारूप झालकरी] (वाष्पविशेष) के शब्दविस्तारसे उत्पन्न रोमाङ्गविस्तारसे बनीकृत, शब्द करनेवाले वानरोंके कण्ठरूप

व्यावहारिकपिकण्ठकाण्डकदनकोडत्कुपाणाञ्चल-

स्फूर्जदुर्जयदेवलैकचपलाञ्चन्नित रात्रिञ्चराः ॥ २० ॥
रावणः—(सहर्षम्) अये ! निशाचरवीरविजयोत्तरः समरः ।
(पुनर्नेपथ्य)

अग्रेसरी रघुपतेः परिणद्धपाककिम्पाकपाटलमुखी कपिवीरसेना ।

निशेषमापिवति राक्षसवीरचक्रं प्रातः प्रभेव तपनस्य तमिक्षजालम् ॥

न्तरीकृताः, घनीकृता हृति भावः । व्यावहारिकपिकण्ठेत्यादिः = व्यावहारिकपिकण्ठेत्यादिः (शब्दं कुर्वन्तः) ये कपिकण्ठकाण्डाः (वानरगलाउङ्कुराः) तेषां कदनं (हननम्) तस्मिन् क्रीडन्तः ये कृपाणाउङ्कुराः (करवालधाराः) ते : स्फूर्जत् (प्रादुर्भवत्) दुर्जयं (दुर्जेन जेतुं शक्यम् जेतुमक्षक्यमिति भावः) यहोर्वलं (भुजविकमः) तस्मिन्नेके (सुख्यरूपाः) चपलाः (चश्चालाः), तादशा ये रात्रिञ्चराः राचसाः, ते चञ्चन्ति = गच्छन्ति, इतस्ततो अमन्तीति भावः । अत्र रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविकीदितं शृत्तम् ॥ २० ॥

रावण हृति । निशाचरवीरविजयोत्तरः = निशाचरवीराणां (राक्षसशूराणां) विजय (जयः) एव उत्तरः (प्रधानरूपः) यस्य सः । समरः = युद्धम् । राष्ट्रसविजयपर्यवसायि युद्धं भविष्यतीति भावः ।

अग्रेसरीति । रघुपतेः अग्रेसरी परिणद्धपाककिम्पाकपाटलमुखी कपिवीरसेना राक्षसवीरचक्रं तपनस्य प्रातः प्रभा तमिक्षजालम् हृव निशेषम् आपिवतीयन्वयः ।

रघुपतेः = रामचन्द्रस्य, अग्रेसरी = पुरोगामिनी, अग्रेसरीति, 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्वेऽरिति टप्रत्ययः । टिखात् 'टिखाण' जियादिना लीप् । परिणद्धपाककिम्पाकपाटलमुखी = परिणदः (वित्तीणः) पाकः (पचनम्) यस्य सः, पृताहशो यः किम्पाकः (महाकाळलता) स हृव पाटलमुखी (रक्षानना) विशेषणमिदं प्रातः प्रभाया मपि योग्यम् । तादशी कपिवीरसेना वानरशूरचमूः राक्षसवीरचक्रं = निशाचर-

अल्कूरोके संदारमें कीडा करनेवाली तलवारोंकी थाराओं (नोकों) से प्रकट और दुर्जय बाहुबलमें मुख्य और चश्चल राक्षस हथर उथर घूम रहे हैं ॥ २० ॥

रावण—(हर्षपूर्वक) अरे ! वीर राक्षसोंका विजयप्रधान युद्ध हो रहा है ।
(किर नेपथ्यमें)

रामचन्द्रके भागे बढ़नेवाली परिपक्व किम्पाक फलके समान लाल मुखवाली वीर वानरसेना, प्रातःकालमें सूर्यकी कान्ति जैसे अन्धकार समूहको विनष्ट करती है उसीतरह और राक्षसोंके समूहको निःशेषरूपसे विनष्ट कर रही है ॥ २१ ॥

रावणः—आः, कथमुत्करणायितं मर्कटैः ? (उच्चैः) कः कोऽत्रः भोः ?
मदाङ्गया—

कृत्वा विनिद्रमपनिद्रभुजावलेपः
प्रोद्धामरामसमराय स कुम्भकर्णः ।
आदिश्यतां निजभुजादितवज्रपाणि-
रथैव लक्ष्मणरणाय च मेघनादः ॥ २२ ॥
(पुनर्नेपये)

शुरसमूहं, तपतस्य = सूर्यस्य, प्रातःप्रभा = प्राभातिकदीस्ति:, तमिक्षजालं = तिमिर-
समृहम्, हव । निशेषं = समस्तं यथा तथा, आपिष्टिः = विनाशयतीति भावः ।
उपमाऽङ्गास्ताः । यसन्ततिलकां शृक्तम् ॥ २१ ॥

रावण कृति । उत्कण्ठायितम् = उत्कण्ठितवदाचरितं, दर्पजन्मनः कण्ठ्वा रणेन
विनोदनाऽधर्मिति शेषः । अत्रोत्कण्ठासद्वस्थोत्कण्ठिते लक्षणा ।

कृत्वेति । विनिद्रं कृत्वा अपनिद्रभुजाऽवलेपः स कुम्भकर्णः प्रोद्धामरामसमराय
निजभुजाऽदितवज्रपाणिः मेघनादश्च लक्ष्मणरणाय अथैव आदिश्यताभिस्थन्वयः ।

विनिद्रः = निद्रारहितं, कृत्वा = विधाय, जागरितं कृत्वेति भावः । अपनिद्रभुजा-
अवलेपः = अपनिद्रः (उद्बुदः) भुजाऽवलेपः (वाहुर्गर्भः) चस्य सः । सः = रण-
प्रथितः, कुम्भकर्णः = तदाशयो मदनुजः, प्रोद्धामरामसमराय = प्रोद्धमः (उद्धतः)
यो रामः (राघवः) तेन सह समराय (युद्धाय) । एवं च—निजभुजादितवज्र-
पाणिः = निजभुजाभ्याम् (स्ववाहुभ्याम्) अर्दितः (पीडितः) वज्रपाणिः (हन्त्रः)
येन सः । तादशो मेघनादश्च = तदाशयो मधुपुत्रश्च । लक्ष्मणरणाय = लक्ष्मणेन
(रामानुजेन) सह रणाय (युद्धाय) । अथैव = अस्मिन्दिन एव । आदिश्यताम् =
आशाप्यताम् । यसन्ततिलकां शृक्तम् ॥ २२ ॥

रावण—ओह ! बन्दोने ऐसे युद्धमें उत्कण्ठितोंके समान आचरण किया ? (उच्चे
स्वरसे) यहाँ कौन है ? कौन है ?

मेरी आशा से जगाकर उद्बुद वाहुर्गर्भसे युक्त कुम्भकर्णको उद्धत रामके साथ युद्ध
करनेके लिए और अपने वाहुओंसे इन्द्रको पीडित करनेवाले मेघनादको लक्ष्मणके साथ
लड़नेके लिए आज ही आशा दे दी । २२ ॥

(किर नेपालमें)

देव ! भवदाशयविदा महामन्त्रिणा माल्यवता पूर्वमेव संविहितमि-
दम् । इदानी हि—

रामेण सार्थमयमुद्गतबाहुदर्पः संग्रामभूमिमधितिष्ठति कुम्भकर्णः ।
रक्षःशिखण्डहृष्टोत्सवमेघनादः सौमित्रिणा सममसावपि मेघनादः ॥

(पुनर्नेपच्ये)

यद्यन्द्रावज्जघातैः समिति विदलिताः शैलकल्पाः कपीन्द्राः
यज्ञाराचाम्बुद्यैर्द्वदहनसमाः शामिता वानरेन्द्राः ।

पुनर्नेपथ्य इति । भवदाशयविदा = भवदभिप्रायज्ञात्रा । ‘भभिप्रायश्छन्द
आशयः’ । हृत्यमरः ।

रामेणेति । उद्गतबाहुदर्पः अर्थं कुम्भकर्णो रामेण सार्थं रक्षःशिखण्डहृष्टोत्सव-
मेघनादः असौ मेघनादोऽपि सौमित्रिणा समं संग्रामभूमिम् अधितिष्ठतीत्यन्वयः ।

उद्गतबाहुदर्पः = उद्गतमुजगर्वं, अर्थम् = पूर्वः, कुम्भकर्णः, रामेण = रामचन्द्रेण,
‘सार्थं’मिति पदेन योगे ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ हृति तृतीया । सार्थं = सह, संग्रामभूमि-
मधितिष्ठतीत्यन्वयाऽन्वयः । पूर्वं च—रक्षःशिखण्डहृष्टोत्सवमेघनादः = रक्षांसि
(निशाचराः) पूर्वं शिखण्डनः (भयूराः) तेषां हृष्टे (चित्ते) उत्सवाय (चणाय)
मेघनादः (जलधरध्वनिसहस्रः), असौ = अर्थं, मेघनादोऽपि = इन्द्रजित्वपि, सौमि-
त्रिणा = लक्ष्मणेन, ‘समं’ पदेन योगे पूर्वसूत्रेण तृतीया । संग्रामभूमिं = रणभुवम्,
‘अधितिष्ठतीत्यन्वये’ योगे ‘अधिशिळस्थाऽऽसां कर्मेत्याधारस्य कर्मस्वाद्वितीया ।
अधितिष्ठति = आक्रामति । चीरतायां लक्ष्मणोऽयं कुम्भकर्णो रामेण समं, तथैव
यथा मेघध्वनिमन्यूरहृष्टोत्पादको भवति तथैव स्वगतिंते राजसहदयाहृष्टादको मेघ-
नादोऽपि लक्ष्मणेन समग्रियेताकुम्भकर्णिपि रणाङ्गणमधितिष्ठत इति भावः । अत्र
रूपकमलकारः । वसन्ततिलका तुत्तम् ॥ २३ ॥

कुम्भकर्णमेघनादयोर्मर्शं वर्ण्यते नेपत्ये—यद्यन्ते—त्यहंप्रेति । समिति यद्यन्द्रावज्जघातैः
सौलक्यपाः कपीन्द्राः विदलिताः । यन्नाराचाऽम्बुद्यैः द्वदहनसमा वानरेन्द्राः शा-

महाराज । व्यापका आशय जानन्वाले महामन्त्रा माल्यवान्ने पहले ही ऐसा कर
दिया था । अभी—

मुखगर्वसे उद्गत थे कुम्भकर्ण रामके साथ और राजसरूप मधूरोंके चित्तमें उत्सव
करनेके लिए भैषजे समाज शब्द करनेवाले वे मेघनाद भी लक्ष्मणके साथ युद्ध करनेके
लिए युद्धभूमिमें अधितिष्ठत हैं ॥ २३ ॥

(किं नेपत्यमें)

संग्राममें जिनको वज्रतुश्य दंभूमोंके प्रहारोंसे पर्वतसमान वानरमेष्ठ विदीर्णे किमे

बीरोऽसौ कुम्भकर्णः, स च समरकलाकौतुकी मेघनादः
संजातौ—

रावणः—किमतः परं वदिष्यति ?

(पुनर्नेपव्ये)

हा ! पतझौ दशरथसुतयोर्दारणे वाणवहौ ॥ २४ ॥

(मन्दोदरी-रावणौ मूर्छितः)

प्रहस्तः—देव, समाध्वसिहि, समाध्वसिहि ।

रावणः—(समाध्वस्य) देवि, समाध्वसिहि समाध्वसिहि ।

मिता : बीरः असौ कुम्भकर्णः समरकलाकौतुकी स मेघनादश्च दशरथसुतयोः दारणे वाणवहौ पतझौ संजातौ । हा ! हृत्यन्वयः । समिति = संग्रामे, यद्यप्तावज्ञधातः = यस्य (कुम्भकर्णस्य) दंष्ट्राः (महादशनाः) एव वज्राणि (कुलिशानि) तेषां वातैः (ताडनैः), शीलकल्पाः = पर्वतसदशाः, कपीन्द्राः = वामदधेष्ठाः, विद्लिताः = विदरिताः । वज्राराचाऽभ्युपैःयस्य (मेघनादस्य) नाराचाः (सर्वंकोहमयशाराः) एव अन्वनि (जलानि) तेषां वर्षैः (वृष्टिमिः) । दवदहनसमाः = दावाऽनलसदशाः वानरेन्द्राः = कपिश्चेष्टाः, शामिताः = निर्वारिताः, हता हृति भावः । बीरः=विक्रान्तः, असौ = कालविग्रहण, कुम्भकर्णः = रावणाऽनुजः, समरकलाकौतुकी = समरकलासु (युद्धविद्यासु) कौतुकी (कृत्वहौली) । सः = कालपरोषः, मेघनादश्च = हन्द्रविच, दशरथसुतयोः = रामलक्ष्मणयोः, दारणे = भीषणे वाणवहौ = शराऽनले, पतझौ = शालभौ, संजातौ = संकृतौ । हा = कुम्भकर्णमेघनादयोः शोच्यत हृति भावः । पतझौ वहौ यथा कुम्भकर्णमेघनादायपि रामलक्ष्मणशरवहौ विनष्टाविति भावः । अत्र रूप-कोषमयोर्मियोऽनपेक्षया स्थितेः संस्फुटिरलङ्घारः । खग्धदा वृत्तम् ॥ २४ ॥

गये । विनके नाराचरूप जलकी युद्धियोंसे दवाऽग्निसमान वानरेष्ठ कुताये (मारे) गये । बीर वे कुम्भकर्ण और युद्ध कलाओंमें कौतुक रखनेवाले वे मेघनाद भी हो गये—

रावण—इसके बाद क्या कहेगा ?

(फिर नेपव्यमे)

दशरथके पुत्रोंके मयकूर वाणाऽनलमें पतझौ (हो गये) ॥ २४ ॥

(मन्दोदरी और रावण मूर्छित होता है)

प्रहस्त—महाराज ! समाध्वस्त हों, समाध्वस्त हों ।

रावण—(होशमें आकर) महारानी ! समाध्वस्त हो, समाध्वस्त हो ।

मन्दोदरी—(समाख्य) परित्रायतां मार्यपुत्रः ! एषा निमग्नास्मि शोकतिभिरे । (परित्ताब्रह्म में अब्दतो । एसा जिमग्नमि सोश्लिभिरे)

रावणः—अयि ! अलं कातरतया ! अयं चन्द्रहासचन्द्र एव शोकतिमिरादुद्धरिष्यति भवतीम् ।

पश्यायमसौ मे—

भिजप्रभिजसुरकुञ्जरकुम्भमुक्तमुक्ताफलैर्विचलितैः कलिताधिवासः ।
अश्वैव खेचरनिशाचरलोचनानामुम्मीलयन्मुदमुद्गति चन्द्रहासः॥२५॥
(इति प्रहस्तेन सह निष्ठान्तः)

रावण हृति । चन्द्रहासचन्द्रः = खड्गचन्द्रमाः । शोकतिभिरात् = मन्युतमसः ।
मदीयः खड्ग पूर्व अश्वैवशोकं नाशाधिष्यतीति भावः ।

भिजप्रभिजनेति । विचलितैः भिजप्रभिजसुरकुञ्जरकुम्भमुक्तमुक्ताफलैः कलिताधिवासः चन्द्रहासः अश्वैव खेचरनिशाचरलोचनानामुम्मीलयन्मुदमुद्गति उद्गतीत्यन्वयः ।

विचलितैः = विदीर्णैः । भिजप्रभिजसुरकुञ्जरकुम्भमुक्तमुक्ताफलैः = भिजाः (विदीर्णाः) प्रभिजाश्च (प्रविदीर्णांश्च) ये: सुरकुञ्जराणां (देवकरिणाम् , पेरावतादीनामिति भावः) ये कुम्भाः (मस्तकपिण्डाः) तेभ्यो मुक्तानि (निःस्रुतानि) यानि मुक्ताकलानि (मौखिकलानि), तैः । कलिताधिवासः = कलितः (कृतः) अधिवासः (विवासः) अस्मिन् सः । ताइशः चन्द्रहासः = खड्गः, अश्वैव = अस्मिन्दिन पूर्व, खेचरनिशाचरलोचनानामुम्मीलयन्मुदमुद्गति = खेचराः (आकाशचारिणः, रामभयादिति शेषः) ये निशाचराः (रात्रिसाः) तेषां लोचनानां (नेत्राणाम्), सुदं = हर्षम्, उम्मीलयन्मुदमुद्गति = प्रातुर्भवति । वसन्ततिळकाङ्क्षाम् ॥२५॥

मन्दोदरी—(होशमें आकर) आर्यपुत्र मेरी रक्षा करें । यह मैं शोकान्धकारमें दूर नहीं हूँ ।

रावण—प्रियतमे ! कायर मत बनो । यह मेरा खड्गचन्द्र ही शोकान्धकारसे दुम्हारा उडार करेगा ।

देखो, यह मेरी—

दिचलित, विदीर्ण एवं प्रविदीर्ण ऐरावत आदि देवगणोंके मस्तकोंते निकली हुई मोतियोंसे अधिष्ठित तलवार आज ही आकाशमें विचरण करनेवाले राक्षसोंके दर्पणोंवाली हुई प्रातुर्भूत हो जाती है ॥ २५ ॥

(ऐसा कहकर प्रहस्तके साथ बाहर जाता है ।)

(ततः प्रविशति विद्याधरमिद्धुनयुगम्)

विद्याधरी—आर्यपुत्र ! कोऽयं रणरभसविलसत्पुलकभरकुद्भिलित-
भुजवनः कपिचमूच्छकमभिवर्तते । (अज्ञतत्त ! को इमो रणरहसविद्यासन्तपुल-
अमरकुद्भिलिदभुच्छवणो कविचमूच्छकं अहिवद्धिदि)

विद्याधरः—प्रिये ! स एष रामसमरकौतुकी दशकरणः ।

विद्याधरी—कः पुनरयमज्ञानपुज्जच्छविशारीरः कपिवीरस्तस्य सम्मुखं
परावर्तते । (को उण इमो अज्ञानपुज्जच्छवि सरीरो कविवीरो तस्स सम्मुखं
परावद्धिदि)

विद्याधरः—प्रिये ! स एष विचित्रसमरणीलो नीलः । (विलोक्य)
(सविस्मयम्) अहो !

वचःस्थले किमपि नीलकरोजिभतेन

नीलाचलस्य शिखरेण कृतप्रहारः ।

विद्याधरीति । रणरभसविलसत्पुलकभरकुद्भिलितभुजवनः = इणे (युद्धे) यो
रभसः (उत्साहः) तेन विलसन् (शोभमानः) यः पुलकभरः (रोमाश्रसमूहः)
तेन कुद्भिलितं (मुकुलितम्) भुजवनं (बाहुगहनम्) यस्य सः । कपिचमूच्छकं =
बानरसेनासमूहम् । अभिवर्तते = सम्मुखं विद्यत हृस्यर्थः ।

अज्ञानपुज्जच्छविशारीरः = अज्ञानपुज्जच्छविः (कञ्जलसमूहकान्तिः) इव शारीरं
(देहः) यस्य सः ।

वचःस्थल दृष्टि । नीलकरोजिभतेन नीलाचलस्य शिखरेण वचःस्थले किमपि कृत-
प्रहारः असौ लङ्घेष्ठो हरिजेष्ठानां वसन्तनीलोत्पलप्रहरणं समरति नूजम् हृत्यन्वयः ।

(अनन्तर विद्याधर दम्पति प्रवेश करते हैं ।)

विद्याधरी—आर्य ! युद्धमें उत्साहसे शोभमान रोमाश्रसमूहसे मुकुलित बाहुवनवाला
यह कौन बानरसेनाके सम्मुख दृष्टा है ?

विद्याधर—प्रिये ! यह रामके साथ युद्धमें कौतुक करनेवाला रावण है ।

विद्याधरी—कञ्जलसमूहकी कानितके सृष्टा शरीरवालां यह कौन बीर बानर इसके
सम्मुख आ रहा है ?

विद्याधर—प्रिये ! यह विचित्र युद्ध करनेका स्वभाववाला नील है । (देखकर आश्वर्य-
पूर्णक) अहो !

नीलके इष्टके छोड़े गये नीलपर्वतके शिखरसे छातीमें कुछ ताढित दोकर यह रावण

लङ्केश्वरः स्मरति नूनमसौ वसन्त-
नीलोत्पलप्रहरणं हरिणेचानाम् ॥ २६ ॥

(पुनः सङ्कौटुकम्) पश्य पश्य,
नीलोऽयं दशमुखपाणिपङ्कजानामङ्केषु भ्रमरतुलां भ्रमन् विभर्ति ।
अथेको दशसु किरीटपीठिकासु द्राक्षेज्ञनुभवतीन्द्रनीललीलाम् ॥

नीलकरोऽिक्षतेन = नीलस्य (नीलनामकस्य वानरयूथपत्थ) करभ्याम्
(हस्ताभ्याम्) उक्षितेन (त्यक्षेन), नीलोऽचलस्य = नीलगिरे:, शिखरेण =
श्लेषण, वक्षःस्थले = उदरःस्थले, किमपि = किञ्चित्, कृतप्रहारः = तादित इति भावः ।
असौ = अयं, लङ्केश्वरः = रावणः, हरिणेचानानां = मृगलोचनानां सुन्दरीणां, वसन्त-
नीलोत्पलप्रहरणं = सुरभीलकमलप्रहारं, नामविपर्यासे इति शेषः । स्मरति =
ध्यायति । नून = इव, वानरयूथपतिना नीलेन नीलपर्वतकृतेन वक्षसि तादितोऽयं
रावणो वनविहारप्रसङ्गे मृगाधीरीणां नीलकमलप्रहारं स्मरतीव । अत्र स्मरणोपेत्यो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । वसन्ततिलकाष्टचम् ॥ २६ ॥

नीलोऽयमिति । अयं नीलो दशमुखपाणिपङ्कजानाम् अङ्केषु भ्रमन् भ्रमरतुलां
विभर्ति । एकोऽपि दशसु किरीटपीठिकासु द्राक्षेज्ञनुभवतीन्द्रनीललीलाम् अनुभव-
तीत्यन्वयः ।

अयम् = पृष्ठः, नीलः = नीलनामको नीलवर्णो वानरसेनानायकः, दशमुख-
पाणिपङ्कजानां = रावणकरकमलानाम्, अङ्केषु = अन्तरभागेषु, भ्रमन् = भ्रमणं
कुर्वन् सत्, भ्रमरतुलां = मृगोपमां, विभर्ति = धारयति । कमलसदरेषु राव-
णकरेषु अमर्खीलवर्णो वानरयूथपो नीलो अमरकोभामाप्तवानिति भावः ।
एकोऽपि = एकाक्षयपि, नील इति शेषः । दशसु=दशसंक्षयाकासु, किरीटपीठिकासु,
सुकुटाधारेषु, द्राक्ष = सत्वरं, ऐङ्गन् = प्रचलन् सत्, इन्द्रनीललीलाम् = मरकत-
मणिशेभाम्, अनुभवति = अध्यधीकरोति । एकोऽपि नीलो द्रुतगत्या रावणस्य
दशसु मुकुटेषु प्रचलन्मरकतमणिरिव विलसरीति भावः । अत्र रूपकमुपमालिङ-

मुन्दरियोसे वसन्त अङ्कुरों छोड़े गये नीलकमलके प्रहारको बाद कर रहा है देसा मालम
पढ़ता है ॥ २६ ॥

(फिर कौटुलके साथ) देखो देखो ।

यह नील, रावणके करकमलोंके भीतर मूरता हुआ भ्रमरकी शोभा के रहा है । यह
अकेला भी रावणके दर्शी मुकुटोंमें शीघ्र चलता हुआ इन्द्र नीलमणिकी शोभाका अनुभव
कर रहा है ॥ २७ ॥

विद्याधरी—कः पुनरयं निशाचेरेन्द्रेण समं समरसाहसमझीकृत्य
तिष्ठति । (को उण हमो यिसा आरेन्द्रेण समं समरसाहसमझीकरिअ विट्ठदि ?)

विद्याधरः—स एष स्वाभिपक्षपाती विभीषणः । (सविदादम्) हन्त भोः,

येयं विभीषणे शक्तिमुक्ता क्रूरेण रक्षसा ।

विद्याधरी—अथ किं तस्याः ? (अह किं ताए ?)

विद्याधरः—

लक्ष्मणेन गृहीतेयं प्रियेव निजवक्षसा ॥ २८ ॥

विद्याधरी—हा विक्ष्वा विक् । (हदि हदि)

विद्याधरः—

वर्षभ्रेव समन्ततो दशमुखं चापच्युतैः सायके:

सौमित्रिं च विसंजमद्वनिहितं नेत्रच्युतैरम्बुभिः ।

तोपमाचेति ब्रयाजामलक्ष्माराणां मिथोऽनवेष्या रिथते: संस्तुष्टिः । तत्र सोदाहरणं
ललितोपमालक्ष्मणं यथा चन्द्रालोके—‘उपमाने च लीलादिपराह्ये ललितोपमा ।
स्वनेत्रगुणलं धर्मे लीलां नीलाऽभुजन्मनोः ॥’ इति । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

येयमिति । क्रूरेण रक्षसा विभीषणे या हयं शक्तिः मुक्ता । लक्ष्मणेन हयं प्रिया
एव निजवक्षसा गृहीतेत्यन्वयः ।

क्रूरेण = नृशंसेन, रक्षसा = राक्षसेन रावणेन, विभीषणे = हवाऽनुजे, या हयं,
शक्तिः=कासू, शास्त्रविशेषः । मुक्ता = त्यक्ता, लक्ष्मणेन = रामाऽनुजेन, हयं = सा,
शक्तिरिति भावः । प्रिया हय = निजदयिता हय, निजवक्षसा=स्वोरक्षा, गृहीता =
इता, हयं लक्ष्मणेन रावणप्रक्षिप्तशक्तेविभीषणो रणित इति भावः । उपमाऽलक्ष्मारः
अनुद्धुव्यृत्तम् ॥ २८ ॥

वर्षनेवेति । चापच्युतैः सायकैः समन्ततो दशमुखं विसंजम् अद्वनिहितं सौमि-

विद्याधरी—यह कीन राक्षसेन्द्रके साथ युद्ध साहसका अज्ञाकार कर रहा है ?

विद्याधर—यह स्वाभिपक्षपाती विभीषण है । (लेदपूर्वक) हाय ! भरे !

हह राक्षसने विभीषणपर ओ यह शक्ति छोड़ी थी ।

विद्याधरी—तब उसका क्या दुआ ? .

विद्याधर—हमने इसे प्रियाकी तरह अपनी छातीसे घट्टण किया ॥ २८ ॥

विद्याधरी—हाय ! पिल्कार है, हाय ! पिल्कार है ।

विद्याधर—यनुसे छूटे हुए बांगोसे चारों ओर रावणको भीर बेदीश एवम् गोदीमें
रखे हुए लक्ष्मणको मी नेत्रोंसे छूटे हुए अमुओंसे वृष्टि करते हुए ही बानरोंके नेत्रोंको

एतत्कर्य हृष्णशोकतरलाः कुर्वन् कपीनां दशो
रामधामलकेलिवीरकरुणाद्यामिश्रतां गाहते ॥ २६ ॥

(विलोक्य) कथमपगत एव रामब्राणपीडितो दशकर्णः ।
(नेपथ्ये)

हा चत्स ! लक्ष्मण ! विकासय नेत्रपद्मे
मा गाविदं युगपदेव समस्तमस्तम् ।

सिं च नेत्रस्युतैः अभ्युभिः वर्यन्नेव कपीनां दशः हृष्णशोकतरलाः कुर्वन् रामः अमल-
केलिवीरकरुणाद्यामिश्रतां गाहते । पृतत तर्क्येत्यन्वयः । चापर्यस्युतैः = धनुर्मुक्तैः,
सायकैः = याणैः, समन्ततः = सर्वतः दशमुखं = रावणं, वर्यन् , पूर्वं च विसङ्गं =
चेतनारहितं, रावणशक्तिप्रहारेणेति भावः । अतपूर्व अद्भुतिहितम् = उत्सङ्गस्थापितं
सौमित्रिं च = लक्ष्मणं च, नेत्रस्युतैः = नयनपतितैः, अभ्युभिः = जडैः, अभ्युभिर-
स्यर्थं । वर्यन्नेव = सिद्धन्नेव, तथैव कपीनां = यानराणां, दशः = दृष्टीः, हृष्णशोक-
तरलाः = प्रमोदमन्युच्छलाः, रामस्य कुर्वन् = विदधत् रावणे शरप्रहारेण इयों
लक्ष्मणाऽवस्थादर्शने च शोकरचेति यथा क्रमं योद्यन्यः । रामः = रामचन्द्रः, अमल-
केलिवीरकरुणाद्यामिश्रताम् = अमला (निर्मला) केलिः (विलासः) यत्योस्तौ,
युताद्वौ यौ वीरकरुणौ (वीरकरुणस्तौ, उत्साहशोकस्थायिकाविति भावः) तयो-
र्थामिश्रताम् (मिश्रणभावम्), गाहते = प्रविशति । पृतत = इदं कृतं, रामस्येति
शेषः । तर्क्यं = विचारय । रामो रावणेन सम्ब रणप्रसङ्ग उत्साहस्थायिकं वीरं लक्ष्म-
णमूर्छ्या च शोकस्थायिकं करुणरसमवगाहत इति भावः । शार्दूलविकीडितं
कृतम् ॥ २६ ॥

हा चत्सेति । हा चत्स लक्ष्मण ! नेत्रपद्मे विकासय । दिवाकरकुलस्य भास्यं,
रामस्य जीवितं च, किञ्च ऊर्मिलाया नयनाभ्यन्तम् इदं समस्तं युगपत् एव अस्तं
मा गाविद्यन्वयः ।

इदं और शोकसे चब्बल करते हुए रामचन्द्रजी निर्मल विलासवाले और और करुणारसके
मिश्रणभावको प्रवेश कर रहे हैं । यह विचार करो ॥ २७ ॥

(देखकर) रामके बांगोंसे पीडित होकर कैसे रावण इट ही गया ।

(नेपथ्यमें)

हा चत्स लक्ष्मण ! नेत्रकमल चिकित्सित करो । सूर्यबंशका भास्य, रामका जीवन और

भाग्यं दिवाकरकुलस्य च, जीवितं च
रामस्य, किञ्च नयनाखनमूर्मिलायाः ॥ ३० ॥
(नेपच्चे)

देव ? समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

विद्याधरी—कथं, सुप्रीवेण समाश्वास्यते रामचन्द्रः । तत् किमिदा-
नीमालपिष्ट्यति । (कहुं, सुरगीवेण समासासीअदि रामचन्द्रो । ता किं दाणी
आलविस्सदि)

(नेपच्चे)

सखे, सुप्रीव ! कथमाश्वस्यते ?

अथि राघवाविति सुधामधुरं, चिनिपीय पौरमुनिलोकवचः ।

हा हृति स्तेदे । वरस = वात्सल्यभाजन, हे लक्षण !, नेत्रपद्मे = नयनकमले, नेत्रे
पद्मे हृत्येति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोग' हृति समाप्तः । विकासय =
उम्मीलय, संज्ञा लभत्येति भावः । दिवाकरकुलस्य = सुर्यवंशस्य, भाग्यं = भागधेयं,
रामस्य = मम, जीवितं च = जीवनं च, 'नपुंसके भावे च' हृति भावे चप्रत्ययः ।
किञ्च = अपरं च, ऊर्मिलायाः = लक्षणपत्न्याः, नयनाऽङ्गनं = नेत्रकमलं, सौभाग्य-
योतकमिति भावः । हृदय = पूर्वोक्तं, समस्तं = सकलं, सुगपत्, पूर्व = एककालम्
पूर्व, अस्तं = विनाशं, मा गात् = न गच्छतु, 'माहि लुह्' हृति लुह्, 'न माह्योरो'
हृत्यदभावः । अत्र प्रस्तुतानां दिवाकरकुलभाग्यरामजीवितोर्मिलानयनाऽङ्गनानाम-
मस्तंगमनरूपक्रियायामभिसम्बन्धात्तुलयोगिताऽङ्गाकारः । यसन्ततिलका बूत्तम् ॥

अथि राघवाविति । 'अथि राघवौ !' हृति सुधामधुरं पौरमुनिलोकवचो चिनि-
पीय अथ 'अथि राघव !' हृति गरुदप्रतिमं रामहृतकः कथं पिबत्वित्यन्वयः ।

ऊर्मिलाका नेत्राभ्यन यह सब एक साथ ही अस्तमित मत हो ॥ ३० ॥

(नेपम्बने)

महाराज ! समाश्वस्त हों, समाश्वस्त हों ।

विद्याधरी—किस प्रकारसे मुझीव रामचन्द्रजीको दिलासा दे रहे हैं ।

अह ये क्या कहेंगे ?

(नेपम्बने)

मित्र मुझीव ! रामचन्द्र कैसे आश्वस्त हों ?

'हे राघवो (राम और कमल)' ऐसा अमृतके समान नमूर नागरिक और मुनियोंका

अथि राघवेति गरलप्रतिमं कथमय रामहतकः पिवतु ॥ ३१ ॥
अपि च—

कनीयस्या मातुः कृतचरणपातः कथमदं
सहिष्ये मत्पाश्वं विफलपरिवर्तं नयनयोः ।
अये ! शान्तं पापं कठिन इव चेजीवितुमना
विना वत्सं रामः पुनरयमयोध्यां प्रविशति ॥ ३२ ॥

अयीति कोमलामन्त्रगे । राघवी = रघुवंशप्रसूती, रामलभ्यमणाविति भावः ।
इति = प्रतादाहां, सुधामधुरं = पीयूषपत्वादु, पौरसुनिलोकवचः = नागरिककृष्णिगण-
वचनं, विनिपीय = प्रणायाऽतिशयेन क्षुलेति भावः । अथ = अस्मिन्दिने, लक्ष्मण-
रहिते इति भावः । अथि राघव = हे रघुवंशप्रसूत, हे राम इति भावः । इति =
प्रतादाहां, लक्ष्मणवर्ज मन्मात्रपरकमिति भावः । अतपूर्व गरलप्रतिमं = विषोपमं,
वच इति शेषः । रामहतकः = दैवहतो रामः, कथं = केन प्रकारेण, पिवतु = शृणो-
विति भावः । प्रथमं राघवाविति द्विचरणाऽन्तस्थोधनेन स्वं स्वाऽनुजं लक्ष्मणं
चाऽवकुद्धय पीयूषपानसदाशं सुखमनुभूय साम्प्रतं राघणकावया नष्टचैतन्ये लक्ष्मणे
अयि राघवेति सम्बुद्धपा आमानमेवाऽवकुद्धय दैवहतो रामो विषपानसदाशं वेदनाऽ-
तिशयं कथमनुभवविति भावः । अत्रोपमाऽङ्कारः । प्रभितात्तरा शृतम् ॥ ३१ ॥

कनीयस्या इति । कृतचरणपातः अहं मत्पाश्वं कनीयस्या मातुः नयनयोः
विफलपरिवर्तं कथं सहिष्ये ? अये । वत्सं विना जीवितुमनाः कठिन इव अयं रामः
पुनः अयोध्यां प्रविशति चेत् पापं शान्तम् इत्यन्वयः । कृतचरणपातः = विहित-
प्रणामः, अहं = रामः, मत्पाश्वं = मदन्तिके, मनिनकटस्थे लक्ष्मणोपवेशानस्थान इति
भावः । ‘पाशवंमन्तिके’ इति हैमः । कनीयस्या मातुः = सुमित्राया हृत्यर्थं, नयन-
योः = नेत्रयोः, विफलपरिवर्त = निष्पक्षप्रसरणं, लक्ष्मणाऽनवलोकनेनेति भावः ।
कथं = केन प्रकारेण, सहिष्ये = मर्पयिष्यामि । प्रणामाऽनन्तरं मदन्तिके लक्ष्मणाऽ-
दर्शनेन कनीयस्या मातुः सुमित्रायाः पुत्रसुखदर्शनार्थमितस्ततो नेत्रप्रसारणं कथं
सहिष्य इति भावः । अये इति विषादयोतकमन्वयम् । वत्सं वारसल्यभाजनं,

वचन सुनकर भाव ‘हे राघव (राम)’? ऐसा विष-सहिष्य वचन दैवहत राम के सुने ॥

और भी—

चरणोंमें प्रणामकर भै, मेरे समीपमें खोटी माँ (सुमित्रा) के नेत्रोंका निष्पक्ष प्रसरण
कैसे सहूँगा? और! वारसल्यभाजन लक्ष्मणके विना जीनेका मनकर कठोर द्वदयके समान
होकर यह राम फिर अयोध्यामें प्रवेश करेगा तो पाप शान्त हो ॥ ३२ ॥

विद्याधरः—अहह ! करुणैकार्णवो वर्तते । (विशृश्य) कः पुनरिह प्रतीकारः ? (विविन्त्य) अधवा का प्रतीकारकथा ? वक्रो हि विधिः ।

विद्याधरी—वक्तर इति भणितव्यम्, इदं पश्य । नन्ययं बानर एव कोऽपि लङ्घेश्वरकृतसन्धानः करकलितशैलशिखरो रामसम्मुखमेव परिवर्तते । (वक्षदरोति भणित्वं । इदं पेक्षा । नं इमो वाणरो जेव्व कोवि लङ्घेसुर-किदसन्धानो करकलिदसैलसिहरो रामसंगुहं जेव्व परिवट्ठदि)

विद्याधरः—(कण्ठौ पिधाय) शान्तं पापम् । अयि मुग्धे मैवं वादीः, अयं हि—

महीपधीनामाधारं भूधरं गन्धमादनम् ।

लक्ष्मणमिति भावः । विना = अन्तरेण, जीवितुमनाः = जीवितुं (प्राणान्धारयितुम्) मनः (चित्तम्) यस्य सः, 'तुं कामनसोरपी'ति मकारलोपः । अतपूर्व कठिन इव = कठोर इव, अयम् = पृष्ठः, रामः = राधवः, पुनः = भूयः, अयोध्यां = साकेतं, प्रविशति = प्रवेशं करोति, चेत् = यदि, तर्हांति शेषः, पापं = कवमण्यम्, लक्ष्मणरहितरामस्य साकेतप्रवेशकल्पनास्तपमनिष्टमिति भावः, शान्तं = निरुत्तम्, अस्तिवति शेषः । नाऽहं लक्ष्मणं विनाऽयोध्यां प्रवेशयामीति भावः । शिखरिणी शृण्म् ॥ ३२ ॥

विद्याधर इति । करुणैकार्णवः=करुणः (शोकः) पृष्ठ पृकार्णवः (एकसमुद्रः) ।

विद्याधरीति । लङ्घेश्वरकृतसन्धानः = लङ्घेश्वरेण (राघवेन) कृतं (विहितम्) सन्धानम् (सन्धिः) येन सः । करकलितशैलशिखरः = करे (हस्ते) कलितं (चर्तं) शैलशिखरं (पर्वतशङ्कम्) येन सः ।

विद्याधर इति । मुग्धः=मूडे, सुन्दरि वा । 'मुग्धः सुन्दरमूहयो'रित्यमरः । मही-पधीनामिति । मारहतिः महीपधीनाम् आधारं गन्धमादनं भूधरम् आदाय लक्ष्मण-प्राणश्राणाय अभ्येतीत्यन्वयः ।

विद्याधर—अहह ! शोकका एक समुद्र उमस्त रहा है । (विचारकर) यहाँ क्या प्रतीकार है ? (चिन्ताकर) प्रतीकारकी व्या वात है भाग्य कुटिल है ।

विद्याधरी—भाग्य कुटिलतर है ऐसा कहना चाहिए । यह कोई बानर ही लङ्घेश्वरसे सन्धिकर हाथोंमें पहाड़को चोटी लेकर रामके पास ही लौट रहा है ।

विद्याधरी—(कानोंको आच्छादित कर) पाप शान्त हो । अरी अत्यहं ! ऐसा मत कहो । ये—

इत्यान् महीपधोका जाधार गन्धमादन पर्वत उठाकर लक्ष्मणको जिलानेके लिए

आदाय लक्ष्मणप्राणत्राणायाभ्येति मारुतिः ॥ ३३ ॥

(पुनर्विलोक्य) (सहर्षम्)

आमोदमाद्राय महौपधीनां सौमित्रिहन्मीलितपश्चनेन्द्रः ।

भूयोऽपि चक्रीकृतचारुचापः करोति रामं परिपूर्णकामम् ॥ ३४ ॥

विद्याधरी—कथं पुनरपि रामरणकौतूहलफुलाद्भुजमण्डलो निशा-
चराखण्डलः परापतित एव । (कहं पुणो वि रामरणकौतूहलफुलाद्भुजमण्डलो
गिसाओराखण्डलो परापतित जेव)

विद्याधरः—प्रिये ! तदिदानीं सावधानं विलोक्य । तुलाधिरोहः

मारुतिः = हनूमान्, महौपधीनाम् अवर्यर्थमेषजानां फलपत्रादीनामिति शेषः ।
आधारम् = आश्रयं, गन्धमादनं = गन्धमादननामकं, भूधरं = पर्वतम्, आदाय =
गृहीत्या, लक्ष्मणप्राणत्राणाय = सौमित्रिविवरचणाय, अभ्येति = आगच्छति ।
अनुष्टुप्मूर्त्तम् ॥ ३३ ॥

आमोदमिति । महौपधीनाम् आमोदम् आद्राय उन्मीलितपश्चनेन्द्रः सौमित्रिः
भूयोऽपि चक्रीकृतचारुचापः (सन्) रामं परिपूर्णकामं करोतीत्यन्वयः ।

महौपधीनाम्=अवर्यर्थमेषजानां, गन्धमादनस्थानामिति शेषः । आमोदं=गन्धम्
आद्राय = ग्राणेन गृहीत्या, उन्मीलितपश्चनेन्द्रः = विकसितकमलनयनः, सौमित्रिः=
लक्ष्मणः, भूयोऽपि = पुनरपि, चक्रीकृतचारुचापः = मण्डलीकृतसुन्दरकार्मुकः सन्,
रामं = स्वप्रजं रामचन्द्रं, परिपूर्णकामं = सफलाऽभिलापं, करोति = विदधाति ।
राखसनाशेनेति शेषः । अत्रोपमाऽलङ्घारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

विद्याधरीति । रामरणकौतूहलफुलाद्भुजमण्डलः = रामेण (राघवेण) सह
रणे (युद्धे) यक्षैतूहलं (कौतूकम्) तेन फुहृत् (विकसत्) भुजमण्डलं (वाहु-
समूहः) यस्य सः । निशाचराखण्डलः = राखसेन्द्रः, रावण हृत्यर्थः ।

विद्याधर इति । तुलाधिरोहः=तुलायाम् (मानविशेषे) अधिरोहः (आरोह-

रामके सम्मुख आ रहे हैं ॥ ३५ ॥

किर देखकर इर्षपूर्वक)

महौपधोंकी शुश्रव् सूषकट कमल सदृश नेत्रोंको खोलकर लक्षण किर भी सुकर
थनुको मण्डलाकार करते हुए रामचन्द्रजीका अभिलाप सफल बना रहे हैं ॥ ३५ ॥

विद्याधरी—कैसे किर भी रामके साथ युद्धमें कुतूहलसे विक्षित बाहुमण्डलवाला
होकर राखसेन्द्र रावण आ दी गया ।

विद्याधर—प्रिये ! अब सावधान (होशियार) होकर देखो, जो राम और रावणका

खल्वर्य वीरलक्ष्म्याः, यज्ञाम रामराघवणयोः समर इति ।

विद्याधरी—कथं पुनः सकललोकवीरस्य रामचन्द्रस्य अनेकवीरपरिभूतस्य राघवस्य तुलाधिरोहो वीरलक्ष्म्या भविष्यति ? (कहं उण स अल्लोअवीरस्स रामचन्द्रस्स अहोकवीरपरिहृदस्स राघवस्स तुलाधिरोहो वीरलक्ष्मीए हविसदि ?)

विद्याधर—प्रिये ! न जानासि । कथं दशकर्णठं विना—

विन्यासं नाकनारीकुचकलशलस्त्कुमस्थासकाना-

मस्पृष्टा मार्णुमासोदसिकलहकलाकोविदः को विदग्धः ।

भिन्नस्वर्गेभकुम्भस्थलबहलगत्तमोक्तिकव्यकहासः

णम्), वीरलक्ष्म्या गौरवपरीक्षेति भावः ।

विद्याधरीति । अनेकवीरपरिभूतस्य = अनेकवीरः (कातंवीर्यवालिप्रभृतिभिः) परिभूतस्य (पराजितस्य) ।

विन्यासमिति । नाकनारीकुचकलशलस्त्कुमस्थासकानां विन्यासम् अस्तु एवैव मार्णुम् कः असिकलहकलाकोविदः विदग्धः ? भिन्नस्वर्गेभकुम्भस्थलबहलगलन्मोक्तिकव्यकहासः त्रिदशपतियशक्तन्द्रहाचन्द्रहासः कल्प कराऽप्ने अक्रीडदित्यन्वयः ।

नाकनारीकुचकलशलस्त्कुमस्थासकानां = नाकनारीणां (स्वर्गस्त्रीणां, देवी-नामिति भावः) कुचकलशेषु (बटसरकापयोधरेषु) लसन्तः (शोभमानाः) ये कुम्भस्थासकाः (काश्मीरजविलेपनानि) तेषाम् । विन्यासं स्थापनम्) अस्तु एवैव, अनामृतयैव, मार्णुम् अपनेतुम् कः = कतमो जनः, असिकलहकलाकोविदः = असिकलहकलायां (खड्गयुद्धक्रियाकौशले) कोविदः (पविष्ठतः), विदग्धः = निपुणः । देवललनापयोधरस्थितकाश्मीरजलेषं स्पर्शं विनाऽपनेतुं खड्गयुद्धपञ्चितो जनो राघवं पूर्वं नाऽन्यं हृति भावः । राघवं पूर्वं खड्गयुद्धे देवानहत्वा उद्युक्तय वा देवललनानां शङ्खारप्रसर्किं निवारयतीति भावः । भिन्नस्वर्गेभकुम्भस्थलबहलगलन्मोक्तिकव्यकहासः = भिन्नामि (विदारितानि) यानि स्वर्गेभकुम्भस्थलानि (सुर-

युद है वह वीरलक्ष्मीका तुलाधिरोहण है । ।

विद्याधरी—सुन्मूलोकमें एक और राम और अनेक बीरोंसे तिरस्तुत राघव इन दीनोंके युद्धमें वीरलक्ष्मीका ऐसे तुलाधिरोहण होगा ?

विद्याधर—तुम नहीं जानती हो । राघवके विना कैसे—

देवानामोंके स्तम्भकलशोंमें शोभमान केतुरके केषको स्पर्श किये विना इटानेको और कौन खड्गयुद्धके क्रियाकौशलमें निकून है ? विदारित देवगत्यमस्तकोंसे प्रचुर परि-

कस्याकीउत्कराप्रे त्रिदशपतियशश्वन्द्रहा चन्द्रहासः ॥३५॥
 अपि च,
 किं ब्रूमो दशकन्धरं निजचमूरल्लाकपाटीभव-
 द्वाहःपीठपतत्कटोरकुलिशाघातेषु जातस्मितम् ।
 व्योमाभोगसरोविलासिनि वने यत्पाणिपङ्केरुहाँ
 कैलासेन शिरःस्थितेन्दुकलिकोत्तसेन हंसायितम् ॥३६॥
 (नेपथ्ये)

खोकहस्तिमस्तकपिण्डाऽवकाशाः) तेष्यो वहलं (प्रचुरं, यथा तथा) गलन्ति
 (पतन्ति) यानि मौकिकानि (मुकाफलानि) तैर्वर्यकः (स्फुटः) हासः (हास्यं,
 प्रकाश इति भावः) यस्य सः, तादृशः त्रिदशपतियशश्वन्द्रहा = त्रिदशपतेः (देव-
 राजस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः) तस्य यशः (कीर्तिः) एव चन्द्रः (इन्दुः) तं हन्ति
 (विनाशयति) इति, तथाविधिः, चन्द्रहासः = खड्गः, कस्य = जनस्य, दशकण्ठाऽ-
 तिरिक्षस्येति शेषः । कराऽग्ने = हस्ताऽग्ने, अक्षीदत्त = कीडितवान्, ऐरावताविदेव-
 गजकुम्भपिण्डविदारको देवेन्द्रयशश्वन्द्रनिवर्तकचन्द्रहासो रावणादते कस्य हस्ते
 व्यष्टसर्त, न कस्याऽपीति भावः । अत्र रुपकमलकुरा: । खरधरा तृतम् ॥ ३५ ॥

रावणविक्रमं वर्णयति—किं ब्रूम इति । निजचमूरल्लाकपाटीभवद्वाहःपीठपतत्कटो-
 रकुलिशाघातेषु जातस्मितं दशकन्धरं किं ब्रूमः ? व्योमाभोगसरोविलासिनि यत्पा-
 णिपङ्केरुहाँ वने शिरः स्थितेन्दुकलिकोत्तसेन कैलासेन हंसायितमित्यन्वयः । निज-
 चमूरल्लाकपाटीभवद्वाहःपीठपतत्कटोरकुलिशाघातेषु = निजचमूर्नां (स्वसेनानाम्)
 रक्षायां (रक्षणे) कपाटीभवत् (अरसीभवत्) यत् वचःपीठम् (उरोदेशः) तस्मिन्
 पतन्ति (निपतन्ति) कटोराणि (कठिनानि) यानि कुलिशानि (वद्वाणि) तेषा-
 माघातेषु (प्रहरेषु), जातस्मितम्=ईषद्वास्यं कुर्वन्तमित्यर्थः । तादृशं दशकन्धरं=
 रावणं, किं ब्रूमः = किं वर्णयामः । व्योमाभोगसरोविलासिनि = व्योमाभोगः (आ-
 माणमे विरनेवाके मोतियोंसे स्पष्ट प्रकाशवाली और देवराज इन्द्रके वशीरूप चन्द्रका
 धास करनेवाली तकबारने और किस पुरुषके हाथमें कीडा की ॥ ३६ ॥

और भी—

अपनी सेनाकी रक्षाके लिए किवाढके समान छालीमें पदनेवाले कठोर वज्रप्रहारोंमें
 भी मुसकुराने वाले रावणके विषयमें क्या कहें ? विस्तीर्ण आकाशरूप तालाबमें क्षीदा करने
 वाले विसके करकमर्लोंके चम्में ओटी पर चन्द्रशेखरको रखनेवाले कैलासने भी इसके
 समान आचरण किया ॥ ३६ ॥

(नेपथ्यम्)

हेलोन्मूलितचन्द्रचूडगिरयखौलोक्यदत्तापदो
 लङ्कातङ्कहराः पुरन्दरपुरखीबृन्दवन्दीकृतः ।
 वैदेहीकुचकुम्भकुलमरसव्यासज्जवदस्पृहाः
 सोतकण्ठं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥३७॥

काशविस्तीर्णप्रदेशः) पूर्व सरः (कासारः) तस्मिन्विलासिनि (विलसनशीले), यथानिपद्मेरुहाँ = यस्य (रावणस्य) पाणयः (करा) पूर्व पञ्चेरुहः (कमलानि), तेषां वने = समूहे, शिरस्थितेन्दुकलिकोत्सेन = इन्दुकलिका (चन्द्रकोरकः) सैव उत्तर्सः (शिरोभूषणम्) यस्य सः, शिरः स्थितः (मस्तकस्थः, शिखरस्थ इति भावः) इन्दुकलिकोत्सेनः (महादेवः) यस्य सः, तेन । तादेशेन कैलासेन = कैलासाशय-पर्वतेन, हुंसायितं = हुंसवद्वाचरितम् । स्वसेनादक्षणार्थमग्रेसरं वद्वप्रहारानप्यगण-यन्तं रावणं किं वर्णयामः । यस्य शिखरे शङ्खोऽस्ति तादेशं कैलाशपर्वतमप्ययं करकमलैगृहीत्वा नभोमार्गोणाऽगच्छुदिति भावः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं खृचम् ॥ ३६ ॥

हेलोन्मूलितेति । हेलोन्मूलितचन्द्रचूडगिरयः शैलोक्यदत्तापदो लङ्काऽतङ्कहराः पुरन्दरपुरखीबृन्दवन्दीकृतो वैदेहीकुचकुम्भकुलमरसव्यासज्जवदस्पृहाः जयिनो दश-कन्धरस्य दोःकेलयः सोतकण्ठं खेलन्तीत्यन्वयः ।

हेलोन्मूलितचन्द्रचूडगिरयः = हेलया (अनायासेन) उन्मूलितः (उत्पाटितः) चन्द्रचूडस्य (महादेवस्य) गिरिः (पर्वतः, कैलाश इति भावः) यैस्ते । शैलोक्य-दत्तापदः = शैलोक्याय (लोकत्रयाय, स्वर्गमर्त्यपातालाग्रामकायेति भावः) दत्ता (वित्तीर्ण) आपत् (विपत्तिः) यैस्ते । लङ्काऽतङ्कहराः = लङ्कायाः (लङ्काशयन-गर्याः) वातहृकं (तापम्) दरन्ति (अपहरन्ति) इति तथाविधाः । पुरन्दरपुरखी-बृन्दवन्दीकृतः = पुरन्दरपुरस्य (इन्द्रपुर्याः, अमरावत्या इत्यर्थः) यक्षीबृन्दं (सीम-नितीसमूहः) तस्य वन्दीकृतः (वन्धनकर्तारः) । एवं च वैदेहीकुचकुम्भकुलम-रसव्यासज्जवदस्पृहाः = वैदेहाः (जानक्याः) यो कुचकुम्भी (स्तनकलशी) तयोर्यः कुकुलमरसः (काश्मीरजट्टवः) तस्य यो व्यासङ्गः (सम्पर्कः, आङ्गिङ्गमेनेति शेषः) तस्मिन् बद्रस्त्रहाः (विहिताऽभिलाप्याः), तादेशाः । जयिनः = विजयिनः, दश-

अनायास ही शिवपर्वत (कैलास) को उत्पाटित करनेवाले, तीनों लोकको आपति देनेवाले, लङ्काके सन्तापको इटानेवाले, स्वर्गस्थित देवललनाभोदो वन्दी करनेवाले और सीताके कुचकलशों पर स्थित केसरके द्रवके सम्पर्कमें अभिलाप करनेवाले विजयी रावणके बहुविलास उत्कृष्टापूर्वक क्रीडा कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

(पुनर्नेपथे)

देलोन्मूलितचन्द्रचूडधनुषखौलोकयदत्ताभया-

लङ्कातङ्कराः पुरन्दरपुरखीवृन्दवन्दीमुचः ।

बैदेहीकुचकुम्भकुङ्कमरसव्यासङ्गलघोत्सवाः

सोत्कर्षं रघुनन्दनस्य जयिनः खेलमिति दोःकेलयः ॥३८॥

विद्याधरः—नूनमयं राक्षसवानरयोनिंजस्यामिवर्णनानुसारीव्याहारः ।

कन्धस्य = रावणस्य, दोः केलयः = भुजविलासाः, सोत्कर्षम् = उत्कण्ठापूर्वकं, खेलमिति = क्षीडनिति । अत्रोपमाऽङ्कुङ्कारः । शार्दूलविकीर्णिं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

वानरनिकरः पूर्वश्लोकमेव किञ्चिदन्मयथाकृत्य रामपराक्रमं वर्णयति—हेलोन्मूलितेति । हेलोन्मूलितचन्द्रचूडधनुषः बैलोकयदत्ताभया लङ्कातङ्कराः पुरन्दरपुरखीवृन्दवन्दीमुचो बैदेहीकुचकुम्भकुङ्कमरसव्यासङ्गलघोत्सवाः जयिनो रघुनन्दनस्य दोःकेलयः सोत्कर्षं खेलन्तीत्यन्वयः ।

हेलोन्मूलितचन्द्रचूडधनुषः = हेलया (अनायासेन) उन्मूलितं (ग्रोटितम्) चन्द्रचूडस्य (चन्द्रशेखरस्य, शिवस्येत्यर्थः) धनुः (कार्मुकम्) यंस्ते । बैलोकयदत्ताभयाः = बैलोकयाय दत्तम् (वितीर्णम्) अभयं (भयाऽभावः) यंस्ते । लङ्काऽङ्कतङ्कराः = लङ्कातापकराः, पुरन्दरपुरखीवृन्दवन्दीमुचः = इन्दुपुरीसीमनितीयन्धनमोचकाः, बैदेहीकुचकुम्भकुङ्कमरसव्यासङ्गलघोत्सवाः = सीतास्तकलशकाशमीरजन्द्रवसम्प्रकाप्तोत्सवाः, जयिनः = विजयिनः, रघुनन्दनस्य = रामचन्द्रस्य, दोःकेलयः = भुजविलासाः, सोत्कर्षम् = उत्कर्षपूर्वकं, खेलमिति = क्षीडनिति । अत्रोपमाऽङ्कुङ्कारः । शार्दूलविकीर्णिं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

विद्याधर इति । व्याहारः = उक्तिः । मातृलिना = इन्द्रसारथिना । विनयाऽभिरामेण = विनयेन (नचतया) अभिरामेण (सुन्दरेण) ।

(फिर नेपथ्यमें)

अनायास ही शिवपतुको तोडनेवाले, बैलोकयको अभय देनेवाले, लङ्कामें भय उत्पन्न करनेवाले, दैवलङ्गनाभोंको बन्धनागारसे मुक्त करनेवाले और सीताके कुचकलशों पर लिप्त केसरके द्रवके सम्बर्नसे उत्सव प्राप्त करनेवाले विजयी रामचन्द्रके बाहुविलास उत्कर्षपूर्वक झीडा कर रहे हैं ॥ ३९ ॥

विद्याधर—निश्चय ही यह राक्षसों और वानरोंकी अपने अपने स्वामीके वर्णनका अनुसरण करनेवाली उक्ति है ।

विद्याधरी—कथं पुना रथस्थितेन रावणेन समं भूमिस्थितस्य रामस्य समरो भविष्यति । (कह उण रहिवेण रावणेण समं भूमिहिदस्य रामस्य समरो हृविस्सदि)

विद्याधर—प्रिये ! पश्य । आनीत एव मातलिना पुरुहूतरथः, अधिष्ठितश्च विनयाभिरामेण रामेण ।

(नेपथ्ये)

अये ! कथं—

पूर्वमेव प्रयातानां खरमारीचवालिनाम् ।

सौजन्यमुग्धः पन्थानमधिवर्तितुमीहसे ॥ ३६ ॥

विद्याधर—आकर्णयामस्तावदनेन रामवचनेन पीडितः किमाह रावणः ?

(नेपथ्ये)

पूर्वमेवेति । पूर्वमेव प्रयातानां खरमारीचवालिनां पन्थानं सौजन्यमुग्धः (सन्) अधिवर्तितुम् ईहस इत्यन्वयः ।

हे रावणेति समुद्दिपदमूद्राम् । पूर्वमेव = प्रागेव, प्रयातानां = प्रयातानां, पर-
लोकगतानामिति भावः । खरमारीचवालिनां = तत्तदाशवभृत्यमित्राणां, पन्थानं =
मार्गम्, सौजन्यमुग्धः = सौजन्येन (सुजनभावेन) मुग्धः (मोहयुक्तसन्),
अधिवर्तितुम् = अनुगन्तुम्, ईहसे = इच्छुसि । हे रावण ! त्वमपि खरमारीचवालिः-
वन्मच्छ्रुत्योचरो भवितुमिच्छुसि किमिति भावः । रावणं प्रति रामस्योक्तिरियम् ।
अनुष्टुप्बृत्तम् ॥ ३७ ॥

विद्याधरी—रायारुढ़ रावणके साथ भूमिस्थित रामका कैसे युद्ध होगा ?

विद्याधर—प्रिये ! देखो । मातलि (इन्द्रसारथि) इन्द्ररथको ले आये हैं । विनयसे अभिराम राम उस पर आरुढ़ भी हो गये ।

(नेपथ्यमें)

अरे ! हैसे—(हे रावण ! तू)

पहले ही गये हुए खर, मारीच और वाणीके मार्गका स्थानतासे मोहयुक्त होकर अनु-
सरण करना चाहता है ॥ ३८ ॥

विद्याधर—इमलोग युन ले कि रामके इस वचनसे पीडित होकर रावण क्या कहता है ।

(नेपथ्यमें)

खरः कीहन् वाली कपिरपि च, मारीचहतकः
कुरङ्ग, स्तान् हत्वा कथमपि कथं हृष्यसि मनाक् ।
अयं पश्य प्रासो दशवदननामा सुरपुरी-
करीन्द्राणां हेलारचितकदनः पञ्चवदनः ॥ ४० ॥

अथवा—

कालीकेसरिकेसराञ्जलसटासाटोपसम्पादित-
कीडाचामरकोमलानिललवाचान्तश्चमाम्भःकणः ।

रामं प्रति रावणो घूर्ते—खर हृति । खर कीहक् ? वाली कपिः । मारीचहतको-
पि कुरङ्गः । कथमपि तान् मनाक् हत्वा कथं हृष्यसि ? सुरपुरीकरीन्द्राणां हेला-
रचितकदनः अयं दशवदननामा पञ्चवदनः प्राप्तः । पश्येत्यन्वयः ।

हे रामेति पदमध्याहार्यम् । खरः = तथाशयो राजसः, कीहक = कीटाशः, छुट-
पव, वीरो नाऽस्तीदिति भावः । पूर्वं च वाली = मदीयः सखा, कपिः = वानरः । नोः
देवो न राजसो नैव नरोऽपीति भावः । तथैव मारीचहतकोऽपि = मारीचाशयो
नीचराजसोऽपि, कुरङ्गः = मृगः, त्वच्छ्रप्रहारकाले मृगरूपधार्येव आसीन्न स्वरूपस्थ
हृति भावः । अतः कथमपि = केनाऽपि प्रकारेण, तान् = खरवालिमारीचान् पदन्तरं
निवृत्य खरम् अन्तर्दिनत्वेन वालिनं कुरङ्गस्त्रियिणं पलायमानं मारीचं चेति कपठ-
पाठवेनेति शेषः, मनाक् = अलं यथा तथा, हत्वा = व्यापाश, कथं = किमर्थं हृष्यसि =
दर्पं करोयि । सुरपुरीकरीन्द्राणां = सुरपुर्यो (देवनगरार्थार्थम्, अमरावत्यामिति भावः)
ये करीन्द्राः (गजेन्द्राः), तेषाम् । हेलारचितकदनः = हेलया (अलायासेन)
रचितं (कृतम्) कदनम् (हननम्) येन सः । ताटशः अयं निकटस्थः, दशवदन-
रावणाऽभिधानः, पञ्चवदनः = पञ्चास्यः, सिंह हृत्यर्थः । सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो
हृत्यर्थः केसरी हरिः । हृत्यमरः । प्राप्तः = समायातः, पश्य = विलोकय, समिति
शेषः । अन्न रूपकमलङ्कारः । शिखरिणीकृतम् ॥ ४० ॥

कालीति । कालीकेसरिकेसराञ्जलसटासाटोपसम्पादितकीडाचामरकोमलाऽनि-

(हे राम !) खर कैसा था ? वाली बानर था और नीच मारीच भी मृगरूपमें था ।
किसी प्रकारसे उन्हें अस्तप्रकारसे मारकर तू क्यों दर्पं कर रहा है ? अमरावतीके गजेन्द्रोंका
अनायास ही संहार करनेवाला यह दशवदन-नामक पञ्चास्य (सिंह) आया है । देख
तो सही ॥ ४० ॥

अथवा—कालीके सिंहके स्वन्थस्थित केशसमूहसे गर्वपूर्वक इनाये गये कीडाचामरकी
कोमल इवाके लेशसे विसका अमज्ज सूख गया है, ऐसा श्रीमान् दशानन (रावण) सर्वो-

श्रीमानेष दशाननो विजयते तस्यास्य पञ्चानन-

द्यापारप्रतिपादनैरपि यशः कीहकस्मुन्मीलति ? ॥४१॥

विद्याधरः—अये ! दशबदनवचनकुपितः किमपि वक्तुकाम इव
लद्यते लद्मणः ।

(नेपथ्ये)

किं ते—पञ्चाननतया दशाननतया वा त्वमिदानी—

दूरोन्मुक्तमदो विभीषण इव न्यञ्चाचिक्रिरःशेषरः

स्वच्छुन्दं चरणारविन्दयुगले रामस्य भृङ्गो भव ।

लकुलवाचान्तश्चयाऽऽभः कणः श्रीमान् पृष्ठ दशाननो विजयते । तस्य अस्य पञ्चान-
नव्यापारप्रतिपादनैरपि कीहक यशः समुन्मीलतीत्यन्वयः ।

कालीत्यादिः=काल्याः (दुर्गायाः) केसरिणः (सिंहस्य) या केसराऽङ्गलसटा
(स्कन्दकेशप्रान्तभागसमूहः) तया साठोपं (सर्वर्वं यथा तथा) सम्पादितं (रचि-
तम्) यत् कीहकाचामरं (केलिप्रकीर्णकम्) तस्य यः कोमलः (मृदुः, मन्द इति
भावः) यः अविललवः (वायुलेशः) तेन आचान्ताः (संशोधिताः) अमाऽऽभः
कणाः (स्वेदजललेशाः) यस्य सः । तादृशः श्रीमान्=लक्ष्मीवान्, पृष्ठः=अयं,
दशाननः=रावणः, विजयते=सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तस्य=तादृशस्य, अस्य=राव-
णस्य । पञ्चाननव्यापारप्रतिपादनैरपि=पञ्चाननस्य (सिंहस्य) यो व्यापारः (परा-
क्रमाऽऽस्मिका क्रिया) तथत्रिपादनैरपि (तद्वर्णनैरपि), सिंहपराक्रमतुलयतावर्ण-
नैरपीति भावः । कीहक=कीहकं, यशः=कीर्तिः समुन्मीलति=प्रादुर्भूतवति । यो
नाम रावणः कालीकेसरिणमभिभूयतास्टाकापसुत्पाटय चामरकलापं विदधाति,
तस्य दशाननस्य पञ्चाननपराक्रमसादश्यवर्णनं तिरस्करणमेवेति भावः । शास्त्रौल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

दूरोन्मुक्तमद इति । रे नक्षत्र ! दूरोन्मुक्तमदो विभीषण इव न्यञ्चाचिक्रिरःशेषरो

त्वं पूर्वेन विषयमान है । वैसे उस रावणके पञ्चानन (सिंह) की पराक्रमक्रियाके बर्णनोंसे
भी कैसा यश प्रादुर्भूत होगा ? ॥ ४१ ॥

विद्याधर—रावणके वचनसे कुछ दोक्त लक्षणभी कुछ बोलना चाहते हैं ऐसा
मात्रम हीता है ।

(नेपथ्यम्)

तेरे पञ्चानन (सिंह) होनेसे अथवा दशानन होनेसे क्या ? तू अभी—

अरे राष्ट्र ! दूरसे ही नर्वं छोड़कर विभीषणके समान चूदामणि झुकाकर रामके

रे नक्षत्र, कुम्भकर्ण इव वा कर्णान्तचक्रीभव-

चापोत्सङ्गविमुक्तवाणदहने सद्यः पतङ्गो भव ॥ ४२ ॥

विद्याधरी—पश्य पश्य, इतः शारान्धकारं विस्तारयता निशामुखा-
यितं दशमुखेन । (पेक्खा पेक्खा । इदो सरन्धआरं वित्थारथन्तेण गिरामुहायिं
दसमुहेन)

विद्याधरः—नन्वितस्तदेव निजविशिखमयूखधारया विनिवारयता

रामस्य चरणाऽरविन्दयुगले स्वच्छन्दं भृङ्गो भव । वा कुम्भकर्ण इव कर्णान्तचक्री-
भवच्छापोत्सङ्गविमुक्तवाणदहने सद्यः पतङ्गो भवेत्यन्वयः ।

रे नक्षत्र = रे रात्रि ! दूरोन्मुखमदः = दूरात् (विप्रकृष्टप्रदेशादेव) उन्मुक्तः
(परित्यक्तः) मदः (गर्वः) येन सः, तादृशो विभीषण इव = स्वकनिष्ठाऽनुज इव,
न्यज्ञचिह्नः दोसरः = न्यज्ञन् (अवगतीभवन्) शिरः दोसरः (चूडामणिः) यस्य
सः, तादृशः सन् । रामस्य = रामचन्द्रस्य, चरणाऽरविन्दयुगले = पादपश्युग्मे,
स्वच्छन्दं = स्वाऽभिलाषाऽनुसारं यथा तथा, भृङ्गः = अमरः, भव = पृथि, भृङ्गः
कमलं यथा रामचन्द्रचरणकमलमाश्रयेति भावः । प्रतलकर्माऽन्तरमाह-
या = अथ वा, रामेण समं युद्धमयुपगमयेति भावः । कुम्भकर्ण इव = रावणस्य
कर्णान्तचक्रीभवच्छापोत्सङ्गविमुक्तवाणदहने = कर्णान्तं (श्रोत्रपर्य-
न्तम्) चक्रीभवन् (आकर्षणे मण्डलीभवन्) यक्षापः (धनुः) तस्य उत्सङ्गः
(मध्यभागः) तस्माद्विमुक्तः (प्रक्षिप्तः) वाणाः (शराः) एव यो दहनः (अनलः),
तस्मिन् । सद्यः = सपष्टि, पतङ्गः = शलभः, भव = पृथि । रे रावण ! गर्वपरिहरणं
विद्याध विभीषणवद्वामचरणशरणमनुसर, आहोस्तिवत् समरमुरसीकृत्य रामशराऽनले
पतङ्गवृत्तिमनुभवेति भावः । उपमारूपकयोर्मिथोऽनपेत्तया स्थितेः संसृष्टिः । शार्दूल-
विकीर्णितं बृत्तम् ॥ ४२ ॥

विद्याधरीति । निशामुखायितं = निशामुखवद् (सम्भावत्) आचरितम्
(कृतम्) । रावणेन शारासारैस्तिमिरं विस्तारितमिति भावः ।

विद्याधर इति । तदेव = शराऽन्धकारमेव । चन्द्रायितं = चन्द्रवदाचरितम् ।

चरणकमलोंमें स्वच्छन्दरूपसे अमर वन अथवा कुम्भकर्णकी तराइ कान तक मण्डलाकार
भनुके मध्यमागसे छूटे हुए वाणानलमें तत्क्षण ही पतङ्ग हो ॥ ४२ ॥

विद्याधरी—देखिष, देखिष । इधर वाणान्धकारको विस्तीर्ण करनेवाले रावणमें सम्भास-
कालके समान आचरण किया ।

विद्याधर—इधर वाणान्धकारको हो अपने वाणीकी फिरणशाराते निवारणकर राम-

चन्द्रायितं रामचन्द्रेण । (पुनः सकौतुकम्) अये ! नूनमयं विद्याखलीलया
प्रतिहतविद्याख्लं निकृत्तचापं रावणं किमपि वक्तुकाम इव रामः ।
(नेपथ्ये)

निकृत्तचाप इति मा संक्षोभतरलो भव ।

शखमन्यदपि स्वैरं ननु रे ! समरे कुरु ॥ ४३ ॥

विद्याधरी—आकर्णयतु तावत् किमिदानी भणति रावणः । (आकर्णी-
आहु दाव किं दाणी भणदि रावणो)
(नेपथ्ये)

आकर्णितस्तव दशानन ! बाहुदण्ड-

श्रीखण्डकाननफणी नवचन्द्रहासः ।

निकृत्तचाप = छिन्नधनुषम् ।

निकृत्तचापमिति । ननु ! निकृत्तचाप इति संक्षोभतरलो मा भव । रे ! समरे
अन्यत् अस्तम् अपि स्वैरं । कुर्वित्यन्वयः । ननु = हे रावण !, निकृत्तचापः = छिन्न-
कार्मुकः, अहमिति शेषः । इति = अनेन कारणेन, संक्षोभतरलः = संक्षोभेण (संच-
लनेन, भयजनितेति शेषः) तरलः (चब्बलः) । मा भव = मा भूः, किंकर्त्यतात-
विमूढात्वं मा भवेति भावः । रे = रे रावण ! समरे = युद्धे, अन्यत् = अपरम्, अस्तम् =
आयुधम्, अपि, स्वैरं = यथेष्वां यथा तथा, कुरु = विधेहि, गृहाणेति भावः ।
अनुच्छृणुपातम् ॥ ४३ ॥

आकर्णित इति । हे दशानन ! तव बाहुदण्डश्रीखण्डकाननफणी नवचन्द्रहास
आकर्णितः । येन स्वनामभवसाम्यरुपा इव स्वर्णोल्लनयनामुखचन्द्रहासः पीत
हृत्यन्वयः ।

चन्द्रने चन्द्रके समान आवरण किया । (फिर कौतुकपूर्वक) निदचय ही ये राम अपने
दिव्याख्लोंके लिलासे रावणके दिव्याख्लोंका निवारणकर और उसके चन्द्रको भी काटकर
कुछ कहना चाहते हैं ऐसा मालूम पड़ता है ।

(नेपथ्यमें)

हे रावण ! 'चनु कट गया' इसलिए संक्षोभसे चम्चल मत हो । तू युद्धमें दूसरा अस्त
भी इच्छाके अनुसार उठा ले ॥ ४३ ॥

विद्याधरी—घुनिप, इस समय रावण क्या कहता है ?

(नेपथ्यमें)

हे रावण ! तेरे बाहुदण्डरूप चन्द्रनवनका सर्व नदा चन्द्रहास (खडग) भी झून

येन स्वनामभवसाम्यहये वीतः

स्वलोक्लोलनयनामुखचन्द्रहासः ॥ ४४ ॥

विद्याधरः—लीलादलितचन्द्रहासः सोत्प्रासः किमधुना वदति रावणं
रामचन्द्रः ।

(नेपथ्ये)

अयि ! तावदधुना लङ्केश्वरः खिद्यते ?

हे दशानन = हे रावण !, तव भवतः, बाहुदण्डश्रीस्वप्नकाननफली = बाहुदण्डः
(मुजदण्डः) पूर्व श्रीस्वप्नः (चन्द्रनाः) तेषां काननम् (वनम्) तस्य फली
(सर्पः) । नवचन्द्रहासः = नूतनखलगः, आकर्णितः = श्रुतः । यथा श्रीस्वप्नयने
सर्पो निवसति तथैव रबद्धभुजदण्डवने वसंभवन्द्रहासो मया श्रोत्रेन्द्रियगोचरीकृत
इति भावः । अहं हिंस्याच्चन्द्रहासस्य सर्पसाम्यम् । येन = चन्द्रहासेन, स्वनाम-
भवसाम्यरूपा = स्वनामिन (आमभामधेये, चन्द्रहासरूप इति भावः) भवं (विद्य-
मानम्) यत् सामयं (सादृश्यम्) तेन या रुद् (क्रोधः), तया, इव, स्वलोक-
लोलनयनामुखचन्द्रहासः = स्वलोके (स्वर्गे) या लोलनयना (चञ्चलाधी, सुन्द-
रीति भावः । जातावेकचन्द्रनम्) तस्या मुखम् (आननम्) पूर्व चन्द्रः (हनुः)
तस्य हासः (विकासः) । वीतः = कवलीकृतः, विनाशित इति भावः । येन त्वदी-
येन खद्योन 'चन्द्रहास इति मदीयं नाम स्वलोकसुन्दरीमुखविकासेऽपि चन्द्रहास
इति सादृश्यमस्ती'ति रुपा देवानां विनाशनेन देवीमुखचन्द्रहासो विलोपित इति
भावः । अत्र रुपकोट्येच्छयोऽन्येच्छया स्थितेः संसृष्टिः । वसन्ततिलका बृत्तम् ॥

विद्याधर इति । लीलादलितचन्द्रहासः = लीलया (विलासेन,) स्वमुखस्येति
शोपः दलितः (तिरस्कृतः) चन्द्रस्य (हन्त्रोः) हासः (विकासः) येन सः । यद्या
लीलया (हैलया) दलितः (खण्डितः) चन्द्रहासः (रावणकरवालः) येन सः ।
अत एव—सोत्प्रासः = अतिशयप्रकाशयुक्तः ।

लिया गया । जिसने अपने नाम (चन्द्रहास) में विद्यत सादृश्यके क्रीड़से स्वर्गीय सुन्दरीके
मुखचन्द्रका हास पी लिया था ॥ ४४ ॥

विद्याधर—लीलासे चन्द्रहास (चन्द्रविकास अथवा रावणके रूप) को सापित
करनेवाले अतिशय प्रकाशयुक्त रामचन्द्रकी इस समय रावणको क्या कहते हैं ?

(नेपथ्यमें)

क्या अभी लङ्केश्वर खित्र हो रहा है ?

विद्याधरी—किमपीदानीं जलिपच्यति रावणः । (किंपि दाणीं जपिष्ठसदि रावणो)

(नेपच्ये)

कथमद्यैव लङ्केश्वरः स्थितो ! ननु रे,

विष्वस्ता दशभिर्भुजैर्दशादिशः प्रस्त्येकमेते पुन-

भारायैव दशापरे मम गिरिप्राग्भारभाजो भुजाः ।

आराध्यः शशिमौलिरम्बुधिजले निद्राति नारायणः

किंकर्तव्यतयानयानुदिवसं लङ्केश्वरः स्थितो ॥ ४५ ॥

खेदं निहृवानो रावण आत्मपराक्रमं वर्णयति—विष्वस्ता हृति । मम दशभिर्भुजैः प्रस्त्येकं दश दिशो विष्वस्ता : । मम अपरे गिरिप्राग्भारभाजो दश भुजा भाराय पूर्व । शशिमौलिः आराध्यः । नारायणः अम्बुधिजले निद्राति । अभया किंकर्तव्यतया लङ्केश्वरोऽनुदिवसं लिच्छत इत्यन्वयः ।

मम = रावणस्थ । दशभिः = दशसंक्षयकैः भुजैः = बाहुभिः, प्रस्त्येकम् = एकैकशः, दश = दश संक्षयकाः, दिशः = आशाः, विष्वस्ता: = पराजिताः, अचेतनानां दिशां पराज्याऽनुपपत्तेर्दिक्पालानां पराजयो लक्ष्यते । पूर्वं मम = रावणस्थ, अपरे = अन्ये, दिशिवजेत्यग्न्य हृति शेषः । गिरिप्राग्भारभाजः=गिरीणां (पर्वतानाम्) प्राग्भारं (अग्नभागम्) भजन्तीति । अब्र प्राग्भारपद्मेन भुजानां पर्वतशिखरसमकठोरता लक्ष्यते । अतिशयकठोरा हृति भावः । 'कौलां शिखरं श्वङ्गं दृष्टःः प्राग्भारमित्यपि ।' हृति श्रिकापदहोषः । दश = दशसंक्षयकाः, भुजा भावः, भाराय पूर्व = भारणप्रयासाय पूर्व, कार्याभावादिति भावः । तहि भुजकण्ठृतिनिवारणाय शङ्कुरेण नारायणेन वा सम्बं रणोऽग्नीकरणीय इति चेत्तथाह—आराध्य हृति । शशिमौलिः = चन्द्रशेखरः, शङ्कुर इत्यर्थः । आराध्यः = सेवनीयः, अस्त्वेन सम्बं संग्रामो न घटत हृति भावः । तहि रणाऽर्थं नारायणोऽग्नीकरणीय इति चेत्—अम्बुधिजल हृति ।

विद्याधरी—रावण इस समय कुछ कहेगा ।

(नेपच्यमे)

मग्ना लङ्केश्वर आज ही खिल्न हीता है ? भरे !

मेरे दशों बाहुओंने एक एक कर दसों दिशाओंको विष्वस्ता कर दिया । मेरे और दश बाहु पर्वतोंके शिखरोंके समान शुश्वरको आशय करते हुए भारमात्रके लिए हो गये हैं । शङ्कुराजी भारायनीय हैं और विष्णु समुद्रवलमें नीद के रहे हैं । इस किंकर्तव्यतासे लङ्केश्वर दिन दिन खिल्न ही रहा है ॥ ४५ ॥

विद्याधरो—वचनमात्रमिदानीम् । (वचनमेतत् दाणीं)

विद्याधरः—नहि नहि पश्य नन्वयमिदानीमपि ।

धनुर्निर्खिशादिप्रहरणगणच्छेदकुपितो

दशास्यः स्थान्मूर्खो रघुपतिशरथोणिदलितान् ।

करेरेकरेकरेभसि भृशमादाय युगप-

तिक्षपन्नन्यैरन्यैः सफलयति दोर्विशतिमपि ॥ ४६ ॥

(पुनः सकौतुकम्)

नारायणः = विष्णुः, अम्बुधिजले = समुद्रतोये, चीरसागरनीर हति भावः निद्राति = स्वपिति । अतः अनया = एतया, किंकर्तव्यतया = भुजदक्षकार्यान्तरचिन्तयेति भावः । लङ्घेश्वरः = रावणः, अनुदिवसं = प्रतिदिनं, खिचते = खेदमनुभवति, न तु सपरमजभयादिति भावः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

विद्याधरो रावणविक्रमं वर्णयति—धनुरिति । धनुर्निर्खिशादिप्रहरणगणच्छेद कुपितो दशास्यो रघुपतिशरथेणिदलितान् स्थान् मूर्खः एकः एषैः करैः आदाय अन्यैः अन्यैः भृशं नभसि युगपत् चिपन् दोर्विशतिम् अपि सफलयतीत्यन्वयः ।

धनुर्निर्खिशादिप्रहरणगणच्छेदकुपितः = धनुर्निर्खिशादिः (कासुकलङ्घादिः) यः प्रहरणगणः (आयुधसमूहः) तस्य छेदेन (खण्डनेन) कुपितः (कदः) । दशास्यः = रावणः, रघुपतिशरथेणिदलितान् = रघुपतेः (रामस्य) या शरथेणः (याणपङ्क्तिः) तया दलितान् (छिन्नान्) । स्थान् = आसीयान्, मूर्खः = शिरांसि, एकः पृकैः करैः = एकैकहस्तैः, आदाय = गृहीत्वा, अन्यैः अन्यैः अपरैः हस्तैः, भृशम् = अत्यर्थं, नभसि = आकाशे, युगपत् = एककाले, चिपन् = ग्रे-यन्, रामोपरीति शेषः । दोर्विशतिम् अपि = दोषां (बाहूनाम्) विशतिम् अपि (विशतिपरिमितसंक्षयाम् अपि) 'सफलयति = सफलां करोतीत्यर्थः । रामेण भूयः कुतेषु तिरःसु पुनरपि शिवप्रसादेनाऽपरेषु संरोहस्यु कुपितो रावणः एकैकरैर्निकृतानि स्वशिरांसि गृहीत्वा अन्याऽन्यकर्त्तान्येवाऽस्माणि विद्याय रामोपरि प्रविष्ट्य भुजविशतिमपि सफलयतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

विद्याधरी—अमा यह वचनमात्र है ।

विद्याधर—नहीं नहीं, ईशो, यह अभी भी—

पनु, लड्ग आदि इविचारोंके छेदनसे कुछ होकर रावण, रामचन्द्रके बाणोंसे छिन्न अपने शिरोंको एक एक हाथोंसे लेकर और द्वायोंसे आकाशमें एक ही बार फेंकता दुआ बांसों बाहुओंको सफल करता है ॥ ४६ ॥

(किर कौतुकके साथ)

एतान्यस्य यथायथा सुविशिष्टैः कृत्तानि रक्षःपते-
रद्वच्छ्रुन्ति शिरांसि भीतिपुलकैः साकं दिवौकःपतेः ।
उन्मीलन्ति तथातया रघुपतेरन्तः प्रमोदोर्मयः
कण्ठच्छेदविनोदकौतुकभरव्यग्रीभवच्छेतसः ॥ ४७ ॥

विद्याधरी—कथमश्यापि निशाचरेन्द्रवन्दीकृतसुरसुन्दरीणां दर्शनं
दुर्लभं यदस्य शीर्षाणि पुनः पुनरप्युन्मीलन्ति । (कहं अज्ञावि णिसाचरेन्द्र-
वन्दीकिदिशुरसुन्दरीणं दर्शनं दुल्हाहं इमस्तु सीसाहं पुणो पुणो वि उम्मीलन्ति)
विद्याधरः—अलं तापेन, क्रीडति खलु रामः सह रावणेन । न पुन-
रश्यापि कुप्यति । (पुनर्बिलोक्य, सकौतुकम्) प्रिये, पश्य पश्य ।

एतान्यस्येति । सुविशिष्टैः कृत्तानि अस्य रक्षःपतेः पृतानि शिरांसि दिवौकः
पतेः भीतिपुलकैः साकं यथा यथा उद्वच्छ्रुन्ति, कण्ठच्छेदविनोदकौतुकखरव्यग्रीभव-
च्छेतसो रघुपतेः अस्तु प्रमोदोर्मयः तथा तथा उन्मीलन्तीत्यन्वयः ।

सुविशिष्टैः = तीचणवाणीः, कृत्तानि = छिक्षानि, अस्य = पृतस्य, रक्षःपतेः =
रावणस्य, एतानि = इमानि, शिरांसि = मूर्धानि: दिवौकःपतेः = दिवौकसां (वेवा-
नाम्) पश्युः (स्वामिनः) इन्द्रस्येति भावः । भीतिपुलकैः = भयोत्पज्जोमाङ्गैः,
साकं = समं, यथा यथा = येन येन प्रकारेण, उद्वच्छ्रुन्ति = उत्पच्छन्ते, कण्ठच्छेदविन-
ोदकौतुकभरव्यग्रीभवच्छेतसः = कण्ठानां (रावणगलानाम्) छेदे (कर्त्तने) यो
विनोदः (मनोरञ्जनम्) तदिमन् यः कौतुकभरः (कुतूहलभारः) तेन व्यग्रीभवत्
(आकृतीभवत्) चेतः (चित्तम्) वस्य, तस्य । तादृशस्य रघुपतेः = रामचन्द्रस्य,
अस्तु प्रमोदोर्मयः = अभ्यन्तरहर्पतरङ्गः, तथा तथा = तेन तेन प्रकारेण, उन्मी-
लन्ति = आविर्भवन्ति । रावणशिरांसि रामशरैर्यथा यथा छिम्णान्ते तथा तथा शिव-
प्रसादादुपथ्यन्ते देवेन्द्रनश्च भयभीतो भवति रामश्च शत्रुशिरच्छेदने सधैर्यं व्यापृतो
भवतीति भावः । अत्र सहोक्तिरलङ्घाः । शार्दूलविक्षीपितं बृत्तम् ॥ ४७ ॥

शीषण बाजोंसे काढे गये रावणके थे शिर, इन्द्रके भवसे उत्पन्न रोमाञ्चोंके साथ जैसे
जैसे उत्पन्न होते जाते हैं, कण्ठोंके छेदनके मनोरञ्जनमें कुतूहलातिशयसे व्यग्रचित्त वाके
रामचन्द्रकी भीतरी हर्षकी तरहें देखे जाते हैं ॥ ४७ ॥

विद्याधरी—किस प्रकार आज भी बन्दीकृत देवाङ्गनाओंका दर्शन दुर्लभ हो रहा है,
जो कि इसके शिर काढे जाने पर भी बारंबार उत्पन्न होते जा रहे हैं ।

विद्याधर—सन्ताप मत करो । रामचन्द्र रावणके साथ जौडा कर रहे हैं । इसीलिए
अभी भी जोध नहीं कर रहे हैं । (फिर देखकर, कौतूहलके साथ) प्रिये ! देखो, देखो ।

अन्तः सान्द्रवसन्महेश्वरशिरः शोतांशुलेखोङ्गस-

त्पीयूषद्रवशीकरद्यतिकरप्राग्भारभाजामिव ।

छिज्ञानामपि रामचन्द्रविशिष्टैर्भूयः समुद्रच्छ्रुतां

काश्यन्यथ निशाचरेन्द्रशिरसां कान्ति समुज्जुम्भते ॥४८॥

(पुनः सकौतुकम् । विहस्य) अहो ! अस्य चित्तवृत्तिः ।

अयं यावद्यावत् पृथु हृदयपीठं रघुपतिः

शिरश्छेदासको न दशवदनस्य व्यथयति ।

अन्तः सान्द्रेति । अन्तः सान्द्रवसन्महेश्वरः शिरः शीतांशुलेखोङ्गसत्पीयूष-
द्रवशीकरद्यतिकरप्राग्भारभाजाम् इव रामचन्द्रविशिष्टैः छिज्ञानाम् अपि भूयः
समुद्रच्छ्रुतां निशाचरेन्द्रशिरसां काऽपि अन्यैव कान्तिः समुज्जुम्भते हृत्यन्यवयः ।

अन्तःसान्द्रेत्यादिः = अन्तः (हृदये) रावणस्येति दोषः । सान्द्रं (निविडम्)
यथा तथा वसन् (वासं कुर्वन्,) यो महेश्वरः (महादेवः) तस्य उल्लसन् (उद्गूलम्) यः
पीयूषद्रवः (अमृतरसः) तस्य ये शीकराः (विन्दवः) तेषां व्यतिकरः (सम्बन्धः)
तस्य प्राग्भारम् (जौश्यम्) भजन्ति (आश्रयन्ति) इति, तेषाम् इव, राम-
चन्द्रविशिष्टैः = रामवाणीः, छिज्ञानामपि कृत्तानामपि, भूयः = पुनः, समुद्रच्छ्रुतां =
समुच्छ्रुतां, प्रोहतामिति भावः । निशाचरेन्द्रशिरसां = निशाचरेन्द्रस्य (रावणस्य)
शिरसां (मस्तकानाम्), काऽपि अनिर्वचनीया अतपूर्व—अन्यैव = अपरैव, लोक-
विलक्षणैवेति भावः । कान्तिः = शोभा, समुज्जुम्भते = प्रकाशते रामवाणीश्चिज्ञाना-
मपि हृदयस्थितशिवचन्द्रकलाद्रवदमृतरससम्पर्कत्युनसूतपद्मानामां रावणमस्तका-
नामनिर्वचनीया कान्तिलोचनगोचरीभवतीति भावः उत्प्रेक्षाऽङ्गकारः । शार्दूलवि-
क्रीडितं कृतम् ॥ ४८ ॥

विद्याधरो रावणचित्तवृत्तिं वर्णयति—अथमिति ।

शिरश्छेदासकोऽयं रघुपतिः दशवदनस्य पृथु हृदयपीठं यावद्यावत् न व्यथयति

रावणके हृदयके भीतर निविडरूपसे वास करनेवाले महादेवके मस्तकस्थित चन्द्र-
कलासे प्रसुत अमृतरसोंके सम्पर्कसे जैसे उन्नत ही रहे हैं ऐसे रामवाणोंसे काढे
जानेपर भी फिर उत्पन्न होनेवाले रावणमस्तकोंकी अनिर्वचनीय लोकविलक्षण ही कान्ति
प्रकाशित हो रही है ॥ ४८ ॥

(फिर कुतूहलपूर्वक हंसकर) अहो ! इसकी कैसी चित्तवृत्ति है ?

शिरश्छेदनमें आसक्त ये रामचन्द्रवी रावणके विशाल वशस्थलको जब तक पीडित

अथं तावत्तावद्वहति मुदमुच्चैर्दशमुखः
किलैतस्मिन्देवी जनकपुञ्जी निवसति ॥ ४६ ॥

(नेपथ्ये)

अथं प्रिय, राम,
किं कीडसि शरस्तोमैर्नैवेकेनैव पत्रिणा ।
परिपूरय नः कामं यशसा च जगद्यम् ॥ ५० ॥

अथं दशमुखः 'पृतस्मिन् देवी जनकपतिपुञ्जी निवसति' (इति) तावत्तावत् उच्चै-
मुंदं वहति किलैत्यन्वयः ।

शिरस्तेवदाऽसङ्कः = शिरसां (मस्तकानां, रागणस्येति शेषः) छेदे (खण्डने)
आसङ्कः (च्याप्तः), अथं = पुरोवर्ती, रघुपतिः = रामचन्द्रः, दशवदनस्य = राव-
णस्य, पृथु = विशाल, हृदयपीठ = वृक्षःस्थलं, यावद्यावत् = यशात् कालाऽवधि, न
म्ययति = न वीढयति, अथं = निकटवर्ती, दशमुखः = रावणः, पृतस्मिन् = हृदय-
पीठे, देवी = राममहिषी, जनकपतिपुञ्जी = सीता, निवसति = निवासं करोति,
(इति = अनेन कारणेन) तावत्तावत् = तत्त्वाकालाऽवधि, उच्चैः = साऽतिशयं यथा-
तथा, मुंदं = हृष्टं, वहति = धारयति । किलैति निश्चये । रामो रावणस्योरः प्रदेशं
वर्जयित्वा यावद्यावत् शिरांस्येव छिनन्ति तावत्तावद्वावणो 'मद्भूये हृदयप्रदेशे
जानकी निवसति, अतस्तस्य रामशाराऽनाहतत्वाभ्यनागपि सा कां नाऽनुभवती'ति
मत्वा हृष्टप्रकर्ममुभवतीति भावः । शिररिणी वृक्षम् ॥ ४९ ॥

किं कीडसीति । शरस्तोमैः किं कीडसि ? नमु एकेनैव पत्रिणा नः कामं यशसा
च जगद्यमं परिपूरयेत्यन्वयः ।

शरस्तोमैः—बाणसमूहैः, किं = किमर्थं, निष्प्रयोजनमिति भावः । कीडसि =
कीदां करोति । नमु = हे राम, एकेनैव = पृक्षसंख्यकेनैव पत्रिणा = बाणेन, रावण-
प्राणहरणसमर्थ्येनेति भावः । नः = अस्माकं, कामसू = अभिलाषं, रावणवधात्मक-
मिति भावः । यशसा च = कीर्त्या च, जगद्यमं = लोकप्रित्यं, परिपूरय = परिपूर्ण-

नहीं करते हैं, यह रावण 'इस (वक्षःस्थल) में देवी सीता निवास करती है' ऐसा सोचकर
तब तक अतिशय हृष्टको धारण कर रहा है ॥ ५० ॥

(नेपथ्यमें)

प्यारे राम !

बाणसे क्यों कीदा कर रहे हो । एक ही बाणसे इमलोगोंकी इच्छाको और वशसे
लोकत्रयको परिपूर्ण करो ॥ ५० ॥

विद्याधरः—नूनममी दिवौकसस्त्वरयन्ति रामचन्द्रम् । तच्छ्रुतेवन्
किमधुना वच्यति रावणः ?

(नेपथ्ये)

रे रे मम भुजाः,

मुक्त्वैकां हरशेखरप्रणयिनीं पीयूषभानोः कलां

दिवपालावलिमौलिमण्डनमणीन् गृहीत सर्वानपि ।

तः काञ्चीं रचितां चिराय चहतु ओणीतटे जानकी

गायन्ती कमनीयशिखितभरैर्मद्विकमाडम्बरम् ॥ ५१ ॥

कुरु । अस्मद्वीयाऽभिलाषपूरणाय लोकप्रयेऽपि यशोऽभिशृङ्खये चैकेन शरेणैव रावणं
निष्प्राणं विषेहि शरस्तोमप्रसारणेन काळेषेषं मा कार्यारिति भावः । अत्र तुल्ययो-
गिताऽलङ्कारः । अनुष्टुप्त्वृत्तम् ॥ ५० ॥

विद्याधर हृति । वच्यति = कथयिष्यति ।

देवौस्तर्जन्यन् रावणोऽभिधत्ते—मुक्त्वैकाभिलिमि । हरशेखरप्रणयिनीं पीयूषभानोः
एकां कलां मुक्त्वा सर्वानपि दिवपालावलिमौलिमण्डनमणीन् गृहीत । तैः रचितां
काञ्चीं कमनीयशिखितभरैः मद्विकमाडम्बरं गायन्ती जानकी ओणितटे चिराय
चहतिष्यन्वयः ।

हरशेखरप्रणयिनीं = शिवशिरःप्रणयवतीं पीयूषभानोः = सुधाऽशोः, चन्द्रस्ये-
त्वयः । एकाम् = एकसंययकां, कलां = लेखां, मुक्त्वा = त्वयक्त्वा, सर्वानपि = सकला-
नपि, दिवपालावलिमौलिमण्डनमणीन् = दिवपालानाम् (इन्द्रादीनाम्) या आवलिः
(पक्षिः) तस्या मौलितु (शिरःसु) स्थिता ये मण्डनमणयः (भूषणरत्नानि),
तान् । गृहीत = आदत् । तैः=इन्द्रादिविशिरोभूषणरत्नैः, रचितां = निर्मितां, काञ्चीं=
मेघलां, कमनीयशिखितभरैः, मनोहरकाञ्चीरत्नशब्दसमूहैः, मद्विकमाडम्बरं =
मत्पराक्षमत्यंशब्दं, गायन्ती = गानं कुर्वती, जानकी = सीता, ओणीतटे = नितम्ब-

विद्याधर—विश्व द्वी पे देवगण रामचन्द्रको शीघ्रता करनेके लिए कह रहे हैं । उस
वाक्यको सुनकर रावण अभी क्या कहेगा ?

(नेपथ्यमें)

मेरे बाहुबो !

महादेवजीके शिरमें अवस्थित एक चन्द्रकलाको छोड़कर दिवपालोंकी समस्त मुकुट-
मणियोंको ग्रहण करो । उनसे रचित मेघलाको मनोहर शिखितशब्दोंसे मेरे पराक्रमके
वास्तविक्षणका गान करती हुई सीता अपने नितम्बमें बहुत समय लक भारण करे ॥ ५१ ॥

चिद्याधरः—(विहस्य) लक्ष्मेश्वर ! समयज्ञोऽसि यद्भुजानेव नियुक्त-
वानसि । अधुना हि भुजमण्डलमेव परिवारवर्गस्ते । (विलोक्य साकृतम्)
अये ! कथमनेन दशाननवचनेन किंचित्कुपित इव दृश्यते जानकीकान्तः ।
एनः सहर्षविषादम्) हन्त भोः !!

विकचकुसुमस्तोमाकीर्णे परागविभूषितः

शशिमणिशिलातहपेऽनहपे सलोलमशेत यः ।

अयमयमसौ रोपारुद्दे छणं रघुनन्दने

भुवि दशमुखः शेते धूलिच्छटापरिधूसरः ॥ ५२ ॥

स्थले, चिराय = बहुकालपर्यन्तं, 'चिराय चिरशाश्राय चिरस्याश्राचिराऽर्थकाः ।'
इयमरः । वहतु = भारयतु । हे मदभुजाः ! हरशिरःस्थितामेको चन्द्रकठां त्यक्त्वा
सर्वार्थयि दिशपालशिरोभूषणरत्नान्यपहरत । तै रत्नैर्निर्मितां कार्णीं च जामकी
चिरकालं यावद्यनितम्बविम्बे वहरिति भावः । शार्दूलविक्षिप्तिं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

विद्याधर इति । समयज्ञः = कालज्ञः, भुजानेव = स्वावाहूनेव, न त्वन्यान् परि-
वारानितिभावः, तेषां पूर्वमेव निहतस्यादिति भावः । साकृतं = साऽभिग्रायम् ।

रावणनिधनं वर्णयति—विकचेति । विकचकुसुमस्तोमाकीर्णे अनहपे शशि-
मणिशिलातहपे परागविभूषितो यः सलीलम् अशेत । अयमयमसौ दशमुखो रघु-
नन्दने छणं रोपारुद्दे धूलिच्छटापरिधूसरः (सन्) भुवि देत दृश्यन्वयः । विकच
कुसुमस्तोमाकीर्णे = विकचानि (विकसितानि) यानि कुसुमानि (पुष्पाणि) तेषां
स्तोमः (समूहः) तेन व्याकीर्णे (व्याप्ते) । अनहपे = विस्तीर्णे, शशिमणिशिला-
तहपे = चन्द्रकान्तमणिरचितपर्यङ्के, परागविभूषितः = पराणैः (सुमनोरजोभिः)
विभूषितः (समलक्ष्मतः) यः = रावणः, सलीलं = सविलासम्, अशेत = सुषुप्तः ।
अयमयम् = निकटवर्ती, संभ्रमे द्विरुक्तिः । असौ = सद्यः कालविप्रकृष्टः, दशमुखः =

विद्याधर—(देसकर) लक्ष्मेश्वर ! तुम समय जानते ही बो कि तुम अपने बाहुओं
को ही कार्यमें नियुक्त कर रहे हो । नयोंकि इस समय बाहुमण्डल ही तुमद्वारा परिवारवर्गे
रहा है । (देसकर अभिग्रायपूर्वक) अरे ! कैसे रावणके इस वचनसे सीतापति राम कुछ
कुछके समान दिखाई दे रहे हैं । (किर इवं और विषादके साथ) अरे ! विकसित कूलोंके
समूहसे व्याप्त और विस्तीर्ण चन्द्रकान्तमणिरनिर्मित पलंगपर पराणोंसे अलकृत होकर
बो विलासके साथ सोता था । यह वही रावण रामचन्द्रजीके कुछ काल ही कुद होनेपर
धूकितमूहसे धूसर वर्णवाढ़ा होकर जमीन पर सो रहा है ॥ ५२ ॥

विद्यावरी—तदिदानीमेव जनकनन्दिनी रामचन्द्रेण समं सङ्गस्यते ?
(ता दार्ज जेव जणाच्छन्दिणी रामचन्द्रेण समं संगमिसुसदि ।)

विद्याधरः—अथ किम् ?

उद्भामहेतिवलयैः परिदीपिताशं
पश्य प्रविश्य जनकेन्द्रसुता हुताशम् ।
प्रत्युदगता समधिकां चुतिमाचहन्ती
प्रातर्मयूखकलिकेव दिवाकरस्य ॥ ५३ ॥

रावणः, रघुनन्दने = रामचन्द्रे, लग्नम् = अलयकालमेव, रोपाहृदे = कोपाकान्ते सति,
भूलिच्छटापरिष्वसरः = इजःसम्भूष्यवर्णः सन्, भुवि = भूमी, शेते = स्वपिति ।
वैकसितकुसुमभूपिते विस्तीर्णं चन्द्रकान्तमणिनिर्मितपर्युक्ते यो रावणः पुरा सविलासमहेत । स एव सामग्रं रामचाणनिहतः सन् भूमी पतितो भूलिष्वसरब्ध सज्ञात
इति भावः । हरिणी युत्तम् ॥ ५२ ॥

विद्याधरीति । सङ्गस्यते = संगता भविष्यति, 'समो गम्यूचिद्यम्याम्' इत्यास्मनेपदम् ।

विद्याधरो जानकीं वर्णयति = उद्भामेति । उद्भामहेतिवलयैः परिदीपिताशं हुताशं
प्रविश्य जनकेन्द्रसुता प्रातः दिवाकरस्य मयूखकलिकेव समधिकां चुतिम् आवहन्ती
प्रत्युद्रुता । पश्येयन्वयः । उद्भामहेतिवलयैः = उद्भामानाम् (उद्भवलानाम्) हेतीनां
(उद्भवलानाम्) वलयैः (मण्डलैः) परिदीपिताशः = प्रकाशितदिशं, तादाशं
हुताशं = वर्णि, प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा, जनकेन्द्रसुता = जानकी, प्रातः = प्रभात-
समये, दिवाकरस्य = सुर्यस्य, मयूखकलिकेव = किरणराजिरिव, समधिकां = प्रचुर-
तरां, चुर्ति = कान्तिम्, आवहन्ती = धारयन्ती सती, प्रत्युद्रुता = निःसृता । पश्य=
विलोक्य, ताभिति शेषः । सीता उद्भामपदलेन प्रकाशितदिशं हुताशानं प्रविश्या-
इपि स्वकीयपात्रिव्यप्रतापेनाऽहता सती प्राभातिकी तरणिकिरणराजिरिव प्रचुर-
तरा दशनीयां च कान्ति वहन्ती निर्गतेत्यतस्तां पश्येति भावः । उपमाऽङ्कारः ।
वसन्ततिलका युत्तम् ॥ ५३ ॥

विद्याधरी—तद इसी समय सीता रामचन्द्रज्ञोसे मिलेगी ।

विद्याधर—और क्या ?

उद्भवल उद्भामोंके मण्डलोंसे दिशाओंको प्रकाशित करनेवाले अनलमें प्रवेश कर
सीता प्रातःकालके सूर्यकी किरण पक्षिके समान होकर प्रचुरतर कान्तिकी धारण करती हुई
शिक्ष गई, देखो ॥ ५३ ॥

विद्याधरी—पश्य पश्य, असमसमसमरकदर्थितं प्रदेशमवतरति रामचन्द्रः । (पेक्षा पेक्षा ! इमो असमसमरकदर्थितं प्रदेशं अवतरह रामचन्द्रो)

विद्याधरः—तदेहि । कर्णामृतं पुलोमजायै निवेदयावः ।
(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणौ मुग्नीव-विभीषणौ च)

रामः—अये ! कथमुपगत एव भगवानम्बरमणिश्वरमाचलचूडाम् ।

लक्ष्मणः—पश्चिमपयोधिवेलां च । नन्विदानीम्—

उहामदिग्द्विरदचञ्चलकर्णपूर-
गण्डस्थलोचलदलिस्तवकाङ्क्षतीनि ।

विद्याधरीति । असमसमरकदर्थितम्=असमः (अनुपमः) यः समरः (संग्रामः) सेन कदर्थितम् (विकृतम्) ।

विद्याधर इति । कर्णामृतं=श्रोत्रपीयुवोपमं, रामविजयात्मकमुद्भवमिति भावः । पुलोमजायै = शर्षयै, किंवाप्रहनाचातुर्याँ ।

राम इति । अम्बरमणिः = सूर्यः, चरमाऽचलचूडाम् = अस्तपर्वतशिखरम् ।

लक्ष्मण इति । पश्चिमपयोधिवेलां = पश्चिमस्य पयोधेः (समुद्रस्य) वेलाम् (तीरभूमिम्) ॥

सम्भागमनं वर्णयति लक्ष्मण उहामेति । उहामदिग्द्विरदचञ्चलकर्णपूरगण्डस्थलोचलदलिस्तवकाङ्क्षतीनि भीलन्नभासि सृगनाभिसमानभासि तमासि दिक्षन्देशु विलसन्तितमाभित्यन्वयः ।

उहामदिग्द्विरदेत्यादिः = उहामाः (उल्कदमदाः) ये दिग्द्विरदाः (दिग्माजाः) तेषां चञ्चलाः (चपलाः) ये कर्णपूराः (कर्णभूषणानि) तेभ्यो गण्डस्थलेषु (कपोल-प्रदेशेषु) उच्चलन्तः (उद्धमन्तः) ये अलयः (अमराः) तेषां यः स्तवकः

विद्याधरी—देखो देखो, ये रामचन्द्रजी अनुपम संघामसे विकृत प्रदेशपर उत्तर रहे हैं ।
विद्याधर—इसलिए आओ । इन्द्राणीको कर्णामृतरूप वृत्तान्त जापित करें ।

(दोनों जाते हैं ।)

(तब राम, सीता, लक्ष्मण, मुग्नीव और विभीषण भी प्रवेश करते हैं ।)

राम—अरे ! किस प्रकार भयकान् सूर्य अस्ताचक्षी चोटी पर पहुंच ही गये ।

लक्ष्मण—और पश्चिम समुद्रकी तीरभूमि पर भी (पहुंच गये) । इस समय—

चलदमदवाले दिग्माजोंके चञ्चल कर्णभूषणोंसे कपोलप्रदेशोंमें चकनेवाले अमरोंके

मीलच्छभासि मृगनाभिसमानभासि
दिकन्दरेषु चिलसन्तितमां तमांसि ॥ ५४ ॥

रामः—अये ! कथमुज्जृम्भितमेव निशाचरचक्रानुकारिणा तिमिरनि-
करेण ।

विभीषणः—नन्वितोऽपि समुन्मीलितमेव रामनाराचानुकारिणा
तुहिनकरकिरणप्रकरेण ।

सुश्रीवः—एवमेतत् । अभीहि—

(गुच्छः, समूह हृति भावः) तस्येवाऽङ्कुतिः (आकारः) येषां, तानि । मीलच्छ-
भासि = मीलत् (दर्शनमनाच्छुत्) नभः (आकाशम्) यैस्तानि । मृगनाभि-
समानभासि = मृगनाभिः (कस्तूरी) तथा समाना (तुल्या) भाः (कान्तिः)
येषां तानि । ‘मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चेऽत्यमरः । पृताहसानि तमांसि = अन्ध-
काराः, दिकन्दरेषु = दिशागुहासु, विलसन्तितमाद् = अतिशयेन प्रादुर्भवनिति, तम-
वन्तात्, ‘किमेतिलब्ध्यवदाभ्वद्ब्यप्रकर्यें’ हस्याम् प्रत्ययः । अमरसदृशवर्णव्याप्ता-
काशं तिमिरसमूद्देश दिशागुहासु प्रादुर्भवतीति भावः । उपमाऽङ्कुरारः । वसन्ततिलका-
शृतम् ॥ ५४ ॥

राम हृति । निशाचरचक्रानुकारिणा = रात्रसमूहसदृशेन, कृष्णवर्णनेति भावः ।
निशाचरचक्रमनुकरोति तच्छ्रीलस्तेन ।

विभीषण हृति । रामनाराचानुकारिणा = राघवप्रचयेत्तु विद्युत्वकेन । तुहिनकर-
किरणप्रकरेण = चन्द्रमयूखसमूहेन । समुन्मीलितमेव = प्रादुर्भूतमेव । रात्रसमूह-
सदृशं तिमिरसमूहं निवारयितुं रामनाराचरसदृशेन चन्द्रमयूखसमूहेन प्रादुर्भूत-
मिति भावः ।

समूहके समान आकार थाके, आकाशको आच्छादित करनेवाले और कस्तूरीके समान
कान्तिसे युक्त अन्धकार दिशारूप गुहाओंमें अतिशय ही प्रादुर्भूत हो रहे हैं ॥ ५४ ॥

राम—अरे ! किस प्रकार रात्रसमूहका अनुकरण करनेवाला अन्धकारसमूह फैल
ही गया ।

विभीषण—इधर भी रामके नाराचका अनुकरण करनेवाला चन्द्रमाका किरणसमूह
फैल ही गया ।

सुश्रीव—यह ठीक है । ये—

क्षीराऽधेल्हरीषु फेनधवलाऽन्द्रोपलेषु चव-

त्पाथः शीकरिणो विकासिकुमुदकोडे रजःपित्तराः ।

उन्मीलन्ति चकोरचञ्जुगहने छिन्नप्ररुदाऽथम-

त्कुर्वन्तः प्रियविश्रयुक्तरमणीगांत्रे सुधांशोः कराः ॥ ५५ ॥

विभीषणः—एवमेतत् । इदानीं हि—

शंकरार्थतनुबद्धपार्थतीकुकुमाकुचकोरकाकृतिः ।

चन्द्रोदयं वर्णयति—क्षीराऽधेरिति । क्षीराऽधेः लहरीषु फेनधवलाः चन्द्रोप-
लेषु चवत्पाथः शीकरिणः विकासिकुमुदकोडे रजःपित्तराः चकोरचञ्जुगहने छिन्न-
प्ररुदाः प्रियविश्रयुक्तरमणीगांत्रे चमकुर्वन्तः सुधांशोः करा उन्मीलन्तीलवन्धयः ।

क्षीराऽधेः = क्षीरसमुद्रस्य, लहरीषु = तरङ्गेषु, फेनधवलाः = डिप्टीरशुक्लाः,
‘ठिप्टीरोडिथिकफः केन’ इत्यमरः । चन्द्रोपलेषु = चन्द्रकान्तमणिषु, चवत्पाथः
शीकरिणः = चवत्सः (गलन्तः) पाथः-शीकराः (अस्तुकणाः) येषां ते, ‘अत
इनिटनौ’ इतीनिप्रत्ययः । विकासिकुमुदकोडे=विकासिनां (प्रकुञ्जानाम्) कुमुदानां
(कैरवाणाम्) क्रोडे (अस्तुन्तरे) रजःपित्तराः = परागनीराः, चकोरचञ्जुगहने =
चकोरणां (चन्द्रिकापायिनां पश्चिमिदोपाणाम्) चञ्जुगहने (त्रोटिवने), छिन्न-
प्ररुदाः = प्राक् सङ्घोचे छिन्नाः (लुप्ताः) पश्चात् प्रसारणे प्ररुदाः (उद्गताः),
'पूर्वकालेकसर्वजरसुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समाप्तः । प्रियविश्रयुक्तर-
मणीगांत्रे = प्रियेण (वज्रभेन) विश्रयुक्ता (विरहिता) या रमणी (नारी) तस्या
गांत्रे (शरीरे), 'जात्याव्यायायामेकसिम्बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति जातावेकवच-
नम् । चमकुर्वन्तः = चमकारं कुर्वन्तः, अतिशयकोमला अप्येते तुहिनकरकराः
प्रियविश्रयुक्तानां कुते कथञ्चारं कलेशाऽतिशयसुत्पादयन्तीति विस्मयरसे विवर्धत इति
भावः । सुधांशोः=चन्द्रमसः, कराःकिरणाः, उन्मीलन्ति = प्रादुर्भवन्ति । आधेयाः
पदार्थस्तज्जाधारेषु यहुरूपतया प्रतीयन्ति इति भावः । शार्दूलविक्षीडितं वृत्तम्॥५५॥

शङ्कराऽर्थतनुबद्धपार्थतीकुकुमाकुचकोरकाकृतिः शाशी

क्षीरसमुद्रकी तरहीं पर केनोंके समान सफेद, चन्द्रकान्तमणियों पर बल प्रकट करने
वाली, विकसित कुमुदोंके भीतर परागके समान गौर, चकोरोंके चञ्जुरुप वनमें पहले
सङ्घोचमें छिन्न और लीदे प्रसारणमें उद्गत और प्रियसे विशुद्धी दुई नारीके शरीरमें चम-
कार करनेवाली चन्द्रकिरणें प्रकट हो रही हैं ॥ ५५ ॥

विभीषण—यह ठीक है । अभी—

यहुरके अद्यशरीरमें आज्ञव करनेवाली पार्थीके केसरसे लिप्त स्तनकोरके समान

सूचयते कमलिनीभिरुचमत्पद्मकोशकरलीलया शशी ॥५६॥
 लघमणः—(सकौतुकम्) एवमेतत् ! अहो !
 च्वान्तौषे शितिकण्ठकण्ठमहसि प्राप्ते प्रतीचीमुखं
 प्राचीमञ्चति किञ्च दुग्धलहरीमुखे विधोर्धामनि ।
 पृतत्कोकचकोरशोकरभसम्लानप्रसन्नोऽप्नसद्—

कमलिनीभिः उन्नमत्पद्मकोशकरलीलया सूचयत इत्यन्वयः । शङ्कराधर्तनुवदपार्वती-
 कुकुमाक्कुचकोरकाङ्गतिः = शङ्करस्य (शिवस्य) अर्धतनी (अर्धशरीरे) वदा
 (कृताश्रया) या पार्वती (उमा) तस्याः कुकुमाऽङ्कः (काश्मीरजलिषः) यः
 कुचकोरकः (पयोधरकुड्मलः) तस्येव आङ्गतिः (आकारः) यस्य सः, तादेह
 शशी=चन्द्रः, कमलिनीभिः = पश्चिनीभिः, उन्नमत्पद्मकोशकरलीलया = उच्चमन्
 (उच्चतो भवन्) यः पद्मकोशः (कमलमुकुलः) तस्मिन्या करलीला (किरण-
 विलासः) तथा । सूचयते = शोत्यते । चन्द्रोदये कमलिन्यो विमीलन्ति तात्र शङ्कर-
 वामाङ्गस्थपार्वतीकुचकुड्मलाकारं चन्द्रमसं सूचयन्तीति भावः । अत्रोपमाऽङ्गकारः ।
 रथोद्धताकृतम् ॥ ५६ ॥

च्वान्तौषे इति । शितिकण्ठकण्ठमहसि च्वान्तौषे प्रतीचीमुखं प्राप्ते, किञ्च
 दुग्धलहरीमुखे विधोः धामनि प्राचीम् अञ्चति, पृतव, त्रैलोक्यं कोकचकोरशोकर-
 भसम्लानप्रसक्षोऽप्नसद्वप्नातोर्मिकदम्बचुमितम् इव आभासत इत्यन्वयः ।

शितिकण्ठकण्ठमहसि = शितिकण्ठस्य (शिवस्य) कण्ठः (गळः) इव महः
 (कान्तिः) यस्य, तस्मिन् । हरकण्ठसद्वयो नीलवर्णं इति भावः । तादेह च्वान्तौषे अ-
 अनधकारसमूहे, 'अनधकारोऽस्मियां च्वान्तं तस्मिस्तं तिमिरं तमः ।' इत्यमरः ।
 प्रतीचीमुखं = पश्चिमविलमुखं प्राप्ते = आसादिते, किञ्च = अथ च, दुग्धलहरीमुखे=
 शीरतरङ्गसुन्दरे, गौरवर्णं इति भावः । तादेह विधोः = चन्द्रमसः, धामनि=प्रकाशः,
 प्राचीं = पूर्वदिशाम्, अञ्चति = गच्छति सति, प्राच्यो चन्द्रोदये सतीति भावः,
 उभयद्वाऽपि 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी । पृतव् = पुरोवर्ति, त्रैलो-

आङ्गतिसे शुक्त चन्द्रमा कमलिनियोसे उन्नत कमलमुकुलमे किरणविलाससे सूचित किये जा-
 रहे हैं ॥ ५६ ॥

लघमण—(कुतूहलके साथ) यह ठीक है । अहो !

नीलकण्ठके कण्ठके समान कान्तिसे शुक्त अनधकारसमूहके पश्चिम दिशाके अग्रभागमें
 प्राप्त होने पर और शीरतरङ्गके समान सुन्दर चन्द्रप्रकाशके पूर्वदिशाको प्राप्त होने पर
 यह लोकत्रय चक्रवाकों और चक्रोरोंके शोक और दृष्टि से खिल्ल और प्रफुल्ल दृष्टिपातोंके

हक्षपातोर्मिकदम्बचुम्बितमिव षेषोऽयमाभासते ॥ ५७ ॥

रामः—बत्स ! पश्य मेवत् । इदानीं हि—

शीतांशुस्फटिकालवालवलयद्रागुह्लसत्कौमुदी-

वल्लीनूतनपल्लवाच्चितमिव प्राप्य क्षणं ताम्रताम् ।

चञ्चन्मत्तचकोरचञ्चुघटनाच्छिद्वाप्रकाण्डस्युत

क्षीरस्यन्दनिरन्तरप्लुतमिव श्वेतं वियद्वासते ॥ ५८ ॥

वर्ण = भुवनत्रितयं, कोकचकोरशोकरभसम्भानप्रसज्जोऽसदृक्षपातोर्मिकदम्बचुम्बित-
नम् इव = कोकाः (चक्रवाकाः) चकोराः (चन्द्रिकापायिनः पश्यिदिशेषाः) तेषां
कमेण शोकरभसम्भान (विषावहपांभ्याम्) भ्लानप्रसज्जी (खिञ्चप्रकुहलौ) यौ
दक्षपाती (दक्षिपाती) सयोर्हर्मिकदम्बेन (तरङ्गसमूहेन) चुम्बितम् इव (सम्ब-
दम् इव), आभासते = प्रकाशते । पश्यिदिशि सुर्येऽस्तमिते पूर्वस्यां च चन्द्रोदये
जाते वथाकमं चक्रवाकस्य विषादेन चकोरस्य हर्षेण च लोकव्रयमयि संस्थां योतत
इति भावः । अत्रोपमायथासंख्योपेच्छणांमहाक्षिभावेन सङ्करः । शादूँडविक्षीडितं
चृतम् ॥ ५९ ॥

शीतांश्चिति । शीतांशुस्फटिकालवालवलयद्रागुह्लसत्कौमुदीवल्लीनूतनपल्लवाऽच्छि-
तम् इव इव इवं ताम्रतां प्राप्य चञ्चन्मत्तचकोरचञ्चुघटनाच्छिद्वाप्रकाण्डस्युतचीर-
स्पन्दनिरन्तरप्लुतम् इव श्वेतं वियत् भासत इत्यन्बयः ।

शीतांशुस्फटिकालवालेत्यादिः = शीतांशुः (चम्बः) एव स्फटिकालवालं
(सितोपलावापः) तस्य वलयः (मण्डलम्) तस्मिन् द्राक् (शीघ्रम्) उल्लसन्ती
(शोभमाना) या कौमुदी (चन्द्रिका) सैव वल्ली (लता) तस्या नूतनानि
(नवीनानि) यानि (पश्यवानि) तैरज्जितम् इव (शोभितम् इव), इवं = कञ्जि-
कालं ताम्रतां = रक्षण्टां, प्राप्य = आसाद, चञ्चन्मत्तेत्यादिः = चन्चन् (अमन्)
यो मत्तः (मदयुक्तः) चकोरः (चन्द्रिकापायी पक्षी), तस्य चञ्चुघटनया (ब्रोटि-
संख्योजनया) छिक्षः (खण्डितः) योऽप्रकाण्डः (लताप्रभागः) तस्मात् च्युतः

तरङ्गसमूहसे सम्बद्धके समान प्रकाशित हो रहा है ॥ ५९ ॥

राम—बत्स ! यह ठोक है । इस समय—

चन्द्ररूप स्फटिकालवालके मण्डलमें शोभ शोभमान चन्द्रिकारूप लताके नये पल्लवोंसे
शोभितके समान होकर कुछ कालतक लाल होकर भ्रमग करते हुए मत्त चकोरकी चञ्चु-
योजनासे खण्डित लताके जग्मायगे गिरे हुए रसप्रक्षवसे निरन्तर व्यासके समान होकर
सकेद होकर आकाश प्रकाशित हो रहा है ॥ ५८ ॥

(पुनर्विलोक्य) (सकौतुकम्) वत्स लक्ष्मण,
पश्योदेति वियोगिनां दिनमणिः शङ्खारदीक्षामणिः
प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तकमणिश्चण्डीशचूडामणिः ।
तारामौकिकहारनायकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनी—
काञ्जीमध्यमणिश्चकोरपरिष्विच्छन्तामणिश्चन्द्रमाः ॥ ५६ ॥

(गलितः) यः चीरस्यन्दः (रसप्रस्थवः) तेन निरन्तरम् (अनवरतं यथा तथा)
आप्णुतम् इव (व्याप्तम् इव), श्वेतं = शुक्लवर्णं, विषयं = आकाशं, भासते
शोतते । सायद्वाल आकाशमण्डलं प्राक तात्रवर्णं पश्चात् श्वेततामुपगतमिति भावः ।
अत्र रूपकोषेष्योः संख्यिः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

पश्योदेतीति । वियोगिनां दिनमणिः शङ्खारदीक्षामणिः प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तक-
मणिः चण्डीशचूडामणिः तारामौकिकहारनायकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनी काञ्जीमध्य-
मणिः चकोरपरिष्विच्छन्तामणिः चन्द्रमाः उदेति । पश्येत्यन्वयः ।

वियोगिनां = कान्तावियुक्तानां, दिनमणिः = सूर्यं, सूर्यसमतापकारित्यादिति
भावः । सिंहो माणवक इति वशलाक्षणिकोऽयं प्रयोगः । शङ्खारदीक्षामणिः = शङ्खारस्य
(आदिरसस्य) दीक्षायां (नियमे) मणिः (रत्नम्) उद्दीपकवादिति भावः ।
प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तकमणिः = प्रौढः (प्रगल्भः) योऽनङ्गः (कामदेवः) एव भुजङ्गः
(सर्पः) तस्य मस्तकमणिः (शिरोरत्नम्) । चण्डीशचूडामणिः = चण्डीशः
(शङ्खरः) तस्य चूडामणिः (शोलरः), तारामौकिकहारनायकमणिः = ताराः (नक्ष-
त्राणिः) एव मौकिकहारः (मुक्तामाला) तत्र नायकमणिः (मेहनामकं प्रधान-
रत्नम्), अत्र हारपदेवैव मुक्तामालारूपाऽऽव्ययोत्तेऽपि पुनर्मौकिकपदमन्यरत्नाऽ-
मित्रितव्यं शोतयतीति दर्पणकाराऽनुसृतः पन्थाः । कन्दर्पसीमन्तिनीकाञ्जीमध्य-
मणिः = कन्दर्पसीमन्तिन्याः (मदननार्थाः, रत्नेरिति भावः) काल्प्यां (मेललायाम्)
मध्यमणिः (प्रधानरत्नम्) । चकोरपरिष्विच्छन्तामणिः = चकोराणां (चन्द्रकापा-
यिनां पश्चिमिश्रेष्टाणाम्) परिष्विदि (सभायां, समूहे इति भावः । 'रमणी'ति
पाठान्तरे रमणीनां = वशलमानां, चकोरीणामिति भावः) चिन्तामणिः (चिन्ति-

(किर देखकर कौतूहलके साथ) वत्स कहग !

वियोगियोंके लिए सूर्य त्रुट्य, शङ्खारकी दीक्षामें मणिसमान, प्रगल्भ कामदेवरूप सर्प
के मस्तकमणि, शङ्खरके चूडामणि, नक्षत्रवर्गरूप मुक्तामालाके मेहनामक प्रधान रत्न,
कामपत्नीकी मेललामें प्रधानरत्न और चकोरोंकी समामें चिन्तामणित्रुट्य चन्द्रमा उरित
ही रहे हैं, देखो ॥ ५७ ॥

लक्षणः—एषमेतत् । अयमसौ
स्वैरं कैरवकोरान् चिदलयन्यूनां मनः खेदय-
न्नमभोजानि निमीलयन् सृगदशां मानं समुन्मीलयन् ।
ज्योत्स्नां कन्दलयन् दिशो धबलयन्नुद्गेलयन् वारिधीन्-
कोकानाकुलयस्तमः कबलयन्निन्दुः समुज्जम्भते ॥ ६० ॥

ताऽर्थपूरकरत्नम्) । पताका गुणगणविशिष्टः चन्द्रमाः = चन्द्रः, उद्देति = उद्ग-
चक्षति । पश्य = विलोकय, तमिति शेषः । अत्र स्फकमलङ्कारः । शार्दूलविक्री-
दितं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

स्वैरमिति । कैरवकोरकान् स्वैरं विदलयन् यूनां मनः खेदयन् अभोजानि निमी-
लयन् सृगदशां मानं समुन्मीलयन् ज्योत्स्नां कन्दलयन् दिशो धबलयन् वारिधीन्-
उद्गेलयन् कोकान् आकुलयन् तमः कबलयन् तुम्दुः समुज्जम्भत हृत्यन्ययः । कैरव-
कोरकान् = कुमुदकुड्मलान्, स्वैरं = वयेष्ट, विदलयन् = विकासयन्, यूनां =
तरणीयां तरणानां च, सुवतयश्च युवानश्चेति युवानस्तेषां, 'पुमान्निष्ठये' एकशेषः ।
मनः = चित्तं, खेदयन् = पीडयन्, कामोदीपनादिति भावः । अभोजानि = कम-
लानि, निमीलयन् = मुद्रयन्, सृगदशां = हरिणालीणां सुन्दरीणां, मानं = संमानम्
समुन्मीलयन् = विकासयन्, प्रसारयज्ञित्यर्थः । चन्द्रोदये कामोदीपनाच्यानः खेद-
विगमाऽर्थं हरिणेलणानां सम्मानं कुर्वन्तीति भावः । अत्र 'समुन्मीलय'ज्ञित्यस्य
'सियिद्य'ज्ञिति पूर्वव्याख्यानं चिन्तये सोपसर्वधात्वर्थविरोधात् । पूर्वं च ज्योत्स्नां=
चन्द्रकां, कन्दलयन् = अकुरयन्, उद्पादयज्ञिति भावः । दिशः = आशाः धबल-
यन् = धबड़ा: कुर्वन्, 'तत्करोति तदाचषट्' हहति गिजन्ताङ्गुटः जातप्रत्ययः । वारि-
धीन् = समुद्रान्, उद्गेलयन् = तीरातिक्रामकान् विदधत्, चन्द्रोदये समुद्रजल-
मृद्धिभंवतीति लोकप्रसिद्धिः । वेलाम् (तीरभूमिम्) उक्कान्ताः, उद्गेलाः, 'अत्यावद्यः
क्रान्ताच्यर्थं द्वितीयये'ति समाप्तः । उद्गेलान् कुर्वन् उद्गेलयज्ञित्यत्र पूर्वसूत्रेण गिज-
न्ताङ्गुट् । कोकान् = चक्रवाकान्, चक्रवाकीश्वरवाकांश्चेति भावः । कोकयश्च कोकाक्ष
कोकास्तान्, 'पुमान्निष्ठये' एक शेषः । 'कोकञ्चकञ्चकवाको रथाङ्गाहृत्यनामकः ।'

लक्षण—यह ठीक है । ये—

कुमुदोंके कुड्मलोंको वयेहस्पसे विकसित करते हुए, तरणी और तरणोंके मनको
पीछित करते हुए, कमलोंको निमीलित करते हुए, सुन्दरियोंके सम्मानको बढ़ाते हुए,
दिशाओंको उद्गवल करते हुए, समुद्रोंको उद्गेलित करते हुए, चक्रवाकोंको आकुल करते हुए
और अन्धकारको इटाते हुए, चन्द्रमा प्रादुर्भूत हो रहे हैं ॥ ६० ॥

विभीषणः—सखे सुग्रीव ! पश्य ।

मयूरनश्चरत्रुटच्चिमिरकुम्भकुम्भस्थलो-

चछुलात्तरलातारकाकपटकीर्णमुक्तागणः ।

पुरन्दरहरिहरीकुहरगर्भसुसोतिथत-

स्तुपारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥ ६५ ॥

सुग्रीवः—सखे विभीषण, पश्य ।

हत्यमरः । आकुलयन् = आकुलाम्बुद्धम्, चन्द्रोदयकाले कोकाः स्वभार्या विशुद्ध
सोकाकुला भवन्तीति लोकप्रसिद्धिः । तमः = अन्धकारं, कवलयन् = ग्रासं कुर्वन्,
निवारयक्षिति भावः । हन्तुः = चन्द्रः, समुज्जुम्भते = प्रादुर्भवति । विदलनादिष्वने-
कक्षियास्थे ककारकस्येन्द्रोः सर्वादीपकमलङ्कारः । शादूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मयूरेति । मयूरनश्चरत्रुटच्चिमिरकुम्भकुम्भस्थलोचछुलात्तरलातारकाकपटकीर्ण-
मुक्तागणः पुरन्दरहरिहरीकुहरगर्भसुसोतिथतः तुपारकरकेसरी गगनकाननं गाहत
हत्यन्वयः ।

मयूरस्त्ररेत्यादिः = मरूसाः (किरणाः) पूर्व नक्तराः (नक्ताः) तखुटत्
(छिन्नत्) तिमिरम् (अन्धकारम्) पूर्व कुम्भी (हस्ती) तस्य यक्षुम्भस्थलं
(मस्तकपिण्डः) तस्मात् उच्छुलन् (उद्गृह्णन्) तरलानां (चञ्चलानाम्) तार-
काणां (नक्तनामाम्) कपटेन (ढुलेन) कीर्णः (प्रचितिः) मुक्तागणः (मौक्किक-
पटलम्) येन सः । एवुः पुरन्दरहरिहरीकुहरगर्भसुसोतिथतः = पुरन्दरस्य (हन्दस्य)
या हरित् (दिशा, प्राचीति भावः) सैव दरी (गुहा) तस्याः कुहरगर्भं (समी-
पाऽऽम्बन्तरभागे) सुसोतिथतः (प्राक् सुषुप्तः = निद्राणः, पश्चात् उरिथतः = कृतो-
रथानः) । पूर्वकालसमाप्तः । पूर्वाहाशः तुपारकरकेसरी = तुपारकरः (हिमाशः,
चन्द्र इति भावः) पूर्व केसरी (सिंहः), गगनकाननं = गगनम् (आकाशम्)
पूर्व काननं (वनम्) गाहते = प्रविशति । चन्द्र पूर्व सिंहः मयूरवैरेव नखैः तिमिर-
स्थैर्य हस्तिनो मस्तिकं विद्यार्थं ततस्तारकाच्छुलेन मुक्तागणं प्रसार्य प्राचीदिशा पूर्व
दर्यां अध्यन्तर भागे सुसोतिथतः सन् आकाशमेव येन प्रविशतीति भावः । अत्र
कैतवाऽपहृति साङ्गरूपकयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ६१ ॥

विभीषण—मित्र सुग्रीव ! देखो—

किरणरूप नालूनोसे छिन्न होते हुए अन्धकाररूप द्वार्थीके मस्तकपिण्डसे ताराभोके
वहामेसे भौतिक्योंको विकीर्णकर पूर्वदिशारूप गुफाके समीप अध्यन्तर भागमें सौकर उठा
दृश्या चन्द्ररूप सिंह आकाशरूप येनमें प्रवेश कर रहा है ॥ ६१ ॥

सुग्रीव—मित्र विभीषण ! देखो ।

यः श्रीखण्डतमालपत्रति दिशः प्राच्याः, स्मरचमापतेः
 पाण्डुच्छुब्रति, दन्तपत्रति वियहलदमीकुरज्ञीदशः ।
 केलिश्वेतसहस्रपत्रति रतेः, किञ्च चपायोषितः
 कीडाराजतसीधुपात्रति शशो सोऽयं जगन्नेत्रति ॥ ६२ ॥
 रामः—(निर्वर्ण्य)

सितकिरणकपोलामालिमालोकयन्ती
 तिमिरविरहतापव्याकुलां व्योमलदमीम् ।

य हृति । यः प्राच्या दिशः श्रीखण्डतमालपत्रति, स्मरचमापतेः पाण्डुच्छुब्रति, वियहलदमीकुरज्ञीदशो दन्तपत्रति; रतेः केलिश्वेतसहस्रपत्रति, किञ्च चपायोषितः कीडाराजतसीधुपात्रति, सोऽयं शशी जगन्नेत्रतीर्थन्वयः ।

यः = शशी, प्राच्या = पूर्वस्थाः, दिशः = आकाशायाः, नायिकास्त्रपात्रा हृति भावः । श्रीखण्डतमालपत्रति=श्रीखण्डस्थ (मलयजस्थ) तमालपत्रति (तिळकवदाचरति), 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न खियाम्' इत्यमरः । स्मरचमापतेः = स्मरः (कामदेवः) एव चमापतिः (राजा), तस्य । पाण्डुच्छुब्रति= श्वेतच्छुब्रमिवाचरति । वियहलदमीकुरज्ञीदशः = वियतः (आकाशस्थ) लक्ष्मीः (शोभा) एव कुरुक्षेत्रक् (सुरीनयना, नायिका) तस्याः, दन्तपत्रति=कर्णाडिलहुरमिवाचरति । रतेः = कामदेवभायाः, केलिश्वेतसहस्रपत्रति = केशर्यर्थ (कीडार्थम्) यत् श्वेतसहस्रपत्रं (हुक्कलकमलम्) तद्वदाचरति । किञ्च = अपरं च, चपायोषितः = चपा (रात्रिः) एव योषित् (खो) तस्याः । कीडाराजतसीधुपात्रति = कीडायां (केळी) यद्ग्राजतं (रजतनिर्मितम्) सीधुपात्रं (सुरापानभाजनम्) तद्वदाचरति, कामोहीपकथादिति भावः । सः = तादृशः, अयं = संप्रति प्राच्यामुदितः, शशी = चन्द्रः, जगन्नेत्रति = जगतः (लोकस्थ) नेत्रति (नेत्रवदाचरति), प्रकाशकत्वादिति भावः । स्वप्नोपमयोः सङ्क्लरः । शालूँ लविकीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

सितकिरणेति । तिमिरविरहतापव्याकुलां सितकिरणकपोलां व्योमलदमीम्

जो पूर्वदिशाके चन्दनतिळकके समान, कामदेवकृप राजाके सफेद छात्रके समान, आकाशकी शोभासुर सुन्दरीके कर्णाडिलहुरमके समान, रतिकी कीडाके लिए हुक्कल कमलके समान और रात्रिकृप खोकी क्लोलामें रजतनिर्मित सुरापानके समान आचरण करते हैं, वैसे ये चन्द्रमा छोड़के नेत्रके समान हो रहे हैं ॥ ६२ ॥

राम—(देखकर)

अन्यकारसे विदोगके सन्तापसे अतिशय आकुड़ और चन्द्रकृप क्लोलसे तुक्क आकाश

रजनिरमलताराशीकरैः सिक्खमस्याः

परिमलयति गात्रं चन्द्रिकाचन्दनेन ॥ ६३ ॥

(पुनर्विमूर्शय, स्वगतम्)

इन्दुरिन्दुरिति किं दुराशया, विन्दुरेष पयसो विलोक्यते ।

आळिम् आळोक्यन्ती रजनिः अमलताराशीकरैः सिक्खम् अस्याः गात्रं चन्द्रिका-
चन्दनेन परिमलयतीत्यन्वयः ।

तिभिरविरहतापव्याकुलां = तिभिरात् (अन्धकारात्) यो विरहः (विषेषः)
तेन यस्तापः (सन्तापः) तेन व्याकुलाम् (अतिशयाकुलाम्) । सितकिरणकपो-
लां = सितकिरणः (शुभ्रांश्चुः, चन्द्र इति भावः) एव कपोलः (गणहः) यस्या-
स्ताम् । अत्र कपोलस्याऽङ्गत्वेऽपि वहृष्टवात् 'न क्रोडादिवहृच' इति शीपभावः ।
अतः 'सितकिरणकपोली' मिति पाठान्तरमसाधु । तार्की व्योमलधमीम् = आकाश-
शोभाम्, आळिं = सखीम्, आळोक्यन्ती = पश्यन्ती, रजनिः = रात्रिः, अमल-
ताराशीकरैः = अमलताराः (निर्मलतारकाः) एव शीकराः (अमुकणाः), तः ।
सिक्खम् = उचितम् । अस्याः = व्योमलधम्याः सख्याः, गात्रं = शरीरं, चन्द्रिकाचन्द-
नेन = चन्द्रिका (ऊपोरस्मा) एव यच्चन्दनं (श्रीखण्डरसः), तेन । परिमलयति =
परिमलयुक्तं करोतीति भावः । पतिविरहसन्तासां सखीं यथा तस्याः सखीं तापाप-
नोदाय जलसेकेन मलयजद्वेषं च तद्वङ्गं लिप्यति तथैव रात्रिरपि निजसखीं व्योम-
लधमीं ताराऽमुकणीः सिक्खया चन्द्रिकाचन्दनेन योजयतीति भावः । अत्र रूपक-
मलङ्कारः । मालिनीशुक्लम् ॥ ६३ ॥

इन्दुरिति । इन्दुः इन्दुः इति दुराशया किम् ? एष पयसो विन्दुः विलोक्यते ।
ननु मृगीहसः इदं दयामाकोमलकपोलम् आननं विजयत दूर्घटन्ययः ।

इन्दुरिन्दुरिति = चन्द्रधन्द इति, दुराशया = असत्यतुष्णया किं=किं प्रयोजनम् ।
शूपः = पुरो दृश्यमानः, पयसः = जलस्य, विन्दुः = पृष्ठतः, विलोक्यते = दृश्यते ।
योऽयं गगनमण्डलाऽविथितः प्रकाशगुणञ्चन्द्रत्वेन संभाव्यते नाऽयं चन्द्रः प्रस्तुत
चलविन्दुरेवाऽयमाहादकत्वादिधर्माणामयोगादिति भावः । तर्हि कन्दन्द इति

शोभारूप सखीको देखती हुई रात्रि निर्मलतारात्म जलकणोंसे सिक्ख इस (आकाशशोभा)
शरीरको व्योत्तनारूप चन्दनरससे मुग्धित कर रही है ॥ ६३ ॥

(किर विचार कर मन ही मन)

'चन्द्र चन्द्र' इस प्रकार असत्यतुष्णासे क्या होता है ? यह तो पानीकी बूँद ही
देखी जा रही है । यह मून्दरी (सौता) का दयाम और कोमङ्ग कपोलबाका मुख ही

नन्विदं विजयते मृगीहशः, शमामकोमलकपोलमाननम् ॥ ६४ ॥
(इुनः सीतां प्रत्यपवार्य)

तन्वि ! त्वद्वदनस्य विभ्रमलवं लावण्यवारांनिधे-

रिनुः सुन्दरि ! दुर्घसिन्मुलहरीविन्दुः कथं विन्दतु ?
उत्कल्लोलविलोचने ! लाणमयं शीतांशुरालम्बता-
मुम्मीलालनवनीलनीरजवनीलेलन्मरालथियम् ॥ ६५ ॥

प्रतिवादवति—नन्विति । ननु = यतः, मृगीहशः = हरिणीनयनायाः, सीताया इति भावः । इदं = पुरतो दृश्यमानं, श्यामकोमलकपोलः = श्यामः (कृष्णः, अलकसंयोगेनेति भावः) कोमलः (सूदुः) कपोलः (गण्डः) वर्सिंस्तत् । तादक्षम् आननं = मुखं, विजयते=सर्वोल्क्येण वर्तते । आङ्गादकव्यादिवर्मयोगिल्लासीतामुखमेव चन्द्रः, आकाशमण्डलस्यः प्रकाशपुञ्जस्तु पयोविन्दुरेवेति भावः । अत्र प्रतीपमलङ्कारस्तत्त्वं चलं यथा साहित्यदर्पणे:—‘प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेवत्प्रकल्पनम् । निष्कलालवाऽभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते’ ॥ इति । रथोदत्तामूलम् ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तमेवाऽर्थं प्रकाशान्तरेण समर्थयते—तन्वीति । हे तन्वि ! हे सुन्दरि ! दुर्घसिन्मुलहरीविन्दुः इन्दुः लावण्यवारांनिधे: त्वद्वदनस्य विभ्रमलवं कथं विन्दतु ? हे उत्कल्लोलविलोचने ! अर्यं शीतांऽनुः लाणम् उन्मीलालवनीलनीरजवनीलेलन्मरालथियम् आङ्गादवतामित्यन्वयः ।

हे तन्वि = हे कृशोवरि !, हे सुन्दरि = हे लावण्यवति सीते !, दुर्घसिन्मुलहरीविन्दुः = दुर्घसिन्मुलः (शीरसमुद्रः) तस्य लहरी (तरङ्गः) तस्या विन्दुः (पृष्ठतः, चुद्रांश इति भावः), तादक्ष इन्दुः = चन्द्रः, लावण्यवाराञ्जिधे: = सौन्दर्यसिन्धोः, त्वद्वदनस्य = त्वम्मुखस्य, विभ्रमलवत्वं = विलासलेशमपि, कथं = केव ग्रकारेण, विन्दतु = कम्भती, ‘विद्वृ लाभे’ इति धातोलोट् । शीरसागरतरङ्गस्य चुद्रांशरूपरचन्द्रः सौन्दर्यसागरस्य त्वम्मुखस्य विलासलेशमपि कथक्षारं प्राप्तं समर्थः स्यादिति भावः । हे उत्कल्लोलविलोचने = उच्चती कल्लोली (महातरङ्गी) इव विलोचने (चन्द्ररूपसे) सर्वोल्कर्षे नदं रहा है ॥ ६५ ॥

(किर केवल सीताको सुनाकर)

हे कृशोवरि ! हे सुन्दरि ! शीरसमुद्रकी तरङ्गके विन्दुरूप इन्दु सौन्दर्यके समुद्ररूप दुन्दरारे मुखके विलासके केशको भी कैसे प्राप्त करे ? महातरङ्गोंके समान विशाल नेत्रोंसे सम्बन्ध हे सीते ! वह चन्द्र कुछ समयतक विकसित नये नीककमलोंके उपवनमें खेलते हुए राजांसकी शोभाका आकर्षन करे ॥ ६५ ॥

सोता—(लब्धां नाटयति) (विलोक्य, हृषेण) अहो, कथमयमुन्मीलित एव । (अहो, कहमिमो उम्मीलिदो जेत्व ?)

मुकुलीकृतारविन्दो मानवतीमानवारणमृगेन्द्रः ।
त्रिभुवननयनानन्दो रजनीमुखचन्दनश्चन्दः ॥ ६५ ॥
[मुकुलीकृतारविन्दो मानवैर्माणवारणमृगेन्द्रः ।
तिहुआणग्राणारविन्दो रञ्जनीमुखचन्दणो चन्दा ॥]

(नेत्रे, विशाले इति भावः) यस्याः सा तत्समुद्दी । अर्थं = पुरो इत्यमानः, शीतांशुः = चन्द्रः, शं = कंचित्कालं यावत्, ‘कालाऽख्यनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । उम्मीलज्जवनीलनीरजवनीखेलम्मरालत्रियम् = उम्मीलग्नित (विकसन्ति) नवानि (नृतनानि) नीलानि (असितानि) यानि नीरजानि (कमलानि) तेषां या वनी (अर्थं वनम् , उपवनमिति भावः । अवयवाऽपचयविवक्षायाँ ‘यिद्वौरा-दिभ्यहचेति कीप ।) तस्यां खेलन् (कीडन्) यो मरालः (राजहंसः) तस्य श्रियम् (शोभाम्), आलम्बताम् = आश्रयतु, प्राप्नोत्विति भावः । हे सुन्दरि ! व्यक्तेष्ट-चृत्तिभिः नृतनीलकमलवनोपमे नभसि कीडशन्द्रो राजहंसशोभां लभतामिति भावः । अश्रोपमाऽतिशयोक्त्वोः संसृष्टिः । शार्दूलविज्ञिदितं यृतम् ॥ ६५ ॥

सीतेति । अर्थं = चन्द्रः, उम्मीलितः = विकसितः, उदित इति भावः ।

मुकुलीकृताऽरविन्दु इति । मुकुलीकृताऽरविन्दो मानवतीमानवारणमृगेन्द्रः त्रिभुवननयनानन्दो रजनीमुखचन्दनः चन्द्र इत्यन्यवयः । मुकुलीकृताऽरविन्दः=मुकुली-कृतम् (निमीलितं, स्वोदयेनेति भावः) अरविन्दं (कमलम्) येन सः । मानवती-मानवारणमृगेन्द्रः=मानवत्याः (प्रणयकोपशालिन्याः कामिन्याः) यो मानः (अभिमानः) स पूर्व वारणः (गजः) तस्य मृगेन्द्रः (सिंहः) चन्द्रोदये सति मद्मोही-पनेन मानवत्या मानो निवर्तत इति भावः त्रिभुवननयनाऽनन्दः=त्रिभुवनस्य (छोकत्रयस्य) नयनानाम् (नेत्राणाम्) आनन्दः (आनन्दकारकः, तारकम्यां-शुष्णा) । रजनीमुखचन्दनः=रजनी (रात्रिरूपा या नायिका) तस्या मुखे (वहने) चन्दनः (मलयजलेपः), रात्रिरूपाया नायिकायास्तिलकस्थानीय इति भावः । तारक-म्यां-शुष्णा = हनुः उम्मीलित पूर्वेति पूर्वेण पदद्वयेन सम्बन्धः । आर्या यृतम् ॥ ६६ ॥

सीता—(लक्ष्माका अभिनय करती है ।) (देखकर हर्षसे) ऐसे ये उदित ही हो गये । कमलको मुकुलित करनेवाले अभिमानिनी खीके अभिमानरूप हाथीको एटानेमें सिंह के समान, त्रिभुवनके नेत्रोंके आनन्दकारक, रात्रिरूप नायिकाके मुखमें चन्दनके सदृश चन्द्र उदित ही हो गये ॥ ६६ ॥

रामः—सखे सुग्रीव, पश्य पश्य ।

इन्दोरस्य त्रियामायुवतिकुचतटीचन्दनस्थासकस्य,
ब्योमधीचामरस्य त्रिपुरहरजटावल्लरीकोरकस्य ।

कन्दर्पचोणिपालस्फटिकमणिगृहस्यैतदाखण्डलाशा-
नासामुकाफलस्य स्थगयति जगर्तीं कोऽपि भासां विलासः॥
सुग्रीवः—अये रघुनाथ ! पुनरुक्तमिदमाच्छेचन्द्रमसः किरणविलासः ।

इन्दोरिति । त्रियामायुवतिकुचतटीचन्दनस्थासकस्य ब्योमधीचामरस्य त्रिपुर-
हरजटावल्लरीकोरकस्य कन्दर्पचोणिपालस्फटिकमणिगृहस्य पृतदाखण्डलाशा ना-
सामुकाफलस्य अस्य इन्दोः कोऽपि भासां विलासो जगर्तीं स्थगयतीत्यन्वयः ।

त्रियामेत्यादिः = त्रियामा (रात्रिः) पूर्व युवतिः (तरुणी) तस्याः कुचतटी
(स्तनप्रदेशः) तस्यां चन्दनस्थासकस्य (मल्यजविलेपनस्य), ब्योमधीचाम-
रस्य = ब्योमधियः (आकाशशोभायाः) चामरस्य (प्रकीर्णकस्य), त्रिपुरहरजटा-
वल्लरीकोरकस्य = त्रिपुरहरस्य (शङ्करस्य) या जटा (सदा) सैव वहरी (लता)
तस्याः कोरकस्य (मुकुलस्य) । कन्दर्पचोणिपालस्फटिकमणिगृहस्य = कन्दपः
(कामदेवः) पूर्व चोणिपालः (राजा) तस्य स्फटिकमणिगृहस्य (सितोपलभव-
नस्य), पृतदाखण्डलाशानासामुकाफलस्य = पृष्ठा (पुरोदरस्यमाना) या आखण्ड-
लाशा (इन्द्रदिवा, प्राचीति भावः) तस्या नासायाः (नासिकायाः) मुक्ताफ-
लस्य (मौकिकरूपस्य भूषणस्य), अस्य = पुरो दरस्यमानस्य, इन्दोः = चन्द्रमसः,
कोऽपि = अनिर्बचनीयः, भासां = काम्तीनां, विलासः = विलसनं, जगर्तीं = भुवनं,
स्थगयति = आच्छादयति, व्याप्तोत्तीति भावः । पूर्वोक्तलक्षणलक्षितस्य चन्द्रस्य
प्रकाशो भुवनमण्डलं व्याप्तोत्तीति भावः । अत्र रूपकमलङ्कारः । स्तरग्रहरा कृत्तम् ॥

सुग्रीव इति । पुनरुक्तम् = पौनरुक्तस्यदोषयुक्तम् । आच्छेऽपि = कथयति । त्वत्की-
त्वैव भवलिते जगति चन्द्रमसः किरणविलासस्य भवलीकरणं व्यर्थप्रायमिति भावः ।

राम—मित्र सुग्रीव ! देखो, देखो ।

रात्रिरूप युवतिके स्तनप्रदेशमें चन्दनलेपरूप, आकाशशोभाके चामररूप, लक्ष्मी-
वटारूप लताके कोरकरूप, कामरूप राजाके स्फटिकमणिरथित भवनरूप और पूर्वदिवाकी
नातिकाके मुक्ताफलरूप इस चन्द्रका अनिर्बचनीय कानितिविलास छोकको आच्छादित
कर रहा है ॥ ६७ ॥

सुग्रीव—रघुपते ! चन्द्रमाका किरणविलास पुनरुक्त कहनेके गुण हैं ।

रामः—कथमिव ?

सुग्रीवः—नन्वत एव ।

कर्पूरादपि केरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदी-

कल्लोलादपि केतकादपि चलत्कान्तादगन्तादपि ।

दूरोन्मुक्तकलङ्कशंकरशिरः शीतांशुखण्डादपि

श्वेताभिस्तव्य कीर्तिंभिर्धर्षतिता सप्तार्णवा मेदिनी ॥६८॥

कर्पूरादपीति । कर्पूरादपि केरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदीकल्लोलादपि केतका-
दपि चलत्कान्तादगन्तादपि दूरोन्मुक्तकलङ्कशंकरशिरः शीतांशुखण्डादपि श्वेताभिः
तव कीर्तिभिः सप्तार्णवा मेदिनी धर्षतित्वन्वयः ।

कर्पूरादपि = घनसारादपि, 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभो हिमवालुका ।' इत्य-
मरः । श्वेताभिस्तव्यकीर्तिभिरिति सम्बन्धः । पूर्वं परश्चाऽपि । केरवादपि = कुमुदा-
दपि, दलत्कुन्दादपि = दलत् (विकलत्) यत् कुन्दं (माध्यपुष्पम्), तस्मादपि,
स्वर्णदीकल्लोलादपि = स्वर्णदी (आकाशगङ्गा), तस्याः कल्लोलादपि (महातरङ्गा-
दपि), 'महारसुखोलकस्त्रोलौ' इत्यमरः । केतकादपि = केतकीपुष्पादपि, चलत्कान्ता-
दगन्तादपि = चलन्ती (अमन्ती) या कान्तादहृ (ललनादहृ) तस्याः अन्ता-
दपि (प्रान्तभागादपि), दूरोन्मुक्तकलङ्कशंकरशिरःशीतांशुखण्डादपि = दूरात्
(विप्रकृष्टात्) उन्मुक्तः (परिष्यक्तः) कलङ्कः (लाल्वनम्) येन सः, शङ्करशिरसि
(शिवमस्तके) यः शीतांशुः (चन्द्रः), तत्खण्डादपि (तद्वागादपि, शिवशिरोऽ-
वस्थितार्थचन्द्रादपीति भावः), श्वेताभिः = अधिकतरशुक्लाभिः, तव = भवतो
रामचन्द्रस्य, कीर्तिभिः = यशोभिः, हुष्टिनिश्चिष्टाऽनुप्रहजनिताभिर्लोकेत्तराभिः
यावातिभिरिति भावः । सप्तार्णवा = सप्तसमुद्रशुक्ला, मेदिनी = पृथिवी धर्षतिता =
शुक्लीकृता, अतस्त्वयशोभिरेव धर्षतिताया मेदिन्याः चन्द्रेण स्वकिरणैर्धर्षत्वलीकरणं
पिष्टपेषणमिव व्यर्थप्रायमिति भावः । अत्रोपमेयस्य रामयशस उपमानेभ्यः कर्पूरा-
दिभ्य आधिक्यस्य प्रतीतेव्यतिरेकाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्षीडितं तृत्तम् ॥ ६८ ॥

राम—कैसे ?

सुग्रीव—इतीसे—

कर्पूरं, कुमुदं, विकसित माध्यपुष्पं, आकाशगङ्गाकी महातरङ्गं, केतकीपुष्पं, चश्मल
कान्ताका कटाक्ष और दूरसे कलङ्क छोड़नेवाले शिवमस्तकके अर्धचन्द्र इन सभोंसे भी
अधिक सफेद आपके बशोंसे ही सात समुद्रोंसे तुक्त पृथिवी सफेद बनाई गई है ॥ ६८ ॥

रामः—अलं तुच्छप्रायजलिपतेन ।

विभीषणः—देव ! तुच्छप्रायमेव जलिपतं सुनीयेण । यदुकं मेदिनी धवलितेति । ननु त्रिलोकीतलमेव धवलितमिति वक्तव्यम् । सम्प्रति हि—

समुन्नतघनस्तनस्तवकत्तुम्बितुम्बीफला-
कणम्भुरवीण्या विवृधलोकवामभ्रुवा ।
त्वदीयमुपगोयते हरिकिरीटकोटिस्फुर-
त्तुपारकरकन्दलीकिरणपूरगौरं यशः ॥ ६६ ॥

राम हृति । रामः स्वयशोवर्णनमादिपनिजशालीनतां व्यनक्ति—अलमिति । विभीषणो व्याधाताऽङ्गद्वारेण रामवच आदिपति—समुन्नतेति । समुन्नतघनस्तनस्तवकत्तुम्बितुम्बीफलकग्नम्भुरवीण्या विवृधलोकवामभ्रुवा हरिकिरीटकोटिस्फुर-त्तुपारकरकन्दलीकिरणपूरगौरं त्वदीयं यश उपर्यायित इत्यन्वयः ।

समुन्नतवनेत्यादिः=समुन्नतः (समुद्रः) यो वनस्तनस्तवकः (निविदकुच-गुच्छः) तं सुम्बतीति (स्तृशतीति) हृति समुन्नतघनस्तनस्तवकत्तुम्बितुम्बी तादृशं तुम्बीफलं (वीणाऽवयवः) यस्याः सा, तादृशी फलगन्ती (शब्दायमाना) मधुरा (मधुरस्वरोपेता) वीणा (वल्लकी) यस्याः सा, तथा । तादृश्या विवृधलोकवाम-भ्रुवा =विवृधानां (देवानाम्) लोके (मुखे, स्वर्गं हृति भावः) चामे (सुन्दरे) भ्रुवी (नयनोपरिरोमराजी) यस्याः सा, सुन्दरीति भावः । तथा । देवलङ्घनयेति तापयेत्यम् । हरिकिरीटकोटिस्फुरत्तुपारकरकन्दलीकिरणपूरगौरं=हरिकिरीटस्य (शिव-मुकुटस्य) या कोटि (अग्रभावः) तत्र स्फुरन् (प्रकाशमानः) यस्तुपारकः (हिमांशुः, चन्द्र इत्यर्थः) तस्य या कन्दली (अङ्गकुरः) तस्याः यः किरणपूरः (मयूरसमूहः) तत्समं गौरं (शुक्लवर्णम्), तादृशं त्वदीयं =भवदीयं, यशः =कीर्तिः, उपगोयते =गानेन चर्यते । यस्य ते चन्द्रकिरणधवलं यशः मुरलङ्घनाऽपि पुष्पस्तवकोपमे स्वपयोधरमण्डले वीणा प्रवालं निष्ठाय गायति, तेन मेदिन्येव धव-

राम—तुच्छप्राय वचन कहनेकी आपद्यकता नहीं है ।

विभीषण—महाराज ! शुश्रोवमीने तुच्छप्राय वचन ही कहा है, जो कि 'शुभिवी सपेद बनाई गई है' ऐसा कहा । आपके यशने तीनों लोकोंको सपेद बना ढाला ऐसा कहना चाहिए था । इस समय—समुन्नत गाढ़स्तनगुच्छको स्पर्श करनेवाले तुम्बीफलसे शुक्ल वीणाको बजानेवाली देवलोककी सुन्दरी शिवमुकुटके अग्रभावमें स्थित चन्द्रमाके किरण-समूहके सूट शुक्ल आपके यशका गान करती है ॥ ६७ ॥

रामः—अयि ! लक्ष्मीश्वर ! भवानपि किञ्चिन्धानाथमत्मेवालुगतः
(पुनर्विलोक्य, सहर्षं सुग्रीवं प्रति)

संरभ्मोद्वित्तनकंसमयदशमुखोच्चण्डदोर्दण्डहेला-
कैलासः सप्तलोकीजयमुदितमनोजन्मवादित्रशङ्कः ।

लोलाचीगण्डपालीलवणिमजलघेद्गतः फेनपिण्डः
पश्य व्योमावकाशं विशति विरहिणां दत्तशङ्कः शशाङ्कः ॥७०॥

लिखेति सुग्रीवकथनं तुष्टुप्रायमेव, त्वचशसा त्रिलोकीतलस्य धबलितत्वादिति
भावः । अत्रोपमाऽलङ्कारः । पृथ्वी सृक्षम् ॥ ६९ ॥

राम इति । किञ्चिन्धानाथमतं=सुग्रीवाऽभिमतं, मयशोवर्जनपरत्वमिति भावः ।

संरभ्मोद्वित्तकेति । संरभ्मोद्वित्तनकंसमयदशमुखोच्चण्डदोर्दण्डहेलाकैलासः सप्त-
लोकीजयमुदितमनोजन्मवादित्रशङ्को लोलाचीगण्डपालीलवणिमजलघेः उद्गतः फेन-
पिण्डे विरहिणां दत्तशङ्कः शशाङ्कः व्योमाऽवकाशं विशति । पश्येत्यन्वयः ।

संरभ्मोद्वित्तकेत्यादिः = संरभ्मे (आरभ्मे) उद्वित्तः (स्पष्टः) यो नक्षसमयः
(रात्रिकालः) पश्य दशमुखः (रावणः), तस्योच्चण्डाः (प्रचण्डाः) ये दोर्दण्डाः
(बाहुदण्डाः) तेषां हेलायाः (लीकायाः) कैलासः (कैलासपर्वतः) । रात्रिसमय-
रूपरावणयाहुदण्डोद्धत्तकैलासपर्वतोपमध्यनद् इति भावः । सप्तलोकीजयमुदित-
मनोजन्मवादित्रशङ्कः = सप्तलोकयाः) भुवनसप्तस्य, भूरादिरूपस्येति भावः)
जयेन (विजयेन) सुदितः (हृष्टः) यो मनोजन्मा (मनसिजः, कामदेव इत्यर्थः)
तस्य वादित्रशङ्कः (वात्यकम्भुः) कामोदीपकल्पाकामदेवविजयसूचकवाचशङ्क-
रूपदण्ड इति भावः । लोलाचीगण्डपालीलवणिमजलघेः = लोलाचीणां (चलन-
यनानां, सुन्दरीणाम्) या गण्डपाली (कपोलप्रदेशः) तस्या यो लवणिमा (लाव-
यन्य, सौन्दर्यमित्यर्थः) स पश्य जलघिः (समुद्रः) तस्मात् उद्गतः = उत्तरः, फेन-
पिण्डः = दण्डीरपिण्डः पृथ्वे च विरहिणां = विद्योगिनां, दत्तशङ्कः = दत्तात्रेषः, जीव-
नाशङ्कां कुर्वन्निति भावः । पृतादशः शशाङ्कः = चम्पः, व्योमाऽवकाशम् = आकाश-

राम—लक्ष्मानाथ ! आपनेभी किञ्चिन्धानाथ (सुग्रीव) का ही मत ले लिया ।

(फिर देखकर हर्षपूर्वक सुधीसे)

आरभ्ममें स्पष्ट रात्रिकालरूप रावणके प्रचण्ड बाहुदण्डोंकी लीलाके कैलासपर्वत,
सात लोगोंकी विजयसे प्रसन्न कामदेवके वाचशङ्क, सुन्दरियोंके कपोल प्रदेशके सौन्दर्य
समृद्धते वर्तम फेनपिण्डके समान और विद्योगियोंको शहीत करनेवाले चन्द्रमा आकाश-
प्रदेशमें प्रवेश कर रहे हैं । देखो ॥ ७० ॥

(निर्वर्ण्य । स्वगतम्)

अथं नेत्राद्वेरजनि रजनीवल्लभ इति

अमः कोऽयं प्रज्ञापरिचयपराधीनमनसाम् ।

सुधानामाधारः स खलु रतिविम्बाधरसुधा-

रसासेकस्तिंश्चाद्जनि नयनात्पुष्पधनुषः ॥ ७१ ॥

खदमणः—आर्ये जानकि ! पश्य पश्य ।

प्रदेशं, विशति = प्रविशति । पश्य = दिलोकय, तमिति शेषः । अत्र रूपकमलङ्कारः ।
स्वर्गवरा शृतम् ॥ ७० ॥

अथं नेत्रादिति । अथं रजनीवल्लभः अत्रे: नेत्रात् अजनि प्रज्ञापरिचयपराऽधीन-
मनसां अथं कः अमः । सुधानाम् आधारः सः रतिविम्बाऽधरसुधारसासेकस्तिंश्चात्
पुष्पधनुषो नयनात् अजनि खलिविष्टम्यथः ।

अथं = पुरोहत्यमानः, रजनीवल्लभः = निशापति:, चन्द्रः इति भावः । अत्रे: =
अत्रिनामकर्णः, नेत्रात् = नयनात्, अजनि = उत्पत्तः, 'जनी प्राहुभावे' हृति धातो-
र्लुहि अले: 'दीपजनबुधपूरितायिष्यायिम्बोऽन्यतरस्याम्' हृति चिण्, तस्य 'चिणो
लुहु' हृति लुहु । प्रज्ञापरिचयपराऽधीनमनसां = प्रज्ञायाः (लुहेः) यः परिचयः
(संस्तवः) तस्मिन् पराऽधीनं (परतन्त्रम्) मनः (चित्तम्) वेषां, लेषाम् ।
अथम् = एतादृशः, कः = कीदृशः, अमः = आमितः, मिथ्यामतिरिति भावः । ख्योम-
मण्डलाऽधस्तिंश्चोऽयं चन्द्रोऽधेर्नयनसुधायं योतिरिति मिथ्यामतिरेवेति भावः । एत-
मेवाऽथमुष्पपादयति—सुधानामिति । सुधानाम् = असृतानाम्, आधारः = आश्रयः,
सः = चन्द्रः, रतिविम्बाऽधरसुधारसासेकस्तिंश्चात् = रतोः (कामग्रियायाः) विम्बम्
(विम्बफलम्) इव अधरः (अष्टः) तस्य सुधा (असृतम्) तस्याः रसः (मधु-
रिमा), तेन य आसेकः (आसेचनम्), तेन स्तिंश्चात् (मसृणात्), पुष्पधनुषः =
कामदेवस्य, 'वा संज्ञायाम्' हृत्यनलोऽभावपत्ते रूपम् । नयनात् = नेत्रात्, अजनि =
जातः । रतिविम्बाधरसुधायितात्कामनयनादेव चन्द्रोऽयं संजातः, नोचेद्यस्य कथ-
मेवं विष्णं कामोदीपकलमिति भावः । अत्राऽपहृतिरङ्गादः । शिखरिणीशृतम् ॥ ७१ ॥

(देखकर मन ही मन)

ये चन्द्रमा अत्रिके नयनसे उत्पन्न हुए हैं । यह शानके परिचयमें पराऽधीन मनवालोंका
केता अम है । निष्पत्त दी असृताऽपार वे रतिदेवीके विम्बफलके सहज अपरके रससे
सिंधु कामदेवके नेत्रसे उत्पन्न हुए हैं ॥ ७१ ॥

छत्रमण—आर्ये जानकी ! देखिए, देखिए ।

आनन्दं कुमुदादीनामिन्दुः कन्दलयन्नयम् ।

लहूयत्यम्बराभोगं हनूमानिव सागरम् ॥ ७२ ॥

सीता—अये सुलक्षण लद्मण, स पुनरिदार्नी क रघुकुलकुटुम्ब-
सन्तापशमनचन्दनः पवननन्दनः । (अये सुलक्षण लक्षण । सी उण
दार्नी कहि रहुबलकुटुम्बसन्तापशमनचन्दनो पवणान्दणो)

लद्मणः—आर्य ! स एष रामचन्द्रेण बन्धुमानन्दयितुमयोध्यां प्रहितः ।

सीता—तदस्माभिः किमिति विलम्ब्यते । (ता अहोहिं किंति
विलम्बीश्चादि ।)

(रामो विभीषणमुखमालोकते)

विभीषणः—(निर्गत्य, प्रविश्य च) इदं तत्पुणकाभिधानं विमानरत्न-
मारुद्धाताम् ।

आनन्दमिति । अयम् हन्दुः कुमुदादीनाम् आनन्दं कन्दलयन् हनूमान् सागर-
मिव अम्बराभोगं लहूयतीर्यन्वयः ।

अर्थं = पुरोहश्यमानः, हन्दुः = चन्द्रः, कुमुदादीनां = कैरवचकोरप्रभूतीनाम्,
आनन्दं = हर्षं, कन्दलयन् = जनयन्, हनूमान् = बालभेयः, सागरमिव = समुद्र-
मिव, अम्बराऽऽभोगम् = आकाशमण्डलं, लहूयति = अतिकामति । पूतेन लक्ष्याः
आयोध्यागमनाऽर्थं हनूमतो गगनमण्डललक्ष्यनं सूच्यते । उपमाऽलङ्कारः । अनु-
प्दुष्टात्मम् ॥ ७२ ॥

सीतेति । सुलक्षण = शोभनानि (शूभसूचकानि) लक्षणाभिः (विहानि)
वस्य, तस्मम्बुद्धी । पवननन्दनः = हनूमान् ।

लद्मण इति । अन्दुः = यान्धवं, भरतादिमित्यर्थः । प्रहितः = प्रेवितः ।

ये चन्द्रमा, कुमुद चकोर भादियोंके आनन्दको उत्पन्न करते इए समुद्रको हनूमानके-
समान आकाशमण्डलको लक्षित कर रहे हैं ॥ ७३ ॥

सीता—शूभ लक्षणवाले लद्मणजी । रघुवंशके कुटुम्बके सन्तापको शमन करनेमें
चन्दनके समान पवननन्दन हनूमानजी इस समय कहाँ हैं ?

लद्मण—आर्य ! भैयाने उन्हें बन्धु (भरतादि) को आनन्दित करनेके लिए
अद्योध्यामें भेजा है ।

सीता—तब इमलोग किसलिए विलम्ब (देरी) कर रहे हैं ?

(राम विभीषणका मुख देखते हैं ।)

विभीषण—(बाहर निकलकर और फिर प्रवेशकर) इस पुणक नामके ओह विमान-
पर आरोहण कीजिए ।

(सर्वे विमानारोहणं नाट्यनिति)

रामः—(सकौतुकम्) अये ! तदिदं विमानरत्नं यत्किल त्रिभुवनैकवीरः कुवेरानुजः कुवेरादाजहार ।

लक्ष्मणः—(सामर्थम्) कथमयं किञ्चिन्धामाहिष्मतीपतिम्यः समभागविभक्तलक्ष्मीकोऽपि त्रिभुवनैकवीर इति व्यपदिश्यते ।

रामः—(विहस्य) एवमेतत् ।

तादकठोरभुजयन्त्रनिपीडनेन

निश्चावदतासुपगतैर्दशकण्ठकण्ठैः ।

राम इति । त्रिभुवनैकवीरः = लोकव्रयमुक्तयश्चरः । कुवेराऽनुजः=रावण इत्यर्थः ।

लक्ष्मण इति । किञ्चिन्धामाहिष्मतीपतिम्यः = किञ्चिन्धापतिः (वाणी), माहिष्मतीपतिः (कार्त्तिकीर्थः), आदराऽर्थं बहुवचनम् , तेभ्यः । समभागविभक्तलक्ष्मीकः = समभागेन (तुलयोशेन) विभक्ता (कृतविभागा) लक्ष्मीः (सम्पत्तिः) वस्य सः । वालिकार्त्तिकीर्थाभ्यां वीर्याऽभिभूतोऽपि रावणः कथञ्चारं त्रिभुवनैकवीर इत्युच्यत इति भावः ।

तादगिति । तादकठोरभुजयन्त्रनिपीडनेन निःशब्दताम् उपगतैः दशकण्ठकण्ठैः चतुःसमुद्रवेळासु यक्षीर्तिथोपगमम् अकारि । स कपीन्द्रः किं वचसां विषय इत्यन्वयः । तादकठोरभुजयन्त्रनिपीडनेन = तादक्षी (तथाविधि) कठोरी (कक्षी) यौ भुजी (वाहू) ताभ्यां यो यन्मः (सङ्कोचनम्) तेन यस्त्रिपीडनं (व्यथनम्) तेन । निःशब्दतां = शब्दशून्यतां, मूकतामिति भावः । उपगतैः = प्राप्तैः, दशकण्ठकण्ठैः = दशकण्ठस्य (रावणस्य) कण्ठैः (गलैः), चतुःसमुद्रवेळासु = चतुर्णां (चतुःसंक्षयकानाम्) समुद्राणां (सागराणाम्) वेळासु (तीरभूमिषु), 'तद्विताऽयो-

(सब विमानपर चढ़नेका अभिनय करते हैं ।)

राम—(कुतूहलपूर्वक) वरे ! यह यह विमानरत्न है जिसे त्रिभुवनके एक वीर रावणने कुवेरसे द्विन लिया था ।

लक्ष्मण—(भसदिष्णुतापूर्वक) किञ्चिन्धा और माहिष्मतीके स्वामियो—(वाणी और कीर्तिकीर्थसे) तुल्य भावमें सम्पत्तिका विभाग होने पर भी इसे क्यों त्रिभुवनका एक वीर कह रहे हैं ?

राम—(इसकर) यह ठीक है ।

वैसे कहें वाहुओंसे सङ्कोचनपूर्वक निपीडनसे शम्भवीन होनेवाले रावणके कण्ठोंमें

यत् कीर्तिं धोषणमकारि चतुः समुद्र-

वेलासु कि स वचसां विषयः कपीन्द्रः ॥ ७३ ॥

अपि च,

कोपप्रदीपनिजलोचनदीपवहि-

निर्भिन्नसान्द्रतिमिरे स दशाननोऽपि ।

काराकुटीरकुहरे वसति स्म यस्य

सोऽप्येष हैहयपतिविषयो न वाचाम् ॥ ७४ ॥

किन्तु परिभावय वत्स !

तत्पदसमाहारे चेऽत्युत्तरपदसमाप्तः । यत्कीर्तिं धोषणं = यस्य (वालिनः) कीर्तेः (वीर्यवशासः) धोषणम् (क्षयापनम्), अकारि = कृतं, कर्मवाच्यप्रयोगः । सः = लोकविश्रुतः, कपीन्द्रः = वानरेन्द्रः, वालीति भावः । कि वचसां = वचनानां, विषयः = गोचरः । वालिना भुजाभ्यां सङ्गोचनेन व्यथोपादनेन वाक्षक्तिविकल्पः रावणकर्त्तैः सागरचतुष्यतीरभूमिषु यस्य वालिनो यशो विश्वापितम् । तादृशं महावर्णं वालिनं को वर्णयितुं समर्थं, न कोपीति भावः । अत्र निःशब्दतामुपगतैः कीर्तिं धोषणम् कारीत्यनेन विरोधाऽभासाऽङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७३ ॥

कोपेति । कोपप्रदीपनिजलोचनदीपवहिनिर्भिन्नसान्द्रतिमिरे यस्य काराकुटीरकुहरे स दशाननोऽपि वसति स्म । सोऽपि एष हैहयपतिः वाचां विषयो नेत्यन्वयः ।

कोपप्रदीपत्वादिः = कोपेन (कोपेन) प्रदीपानि (प्रज्वलितनिजलोचनानि) स्वनेत्रे पूर्व दीपाः (प्रदीपाः) तेषां सो वहिः (अभिः) तेन निर्भिन्नं (निवारितम्) सान्द्रं (निविडम्) तिमिरं (तमः) यस्मिस्तत्, तस्मिन् । यस्य = हैहयपतेः, काराकुटीरकुहरे = बन्धनाऽङ्कपुटीरगहरे, सः = लोकविश्रुतः, दशाननोऽपि, वसति स्म = अवसरत्, सोऽपि = तादृशोऽपि, एषः = अस्मद्बुद्धिस्यः, हैहयपतिः = कार्तवीयः, वाचां = वाणीनां, विषयो न = गोचरो न, रावणविजेता कार्तवीयोऽपि लोकोत्तरवीर्येण वर्णयितुमशक्य इति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७४ ॥

किन्विति । परिभावय = विचारय ।

चारों समुद्रोंका तीरभूमियोंमें जिसको कीर्तिकी धोषणाका था, वह महावर वाली क्या वचनका विषय हो सकता है ? ॥ ७५ ॥

और भी—कोपसे प्रज्वलित स्वनेत्ररूप प्रदीपोंकी आगके कारण 'गाढ' अनश्वारसे रहित जिनके बन्धनकुटीरके भीतर उस रावणने भी बास किया था । वैसे कीर्तवीर्य भी वर्णनके विषय नहीं हैं ॥ ७५ ॥

परन्तु हे वत्स ! विचार करो—

यस्य द्राकरवालकृत्तशिरसः कण्ठालवालस्थलीं

चूडाचन्द्रमसं निपीडय निविडं सिङ्गन् सुधानिर्झरैः ।

स्वां मेने शशिखण्डमण्डन इति याति कुताऽर्थो हरः

पन्थानं दशकन्धरः स च कथक्षारं गिरां गाहते ॥ ७५ ॥

(निर्वर्ण्य) अये ! किमुच्यतेऽस्य खलु त्रिकूटगिरिशिखरकण्ठीरवस्य
दशकण्ठस्य लोकोत्तराणि चरितानि ।

यस्य द्रागिति । द्राक् करवालकृत्तशिरसो यस्य कण्ठालवालस्थलीं चूडा चन्द्र-
मसं निविडं निपीडय सुधानिर्झरैः सिङ्गन् हरः स्वां शशिखण्डमण्डन इति याति
कुताऽर्थो मेने । स दशकन्धरव्य गिरां पन्थानं कथक्षारं गाहत इत्यन्वयः ।

द्राक् = सखरं, करवालकृत्तशिरसः = करवालेन (खड्गेन) कुतं (त्रिकूटम्)
शिरः (सूर्धा) यस्य, तस्य । यस्य = रावणस्य, कण्ठालवालस्थलीं = कण्ठः (गालः)
यूव आलवालम् (आवापः) तस्य स्थलीं (स्थानम्), चूडाचन्द्रमसं = स्वमस्त-
कस्पचन्द्रं, निविडं = गाढं, निपीडय = निधीडितं कुत्वा, तद्विलितैः सुधानिर्झरैः =
अभूतरसप्रवाहैः, सिङ्गन् = उच्चन्, हरः = शङ्खः, स्वां = स्वकीयां, शशिखण्ड-
मण्डनः = शशिखण्डम् (अर्धचन्द्रः) एव मण्डनं (भूषणम्) यस्य सः, चन्द्रशेखर
इति भावः । इति = पृतादीर्थीं, यातिं = प्रसिद्धिं, कुताऽर्थो = सुफलामिति भावः ।
मेने = बुधे सः = तादृशः, स्वशिरश्चेदनेन शिवप्रसादक इति भावः । दशकन्ध-
रः = रावणम्, गिरां = वाणीनां, पन्थानं = मार्गं, कथक्षारं = केन प्रकारेण, गाहते =
प्रविशति । स्वमहतकच्छेदनेनात्मुतोपतोपकः शिवात् स्वभालस्थितचन्द्रसुधाभासया
प्राप्तजीवनो राष्ट्रसराजो रावणः शौर्येचमल्कारे वाचामगोचर इति भावः । अत्र रूप-
कमलक्षाः । 'शशिखण्डमण्डन' इत्यत्र निरुक्तं नाम लघणम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७५ ॥

निर्वर्ण्यति । त्रिकूटगिरिशिखरकण्ठीरवस्य = त्रिकूटगिरे : (त्रिकुरुपवैतस्य),
लक्ष्मासमीपस्थस्येति शेषः), यच्छुलरं (शङ्खम्) तस्य कण्ठीरवस्य (सिंहस्य) ।

शीघ्र तलवारसे फिर काटने वाले जिसके कण्ठरूप आवापके स्थान पर अपने शिरः
स्थित चन्द्रको दृढरूपसे निधीडित कर अभूतनिर्झरोंसे सेचन करते हुए शङ्खरने 'चन्द्रशेखर'
इस अपनी प्रसिद्धिको सफल मान किया था । ऐसा रावण भी कैसे वर्णन किया जा
सकता है ? ॥ ७५ ॥

(देखकर) त्रिकूटपर्वतकी ओटीके सिंह इस रावणके लोकोत्तरचरित्रका कैसे वर्णन
किया जाय ?

यद्योःशायिनि चन्द्रशेखरगिरौ भाराहतारोन्नम-
ः आगाधीशकणावलीमणिरुचां पूरे समुन्मीलति ।

जातास्तुल्यमकालबालतपनाताम्राभ्यतस्मो दिशो

देवस्यापि रुषा तुषारकिरणोत्तंसस्य तिक्ष्णो दशः ॥७६॥

लक्ष्मणः—आर्य,

लोकोत्तराणि = लोकात् (भुवनात्) उत्तराणि (उत्तराणि) ।

यद्योःशायिनीति । चन्द्रशेखरगिरौ यद्योःशायिनि सति भाराऽवतारोऽमल्लागाऽ-
धीशकणावलीमणिरुचां पूरे समुन्मीलति चतुर्षो दिशो देवस्य तुषारकिरणोत्तंसस्य
तिक्ष्णो दशो रुषा तुल्यम् अकालबालतपनाताम्रा जाता इत्यन्वयः । चन्द्रशेखरगिरौ
शिवपर्वते, कैलास इति भावः ।

यद्योःशायिनि = यस्य (रावणस्य) दोःशायिनि (करतालवर्तिनि) सति,
भाराऽवतारोऽमल्लागाऽधीशकणावलीमणिरुचां = भारस्य (कैलासपर्वतभरस्य)
अवतारेण (अपसारणेन) उत्तमन्ती (उत्तिष्ठन्ती) या नागाऽधीशस्य (शेषस्य,
भूमण्डलधारकस्येति शेषः) फणाऽऽवली (सफटापङ्किः) तस्यां ये मणयः (रत्नानि)
सेपां रुचां (कान्तीनाम्), पूरे = समूहे, समुन्मीलति = दीप्यमाने सति, 'यस्य च
भावेन भावलङ्घणम्' इति सप्तमी । चतुर्षः = चतुर्संक्षयकाः, दिशः=भाशाः, प्राप्या-
दय इति भावः । देवस्य = चोतनशीलस्य, तुषारकिरणोत्तंसस्य = तुषारकिरणः
(हिमांशुः, चन्द्र इत्यर्थः) उत्तंसः (शिरोभूषणम्) यस्य, तस्य, शङ्करस्येत्यर्थः ।
तिक्ष्णः = त्रिसंक्षयकाः दशः = नेत्राणि, तुल्यं = समकालमेव, अकालबालतपनाता-
म्रा = अकाळे (अकाळे) ये बालतपनाः (नवोदितसूर्याः) त इव आ (सम-
न्तात्) ताम्राः (रक्तवर्णाः), जाताः = सम्पन्नाः । रक्तवर्ण कैलासपर्वते छते कैलास-
एतमूभारराहित्येनोच्चतशेषफणावस्थितमणिकान्तौ विततायां दिवचतुष्यं कोपा-
कान्तस्य शङ्करस्य नेत्रत्रितयं च युगपदेन बालाकरकर्कवर्णं संजातमिति भावः । अत्रा-
उतिशयोक्तिरङ्कारः । शार्दूलविक्रीदितं चृतम् ॥ ७६ ॥

मिसके हाथोंमें शिवपर्वत कैलासके रहने पर भार उत्तरनेसे उठने वालों शेषनामकी
फणाओंकी पङ्किमें स्थित रत्नोंके कानिसमूहके दीप्यमान दोनों पर चारों दिशाएं और
भगवान् चन्द्रशेखरके तीनों नेत्र भी कोपसे समानभावसे असमयमें उदित बालसूर्यके
समान भारक वर्ण हो गये ॥ ७६ ॥

लक्ष्मण—आर्य ।

पृष्ठ मे मनसि भासते अथुना मूर्तिमानिव मनोरथो रथः ।
नास्ति नो यद्धिरोहलीलया दूरमागतवतामपि अमः ॥ ७७ ॥

रामः—एवमेतत् । तथाहि—

उल्लङ्घ्य नीरधिमतीत्य च दण्डकानि
नचौ च मेकलकलिन्दसुते व्यतीत्य ।

प्राप्ताः शिखण्डशतखण्डतशाखिखण्ड-

मेते वर्यं शिखरिणं ननु चित्रकूटम् ॥ ७८ ॥

लक्ष्मणो विमानवेगं प्रशंसति—एष म हृति । अथुना पृष्ठ रथो मे मनसि मूर्ति-
मान् मनोरथ इव भासते । यद्धिरोहलीलया दूरम् आगतवतामपि नः अमो नाऽ-
स्तीत्यन्वयः ।

अथुना = सम्प्रति, पृष्ठः = अर्थ, रथः = स्थन्दनः, यानमित्यर्थः । पुष्पकाऽभिधानं
विमानमिति भावः । मे = मम, मनसि = चित्ते, मूर्तिमान् = शरीरधान्, मनोरथ
इव = अभिलाप इव, भासते = प्रतिभासति । यद्धिरोहलीलया = यद्धिरोहणविला-
सेन, दूरं = विप्रकृष्टप्रदेशम्, आगतवतामपि = प्राप्तवतामपि, नः = आस्माकं,
अमः = परिक्षमः, नाऽहित = न विद्यते । अत्रोपेत्ताऽलङ्कारः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ७७ ॥

रामो लक्ष्मणोर्किं समर्थयत उल्लङ्घ्येति । ननु नीरधिम उल्लङ्घ्य दण्डकानि च
अस्तीत्य मेकलकलिन्दसुते नचौ च व्यतीत्य एते वर्यं शिखण्डशतखण्डतशाखिखण्डं
चित्रकूटं शिखरिणं प्राप्ता हृत्यन्वयः ।

ननु = हे लक्ष्मण, नीरधिं = समुद्रम्, उल्लङ्घ्य = अतिक्रम्य, दण्डकानि च =
दण्डकाऽभिधानानि अरण्यानि च, अस्तीत्य = अतिक्रम्य मेकलकलिन्दसुते च =
नर्मदायमुने च, 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्वा मेकलकलन्यका ।' हृति 'कालिन्दी सूर्य-
तनया यमुना शमनस्वसा ।' हृति चाऽमरः । व्यतीत्य = उत्तीर्य, एते = हमे, वर्यं =
रामादयः, शिखण्डशतखण्डतशाखिखण्डं = शिखण्डनां (मयूराणाम्) लातैः
(समूहैः) सण्डितः (दलितः) शाखिण्डः (कृष्णसमूहः) यर्त्तिस्तं, ताहाणं, चित्र-
कूटं = चित्रकूटादयं, शिखरिणं = पर्वतं, प्राप्ताः = आगताः । पुष्पकाऽभिधानं विमान-

इस समय यह रथ (विमान) मेरे मनमे शरीरधारा मनोरथके समान प्रतीत ही
रहा है । जिस पर आरोहणके विकाससे दूर आगे पर भी हमलोगोंको परिक्षम नहीं ही
रहा है ॥ ७७ ॥

राम—यह ठीक है । जैसे कि—

हे लक्ष्मण ! समुद्र, दण्डकारण्य, नर्मदा और यमुनाको भी अतिक्रमण कर हमलोग
सेवकों मदूरोंसे दलित युद्धोंसे युक्त चित्रकूटपर्वतको प्राप्त हो गये हैं ॥ ७८ ॥

सीता—(तिर्यग् विलोक्य) अहह कलिन्दनन्दिनि, सत्यप्रसादासि, यत्पुनरपि निजकुदुम्बस्य दक्षदर्शनासि । (अहह कलिन्दणन्दिणि ! सत्यप्रसादासि जं पुणोवि निजकुदुम्बस्स दिष्टदंसासि ।)

रामः—अथि ! तदिदं निर्मुक्तविरोधश्चापदं भगवतो भारद्वाजस्या-अभपदम् ।

लक्ष्मणः—एषमेतत् । अत्र हि—

व्याजूम्भमाणवदनस्य हरेः करेण

कर्यन्ति केसरसटाः कलभाः किलैके ।

अन्ये च केसरिकिशोरकपीतमुक्तं

दुधं मृगेन्द्रवनितास्तनजं पिवन्ति ॥ ७६ ॥

मात्स्य वयं समुद्रमुच्चीर्यं दण्डकाक्यान्यनेकानि वनान्यतिक्रम्य नमंदायमुने चोक्ष्वह्यं सपथेव वित्रकृष्टपर्वतं प्राप्ता हृति भावः । अश्रुओ नाम गुणः । वसन्ततिष्ठकाशृतम् ॥

राम हृति । निर्मुक्तविरोधश्चापदं = निर्मुक्तः (परिव्यक्तः) विरोधः (विष्वेषः) चैस्ते, तादाशाः श्वापदाः (हिंखजन्तवः) यस्मिंस्ततत् । अहिंसाप्रतिष्ठायां जन्तवः परस्परविरोधमपि पदित्यजन्तीत्येतमर्थं भगवान् पतञ्जलिरित्यं सूचितव्यान्—‘अहिंसा-प्रतिष्ठायां तत्प्रसिद्धौ वैरत्याग’ हृति ।

लक्ष्मणः श्वापदानां निर्मुक्तविरोधत्वं प्रदर्शयति—व्याजूम्भमाणेति । व्याजूम्भ-माणवदनस्य हरेः केसरसटाः एके कलभाः कर्यन्ति किल । अन्ये च । केसरिकिशोर-कपीतमुक्तं मृगेन्द्रवनितास्तनजं मुग्धं पिवन्तीत्यन्वयः ।

व्याजूम्भमाणवदनस्य = व्याजूम्भमाणं विकृतं भवत् वदनं (मुखम्) यस्य सा, तस्य । हरेः = सिंहस्य, ‘सिंहोमृगेन्द्रः पश्चास्यो हर्येषः केसरी हरिः ।’ हस्यमरः । केसरसटाः = स्कन्धवालजटाः, एके = केचित्, कलभाः = करिशावकाः, करेण=गुणादण्डेन, कर्यन्ति=आकर्षन्ति । तथाऽपि निर्मुक्तविरोधत्वेन सिंहा न कुव्यन्तीति भावः । किलेति निश्चये । अन्ये च = अपरे च, कलभा हृति दोषः । केसरिकिशोरकपीतमुक्तं—

सीता—(तिरदी नजरसे देखकर) अहा ! कालिन्दि ! सत्य अनुग्रहाकी दो जी कि तुमने फिर भी अपने कुटुम्बको दर्शन दिया है ।

राम—सीते ! परस्परमें विरोध छोड़नेवाके हिंसननुभोसे युक्त यह वह भारद्वाज आपिका आत्मरूपान है ।

लक्ष्मण—यह ठीक है । यहाँ—

जंमुदार्द लेने वाले सिंहकी जटाओंको कुछ गवशावक अपने सूख्से लीच रहे हैं । दूसरे गवशावक सिंहके बच्चेसे पीकर खोड़े गये सिंहीके स्तनजन्य दूधको धी रहे हैं ॥ ७७ ॥

अपि च—

क्षीडन्माणवकाङ्गिताडनशतैरुज्जागरस्य क्षणं
शार्दूलस्य नखाङ्कुरेषु कुरुते कण्ठविनोदं सूरगः ।
चञ्चलचन्द्रशिखपिण्डतुण्डघटनानिर्मांकनिर्मांचितः
किं चाऽयं पिबति प्रसुतनकुलश्वासानिलं पश्चगः ॥ ८० ॥

केशरिणां (सिंहानाम्) किशोरकैः (वालैः) प्राक् पीतम् (आस्थादितम्) पश्चात् मुरुक्षं (त्यक्षम्), सिंहशावकपीताऽवसिष्टमिति भावः । सूर्योन्द्रवनितास्तनजं = सूर्योन्द्रवनिता (सिंही) तस्याः स्तनजं (कुचजातम्), दुरधं = पयः, पिबन्ति = धयन्ति । पृतेन व्रह्येरर्हिंसाप्रतिष्ठया हिंसन्त्वामपि सहिष्णुतातिशयो शोत्यते । वसन्ततिलकाङ्क्षतम् ॥ ८१ ॥

क्षीडन्माणवकेति । सूरगः क्षीडन्माणवकाङ्गिताडनशतैः उज्जागरस्य शार्दूलस्य नखाङ्कुरेषु क्षणं कण्ठविनोदं कुरुते । किं च चञ्चलचन्द्रशिखपिण्डतुण्डघटनानिर्मांकनिर्मांचितः अयं पन्नगः प्रसुतनकुलश्वासाऽनिलं पिबतीत्यन्वयः ।

सूरगः = हरिणः क्षीडन्माणवकाङ्गिताडनशतैः = क्षीडताम् (खेलताम्) माणवकानाम् (सुनिवालकानाम्) अङ्गिताडनशतैः (वहुभित्र रणप्रहारैः), उज्जागरस्य = उद्भूता जागरा (जागर्यां) यस्य, तस्य, जागरितस्येत्यर्थः । ‘जागर्यां जागरा द्रूयोः’ द्रूयमरः । तादृशस्य शार्दूलस्य = व्याघ्रस्य, नखाङ्कुरेषु = नखराऽप्रभागेषु, क्षणं = कण्ठिकालं, ‘कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ ह्रति द्वितीया । कण्ठविनोदं = सर्जनिवारणं, कुरुते = विष्वते । हरिणो सुनिवदुचरणप्रहारैर्जीविरितस्य व्याघ्रस्य नखाग्रेषु संजात-कण्ठूर्ति स्वकावाऽवयवं निचिष्य कण्ठविवारणं विदधातीति भावः । किं च = अपरं च, चञ्चलचन्द्रशिखपिण्डतुण्डघटनानिर्मांकनिर्मांचितः = चञ्चल् (चलन्) चन्द्रः (चन्द्राकारो मेषकः ये पां, ते, तादृशा ये शिखिद्वनः (मयूरा :) ते पां तुण्डघटनया (मुखसंयोजनया, चञ्चुसंयोगेनेति भावः) निर्मांकात् (कञ्जुकात्) निर्मांचितः (पृथक्कृतः), अथम् = एषः, पश्चगः = सर्पां, प्रसुतनकुलश्वासाऽनिलं = प्रसुतः ((निद्राणः) यो नकुलः (चञ्चुः), तस्य श्वासाऽनिलं (निःश्वासवातम्), पिबति = धयति । मयूर-चञ्जुसंयोगात् कञ्जुकाद्विभूतोऽयं सर्पां निद्राणस्य नकुलस्य निर्भक्तिया निःश्वास-

और भी—

सूरग खेडते हुए सुनि वालकोंके चरणप्रहारोंसे जागरित व्याघ्रके नखाङ्कुरोंमें कुछ समय तक शुब्ली मिटाता है । इसी प्रकार चञ्चल मैवकवाले मयूरके चञ्चुसंयोगसे छेँचुलीसे पृथक्कृत यह सर्प सोप हुए न्योक्केके श्वासवायुका पान कर रहा है ॥ ८० ॥

रामः—अये ! कथमयं सम्प्रात एव चक्रवाकरमणीसंरम्भमयः प्रभात-
समयः । तथाहि—

एते केतकधूलिधूसररुचः शीतशुतेरंशब्दः

प्राप्ताः संप्रति पञ्चिमस्य जलघेस्तीरं जराजर्जराः ।

अथेते विकसत्सरोहृष्वनोहकपातसंभाविताः

प्राचीरागमुदीरयन्ति तरणेस्तादण्यभाजः कराः ॥ ८१ ॥

वाहं पिबति, तपः प्रभावाऽतिशयेन हिंस्तजन्तुनामपि वै रत्यागस्य सूचकमेतत्तपोवन-
मिति भावः । शार्दूलविक्षीटिं लुत्तम् ॥ ८० ॥

राम इति । चक्रवाकरमणीसंरम्भमयः = चक्रवाकरमणीनां (कोकवधूनाम्)
संरम्भमयः (उत्साहप्रकुरः), चक्रवाकीनां प्रभातकालस्य पतिसमागमाऽवसरत्या-
दिति भावः ।

एत इति । केतकधूलिधूसररुच पृते शीतशुतेरंशब्दः सम्प्रति जराजर्जराः (सन्तः)
पञ्चिमस्य जलघेस्तीरं प्राप्ताः । विकसत्सरोहृष्वनीहकपातसंभाविता पृते तारुण्यभाज-
स्तरणे: कराः प्राचीरागमुदीरयन्तीर्थमयः ।

केतकधूलिधूसररुचः = केतकधूलिरिव (केतकपुण्यपराग इव) धूसरा (ईषत्या-
प्तुः) रुक् (कान्तिः) येषां ते । पृते = इमे, शीतशुते: = हिमाऽशोः, चन्द्रमस
इत्यर्थः । अंशब्दः = किरणाः, सम्प्रति = अखुना जराजर्जराः = जरसाः (वार्षकयेन
स्वनियतसमयाऽतिपातेनेति भावः) जर्जराः (जीणाः) सन्तः, पञ्चिमदिवभवस्य,
जलघेः = समुद्रस्य, तीरं = तटं, प्राप्ताः = आसादिताः, चन्द्रकरा अस्ताऽचलोन्मुखा
इति भावः । विकसत्सरोहृष्वनीहकपातसंभाविताः = विकसन्ति (प्रफुल्लिति)
यानि सरोहृष्वाणि (कमलानि) तेषां या वनी (संहितिः) तस्या हक्पातेन (हिं-
प्रदानेन, कटादेनेति भावः) संभाविताः (संमानिताः), पृते = इमे; तारुण्यभाजः=
नवीनाः, तरणे: = सूर्यस्य, कराः = किरणाः, प्राचीरागं = प्राच्याः (पूर्वदिशः) रागं
लीहित्यम्, अनुरागं च) उदीरयन्ति = प्रदर्शयन्ति । जराजीर्णकलेवरः कञ्जिजनो

राम—बर ! चक्रवाक्ख्योंके उत्साहपूर्ण यह प्रातः समय किस प्रकार आ ही गया ।
ये से कि—

केतकपुण्यके परागके समान धूसर कान्तिसे युक्त दे चन्द्रमाके मध्यूक्त, इस समय
जरासे जर्जर होकर पञ्चिम समुद्रके तटको प्राप्त हो गये हैं । प्रफुल्ल कमलिनोंके दृष्टिपातसे
संमानित नवीन ये सूर्यके मध्यूक्त, पूर्वदिशाके राग (लीहित्य और अनुराग) को प्रदर्शित
कर रहे हैं ॥ ८१ ॥

लक्षणः—(सकौतुकम्)

सच्चः संघटमानकोकमिथुनव्याजेन पीनस्तन-
द्वन्द्वव्यजितयैवनीजंवलहर्षो निर्माण दिवकन्यकाः ।
तुर्देवाक्षरमालिकामिव भगित्याकृष्ण्य भृगावलीं
लक्षणम्भुजिनीजनस्य तनुते देवस्तिवयामीश्वरः ॥ ८२ ॥

यथा पवित्रो हिथतिमासादृष्टिं तथैव तस्याः कटाक्षीजितः कोपि युवा यथा
तस्या अनुरागं लभते तादृशो व्यवहारोऽत्र चन्द्रस्य प्रतीचीगमनेन सूर्यस्याच प्राची-
प्राप्तेन प्रदर्शयते । अत एवाऽत्र समासोकिरलङ्घारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

सच्च इति । देवः रिपाम् ईश्वरः सच्चः संघटमानकोकमिथुनव्याजेन पीतस्तन-
द्वन्द्वव्यजितयैवनीजवलहर्षो दिवकन्यका निर्माण तुर्देवाऽक्षरमालिकाम् इव भृगा-
वलीं इगिति आकृष्ण्य अभुजिनीजनस्य लक्षणीं तनुते इत्यन्ययः ।

देवः = शोतनशीलः रिपाम् = कान्तीनाम् , ईश्वरः = स्वामी, सूर्य इत्यर्थः ।
सच्चः = सप्तवि, संघटमानकोकमिथुनव्याजेन = संघटमानं (संयुआनम्) यत्
कोकमिथुनं (चक्रवाकद्वन्द्वं, चक्रवाकीचक्रवाकयुगलमित्यर्थः), तस्य व्याजेन
(छक्षेन) । पीनस्तनद्वन्द्वव्यजितयैवनीजवलहर्षः = पीनस्तनयोः (स्थूलपयो-
धरयोः) द्वन्द्वेन (युग्मेन) व्यजितं (प्रकाशितम्) यशीवनम् (तारण्यम्)
तेनोऽज्ञाणा (विशदा) रुक् (कान्तिः) यासां, तास्ताक्षीः । दिवकन्यकाः = दिवाः
(आक्षाः) एव कन्यकाः (कुमारीः), निर्माण = विधाय । तुर्देवाऽक्षरमालिकाम्
इव = तुर्देवस्य (तुर्मांगदस्य) अक्षरमालिकाम् इव (वर्णमालाम् इव), भृगावलीं =
अमरपर्णिं, इगिति = इटिति, आकृष्ण्य = अपसार्य, अभुजिनीजनस्य = कमलिनी-
गणस्य, लक्षणीं = शोभां, तनुते = विस्तारयति । सूर्यो रात्रौ विष्टमानं कोकमिथुनं
मिथ्यः स्वेदयेन संयोज्य तद्व्याजेन पीनपयोधरयुता दिवकुमारीविधाय रजन्यां
मुद्रितकमलिनीनिलीनां तुर्मांगदसूचिकामक्षरमालामिव अमरावलीमपसार्य विकास-
नेन कमलिनीशोभां विस्तारयतीति भावः । अत्र कैतवाऽप्यनुतेरुप्रेक्षायाच मिथोऽन-
पेत्यास्थितेः संसुष्टिः । शार्दूलविकीडितं युतम् ॥ ८२ ॥

लक्षण—(कुतुहलपूर्णक)

प्रकाशशील सूर्य तत्त्वां ही मिलनेवाके चक्रवाकमिथुनके वहानेसे स्फूल परोधरयुग्मसे
प्रकाशित तारण्यसे उक्खल कान्तिसे सम्बन्ध दिशारूप कुमारियोंका निर्माण कर तुर्मांगदकी
वर्णमालाके समान अमरपर्णिको छटपट इटाकर कमलिनीगणको शोभाका विस्तार कर
रहे हैं ॥ ८३ ॥

सुग्रीवः—विभीषण, पश्य पश्य ।

उन्मीलन्ति निशानिशाचरवधूनिर्वासनामान्त्रिकाः

सायं सालससुसपङ्गजवनप्रोद्वौधवैतालिकाः ।

कुखलत्पङ्गजकोशगर्भकुद्धरप्रोद्भूतभृङ्गावली-

शाङ्गारप्रणवोपदेशगुरवस्तीवच्युतेरंशब्दः ॥ ८३ ॥

विभीषणः—एवमेतत् । तथाहि—

उन्मीलन्तीति । निशानिशाचरवधूनिर्वासनामान्त्रिकाः सायं सालससुसपङ्गज-
वनप्रोद्वौधवैतालिकाः कुखलत्पङ्गजकोशगर्भकुद्धरप्रोद्भूतभृङ्गावलीशाङ्गारप्रणवोपदेश-
गुरवः तीव्रयुतेरंशब्द उन्मीलन्तीरथन्यव्यः ।

निशानिशाचरवधूनिर्वासनामान्त्रिकाः = निशा (रात्रिः) एव या निशाचरवधूः
(रात्रसी) तस्या निर्वासनायाम् (अपसारणे) मान्त्रिकाः (मन्त्रप्रयोजकाः),
तीव्रयुतेरंशब्द इत्यत्र सम्बन्धः । पूर्वं परत्राऽपि । मन्त्रप्रयोजका जना यथा रात्रसी
दूरीकुर्वन्ति तथैव सूर्यकिरणा अपि रात्रिमपसारथन्तीति भावः । सायं = सम्या-
समये । सालससुसपङ्गजवनप्रोद्वौधवैतालिकाः = सालसम् (आलस्यपूर्ण) यथा
सथा सुसं (निद्राणम्, सुत्रितमिति भावः) यत् पङ्गजवनं (कमलसमूहः) तस्य
प्रोद्वौधे (जागरणे, विकासन इति प्रकृते) वैतालिकाः (बोधकराः), यथा वैता-
लिकाः सुषं जनं प्रबोधयन्ति तथैव सूर्यकिरणा अपि निमीलितं कमलयुन्दं
विकासयन्तीति भावः । कुखलत्पङ्गजकोशेत्यादिः = कुखलन्ति (विकसन्ति) यानि
पङ्गजानि (कमलानि) तेषां कोशगर्भाः (अभ्यन्तरभागाः) एव कुद्धराणि
(गद्धराणि) तेभ्य प्रोद्भूता (निर्गता) या भृङ्गावली (अमरपङ्गिः) तस्या
शाङ्गारः (गुञ्जितशब्दः) एव प्रणवः (ओङ्गारः) तस्योपदेशो (शिरणे) गुरवः
(शिरणाः) ताद्वाः । तीव्रयुतेः = उष्णांऽशोः, सूर्यस्येत्यर्थः । अंशवः = किरणाः,
उन्मीलन्ति = प्रादुर्भवन्ति । रजन्यां निमीलितानि कमलानि यदा विकसन्ति तदा
सदभ्यन्तरभागाद्ये अमरा गुञ्जन्ति तदुपदेशाः सूर्यकिरणा इति भावः । अथ रूपक-
मलङ्गारः । शादूलविकीर्णितं शृतम् ॥ ८३ ॥

सुग्रीव—विभीषण ! देखो देखो ।

रात्रिरूप रात्रसीके अपसारणमें मान्त्रिक, सावङ्गालमें आलस्य पूर्ण होकर सोये हुए
कमलवनकी जगानेमें वैतालिक और विकसित होने वाले कमलोंके अभ्यन्तर भागरूप
गद्धरोंसे निकली हुई अमरपङ्गिके गुञ्जित शब्दरूप ओङ्गारके उपदेशमें गुरु सूर्यमप्यू
प्रकट ही रहे हैं ॥ ८३ ॥

विभीषण—यह ठींक है । यैसे कि—

आयान्त्या दिवसश्रियः पदतलस्पर्शाऽनुभावादिव
 व्योमाशोकतरोन्वीनकलिकागुच्छः समुज्जृम्भते ।
 आतन्वन्वतंसविभ्रममसावाशाकुरङ्गीदृशा-
 मुन्मीलत्तरुणप्रभाकरकरस्तोमः समुद्भासते ॥ ८४ ॥
 रामः—प्रिये,
 पतत्तर्कय चक्रथाकसुदृशामाश्वासनादायिनः
 ग्रीष्मध्वान्तपयोधिमश्चजगतीदत्तावलाभ्योत्सवाः ।

आयान्त्या हति । आयान्त्या दिवसश्रियः पदतलस्पर्शाऽनुभावात् हृव व्योमाऽ-
 शोकतरोः नवीनकलिकागुच्छः समुज्जृम्भते । असौ उन्मीलत्तरुणप्रभाकरस्तोमाश्वाशा-
 कुरङ्गीदृशाम् अवतन्तसविभ्रमम् आतन्वन् समुद्भासते हृत्यन्वयः । आयान्त्या =
 आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियः = दिनलक्षण्याः, पदतलस्पर्शाऽनुभावात् हृव = पदतलेन
 (चरणतलेन) स्पर्शः (आमर्त्तनम्) तस्याऽनुभावात् हृव (प्रभावात् हृव),
 मुन्दरीपादाशासादशोकं विकससीति कविसमयमनुरूप्येयमुक्तिः । व्योमाऽशोकतरोः=
 व्योम (आकाशम्) पूर्व अशोकतरः (अशोकवृत्तः) तस्य । नवीनकलिकागुच्छः=
 प्रत्यप्रकोरकस्तवकः, तद्रूपः सूर्यं हति भावः । समुज्जृम्भते = प्रादुर्भवति । दिन-
 लक्षणीरूपाया नायिकायाः चरणस्पर्शादाकाशारुपपस्याऽशोकपृष्ठस्य नुतनकोरकस्त-
 वकरूपः सूर्यं आविभवतीति भावः । असौ = व्योमाऽशोकतरोन्वीनकलिकागुच्छरूप-
 सूर्यकिरणः । उन्मीलत्तरुणप्रभाकरकरस्तोमः = उन्मीलन् (प्रकाशमानः) तस्यः
 (नवीनः, नवोदित हृति भावः), यः प्रभाकरः (सूर्यः) तस्य करस्तोमः (किरण-
 समूहः), आशाकुरङ्गीदृशाम् = आशाः (दिशाः) पूर्व या कुरङ्गीदृशः (मृगीनयनाः,
 दिशगृहना हृत्यर्थः), तासाम् । अवतन्तसविभ्रमं = वर्णभूषणविलासम्, आतन्वन् =
 सम्पादयन्, दिशगृहनामाँ कर्णालिकाररूपः सञ्चिति भावः । समुद्भासते = प्रकाशते ।
 अश्रोत्रेषाहृषकयोर्मिथोऽनपेत्या रिथते: संस्थिः । शादूँडविक्षीदितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥
 पतत्तर्कयेति । चक्रवाकसुदृशाम् आश्वासनादायिनः ग्रीष्मध्वान्तपयोधिमश्चजग-

आनेवाली दिनलक्ष्मीके मामो चरणस्पर्शके प्रभावसे आकाशरूप अशोकपृष्ठका नवीन
 औरक गुच्छ (सूर्य) प्रादुर्भूत हो रहा है । यह प्रकाशमान नवीन सूर्यका किरणसमूह,
 दिशारूप मुन्दरियोंके कर्णभूषणके विलासको सम्बादित करता हुआ उड़ासित हो रहा है ॥

राम—प्रिये !

चक्रवाकियोंको आशासन (दिलासा) देने वाले, निरिद अन्धकाररूप समुद्रमें झूंटे
 हुये लौकको अबलम्बनरूप उत्सव देनेवाले, दिशारूप मुन्दरियोंके क्षेत्रके चूंणसे मिलित

दीप्तांशोर्विकसन्ति दिङ्मृगदशां काश्मीरपङ्कोदक-

व्यात्युच्चीचतुराः सरोहृष्वनश्रीकेलिकाराः कराः ॥ ८५ ॥

(अपवार्य) पश्य पश्य,

शिथिलयति सरागे यावदकों नलिन्याः

कमलमुकुलनीबीग्रन्थमुद्रां करेण ।

तीदत्ताऽवलम्बोत्सवाः दिङ्मृगदशां काश्मीरपङ्कोदकव्यात्युच्चीचतुराः सरोहृष्वन-
श्रीकेलिकाराः दीप्तांशोः करा विकसन्ति । पृतत्तक्षेत्रेत्यन्वयः ।

चक्रवाक्सुदशां = चक्रवाकानां (कोकानां पञ्चिणाम्) सुदशां (सुलोचनानां, रात्रौ पतिविरहितानां चक्रवाकीनाभित्यर्थः), आशासनाद्वयिनः = पतिसंस्थोगाशा-
प्रदाऽन्धकारिणः, प्रौढव्यान्तपयोधिमझजगतीदूताऽवलम्बोत्सवाः = प्रौढव्यान्तं (निवि-
डाऽन्धकारः) एव पयोधिः (समुद्रः) तद्विमन्मझा (निमझा) या जगती (लोकः)
तस्यै दत्तः (वितीर्णः) अवलम्बः (आलम्बः) एव उत्सवः (चणः) यैस्ते । दिङ्मृ-
गदशां = दिशः (आशाः) एव मृगदशाः (हरिणाद्यः) दिग्घृष्ण इति भावः)
तासां, काश्मीरपङ्कोदकव्यात्युच्चीचतुराः = काश्मीरं (कुङ्कुमम्) तस्य पङ्कोदकेन
(चूर्णभित्तजलेन) व्यात्युच्ची (जलकीदा), तस्यां चतुराः (प्रवीणाः) ‘काश्मीरं
कुङ्कुमेऽपि स्याद्वृक्षपुष्टरमूलयोः ।’ इति मेदिनी । सरोहृष्वनश्रीकेलिकाराः = सरो-
हृष्वनस्य (कमलवनस्य) या श्रीः (शोभा) तया केलिं (कीदाम्) कुर्वन्ति
(विद्यति) इति तादकाः । दीप्तांशोः उच्चांशोः, सूर्यस्येत्यर्थः । कराः = किरणाः,
विकसन्ति = प्रकाशन्ते पृतत् = वृत्तं, तर्कंय = विचारय । हे सीते ! प्राभातिकाः
सूर्यकिरणा रात्रौ पतिविशुक्तानां चक्रवाकवधूनामाश्वासनविधायकाः = लोकाऽन्ध-
कारनिवारकाः सन्ति । रक्तवर्णीस्तैदिग्घृष्णः कुङ्कुमभित्तजलेन श्रीदां कुर्वन्तीवेति
प्रतीयते । पूर्वं च ते कमलवनश्रिया केलिं कुर्वन्तीति भावः । अत्र प्रतीयमानोद्येषा-
रूपकयोर्मिथोऽनपेच्या स्थितेः संसृष्टिः । शादूर्लचिकीदितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

शिथिलयतीति । सरागः अर्को यावत् करेण नलिन्याः कमलमुकुलनीबीग्रन्थ-
मुद्रां शिथिलयति (तावत्) मञ्जुशाद्वा प्रविक्सदलिमाला गुलितैः कामिनी कामि-

नलसे जलकीदामें चतुर और कमलवनकी शोभा के साथ कीदा करने वाले सूर्योंके मूल्य
प्रकाशित ही रहे हैं । तुम इस बातका विचार करो ॥ ८५ ॥

(केवल सीताको द्वनाकर) देखो, देखो ।

लाल (अथवा अनुरक्त) सूर्य (अथवा कोई नायक) जब तक किरणसे (अथवा दाखसे)
कमलिनीकी (अथवा किसी नायिकाकी) कमलमुकुलरूप वस्त्रप्रभिको विकसित करता है

प्रविक्सदलिमाला गुजितैर्मञ्जुशब्दा

जनयति मुदमुच्चैः कामिनां कामिनीव ॥ ८५ ॥

सीता—(विहस्य, विलोक्य च) कथमयमुन्मीलित एव । (कहं इमो उम्मीलिद् जेव)

पूर्वगिरिपश्चरागः प्रकटीकृतनयनशीतलस्वभावः ।

नामिव उच्चैः सुदं जनयतीत्यन्वयः । सरागः रक्षवर्णः, पचान्तरे साऽनुरागः, अर्कः सूर्यः, कथिन्नायकः, यावत्, करेण=किरणेन, पचान्तरे हस्तेन, नलिन्याः=कमलिन्याः कस्याभिज्ञायिकायाः । कमलमुकुलनीवीप्रनिधिमुद्रां = कमलमुकुलमेव (पश्चकुड्मलम् एव) नीवीप्रनिधिः (स्त्रीकटीवस्त्रवस्थः), स एव मुद्रा (स्वरूपम्), ताम् । शिखिलयति=श्लयति, विकासयति, पचान्तरे भोचयतीति भावः । तावदेव मञ्जुशब्दाऽ मनोहरध्वनिः, प्रविक्सदलिमाला = प्रविक्सन्ती विकासं भजन्ती अलिमाला (अमरपश्चिमः) यस्याः सा तादृशी, नलिनीति भावः । गुजितैः = लङ्कारैः, कामिनी = रमणी, कामिनामिव = कामुकानामिव उच्चैः = सातिशयं, सुदं = हर्षं, जनयति = उत्पादयति । यथा साऽनुरागो नायको यदा करेण नायिकाया वसनप्रनिधिं च भोचयति तदा सा मञ्जुराकायेन यथा तं आनन्दयति तथैव सूर्योऽपि रक्षवर्णः सन् स्वकिरणेन कमलिन्याः कमलमुकुलरूपनीवीप्रनिधिमुद्रां विकासयति तदा सा अमरमञ्जुरशब्दस्तं प्रमोदयतीति भावः । अग्रोपमारूपकसमासोऽनामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । मालिनी वृषभम् ॥ ८६ ॥

पूर्वगिरिपश्चराग इति । पूर्वगिरिपश्चरागः प्रकटीकृतनयनशीतलस्वभावः कुलकुम्हुताऽहरागो नलिनीजनवक्लभो देवः (उम्मीलितः) इत्यन्वयः ।

पूर्वगिरिपश्चरागः = पूर्वगिरेः (उदयपर्वतस्य) पश्चरागः (शोणरत्नम्), पश्चरागमणितुक्य इति भावः । 'शोणरत्नं लोहितकः पश्चराग' इत्यमरः । प्रकटीकृतनयनशीतलस्वभावः = प्रकटीकृतः (प्रकाशितः) नयनयोः (नेत्रयोः) शीतलः (शीतः) स्वभावः (शीलम्) येन सः । प्रत्यप्रोदितसूर्यस्य दाहाऽजनकत्वादियमुक्तिः ।

तद तक मनोहरध्वनिसे युक्त तथा विस्तारको मात्र करने वाली अमरपश्चिमे युक्त कमलिनी काङ्क्षारोंसे कामिनीकी तरह अतिशय प्रसन्न करती है ॥ ८६ ॥

सीता—(इंसकर और देखकर) कैसे वे उद्दित ही हो ये । उदयपर्वतके पश्चरागरत्न, नेत्रोंमें शीतल स्वभाव प्रकट करनेवाले और बेसरसे अङ्गोंमें विलेपन करनेवाले कमलिनी

कुङ्गमकुताङ्गरागो नलिनीजनवल्लभो देवः ॥ ८७ ॥

(पुब्वनिरिपमरायो पञ्चदीकिदणञ्चणशीञ्चलसहायो ।

कुङ्गमकिअग्नरात्र्यो जलिणीजणवल्लहो देवो ॥)

रामः—(प्रकाशम्) अये जानकि ! पश्य-

तरलतरतरङ्गभङ्गहेलावहलविलासविलोलहंसमाला ।

अमरपुरतरङ्गिणीयमम्बा सुरनरमङ्गलकारिणी न दूरे ॥ ८८ ॥

(सहर्षं सीता तदेव पठति संस्कृतं प्राहृतं च)

रामः—(सहर्षम्) वत्स लक्ष्मण ! हयमदूरे रघुकुलमङ्गलाङ्गुरप्ररोह-

कुङ्गमकुताङ्गरागः = कुङ्गमेन (काश्मीरेण) कृतः (विहितः) अग्नरागः (शरीर-रक्षनम्) देन सः प्रत्यग्रोदितसूर्यस्य रक्तवर्णत्वादेषोक्तिः । तादृशो नलिनीजन-चलभः = कमलिनीजनविधः, देवः = शोतनशीलः, सूर्य इति भावः । उम्मीलितः = अविभूतः । आर्या तृत्तम् ॥ ८९ ॥

श्रीरामो गङ्गासुदिश्य कथयति = तरलतरेति । तरलतरतरङ्गभङ्गहेलावहलविला-सविलोलहंसमाला सुरनरमङ्गलकारिणी अम्बा हयम् अमरपुरतरङ्गिणी दूरे नेत्यन्वयः ।

तरलतरेत्यादिः = तरलतराः (चलनकीडा), स्थाय वहलः (प्रचुरः) यो विलासः (विलसनम्) तस्मिन् विलोला (अतिशयचलाला) हंसमाला (चकाङ्गपङ्गः) यस्यां सा । एनः सुरनरमङ्गलकारिणी = देवमानवकल्याणविधायिनी, अत पूर्व अम्बा = माता, मातेव हितकारिणीति भावः । हयम् = पूषा, अमरपुरतरङ्गिणी = देवतगरीनदी, गङ्गेति भावः । दूरे = विप्रकृष्टदेशे, न = न वर्तते । तरलतरतरङ्गवती हंसशालिनीयं भागी-रथी निकट पूर्व वहतीति भावः । पुण्यितामा तृत्तम् ॥ ९० ॥

राम इति । रघुकुलमङ्गलाङ्गुरप्ररोहकेदारधरणीतरङ्गिणी = रघुकुलमङ्गलस्य (रघुवंशकल्याणस्य) योऽङ्गुरः (नवाविर्भावः) तस्य प्ररोहे (उत्पत्ती) या

कान्त सूर्यदेव (उदित ही हो गये) ॥ ९१ ॥

राम—(चुनाकर) नैषिलि ! देखो ।

अतिशय चलक तरङ्गोकी चलनकीडामें प्रचुरविलासमें बहुत ही चलक हंसोंकी पहिसे युक्त देवता और मनुष्योंकी कल्याणविधायिनी माता ये देवनदी गङ्गा दूर नहीं (निकटमें ही हैं ।) ॥ ९२ ॥

(सीता रामकथित उसी पथको तथा स्वकथित प्राकृतपथको भी हर्षपूर्वक पढ़ती हैं ।)

राम—(हर्षपूर्वक) वत्स लक्ष्मण ! रघुवंशके कल्याणाङ्गुरकी उत्पत्तिमें क्षेत्रभूमिकी

केदारधरणीतरङ्गिणी सरयूः, इयं च सरयूतरङ्गशीकरशीतलीकृतपरिसरा]
नगरीसीमन्तमणिरयोध्या ।

लक्ष्मणः—(सहर्षम्) अयमसौ भरतानुयातस्त्वदभिषेककृतमतिर्भग-
वानरूपतीपतिः ।

दिलीपकुलमाणिकयं सकलाशाविकासकम् ।

आविभेवन्तं भास्वन्तं भवन्तं संप्रतीच्छते ॥ ८६ ॥

केदारधरणी (लेघभूमिः), तस्यास्तरङ्गिणी (नदी, जलसेचनोपयुक्तेति भावः) ।
सरयूतरङ्गशीकरशीतलीकृतपरिसरा = सरय्याः (सरयूनशाः) तरङ्गशीकरैः
(ऊमिजलकणैः) शीतलीकृतः (शीतीकृतः) परिसरः (पर्यन्तभूः) यस्यां सा ।
नगरीसीमन्तमणिः = नगरीणां (पुरीणाम्) सीमन्ते (केशवेदो) मणिः (रत्नम्),
सर्वनगरीष्ठेऽति भावः ।

लक्ष्मण इति । भरताऽनुयातः = भरताऽनुगतः । अरुपतीपतिः = वशिष्ठः ।
दिलीपकुलमाणिकयमिति । दिलीपकुलमाणिकयं सकलाऽशाविकासकम् आविभ-
वन्तं भास्वन्तं भवन्तं संप्रतीच्छत इत्यन्वयः ।

दिलीपकुलमाणिकयं = दिलीपकुलस्य (दिलीपनृपवंशस्य) माणिकयं (शोण-
रत्नम्), दिलीपकुले सर्वश्रेष्ठमिति भावः । सकलाऽशाविकासकं = सकलानाम्
(सर्वांसाम्) आशानां (दिशाम्) विकासकं (प्रकाशकम्), रामपणे यशस्वा,
सूर्यपणे विहीनिति भावः । यद्वा सकलानाम् (सर्वेषामर्थिनाम्) आशानाम्
(अभिलाषानाम्) विकासकं (पूरकमित्यर्थः), समस्तार्थिकामपूरकमिति भावः ।
आविभवन्तं = प्रादुर्भवन्तं, भास्वन्तं = प्रकाशमानं, रामपणे, सूर्यं वेति पश्चान्तरम् ।
भासः सन्त्यस्येति भास्वास्तरम्, 'तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप् 'तसो-
मत्वर्थं' हृति भृत्यादुत्त्वाभावः । तादृशं भवन्तं = खां, संप्रतीच्छते = प्रतीचां करोति
समागमाऽर्थमिति शेषः । अत्र श्लेषोऽलङ्घारः । अमुष्टुप्वृत्तम् ॥ ८७ ॥

नदी यह सरयू और सरयूके तरङ्गजलकणोंसे शीतल पर्यन्त भूमिसे शुक्त पवर्म पुरियोंके
देशवेशमें मणिके समान यह अयोध्या भी निकट है ।

लक्ष्मण—(इर्षपूर्वक) भरतसे अनुगत और आपके राज्याऽभिषेकमें उद्धिर रखनेवाले
ये मणवान् अरुपतीपति वसिष्ठजी हैं । ये—

दिलीपवंशके माणिकय, समस्त दिशाओंको प्रकाशित करनेवाले, प्रादुर्भूत दोनेवाले
सूर्यके समान आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ॥ ८९ ॥

तेन पुष्पकादवतरामः ।

रामः—वत्स ! प्रतीक्षस्वेहैव तावत्सुलभसकलमण्डलालोकमास्तुल-
लाशामण्डनं भगवन्तं चण्डमरीचिं नमस्यामः । (अजलिं वद॑चा)

प्राचीकुङ्कुमतिलकं पूर्वाचलशेखरैकमाणिकयम् ।

त्रिभुवनगृहैकदीपं चन्दे लोकैकलोचनं देवम् ॥ ६० ॥
(नेपथ्ये)

अये रामभद्र !

राम हृति । सुलभसकलमण्डलाऽऽलोकं = सुलभः (सुप्राप्यः) सकलमण्डलस्य
(संपूर्णाऽशस्य) आलोकः (दर्शनम्) यस्य, तम् । आशामण्डलाऽशामण्डनम् =
आशुण्डलस्य (इन्द्रस्य) आशायाः (दिशः, प्राप्या हृत्यर्थः) मण्डनं (भूषणम्),
पूर्वादिशाया भूषणसदाशमिति भावः । चण्डमरीचिं = सूर्यम् । वर्यं विमानत पूर्व
भगवन्तं भास्वन्तं नमस्यामः, अतः सप्तति कृतमवतारणेनेति भावः ।

रामः सूर्यमभिवादयते—प्राचीकुङ्कुमतिलकमिति । प्राचीकुङ्कुमतिलकं पूर्वाऽ-
चलशेखरैकमाणिकयं त्रिभुवनगृहैकदीपं लोकैकलोचनं देवं चन्दे हृत्यन्वयः ।

प्राचीकुङ्कुमतिलकं = प्राप्याः (पूर्वादिशः) कुङ्कुमतिलकं = काश्मीरविशेषकं,
काश्मीरतिलकसदाशमिति भावः । पूर्वाऽचलशेखरैकमाणिकयं = पूर्वाऽचलस्य (उदय-
पर्वतस्य) शेखरस्य (शिरोभूषणस्य, शिरोभूषणस्थानीयस्य शिखरस्येति भावः)
एकं (प्रधानम्) माणिकयम् (शोणरसनसदाशमित्यर्थः) । त्रिभुवनगृहैकदीपं =
त्रिभुवनम् (लोकत्रयी, स्वर्गमर्यादातालामिकेति भावः) एव गृहं (भवनम्) तस्य
एकम् (अनुपमम्) दीपं (प्रदीपम्), तादां लोकैकलोचनं = लोकस्य (भुवनस्य)
एकम् (अद्वितीयम्) लोचनं (नेत्रम्), सति सूर्ये एव लोचनस्य दर्शनयोग्यता,
अतो लोकस्याऽनुपमानं लोचनरूपमिति भावः । पृतादृशं देवं=भगवन्तं, सूर्यं, चन्दे=
अभिवादये । अत्र रूपकमलङ्घादः । गीतिर्बृत्तम् ॥ ९० ॥

इस कारण इमलोग पुष्पकविमानसे उतरे ।

राम—वत्स ! ठहरो । यहाँ ही संपूर्णमण्डलका सुलभ दर्शनबाले, इन्द्रदिशा (प्राची)-
के भूषण भगवान् सूर्यको इमलोग प्रणाम करते हैं । (अजलि बांधकर)

पूर्वादिशाके केसरके तिलक, उदयपर्वतके शिखरके अद्वितीय माणिकय, त्रिभुवनरूप
गृहके अनुपमान प्रदीप और लोकोंके असाधारण नेत्र भगवान् सूर्यको अभिवादन
करता हूँ ॥ ९० ॥

(नेपथ्यमें)

रामभद्र !

रामः—अहो अद्भुतम् !

विकासयन्ती नितरां पश्चानीव मनांसि नः ।
प्रभेव भारती कापि भानुविम्बा विजृम्भते ॥ ६१ ॥

(नेष्ठ्ये)

यशः पूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनी-
तमस्तन्द्रा-चण्डातप ! तप ! सहस्राणि शरदाम् ।

विकासयन्तीति । पश्चानीव नो मनांसि नितरां विकासयन्ती काऽपि भारती प्रभा इव भानुविम्बात् विजृम्भत शूर्यन्वयः ।

पश्चानीव = कमलानीव, नः = अस्माकं, मनांसि = चित्तानि, नितरां = सुतरां, विकासयन्ती = आहुदयन्ती, काऽपि = अनिर्वचनीया, भारती = वाणी, प्रभा हव = सूर्यषुतिरिव, भानुविम्बात् = सूर्यमण्डलात्, विजृम्भते = प्रादुर्भवति । सूर्यमण्डलानिर्गता दीक्षियन्था कमलानि विकासयति संप्रति तथैवेदं वाण्यपि नो मनांसि विकासयतीति भावः । उपमाऽङ्गज्ञारः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ६१ ॥

यशः पूर्मिति । हे सुतनुनेत्रोत्पलवनीतमस्तन्द्राचण्डातप ! यशः पूरं दूरं तनु, शरदां सहस्राणि तप । हयं त्रिगती च लुधमदगुणकथनपीयूषपटलवितोत्सङ्गः नन्दासुरनरभुजङ्गा भास्तामित्यन्वयः । इलोकोऽयं चतुर्थाऽङ्गज्ञाऽवसाने व्याख्यातां पूर्वोऽपि मनवाचपाठभेदसंख्यात्पुनर्वर्णविद्यायते ।

हे सुतनुनेत्रोत्पलवनीतमस्तन्द्राचण्डातप = सुतनूनां (सुन्दरीणाम्) नेत्राणि (नयनानि) एव उपलानि (नीलकमलानि) तेषां वनी (संहतिः) तस्या: तमस्तन्द्रा (निमीलितत्वम्) तत्र हे चण्डातप (हे सूर्य !), भयापनोदनेन सुन्दरीनयनविकासहेतो सूर्यसमप्रभ हे रामभद्रेति भावः । यशः पूरं = कीर्तिसमूहं, दूरं = प्रियकृष्टदेशपर्यन्तं, तनु = विस्तारय । एवं च शरदां = वर्णाणां, ‘हायनोऽस्मी शरात्समाः’ । हृत्यमरः । सहस्राणि = दश शतानि, अपरिमितकालपर्यन्तमिति भावः ।

राम—अहो ! आहर्चर्य है ।

कमलके समान हमारे मनको अतिशय विकासित करनेवाली अनिर्वचनीय वाणी प्रभाकी तरह सूर्यमण्डलसे प्रादुर्भूत ही रही है ॥ ६१ ॥

(नेष्ठ्यम्)

सुन्दरियोंके नेत्रकमलोंके विकासमें हे सूर्यहृषि रामभद्र ! कीर्तिसमूहको दूर तक फैलाको और इतारीं वर्णों तक उक्षवलहृष्णाले बनो । वह लोकत्रयी द्रुम्हारे गुण

इयं चास्तां युध्मदूगुणकथनपीयूषपटल-

अतितोत्सङ्गा नन्दत्सुरनरभुजङ्गा विजगती ॥ ६२ ॥

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(पुनर्नेपव्ये)

अन्यच ते किमाशास्महे ।

सुग्रीवः—अये तात दिनकर ! परिपूर्णमनोरथ एव रामचन्द्रः ।
अनेन हि—

प्राप्ता निर्भरमुच्चतिनिंजगुणैराशा पितुः पालिताः

सुग्रीवश्च विभीषणश्च परमां राज्यश्चियं प्राप्तितौ ।

तप = उज्जवलरूपो भव । इयम् = पृष्ठा, विजगती च = छोकत्रयी च, स्वर्गमर्खपाता-
छातिमिका चेत्यर्थः । युध्मदूगुणकथनपीयूषपटलअतितोत्सङ्गा चतुर्थाऽङ्कं प्रतपदस्याने
'युध्मचतुरश्चमितलङ्केष्वरशिरःअतितोत्सङ्गे'ति पदान्तरम् । युध्माकं (भवताम्) ये
गुणाः (छोकत्रयीर्यदाचिह्नयलोकाऽनुरागप्रभृतयः) तेषां कथनानि (प्रतिपाद-
नानि) एव पीयूषाणि (अमृतानि, अमृतोपमानीति भावः) तेषां पटलं (समूहः)
तेन आवितः (संक्षिप्तः) उत्सङ्गः (मध्यभागः) यस्याः सा तादृशी अत युव
नन्दत्सुरनरभुजङ्गा = नन्दन्तः (हृष्यन्तः) सुरनरभुजङ्गा : (वेवमनुष्यसर्पाः स्वर्ग-
मर्खपातालछोकवासिन इति भावः) यस्यां सा, तादृशी आस्ताम् = तिष्ठतु । अत्र-
रूपकमलङ्कारः । चृत्यनुप्राप्तव्य । शिखरिणी चृत्यम् ॥ ६२ ॥

अन्यच्चेति । आशामहे = इच्छामः । 'आः शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लंद् ।

सुग्रीवो रामचन्द्रस्य परिपूर्णमनोरथतां ज्ञापयति—प्राप्तेति । (अनेन) पितुः
आज्ञा पालिता, विजगुणैः निर्भरम् उच्चितिः प्राप्ता, सुग्रीवो विभीषणश्च परमा राज्य-
श्चियं प्राप्तितौ । सुररिपुः दशकमध्यरः संग्रामे यक्षःशेषतां नीतः । हर्षविगलद्वायो-
ह्लसङ्गोचनो बन्धुराणव इष्ट इयन्वयः ।

कथनरूप अमृतसमूहसे कुक्ष और समूदिका अनुभव करनेवाले देवों, मनुष्यों और सर्वोंसे
सम्बन्ध हो ॥ ६२ ॥

राम—मैं अनुगृहीत हूँ ।

(फिर नेपव्यमें)

आपके लिए और क्या इच्छा करें ?

सुग्रीव—पिताजी । दिनकर ! रामचन्द्रजी पूर्णाऽभिलाष ही हैं । इन्होंने पिताकी
आशाका पालन किया, अपने शुजोंसे अतिशय अभ्युदय पाया, सुग्रीव और विभीषणको

सङ्ग्रामे दशकन्धरः सुररिपुर्नीतो यशःशेषतां
 हष्टो वन्धुगणश्च हर्षविगलदूयापोल्लसल्लोचनः ॥ ६३ ॥
 तथाऽपीदमस्तु ।
 आवालाद् वदनाम्बुजे तनुभृतां सारस्वतं जट्टभतां
 देवे कौस्तुभधामिन चन्द्रसुकुटेऽद्वैता मतिः खेलतु ।

(अनेन = रामचन्द्रेण), पितुः = जनकस्य, दशरथस्येत्यर्थः, आज्ञा = आदेशः, पालिता = पूरिता, निवगुणैः = लोकोत्तरश्चार्यादिस्वकोवगुणैः, निर्भरं = साऽतिशयं यथा तथा, उत्तिः = अभ्युदयः, प्राप्ता = आसादिता । सुघ्रीवः = आत्मसखः कपीश्वरः, विभीषणश्च = शरणार्थी राजसेश्वरश्च, परमाम् = उत्कृष्टां, राजयत्रियं = राजलक्ष्मीं, प्रापिती = गमिती । सुररिपुः = देवकान्, दशकन्धरः = रावणः, संग्रामे = युद्धे, यशःशेषतां = कीर्तिमात्राऽवशिष्टां, नीतः = प्रापितः, व्यापादित इति भावः । पृथमेव हर्षविगलदूयापोल्लसल्लोचनः = हर्षेण (आनन्देन) विगलत् (प्रस्त्रवत्) यद्वायम् (अश्च), तेन तद्वासती (दीन्यमाने) लोचने (नेत्रे) यस्य सः, तादृशो यन्धुगणश्च = कुटुम्बसमूहश्च, भरतादिरिति भावः । इष्टः = अवलोकितः । पूर्णहृषेण कृताऽर्थवादामस्याऽन्यकिमाशास्य, न किमपिति भावः । अत्र ‘यशःशेषतां नीत’ इत्यत्र पर्यादपरिवर्तनेन पारुष्याऽभावात्सौकुमार्यं नाम गुणः, सोदाहरणं तद्वाचां यथा चन्द्रालोके—‘सौकुमार्यमपारुप्यं पर्यापरिवर्तनाद् । स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुसखम् ॥’ इति । शार्दूलविक्षिदितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

आवालादिति । आ वालात तनुभृतां वदनाम्बुजे सारस्वतं जट्टभताम् । देवे कौस्तुभधामिन चन्द्रसुकुटे च अद्वैता मतिः खेलतु । वामदेव्या सह मुक्तैश्चसरसा इयं लक्ष्मीः शेषस्य कणाङ्गलेषु देवीव सतीं सप्तसु सततं दीन्यादित्यन्वयः ।

आवालाद् = शिशोरारभ्य, शिशुपर्यन्तं वा, यद्वा आ वालादित्यत्र भावप्रधानो-निर्देशः । वाल्यावस्थात आरभ्येति भावः । तनुभृतां = शारीरिणां, मनुष्याणामि-रथ्यर्थः । वदनाम्बुजे = मुखकमले, सारस्वतं = शास्त्रं, सरस्वत्या इदमिति ‘तस्येदम्’ इत्यण् । जट्टभतां = वर्द्धताम् । देवे = योतनशीले, कौस्तुभधामिन = कौस्तुभाष्यम-जिधारके, विष्णाविष्टर्थः । चन्द्रसुकुटे च = चन्द्रशेषरे च, शङ्करे चेति भावः । महाराज बनाया, देवकान् रायणको खुदमें कालिशेष बना डाला और इर्षाऽङ्गुष्ठं नेत्रोंसे मुक्त भरत आदि बन्धुओंका साक्षात्कार भी कर लिया ॥ ६३ ॥

तौ भी यह हो—

बालकसे लेकर सब लोगोंके मुखकमलमें शार्कका संवर्द्धन हो । भगवान् विज्ञु और शहूरमें अमेदनुदित कोठा करती रहे । सरस्वतीके साथ द्रीह का परित्याग कर लहमी

वाग्देव्या सह मुक्तैशसरसा देवोव दीद्यादियं

शेषस्येव फणाश्चलेषु सततं लक्ष्मीः सतां सप्तसु ॥ ६४ ॥

रामः—तदागच्छत्, पुष्पकादवतीर्य गुरुं बन्धुजनं पौरांश्चानन्दयामः ।

(इति सर्वे पुष्पकादवतरन्ति)

जायन्तामविरामरामचरितकीडाभिरामाः सतां-

मुन्मीलज्जवमलिलकाविरचितस्थग्नामरम्या गिरः ।

अद्वैता = द्वैतरहिता, भेदवज्ञिता, एकात्मिकेति भावः । मतिः = तुद्धिः, खेलतु = क्षीदतु । हरिहरैक्यरूपा मतिर्हृदयपटले विलसत्विति भावः । वाग्देव्या = सरस्वत्या, सह = समं, मुक्तैशसरसा = मुक्तः (त्यक्तः) वैशसे (द्वोहे, लक्षणयैषोऽर्थः) रसः (अनुरागः) यथा सा । तादशी सती, हयम् = पृष्ठा, तुद्धिस्था, लक्ष्मीः = कमला, शेषस्य = अनन्तस्य नागराजस्य, फणाश्चलेषु = रक्षाप्राप्तेषु, विद्यमानेति शेषः । देवी हृव = शोतनशीला पृथिवी हृव, सतां = सज्जनानां, सप्तसु = भवनेषु, सततं = नित्यं, दीद्यात् = शोभमाना भूयात् । वालादीना सर्वेषामपि जनानां शास्त्रव्यासान्ते भवतु ॥ ६४ ॥ वैष्णवाः शैवाश्च हरिहरयोर्भेदभावनां परिहृत्योपासनापरायणा भवन्तु । लक्ष्मीश्च सरस्वत्या समं विद्वेष्व वर्जयित्वा शेषफणामण्डले धरणीव सज्जनभवनेषु वित्यं भासमाना भूयादिति भरतवाक्यवेनैका शुभांसंसा अद्योपमाऽङ्कारः । शादूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

जायन्तामिति । उम्मीलज्जवमलिलकाविरचितस्थग्नामरम्या गिरः अविरामरामचरितकीडाऽभिरामा जायन्ताम् । पेशलधियो याः कठे निवेश्याऽपि रोमाश्चलीलाऽश्चिताः (सन्तः) कान्तायाहुलताविलासमहिमाश्लेपान् तृणं मन्यते हृष्णव्ययः ।

उम्मीलज्जवमलिलकाविरचितस्थग्नामरम्या = उम्मीलन्तः (विक्षसन्तः) या नवमलिलकाः (सप्तलाः, नवमालिकापुष्पाणि, हिन्दीभाषायां नेवारीतिनाम्ना विश्यातानि) ताभिर्विरचितानि (निर्मितानि) यानि स्थग्नामानि (पुष्पमालाः) तानीव रम्याः (मनोहराः) । सतां = सज्जनानां, गिरः = वाण्यः, अविरामरामचरितकीडाऽभिरामाः = अविरामा (अवसानरहिता, अनन्तेति भावः) रामचरिते (रामचन्द्रचरिते) या क्षीदा (विलासः), तया अभिरामाः (मनोरमाः), जाय-

सज्जनोंके भवनोंमें, जैसे शृणिवा शेषनायके फणाश्चलोंमें रहती हैं वही तरह निरन्तर शोभित होकर रहें ॥ ६४ ॥

राम—तब आओ, पुष्पकसे उत्तरकर, गुरुजी, बन्धुजन और नाशिरिकोंको आनन्दित करें ।
(सब पुष्पकसे उत्तरते हैं)

विक्षित नवमलिला पुष्पोंसे रवित माला भ्रोके समान सज्जनोंकी वाणियां रामचरितमें

याः कण्ठेऽपि निवेश्य पेशलधियो रोमाञ्चलीला अश्विताः
कान्तावाहुलताविलासमहिमाश्लेषांस्तुणं मन्वते ॥ ६५ ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे)

इति श्रीषीयूषवर्षाऽपरनामक-श्रीजयदेवकविविरचिते प्रसन्न-
राघवे नाम नाटकरत्ने सप्तमोऽङ्कः ।

स्त्री = भवन्तु । पेशलधियः = पद्मुद्रयो जनाः, 'चारौ द्वे च पेशल' हृत्यमरः ।
याः = सत्रां गिरः, कण्ठे = गले, निवेश्याऽपि = निधायाऽपि, अर्थमन्तुसन्धायाऽपि,
निगदपाठमात्रेणाऽपीति भावः । रोमाञ्चलीलाअश्विताः = हर्षपुलकिताः सन्तः इति
भावः, कान्तावाहुलताविलासमहिमाश्लेषान् = कान्तायाः (प्रियायाः) यो वाहु-
लताविलासः (भुजवलीविलसनम्) तस्य ये महिमाश्लेषाः (गाढालिङ्गनानि),
तात् । तुणं = तुणसमानुपेशणीयानिति भावः । मन्वते = विचारयन्ति । सज्जना
अतिरमणीयाः स्वगिरो रामकथावर्णनं उपगुञ्जन्तु । निपुणमुद्रयो जना अर्थानुस-
न्धानमन्तरेणाऽपि रामकथाप्रतिपादनाभिका गिरोऽभ्यस्य हर्षप्रकारेण पुलकिताः
सन्तः प्रियतमाणाङ्गलिङ्गनमपि न वहु मन्वते इति भावः । इतीदं भरतवाक्यस्ये-
नोपन्यस्तं द्वितीयं पदम् ।

अत्रोपमाऽङ्गकारः । कण्ठे निवेश्यापीत्यत्र किमुताऽर्थाऽनुसन्धानेनेति कैमुतिक-
न्यायेनाऽर्थापात्यक्षरस्त्वेति द्वयोरलङ्कारयोर्मिथोऽनेपक्षया स्थितेः संस्थिः । शार्दू-
लविकीहितं तृतीयं ॥ ६५ ॥

सम्प्रभमभमनिवन्धनं कृतौ जातमङ्ग मम दूषणं भवेत् ।

तद्विहाय गुणमात्रदृशंका मर्ययन्तु विकुंधा दयालवः ॥ १ ॥

इति श्रीषेषराजशाम्रप्रणीतायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां प्रसन्नराघव-
व्याक्यायां सप्तमोऽङ्कः ।

दामोदराऽङ्गसरसीरुहभक्तिभाजं वाराणसीपुररतिं पश्यपाशामुक्तम् ।

शेषप्रसादितपदं द्विजराजभालं गङ्गाधरं गुरुवरं च नमामि नित्यम् ॥

—०५५३—०५४—

अबन्त विष्णुसे मनोरम हों । निपुण तुदिसे सम्पन्न जन जिन वाणियोंको कण्ठमें रखकर
भी हर्षसे रोमाञ्चमुक्त होते हुए प्रियाके गाढ आलिङ्गनोंको भी तुणतुश्य विचार करते हैं ॥

(सब जाते हैं ।)

इति सप्तम अङ्क ।

—०५५३—०५५—

टिप्पणी (नोट्स)

प्रथम अङ्क

पृ. १—प्रसन्नराघवम् = प्रसन्नो राघवो यस्मिंस्तत् प्रसन्नराघवं नाम नाटकम्। शत्रुहननपूर्वक सीताप्राप्तिसे प्रसन्न होनेवाले रामचन्द्रजीका चरित्र जिस नाटकमें वर्णित है उसका नाम 'प्रसन्नराघव नाटक' है।

पृ. २—आकल्पमित्यादि—‘आकल्पम्’ इत्यादि तीन श्लोक मङ्गलाचरणके लिए प्रयुक्त नान्दीके रूपमें लिखे गये हैं। इनमें देवता, ब्राह्मण और राजा आदिकी सुन्ति की गई है। इनमें बारह वा आठ पद हैं। यहाँपर पदसे श्लोकपाद वा विभक्त्यन्त पदका प्राप्त हिंदू किया जाता है। प्रस्तुत ग्रन्थमें तीन श्लोकोंमें बारह पाद होनेसे यह द्वादशपदा नान्दी हुई है।

पृ. ३—प्रत्यक्षम्। इस श्लोकमें कविने अपनी विक्राल्यपटुताका प्रदर्शन किया है। इसमें आचरणको लेकर छः छः अचरोंको छोड़कर सहम सहम अचरका संकलन करते जानेपर 'प्रसन्नराघव' नाम प्रकाशित होता है।

पृ. २२-२३—दो श्लोकोंके द्वारा कविका गोत्र कौण्डिन्य, उनके पिताका नाम महादेव और माताका नाम सुमित्रा था इस बातका पता चलता है। अतपूर्व चन्द्रालोककार पीयुषवर्ष जयदेव और प्रसन्नराघवकार एक ही व्यक्ति हैं ऐसा प्रतीत होता है। गीतगोविन्दकार जयदेवकी माताका नाम रामा वा राधादेवी और पिताका नाम भोजदेव था और वे उत्कल ब्राह्मण थे। वे बङ्गदेशाऽधीकर लक्षणसेनके समासद् थे। उनका समय विक्रमका द्वावश शतक माना गया है। प्रसन्नराघवकार विक्रमकी तेरहवीं शताब्दीके अन्त में और चौदहवीं शताब्दीके प्रारम्भमें हुए हैं ऐसा प्रतीत होता है।

प्रसन्नराघवकार और तत्त्वचिन्तामणिके आलोकन्याकार एक ही जयदेव हैं यह मत अमर्यूर्ण है। आलोककार 'पश्चधर' पदबीवाले जयदेव विक्रमकी सोलहवीं शताब्दीमें हुए थे। विशेष बात संस्कृतके 'उदाहार' में देखिए।

प्रसन्नराघवकार जयदेव मैथिल विहानोंके मतसे मैथिल थे। कोई कहते हैं कि वे विद्यमें कुण्डिनपुरमें रहनेवाले दालिजात्य ब्राह्मण थे।

पृ. ३१—यस्याऽरथिकुरनिकरः यह श्लोक संस्कृत साहित्यमें बहुत प्रसिद्ध है। इसमें महाकविने कवितामें कामिनीका आरोप कर भूषणोंके तौरपर बहुतेरे

प्राचीन कवियोंका उल्लेख किया है। 'चोर' कहनेसे 'चौरपञ्चाशिका' और 'विक्रमाङ्गचरित' के कर्ता विहृण कविका बोध होता है। ये विक्रमकी बारहवीं शताब्दीमें काश्मीर देशमें उत्पन्न हुए थे। 'भयूर' कहनेसे सूर्यशतककर्ता भयूर कविका बोध होता है। ये बाणभट्टके साले (किसी के मतमें ससुर) थे। ये विक्रमकी आठवीं शताब्दीमें विद्यमान थे।

'भास' कवि स्वप्नवासवदत्त आदि १३ नाटकोंके कर्ता थे इनका समय विक्रमपूर्व पश्चमशतक माना जाता है।

'कालिदास' 'अभिज्ञानशाकुन्तल, मेषदूत और रघुवंश' आदि नाटक और काव्यादि प्रम्योंके कर्ता, संस्कृतभाषाके सर्वश्रेष्ठ कवि थे। ये शकाराति भूपाल-चूडामणि विक्रमादित्यके नवरत्नोंमें अन्यतम उत्तम रत्नवल रख थे, अतः इनका दो हजार सालसे पूर्व ही स्थितिकाल माना जा सकता है।

'हर्ष' पदसे नैषधीयचरित महाकाव्यके कर्ता श्रीहर्षका बोध होता है। ये विक्रमकी लेरहवीं शताब्दीमें हुए थे।

'दाण' पदसे 'हर्षचरित' और 'कादम्बरी' के रचयिता महाकवि बाणभट्टका निर्देश होता है। ये भयूर कविके समसामयिक थे।

पृ. ३३—दालभ्यायनः=दालभस्य गोग्राउपत्यं पुमान् दालभ्यः। दालभक्तिके गोग्राउपत्य अर्थमें 'गर्गादिभ्यो यज्' इस सूत्रसे यज् प्रत्यय होनेसे 'दालभ्य' पद बनता है। गर्गादि गणमें दलभ शब्दका पाठ है। 'दालभस्य युवाउपत्यं पुमान्' ऐसा विप्रह कर दालभसे युवाउपत्य अर्थमें 'यजित्रोऽथ' इस सूत्रसे फक् प्रत्यय होकर 'दालभ्यायन' पद सिद्ध होता है। फलतः 'जीवति तु वंशे युवा' इस सूत्रके अनुसार दालभश्चरिती जीविताउपत्यस्थामें उनके पौत्रके अपत्य 'दालभ्यायन' कहे जाते हैं। ये याज्ञवल्क्य ऋषिके स्राव थे।

पृ. ३४—ब्रह्मविद्यायाम्=ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या ब्रह्मविद्या' इस विग्रहसे मध्यम-पदलोपी समाप्त होनेपर 'ब्रह्मविद्या' पदकी सिद्धि होती है, अर्थात् शुद्ध चैतन्यरूप ब्रह्मका प्रतिपादन करनेवाली विद्या 'ब्रह्मविद्या' कही जाती है। इसे वेदान्त भी कहते हैं।

पृ. ३१—मुण्डाहरन्यायः=‘मुण्ड’ (मुन) नामका एक कीड़ा होता है। वह काष्ठको काटता है। संयोगवश उस काष्ठमें अचारका आकार देखा जाता है। संयोगवश किसी कार्यके होनेपर उसमें इस न्याय (कहावत) का प्रयोग किया जाता है।

पृ. ६०—‘अयेऽलङ्घेश’ यहाँपर ‘अये ! से केशविच्छस्तशेखरालोकनेन अलम्’ इस प्रकार अन्यय करनेपर ‘अरे ! केशोंसे गिरे हुए शिरोभूषणको देखनेसे तुम्हारा साध्यसिद्ध नहीं होता है और ‘अये लङ्घेश ! विच्छस्तशेखरालोकनेन ते समयो

याति' इस प्रकार पद्मदेवपूर्वक अन्वय करने पर 'अरे लक्ष्मीपते ! गिरे हुए शिरो-भूषणको देखनेसे तुमहारा समय जा रहा है' इस प्रकार अर्थ निकलता है। इसी अर्थकी संभावना कर अपने पहचाने जानेकी संभावनासे पहले रायण सिद्धिपाठ जाता है। यहाँपर कविने चमत्कार दिखलाया है।

पृ. ७५—तारतम्यम् : दोनोंके बीचमें एकका उत्कर्ष दिखलानेके लिए 'हिंदूचन-विभज्योपपदे तरवीयसुनौ' इस पाणिनिसूत्रसे तरप् और ईश्वसुन् प्रत्यय होता है, और बहुतोंके बीचमें एकका उत्कर्ष दिखलानेके लिए 'बतिशायने तमविघ्नौ' इस सूत्रसे तमप् और ईश्वन् प्रत्यय होता है; सो यहाँपर 'तरवा तमश्च तरतमी, तथोर्भावः तारतम्यम्' अर्थात् तर और तमका द्वन्द्व समाप्त करके भाव अर्थमें 'गुणवचनवाचाणादिभ्यः कर्मणि च' इस सूत्रसे यज्ञ प्रत्यय करनेपर 'तारतम्य' पद बनता है। इसका अर्थ हुआ न्यूनाऽधिक भाव।

पृ. ८५—जनकराजस्य निवेदयावः : निवेदन कियाके योगमें जनकराज शब्दको सम्प्रदान संज्ञा होकर चतुर्थीकी प्राप्ति थी, पर 'कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां पष्ठयेव' इस नियमसे पही हो गई।

द्वितीय अङ्क

पृ. ८८—कौशिकः = 'कुशिकस्य गोत्राऽपत्वं पुमान्' इस विग्रहसे 'कुष्यवन्धक-कृषिककुरुम्यश्च' इस सूत्रसे अन् प्रत्यय होकर 'कौशिक' पद बना है। कुशिक वंशमें उत्पन्न होनेके कारण विश्वमित्र ऋषियोंको 'कौशिक' कहते हैं।

पृ. ९६—विशामित्रः = 'विश्वस्य मित्रम्' ऐसा विग्रह कर पही तत्त्वस्य समाप्त करनेपर 'मित्रे चर्षी' इस सूत्रसे दीर्घ होकर ऋषियोंके अर्थमें विशामित्र पद निष्पत्त हुआ है। ऋषि मित्र अर्थमें विश्वमित्र होता है।

पृ. १०—याज्ञवल्कस्यस्य= 'यज्ञवल्कस्य गोत्राऽपत्वं पुमान्' ऐसा विग्रह कर यज्ञवल्क शब्द से 'गार्गादिभ्यो यज्ञ' इस सूत्रसे यज्ञ प्रत्यय होकर यज्ञवल्कय पद बनता है। यज्ञवल्क ऋषियोंके वंशमें उत्पन्न ऋषियोंको 'याज्ञवल्कय' कहते हैं। ये उत्पन्नितप्रसिद्ध याज्ञवल्कय ऋषि ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्रके आचार्य थे। इन्होंने धर्मशास्त्रमें 'याज्ञवल्कस्यस्मृतिं' नामक ग्रन्थका भी प्रणयन किया है, जिसमें विज्ञानेश्वरकी सुप्रसिद्ध 'मित्राहरा' नामकी टीका मिलती है।

पृ. १२३—खपयति= 'या शौचे' इस धातुसे निच् होकर लट्के प्रथम पुरुषके एक वचनका यह रूप है। उपसर्गरहित 'खा' धातुका 'ग्लात्तावतुवमां च' इससे वैकल्पिक भित्ति होकर यहाँपर 'मित्रो इस्वः' इससे इस्व हुआ है। एक पचमें 'आपयति' ऐसा रूप भी होता है।

तृतीय अङ्क

पृ. १४१—महायामि=चुरादिके 'मह पूजायाम' इस धातुसे लट्के उत्तम पुरुषके पूजकवचनका प्रयोग है। अदन्त धातु होनेसे अब्बोपका स्थानिकद्वारा बदल होकर उपधारुओं नहीं हुई है।

पृ. १५४—राजर्ण=प्रश्नपति वेदं जानाति पश्यतीति वा अथिः। इस प्रकार 'अथिगतौ' धातुसे औणादिक इन प्रत्यय होकर प्रथिः पद बनता है। वेदमन्त्रद्वाषाको 'अथिः' कहनेकी प्राचीन परिपाठी है। यहाँ पर 'राजा चाऽसौ प्रथिः राजर्णः' जनक राजा होकर वेदमन्त्रके द्वाषा ये इसलिए उन्हें राजर्णिं पदसे अवग्रहार किया गया है। सात प्रकारके अथिः होते हैं, जैसे कि—

१ महर्णि—व्यास आदि।

२ परमर्णि—मेष आदि।

३ देवर्णि—कम्ब आदि।

४ ब्रह्मर्णि—वशिष्ठ आदि।

५ श्रुतर्णि—सुश्रुत आदि।

६ राजर्णि—भ्रह्मपर्ण आदि।

७ काण्डर्णि—जैमिनि आदि।

पृ. १५४—प्रतीहारी=द्वारपालिका रुपी। 'प्रतिहियतेऽनया' इस विग्रहसे 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इस सूत्रसे धन प्रत्यय, 'उपसर्गस्य घन्यमनुव्ये चतुलम्' इससे दीर्घ और गौरदिग्यामें पठित होनेसे 'यिन्नीरादिभ्यश्च' इस सूत्रसे रुपी होकर 'प्रतीहारी' शब्द बनता है।

चतुर्थ अङ्क

पृ. १९७—ताण्ड्यायनः=तप्तस्य गोत्रापत्यं पुमान् ताण्ड्यः, सुयाऽपत्यं पुमान् ताण्ड्यायनः। 'दालभ्यायन' के समान यजन्त ताण्ड्यसे फक् प्रत्यय होकर 'ताण्ड्यायन' शब्द बनता है।

भृगुमातृण्ड=‘भृगोरपत्यानि पुमांसो भृगवः’ भृगुशब्दसे ‘ऋच्यन्धकवृच्छिकुरुभ्यश्च’ इस सूत्रसे गोत्राऽपत्यमें जो अन् प्रत्यय हुआ था, चतुर्थविवक्षामें उसका ‘अत्रिभृगुकृत्वविशिष्टगोत्राऽऽग्निरोभ्यश्च’ इस सूत्रसे लुक् होता है।

भृगुष मातृण्डस्तसम्बुद्धौ। भृगुवंशमें उपच व्रथियोंमें सूर्य के समान है तेजस्विन् यह इसका अर्थ हुआ।

पृ. १९९—भुजा=यहाँ महाकविने खीलिही 'भुजा' शब्द लिखा है। यथापि अमरसिंहने 'भुजवाहू प्रयेषो दोः' इसमें दुलिही भुजशब्द ही लिखा है, और 'भुजन्युज्वौ पाण्युपतापयोः' इस सूत्रमें भी दुलिही भुजशब्दका ही निपातन किया गया है। परन्तु शिष्टोंने दुलिही और खीलिही दोनोंमें इसका प्रयोग किया है, इसलिए 'भुज पालनाऽभ्यन्वयवहारयोः' इस धातुसे 'भुजतीति' पेसा विग्रह कर

‘द्वयप्रधजाग्रीकिरः कः’ इस सूत्रसे क प्रत्यय होकर टाप् प्रत्ययद्वारा ‘भुजा’ पद-की सिद्धि होती है। अतपूर्व मेदिनीकोशमें भी ‘अथो भुजा। द्वयोर्बाहौ करे।’ ऐसा लिखा गया है।

पृ. २०१—स्वस्तिवाचनिकाः = ‘स्वस्तिवाचनमस्ति पूर्णो ते’ ऐसा विग्रह कर ‘अत इनिठनौ’ इस सूत्रसे उन् प्रत्यय होकर स्वस्तिवाचनिक शब्द बनता है। जो स्वस्तिवाचन करते हैं उन्हें ‘स्वस्तिवाचनिक’ कहते हैं।

पृ. २०२—मारीचदमनः = मारीचको दमन करनेवाला। यहाँ पर गिजन्तु ‘दमु उपक्षमने’ इस धातुसे नन्यादि होनेसे ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लयुणि-न्यचः’ इस सूत्रसे लयुप्रत्यय होकर ‘दमन’ शब्द बना है। कृदन्त दमन शब्दके योगमें ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इस सूत्रसे कर्ममें पष्ठी होकर पष्ठीतखुरुप समाप्त भुजा है।

पृ. २३१—भगवन्तम् = भगवच्छब्दकी निरुक्ति इस प्रकारसे की गई है—
‘उत्पत्तिं च स्थितिं चैव लोकान्; मर्गितं गतिम्।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥१॥

अर्थात् लोकोंकी उत्पत्ति, स्थिति, अगति, गति, विद्या और अविद्याको जो जानता है उसे ‘भगवान्’ कहना चाहिए।

अर्थवा ‘भग’ शब्दके छुः अर्थ हैं—समग्र, ऐश्वर्य, चीर्य, यश, श्री, ज्ञान और वैराग्य। भगवानि सन्ति वस्त्रिमन् स भगवान्, जिसमें ये छुः रहते हैं उसे ‘भगवान्’ कहते हैं। यहाँ भग शब्दसे मतुप्र प्रत्यय हुआ है।

पञ्चम अङ्क

पृ. २५०—कैकेयाः। केकयस्याऽपत्यं स्त्री कैकेयी। केकय देशके राजाही पुत्री कैकेयी हुई। यहाँ पर ‘जनपदशब्दात्मविद्यादभ्’ इससे अभ् प्रत्यय होकर ‘केकय-मित्रयुपलयानां यादेरियः’ इस सूत्रसे इष्य आदेश होकर ‘टिष्ठृणान्’ इत्यादि सूत्रसे ढीप् होकर ‘कैकेयी’ शब्द निष्पत्त होता है।

पृ. २५८—विनतुःैः = त्रीणि चत्वारि वा विचतुराग्नि तैः। यहाँ पर वि और चतुर् शब्दका ‘संख्ययाऽव्ययासच्चादूरा॑विकसंख्याः संख्येये’ इस सूत्रसे बहुवीहि समाप्त और ‘बहुवीही संख्येये उजबहुगणात्’ इससे समाप्ताऽन्त उच्च प्रत्यय होकर ‘विचतुर’ शब्दकी सिद्धि होती है। विचतुरेरेवाऽहोमिः = सीन चार दिनोंसे ही, ‘अपर्वर्ण तृतीया’ इस सूत्रसे कालके अत्यन्त संयोगमें तृतीया विभक्ति हुई है।

पृ. २८१—सौमित्रिणा। सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिस्तेन। सुमित्राके पुमपत्यको सौमित्रि कहते हैं। यहाँपर ‘सौमित्रो ढक्’ इस सूत्रसे ढक् प्रत्ययकी प्राप्ति थी, पर उसे बाधित कर ‘याह्वादिभ्यश्च’ इस सूत्रसे इत्य् प्रत्यय हो गया है।

पृ. २८९—कहलोलिनीकान्तः = कहलोलः सनित यासां ताः कहलोलिन्यः । जिसमें कहलोल (महातरङ्ग) रहते हैं उसे कहलोलिनी (नदी) कहते हैं । 'कहलोलिनीनां कान्तः' कहनेसे नदियोंके पति समुद्र समझे जाते हैं । 'अत इनिठनौ' इस सूत्रसे इनिग्रत्यय और 'अन्नेभ्यो छीप' इससे छीप होकर कहलोलिनी शब्द बनता है ।

पृ. २९२—राधासपतिः = रचांसि पृथ राचसाः, कुविलिङ्गी 'रचस्' शब्दसे 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इस सूत्रसे स्वार्थ (प्रकृत्यर्थ) में अण् प्रत्यय होकर राचस शब्द बनता है । 'स्वार्थिकः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि' इस परिभाषासे यह पुंछिङ्गी हुआ है । राचसानां पतिः, अभिप्राय राचणमें है ।

पृ. २९३—जटायुना = जटायु शब्द उकारान्त और सान्त दोनों प्रकारका है ।

पृ. ३००—हनूमतसंयुक्ता = प्रशस्ती हनू यस्य स हनूमान् । उत्तम जयवेवाले, तात्पर्य वायुपुत्र सुग्रीवसचिवमें है । हनुशब्दसे मतुप् प्रत्यय होकर 'शरादीनां च' इस सूत्रसे दीर्घ होकर हनूमतपदकी सिद्धि होती है । हनूमता संयुक्ताः ।

नेदीयसी = अतिशयेन निकटवर्तिनी । यहुत निकट (नजदीक) पर रहनेवाली । अन्तिक शब्दसे ईयसुन् प्रत्यय होकर 'अन्तिकवायोर्नेदसाधौ' इस सूत्रसे नेद आदेश होकर सीत्यविविष्टामें 'नेदीयसी' शब्दकी सिद्धि होती है ।

पष्ठ अङ्ग

पृ. ३०६—कशिमानन् = कृष्णस्य भावः कशिमा तम् । दुर्बलताको कशिमा कहते हैं । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इस सूत्रसे हृमनिवृत्यय होकर 'र ग्रातो हृलादेल्लघोः' इस सूत्रसे ग्राते स्थानमें र आदेश होकर 'कशिमन्' शब्दकी सिद्धि हुई है ।

पृ. ३२०—रक्षाभी = रक्षानि गर्भे यस्याः सा ऐसा विग्रह कर बहुवीहि समास करनेपर 'रक्षाभी' पढ़ बनता है । 'रक्षाभी' पृथिवीको कहते हैं । 'सप्तमी विशेषणे बहुवीही' इस सूत्रसे जापित कहीं कहीं पर व्यधिकरण बहुवीहि भी होता है, सो यहाँपर व्यधिकरण बहुवीहि समास हुआ है ।

पृ. ३२३—आर्युत्रः = रामको उद्देश्य कर सीताका आर्युत्र कहना 'पक्षी चाऽर्थेति संभाष्या आर्युत्रेति यौवने' । इत्यादि भरताचार्यांकी उक्तिके अनुसार है । 'आर्यस्य पुत्रः' यहाँपर आर्यपदसे शशुर अभिप्रेत हैं ।

पृ. ३३२—'मन्दोदीरीनपि विसुष्टाति राज्यमेतत्' यह श्लोक निष्ठलिखित श्लोकसे कुछ मिलता जुलता है—

'युधाल्लुते रक्षनमज्जुलाचि ! शिरो मदीयं यदि याति, यातु ।

लुनानि नूनं जनकामजाये दशाननेनाऽपि दशाननानि ॥'

पृ. ३४८—संविधानवैद्यन्ती = रचनानेपुण्यम् । विद्यधस्य भावः कर्म वा वैद्यन्तं वा वैद्यन्ती, विद्यध शब्द से 'गुणवचनबहाणादिभ्यः कर्मणि च' इस सूत्रसे व्यञ्ज

प्रत्यय होकर 'हलस्तदितस्य' इससे याकारका लोप कर 'विहीरादिभ्यश्च' इससे छीप प्रत्यय होकर 'वैदृग्धी' पद बनता है। संविधानस्य वैदृग्धी ।

पृ. ३४१—विषिवेशुरी=विषुरस्य भावो वैशुर्यं वा वैशुरी, वैदृग्धी शब्दके सदृश इसकी व्युत्पत्ति जाननी चाहिए। विषेवेशुरी ।

पृ. ३४२—पश्चात्यग्रलक्षणङ्गम् = 'मानिक' नामके रूपका ढुकड़ा ।

पृ. ३४३—मन्दभागिन्याः = मन्दभागोऽस्या अस्तीति मन्दभागिनी, तस्याः । मन्दभागिन्या मम कृते=मन्दभाग्यवाली मेरे लिए। यहाँपर मन्दशाङ्गसौ भागो मन्दभागः, इस प्रकार कर्मधारय समाप्त कर फिर इनि प्रत्यय करनेपर दो वृचिर्याँ करनी पड़ती हैं, यह गौरव होता है, अतएव कहा गया है—'न कर्मधारयाम्मत्वर्थायो बहुवीहित्वेत्तद्वैष्टप्रतिपत्तिकरः ।' अर्थात् बहुवीहि समाप्तसे उस अर्थका बोध हो तो कर्मधारय करके मत्वर्थाय प्रत्यय नहीं करना चाहिए। परन्तु यहाँ अपने मन्दभाग्यका नित्ययोग दिखानेके लिए गौरवपक्षका ग्रहण करनेमें भी दोष नहीं समझना चाहिए ।

पृ. ३४४—मेघनादेन = मेघस्येव नादो यस्य, सेन । मेघके समान शब्द करनेके कारण 'मेघनाद' शब्द इन्द्रजितका वाचक हुआ है, यह योगरूप शब्द है ।

पृ. ३४५—दधिमुखः = दधिमुख सुग्रीवके शशुरका नाम था । ये मधुवनके रूपके पै ।

सप्तम अङ्क

पृ. ३५७—पुलस्यशिष्यः = पुलस्यस्य शिष्यः । पुलस्य रावणके पितामह थे और उनके पुत्र 'विश्रवा' रावणके पिता थे ।

पृ. ३६४—प्रहस्तः = प्रहस्तको रामायणमें रावणका सेनापति कहा है ।

पृ. ३७८—नाकपते: = सुखको 'क' कहते हैं, उसका विरोधी तुङ्ग 'अक' कहलाता है। 'न विश्वाते अके यस्मिन्' पेसा विप्राह कर नन् बहुवीहि समाप्त होकर नाकपदकी सिद्धि होती है। स्वर्गको नाक कहते हैं। यहाँपर 'न लोपो नजः' इस सूत्रसे नकारका लोप प्राप्त था पर 'न भ्राणपाञ्चवेदानासत्यानमुचिनकुलनवनपुंसकनवान-नकनाकेषु प्रकृत्या' इस सूत्रसे नकारका प्रकृतिभाव हो गया है। नाकस्य पते: ।

पृ. ३९०—मैव वादीः = एवं मा वादीः = पेसा मत कहो । यहाँपर माङ्का योग होनेसे 'माङ्क लुङ्' इस सूत्रसे सर्वलकाराऽपवादी लुङ् हुआ है। 'न माङ्क्योगे' इससे अट्ठागम नहीं हुआ ।

पृ. ४०७—दिवोकसः = 'शौरोको येषां ते' पेसा विप्राहकर बहुवीहि समाप्तसे 'दिवोकस्' शब्द बनता है, परन्तु दिव्यशब्द होनेसे 'दिवोकस्' होना था 'पूपोवरा-

‘दीनि यथोपदिष्टम्’ इस सूत्रसे औकारका निपातन कर इस शब्दकी साधुता होती है। मुख्यबोधकारके मतानुसार ‘विवशब्द अकारान्त भी माना गया है। अतः उनके मतमें ‘दिवम् औको येषां ते’ ऐसा विग्रह बनता है, इसमें निपातन-द्वारा साधुता सिद्ध करनेकी क्षमता नहीं पड़ती है।

पृ. ४२५—किञ्चिन्धानाधमतन् = किमपि (वानरसैन्यम्) धते येसा विग्रह कर ‘आतोऽनुपसर्गं क’ इससे कप्रत्यय, ‘अजाचातषाप्’ इससे टाप्, और पारस्करगणमें पाठ होनेके कारण निपातनसे किम् शब्दका द्वित्व, मकारका लोप, सुट् और पत्त्व होकर किञ्चिन्धाशब्दकी साधुता होती है।

पृ. ४२६—बद्धेता = द्वैतभावरहिता। हरि और हरमें अभेदयुक्ति रहे यह तात्पर्य है। इस विषयमें किसीने कहा है—

‘उभयोरेका प्रकृतिः, प्रत्ययभेदाच्च भिन्नवज्ञाति ।

कल्यति कश्चिन्मूर्दो हरिहरभेदं विना शास्त्रम् ॥’

हरि और हर दोनों शब्दोंमें प्रकृति हज़्यात् एक ही है, परन्तु हरिमें इ प्रत्यय और हरमें अच प्रत्ययके भेदसे ये दो, भिन्नके समान प्रतीत होते हैं, वास्तवमें ये दोनों एक ही हैं। कोई मूर्द ही शाश्वतिरुद्र प्रकारसे इन दोनोंमें भेदकी कल्पना करता है। द्वयोर्भावो हिता। हिता पृथ द्वैतं, भेदभाव द्वृत्यर्थः। अविद्यमानं द्वैतं यस्यां सा अहैता, इस प्रकारसे यह पद मतिका विशेषण हो जाता है।

अन्तमें ‘आशालालात्’ और ‘जायन्ताम्’ ये दोनों श्लोक मङ्गलके लिए ‘प्रशस्ति’ के रूपमें लिखे गये हैं।

नाटकनायकादिलक्षणम्

तत्र नाटकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

नाटकं रयात्तकृतं स्थापत्यसन्धिसमन्वितम् ।

विलासदर्थादिगुणवस्तुकं नानाविभूतिभिः ॥

सुखदुःखसमुद्भृति नानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चाविका दशपरास्त्राऽङ्गाः परिकीर्तिताः ॥

प्रक्षयात्तर्वंशो राजर्पिर्धरोदात्तः प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवाचायको मतः ॥

एक एव भवेद्वन्नी शङ्खारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽङ्गुतम् ॥

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।

गोपुच्छाऽप्रसमाऽम्रं तु वस्थनं तस्य कीर्तितम् ॥ इत्यादि ।

प्रसन्नराघवस्य नायकः धीरामचन्द्रो दिव्योऽदिव्यो (दिव्योऽप्यारमणि नराऽभिमानी) धीरोदात्तस्तत्त्वज्ञानं यथा—

‘अविकल्पनः त्रामावानतिगम्भीरो महासच्चः ।

स्थेयाच्छिगृहमानो धीरोदात्तो रुद्रवतः कथितः ॥’ इति ।

नायिका—सीतादेवी स्वीक्षा मुख्या च । तत्त्वज्ञानं यथा—

‘विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीक्षा ।’ इति ।

‘प्रधमाऽवतीर्णयौवनमदनविकारा रत्ती वामा ।

कथिता मृदुक्ष माने समधिकलज्जावती मुख्या ॥’ इति ।

एतौ चाऽलम्बनविभावौ—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोऽन्नमात् ।’

इति तत्त्वज्ञानम् । पञ्चवटीचन्द्रवृचादिदर्शनादीन्युहीपनविभावाः—

‘उहीपनविभावावास्ते रसमुहीपयन्ति ये ।’

इति तत्त्वज्ञानम् । विलापमोहाद्योऽनुभावाः—

‘उद्युद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिभावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः कार्यनात्ययोः ॥’

इति तत्त्वज्ञानम् । विषादादयो व्यभिचारिणः । रतिश्च स्थायी भावः । करुणविप्रलम्भायः शङ्खारोऽङ्गी । तत्त्वज्ञानं यथा—

‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भायः ॥’ इति ।

वीराऽनुतरौद्वादयोऽन्नरसाः । रीतिश्च प्रायेण पाञ्चालिकी । अन्तरान्तरा वैद्य-
भ्यादियोऽपि संलग्न्यन्ते । रीतिलक्षणानि यथा चन्द्रालोके—

‘आतुर्यमाससमं च यथेष्टैरहमादिभिः ।
समासः स्यात्पदैर्न स्यात्समासः सर्वथाऽपि च ॥
पाञ्चालिकी च लाटीया गौडीया च यथारसम् ।
वदर्भी च यथासंख्यं चतुर्खो रीतयः समृताः ॥’ इति ।

गुणक्र प्रायेण प्रसादस्तम्भक्षणं यथा—

‘यस्मादन्तःस्थितः सर्वः स्यात्मध्येऽवभासते ।
सलिलस्येव सूक्ष्यं स प्रसाद इति समृतः ॥’ इति ।
प्रतिनायको रावणः, पीठमर्दः सुश्रीव इति ।

—३०—

सुभाषित-पद्य-संग्रहः

आकारेणैव चतुरास्तर्क्षयन्ति परेहितम् ।
गर्भरथं केतकीपुष्पमामोदेनेव पट्टपदाः ॥ १-४ ॥
गुणग्रामाऽभिसंवादि नामाऽपि हि महात्मनाम् ।
यथा सुवर्णशीखपण्डरकाकरसुधाकराः ॥ १-५ ॥
चन्द्रे च रामचन्द्रे च नारीणां च हग्गले ।
नीलोरेषलमुहुकान्तौ कस्य माऽऽमोदते मनः ॥ १-१० ॥
सुछितवदनामुदारयुक्तां, कृतिमथवा सुवर्ति परस्य हस्या ।
तटमपि परमण्ठवस्य गत्वा, वद कतरः सुखभाजनं जनः स्यात् ॥ १-११ ॥
अपि मुदमुपयान्तो वाग्विळासैः स्वकीयैः

परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः कियन्तः ।

निजघनमकरन्दस्यन्दृग्णाऽङ्गवालः

कलशसलिलसेकं नेहते किं रसालः ॥ १-१२ ॥

निन्यन्ते यदि नाम भन्दमतिभिर्वक्ताः कवीनां गिरः

स्तूपन्ते न च नीरसैमृगदशां वक्ताः कटाच्छब्दाः ।
तद्वैद्यव्यवतां सतामपि मनः किं नेहते वक्तां

धर्ते किं न हरः किरीटशिलरे वक्तां कलामैन्दवीम् ॥ १-२० ॥

न व्राघविद्या न च राजलक्ष्मीस्तथा यथेयं कविता कवीनाम् ।
 लोकोचरे पुंसि निवेशमाना, पुणीब हर्षं हृदये करोति ॥ १-२३ ॥
 वातां च कौतुकवती, विमला च विदा
 लोकोचरः परिमलश्च कुरञ्जनाभेः ।
 तैलस्य विन्दुरिव वारिणि दुर्विवार-
 मेताग्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ २-२ ॥
 मुग्धस्य केलिविजितस्मरचापयष्टे-
 रातन्मवती हृचिमतीब सुधाकरस्य ।
 रागोद्भुरा सुन्दमुद्दिशतलात्कश्चीः
 सन्ध्याऽऽविरसित ननु काऽपि पर्तिवरेव ॥ २-३१ ॥
 कृत्या प्रबुद्धकमलामसिलाँ श्रिलोकी-
 मम्भोनिधेविशति गर्भमसाविदानीम् ।
 अन्तःप्रसुसहरिनाभिसरोजबोध-
 कौतूहलीब भगवानरविन्दवन्धुः ॥ २-३२ ॥
 यावशीरनिधेः प्रभातसमयः प्रोद्धुत्य लोकत्रयी-
 माणिक्यं रविविन्दवमन्दरवगिम्बीधीपथे न्यस्यति ।
 ताथकर्तुमिवाऽस्य मूल्यमुचितं पद्माकरेण स्वयं
 लघमीर्ळदधविकाशपङ्कजकरन्यस्ता पुरः स्थाप्यते ॥ ३-४ ॥
 हारः कण्ठं विशतु यदि वा तीण्डगाधारः कुठारः
 खीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा ।
 संपश्यामो भ्रुवमिह सुखं प्रेतभर्तुमुखं वा
 यहा तहा भवतु न वयं प्राणजेषु प्रथीराः ॥ ४-२३ ॥
 न ज्ञातुं नाऽन्यनुज्ञातुं नेतितुं नाऽन्युपेतितुम् ।
 सुजनः स्वजने जातं विपत्पातं समीहते ॥ ५-२ ॥
 प्रोपितवति रजनिकरे, वन्धुतया न खलु कैरवाण्येव ।
 म्लायनित किन्तु सहसा, भुवनान्यपि तमसि मज्जन्ति ॥ ५-५ ॥
 प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः सम्पदोऽपि दुरात्मनाम् ।
 भवन्ति हि सुखोदर्का विपदोऽपि महात्मनाम् ॥ ५-१९ ॥
 उद्वक्मूतिमिच्छद्विः सद्विः खलु न दश्यते ।
 चतुर्धीचन्द्रलेखेव परस्तीभालपट्टिका ॥ ७-१ ॥
 आचान्तकान्तिरुक्षिद्वैमंयूलैरहिमतिवपः ।
 भूसराऽपि कला चान्द्री किं न वज्ञाति लोचनम् ॥ ७-२ ॥

श्लोकानुक्रमणिका

अ	श्लोकः	अ	श्लोकः	
अहतुहसुहेहा	२	अवं नेत्रात्०	७	७१
अहपिवह	२	अयमुदयति	८	८
अखण्डचण्ड०	४	अयि०	७	८१
अग्रेसरी	७	अये कथमशोकोऽपि	८	८२
अङ्गु लिपति	७	अये लहोश०	९	८३
अङ्गूष्ठिकृता	८	अवनिमवनिपाला०	८	९३
अत्र से सति०	९	असुरसुर०	९	९४
अथाविरासीत०	५	असुरसुर०	१०	९५
अथाहृतस्तादक्षमर०	५	अस्ति मे	१	१५
अत्येवास्य	७		आ	
अधिचरणमम्०	५	आपायिन्०	५	१६
अनल	५	आकर्णन्तम्०	१	१७
अनाहृत्य	१	आकर्णितस्त्वय	७	१८
अन्तः सान्द्रय०	७	आकृपम्०	१	१९
अन्योऽपि	१	आकारेण्यव	१	२०
अपक्रान्ते०	२	आचान्तकान्तिः	७	२१
अपि तपति०	५	आहीपात्०	१	२२
अपि मुदुमुपयान्तः०	१	आनन्दम्०	७	२३
अप्याविरस्तु०	२	आपूरणाय०	४	२४
अप्युच्छण्डैः०	५	आवालाद०	७	२५
अमलमृणाल०	२	आमीलज्जव०	१	२६
अमी०	१	आमोदमाद्याय०	७	२७
अमृतजलधे०	१	आयाम्या दिवसश्रिय०	७	२८
अमृतमय०	२		८	
अम्याः०	५	इतो वाणम्०	५	२९
अयं यावद्०	७	इदमेव०	५	३०
		इन्दुरिन्दुरिति०	७	३१

अंकः	श्लोकः	अंकः	श्लोकः
१	इन्द्रोरस्य	७	७६
२	इयम्	७	१६
३	इह मतुपवधूनाम्	२	६
४	इह दुर्वसुखे	५	१०
अ.		क	
५	ईशात्यक्तुराणचाप०	४	कामदर्पेऽवरवेदना०
६	ईशात्यक्त०	५	कदूली
त्र		कनकहरिण०	
७	उत्तरङ्गप	६	कनीयस्याः
८	उदक्षमूतिम्	७	कमलबन्धु०
९	उदितोऽर्जुन०	८	करकिसलयलीला०
१०	उद्दण्ड चण्डिण०	९	करपद्मरुह०
११	उद्दामदिग्०	१	कराघातात्०
१२	उद्दामदेतिवलयैः	२	करणगतरङ्गतरङ्गिणि
१३	उद्दिष्टश्चाप०	३	कर्णे निधाय च
१४	उन्मीलिति	४	कर्पूरादपि
१५	उन्मीलन०	५	कल्पोल०
१६	उन्मीलितेन	६	कल्पोलिणि
१७	उष्णकृष्ण	७	कर्मचिह्नेहि
ए		कास्याश्चाय	
१८	एकः स्वर्ण०	८	कान्तमिन्दु०
१९	एकः कथम्	९	कान्तेनाथ
२०	एकेनाल०	१	कामः
२१	एतत्कोक०	२	कामारिकामुक०
२२	एतत्तदुर्विगाहम्	३	काली केसरि०
२३	एतत्तक्षेप०	४	किं शीतांशुमरीचयाः
२४	एतत्तर्क्षय०	५	किं क्षीडसि
२५	एतयोः	६	किं नाम
२६	एतयो०	७	किं ब्रूमः
२७	एतान्यस्य	८	किरीटमधिरुद्देऽपि
२८	एते केतक०	९	कीर्तिम्०
२९	एते हि	१०	कुरु सकरुणम्०
		११	कुर्यन्
		१२	कृतः

		अङ्ग:	स्तोक:		अङ्ग:	स्तोक:
कृत्वा विःसंसहृत्वः		३	३४	ज	८०	२९
कृत्वा प्रवृद्धः		५	३२	ं णहु	८०	३०
कृत्वा विभिन्नः		७	३२	जनकतनयाः	८०	३०
केयम्		८	७	जानीवे न हि	८०	३१
कैलासशैलः		९	४४	जायन्ताम्	१५	३२
कैलासाधिकसारम्		१०	४४	ज्याघातः	१०	३३
कोपपाटलितः		११	४४	ज्यावहीम्	४८	
कोपप्रदीप्तः		१२	४४	क्षटिति	११	
कोलाहलेनोहसता		१३	१४	तदभुवि	२४	
क्षीडन्माणवकाण्डिग्रः		१४	४०	तदिलेसा	२५	
क्षीडाभग्नः		१५	४०	तल्कोद्युष्मम्	२५	
क्षीडाविनिर्मितः		१६	४८	तदिवम्	१	
क परशुरशुभस्ते		१७	३२	तसुश्रिया	२१	
क्षीरावधेलहरीः		१८	५५	तन्मे	२२	
कुण्डलनः		१९	३२	तन्वि	२५	
ख			४०	तपः शान्तम्	२१	
खरः कीडग्याढी		२०		तपनकुलशिरः	२८	
ग				तपनसुतया	२१	
गमय वस्तु		२१	७	तरलतरः	८८	
गहनविपिनवासोऽकण्ठ्या		२२	१३	तरुत्यमितः	२२	
गाधिनन्दन		२३	९	तस्य	२६	
गुणग्रामाविसंवादि		२४	५	तस्याः कण्ठन् किमपि	४८	
गोदावरीः		२५	११	ताटिक्किना	२६	
च				ताटक्	२६	
चण्डमेष्य		२६	४७	तान्वेष	१२	
चण्डीशकामुकः		२७	१९	तारापतेरनुचरः	२१	
चत्वारः		२८	१	तुहु सुषष्ठ !	११	
चन्द्रहासः		२९	३२	तुहिनकरः	११	
चन्द्रे च		३०	५०	तेष्ठोऽकम्	११	
चान्द्रीम्		३१	३२	आस्तु मुख	११	
चुम्बकायाः		३२	१२			

अङ्कः	श्लोकः		अङ्कः	श्लोकः
५	३८		६	२६
१	५१		१	२०
४	४४		२	४१
३	१५		८	१९
३	३९		७	१०
५	४		८	१८
५	१२		६	२७
५	८		८	११
५	८		८	५८
द			५	५
४	११		५	१
५	५१		५	११
२	२७		५	११
४	२६		५	११
७	८१		५	११
४	१५		६	११
७	४२		८	११
५	१०		८	११
५	५०		५	११
ध			५	११
७	४६		५	११
७	५७		५	११
५	३४		५	११
५	४७		५	११
५	२		५	११
१	२८		५	११
१	२३		५	११
५	१७		५	११
१	३		५	११
५	१२		५	११
७	४३		५	११
६	८		५	११
६	१८		५	११

	अङ्कः	स्फुकः		अङ्कः	स्फुकः
प्रासा०	७	१३	मलय०	२	४
प्राप्य	१३	८३	महीषधीनामाधारम्	७	३३
प्रायो दुर्स्तपर्यन्ताः	५	४९	मातस्तातः	५	१८
प्रेपितवति	५	५	मा साम्य	८	४७
	व		मा भव	८	१७
वनधूक्षबन्धुरवरः	८	८	मा भव	८	१८
वद्वलगलन्तः	८	४५	मारीच०	८	१९
वहुलगलितैः	५	१	मारीच०	८	१२
वहुलपच०	८	४८	मारीच०	८	११
वाणस्प	१	५५	मा शांभवम्	८	४८
वाणीघानेक०	८	४९	मा होहि	७	१७
वाला	५	१५	मुठलीकिदारविन्दो	७	१६
वीजं यस्य	१	१३	मुकरेकाम्	७	५१
	भ		मुखस्प	८	५१
भास्यद्वाश०	१	१	मौर्यी	८	१५
भिन्दिश्चिद्राम्	१	४५		य	१०
भिन्नप्रभिन्न०	७	४५	यः कल्पितुंग०	८	८
भीतम्	५	२३	यः काशनभिवा०	८	८
झालकम्	१	१५	यः श्रीशण्ड०	८	१२
अवही०	५	३७	यत्र कामति	८	११
भो ब्रह्मन्	१	३५	यत्संतुष्टवता	८	१५
	म		यथाहम्	८	१२
मलण०	१	२४	यहंद्रावज्ञवतैः	७	११
मकरम्द०	१	२६	यहोःशायिनि	७	११
मणिमय०	१	१	यद्वाहू वहतः	८	११
मत्ता चापम्	१	१७	यशःपूरम्	८	४८
मन्दाकिनी०	१	४३	यशःपूरम्	७	१२
मन्दोदरी०	१	५८	यस्य खेताता	८	५५
मन्दोदरी०	१	२८	यस्य अयम्बक०	७	४८
मन्महनः	१	१५	यस्य ज्ञातर०	७	१५
मया सृष्टम्	१	२१	यस्याः स्वयम्	१	४५
मयि	१	३४	यस्याश्वेर०	१	११
मयूक्त०	१	६१	यस्येनद्रारिज्य०	१	११

अंकः	श्लोकः	ल	अंकः	श्लोकः
यस्योदाद०	५	५	१	१५
यस्योदाद०	८	२४	२	१५
या वै गर्भे-	८	१७	३	५
यावत्कन्तुक०	१०	४९	४	५
यावत्कर्णम्	५	२५		
यावक्षीरनिधेः	८	४		
या शैवावा०	८	१८		
युग्माकम्	८	६०		
ये प्राप्य०	८	१२		
ये चन्द्र०	१	४५		
येनावच्यत०	४	६		
येनोपदिष्ट०	४	२०		
येयम्	७	२०		
येषाम्	१	१८		
योऽयम्	८	६		
यो वालिनः	८	४०		
८				
रजनिचर०	५	४४		
रजनिकर०	८	२		
रतिरिव	८	४६		
राघवेण	८	४१		
राजहुलाठ०	८	८		
राजीव०	१	३६		
रामे	४	१८		
रामेण	८	२६		
रामे प्राप्ते	५	१९		
रामोन्मुक्तैः०	५	४३		
रे वाण मुञ्च	१	५७		
रे रे चन्द्रन०	७	६		
रे रे मुञ्चाः	१	५४		
रोषाभिं०	८	१६		
रोषाहणी०	१	४०		

श्रोकानुक्रमणिका

श
शंकरार्थतनुवदपार्वती

शालाकीकृत्य०

शिविलयविति०

शीतांशुस्फटिकालवाढ०

श्वामच्छवीनाभियमन्तराले

श्रीकाष्ठकार्मुकनिरस्त०

स

संरभमेत्रिकनक्तम०

सकलजनविलोकनोत्स०

सकलनृपकठोरकण्ठ०

सधा: सघटमानकोक०

समुच्चतथनस्तनस्तवक

सम्यवसंबहुमानेन

सुवर्णं नवयौवनस्य

सुहेलं हस्तीनम०

सावलेपकमनीयमुदस्य

सितकिरनकपोला०

सुवाहुमारीचपुरासराः०

सुरमुरगमीरधीर०

सुलितवदनामुदार०

अनुक्रमः श्लोकः

७

१४

८

१५

९

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

श्लोकः

सेवायातसमस्तखेचर०

सौन्दर्यं मदनादिपि

सौमित्रे ननु सेव्यताम्

स्तनविजितस्तवक्ष्री०

स्त्रियाऽशोकनुम

स्वसूक्तीनां पात्रम्

स्वां स्वां दिशं अतिवताम्

स्वरम्

ह

हृत्वाकर्यं चिदपि०

हस्तावलम्बद्वानाय

हा जानकि त्वमधुनासि

हारः कण्ठं विशतु यदि

हा राम हा रमण हा

हा वस्त लक्षण

हिमकरकिरणकरस्तिवत०

हिमांशुश्रवण्डांशुनन्व०

हे बालहेमलतिके०

हे राम

हेलास्कालितरामलक्षण०

हेलोन्मूलितचन्द्रचूड०

हेलोन्मूलितचन्द्रचूड०

अनुक्रमः

श्लोकः

१

१७

४

१४

२

१२

६

१९

१

२७

६

४८

५

२९

४

३०

६

३४

४३

२

१४

२२

७

२०

७

३७

७

३८

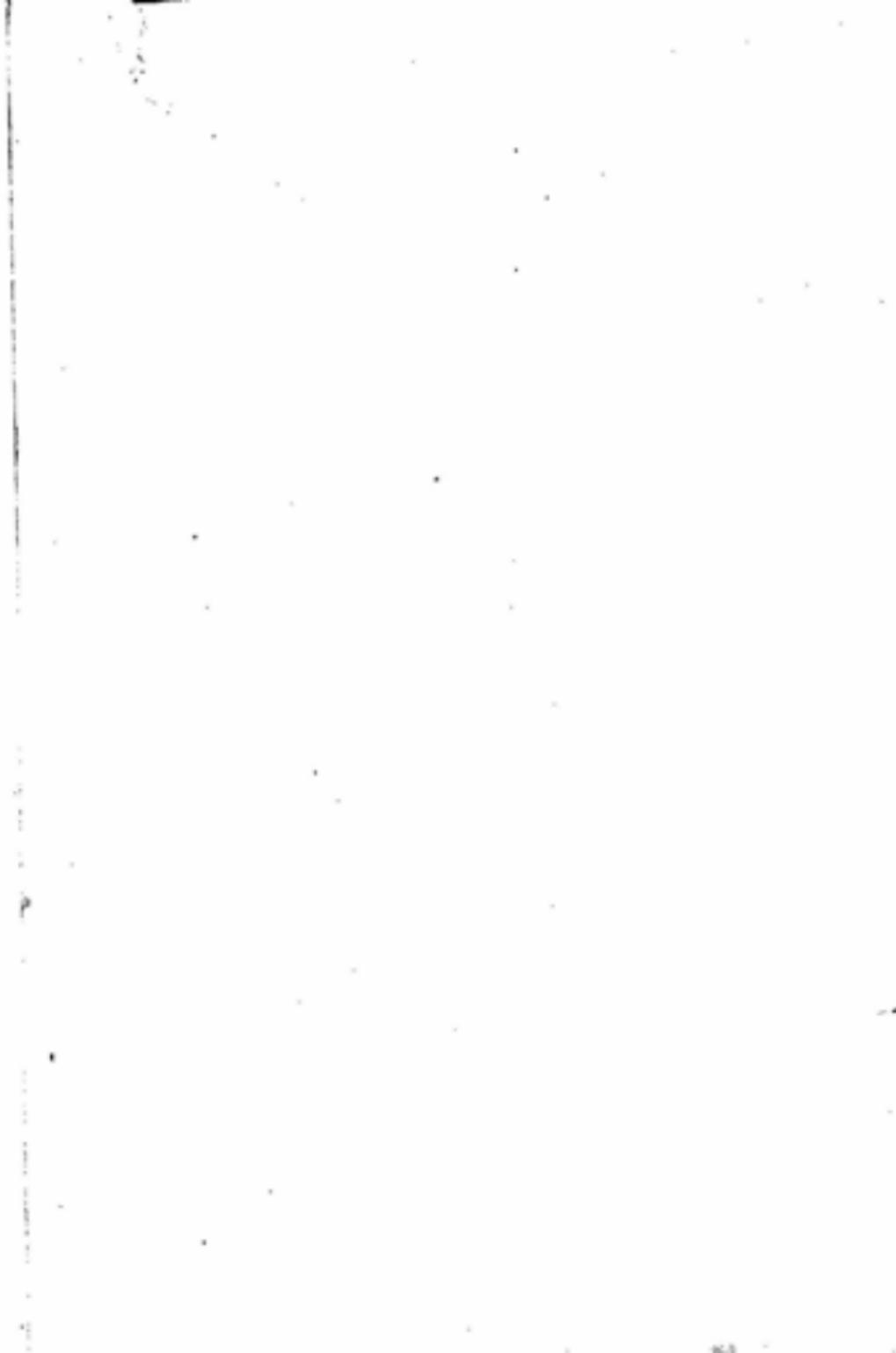
७

३९

७

४०

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. SaSN/Jay/Sha.- 4466.

Author— Jayadeva.

Title— Prasannarūḍhava.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Sri Bhagwan Shah	14-9-59	
S. D. Tripathi	13-10-83	15-10-83

P. T. O.

